

B.Y. XODIYEV, SH.SH. SHODMONOV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

TOSHKENT

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT
UNIVERSITETI**

B.Y. XODIYEV. SH.SH. SHODMONOV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

(DARSLIK)

TOSHKENT-2017

CO#K: 33.04075

KBK: 65.017a?

51-74

Sh-74 B.Y. Xotiyev, Sh.Slt. Shodmonov. Iqtisodiyot nazariyasi.
(Darslik). - T.: «Barkantol faxr media», 2017. 784 bet.

ISBN 978-9943-5142-4-9

[illegible]

Darslarin birinchi bosqichi ta'limning boshlang'ich bosqichidan iborat bo'lib, ularda iqlimshovning umumiy asoslari, ta'limning iqtisodiyoti, madaniyati, yuridik va jamoat xarakteriga ega mavzular o'qilgan. Ayniqsa, har bir bosqich davriga iqlimshovning qandaydir bir qancha qoidalari, masalan, ta'lim, ta'lim va ta'limning o'ziga katta e'tibor berilgan.

LOCK: 33.810756

PMK: 65.03yr^T

Ushbu hujjat, qo'polatlashi bakalavrlar uchun mo'ljallangan.

Taqrifchilar: S.G'ulomov - akademik;

A. Ruzhkovy - professor.

©, Барановский - издатель.

¹⁴ «Barkamol javz. modur nasirivti, 2017.

KIRISH

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.Karimovning harosin tashabbusi va rahbarligida har tomonlama puxta o'zlashtirilgan taraqqiyotning "O'zbek modeli"ni izchil amalga oshirish orqali iqtisodiyotimiz rish ko'rilgan katta muvaffaqiyat va natijalarga erishdi. Jamladan, mustaqillik yillarida milliy xo'jaligimiz iqtisodiy jihatdan mustahkamlanib, ma'naviy-burjuazlik tizimidan inqiroz bo'lib qolgan bir tomonlama xomashyo ishlab chiqarish bo'yicha rivojlanish, paxta yakdohlikligi va inqiroz holatidan chiqarildi iqtisodiyotning barqaror o'sishi ta'minlandi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik mustahkamlandi, iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalari o'rtasidagi muvozanatlik va muvosiqlik kuchaydi; hozir mamlakatimizning tarkibiy qismlari qaror topdi va ularning iqtisodiyotidagi e'lonlarga kiritilib, rivojlanib, Soliq, byudjet va tashqi iqtisodiy faoliyat sohaslarida, bank tizimi faoliyatida mustahkam barqarorlik, davlat qarzini nishatan past darajada ushlab turish ta'minlandi mamlakatimizning jahon iqtisodidagi obro'-e'tibori rivojlanib, darsajaga ko'tarishga erishilmoqda.

Iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan modernizatsiya, tarkibiy o'zgarish va diversifikatsiya natijasida yangidan-yangi zamonaviy tarmoqlar va ishlab chiqarish qavatlar ishga tushirilmoqda. Bu o'zgarishlar va xalqimizning fidokorona mehnati natijasida yaratilayotgan mahsulot va ko'rsatayotgan xizmatlarining ko'payishi, sifatini rivojlanib borishiga, ahamiyatli daromadlari va turmush darajasining keskin o'sishi, ularning erangi kuzga bo'lgan ishonchining ko'payishi oshib borishiga olib kelmoqda. Ma'naviy jihatda ham tub o'zgarishlar qilinib, jamiyatimizda ongida milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi mustahkamlandi.

Ayni paytda, mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 14-yanvarda bo'lib o'tgan kengaytirilgan majlisida va ko'pbog' majlislarda qilgan ma'ruzalaridan bizga shu narsa ma'lum bo'lib turibiki, mamlakatimizda erishilgan ulkan yutuqlar bilan bir qatorda bugungi kunda xalqaro miqyosda va mamlakatimiz ichida o'z yechimini topmagan muammolar, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifalar ham juda ko'p ekan.

Bugungi kunda jahon muliyat-y iqtisodiy inqirozi hatto davom etib turishi, dunyoning turli mintaqalarida sodir bo'layotgan qarama-qarshiliklarning kuchayib borishi, jahon bozorida vaziyatning tez o'zgarayotgani dunyoning ko'plab mamlakatlarida investitsion faollikning susayishi real iqtisodiyotda ishlab chiqarishning o'sishi sur'ati pasayib borishi ko'rib borib, jahon bozorida xarid talabining kamayishi davom etmoqda, ishsizlik darajasi yuqoriligicha qalmoqda, ijtimoiy keskinlik kuchaymoqda. Bundan tashqari mamlakatimizdagi ayrim sohalarda, tarmoqlar va kompaniyalarda eksport hajmi kamayib, import hajmi o'sib ketishi, ko'plab kapital mablag'lar surilishi qaramay ishlab chiqarish hajmi va mahsulot umumdahligining pasayib ketishi fan-texnika taraqqiyoti yuz berib, yangi texnika va texnologiyalarning kiritib kelishiga qaramay ko'pgan xarajalar va mahsulot tomonidan pasayish o'rniqa aksincha, oshishi holati yuz berishi, valyuta munosabatlarining tartibga solinmaganligi, naqd pul bilan uqrd pulsiz hisob-kitoblar o'rnisida turq mavjudligi kabi muvush holatlar surir bo'lib turibdi. Bu holatlar mamlakatimiz oldida turgan keng ko'lami dasturiy muqsud va vazifalar ishohutlarini yonada chuqurlashtirish iqtisodiyotni modernizatsiyalasht. diversifikatsiyalasht. tarkibiy o'zgartirish. xususiy mulk, xususiy idhirkorlikni kuchaytirish. iqtisodiy rivojlanish yo'lida g'oy bo'lib turgan barcha to'siq va chaklovlarni bartaraf etish, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yonada rivojlantirish bo'yicha hamlatalar strategiyasi to'g'risida"gi. PF-4947-sonli Farmonida belgilangan vazifalar va muammolarni bartaraf etish uchun bor kuch va imkoniyatlarimizdan safarbar etishni talab qiladi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev to'kidagidek, dunyoning o'z va xalqning talablari bizning oldimizga amaliy yochimni

topishi lozim bo'lgan yangi va yanada murakkab vazifalarni qo'yinmoqda. Ushbu mazmunlar va hujutning o'z-o'zlariga qo'yilgan murakkab vazifalarni tezroq hal qilish, ularning yechimini izlab topish, milliy istiqbol mas'uliyatining mazmunini va xususiyatlarini chuqurroq tushunish ko'p jihatdan kishilarning iqtisodiyot sirlarini, ayniqsa, bozor iqtisodiyoti munosabatlarning mazmunini, ularning talablari, ziddiyati va echanish xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, ayniqsa, oshirib yotgan keng ko'lamli iqtisodiy istaklarni yanada chuqurlashtirish, iqtisodiyotni rivojlantirish, tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalashning maqsadi va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog'liqdir. "Iqtisodiyot nazariyasi" fani iqtisodiyot tushunchalarini, uning qonun-qoidalarini, to'g'ri so'z bilan yuritish sirlarini, turli kishilar va xalqlarning bir-birlari bilan munosabati iqtisodiy aloqada bo'lib, uning muvaffaqiyat qilish yo'llarini va shartlarini o'rgatadi.

Jarjyada mu'v beradigan iqtisodiy qonunlarni bilish va ularning amal qilishiga engli munosabanda bo'lishda, mamlakatni taraqqiylashtirish va iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida ishlatib qilib jarjyalarini muvaffaqiyatli tashvish uchun zarur bo'lgan hollarni berishda "iqtisodiyot nazariyasi" ilmining roli boqiyosdir. Bugungi kunda yashayotgan dunyodan buniyodkorlik g'oyalarini shakllantirish, ularning ilmiy dunyoparastirishni chuqurlashtirish va kengaytirish, iqtisodiy madaniyatini oshirish kabi muhim amaliy vazifalarni bajarish orqali mazkur ilmining ahamiyati tobora oshib bormoqda.

"Iqtisodiyot nazariyasi" fani mamlakatimizda yashayotgan hamma kishilarning daromadlari, ularning o'rnatish darajasi faqat milliy iqtisodiyot taraqqiyotiga bog'liqligini, shu yonda muvaffaqiyat qilayotgan kishilarning ijodiy mehnati bilan o'rnatilgan kelgan milliy mahsulotning ko'payishi, uning to'g'ri taqsimlanishi va foydalanilishi, milliy pul barqarorligi bilan bog'liqligini ham o'rgatadi va milliy istiqbol mas'uliyatining o'zaro ongida shakllanishiga, ularning intellektual kamolotga erishuvda muhim rol o'ynaydi.

Doimiy o'zgarib turuvchi ishki va tashqi iqtisodiy muhit, uning insonlar, korxonalar, mamlakatlar va hujut dunyoga kuchayib bormoqchi ta'sirini kuzatib, ayniqsa oshirib yotish zarur bo'lgan xatti-harakatlar, iqtisodiy faoliyat jarjyalarini o'zaro sezish va ko'rib o'tish, qisqar-

cha qilib aytganda, iqtisodiy ziyoratlik — yuksak ma'naviyatli shaxs fazilatlaridan biri bo'lib, uni chuqur iqtisodiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lib o'tirish mumkin emas. Shuningdek, «iqtisodiyot nazariyasi» fani kishilarning jamiyat iqtisodiy hayotini tashkil etish, unda faol ishtirok etish, yanada rivojlantirish borasida jamiyat va davlat oldidagi javobgarliklari, ya'ni **iqtisodiy mas'uliyatlarini** tarbiyalashda yetakchi o'rin egallaydi. Biz qurayotgan erkin, ijtimoiy yonaltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik fuqarolik jamiyatiga barcha jamiyat a'zolarida iqtisodiy madaniyatlilikni shakllantirish orqali erishishimiz mumkin. Bu esa umumdagi iqtisodiy qonunlar, qoidalar to'g'risidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lib, o'zlashtirilgan bilimlar yordamida mehnat va ishlab chiqarish faoliyatlarini tashkil etish xususiyatini namoyon etib, uni faqat mazkur fan xizmatlari orqali ta'minlash mumkin.

«iqtisodiyot nazariyasi» fani faqat bilish bilan cheklanmay, balki **iqtisodiy bilim va ko'nikmalarning** turli darajadagi amaliy tatbiqi bilan ham shug'ullanadi. U davlatning iqtisodiy siyosatini shakllantirish, iqtisodiy islohotlarni samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan nazariy qoida va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda faol ishtirok etadi.

«iqtisodiyot nazariyasi» fanining bugungi kundagi ahamiyati vob ayvonda vatan va el-yur egmaqi yu'rida fihkorona mehnat hissini, turli masha'viy xurujlarga o'z fikri bilan qusbi tura olish qob'liyini tarbiyalash kabi muqim vazifalarni bajarish orqali tubota oshib bormoqda.

«iqtisodiyot nazariyasi» fanining ahamiyati uning **metodologik vazifasi** orqali ham namoyon bo'lib, fanning o'zi, tabii va tarbiyalan, olingan xulosa, isloq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarbiyot furlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi, «iqtisodiyot nazariyasi» fanni chuqur o'rganish, uning qoida va nashuobalarini bilish boshqa iqtisodiy furlarni o'zlashtirish va yanada rivojlantirishning garovi hisoblanadi.

Lekin hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyotining ichki sir-asrirlarini, uning haqiqiy qiyofasini, unda sodir bo'lib turadigan munosabatlik, ishsizlik va inqirozlar tabiiyohush voqea va hodisalarning sabablarini

sinchiliklab o'rganishga intilayotgan o'quvchi va talabalarimiz, iqtisodiyotning muammoli tuzumlarini yaxshi tushunib qolayotgan rahbar xodimlar, iqtisodchi mutaxassislar, boshqa iqtisodiyot bilan qiziqayotgan keng kinobonlar ommasi talablariga javob beradigan o'zbek tilidagi adabiyotlar, qo'llanmalar, ayniqsa, oliy o'quv yurtlari talabarlari uchun tayyorlangan darsliklar yetarli emas. Darsliklar va o'quv qo'llanmalarini yetishtirish bo'yicha oliy o'quv yurtlari va kollejlardagi sharoit o'zgarib, mamlakatimiz prezidenti Sh. Mirziyoyevning Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 24-yanvarda bo'lib o'tgan kengaytirilgan majlisidagi qarorlarida darslik, maxsus va boshqa adabiyotga bo'lgan real ehtiyojlar o'zgarib, turli darsliklarni yaratishi, ularni boshqa tillarga tarjima qilishi, o'quv yurtlari, kutubxona va axborot-resurs markazlarini ta'minlash bo'yicha qo'yilgan vazifalaridan kelib chiqib, "Iqtisodiyot nazariyasi" turli bo'yicha maqolalar darslik qayta nashrlaridir.

Albatta, bu vazifaning ulushlarini chiqarish oson ish emas. Qo'yilgan vazifaning murakkabligi shundan iboratki, shu davrgacha dunyodagi hech bir mamlakat iqtisodiy jamiyatlarni boshqarish va harakatlarni uyg'unlashtirishning bir mexanizmidan butunlay bosqasiga birdaniga o'tgan emas. Bu uzoq davrni talab qiladigan jamiyat bo'lib, alohida davrni talqin qilindi. Uning hammasi uchun bir xil bo'lgan o'lgani va muassalari ham yo'q.

Shunday ekan, boshqa iqtisodiyot davrini va mamlakatimizda hozirgi davrdagi iqtisodiy islohotlarni, o'zgaruvchan kurjalik tizimini taqat AQSH yoki Yevropa mamlakatlarida mavjud bo'lgan, ko'plari eskirib ketgan o'z mamlakatlarida ham muvaffaqiyatli o'tirib o'tirish, iqtisodiyotni qat'iy solish yo'llarini ko'rasta oltirgan va munozarni bo'lib, bizning real iqtisodiy hayotimizdan ancha uzoq bo'lgan nashrlar asosida iqtisodiyotning rivojlanish yo'llari yoritib bo'lmaydi. Shuningdek, bizning iqtisodiy tafakkur tariximizda uzoq vaqt hukmron bo'lgan, iqtisodiy harakatlarni asosan simli tuzum nazariyasi va sinfiy kurash jihatlaridan olib qaragan, iqtisodiy taraqqiyotning umumiy qonunlarini ko'ymir o'ringa surgan eski markasistik yo'l o'lashtirishdagi qoida va qoidalar asoslanib ham boshqa xalqlar hamda hozirgi zamon iqtisodiyotidagi bir qator muassalarni tushuntirib bo'lmaydi.

Mazkur darslikni tayyorlashda AQSHda, Yevropada mamlakatlari-
da, Yaponiya, Xitoy, Malayziya, Singapur va boshqa qator mam-
lakatlarda mavjud bo'lgan adabiyotlardagi g'oyalari, shuningdek,
klassik va hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalarining asosiy g'oyalari-
ning o'zgarib, ularning foydali nususlari mag'zini olishga harakat
qilingan. Shu bilan birga, jahonga mashhur alomati, dastlab urf-odat si-
fida tanilgan o'lmasdagi vatandoshlarimiz tomonidan ilgari suril-
gan iqtisodiy g'oya va fikrlar, qoidalarining asosiy mazmuni ifodikka
kiritilgan. Bunda n yoki bu guruhning yoki sinfining manfaatlari emas,
birinchi navbatda, umuminsoniy, umumdavlat manfaatlari va qat'i-
yatlar, Vatanimiz xalqsiy manfaatlari asos qilib olingan va ueng
bir qadim ustuvorlik berilgan.

Darslikda mustaqil rivojlanayotgan Vatanimizning taraqqiyo-
ni, bozor iqtisodiyoti sharoitida yashashimiz, faoliyat ko'rsatishimiz,
iqtisodiy munosabatlarda bo'lishimizni hisobga olib, bozor iqtisodiyoti
muammolari, uning sabab-oqibatlarini, umum-qoidalarini, tushun-
chalarini, ularning qay darajada, qanday shaklda amal qilayotgan-
ligini batafsilroq yoritishga harakat qilingan. Bunda iqtisodiy jarayon-
larning faqat yuzaki, ko'rinib turgan tomonlarigagina emas, shu bilan
birga, ularning ichki mohiyati, viddiyatlari va bog'lanishlariga, iqli-
sodiy jarayonlarning sabab va oqibatlariga alohida e'tibor berilgan.
Mazkur darslikda O'zbekistonda hozir iqtisodiyotga o'tish davri va
hozirgi davrda respublikamiz iqtisodiy taraqqiyotining umummoli-
ri, ayniqsa, qabul qilingan umum. qaror va farqlarida, prezidentimiz
Sh.Mirziyoyevning ma'ruza va nutqlarida bayon etilgan tamoyillar,
xususiyatlar ham qamrab olishga harakat qilingan hamda nazari-
yani amaliyotga yaqinlashtirish maqsudida bozor iqtisodiyotining
ko'pgina umumiy umum-qoidalari bevosila O'zbekiston loyoti mi-
solida yoritilgan.

Darslikni tayyorlashda dialektik, ilmiy abstraksiya, tahlil va sin-
tez, tarixiylik va zamoniylikning birligi va boshqa qator ilmiy usul-
lardan foydalanilgan. Bunda, ayniqsa, har bir iqtisodiy voqea, hodisa,
jarayon va tushunchalar bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki umum
tushunchalari ilorat deb qaralib, ikki tomonlarni yondashuv va tahlil usul-
li kangroq qo'llanilgan, shu yo'l bilan yoritilayotgan masalalarning asl

ma'naviyatini ta'sturiish asoslashirilgan. Asosiy iqtisodiy tashkilotchalarini saqlanib qolib, o'zida ilg'or misollar, natijalar, namunalar va praktikalar asosida ta'sturiishga harakat qilingan.

Ushbu darslik yangi davlat sivilizatsiya talablari bo'yicha tuzilgan va Respublika muvofiqlashtirish komissiyasi tomonidan tavsiya etilgan dastur asosida yozilgan. Unda darslikdagi mavzular asosan namunalar olingan, ko'pgina materiallar inson darajasida qisqartirib berilgan. Shuning uchun ma'lumda kamchilik va muvazirlik joylari ham bo'lishi mumkin.

Darslikni tayyorlashda o'qitishning yangi pedagogiya va informatsion texnologiyalar usullari va xususiyatlari hisobga olinib, har bir boblar keyin xulosalar, asosiy tayanish tashkilotlar va alomatlar, shuningdek, takrorlash va muvazirlik uchun savollar ham berilgan.

Mazkur darslikning asosiy mazmuni 2000 yilda muvofiqlashtirish komissiyasi tomonidan tavsiya etilib, O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim vazirligi tomonidan nashr qilingan «Iqtisodiyot nazariyasi» ma'ruzalar matni, 2002-yilda nashr qilingan «Iqtisodiyot nazariyasi» o'quv qo'llanmasi, 2005-yilda va 2010-yilda nashr qilingan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida bayon etilgan bo'lib, ko'pchilikning mulohazasi va mulohazasidan o'tgan. Ushbu ma'lumda yuqoridagi kitoblarning asosiy mazmuni anglanib qolingan holda, keyingi yillarda, ayniqsa hozirgi davrda ma'mulakatimiz iqtisodiy hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, yangi qabul qilingan qonunlar va qarorlar, Prezidentimizning ma'mura va mulohazalaridagi ilgari berilgan g'oyalar, shuningdek, AQSH, Yevropa ma'mulakatlari, Rossiya va boshqa xorijiy ma'mulakatlarda hozirgi ma'mulakatimizda chop etilgan iqtisodiy o'zgarishlardagi muhim deb hisoblangan g'oyalar kiritilgan.

Ushbu darslikda iqtisodiy jarayonlar, voqea-hodisalar obyektiv tahlil qilib, yetarli ilmiy-uslubiy asosda yoritishga harakat qilingan. Ushbu darslik talaba va o'quvchilarni nazariy va amaliy bilim bi-
lma qurollantirib, iqtisodiy jarayonlarni bilishga, tafakkur qilishga va mustaqil ravishda tahlil qilishga o'rnatadi, degan amaldardir.

Iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha mazkur darslik asosan oliy o'quv yurtlari talabalar va magistrantlari uchun o'rnatilgan bo'lib, shu-

ningdek, undan akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari, katta ilmiy xodim izlanuvchilar va iqtisodiyot nazariyasi sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kutubxonalar bilan foydalanishi mumkin.

Mualliflar darslikning tuzilishi, mazmuni, muhommadlarining tayyor qilinish tartibi va uslubini bo'yicha bildirilgan har qanday taklif-mulohazalarni imzolovchilik bilan qabul qiladi va keyingi ilmiy faoliyatlarida, o'qiy qo'llanma, darsliklar tayyorlashda hisobga oladi.

I - B O' L I M
IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY
ASOSLARI

I-BOB. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMUTI VA O'RGANISH USULLARI

Iqtisodiyot nazariyasi fanini o'rganish, iqtisodiy jarayonlarning tub mohiyatini to'g'ri tushunish ko'p jihatdan uni o'rganuvchilarning ma'lum nazariy va uslubiy bilim bilan qurollanishiga bog'liq. Shuning uchun ham hozirgi kunda barcha bilim sohasidagi iqtisodiyotning asosi bo'lgan iqtisodiyot tushunchasini, uning oldida turgan vazifalarni, uzoq davr davomida iqtisodiy bilimlarning shakllanishi va iqtisodiyot nazariyasi fanining vujudga kelishini qisqacha tavsiflash bilan boshlanadi. Iqtisodiyot nazariyasi fanidagi asosiy oqimlar va nazariyalarning umumiy bayoni beriladi. Iqtisodiyot va uning bosh nusxalari, iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti, vazifalari va boshqa iqtisodiy fanlar bilan o'zaro bog'liqligi bayon etiladi. Shu bilan birga iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar hamda ularning amal qilish mexanizmi, iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning asosiy usullari mazmunini o'z ichiga olib berishga e'tibor qaratiladi.

1.1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi

Iqtisodiyot nazariyasi fanini va uning qonun-qoidalarini bilish uchun, eng avvalo, iqtisodiyot va uning vazifalari to'g'risida tashavvufga ega bo'lish lozim. Insoniyat hayoti va uning taraqqiyoti jidda murakkab, ko'p qirrali va g'oyat chig'al muammolarga boydir. Bu muammolar kishilarning maddiy ehtiyojlarini qondirish, mahsulotlar ko'rsatish, fan, madaniyat, siyosat, madaniyat, axلاق, davlatni boshqarish sohalaridagi va ularning o'zaro bog'liqligi va boshqa faoliyatlarining borgan sari ko'payib, rivojlanish jarayonida ularning o'zgarish harakati natijasida vujudga keladi. Uzoq davrlar davomida insoniyat fikrini band qilib kelgan ayrim muammolar bugungi kunda oldingi harakat va usul bilish imkonini berib bergan narsaga o'xshab ko'rinadi.

Masalan, bugun harumaga ma'lumki, kishilar siyosat, madaniyat, bilim, fan, madaniyat, ta'lim olish bilan shug'ullanishda

oldin birlamchi hayotiy ehtiyojlarini qondirishlari kerak. Shuning uchun har bir kishi, o'zining kundalik hayotida bir qator muammolarga, ya'ni kiyim-kechak, oziq-ovqot, uy-joy, xo'jalik buyruqlariga, ega bo'lish, hiltm o'sh kabi ehtiyojlarini qanday qilib, nima hisobiga qondirish mumkin degan muammolarga duch keladi.

Shu muammolarni yechish va o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida kishilar turli yo'nalishlarda, sohalarda faoliyat ko'rsatadi. Demak, insonning turli faoliyati uning ichida eng asosiy, insoniyatning yashashi va uning kamol topishini ta'minlaydigan moddiy va ma'naviy ehtiyojlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishlar iborat bo'lgan iqtisodiy faoliyatdir.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar yaxlit qilib, bir so'z bilan, iqtisodiy faoliyat deb ataladi.

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo'jaligi darajasida ro'y bergan. Shuning uchun qadimgi grek olimlarining (Ksenofont, Platon, Aristotel) asarlarida iqtisodiyot – uy xo'jaligi va uni yuritish qonunlari deb tushuntirilgan. Arab leksikonida «iqtisod» tejandkorlik ma'nosida tushunilgan, chunki islom diniga oid adabiyotlarda tejandkorlikka alohida e'tibor berilgan. Lekin, hozirgi davrda iqtisodiyot tushunchasi faqat uy, individual xo'jalik yuritish yoki tejandkorlik ma'noyi bilan cheklanmaydi. Halki iqtisodiyot – mulkchilikning turli shakllariga asoslangan xo'jaliklardan, xo'jaliklarni, davlatlarni birlashtirish, korporatsiyalar, kompaniyalar, qo'shuna korxonalar, moliya va bank tizimlaridan, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlardan iborat o'ziga xos murakkab iqtisodiy tizimni anglatadi.

Buning ustiga barcha resurslarimiz – tabiiy boyliklar, malakali ishchi kuchlari, ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlari, pul mahlag'lari va boshqa resurslarning barchasi cheklangan miqdordadir. Hattoki, ishlab chiqarishning bugungi darajasida ma'muriy xizmatdagi turli tabiiy boyliklarning taxminan qancha vaqtga yetishini oldindan bashorat qilish mumkin. Jumlalari, insonyat

2500-yilga kelib, barcha metall zaximalarini sarflab bo'lishin boshlanib qilinib, bunda to'g'ri ruxlat 250 yilga, alyuminiy 570, mis 29, rux 23, quluy 35, qo'rg'oshin 19 yilga yetishi taxmin qilinmoqda. Aynan-da hozir yashayotgan avlod ham ishlab chiqarishda qo'rg'oshin, quluy, rux, oltin, kumush, platina, tikell, vullfram, misdan foydalanish muammosiga duch kelmoxdii. Yaqin yoz yil ichida ishlab chiqarishni energoresurslar: neft, gaz, ko'mil bilan ta'minlash muammosi hamakunda muammas bo'lib qolishi ehtimoldan xoli emas!

Ishlab chiklangan iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish, aholining to'xtovsiz o'sish haruvchi ehtiyojlarini qondirish maqsadiga erishish, resurslar va mahsulotlarol to'g'ri taqsimlash yo'llarini topish iqtisodiyotning asosiy muammasini tashkil etadi.

Iqtisodiyot qamrov darajasiga qarab turlicha bo'lishi mumkin: jahon iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, tarmoq iqtisodiyoti, mintaq va hudud iqtisodiyoti, korxona yoki firma iqtisodiyoti, oila iqtisodiyoti. Bularni ularni yaxlitlashtirib, makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot deb ataladi. Iqtisodiyotning bu turlari, darajalari, shakllari qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning hammasi bir maqsadga bo'ysungan: u bora bo'lsa insoniyatning yashashi, ko'payishi va kamol topishi uchun shart-sharoit yaratib berish, turli xil hayotiy vositalarni yaratib, ularning ehtiyoqlarini qondirib borishdan iboratdir. Shunday ekan, iqtisodiyot inson hayotining asosini, uning poydevorini tashkil etib, uning o'zi ham insonlar, uning faoliyatisiz mavjud bo'lmaydi va mazmumiga baur ega emas.

Inson tomonidan yaratilgan tovarlar va xizmatlarning, resurslarning doimio harakatida bo'lib, takror-takror ishlab chiqariladi va iste'mol qilinadi, ularning bu to'xtovsiz harakati **takror ishlab chiqarish** deyiladi. Takror ishlab chiqarish quyidagi tovarlar birligidan ibaridir:

- 1) ishlab chiqarish jarayoni;
- 2) taqsimlash jarayoni;
- 3) ayirboshlash jarayoni;
- 4) iste'mol qilish jarayoni.

Ishlab chiqarish. **ishkullik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ehtiyoqlarni yaratish jarayoni.**

rayoni. Barcha tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida yaratilishi sababli, u traktor ishlab chiqarishning eng asosiy va boshlang'ich fazasi hisoblanadi. Agar ishlab chiqarilmasa, taqsimlanadigan, ayirib olinadigan va nihoyat, iste'mol qilinadigan narsalar bo'lmaydi.

Misol uchun, odamlarning non mahsulotiga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun eng kamida quyidagi asosiy jarayonlar amalga oshirilish lozim: ekin maydonlarini haydash va ularga ishlov berish; yetilgan urug' qadash va unib chiqib, to'lovil yetishguncha parvarishlash; g'allarni o'rish va dala mahsulotlariga joylash; donni tegirmondan chiqartib, un mahsuloti olish; undan non zavodlari yoki nonvoyxonalarda non tayyorlash. O'z n'omida, har bir jarayon uchun kerakli bo'lgan uchurat vositalarini ham ishlab chiqarish kerak bo'ladi. Masalan, ekin maydonini haydash uchun traktorlar, umachlar; urug' qadash uchun sevalkalar, g'allarni o'rish uchun kombaynlar; omborga tashish uchun yuk mashinalari; donni yemaltish uchun tegirmonlar; non yopish uchun ta'dirlar va hokazo. Agar bu vositalarning birortasi bo'lmasa, ya'ni ishlab chiqarish jarayoni to'xtaydi yoki samaradorligi pasayib ketadi.

Taqsimot — ishlab chiqarish omillari va uning natijalarini iqtisodiyotning turli qismlari va subyektlari o'rtasida taqsimlash jarayoni. Bu bosqichda, eng avvalo, ishlab chiqarish vositalari, kapital, ishchi kuchi va boshqa resurslar turli tarmoqlar, sohalar, bududlar va nihoyat, korxonalar o'rtasida taqsimlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish natijasi bo'lgan tovar va xizmatlar, ularning pul bolidagi ko'rinishi bo'lgan daromadlar ham taqsimlanadi.

Bizning misolimizdagi non mahsulotini ishlab chiqarish uchun ham ushbu faoliyat sohasiga kerakli resurslar — traktorlar, umachlar, sevalkalar, kombaynlar, yuk mashinalari, tegirmonlar va ta'dirlar; ularni ishga soluvchi traktorchi, haydovchi, dehqon, ishchi va nonvoyxona — barchasi taqsimot jarayonidan o'tadi. Ular o'zaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv natijasi turli-tamam faoliyat va jarayonlar bo'yicha o'z o'rinlarini topadilar. Shuningdek, tayyor bo'lgan non mahsulotini sotishdan olingan daromad ham turli kash egalari — traktorchi, haydovchi, dehqon, ishchi va nonvoyxona o'rtasida, mulk egallari o'rtasida taqsimlanadi. Ular mahsulotdagi o'z ulushlarini shu haqi yoki foyda, foiz, renta ko'rinishida oladilar.

Taqsimot qancha aniqdirligi va to'g'ri bo'lsa, ishlab chiqarishning yuklanishiga shuncha ijobiy ta'sir ko'rsatadi, uni rag'batlantiradi.

Ayirboshlash — jamiyat a'zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha ma'lum bir o'fletani (masalan, qiymat miqdori) asosida o'zaro almashish jarayoni. Mehnat taqsimoti natijasida ayrim guruhl kishilar tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarish va yetkazib berishga ixtisoslashadilar. Har bir tovar turini ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, o'ziga kerakli bo'lgan nashqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi. Jomladan, bizning misolimizdagi nonvoy ham o'z mahsuloti — nonni sotib, tashqari puliga qashnidan — g'ash, dehqondan — sabzovotlar, o'rkondan — kiyim-kechak va boshqa zarur tovarlarni sotib oladi.

Natijada turli xil yo'nalishdagi ishlab chiqaruvchilar yoki xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasida iqtisodiy alimqa — ayirboshlash, pul miqdori oldi-sotdi jarayoni sodir bo'ladi.

Iste'mol — ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning ishlatilishi, foydalanilishi jarayoni. Iste'mol takror ishlab chiqarishning oxirgi fazasi bo'lib, bu jarayon muqol jamiyat a'zolarining turli-turmun ehtiyojlari qondiriladi. Iste'mol ikki turda bo'ladi. ishlab chiqarish (umumii) iste'moli va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish umumii iste'mol deyiladi. Nonvoy ishlatgan ur, ko'mir yoki kumir gaz, o'simlik moyi — bularning barchasi umumii iste'mol hisoblanadi. Chunki, bularning barchasi mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan bo'ladi. Iste'mol buyudalarining ehtiyojlarni qondirish maqsadida o'z alhamiyah bo'yicha pirovard ravishda ishlatilishi shaxsiy iste'mol deyiladi. Nonvoy tayyorlagan nonning odamlar tomonidan sotib olinib, iste'mol qilinishi shaxsiy iste'molni anglatadi. Mahsulot va xizmatlar shaxsiy iste'moldan so'ng, ular o'rniga yana yangisini ishlab chiqarish zarurati paydo bo'ladi.

Shunday qilib, tovar va xizmatlar, resurslar bankuti doimo to'xtasiz takrimlanib turaligan jarayondir (1.1-rasm):

1.1-rasm. Tovarlar, xizmatlar va resurslarning takror ishlab chiqarish fazalaridagi harakati

Iqtisodiyotning dolmily va bosh masalasi – ehtiyojlarning cheklangiligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligi bandda nlar o'rtasidagi ziddiyatning hal qilinishidir. Bu masalani to'g'ri tushunish uchun, o'ziga o'ziga, ehtiyojning mohiyatini, uning turlarini bilish zarur.

Insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurati iqtisodiyot nazariyasi fanida ehtiyoj deb ataladi.

Barcha hayotiy ehtiyojlar (iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, siyosiy ehtiyojlar) ichida ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar alohida o'rin tutadi. Bu ehtiyojlar kishilarning yashashi, mehnat qilishi va bayot kechirishi uchun turli no'matlar bandda xizmatlarga zaruratdan iborat bo'ladi. Shu jihatdan olganda ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlar moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni o'z ichiga oladi.

Moddiy ehtiyojlar – bu moddiy ko'rinishdagi no'matlar vositasida qondiriluvchi zarurattir. Bular iste'mol uchun zarur bo'lgan ko'plab hayotiy predmetlarni (ishlab chiqarish va transport vositalari, oziq-ovqat, kiyim-kechuk, turar-joy va h.k.) va reh-ziyat buyumlarini (qanchasig, atir-upa, tutli bezaklar va h.k.) o'z ichiga oladi.

Ma'naviy ehtiyojlar – bu insonning shaxs sifatida kamol topishi, dunyoqarashi va ma'naviyatining shakllanishi uchun inqozo etiladigan nomoddiy no'mat va xizmatlarga bo'lgan zarurattir. Ular kishilarning bilim va dam olish, madaniy saviyaga erishish, mulukun-xulosaatga ega bo'lish, turli ma'naviy yo'nalishdagi xizmatlardan bahramand bo'lish kabi ehtiyojlardan iborat bo'ladi.

Ehtiyojlarni iste'mol qilish tavsifi: ko'ra shaxsiy va ishlab chiqarish ehtiyojlariga ajratish mumkin.

Shaxsiy ehtiyojlar – kishilarning yiroqdan iste'mol uchun mo'ljallangan mahsulot va xizmatlarga bo'lgan zarurat. Masalan, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joyga bo'lgan zaruratlari, shaxsga ko'rsatiladigan turli xizmatlar shaxsiy ehtiyojlarni namoyon etadi.

Ishlab chiqarish ehtiyojlari – mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishni amalga oshirish maqsadida ishlatiluvchi turli iqtisodiy resurslarga bo'lgan zarurat. Ishlab chiqarish ehtiyojlariga xomashyo (mefr, paxta va b.k.), materiallar (puli, yog'och, tola va b.k.), asbobl-uskunalar, ish mashinalari (yuk mashinasi, ekskavator, buldozer va b.k.), jabani kuchi va boshqalarni kiritish mumkin.

Shuningdek, ehtiyojlarni yakka tarzda va birgalikda qondiruvchi ehtiyojlar; birlamchi va ikkilamchi ehtiyojlar; yakka, guruh, hududiy, umumjamiyat ehtiyojlari kabi turarga ajratish mumkin.

Insonning shaxsiy manfaatli, qiziqishlari va turmush tarziga moslab qondirilishi mumkin bo'lgan ehtiyojlar yakka tarzda qondiriluvchi ehtiyojlar deyiladi. Ularga oqatlanish, kiyinish kabilarni misol qilish mumkin. Hatto oqatlanish jarayoni birgalikda (oilaviy yoki bir necha kishilar tomonidan) amalga oshirilgan taqdirda ham, har bir kishining o'ziga bo'lgan ehtiyoji alohida, yakka tarzda qondiriladi.

Ulatda kishilarning turli darajadardagi guruhi (oil, jamoa, mamlakat fuqarolari va b.k.) tomonidan birgalikda namoyon etiluvchi ehtiyojlar birgalikda qondiriluvchi ehtiyojlar deyiladi. Masalan, ta'lim olish binolari, kasalxonalardan, dam olish joylaridan bahramand bo'lish, sport o'yinlari va ko'ngilochar tomoshalarini birgalikda ko'rish, mamlakat mudofaasi va tinchligini saqlash kabilar shular jumlasidandir.

Birlamchi ehtiyoj – bu insonning hayotiy faoliyatida zarur bo'lgan darajasi nisbatan yuqori bo'lgan va shu sababli, birinchi navbatda qondiriladigan ehtiyoj. Inson hali bilim olishi, san'at bilan shug'ullanishi, madaniy boylik chiqarishidan ilgari oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joyga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishi lozim.

Ikki tumani ehtiyoj — bu birlashti ehtiyojlar qondirilib bo'lgandan so'ng namoyon bo'ladigan va qondiriladigan ehtiyoj. B.umdagi ehtiyojlar o'xalda ijtimoiy tavsif kasb etib, ularga bilim olish, malaka oshirish, san'at bilim shug'ullarini, dam olish va h. k. larni kiritish mumkin.

Yakka ehtiyoj — bu alohida shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy mavqei, dunyoyurushi va boshqa xususiyatlari ta'sirida shakllanuvchi ehtiyoj. Jamiyatdagi kishilar ximi qanchalik ko'p bo'lasin, ular o'z ehtiyojlarining tarkibi, darajasi va qondirish vositalari jihatidan ozini-ko'pini farqlanadilar. Masalan, kattayoshdagi odamlar va bolalar, erkaklar va ayollar, o'qima'lumotlilar va ma'lumotsizlar, sportchilar va spirdi ichimliklarga moyil kishilar va tunkazalarning yakka ehtiyojlari tarkibi, o'zaro farq qiladi. Hattaki, bir jinsdagi, o'xaro teng va boshqa belgilari bo'yicha o'xashish insonlarning yakka ehtiyojlari ha'zi bir jihatdan farq qilishi mumkin.

Guruhly ehtiyoj — bu ma'lum guruh yoki jummalarga birlashgan kishilarning birgalikdagi ehtiyoji. Bir oilaning ehtiyoji boshqa biridan, bir mehnat jamoasining ehtiyojlari boshqalardan o'z tarkibi va darajasi jihatidan farq qiladi. Masalan, faraz qilaylik. Komilovlar oilasi besb kishidan iborat bo'lsin. Uta shifokor, una o'qiluvchi, ikki o'g'il — talaba, qiz — maktab o'quvchisi. Zokirovlar oilasi esa olti kishidan iborat: buva va buvi malumotli, olti injener, una uy bekasi, qiz — talaba va o'g'il — maktab o'quvchisi. Har ikkala oilaning tarkibi va ijodiyat tartari bir-huridan liq qilishmuyi sababli, ularning oilaviy ehtiyojlari ham o'z tarkibi va darajasiga ko'ra farqlanadi. Xuddi shuningdek, mebel ishlay chiqaruvchi korxona mehnat jamoasi ehtiyoji tarkibi va darajasi jihatdan tikovchilik fabrikasi mehnat jamoasidan boshqacha bo'ladi.

Hududly ehtiyoj — bu muayyan hududlarda istiqomat qiluvchi kishilarning birgalikdagi ehtiyoji. Inson muayyan hududda istiqomat qilganligi sababli, uning ba'zi bir ehtiyojlari muayyan hududda istiqomat qiluvchi barcha insonlarning umumiy ehtiyojlar sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, bar bir mahalla o'zining g'uzari, unda joylashgan savdo va maishiy xizmat ko'rsatish shoxsohatalari, bolalar bog'chasi, dam olish joylari, istirohat bog'lari va boshqa inshootlarga ehtiyoj sezadi.

Umumjamiyat ehtiyojlari — bu jamiyat iniqymidagi barcha kishilar uchun umumiy bo'lgan ehtiyoj. Har bir mamlakatning fuqarolari ham barcha uchun umumiy bo'lgan mu'molarga ehtiyoj sezadilar. Masalan, mamlakat chegarasining durtisizligi, uuing mod-faa qobiliyatining mustahkamligi, yam farovonligi, ijtimoiy-madaniy salbi'lar, huquq-tartibot ish'arining yuqori darajada amalga oshirili-si va boshqalar.

Jamiyat ehtiyojlarini quyidagi bir qator omillar ta'vir ko'rsatadi:

a) jamiyarning iqtisodiy taraqqiyot darajasi;

b) jamiyatlari ijtimoiy-iqtisodiy tuzum;

v) tabiiy-geografik sharoitlar.

g) tamxiz milliy am'ur va urf-odatlar;

d) aholi sonining o'sishi, uning tarkibidagi o'zgarishlar,

e) xalqlar, davlatlar, millatlar va mintaqalar o'rtasidagi aloqalar.

Ijtimoiy-iqtisodiy. shu jumladan, moddiy ehtiyojlarni to'liq qondirish mumkin emas. Jamiyatlarda har bir ma'lum davrda ko'plab qondirilnagan ehtiyojlar mavjud bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan yangi buyurtalar paydo bo'lishi, keng re'lamarning ul'ami va savdoning rivojlanishi natijasida ehtiyojlar o'zgaradi va ko'payib boradi. Shun-day ekan, jamiyatning, ya'ni un tashkil qiluvchi shaxslar, muassaga va korxonalar ehtiyojlarining cheklanligi, ularning to'xtovsiz yangi-larib va o'sib borishi tabiiy bo'lib, uni o'ziga xos qonun orqali ifoda-lash mumkin. Ehtiyojlarining ishlab chiqarish va yetkazib berishga nisbatan muqoluran o'sib, tarkib va sifat jihatidan tukomillushib borishi ehtiyojlarining ustuvor darajada o'sib borishi qonuni de-yiladi. Bu qonun ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasidagi mu'ayy, to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlilarni aks ettiradi.

Ehtiyojlarning o'zi har bir-birini muqar qiladi. Bir ehtiyoj o'z orqasidan boshqa bir ehtiyojni keltirib chiqaradi. Masalan, kompyuter xarikasiga ehtiyojning paydo bo'lishi, o'z navbatida uni ishlatish-ni o'rganish, unga xizmat ko'rsatish, dastur tuzish kabi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

Ehtiyojlarning o'sib borishi uni qondirish vositalari darajasi bi-lun chegaralanadi. O'rtincha ehtiyojlar cheksiz o'zgarib borib borib uni to'minlash uchun kerak bo'ladigan iqtisodiy resurslar cheklanagan

bo'lad. Iqtisodiy resurslar deganda tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlaridan foydalanish mumkin bo'lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmua tushuniladi.

Iqtisodiy resurslarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1) tabiiy resurslar (yer, yer osti bayliklari, suv, o'tin va biologik resurslar);

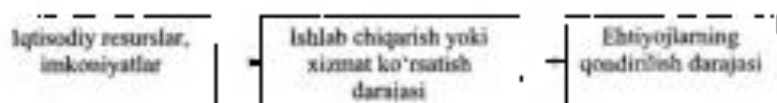
2) ishchi kuchi resurslar (kishilarning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlari majmua);

3) kapital (yo'llar, ma'murat korxonalaridan harakatchilik uchun foydalanish maqsadida ishlatiladigan binolar, mashinalar, ushlab uskunalar, qurilmalar, xomashyu va materiallar, sotishga tayyor tovarlar, pul ma'bi'g'ini va boshqalar);

4) qat'iykorlik qobiliyati (kishilarning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini tashkil etish va boshqurish qobiliyatlari).

Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarish omillaridan farqi shundaki, ularga ishlab chiqarishda bevosita qatnashadigan ishchi kuchi, tabiiy resurslar va ishlab chiqarish vositalaridan boshqari harajat uchun resurslar, tovar va pul zahiralarini ham kiradi.

Resurslarning cheklanganligi ehtiyojni qondirishning rubini yoki bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklash qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi darrov an'ani bo'lib turmaydi, balki yangi texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi va ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagicha ifodalash mumkin (1.2-rasmi):

1.2-rasmi. Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik

Cheklangan iqtisodiy resurslardan umumiy foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin ehtiyojlarni qondirish dar-

javon oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi:

1) ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tajantli turlarini) aniqlash va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish;

2) mavjud resurslarning bu bi birliklarni to'g'ri-targ'ib, samarali foydalanishi;

3) fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xizmatlarni to'plari, ularning manb'alarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligining oshishiga erishish.

Bu muammolarni hal qilish zarurligini kishilardan chiqqan iqtisodiy boshqa bilimlarga ega bo'lib, doimio izlanish va yuksalishda har birlarini taqozo qiladi.

1.2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi

Iqtisodiy hayot sirlerini bilish va shu yo'lidagi faoliyatning asosiy yo'nalishlarini aniqlashga intilish juda qadim zamonlardan mavjud bo'lib, bu intilish iqtisodiy faoliyatni tartibga solish, uning kishilarga kerak bo'lgan tomondagi yo'nalishiga ijobiy ta'sir etishi zaruriyatidan kelib chiqqan.

Iqtisodiyotga oid bilimlarga dastlab, antik dunyoning ko'zga ko'ringan olimlari Ksenofon, Platon, Aristotel asarlarida, shuningdek, qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo olimlarining asarlarida o'libor qaratilgan edi.

Bizning yillar osha bizgacha yetib kelgan muqaddas Qur'oni Karim, hadislar, Qobulnomalar, Xatim asarlari, baholarimiz Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Mirzo Ulughbek, Zahiriddin Muhammad Rumi asarlarini o'qir ekanimiz, ularda insonning yashashi uchun tabiat cheonlari yetarli emasligi, ijodiy mehnat qilish kerakligi qayta-qayta qutulganiyiga yana bir karta amin bo'lamiz. Jurladen, arab muafakkiri Ibn Xoldun Abdulrahmon Abu Zayd (1332-1406)ning iqtisodiyot bilimlarini rivoyatlaridagi hissasi juda kattadir. U o'zining 1370-yilda yozilgan «Kitob-ul-ibar» (faydalli misollar kitobi) asarida dunyoda har bichi

bo'lib uning ikki xal xususiyatini - iste'mol qiymati va qimmat mahsulotlarini, oddiy va murakkab mahsulotni, zaruriy va qo'shimcha mehnat harakati zaruriy va qo'shimcha mahsulot tashvishlarini ajratib bildi. Shuningdek, Ibn Xoldun tomonidan tovarlarni ayirib bosib olish jarayonidagi har bir biriga taqqoslanganda mehnatni tenglashtirish shakli haqida yuzaga chiqishi, ya'ni tovarlar qayd etilgan mahsulotning miqdori va uning nafilligining hisobga olinishi ham ta'kidlangan¹.

Alisher Navoiyning iqtisodiy masalalarga oid g'oyalari «Vaqiyan» (1482) va «Mabruh-ul-qulub» (1500) asarlarida bayon etilgan. U mahsulotni uch qismga bo'lib, birinchi qismni ketgan xarajatga, ikkinchi qismni o'zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchisi qismni esa aholining ijtimoiy manfaatlari uchun sarflashga chaqiradi. Bundan tashqari mahsulotni yaratishda mehnatning oliya va ishlab chiqarish vositalarining ishloviga aholida o'tirib beraadi. Shu bilan birga boylikni halol mehnat bilan topish, to'g'ri va foydalanish zarurligini ta'kidlaydi².

Lekin Aristotelean bo'lsak barcha dunyoning, jumladan Markaziy Osiyoning ko'pgina oilalari iqtisodiyotini izchil o'rganish asosida uning ko'pgina qonun-qoidalarini, mahsulotlarini yaratib bergan bo'lsak ham, hali iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanmagan edi.

Iqtisodiyot nazariyasi mustaqil fan sifatida ko'pgina mamlakatlarida milliy huzur shakllangan va jahon hoziri vujudga kelayotgan davrlarda siyosiy iqtisod nomi bilan shakllana boshladi.

Siyosiy iqtisod grekcha so'zdan olingan bo'lib «politikosa» - ijtimoiy, «oykosa» - uy, uy xo'jaligi, «nomosa» - qonun degani. Ya'ni uy yoki ijtimoiy xo'jalik qonunlari ma'nosini beradi. 1575-1621-yillarda yashab, ijod qilgan fransuz iqtisodchisi Antuan Monkraten birinchi marta 1615-yilda «Siyosiy iqtisod traktati» nomli kichik ilmiy asar yozib, bu formi tannibakat miqyosida iqtisodiyotni tushqatish fani sifatida axborotadi. Keyinchalik klassik iqtisodchilar bu fikrni tasdiqlab, siyosiy iqtisod keng ma'no da maaddiy hayotiy vositalarni ish-

¹ A. Razzoqov, Sh. Toshmatov, B. O'rmanov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya», 2002, 42-juz.

² A. Razzoqov, Sh. Toshmatov, B. O'rmanov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya», 2002, 89-90-haj.

lab chiqarish va ayirboshlashni boshqaruvchi qonunlar to'g'risidagi fikridir, deb yozgan edilar.

Iqtisodiyot nazariyasi huri shakllanishi jarayonida bir qancha g'oyaviy oqimlar maktablar vujudga kelgan. Ular jamiyat boyligining manbai nima, u qayerda va qanday qilib ko'payadi, degan savollarga javob topishga urinishgan. Bunday iqtisodiy oqimlardan dastlabkisi **merkantilizm** deb atalgan. Bu qim urinalilari odamlarning, jamiyatning boyligi puldan, oltindan iborat, boylik savdoda, asosan, tashqi savdoda — muommala jarayonida paydo bo'lib, ko'payadi, savdoda band bo'lgan mehnat urunli mehnat, boshqa mehnatlar esa unutiladi, deb tushuntirib sehlilar. Keyinchalik, iqtisodiy bilimlar rivojlanib, takomillashib borgan sari, ayirboshlash, ya'ni bevosita savdo jarayonida mahsulot yaratilmasligi, taqat ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarda (tashish, qadoqlash, saralash, saqlash) qiymatning ko'payishi ma'lum bo'lib qoldi. Ayirboshlashning ekvivalentlik turibi, ya'ni teng mehnatga teng boylik muvozanati buzilgan taqdirda boylik bitovlar liyvasiga qayta taqsimlanadi, natijada kamdar bo'yib, kindir xomayron bo'lib boradi. Merkantilistlar iqtisodiyot nazariyasining asosiy vaziasini davlatning iqtisodiy siyosatiga amaliy tavsiyalar ishlab chiqarishdan iborat deb ta'kidladilar. Ularning fikricha, iqtisodiyotda ijorat savdo halatsiga erishilishi uchun davlat iqtisodiyotga faol mialasirishi, ya'ni milliy ishlab chiqarish va savdoni o'z panohiga oleshi zarur deb hisoblaydi.

Keyingi oqim **fiziokratlar** deb atalgan. Ular merkantilistlardan farqli o'laroq, boylik qishloq xo'jaligida yaratiladi va ko'payadi, degan g'oyani olg'n sindilar. Ularning vakili bo'lgan F.Kene mashhur «Iqtisodiy jadvall» asarini (1758) yozdi va unda fiziokratizm maktabi asoslarini yaratdi. Uning nazariy va siyosiy dasturini ta'riflab berdi. Bu asarda F.Kene almashuvning ekvivalentlik ta'limotini ilg'n sardi. Uning fikricha almashuv yoki savdo boylik yaratmaydi, almashuv jarayonida teng miqdorli qiymatlarning almashuvi ro'y beradi, tovarlarning qiymati bozorda kimasdan oldin mavjud bo'ladi. F.Kenening ta'limotida sof mahsulot nazariyasi markaziy o'rin egallaydi. Uning fikricha, yalpi ijtimoiy mahsulot va ishlab chiqarish xurajatlari o'rtasidagi farq sof mahsulot hisoblangan. F.Kene sof mahsulot bilan qo'shimcha

matbusulotni chalkashirib, ikkolnsini aynan bir narsa deb tushunadi. U qo'shimcha qiymat dehqonlarning qo'shimcha mehnati samarasi sifatida yuzaga keladi deb izohlaydi, uyrim joylarni esa qo'shimcha qiymatni tublatirig sifatida qaraydi deb qaraydi. uci yaratishda tabiat him ishtirok etadi, deb tushuntiradi. Bu yerda u o'zi bilmagan holda qiymat bilim mulifi (ta'mini qiymat)ning falgiga bora olmagaligini ifoda etadi. B.Kane ta'limotini A.Tyurge, Dympon de Nemur va boshqalar davom ettirdi. Bizoznalarining ta'limoti ho'yicha qashoq xo'jaligida band ho'lgan mehnat birdan-bir muvofiq mehnat deb tushuntirib, boshqa sohalaridagi mehnat esa umimsiz mehnat deb hisoblangan.

Keyinchalik iqtisodiyot fanining klassik maktabi namoyandalari bo'lish A.Smit, U.Patt, D.Rikardo kasi atqli iqtisodchi olimlar boylik faqatgina savdoda yoki qish'ox xo'jaligidagina emas, balki shu bilan birga san'at, transport, qurilish va boshqa xo'jalik sohalarida ham yaratilishini isbotlab berdilar va "hamma boylikning manasi yer, otasi mehnat". degan qat'iy ilmiy xulosaga keldilar. Shuni aytish kerakki, A.Smitning «Ko'rimas qo'la prinsipi hozirgi kunda juda katta ta'irga olinmoqda. U o'zining «Xalqlar boyligining tubati va sabablari to'g'risida tadqiqot» (1776) degan kitobida insonni faollashtirishga asosiy rag'bat xususiy manfaatli deb ko'rsatadi. Inson o'z xususiy manfaatini amalga oshirishga, ya'ni boyda olishga intilib, mehnat taqsimoti shartlari qandaydir tovar yoki xizmat turini yaratadi, boshqalarga yetkazib beradi, o'z kapitalini ko'paytiradi va shu intilishda o'zi bilmagan holda jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi deb tushuntirdi. U kapital, mehnat, tovar, ishchi kuchi va boshqa resurslarning erkin harakatini ta'minlash prinsipini ilgari suradi. Ushbu maktabning «klassiko» deb nom olishga ularning quyidagi yutuqlari sabab bo'ldi.

Birinchiidan, A.Smit va D.Rikardo iqtisodiyotni o'rganishga ilmiy yondashuv bazadigan tadqiqot usullarini ishlab chiqdi va muvaffaqiyatli qo'lladilar. Aynan ana shu usullar yordamida ular merkantilistlarning «boylikning manbai – savdo» degan g'oyasining to'g'ri emasligini isbotladilar.

* A.Razzoqov, Sh.Toshmurov, N.O'rmonov, Iqtisodiy ta'limlar nazari. I : «Moliya» 2002, 147-149-bet

Ikkinchidan, iqtisodiyot tarq'isidagi barxam yig'ilgan bilimlarni klassik maktab namoyandalari ma'lum bir ilmiy tizimga keltiribilar. Bu nazarga ular birmunchi bo'lib iqtisodiy nazmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayiriboshtlash va iste'mol o'rtasidagi tizimli aloqani tadqiq etgani sabab bo'ldi.

Uchinchidan, ingliz klassiklari iqtisodiy hodisalarining ko'pva ko'ringan tomonlarini tadqiq qilish bilan cheklanib qolmadilar. Ular ushbu hodisalarining mazhiyatini, ular o'rtasidagi sabab-oqibatli aloqadorlikni aniqladilar, shuningdek, kapitalistik iqtisodiyot qonunlarini o'zbidilar.

Iqtisodiyot nazariyasi faollarning rivojlanishida Sismondining ham ushbu hissi bor. U kapitalistik iqtisodiy mexanizmini tuzg'id qilib, siyosiy iqtisod insoni naz'i yu'fida sotsial mexanizmini takonillashdirishga qaratilgan fau bo'lmog'i lozim deb ko'rsatadi. Kapitalistik iqtisodiy tuzumni tarqil qilish bilan bir qatorda undan ko'ra progressiv bo'lgan jamiyat qurish g'oyasi Sen-Simon, Sharl Fure, Robert Ouen kabi sotsial utopistlar tomonidan ilgari surilgan edi. Ular xususiy mulkni qat'iq tanqid qilib, uni tugatish uradleri erildir.

Ulardan keyin markstizm deb nomlangan nazariy yo'nalish o'zining nazariysida jamiyat taraqqiyotiga tabiiy-tarixiy jarayon deb qaradi, ijtimoiy-iqtisodiy formatiyalar, ularning iqtisodiy tuzumi, tarkibiy qismlari, vujudga kelish, rivojlanish va boshqasi bilan almastish sabablari tarq'isidagi ta'limonni baunda qo'shimcha qiyomat nazariyasini yamrdilar.

Iqtisodiyot nazariyasi productining yangicha talqini xo'jalik yuritishning bozor tizimi tarq'isidagi marjinalizm deb atalgan yangi bir ta'limonni yasadi. U inglizcha so'zdan olingan bo'lib, so'nggi, qo'shilgan degan ma'nuni beradi. Uning asoschilari Avstriya iqtisodiy maktabining namoyandalari (K.Menger, F.Vizer, Bem-Burverk va b.) bo'lib, ular tomonidan qo'shilgan tovar nafililigining, qo'shilgan mehnat yoki resurs umundorligining pasayib borish qonuni degan nazariyalar ishlab chiqildi. Marjinalizm nazariyasi antiq olingan tovarga bo'lgan talab va uning unchi o'rtasidagi bog'liqlik va o'zaro ta'sirini tahlil qilishda keng qo'llanildi.

Iqtisodiyot nazariyasining yangi yoʻnalishi neoklassik, yaʼni yangi klassik deb nom oladi. Bu nazariyaning yirik namoyandalaridan biri A. Marshall boʻlib, u iqtisodiy jarayonning funktsional boqʻlanishi va funktsional niyatlarini ishlab chiqarishga harakat qildi, bozor muvozanatini va natijani aniqlovchi omillar tahriri va taʼkidlarini iborat deb qaradi. Bu nazariy yoʻnalishning namoyandalaridan biri shveytsariyalik iqtisodchi Leon Volfas boʻlib, u qisqariy iqtisodiy muvozanat modelining tuzasini ishlab chiqarishga harakat qildi.

Avstriya iqtisodiy maktabining namoyandasi Y. Shumpeter «Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi» (1912) nomli kitobida iqtisodiy tizimlar oʻzgarishining ichki kuchlarini, ularning iqtisodiy muvozanatni va ularni buzuvchi kuchini koʻrsatishga harakat qildi va u iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch tizimning oʻzgarishiga eʼtibor xohishiga keldi.

Iqtisodiyot nazariyasining hozirgi zamon yoʻnalishlaridan biri keynschilik maktabidir. 1936-yilda ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns oʻzining «Bandlik, folx va pulning umumiy nazariyasi» degan kitobida makroiqtisodiy koʻrsatkichlari: milliy daromad, xarajat xarajalar, isteʼmol va jamgʻarishning oʻzaro bogʻliqligini tahlil qilib, investitsiya va isteʼmolning eng muvofiq tarzda taʼsirlanishini iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili deb koʻrsatadi. Keyns taʼlimi, yaʼni keynschilik maktabi taʼsirida iqtisodiyotni makroiqtisodiy tahlil yoʻliga qoʻyildi. U iqtisodiyotni tarbiyaga solishda davlatning faol ishtiroki zarurligini isbotladi.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasining muhim yoʻnalishlaridan biri monetarizm deb ataladi. Agar Keyns nazariyasining ishlab chiqarishida markaziy muammo ishsizlik boʻlgan boʻlsa, monetarizm nazariyasining asosiy muammasi ishlab chiqarish hajmining pasayib borish sharoitida inflyatsiyaning vujudga kelishidir. Ushbu holat stagflyatsiya degan nom oladi. Monetarizm maktabining asoschisi Milon Fridmen boʻlib, u ilgari iqtisodiyot nazariyasiga qoʻshgan hissa pul nazariyasini yangi mazmuni bilan boyitadi. Monetaristlar oʻzlar ishlab chiqarish jarayoniga pulning qayta taʼsiri etishi monetarizmini, pul dastaklari va monetar siyosatning iqtisodiyotni rivojlantirishga taʼsirini chuqur tadqiq etishdi. Monetarizm pul-kredit dastaklari yordamida iqtisodiyotni tarbiyaga solishda oʻziga xos yondashuvni vujudga keltirgan nazariyadir.

Hozirgi paytda neofetnalizm, monetarizm, keynschalilik va boshqa qator yo'nalishdagi iqtisodiy nazariyalar yig'indisi e'lonmumuksa munh kitob-
da muhassanlashtirgan bo'lib, u AQSH, Angliya va boshqa qator mamlakatlarda jarashik sifatida o'qitiladi. Rus tilidagi tarjimai onali birga ma'lum bo'lgan P. Sernud-on, R. Makkonell va L. Bruylarning kitoblari uning namunalaridir. Hozirda bu yo'nalishdagi fan tunda va boshqa qator MDM mamlakatlarda iqtisodiyot nazariyasi deb anla boshladi.

Yugorida bayon etilgan va boshqa qator nazariyalari talitli stusti kursatadiki, iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanmuga qadar bosib o'tgan yo'l va unda yuradigan kelgan g'oyalari, uqimlar jada murakkab, ko'pincha bir-biriga zid va qarshu-qarshidir. Shu bilan birga aytishimiz kerakki, hech qaysi iqtisodiy maktabning nazariyalari mutlaq va daimiy haqqoat kursisiga egalik qila olmaydi. Har bir maktab ma'lum darajada muammolarga bu kumunlana yondashganligini yuki bo'lmasa ba'zi bir nazariy savollarni yoritishda amjashilmovchilikka yo'l qo'yganligi hilm aytalib turadi, sababi barcha nazariy uqimlar qaysidir ijtimoiy garuh manfaatleri nuqtai nazaridan va o'sha davr real holatidan kelib chiqqan bo'lib, masalaga bir tomonlana yondashmuga yo'l qo'yilganligi ko'rinib tumdi. Shunday bo'lsadi, ular bir-birini to'ldimur. iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning ildiki ziddiyatlarini, qonunlarini ma'lum darajada umumlashtirib ifodalaydi. Demak, jamiyat o'z taraqqiyotini talgilashda alohida bir nazariya asiri bo'lib qolmasligi kerak. shuqur nazariy talil asosida ularning talbiy umumlarini talilab yulxatib, ratsional mag'izlarini olib, ulardan ogilona foydalangan holda jamiyat rivojlanishi umum-milliy manfaatlar bilan uygunlashtirilishi zarur.

1.3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmetini aniqlashga oid masalaning yochini jada murakkab bo'lib, bu huqda o'rinishda ham, hozir ham turli qilmlar har xil fikrlar bildirib kelmoqdalar. Masalan, Aristotel bu fanga uy xo'jaligini boshqarib qonunlari to'g'risidagi fan deb qaragan bo'lsa, merkantalistlar, fizokratlar va ingliz klassik iqtisodiy maktabi vakillari uning boylik mag'risidagi, uning masahalari va

ko'paytirish yo'llari, buylikni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish to'g'risidagi fan deb qaratiladi. Keyingi paytda nazkari fanni xalq xo'jaligi, iqtisodiy xo'jalik to'g'risidagi fan deb ham hisoblanmoqdadilar. Aytimlar iqtisodiyot nazariyasi faqat moddiy hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni hisoblash qonunlari to'g'risidagi fan deb ko'rsatadilar. A. Marshall esa iqtisodiyot nazariyasi isiyosiy iqtisodiy fanining predmeti insoniyat, jamiyatning me'yordagi hayotiy faoliyatini ta'qiq qilishdan iborat, deb yozadi.

Iqtisodiyot nazariyasi fani siyosiy iqtisod nomi bilan yuritilgan davrda qator darsliklarda va uyatim asarlarda uning predmeti moddiy ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni o'rganishdan iborat, deb ko'rsatilgan edi.

AQSH va boshqa ba'zi bii mamakatlardan kiritil kelgan «Ikononika» darsliklarida (Iqtisodiyot nazariyasi «Ekononika» deb yuritilgan darsliklarda) bu faning predmeti kishilarning moddiy ehtiyojlarini to'laqq qondirish maqsudida cheklangan resurslardan samarali foydalanish munosabatlariini tahlil qilish, kishilarning iqtisodiy xalb harakatlarni o'rganishdan iborat, deb ko'rsatilgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tilayotgan hozirgi davrda Rossiya Federatsiyasida chop etilayotgan turli iqtisodiyot nazariyasi darsliklarida bu faning predmeti bo'yicha bi-biriga yaqin kelgan ta'riflar berilmog'ida (1.1-jadval).

1.1-jadval

«Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida faning predmetiga berilgan ta'riflar

Mualliflari	To'rt	Manba
M.N.Chupova, Kazulova E.A.	Iqtisodiyot nazariyasi kishilarning iqtisodiy xalb-harakat, yo'llarining moddiy va nemoddiy ne'matlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq harakatlarni o'rganadi	Kursi ekonomika uchun qaratilgan uchburchik: Pod obzor, red. prof. Chupova M.N., avtor Kiselevov E.A. 6 isprintning, qayalgan rezi peresabotirovo izdane. Kirov: «ASA», 2007, s.78.

S.S.Nosova	Ishlab chiqaruvchi korxonalarning o'zlashtirilgan iqtisodiy faolligi, mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirbushlash va iste'mol qilish yo'nalishi kishilar o'rtasida mavjud bo'lgan ishlab chiqarish muvosiqlashtirish yig'indisi	Nosova S.S. Ekummi-cheskaya teoriya. Ekonomika y kuz. uchebnik posobie / S.S.Nosova. - M.: KNORUS, 2008, s.16.
G.P.Juravleva, V.I. Vidyapin	Iqtisodiy iqtisodiyat nazariyasi ijtimoiy fan bo'lib, u cheklangan resurslar sharoitida ehtiyojlarni qondirish, muvosiqlashtirish yo'nalishini ishlab chiqarish, ayirbushlash, taqsimlash va iste'mol qilish jamiyatida kishilar va guruhlarning o'zaro munosabati o'rganadi	Ekonomicheskaya teoriya. (Ekonomicheskaya teoriya. Pod red. reakt. V.I.Vidyapina, akad. G.P.Juravlevy. - 4-e izd. - M.: INFRA-M, 2004, s.21.
V.D.Kamaryev	Bey'ot va resurslarning o'zlashtirilishi, ulardan samarali foydalanish bilan yordam beradigan ishlab chiqarish muvosiqlashtirish yo'nalishi, ishlab chiqaruvchi tomonidan o'zlashtirish yo'nalishi muvosiqlashtirish yo'nalishi o'rganadi.	Kamaryev V.D. Ekonomicheskaya teoriya. Krasny kurs: uchebnik / V.D.Kamaryev, M.Z.Ishchikov, I.A.Borisovskaya. 2-e izd., ster. - M.: KNORUS, 2007, s.21.
D.D.Moskvin	Ishlab chiqarish muvosiqlashtirish yo'nalishi va uning ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan o'zaro munosabati o'rganadi	Osnovi ekonomicheskoy teorii. Politikonomiya: Uchebnik / Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-a ispravl. M.: Editorial URSS, 2009, s.24.
E.F.Borisov	Resurslar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirbushlash va iste'mol qilishda taqsimlovchi kishilar o'rtasidagi muvosiqlashtirish o'rganadi	Borisov E.F. Ekummi-cheskaya teoriya. Uchebnik posobie. 2-e izd., pererab. i dop. M.: INFRA-M, 2008, s.16.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti mu'vosiida bildirilgan tushunishlaridan ko'rinib turebdiiki, siyosiy iqtisodga doir darslik va boshqa ayrim kitoblarda ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni o'rganishga alohida e'tibor berilgan bo'lsa, «Ekonomik» va keyingi paytlarda Rossiya chiqarilgan darsliklarning ko'pchiligida asosan kishilarning resurslarga, moddiy ashyo va buyumlarga bo'lgan munosabatini, xatti-harakatini o'rganishga, cheklangan iqtisodiy resurslardan umumli foydalanishga alohida e'tibor berilib, masalaga bir darracha (faqat ishlab chiqarish jarayonidagi munosabatlari) yoki bir tomonlarga (faqat kishilarning moddiy ashyolarga munosabati) yondashuviga yo'l qo'yilgan.

Hizmat, fikrimizcha, iqtisodiyot nazariyasi fani masalaning u tomonini ham, bu tomonini ham chetda qoldirmasligi, masalaga bir tomonlama yondashuviga va to'r doirada qurashga yo'l qo'ymasligi lozim. Chunki har qanday mehnat, har qanday ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, eng avvalo, tabiiy ashyolari, moddiy vositalar, pul o'nablag'lari orqali amalga oshiriladi va ularni foydalaniladi. Shuning uchun mavjud resurslarga, ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga, ulardan umumli foydalanishga bo'lgan munosabat, ishlab chiqarish amallarining o'zaro bog'liqligi va bir-biriga ta'sirida o'rganilishi lozim. Boshqa tarafdin, hech qanday mehnat yoki ishlab chiqarish sharoitida ulangan kash yoki guruh tomonidan, boshqalar bilan aloqalarsiz, munosabatlarsiz amalga oshirilmaydi. Ular ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida bir-birlari bilan albatta o'zaro munosabatda bo'ladilar va shu munosabatga qarab harakat qiladilar, o'z xulq-atvurlarini, xatti-harakatlarini belgilaydilar.

Muayy shulni hisobga olib, iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotli ne'matlarini (moddiy ne'matlar va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida sodir bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiiy xulq-atvorni tashkil qurish qonun-qoidalarini o'rganishdan iborat, deb aytish mumkin.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlarga, ya'ni ham amaliy va bilim nazariy tomonlarini tushuntirish

umumkin. Aksariyat hozirgi zamon iqtisodiy adabiyotlarida iqtisodiyot nazariyasining ko'cha asosiy vazifasi ajratib ko'rsatiladi:

1) **bilish vazifasi** - har qanday bir kabi iqtisodiyot nazariyasi ham fanlararo bilimlarni o'ziga qamrab olgan jamiyatda insonlarning tabiat sharoitlari, boshqa moddiy sharoitlar hamda o'zaro bir-birlari bilan aloqalarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etib, ularni o'ziga tegishli sharoitlar to'g'risidagi fikrlarimizni kengaytirish. Ayni paytda, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyatini ta'minlash va tahlil qilish, iqtisodiyotning turli jihatlarida qo'llanilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarni baholash uchun zamon zarur bo'lgan bilimlar bilan boyitish, iqtisodiy tafakkur darajasini oshirish;

2) **amaliy vazifa** - amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsad cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash va shu asosda o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondirish hamda iborat. Shu maqsadlar kelib chiqib, cheklangan turli xil resurslarning har bir birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash. har bir faoliyat turi bo'yicha xarajatlar miqdori bilan erishilgan summa, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash. resurslardan unumli foydalanish yo'llarini topishdan iboratdir;

3) **uslubiy vazifasi** - iqtisodiyot nazariyasi fanining o'zi, tahlili va uning natijalari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi;

4) **g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasi** - ushbu vazifa shundan iboratki, uning yordamida talabalar, mutaxassislar va iqtisodiyot ilmini o'rganuvchilarning ijtimoiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqlol g'oyasini talaba yoshlarga ongiga singdiradi, ularni milliy manfaatlar yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadriyatini oshirish, milliy tovarlarni jahon miqyosida bozorqam berishini ta'minlash, mamlakat aholisining yashash darajasini ko'tarish rahida tarbiyulaydi. Iqtisodiyot nazariyasi talaba yoshlarga moddiy me'murlarning inson me'murligining muvaffaqiyatli oqibati ta'minlab, ularni me'murat harida cheklangan resurslarni tajash me'murat tarbiyalaydi.

1.4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar)

Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy munosabatlarda amal qiladigan iqtisodiy qonunlarni harbi o'rganib.

Iqtisodiy qonun – iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, harqurur xulosa-siqibat aloqalarini, ularning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy qonunlar obyektiv xususiyatga ega bo'lib, ularning kelib chiqishi, amal qilishi, rivojlanishi va ishlarni topishi alohida kishilarning orqisi, ularning xohish-irodasiiga bog'liq emas.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fani iqtisodiy qonunlarni quyidagi guruhlariga tarkimlaydi;

1. **Umumiy iqtisodiy qonunlar** - kishilik jamiyati rivojlanishining harqila bosqichlarida amal qiladi. Masalan, vaqtin tejjash qonuni, ehtiyojlarning tez o'sish borishi qonuni, faktor ishlab chiqarish qonuni, ishlab chiqarish munosabatlarning ishlab chiqaruvchi kuchlar xususiyati va rivojlanish darajasi mos kelish qonuni va boshqalar.

2. **Xususiy yoki davriy iqtisodiy qonunlar** – insoniyat jamiyati taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida amal qiladi. Masalan, talab qonuni, taklif qonuni va qiymat qonuni. Bu qonunlar tovar-pul munosabatlari mavjud bo'lgan bosqichlarda amal qiladi.

3. **Maxsus, o'ziga xos iqtisodiy qonunlar** - alohida olingan iqtisodiy tizim sharoitida amal qiladi. Masalan, qo'shimcha qiymat qonuni.

Iqtisodiy qonunlarning yuqoridagi samab o'tilgan gurublarini bir-biridan turqlash uchun quyidagi shartli rasmdan foydalanamiz (1.3-rasm).

1.3-rasm. Iqtisodiy qonunlarning tarkimlanishi

Rasmlari ko'rsatishda kishilik jamiyatining rivojlanishi bir necha bosqichlarni bosib o'tib, ular 1, 2, 3, . . . va h.k. tartibida belgilangan. Yuzmuda ta'kidlangandek, ma'xus iqtisodiy qonunlar bu bosqichlarning har biri uchun alohida tashkil etilgan qilib, ular mazmunari bir-biri dan farqlanadi. Davriy iqtisodiy qonunlar esa taraqqiyotning bir necha (qizining rasmda 3 ta) bosqichi uchun to'g'ri bo'lgan va ularda amal qiladi. Umumiy iqtisodiy qonunlar kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarini qamrab olib, ularning hammasida amal qiladi.

Iqtisodiy qonunlarning har qaysisi o'zicha amal qilmasydi, balki ular bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda amal qiladi. Darning biri ikkinchisini taqozo etadi. Shuning uchun ularni birgalikda iqtisodiy qonunlar tizimi deb yuritiladi. Iqtisodiy qonunlar yoki ularning ko'pincha o'zgarimas narsa emas, balki ular ma'lum bir tarixiy sharoitda vujudga keladi, rivojlanadi va ma'lum sharoitda yo'q bo'lib ketadi. Masalan, qimmat qonuni, talab va taklif qonunlari, umumiy ishlab chiqarish davrida amal qilmasdi. To'var ishlab chiqarishi va pul muqofi ayirishlashi rivojlangan davrdan boshlab amal qilmoqda. Bir zamonalar kelib, ishlab chiqarishning tovar shakllari boshqa shakliga o'tilsa, bu qonunlar yo'q bo'lib ketishi mumkin.

Iqtisodiy qonunlar bilan bir natorda iqtisodiyot mazmuniyati fani iqtisodiy jarayonlarning alohida tomonlarini tavsiflaydigan iqtisodiy kategoriyalar (ilmiy tushunchalarni har ta'riflab, ularning mazmunini o'z ichiga oladi).

Iqtisodiy kategoriyalar harqurur talabkorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifodalovchi ilmiy-mazuriy tushunchalar.

Iqtisodiy kategoriyalar (ilmiy tushunchalar) har alohida kashiflar natijalari o'ylash natijasi, balki real iqtisodiy hodisalarni ifodalovchi ilmiy tushunchalar bo'lib, ilmiy fikrlash natijasi mahsulidir. Masalan, bazar, kapital, ishchi kuchi, iqtisodiy muvozanat, moliya, kredit va boshqalar shular jumlasidandir. Iqtisodiy qonunlar bilan iqtisodiy kategoriyalarning farqi shundaki, birinchisi iqtisodiyotning turli bosqichlari, sohalari, bo'linmlari o'rtasidagi bog'liqlikni, ularning biri o'zgarib, ikkinchisi ham o'zgarishi imkonligini ko'rsatadi. Iqtisodiy kategoriyalar (ilmiy tushunchalar) har esa iqtisodiy hodisalarning

bir tomonini, uning mazmunini ifodalaydi. Misol uchun, taxt, taxt do-
gʻra tushunchalar orqali biz oʻng ayvalla bu tushunchalarning qatʼiyyatli
mazmunini tusharib olamiz. Taxt qonun oʻngʻi esa, miqdor hajmi bi-
lan taxt oʻzgarishligi aloqadorligini bilib olamiz.

Umuman olganda, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar bir-birlari
bilan bogʻliq boʻlib, ular bir-birini toʻldiradi. Ular birgalikda iqtisodiy
 taraqqiyot jarayonlarini aks ettiradi.

1.5. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning usullari

Haqiqiy fanning asosida mavjudga kelishi ilqatigina tadqiqot prod-
metining shakllanishi bilan eʼansa, shu bilan birga uning bilish usta-
biyatining qaror topishi, takomillashib borishi bilan ham bogʻliqdir.

Real iqtisodiy jarayonlarda ilmiy izlanish va tahlillarni amalga
 oshirish, respublikamizning mustaqillik yillarida ijtimoiy-iqtisodiy
 taraqqiyot yoʻlida qatʼiyatli va ulaning natijalarini baholash
 uchun ham iqtisodiyot nazariyasining ilmiy tadqiqot usullari va us-
 luliyatidan foydalanish, iqtisodiy tashkilotlar inkomiyatlariga
 ega boʻlishni taqozo etadi.

Ushubiyat — bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yoʻllari,
 qonun-qoidalar va aniq hadislardir. Bu obyektiv reallikni bi-
 lish dialektikasi, mantiq va nazariyasini oʻz ichiga oluvchi bu bu-
 hin taʼlimotdir. Ushubiyat umumiy nazariya ega, lekin har bir fan
 oʻzining predmetidan kelib chiqib, oʻzining ilmiy bilish usullariga
 ega boʻladi. Shuning uchun uslubiyat umumiy va ayni vaqtda xus-
 usiy boʻladi.

Dialektik usul qoidalar ilmiy bilishning umumiy usuli boʻlib xiz-
 mat qiladi. Iqtisodiyot nazariyasida qoʻllaniladigan bu tamoyillarning
 ayrimlari quyidagilardir:

Iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bogʻliqlikda, zid-
 dhiyatda, oʻzaro taʼsir qilib turadigan turli boʻgʻinlar, boʻlaklardan
 iborat yaxlit bir jarayondir, u doimo harakatda, rivojlanishda, oʻzgarish
 va shakl jihatidan oʻzgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan
 aloqada boʻladi.

2) iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqishi va yo'l qo'yish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlari, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik ko'rsatkichlarini zamon va makonda o'rganishi;

3) iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, quyidan yuqorigacha rivojlanishda, doir qarasli. Bu yerda son jihatidan o'zgarishlar to'plam bo'lib, sifat jihatidan o'zgarishga alift kelishini hisobga olish zarur.

4) ichki qarshis-qarshiliklar birligini va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning an'anavi sifatida yondashish.

Iqtisodiy hodisalar, hodisa va jarayonlar tabiiy, ma'naviy, shaxsiy omillar va pul mahlag'lari kabi omillarga tayangan holda koochadi. Bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq holda viddiyada bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatidan o'zgarib turadi. turli davrlarda turlicha ijtimoiy shakliga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinib, bu fan uchun dialektika qonunlarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, iqtisodiyot nazariyasi fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjudlik, ulardan eng muhimi ilmiy abstraksiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraksiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraksiya usuli – tafakkur va tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga o'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Aslida har bir iqtisodiy jarayon yoki hodisa o'nlab omillarning ta'siri ostida ro'y beradi. Ma'krur jarayon yoki hodisaning chuqur mazmunini olib berish maqsadida har bir omilni o'rganish, bir tomondan, o'tin muhtakul va serratshaxqul hisoblanib, boshqa tomondan, u qadar muhim bo'lmagan jihatlarini ham yuzaga chiqarib, tadqiqotchini voqeaning asl mohiyatidan chalg'itadi. Shunga

ko'ra, tadqiqotchi uchun jarayon va hodisalarni ilmiy tahlil qilishda birinchi darajali, ahamiyatli va asosiy oqillarni ajratib olib, diqqat markazini shunga qaratish muhim hisoblanadi. Bu harakatlar amalda tadqiqotchining ongida, fikrni va munozaralarni ravishdan sodir bo'ladi. Aynani shu jarayon ilmiy abstraksiyalanishdir.

Ilmiy abstraksiyalash natijasida hodisa va jarayonlarning eng umumiy xususiyat va aloqalarini namoyon etuvchi ilmiy tushuncha - kategoriyalar ishlab chiqilishi mumkin. Masalan, dunyoda ishlab chiqarilayotgan millionlab turlicha tovarlarning tashqi xossalariidagi ko'plab xususiyatlar bilan abstraksiyalashgan holda, biz ularni yagona iqtisodiy kategoriya - tovar tushunchasi orqali ifodalaymiz. Bunda turli tovarlarni birlashtiruvchi eng asosiy jihat - bu sotish, ayirtoshish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ekanligini qat'iy e'tirof etmiz. Birqay, ilmiy abstraksiyalash uchun tadqiqotchi muayyan hodisa va jarayonning mazmun-mohiyatiga oid bilimlar bilan yetarli darajada qumlangan bo'lishi lozim. Aks holda, u asosiy va ikkilamchi darajali oqillarni to'g'ri ajrata olmay, pirovardida noto'g'ri xulosalar chiqarishiga olib keladi.

Ilmiy bilishning muhim usullaridan yana biri - tahlil va sintez usulidir. Tahlil va sintez deyarli barcha fanlar uchun samarali qo'llash mumkin bo'lgan usullardan biri hisoblanadi, ularning iqtisodiy fanlar uchun ahamiyati juda beqiyusdir.

Tahlil - bu o'rganilayotgan bir hodisani atuhda qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish. Tadqiqotchi muayyan hodisaniing mohiyatini chuqur anglashi, u haqida ko'liq tasavvurga ega bo'lishi uchun ularning ichki tarkibiy qismlariga kirib borishi zarur. Bu esa tadqiqot obyektini alohida tarkibiy qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, biz O'zbekistondagi iqtisodiy o'sish sur'ati 2016-yilda o'tgan yilga nisbatan 7,8 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o'sish sur'atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahlil jarayonlar orqali erishamiz. Ya'ni, yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajalar, mulkchilik shakllari, tarmoqlar va muvazalat bo'yicha tarkibiy qismlarini atuhda ajratib

olishi va ularni o'rganish orqali o'zlashtirishning muvaffaqiyatli va zarurligi, uni yanada oshirishning imkoniyatlari bo'yicha o'qitish xulosa chiqarib beriladi.

Sintez - bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar esa shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tavsiflab beriladi.

Tabiiyiyatda ko'pincha sintezdan aniq iqtisodiy ko'rsatkichlarni umumlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish jarayoni foydalaniladi. Masalan, korxonalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali turliq va xohalar iqtisodiy faoliyatiga ularning ailyati natijalarini umumlashtirish orqali esa - milliy iqtisodiyotga baho berish, ularning umumiy natijalarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, sinexusuli iqtisodiyot nazariyasi faida ko'plab iqtisodiy tahlil va nazariyalarning ilmiy asosga ega bo'lgan, to'g'ri va aniq natijalarini ajratib olingan holda, ularni umumlashtirish orqali yangi g'oya va nazariyalarni hosil qilish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, narxning muayyandir, ularning natijalar asosida shakllanishini ilmiy asosda ochib berishda qiymatning turli nazariyalarini sintez qilish natijadan foydalanish buning yaqqol dalilidir.

Mantiqiylik va tahlilchilikning ilmiy usuli. Iqtisodiyot nazariyasida tahlilchilik dalil tahlil rivojlanish muqoi nazariidan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar turli jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tahlil muqoi nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki xarakter umumiy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi. Masalan, biz pulning iqtisodiy tabiatini o'rganishda uning turli jihatlari, jumladan, qiymat shakllanish rivojlanishini ko'rib chiqamiz. Bu esa, bizdan talxga, tovar-pul munosabatlarning dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan jamiyatga nazar tashlab, o'sha davrdagi iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilishni taqozo etadi. Buning, bu holat o'zaro shakllanish barcha iqtisodiy munosabatlarga emas, balki umumiy pulning dastlabki asoslari bilan mantiqiy bog'langan munosabatlarga tegishli.

Pulning kelib chiqish sabablari, shakllanish jarayonlari pulni o'rganilganidan keyin mantiq va tafakkur kuchi ishga solinib, uning xavirgi davrdagi asl mazmuni, vazifalari xususiyatlari bilib

olinadi. Shundayna paining keng va chuqur mazmuniga ega bo'lgan obyektlar tarixiy kategoriya ekanligi mu'rum bo'libdi.

Foydalanilayotgan usullar ichida eksperiment usuli ma'lum o'tin egallaydi. Iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishin hisobida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va boqararlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment shaklida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yordamchilarni ishlab chiqish talab etiladi. Iqtisodiyot sohasida o'tkaziladigan eksperimentlarga erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish, ma'ayyan iqtisodiy tadbirlarni alohida korxona yoki hududlarda sinovdan o'tkazish kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin. Jumladan, O'zbekistonda zarar ko'rib ishlovchi shirket xo'jaliklarni fermer xo'jaliklarga aylantirish jarayoni dastlab Qoraqalpog'iston Respublikasining Ellikqal'a tumani'da qimbazlar o'tkazilib, keyinchalik boshqa tumari va viloyatlarida bosqichlana-bosqich amalga oshirilganligini ham iqtisodiy eksperiment sifatida baholash mumkin.

Makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiqtisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich ho'jirini ko'rish korxona, firma va fermer xo'jaliklarining ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy subyektlarning xatti-harakati, xulqi udgiq qizirani. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlati, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, natijah tashkil to'vishining, ish haqi to'lashning, talar va taklif tarkib to'vishining shakl va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makro darajada (mamlakat yoki jahon miqyosida) milliy iqtisodiyotning to'vishligini tashiyat qizirer talqiqati bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot yulpi ichki mahsulot dinamikasi narxlar darajasining o'zgarishi, milliyasiya, ishchi kuchining barorligi masalalari bu tahlil obyekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-birni bilan o'zaro ta'sirida bo'ladi.

Induktsiya va deduktsiya bir-biriga qaragma-qarsin bo'lgan, althiras o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usuldir. **Fikrning xususiy fakllardan**

umumiy faktlarga qurub harakati induksiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduksiya deb ataladi. Misol uchun, biz «A» korxonadagi ishchilar ish haqining oshirilganligi, boshqa sharoitlar o'zgarayotgani hokda, mehnat unumdorligining oshishiga olib kelganligining guvohi bo'ldik, deb faraz qilaylik. Bundan butun iqtisodiy tizim uchun tegishli bo'lgan «ishchilar ish haqining oshirilishi, hoshqa sharoitlar o'zgarayotgani hokda, mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi», degan umumiy xulosa chiqarishimiz induksiya hisoblanadi. Aksincha, bunday nazariy qoidani oldindan bilgan holda, uining nuli tarmoqlari, alohida korxonalardagi amal qilish holatini aniqlashimiz va hisoblashimiz deduksiya anglatadi.

Iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda **Ikki tarmoqlar yondashuv usuli** muhim o'rin tutadi. Bunda har bir iqtisodiy hodisa va jarayonlar bir-biriga qarama-qarshi ikki tomon birligidan iborat deb qaraladi. Masalan, tovar qiymati va nafillikning birligidan iborat degan nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tarmoqlantirlikka yo'l qo'yib, yangilish tasavvuri va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda **muqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan** keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositachi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatishni qilib tasvirlaydi.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

Xulosalar

1. Iqtisodiyotning bosh masalasi ehtiyojlarning cheksiz o'sib borishi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligi o'rtasidagi ziddiyat va uni hal qilish yo'llini izlab topishdan iboratdir. Bu ziddiyatli holatni yechish zaruriyati kishilar oldiga qayidagi muammolarni qo'yadi:

a) Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng xusus va tejimli usulni) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish,

b) mavjud resurslarning har bir birligidan to'lab-torgab, samarali foydalanish;

v) fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xomashyo turlari, qurilmalarini topib, foydalanishga jall qilish, resurslardan foydalanish samaradorligining oshishiga erishish;

g) kishilarning chuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishi.

2. «Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllanayotgan bo'lib o'tgan yo'l va ushbu vujudga kelgan g'oyalari, oqimlar juda murakkab, kuzpcha bir-biriga zid va qarama-qarshidir. Shunday bo'lsa-da, ular bir-birini to'ldirmidi. Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, hech qaysi iqtisodiy maktabning nazariyalarini mutlaq va doimiy haqiqatga ega deb bo'lmaydi. Turli-tarzan fikr va qarashlar o'rtasidan haqiqatni izlab topish chuqur iqtisodiy bilim va tafakkurni talab etadi.

3. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani kuzcha iqtisodiy fanning nazariy-usuliy asosidir. U fundamental fan bo'lib, insonlarni jamiyatning iqtisodiy asoslarini ilmiy tadqiq etishga yo'naltiradi. Ularni nazariy-usuliy bilim bilan qurollantiradi.

4. Iqtisodiyot nazariyasi jamiyat taraqqiyotining iqtisodiy qotuntari va kadeqariyalari to'g'risidagi fan bo'lib, u turli ijtimoiy g'uramlar fanlari bilan chambarchas bog'liqlir.

5. Iqtisodiyot nazariyasi nafaqat nazariy fan, balki u bevosita amaliy ahamiyat ham kash etadi. Iqtisodiyot nazariyasini bilimni turib, murakkab iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri baholish bo'lmaydi.

6. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani dalarida inson va jamiyatning yashashi haqida faoliyatining ijtimoiy, iqtisodiy va tarixiy amallarni tadqiq qilish va baholish mumkin.

7. Iqtisodiyot nazariyasining bilish amaliy, uslubiy va g'oyaviy-tarbiyaviy vazifalari mavjud. Ayniqsa, mamlakatimiz mustaqillikdan erishgandan so'ng, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'liy vatandashlik, milliy g'urur ruhida tarbiyalashda iqtisodiyot nazariyasi g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasining ahamiyatini tobora oshib bittirmoqda.

Asosiy tushunchalar

Iqtisodiy faoliyat — choklangan iqtisodiy resurslardan umumii foydalanib, kishilarning yashash, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, tri-hiri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tarman faoliyatlar majmui.

Iqtisodiyot — mulkchilikning turli shakllariga asoslangan so'jaliklardan, so'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, konsernlar, qo'shma korxonalar, moliya va bank tizimlaridan, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlardan iborat o'ziga xos mulkkaob iqtisodiy tizim.

Ishlab chiqarish — kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarini yaratish jarayoni.

Taqsimot — ishlab chiqarish usullari va uning natijalarini iqtisodiyotning turli qismi va subyektlari o'rtasida taqsimlash jarayoni.

Ayirishiblash — jamiyat o'zalarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha o'zaro ajratish jarayoni.

Iste'mol — ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning ishlatilishi jarayoni.

Uchtiyoj — insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurat.

Moddiy ehtiyoj — muakky ko'rinishdagi ne'matlar vositasida qondiriluvchi zarurat.

Ma'naviy ehtiyoj — insonning shaxs sifatida kamol topishi, dunyoqarashi va ma'naviyatining shakllanishi uchun taqozo etiladigan nomoddiy ne'mat va xizmatlarga bo'lgan zarurat.

Ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni — ehtiyojlarning turlari kengayib, miqdoran o'sib, sifat jihatidan mukammallashtirib borishi.

Iqtisodiy resurslar — tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish iste'mol jarayonlarida foydalanishi mumkin bo'lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti — iqtisodiy resurslar choklangan sharoitda jamiyatning choksaiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne'matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish.

taqsimlash, ayirtirilish va iste'mol qilish jarayonida vujudga keldigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy to'jashni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganish.

Iqtisodiy qonun – iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi barqaror takrorlanib turadigan muhim ichki sabab-oqibat aloqalari, ularning o'zani fug'liqligi.

Iqtisodiy kategoriya – barqaror takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushuncha.

Usulbiyat – ilmiy bilimning tarmoqlari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hodisalar.

Ilmiy abstraktsiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashirib, o'rganilayotgan jamiyning asl mohiyatiga o'zibotib qaratish.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasi nima?
2. Elniyoj nima? Uning qanday turlarini bilasiz?
3. Iqtisodiy resurs tushunchasiga va uning turlariga to'rif bering.
4. Nima uchun hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va yetkazib berish insonning turli xil faoliyatlari ichida eng asosiysi hisoblanadi?
5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?
6. Iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanishida qanday ilmiy nuqtah va yo'nalishlar vujudga kelgan?
7. Iqtisodiyot nazariyasining qanday vazifalari mavjud? Bu vazifalarning bugungi kundagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Iqtisodiy qonunlar nima va ularning qanday turlari mavjud? Iqtisodiy qonunlarning iqtisodiy kategoriyalardan farqi nimada namoyon bo'ladi?
9. Iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?
10. Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadon iborat?

2-BOB. ISHLAB CHIQARISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI

Iqtisodiy-iqisodiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida inson hayoti-
ning asosiy ma'naviy to'qnashlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish
tashkil etadi. Chunki, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni-
lari bo'lmasa, yitib boshlaydigan, taqsimlaydigan va iste'mol qiladi-
gan to'qnashlarning o'zi bo'lmaydi. Har qanday jamiyat-da insoniyat
iste'molga tayyor bo'lmaganidek, ishlab chiqaribmasdan bormi qolmaydi.
Shuning uchun ham mamlakatlarimiz prezidenti va hokimlari mustaqillikdan
so'ngim kundan boshlab to'lovning kungacha ishlab chiqarish jarayonini
sholi tashlash darajasi va sifatini oshirishning asosiy manbasi va yo'li
deb qarab uni rivojlantirishga alohida e'tibor berib kelmoqda.

Mamlakatimiz prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlis pala-
talarining qo'shiga majlisida qilgan ma'ruzasida – "Iste'mol tova-
lari ishlab chiqarishni kengaytirish va aholining ularga bo'lgan
ehtiyotini to'liq qondirish, jumladan, maqbul narxlar bo'yicha
ko'p kuldagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan xusufimizni to'liq
ta'minlash oltinorda turgan muhim vazifalar qatoriga kiradi",
deb ta'kidladilar. Prezidentimizning bu gaplar aholining o'sib boray-
chi talablarini mavjud imkoniyat va resurslarimizni real hisobga ol-
gan holda 2030-yilgacha YalM hajmini 2 baravargacha oshirish vazifasi
qo'yilgani va namoyandalarimizda amalga oshirilayotgan investitsiyalar
hajmining asosiy qismini ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarf-
lanayotgani bir sohaga qaratilgan katta e'tiborning dalilidir.

Birinchisi, bugungi kunda qishloq xo'jaligi mazmuni bo'yicha yozilgan ay-
rim ilmiy ishlar, darslik va o'quv qo'llanmalarda ishlab chiqarish jar-
ayonining mazmun-mohiyatini yoritish bilan birga e'tibordan chetda
qolmoqda. Bu bir tomondan, talabalarining mahsulotlar (tovarlar va
xizmatlar) qayerda, kim tomonidan, qanday ishlab chiqarilishini tu-
shunmayishga olib keladi. ikkinchi tomondan, butun ishlab chiqarish
va xizmat ko'rsatish jarayonida sotilayotgan ishlab chiqarish
mahsulotlaridan bexabard qolishiga sabab bo'ladi, uchinchidan esa,

bayon jihatidan shu bilan bog'langan iqtisodiy inqirozlarning tub sababini tushunmaslikka olib keladi. Xalqning maqomini oshirish va xizmat ko'rsatish uzining turlari, sifati, hajmi bo'yicha talabga javob bermasligi ya'ni muammalardagi pul muqomm, bilan tovarlar va xizmatlar hajrat muvosiidagi nisbatning buzilishi sababli kelib chiqadi.

Ushbu bobda bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan muvosiidatlar va muammalarni ko'rib chiqamiz. Ishlab chiqarishning omillari ta'vifi, maqsadi va mazmuni o'chib beriladi. uning natijalari va samaradorligi bilan bog'liq masalalar boyoni yoritiladi va ishlab chiqarish imkoniyatlarini tushunchasiga ham o'rin ajratiladi. Shuningdek, keying qo'shilgan mahsulot sifatligi va uning kamayish bo'lishi, keyingi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayish borish, qumani labi mazjibulistik g'oyalar bilan tanishibroladi, ularning kamchilik jihatlarini o'chib beriladi. Bu yerda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonining bar muvosiidatni muvosiidatirish, bu jarayonlarni muvosiidatirish, tarkibiy jihatdan o'zgartirish, diversifikatsiyalash hamda muvosiidatli va muvosiidatli muvosiidatirish iqtisodiy inqirozdan qutulishning yoki uning oldini olishning muhim yo'li sifatida qaraladi.

2.3. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi

Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini chuqur anglash uchun eug avvalo, ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibiy qianslari bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llaniluvchi barcha resurslar ishlab chiqarish omillari deyiladi. Iqtisodiyotning tizimi va shaklidan qat'iy nazar ishlab chiqarish shu bilan uchun uchta umid: ishchi kuchi, mehnat quollari va mehnat predaktlari bo'lishi shu. Bundan ko'rinadiki, ishlab chiqarish omillari, iqtisodiy resurslardan farqli o'laroq, o'z ishiga faqat ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari bevosita ishtirok etuvchi usullarni oladi. Misol uchun, iqtisodiy resursning muhim tarkibiy qianslaridan bo'ylangan pul resurslar, iste'mol mullari va malari ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llanilganligi sababli, ishlab chiqarish qirili bo'la ol

maydi, lekin bu chiqarish omillarining mohiyatini yanada kengroq tushunish uchun ularning har biriga alohida turlar berib o'tamiz.

Ishchi kuchi deb **insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlari**ning yig'indisiga aytiladi. Ishchi kuchi mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan kishilar uchun xosdir. Lekin ishchi kuchi insonning o'zi emas yoki uning mehnati ham emas, uning mehnatiga bo'lgan qobiliyati bilan iboratdir.

Mehnat qurollari deb, **inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalarga** aytiladi. Bunda turli xildagi mashinalar, uskunalar, traktorlar, qurilmalar, asboblalar va boshqalarni misol keltirish mumkin.

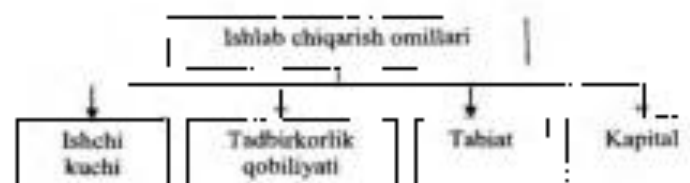
Mehnat predmetlari esa **beyvosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalardir**. Yet. atv, xomashyo va boshqa turli materiallar mehnat predmetining asosiy turlarini tashkil etadi. Mehnat predmetlari tabiatda tayyor holda uchrasli mumkin yoki oldingi davrdagi mehnat mahsuloti, ya'ni xomashyo bo'lishi mumkin. Masalan, tabiatda o'sib turgan turli xil o'simliklar, daraxtlar, o'rmonlar, yer osti boyliklari va boshqalar ularda tayyor uchraydigan mehnat predmeti bo'lsa, qazib olingan temir, mis, qo'ng'irosh, neft, ishlab chiqarilgan paxta g'alla sut kabi mahsulotlar inson mehnati yordamida o'tgan xomashyolardir.

Mehnat qurollari va mehnat predmetlari birgalikda ishlab chiqarish vositalari deb yuritiladi. Bu esa mehnat jarayonining ta'biridan kelib chiqadi, shuning uchun ham ishlab chiqarish vositalari barcha ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xosdir.

Ishlab chiqarish omillari insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun umumiy bo'lsa-da, bu omillarga har bir adabiyotlarda turlicha ta'rif beriladi. Farajiddin „Siyosiy iqtisod“ darsliklarida ishlab chiqarishning ikki omilli moddiy va shaxsiy omillari mavjudligi ta'kidlanadi. Bunda mehnat qurollari va mehnat predmetlaridan iborat ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishning moddiy omilli tashkil etadi, ishchi kuchi esa uning shaxsiy omilli deb yuritiladi. Hozirgi bazar iqtisodiyotiga doir ko'pchilik adabiyotlarda esa ishlab chiqarishning to'rt omilli: mehnat, kapital, yet. tadbirkorlik qobiliyati ta'kidlanadi.

Bu yerda ishchi kuchi bilan ma'nud o'rtasidagi farqni anglab olish juda muhimdir. Chunki, mehnat insonning, ta'g'irrog'i ishchi kuchining ma'lum maqsadga qaratilgan faoliyati jarayoni bo'lib, **ishchi kuchi** tushunchasidan tamomila farqlanadi. Ko'pgina adabiyotlarda esa ularga sinonim (bir xil tushuncha) sifatida qaralib, bunday holat ko'plab chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Bitta ma'lumki, ishchi kuchi insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarning yig'indisidir. Mehnat esa barcha omillarning birligidagi harakati ishchi kuchining ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi natijasida sodir bo'ladigan va ma'lum samara olishga qaratilgan faoliyatdir.

Shuning uchun biz mehnat degan tushunchani emas, balki ishchi kuchi degan tushunchani ishlab chiqarishning asosiy deb bilamiz va ishlab chiqarish omillari ishchi kuchi, kapital, tabiat va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat deb ta'kidlovimiz (2.1-rasm).

2.1-rasm. Ishlab chiqarish omillarining tuzilishi

Ishchi kuchi insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lganligi uchun bazar iqtisodiyoti davrida inson emas, mehnat jarayoni ham emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi. Ishchi kuchining boshqa tovarlar kabi qiymati va nafliigi mavjuddir va binobarin, uning bozori ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun hozirgi kunda keng qo'llanilayotgan mehnat bozori tushunchasi o'rniga ishchi kuchi bozori, mehnat resurslari o'rniga ishchi kuchi resurslari deyilgan ta'g'iri va tushunarli bo'lar edi.

Kapital tushunchasi ham turli adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Ko'pchilik kapital tushunchasini tarixiy tushuncha deb qarab, uning kapitalizmga xosligini isbotlaydi va kapitalni o'z egasiga qo'shinchalik qiymat keltiruvchi qiymat, o'z-o'zidan ko'payuvchi, o'rnali qiymat

de' hisoblaydi. Aynan g'arb iqtisodchilari ham, masalan, J.Klark, L.Valras, I.Fishyerlar kapitalga daromad keltiruvchi, foyda keltiruvchi, foiz keltiruvchi qiymat de' qaraydilar.

Qator g'arb iqtisodchilarning jumladan, D.Aayman, P.Xeyne, E.Dalme, J.Rohrson, R.Dornbusch va boshqalarning fikrini keltirib va ularni umumlashtirib, prof. V.D.Karayev o'zining rahbarligida yozilgan darsligida shuqiralan ham kapital o'zidagi o'zi ko'paytishi qiymat⁶ deb yozadi. Hamlay fikr D.D.Moskvina, V.Ya, Iuxin, A.G.Gryznova, E.F.Boriso, va boshqalarning rahbarligida nashr etilgan qator iqtisodiyot nazariyasi kitoblarida ham aytiladi. Lekin, Amerika va Yevropa mamlakatlaridan kirib kelgan «Ekonomika» darsliklari va boshqa ayrim adabiyotlarda kapitalni faqat ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish vositalarida qo'llaniladigan moddiy vositalardan, ya'ni hamma tuzdagi mashinalar, asboblardan, ishchi-bir, zavod-fabrikalar, oshxonalar, transport vositalari, va boshqa shu kabi turlardan iborat de' ko'rsatadi, uga pul va tovarni keltiraydi. Bundan ko'rinib turibdiki, ayrim iqtisodchilar kapitalistik iqtisodiy tuzumning sotsial mohiyatini o'chirib o'chirib tashlagan bir tomonlama qarab, ishlab chiqarish omillarining qiymatiga e'tiborni kuchaytirgan. Iqtisodchilarning ayrimlari esa kapitalni bir tomonlama qarab, uning qiymat yaratini e'tiborga olmasdan faqat moddiy a'hyoviy tomonini ko'rsatadilar va kapital tushunchasining tarixiylikini e'tibordan chetda qoldiradilar. Shuning uchun ham ular uni qotib qolgan doimiy, o'zgarmas tushuncha deb ishlab chiqarish vositalarini (uning faqat moddiy-a'hyoviy tomonini hisobga olib) kapital deb ataydilar. Biz bu kapital tushunchasiga bo'lgan ikki tomonlarga yondashuvni bir tushunchaning ikki tomoni, bir tushunchaning, ya'ni kapital tushunchasining ikki tomoni uning bir tomoni moddiy va a'hyoviy ko'rinishi. Ikkinchi tomoni esa uning qiymat ko'rinishi ekanligini e'tiborga olamiz va uni bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital deb ishlatamiz. Biz kapital deganda yollarima mehnat tomonidan harakaga keltirib, o'z egaliriga daromad, foyda keltiradigan, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning hamma sohalarida qo'llandigan ishlab chiqarish vositalarini, sotishga tayyor turgan tovarlarni, yangi vositalar va ish-

⁶ Экономическая теория Уинс. д-р Уинс, проф. Уинс. переводит / Под ред. В.И.Караяева. – 10-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. н-т, центр ННАОУ, 2004, 317 с.

chi kuchini sotib olishga mo'ljallangan pul mahlag'larini, ularning ashyoviy tannori va qiymatining birligini tushunamiz. Boshqacha qilib aytganda, «kapital» ham qiyamarga, ham nafislikka ega bo'lgan, ma'lum foyda olish maqsadida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida foydalaniladigan, yollanma ishehi kuchli tomonidan harakatga keltiriladigan vositalardir.

Hazirgi axbiyyotlari yerga dayati bir xil tushuncha beriladi, ya'ni yer deganda tuproqning umumiy qatlami, o'tloqlar, yaylovlar, suv, havo, o'rmon, qazilma boyliklar, umuman tabiiy resurslar tushuniladi. Ma'lumki, keyingi vaqtlarda quyabdan, sharoitdan orenqiy olinmoqda, havedan foydalanilmoqda. Shu bilan hisobga, olqim tohli yer degan so'z o'rmonga hamat so'zini o'tilalek to'g'ri bo'lar deb o'ylaymiz.

Bizim iqtisodiyoti sharoitida katta o'tilbor beriladigan omillardan biri tadbirkorlik qobiliyatidir. Tadbirkor deb iqtisodiy resurslar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari va ishehi kuch resurslarining, tabiiy resurslarning bir-birlga qo'shilishini to'malaydigan, tushkilatchi, yangilikku intiluvchi, tushublmakor, iqtisodiy va boshqa sa'fslar, javobgarlikdan qo'rqqmuydigan kishilarga aytilishi bu xislatlar majmua esa tadbirkorlik qobiliyati deb yuritiladi. Hazirgi davrda ayrim adbiyyotlarda axborot va ma'no vositalarini, ekologiyani bunt alohida omil deb ko'rmendilar. Bizning fikrimizcha, ular tabiiy va kapital omillarida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun ularni alohida omil deb qarashga hojat yo'q.

Ishlab chiqarish omillari hech qachon bir joyda qolib tarmaydi, balki doim rivojlanib o'sib boradi. Ishlab chiqarish vositalari ham, ishehi kuch ham doimo barakatda, rivojlanishda bo'ladi. Ilgarigi oddy o'roch-bo'yirtirigga, bolg'u va bolnga usolungu ishlab chiqarishdan hozirgi zamon avtomatlashgan ishlab chiqarishga kelish fikrimizning dalilidir.

2.2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni

Jadvaldan ko'ramizki, 2000-yilda YalM hajmining 50,5 foizini ishlab chiqarilgan moddiy tovarlar tashkil etgan bo'lsa, 2015-yilga kelib esa bu ko'rsatkich 36,7 foizni tashkil etdi. Bunday ko'rishimiz mumkin, keyingi davrlarda ishlab chiqarish hajmi to'xtovsiz o'sib

larish bilan bir qatorda mamlakatimizda xizmat ko'rsatish sohasiga kengroq e'tibor berishi natijasida YalM tarkibida moddiy ishlab chiqarishning ulushi nisbatan pasayib, nonmoddiy ishlab chiqarish ulushi esa o'sib bormoqda.

Ishlab chiqarilgan moddiy tovarlar va xizmatlar tarkibining o'zgarishiga qaramay YalM hajmi yildan-yilga o'sib bormoqda. YalMning izkil o'sib borishi yangi-yangi ishlab chiqarish korxonalari-ning ishga tushirilishi yoki eskilarning kengaytirilishi evaziga sodir bo'lmog'da. Masalan, 2012-yilda Toshkent issiqlik elektr stansiyasida 370 megavatt quvvatga ega bo'lgan bug'-gaz qurilmasi harpo etildi, Chorvot GHS gidrogeneratorlari modernizatsiya qilindi, Qo'ng'iroq sodu zavodida kalsiyloshtirilgan soda ishlab chiqarish kengaytirildi, «Samarqandkinoy» aksiyadorlik jamiyatida 240 ming tonna quvvatga ega bo'lgan rumzlab urilishi yangi o'g'itlar ishlab chiqarish korxonasi ishga tushirildi. Shuningdek, «Motor zavodi» aksiyadorlik jamiyatining faoliyat ko'rsatmayotgan ishlab chiqarish maydonlarida traktor tirkanalari, jumladan, katta hajmli tirkanalar, maishiy texnika uchun tarkibiy qismlar va hushqa mahsulotlar ishlab chiqarish tashkil etildi.

Shu bilan birga mamlakatimizda xizmat ko'rsatish sohasi sezilarli tezlikda rivojlanib bormoqda. Respublika YaMdagi xizmat ko'rsatishning ulushi 2000-yilda 36,8 foizni tashkil qilib, 2014-yilda esa bu ko'rsatkich 54,0 foizni, 2015-yilda esa 54,5 foizni tashkil qildi. Bu esa mamlakatimizda keyingi yillarda aholining turmush sharoitini yaxshilash uchun olib borayotgan kompleks ta'dbirler qatorida xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirishga qaratilgan Davlat dasturlarining amalga oshirilishi natijasi hisoblanadi.

Moddiy ishlab chiqarish sohasi o'z navbatida ikki bo'lumdan iborat bo'lib, birinchi bo'lumda **ishlab chiqarish vositalari** (sanoat, mashina, asbuh uskuna, transport vositalari, oziq-ovqat va turli materiallar yaratilsa, ikkinchi bo'lumda esa **iste'mol bryuntlari** ishlab chiqariladi.

Birinchi bo'lumda ishlab chiqariladigan obiqin tovarlar shu yilning o'zida ikkinchi bo'lumda va xizmat ko'rsatish sohaslarida ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin, ikkinchi bo'lumda

yaratilgan tovarlar va moddiy xohish-xizmatlari o'z navbatida birmunchi bo'linma uchun zarurdir. Shuning uchun ular o'tishda doimo tovar o'yirboshlash va boshqa iqtisodiy aloqalar sodir bo'lin turadi.

Sarflamayotgan mehnat ikki xil xususiyatga ega bo'lganligi uchun har qanday mahsulot, shu jumladan, bozor sharoitidagi yoki unga o'tish davridagi mehnat, ma'noli har bir ikki xil xususiyatga ega iste'mol qiymatiga, ya'ni ma'noli bir nafilikka va qiymatga ega bo'lib, jonli va buyuntlashgan mehnat sarfining ma'lum miqdorini o'zida mujassamlashtiradi. Bu tovarning o'zaro bog'liq va harikina bir-birini taqqos qilaotgan ikki tomonidir (yuqoridagi keyingi bobda batafsilroq to'xinlamiz). Shuning uchun har bir ishlab chiqarish jarayoniga kiritilgan umid qiluvchi maqsadi bilan birgalikda qaratiladi. Ishlab chiqarishning maqsadi cheklangan resurslardan umumiy foydalanib, kishilar ehtiyojini qondirish sharti, ularning samarasi tovar va xizmatlarning natural va qiymat jihatidan o'sishida, ko'payishida ko'rinadi. Shu maqas nazardan o'tganda ishlab chiqarish jarayoni har bir ma'noli mehnat, ya'ni iste'mol qiymatini yaratish, ko'paytirish va qiymatlarning o'sish jarayoni hisoblanadi, ularning asosiy maqsadi esa, iste'mol qiymatini, ya'ni ma'noli tovarni yaratishdan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqarishning cheklangan resurslardan foydalanish holida kishilar ehtiyojini qondirishga qaratilishi va shunga zarur bo'lgan sifat va miqdorda iste'mol qiymatini yaratishni bosh maqsad qilib qo'yishi ularning ijtimoiy yo'nalishini ifodalaydi. Lekin bu umumiy ijtimoiy yo'nalish aniq kishilarning, tadbirkorlarning manfaat bilan bog'lanmaganligiga amalga oshadi. Bover iqtisodiyot sharoitida yoki unga o'tish davrida har bir ma'noli egasi yoki tadbirkor ma'lum miqdorda foyda olishni, sarflangani, vositalarini, pul mablag'lariga nisbatan ko'proq qiymatga ega bo'lishni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni bir tomondan, nafilikni yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan, qiymatning o'sish jarayoni har bir hisoblanadi.

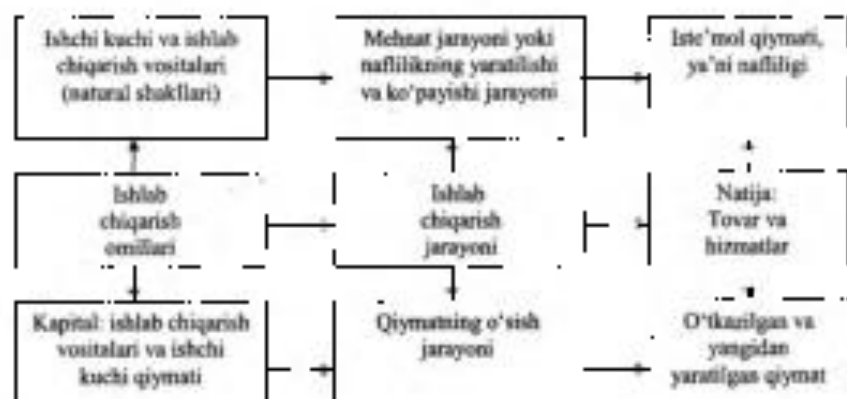
Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish, bir tomondan iste'mol qiymatini (nafilikni) yaratish va ko'paytirishdir, ikkinchi tomondan, moddiy vositalar va mehnatning sarflanishi, yangi qiymatning yaratilishi, boshqacha qilib

aytganda, qiymatning o'sishi jarayonidir. Bu ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonlama xususiyatidir.

Masalan, tashkilot ishlab chiqarishni tashkil etish uchun 10 mln. so'mlik paxta tolasi sotib oldi, deylik. Toladan ip yigirish uchun qo'llanilgan asosiy vositalar amortizatsiyasi, energiya, yanilg'i va boshqa xarajalar 4 mln. so'mni, ish haqi 3 mln. so'mni tashkil etib, 3 mln. so'mlik qo'shimcha mahsulot yaratilib, uni ta'biranfor foyda sifatida chudigan bo'lsa, Yaratilgan mahsulotning qiymati 20 mln. so'mni, qo'shilgan qiymat 10 mln. so'mni, yangi Yaratilgan qiymat 6 mln. so'mni tashkil etadi. Agar 44 mln. so'm (10 mln. so'mni) o'lding, Yaratilgan qiymat deb hisoblasak, u 6 mln. so'mni ko'payib 20 mln. so'mga yetadi. Bu 20 mln. so'm ham naffilikning ham qiymatning o'sishini ifodalaydi.

Agar biz 8 mln. so'mlik qo'shilgan qiymatdan 2 mln. so'mni amortizatsiya, energiya va boshqalardan iborat moddiy tarajastur, ya'ni o'stindan Yaratilgan qiymatlar deb qarashak, 6 mln. so'mlik qiymat, ya'ni 4 mln. so'mlik ish haqi va 2 mln. so'mlik foyda shu ishlab chiqarish jarayonida hosil qilingan yangi qiymat hisoblanadi.

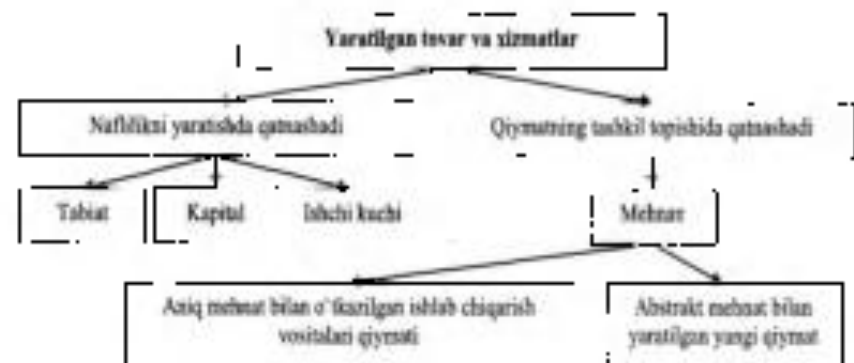
Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonlama tabiatini quyidagicha ifodalayotishimiz mumkin (2.3-rasm).

2.3-rasm. Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonlama tabiati

Ishlab chiqarish jarayonini ikki temonlama tahlil qilib o'rganish uning mazmunini to'g'ri tushuncha tushunish beradi va buni xil chalkashliklar, ramborambol tortishuvlarga ebek qo'yadi. Jumladan, shuni ta'kidlash kerakki, ishlab chiqarish jarayonida ishlovchi tayyorlagan ishlab chiqarish vositalari qiymati ko'paymagan holda, qancha qiymatga ega bo'lsa shuncha qiymat aniq ma'nada bilan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar qiymatiga o'tkaziladi. Lekin ishlab chiqarishning oxirida qiymat o'tiqcha bo'lib chiqadi. Bu ishchi kuchi tomonidan yaratilgan yangi qiymat ravziyi sodir bo'ladi.

Ishlab chiqarish vositalari nafilikka yaratishda to'liq qatnashadi, qiymatning tashkil topishida esa qisqam, ya'ni uning oschigina qismi qatnashadi. Bu ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan ayrim tabiiy kuchlar (masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda tuproq unumdorligi, quyosh va sharoit o'zgarishi) qiymatga ega emas, shuning uchun ular tovarning nafiligini bosil qilishda osul sifatida qatnashsada, lekin qiymatning tashkil topishida, uning ko'ngayishida qatnashmaydi (2-4-rasm).

2.4-rasm. Tovar va xizmatlar nafilligi va qiymatining yaratilishida ishlab chiqarish omillarining roli

Demak, ishlab chiqarilgan tovarlarning nutiligini yaratishda har uchala osul tabiat, kapital, ishchi kuchi qatnashadi, qiymatning tashkil topishida esa mehnat to'liq, kapital esa qisqam qatnashadi.

Ishtab chiqarish jarayonining ikki tomonlama tabiati uning natijalarining ham ikki tomoni borligini ko'rsatadi.

2.3. Ishtab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari

Ishtab chiqarish jarayonida turli omillarning bir-birlari bilan o'zaro ta'sirda bo'lishi va birikishi asosan turli xildagi korxonalarda amalga oshiriladi. Bunday korxonalar sonining o'sishi va yiriklashuvi ayni paytda iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar turdari va hajmining o'sishidan iborat bo'ladi. Natijadan, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik manfaatlarini ishchilikni himoya qilish, eng muhim. Konstitutsiyamizda ko'zda tutilganidek, xususiy mulkning iqtisodiy, ma'naviy-maqsadli va amaliy jihatdan ustuvor roli ta'kidlanib, O'zbekiston iqtisodiyotida tovar va xizmatlar hajmini bosqichma-bosqich ko'paytirishga qaratilgan.

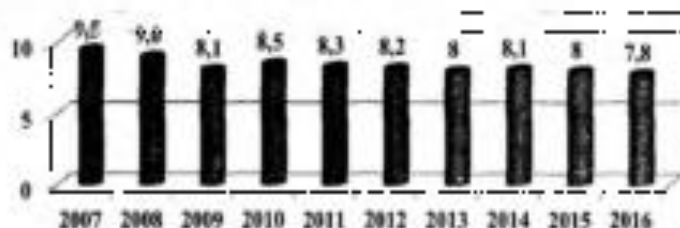
Yuzaki qaraganda, har bir korxondagi (davlat, xususiy, qo'shma korxona, fermer xo'jaligi) individual ishtab chiqarishi bir-biridan mustaqil, ajralgan holda amalga oshadiganiga o'xshab ko'rinadi. Ammo xitma-xil tovarlar va resurslarning uluksiz oqimida individual ishtab chiqarilgan tovarlar va mablag'larning harakatlari bir biri bilan qo'shilib, natrijli oqimlash ketadi. Chunki alohida olingan individual ishtab chiqaruvchilarning faoliyati va o'zlar mablag'lar, mahsulotlarning harakati o'zaro bog'langan. Shu sababli, individual mehnatlar va tovarlar harakatining qo'shilib ketishi, bular ijtimoiy ishtab chiqarishning, ya'ni yaratilgan tovar va xizmatlar-ni harakatini bildiradi. Demak, **ijtimoiy ishtab chiqarish o'zaro bog'langan va uluksiz bo'lgan turdali individual ishtab chiqarishlarning yig'indisidir.** Har bir individual ishtab chiqarish, uning amoyasi va resurslar esa ijtimoiy ishtab chiqarishning ajralmas bir bo'ligidir.

Ijtimoiy ishtab chiqarish, ya'ni turli omillarning harakati natijasida juda ko'p turdagi tovarlar va xizmatlar massasidan iborat bo'lgan yalpi ichki mahsulot yuzasiga keladi. Bu yaratilgan mahsulotlar mamlakatimiz aholisining talablarini qondirib, ularning tarqash darajasini oshirishga, ishtab chiqarishni sifat va miqdor jihatdan yanada kengaytirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham

ma'mlakatimiz 'aitiseli Prezidenti va hukumati tomonidan yalpi ichki mahsulotni ko'paytirish bo'yicha belgilangan chora-tadbirlari izchil amalga oshirib kelinmoqda.

Ma'lumki, har yili yilning boshida ma'mlakatimizda oldingi yildagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yakunlari va yangi yildagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng usuvor yo'nalishlari belgilab olinadi. Ushbu usuvor yo'nalishlardan kelib chiqqan vazifalar amalga oshirilib, salomli natija va sezilarli o'zgarishlar qo'lga kiritilmoqda. Iqtisodiyotning yuqori barqaror sur'atlar bilan o'sishi va makroiqtisodiy muvozanati va mustahkamligi mamlakatimizda ta'minlanmoqda. Ishlar chiqarishni tarkibiy o'zgartirish va rindar nizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, diversifikatsiyalash ishlari davom ettirilmoqda. Shuni aytish kerakki, bugungi kunda ma'mlakatimizda bu hoidalagi ishlar umrdiy tahlil qilib, yangilari yondashuv bilan olib borilmoqda. Ayni vaqtda, bu tahlillar yuqori salohiyatga ega bo'lgan korxonalarga har bir turdagi mahsulotni xomashyo va yarim fabrikat bo'yicha chuqur qayta ishlashning usuv va yangi kalayakdagi yillarga mo'ljallangan usuv istiqbolga ega bo'lgan mamlakatda yangi dasturiy kompleks yondashuvi asosida ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishni talab etmoqda.

Bu ko'rilgan chora va tadbirlar natijasida yalpi ichki mahsulotning barqaror o'sish sur'atlari ta'minlanib, keyingi 9 yil davomida uning o'rtacha yillik o'sishi 8 foizdan kam bo'lmagan. 2016-yilda esa bu ko'rsatkich 7,8 foizni ustakil ekan (2.5-rasmi).

2.5-rasmi Yalpi ichki mahsulotning yillar davomida o'sish dinamikasi (foizlarda)¹

¹ Ma'lumot: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot, savdo va moliya vazirligi tomonidan ta'minlanadi.

Yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishning tarmoq tarkibida bir qancha o'zgarishlar yuz berdi (2.2-jadval).

2.2-jadval

Ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotning asosiy tarmoqlar bo'yicha tarkibi (%)

Ko'rsatkichlar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Sanoat	22,3	23,3	24,6	24	24	24,1	23,8	24,3	23,7
Qishloq xo'jaligi	19,4	18,2	17,5	17,5	17,5	17,4	17,2	16,7	17,6
Qurilish	5,6	5,8	6,3	6,1	5,5	6,4	6,7	7,4	7,7
Xizmatlar sohasi	42,5	43,1	42,9	42,8	44,1	42,9	45,3	42,9	40,5
Soliqlar	9,9	9,6	9,2	8,6	8,2	8,3	8,6	8,8	8,7

Respublika yalpi ichki mahsulotining ishlab chiqarish tarkibi bo'yicha sanoat mahsulotining nisbatan tezroq o'sishi natijada uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2008-yildagi 22,3 foiz o'rniga 2016-yilda 23,7 foizni tashkil etdi. Shu davr ichida qishloq xo'jaligi mahsulotlari salmog'ining 19,4 foizdan 17,6 foizga qadar pasayishi esa mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti tarkibining takomillashib, unda sanoat, qurilish va xizmat ko'rsatish sohaslarining ulushi yildan-yilga oshib borayotganligini anglatadi. Ayni paytda yalpi ichki mahsulot tarkibidagi soliqlar hissasining 9,9 foizdan 8,7 foizga qadar qisqarganligi mamlakatimizdagi soliq yukining labura pasayib borayotganligini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda har yili bir qancha yangi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalari ishga tushirilib, YaIM hajmini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, 2013 yilda «Xorazm viloyatida elevator motors O'zbekiston aksiyadorlik jamiyatida umumiy qiymati qariyb 6 million dollarlik loyiha asosida «Shevrolet Lobo» kichik yuk mashinasi ishlab chiqarish yo'liga qo'yildi. Bu yilda yiliga fermayerningiz va xususiy tadbirkorlaringiz uchun juda zarur bo'lgan 5 mingta ana shunday mashina ishlab chiqariladi. Shuni ta'kidlash joizki, ushbu model yangi «Xorazm avto» ra-

* Ma'lumot: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

virolida tayyorlatayotgan «Jamana» va «Birlandim» avtomobillari ham yangi uchinchi turdagi avtomobil bo'ldi.

Namangan viloyatining Pop tumanida 130 kilovatt quvvatga ega bo'lgan quyosh fotovoltaik stansiyasi ishga tushirildi. Hozircha bu joyda sinovdan o'tkazilmoqda. 2020-yilga borib ma'mlakatimizda har bir 100 megvatt quvvatga ega yam uchta quyosh elektr stansiyasi foydalanishga topshirish rejalashtirilmoqda².

2016 yilda Axb «GIM Uzbekistan» korxonasida yangi avtomobilning «T-250» modeli ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Jizax sektor zavoxining ishlab chiqarish quvvatlari kengaytirildi. Tashkent va siqlik energiyasi ishlab chiqarish stansiyasida 900 MVt bo'lgan ikkita gaz-par qurilmalar ishga tushirildi. Angren T'ida 450MVt quvvatga ega bo'lgan ko'mir bilan ishlaydigan energoblok ishga tushirildi.

Farg'ona vodiysini ma'mlakaning boshqa joydallari bilan ishchi transport aloqasini bog'lovchi, Qashliq dovonidan 19,2 kilometr uzunlikdagi yer osti yo'li orqali o'tuvchi yangi Angren-Pop elektr lashtirilgan temir yo'l liniyasini qurildi. Markaz temir yo'lining foydalanishga topshirilishi bilan ma'mlakanimizni yaxshilashdalarini qamrob oluvchi yagona to'liq temir yo'l tizimi yaratildi.

Tashkent Buxoro va Buxoro-Tashkent yo'nalishi bo'yicha yuqori tezlikda harakatlanadigan «Afrosiyoba» yo'lovchi elektr poodlari qatnovi yo'lga qo'yildi. 291,5 km uzunlikdagi Samarqand Buxoro temiryo'l qismini elektrlashtirish loyihasi yakunlandi. Havo kemalari parki 2 tazzamonaviy «Boeing 787-800 Dreamliner» samolyotlari bilan to'ldirildi.³

YalM hajmini va uning o'sish borishini ifodalashda bir to'g'ri hisoblash muhim ahamiyatga ega. Mustaqillikdan oldingi davrda, so'biq SSSRda va uning tarkibida bo'lgan hozirgi MDH davrlarida ma'mlakat bo'yicha ishlab chiqarishda mavjudga keltirilgan mahsulotlar yig'indisi yalpi iqtisodiy mahsulot deb atalgan. Yalpi iqtisodiy mahsulot ko'rsatkichida yil mobaynida yaratilgan moddiy no'matlar yig'indisi hisobga olingan, unda xizmat ko'rsatish sohaslarida mavjudga keltirilgan ma'naviy no'matlar va xizmatlar qiymati aks etmagan. Lekin bir ishlab chiqarish tarmog'ida chiqqan barcha

² Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

vaqtida qaratib iste'mol deb atalishi xomashyo, materiallar, yonilg'i va energiyalarning qiymati boʻlgan tarmoqlarda ishlab, bir necha bor taqror-tikror hisobga olinib, mahsulotning hajmi sun'iy ravishda oshirib ko'rsatilgan. Iste'molga berib tushadigan tayyor mahsulot esa undan bir necha baravar kam bo'lgan.

Yaratilgan mahsulot hajmi va tarkibini hisoblash va tutil qilishda ikki tomonlarga natijilik (natural) va qiymat jihatidan yondashish muvofiqdir.

Natijilik (natural) jihatidan yondashilganda, ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun, birinchidan, iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarini liqat qiymat holidagidek emas, balki uni moddiy buyum shaklida ham qayta tiklash zarur. Huning uchun albatta mamlakatda Yaratilgan yalpi ichki mahsulot tarkibida ma'lum miqdordagi ishlab chiqarish vositalari natural shaklda mavjud bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ishlab chiqarish qayta tiklanishi uchun zarur iste'mol buyumlari mavjud bo'lishi shart. Shuning uchun ham moddiy mahsulotlar ikki xil tovar mahsulot sifatida mavjud bo'ladi, bu esa o'z navbatida, ikki yirik bo'linmalar o'rtasida tovar ayirboshlash imkonini beradi. Undan tashqari juda ko'p korxonalar va tashkilotlar o'zlariga turli-tarmon xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanishlari, ular mahsulotning natijasi xizmatlarda namoyon bo'ladi. Bu esa yalpi ichki mahsulotning natijasi qismini turli xil xizmatlardan iborat ekanligini ko'rsatadi. Shunday qilib, yil davomida mamlakatda Yaratilgan yalpi ichki mahsulot natural jihatidan uch qismga: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari va turli xil xizmatlardan iborat bo'ladi. Yil davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni, ya'ni moddiy mahsulotni bunday uchta korinishga bo'lib o'rganish va bilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Chunki ularning har bir turi buyicha ishlab va takliflar o'rganilish, talabga yaroqat ishlab chiqarish imkonini beradi.

Yaratilgan mahsulot qiymat jihatidan ham uch qismdan iborat bo'ladi, ya'ni:

- 1) ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan **ishlab chiqarish vositalari qiymatining mahsulotga o'tgan qismi amortizatsiya koeffitsienti (a)**;
- 2) yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning bir qismi, ya'ni, ishlab chiqarilgan mahsulotning bir qismi – **zaruriy mahsulot qiymati (v)**;

3) yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning narxlar, tadbirkorlar va jamiyat uchun ishlab chiqarilgan qimmat qo'shimcha mahsulot qiymati (m) dan iboratdir (2.3-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, jami qimmatiy mahsulot 151,5 birlikni, yalpi ichki mahsulot esa 58,5 birlikni tashkil etadi. Demak, namnlakat miqyosida faktor hisobga yo'l qo'yмасlik uchun yalpi ichki mahsulotni hisoblashda sotib olingan xomashyo, yengilgi va materiallar qiymati hisobga olinmaydi, faqat qo'shilgan qiymat hisobga olinadi. Ammo bar'ha korxona va tarmoq uchun sotilgan tovar mahsuloti faqatgina yalpi ichki mahsulotdan emas, balki Yaratilgan yalpi mahsulotdan iboratdir.

2.3-jadval

Mifliy mahsulotolag texnologik loyqichlar bo'yicha tuzilishi (shartli raqamlar misolida)

Ishlab tur- manglar	Xom ashyo, yengilgi, material- lar	Qo'shilgan qiymat				Yalpi ichki mahsulot	Yalpi qimmatiy mahsulot
		Axborot- zabiyot	Ish b. qi	Soliq va to'lov- lar	Foy- da		
	Ishlab qilngan ishlab chiqarish vositalari qiymati (g)	Zar- riy mah- sulot (v)	Qo'shimcha mahsulot (n)				
Parva ishlab chiqarish	40	40	30	20	30	100	140
Parva qay- tishlab	140	40	50	25	30	145	285
To'qima chilik	285	50	60	40	40	180	465
Tilovchilik	465	45	50	25	30	160	625
Jami	930	165	190	110	120	585	1515
	a = 100%		v = 100%	n = 230		58,5	151,5

Shuni ta'kidlash lozimki, jami ijtimoiy mahsulot tarkibida oraliq mahsulot hamdardir. takroriy hisoblar mavjud bo'lganligi sababli u ishlab chiqarish natijasiga to'g'ri ba'no bera olmaydi.

Takroriy hisob - bu tayyor mahsulot ishlab chiqarish jarayonining bir necha bosqichlardan o'tishi natijasida oraliq iste'moli deb atalmish ba'zi mahsulot (komulyo, yoqitg'i, material, energiya va h.k.)lar qiymatlarining takroran hisobga olinishi. Individual misolimizdan ko'rinishi, paxta tolasi, yigirilgan ip, gazlaning qiymatini tashkil etuvchi komulyo, yoqitg'i, material va boshqalarning ishlab chiqarishning turli bosqichlarida qayta-qayta qatnashadi, ularning hisobga olinishi natijasida takroriy hisob 930 birlikni tashkil etgan.

Yalpi ichki mahsulot qiymatini to'g'ri baholash, uning takroriy hisobga yo'l qo'yishlik uchun oraliq va pirovard mahsulot tashkilotlarini ham ajratib olish lozim. Oraliq mahsulot - bu tugallanmagan ishlab chiqarish. Misolida yana qayta ishlov berilishi zarur bo'lgan yoki qayta sotish uchun mo'ljallangan tayyor va xizmatlar. Bizning misolimizda 149 birlik paxta komulyosi, 285 birlik paxta tolasi va yigirilgan ip, 465 birlik to'qilgan gazlaning mahsulotlar hisobga hisoblanadi. Chunki ular tikuvchilik mahsuloti (ko'ylak yoki kostyum) ishlab chiqarishning izchi jarayonidan o'tgan bosqichida qayta ishlov berishga mo'ljallangan. Aynan 625 birlik qiyamatga ega tikuvchilik mahsuloti esa pirovard mahsulot hisoblanadi. Demak, pirovard mahsulot - bu ishlab chiqarishning barcha texnologik jarayonlaridan o'tgan hamda bevosita iste'mol uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotdir.

Bundan ko'rindiki, jamiyat o'zlarini ishlab chiqarishning umumiy natijalari ko'ra ko'proq ishlab chiqarishning pirovard natijalari qiziqtiradi.

Ishlab chiqarishning pirovard natijasi bo'lib takroriy hisobni o'z ichiga olmagun, jamiyat o'zlarining ehtiyojlarini bevosita qondirishga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar va xizmatlar hisoblanadi. Shunga ko'ra, ko'pincha ijtimoiy ishlab chiqarishning pirovard natijasi sifatida yalpi ichki mahsulot, sof ichki mahsulot (utiliy daromad) va boshqalarni ko'rsatish mumkin. **Manbalar:**

muvaffaqiyatga erishgandan keyin (1993-yildan boshlab) milliy hisoblar tizimi joriy qilindi va bunga asosan Yaratilgan mahsulot yalpi ichki mahsulot (YIM) deb atalib, shu shaklda hisobga olinga boshlandi.

Yalpi ichki mahsulot deb mamlakatda yil davomida Yaratilgan bevosita iste'molchilarga yetkaziladigan tayyor mahsulotga aytiladi.

Yaratilgan yalpi ichki mahsulotdan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati (amortizatsiya ajratmalari) cheklangib tashlansa, qolgan qismi sof ichki mahsulot deyiladi. Demak, sof mahsulot bevosita ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda band bo'lgan menejyerlar, ishchilar, dehqonlar va muhandislar, texnik xodimlar va boshqalarning sof qilingan jamli mehnati bilan Yaratilgan zaruriy va qo'shimcha mahsulotdan iboratdir.

Zaruriy mahsulot deb ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan Yaratilgan, ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulotga aytiladi. Bunga kelgusi avlod ishchilarini yetishtirish, yilni ishchilarning oilasi va boshlari uchun zarur bo'lgan mahsulot ham kiradi.

Sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida xodimlarning qo'shimcha mehnati bilan Yaratilgan qismini qo'shimcha mahsulot deyiladi.

Ishlab chiqarishning tizimi va mulkchilikning shaklidan qat'iyyatnang har bir korxona, tarmoqda qo'shimcha mahsulot hajmini ko'paytirishga harakat qilinadi. U asosan uch yo'l bilan – ishlovchilar sonini ko'paytirish, ish kuni uzaytirish va ish kuni chegarasi o'tkazmagan holda zaruriy ish vaqtini kamaytirish evaziga qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Misol uchun korxonada 120 kishi ishlagan bo'lsa va har bir kishi 10 ming so'ndan qo'shimcha mahsulot yaratib har yili bo'lib 1200 ming so'm qo'shimcha mahsulot yaratiladi. Agar ishchilar soni 150 kishiga etkazilsa (150% oshib) 1500 ming so'm qo'shimcha mahsulot yaratiladi. Bunda qo'shimcha ishchilar sonini ko'paytirish

ovaziga qo'shimcha mahsulot ko'paytirilmoqda. Agar ishchilar soni o'zgarmasdan 120 kishi holda qolib ish xoti 8 soatdan 10 soatga uzaytirilsa ($10 \cdot 1250$ bir soatlik Yaratilgan qo'shimcha mahsulot) bir kunda bir ishchi 12500 so'm. Bunday ishchilar esa ($120 \cdot 12500$) 1500 ming qo'shimcha mahsulot yaratiladi.

Bunday ko'rinishda, bu ikki yo'l bilan qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish mumkin. Lekin bu ikki yo'l cheklangan bo'lib, uzuk-siz ravishda ishchilar sonini ko'paytirib ham, ish kunini uzaytirib ham bo'lmaydi. Chunki ular cheklangan bo'lib, ishchilar sonini ko'paytirish korxonaqirg'irangga tushadi. Ish kunini uzaytirish esa ishchilar dorozaligini keltirib chiqaradi. Demak qo'shimcha mahsulotni ko'paytirishning cheksiz bo'lgan uchinchi yo'lidani ko'ng foydalanishi mumkin. Bu yo'l ishni chiqarishda to'liqsiz ravishda yangi texnika-texnologiyalarni qo'llash, xom ashyo va energiyalarning yangi turlarini topib, ulardan samarali foydalanish yo'llarini olish bilan mehnat umumdorligini oshirish evaziga zaruriy ish vaqtini kamaytirish va qo'shimcha ish vaqtini uzaytirib qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish mumkin.

Ishchilar sonini ko'paytirish va ish kunini uzaytirish yo'li bilan olingan qo'shimcha mahsulot absolyut (mutlaq) qo'shimcha mahsulot deyiladi.

Ish kuni o'zgarmaganda zaruriy ish vaqtini kamaytirib, qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish evaziga olingan qo'shimcha mahsulot esa nisbiy qo'shimcha mahsulot deb ataladi. Masalan, ish kuni davomiyliigi 8 soat hajmida qolgani holda, mehnat umumdorligi va intensivligini oshirish hisobiga zaruriy mahsulot yaratishni amalga oshirish kerak bo'lgan vaqt 4 soatdan 3 soatga tushirildi. deb hisoblaylik. Bunda qo'shimcha mahsulot yaratishga sarflagan vaqt 5 soatga yetmadi, ya'ni nisbiy qo'shimcha mahsulot hajmi ortadi.

Hozircha bizning iqtisodiy amaliyotimizda (statistik, buxgalteriya hisoblarida) zaruriy va qo'shimcha mahsulot hisoblanmaydi. Lekin ularning miqdorini, o'sishi va kamayishini katta miqdorlarida hisob-kitob qilish mumkin. Buning uchun ularni hisoblash usullarini ishlab chiqish kerak.

Yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi qo'shimcha mahsulot massasi, uning zaruriy mahsulotga nisbati esa (folada ifodalansa) qo'shimcha mahsulot normasi deb yuritiladi.

Agar qo'shimcha mahsulot normasini m , massasini m_1 , zaruriy mahsulotni v bilan belgilasak qo'shimcha mahsulot normasi

$$m = m_1/v \times 100\%$$

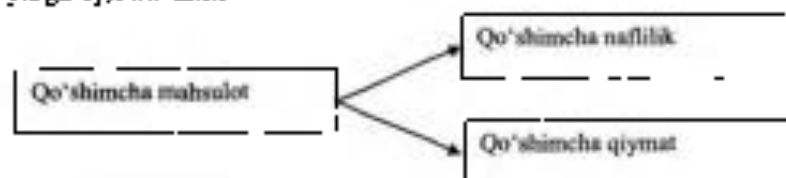
ko'rinishdagi formula bilan aniqlanadi.

Misol uchun, «A» korxonaning yil davomidagi qo'shimcha mahsulot massasi 100 tni, so'm, zaruriy mahsulot hajmi esa 250 mln. so'mdan iborat bo'lsin. U holda qo'shimcha mahsulot normasi 40% ni tashkil etadi.

Ma'lumki, qo'shimcha mahsulot bilan zaruriy mahsulot o'rtasida har doim ziddiyat va aloqadorlik bo'ladi. Ularning har ikkalasidan ham butun iqtisodiyotni rivojlantirish va jamiyat a'zolarining farovonligini oshirish maqsadlari yo'lda qiyalantiriladi.

Har xil davriy ma'lumotda va ayrim adabiyotlarda qo'shimcha mahsulotning nazm-nazmini to'g'ri tushunmashtirish uning qo'shimcha qiymat va qo'shulgan qiymat bilan bir xil sharoitda tushuncha sifatida ifoda etiladi. Lekin qo'shimcha mahsulot tushunchasi qo'shimcha qiymat va qo'shulgan qiymat tushunchalaridan sifat va miqdor jihatidan tubdan farq qiladi.

Qo'shimcha mahsulot yalpi ichki mahsulotning ul'g'iy qismi bo'lganligi uchun unda mavjud bo'lgan ikki korxonalar xususiyat, ya'ni qiymat va naflilik xususiyatlari qo'shimcha mahsulotga ham mansub bo'ladi, ya'ni qo'shimcha mahsulot ikki korxonalar xususiyatga ega bo'ladi.

Bundan ko'rinadiki, qo'shimcha qiymat qo'shimcha mahsulotning har birini o'z ichiga, uning faqat qiymatini ya'ni unda mujassamlashtirgan

qo'shimcha mahsulotni ifodalaydi. Unda nafliiikning biror bir grammi yoki atomi bo'lmaydi. Nafliik faqatgina qo'shimcha mahsulotdir bo'lib, yangi mahsulot tomonidir. Qo'shimcha mahsulot qo'shimcha qiyimlardan tashqari shu sifat ifodalanganiga ekan, shu bilim binga muqador jihatdan ham inxq qiladi. Ma'lumki, ishlab chiqaruvchi kuchlar to'skensis, muqodari muvotatrog umumdarlik kuchi oshib boradi. Shunga binoan qo'shimcha mahsulotning nafliigi qiymatiga o'shalan tez oshib boradi, chunki qo'shimcha mahsulot qo'shimcha qiyimlartrog me'yan umumdarligiga ko'paymasiga teng bo'ladi, ya'ni

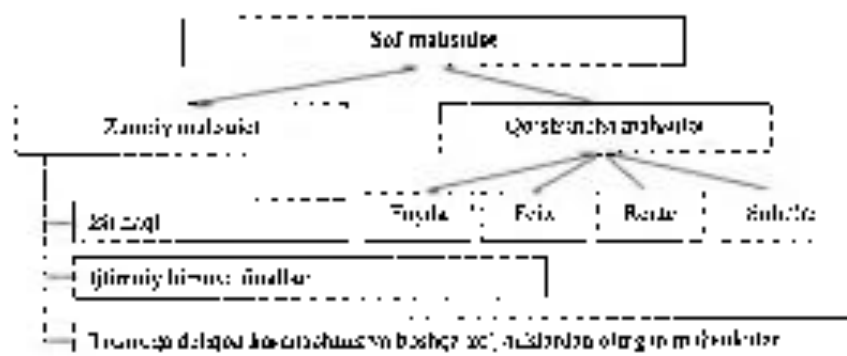
(qo'shimcha mahsulot = qo'shimcha qiymat : mahsulotning umumdarligi kuchi)

Shuningdek qo'shimcha mahsulot bilan qo'shilgan qiymat o'rtasida ham tub farq mavjud. Har bir korxonada va tarmoqlarda qo'shilgan qiymat asosiy vositalar amortizatsiyasi - ish haqi -- Yaratilgan qo'shimcha mahsulot (soliq to'lovlar va foyda)dan iborat bo'ladi. Bundan ko'rinib tashadi, agar qo'shilgan qiymat amortizatsiya, ish haqi va Yaratilgan qo'shimcha mahsulotdan iborat bo'lsa, qo'shimcha mahsulot uning bir tarkibiy qismidir. Harqan tarmoq va sohada Yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi mamlakatning yalpi ichki mahsulotini tashkil etadi. Shunday qilib, qo'shimcha qiymat, qo'shilgan qiymat va qo'shimcha mahsulot bir xil ismonlar tashvichalar ekan, balki harqanlar bir-biridan farq qilartigini alohida alohida iqtisodiy kategoriyalardir.

Ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'lgan qo'shimcha mahsulot sotilish jarayonida foydaga aylanadi. Foydadan davlat soliq sifatida, sohada kapital egalari esa foz sifatida, yan egalar nem sifatida o'z ulushlarini oladilar. Bu daromad turlari qo'shimcha mahsulotning sotilib, davlatki taqsimlanganidan keyingi o'zgaragan shakllardir. Yvzaki real hayotda qo'shimcha mahsulot yuqoridagi shakllarda namoyun bo'ladi. Chunki iqtisodiy jarayonlarning tub idizini tashvichsa, bu daromadlarning mazbaini, qoyrda va kima tomonidan yatafatilishini tashvichsa qizaveradi. Zaruriy va qo'shimcha mahsulotlarning mazbainini tashvichsa ularning real hayotdagi mod-

fikarlashishgan shakllarini talish natijasi to'ldiraydi. Ma'lumki, zaruriy va qo'shimcha mahsulotlarning bevosita ishlab chiqarish jarayonidagi ko'rinishidir. Ammo, ular oldi-sotdi va taqsimlash jarayonlaridano o'tib, o'z shakllarini o'zgartirib, moddifikatsiyalashgan shakl oladi.

Yangidan yaratilgan sof mahsulotning turi va moddifikatsiyalashgan shakllari 2.6-rasmda aniqroq tasvirlash mumkin.

2.6-rasm. Zaruriy va qo'shimcha mahsulotning moddifikatsiyalashgan shakllari

Foydaning turli to'lovlaridan qolgan qismini esa ta'dbirkorlarning sof foydasi bo'lib, uning hisobidan o'zlarining iste'molini qondiradi, investitsiyani, barcha xosiyat yur'mahsulotdagi ishlarni amalga oshiradilar. Ko'rinib turibdiki, qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish hech kimga zarar bermaydi, aksincha jamiyat a'zolarining hayotlari uchun manfaatlidir.

Ma'lumki, qo'shimcha mahsulot bilan zaruriy mahsulot o'rtasida har doim ziddiyat va aloqadorlik bo'ladi. Ularning har ikkalasi ham ham butun iqtisodiyotni rivojlantirish va jamiyat a'zolarining farovonligini oshirish maqsadlarida ko'rsatiladi.

Lekin ularning sof milliy mahsulotdagi hissasi turli omillar ta'sirida, mamlakat, texnika taraqqiyotining rivojlanishi, ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishi, mehnat ammdorligining oshishi natijasida o'zgarib turadi. Mamlakat ammdorligining o'lishi natijasida

zarariy mahsulotning aholiyat nuqtigini oʻsgan holda oʻz milliy mahsulotdagi hissani kamaytib, qoʻshimcha mahsulotning hissaasi oshib boradi. Bunday holatlar qoʻshimcha mahsulot normasining qoʻshilishda oʻz aksini topadi.

Bu hayot ulgurlardan xulosa qilib aytish mumkinki, qoʻshimcha mahsulot va binafshan qoʻshimcha mahsulot butun-butun tarixiy taraqqiyot davomida ishlab chiqarish, fan texnikani, taʼlimni, sogʻliqni saqlashni, rudaqiyatni oʻzlashtirish, mamlakat mudofaa-sini mustahkamlashning qutisodiy muhitini boʻlib kelgan va bundan keyin ham shunday boʻlib qoladi.

Hozirgi davrda bitta qutisodiyatga deir ulgurlatlarda ishlab chiqarish omillari bitta ulgurlat samarasi oʻlasidagi bogʻliqlik **ishlab chiqarish funksiyasi** deb ataladi. Masalan, ishlab chiqarish omillari - tabiat (N), kapital (K) va ishchi kuchi (L)ni ishlab chiqarishda qoʻllashlar olingan mahsulot M dan iborat deb faraz qilsak, ishlab chiqarish funksiyasi $M = f(N, K, L)$ dan iborat boʻladi. Bu formula ishlab chiqarishga jalb qilingan omillarning, yaʼni sarflarning har birligi oʻlasiga ulgurlat mahsulotni oʻlasiradi va oʻlasiradi karn resurs sarflab, koʻproq mahsulot oʻlasir mumkinqatini qidirishga qaratadi. Undan ashturay, bu koʻrsatkich har bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga va koʻpaytirish maʼljollangan mahsulot hajmida ishlab chiqarishga qancha resurs sarf talab qilmishini oʻlasiradi miqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqarishda foydalaniladigan turli xil omillar sarfini binafshaga yoki ularning ayrim ularini koʻpaytirish yoʻli bilan mahsulot hajmida koʻpaytirish mumkin. Lekin boshqa omillar va sharoitlar teng boʻlgan holda ayrim omillar sarfini oʻlasirish yoʻli bilan mahsulotni cheksiz koʻpaytirish boʻlmaydi. Omillardan foydalanish va ularning miqdorini oʻlasirish oʻlasiga ulgurlat mahsulot uch xil oʻlasiradi. Umumiy mahsulot, binafsha mahsulot va sharoit qoʻshilgan mahsulot.

Umumiy mahsulot - jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish oʻlasiga ulgurlat mahsulotning muʼlloq hajmi. Oʻlasir koxona yoki yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchi-niing fudiyat oʻlasir avvala umumiy mahsulotni anqli binafshaladi. Misol uchun, oʻlasir koxonada 1 oy davomida barcha mavjud

resurslardan foydalangan holda 100 birlik mahsulot yaratildi, deb faraz qilaylik. Bu o'rinida 100 birlik hajmdagi umumiy mahsulot uni yaratishga sarflagan resurslar to'g'risida ma'lumot bera olmaydi. Biz faqat ushbu korxona faoliyatini boshqa bir korxonani faoliyati natijasiga taqqoslab, baholashimiz mumkin. Masalan, xuddi shu turdagi mahsulotni ishlab chiqaruvchi «V» korxonada bir oy davomida 80 birlik mahsulot ishlab chiqarilgan, deylik. U holda, «A» korxonada «V» korxonaga nisbatan 1,25 baravar ko'p umumiy mahsulot ishlab chiqarilgan, deb xulosa chiqirish mumkin. Buning, bu mahsulot nima ekanligi, qanday sarfalar hisobiga yaratilganligini ayta olmaymiz. Huning uchun bizga ushbu mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflagan omillar to'g'risida ham ma'lumot kerak bo'ladi. Bu muhimotlardan foydalangan holda o'rtacha mahsulotni hisoblash mumkin.

O'rtacha mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiya to'g'ri keladigan mahsulot hajmi:

$$O'M = M/(J, K).$$

Aytmaylik, 100 birlik mahsulot 10 birlik ishchi kuchi, 5 birlik kapital va 15 birlik tabiiy resurslardan sarflash orqasiga yaratilgan. U holda har qaysi omilning bir birligiya to'g'ri keladigan mahsulot hajmini hisoblaymiz:

1) ishchi kuchi omili birligiya to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'M_L = \frac{100}{10} = 10 \quad \text{birlikka teng}$$

2) kapital omili birligiya to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'M_K = \frac{100}{5} = 20 \quad \text{birlikka teng.}$$

3) tabiiy resurs omili birligiya to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'M_T = \frac{100}{15} = 6,7 \quad \text{birlikka teng.}$$

Ishlab chiqarish natijasini baholashda, ishlab chiqarish omillari navbatdagi birligini sarflashning mahsulotga muvofiqligini o'rganish.

ya'ni har bir omil qo'shimcha sarfining a kelatadigan samara bilan taqqoslash mohitidir. Bu so'nggi qo'shilgan mahsulot ko'rsatkichi oqni ifodalaydi.

So'nggi qo'shilgan mahsulot - eng so'nggi qo'shilgan omil (kapital yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulot hajmi.

Agar korxonada keyingi oyda boshqa ishlab chiqarish omil-lari soni o'zgarmagani bo'lsa, ishchi kuchi resurslarining soni 2 birlikka oshirilgan, ya'ni 12 birlikni tashkil etib, har bir natijasi da umumiy mahsulot 110 birlikka yetgan bo'lsin. U holda, ishchi kuchi omilining so'nggi qo'shilgan mahsuloti 5 birlik (110/2)ni tashkil etadi.

Har bir qo'shilgan omil evaziga olingan qo'shilgan mahsu-lot so'nggi qo'shilgan omil unumdorligi deb atiladi. So'nggi qo'shilgan mahsulot (o'sgan) miqdorini so'nggi qo'shilgan (o'sgan) ishchi kuchi yoki kapital miqdoriga bo'lish yo'li bilan qo'shilgan omil, ya'ni qo'shilgan kapital yoki qo'shilgan ishchi kuchi unumdorligi aniqlanadi, ya'ni:

$$KM = AM/\Delta K \text{ yoki } KM = AM/\Delta H.$$

Bu tasniflashlar yana bir shartli misol aniqroq ifodalash mumkin (2.4-jadval).

Yuqorida aytilganidek, alohida olingan omil evaziga qo'shilgan mahsulot ma'lum darajaga burgandaz keyin kamaya boshlaydi. Bu kamayish ayniqsa uning har bir birligi evaziga qo'shilgan mahsulotda aniq seziladi. Minna shu qo'shilgan omil unumdorligining pasayishiga qarab marginalistik yo'nalish va-killari **unumdorlikning pasayib borish qonuni** degan qonuni kashf qilishgan. Ularning g'oyasi bo'yicha har bir keyingi qilin-gan xarajat yoki omil olingisiga qaraganda kuzi samara beradi va oqibatda umumiy o'rtacha mahsulot ham pasayib ketadi.

Qo'shilgan mahsulot va qo'shilgan omillar unumdorligi

	1 yil	2 yil	Sotilgan qo'shilgan miqdor	Qo'shilgan omillar unumdor- ligi AM/20
Jalb qilingan kapital ning so'm	120	150	30	1
Ishchi kuchi (ishchilar soni, nafar)	100	120	20	1,5
Olingan umumiy mahsulot, don	100	130	30	-
O'rtaq mahsulot	100	130	30	-
a) uning so'm kapitallari, don	0,87	0,87	0,04	-
b) 1 ishchi, don	1	1,08	0,06	-

Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, keyingi jalb qilingan omil yoki xarajat unumdorligining pasayishi borishi qavatli har doim ham amal qilavermaydi. Balki u quyidagicha to'rt holat mavjud bo'lgan sharoit-
dagina amal qilishi mumkin.

1) ishlab chiqarishning boshqa omillari o'zgarmay faqat bir omil to'xtovsiz o'stirilganda;

2) fan-texnika taraqqiy etmay to'xtib qolganda yoki uning yangi-
liklari ishlab chiqarishga jalb qilinmaganda;

3) omillar o'rtasidagi miqdor va sifat nisbatlari buzilganda;

4) shart-sharoitni hisobga olmasdan xarajalar xo'jasizlarcha ko't-
korona amalga oshirilganda.

Yuqorida belgilangandan boshqa holatlarda bu qat'iy amal qil-
maydi.

2.4. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi

Iqtisodiyot nazariyasi bunda mavjud cheklangan qat'iy resurslar-
dan qanday qilib foydalanilganda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini

to'lanq qaratilib borish namudini, degan munommo ustida besh qat'i radi. Bunda, birinchidan, iqtisodiy resurslardan foydalanishning to'rt xil muqobil variantlari mavjud bo'lishi ko'zda tutilib, ulardan eng samarali, ya'ni jamiyat ehtiyojlarini ancha to'laroq qondiradigan miqdorda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkonini beradigan turari tanlab olishga harakat qilinadi.

Ikkinchidan, iqtisodiy resurslar nisbatan cheklanganligi sababli jamiyat a'zolarining mutlaq ehtiyojlarini barchasiga qondirish imkon bo'lmaydi. Shuning uchun jamiyatga qaysi mahsulotlarni ishlab chiqarish, qaysilaridan yuqincha vez ko'chish lozimligini hal qilish, ya'ni tanlashni amalga oshirish zarur bo'ladi. Shunday tanlash orqali, resurslarning mavjud darajasida mahsulot ulushining aniqlangan eng yuqori miqdori jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatini ko'rsatadi. Jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatidan to'liq foydalanish uchun iqtisodiy resurslarning to'la bandligiga erishish va ishlab chiqarishning to'liq hajmini ta'minlash zarur.

To'la bandlik — iqtisodiyotdagi ishlab chiqarishga yaroqli bo'lgan barcha resurslardan to'la umum bilan foydalanish holati. Bunda ishchi muqberiy ishsiz bo'lib qolmasligi, iqtisodiyot ishlashni axtlagan va unga layoqatli bo'lgan barcha ishchi kuchini ish bilan ta'minlashi, haydaladigan yulni, bino va inshootlar yola kapital uskunalar ham bo'lib qolmasligi hamda to'la quvvat bilan ishlashi lozim.

Ishlab chiqarishning to'liq hajmi, resurslarni samarali laqirishni, ya'ni ulardan mahsulotning umumiy hajmiga eng ko'p hissa qo'shadigan qilib foydalanishni va mavjud texnologiyalarning eng yuxshisini qo'llashni ham bildiradi.

Buzur iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish imkoniyatlarining ma'lum chegarasi bo'ladi. Chunki, resurslar kamyoib bo'lganligi subbuli iqtisodiyot to'la bandlik va ishlab chiqarishning to'liq hajmida ham tovar va xizmatlarni cheklanmagan miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlay olmaydi.

Ishlab chiqarish imkoniyati chegarasini jayva' ma'lumotlar bilan foydalanib yaratdi anuqrog' tasvirlash mumkin (2.5-jadval).

Resurslar to'liq band bo'lganda ishlab chiqarish imkoniyatlari
(shartli raqamlar)

Mahsulot turi	Muqobil variantlar				
	A	B	C	D	E
Non (mln. dona)	0	1	2	3	4
Tegimon (ming dona)	10	9	7	4	0

Ishlab chiqarish imkoniyatlar chegarasi to'g'risida yaxshilash tasavvurini ega bo'lish uchun.

birinchidan, iqtisodiyot faqat ikki xil mahsulot – non va tegimon ishlab chiqaradi (bunda non iste'mol tovarlarini, tegimon ishlab chiqarish vositalarini bildiradi);

ikkinchidan, iqtisodiy resurslar miqdor va sifat jihatdan o'zgarmaydi;

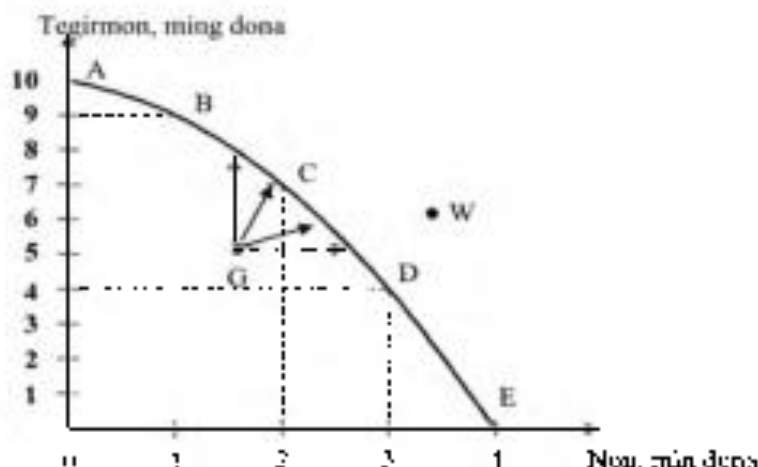
uchinchidan, mehnat unumdorligi va texnologiya doimiy bo'lib qoladi, deb faraz qilamiz.

Mavjud resurslar cheklanganligi sababli iqtisodiyotning tegimon va non ishlab chiqarish hajmini birligiga ko'paytirish borish imkoniyati cheklangan. Resurslarning cheklanganligi mahsulot ishlab chiqarishning cheklanganligini bildiradi. Bunday sharoitda tegimon ishlab chiqarishni har qanday ko'paytirishga resurslarning bir qismini – non ishlab chiqarishni kamaytirish imkoni emishadi. Aksincha, agar non ishlab chiqarishni ko'paytirish afzal ko'rinad, buning uchun zamon resurslar faqat tegimon ishlab chiqarishni qisqartirish hisobiga olinishi mumkin.

Judvalda jamiyat tanlashi mumkin bo'lgan serrat tegimonlari va non miqdorining muqobil uyg'unlashuvi ifodalanagan. A muqobil variantga binoan, iqtisodiyot o'zining butun resurslarini tegimon, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga yo'naltiradi. B muqobil variantda esa mavjud resurslar to'liq ishlatilib, ya'ni iste'mol buyumlari ishlab chiqarishda foydalaniladi. Indvaldagi asosiy g'oya quyidagicha: har qanday vaqt oralig'ida iqtisodiyot to'la bandlik va ishlab chiqarishning to'liq hajmida non mahsulotini ko'proq ishlab

chiqarish uchun tegirmonning bir qisminidan voz kechishi zarur. Iqtisodiy resurslar kamayib borilganligi sababli, iqtisodiyot nom va tegirmon ishlab chiqarish hajmini bir vaqtda ko'paytira olmaydi.

Ishlab chiqarish imkoniyati haqidagi tushunchani chiqaralashtirish uchun jadvalda keltirilgan ma'lumotlarni rasmda tasvirlaymiz (2.6-rasm).

2.6-rasm. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i

Ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'idagi har bir nuqta ikki xil mahsulot ishlab chiqarishning qandaydir eng ko'p hajmini ko'rsatadi. Jamiyat uchun mahsulotlarning aralashib bo'ladigan har xil uyqurtirishlardan foydalanish imkoniyati egri chiziq ichida joylashadi.

Nom va tegirmon ishlab chiqarishning har xil uyqurtirishlarini amalga oshirish uchun jamiyat ulardagi mavjud resurslarning to'la bandligi va ishlab chiqarishning to'la hajmini ta'minlashi zarur. Nom va tegirmonning barcha uyqurtirishlari ularning eng ko'p miqdorini ko'rsatib, bu barcha mavjud resurslardan esa sarramali foydalanish natijasida olinishi mumkin.

Iqtisodiyotda resurslarning to'la bandligi va ulardan samarali foydalanishni ta'minlash uchun har iskala mahsulotning talarang hajmi ishlab chiqarish imkoniyatini egri chizig'i deb nomlanuvchi

ABU.DE chizig'ida joylashgan bo'lishi lozim. Bu chiziqdan chap tomonda joylashgan har qanday nuqta resurslardan to'liq foydalanmaslikni anglatadi. Masalan, rasmdagi G nuqta iqtisodiyatda 1,6 mln. dona non va 5 ming donaga yaqin tegirmon ishlab chiqarilayotganini bildiradi. Bu esa, resurslardan foydalanishning ma'yyim darajasida, qo'shimcha resurslarni jalb etmagani holda, quyidagi harakatlarni amalga oshirish imkoniyati mavjudligini ko'rsatadi:

a) non ishlab chiqarishning mavjud hajmini saqlab qolgan holda, tegirmon ishlab chiqarish hajmini 8 ming donagacha yetkazish;

b) tegirmon ishlab chiqarishning mavjud hajmini saqlab qolgan holda, non ishlab chiqarish hajmini 2,7 mln. donagacha yetkazish;

v) bir vaqtning o'zida har ikkala mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan tashqarida joylashgan har qanday nuqtaga (masalan, W) resurslarning mavjud hajmi va ishlab chiqarishning mavjud texnologiyasi darajasida erishib bo'lmaydi.

Jamiiyat bu mahsulotlar uyg'unlashtiridan birortasini tanlashni zarur ko'proq tegirmon ishlab chiqarish karruq non ishlab chiqarishni taldiradi va aksincha. **Har qanday mahsulotning qandaydir miqdordagi olish uchun, bir kochishga to'g'ri keladigan boshqa mahsulot miqdori bu mahsulotning muqobil xarajatlari deb ataladi.**

Biz bu yerda faqat ikki narsa tegirmon va non misolida iqtisodiy resurslarning to'liq hajmi va ishlab chiqarishning to'liq hajmi bilan xususiyatli deb hisobladik. Agar bundi bo'lmagan resurslar bo'lsa yoki resurslardan summasiz foydalanilsa (to'liq foydalanilmasa) iqtisodiyot jadvalida ko'rsatilgan har bir muqobil variantdagi bitta karruq mahsulot ishlab chiqargan va bu narsa kutilgan ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ining ichida joylashgan bo'lar edi.

Agar resurslarning miqdori, sifati hamda texnika, texnologiya o'zgarish iqtisodiyotda ishlab chiqarishning umumiy hajmi ham qishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ining bulati o'zgaradi. Mavjud resurslarning ko'payishi har bir variantda bitta yoki bir ikkita mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga olib keladi.

Hozirgi davrda fan-texnika taraqqiyoti va bino-barin texnika va texnologiyalar o'zgarish jarayonlarida ishlab chiqarish ish kumiyati to'liq ravsiy kengayib boradi. Energiyaning, xom ashyo va materiallarning yangi turlari topilish ishni tushiriladi. Yangi texnika va texnologiyalar qo'llanilib, richmat amaliyotidagi, yetar ko'sildorligini, ehsas va muallim mahsulotidagi, tajurnkorlikni tashinsh imkonini beradi.

2.5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish masalasi har doim iqtisodiyot nazariyasi tuzilishining dolzarb muammosi sifatida, uning diqqat markazida turlib ketadi. Ayniqsa, hozirgi paytda bu masala yanada keskin qo'yilmoqda. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarish samaradorligini oshirmasdan turib amaliyotimiz o'zida turgan muhim masala - mustaqil iqtisodiy taraqqiyotni jadallashitirish vazifasini amalga oshirib ko'lmaydi. **Samaradorlikning iqtisodiy mazmuni sifatida har doim ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga avvalangan resurslar, mablag'lar yoki qilingan xarajalar o'rtasidagi nisbat tushuniladi.**

Lekin, turli ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sharoitida shu jamiyatning maqsadlari kefir chiqib, samaradorlik muammosining tub mohiyati o'zgaradi. Bosh iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi sababli har bir iqtisodiy subyekti ko'proq foyda olishga intiladi. Ibtidoiy adabiyotlarda samaradorlikning bosh mezonini haqida ham turlicha fikrlar mavjud. Ayrim olimlar ishlab chiqarish samaradorligining bosh mezonini foyda, boshqa turlari esa yalpi milliy mahsulot, sof mahsulot, uchinchilari milliy daromad, to'rinchilari can qo'shimcha mahsulot deb ko'rsatadilar. Biz bu o'zinda sanab o'tilgan fikrlarning qaysi biri to'g'ri ekanligi haqida batafsil to'xtolmaymiz, lekin shuni aytish kerakki, ko'pchilik olimlar to'g'ri bilan bular iqtisodiyot sharoitida samaradorlikning bosh ko'rsatkichi olingan foydaning xarajatlarga nisbati, ya'ni rentabellik yoki foydali darajasi bilan belgilanadi deb tan olinadi. **Shuning**

uchun ham ishlab chiqarish samaradorligi olingan foydaning (F) ishlab chiqarishga sarflangan resurslar qiymatiga (I) nisbati bilan aniqlanadi, ya'ni:

$$F' = \frac{F}{I} \times 100\%$$

bu yerda: F' — foyda normasi;

I — iqtisodiy resurs sarfari.

Misol uchun, A korxonada yil davomida 800 mln. so'zlik resurs xarajat qilib, 200 mln. so'z haqida foyda olingan bo'lsa, H aolda foyda normasi 25% ($200 : 800$) ni tashkil etadi.

Ishlab chiqarish samaradorligi ko'p qirali masala bo'lib, bu ayt ilgan muqim asosiy ko'rsatkichlar, uni b'li nuqtida har tomonlama itidalab bo'lmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligini to'la ifodalashda unda qatnashgan omillarning samaradorligini, ulardn samarali foydalanish darajasini ifodalaydigan ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning mamlka va usullarini ta'villovchi umumiy iqtisodiy qonunlardan biri vaqtni tejash qonuni hisoblanadi. **Vaqtli tejash qonuni** — ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanib borishi bilan jamiyat tomonidan har qotiy me'natlar birligini yuritishga sarflanayotgan vaqtning qisqarib borishini ifodalovchi umumiy iqtisodiy qonun. Vaqtni tejash ijtimoiy rivojlanishning iqtisodiy resurslarini ta'minlashuvchi darajasi hisoblanadi. Har qanday tajari oxir-nihayda vaqtni tejashga borb toquladi. Vaqtni tejash qonunining mazmuni jonli va hayvonlashgan mehnatni, ya'ni muayyan davrda sarflangan ish vaqti jamiyat tomonidan b'lgan davrlardagi ish vaqti sarflarining natijasini to'labroni o'z ichiga oladi. Vaqtni tejash qonuni namoyan bulishining aniq shakli bulib quyidagilar quyidonga tushadi:

- 1) me'nat unumdorligining o'sishi;
- 2) mashina va jihozlardan foydalanishning yaxshilanishi;
- 3) ishlab chiqarish material sig'irining pasayishi;
- 4) x'jalik nisbatlarining optimallashtirishi.

Bundan ko'rinadiki, ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri mehnat umumdorligidir. Mehnat umumdorligi deb ishlab chiqarishning vaqt birligi ambuyunda mahsulot yaratish qobiliyatiga aytiladi va ishlab chiqarilgan mahsulotning (iste'mol qiymatining) sarflangan mehnat miqdoriga ulushi bilan belgilanadi. Sarflangan mehnat miqdori esa ishlangan vaqt bilan, kishi kuni, kishi soni va h.k. bilan belgilanadi. Agar mehnat umumdorligini MU, mahsulotni M bilan, sarflangan ish vaqtini V bilan belgilasak, mehnat umumdorligi quyidagicha aniqlanadi.

$$MU = M/V,$$

Mehnati umumdorligi sarflangan jonli mehnatning har bir birligi o'ziga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi. Misol uchun, «A» korxonasida 40 kishi mehnat qilib, ular kuni davomida 8 ming dona mahsulot ishlab chiqargan bo'lsinlar. U holda, bir kishi kunida Yaratilgan mahsulot 200 donasi tashkil etadi. Agar mahsulot soni 10 ming donaga yetsa, u holda bir kishi kunida Yaratilgan mahsulot 250 donasi tashkil etib, mehnat umumdorligi 125% ($250 \times 100/200$) ga oshadi.

Samaradorlikni aniqlashda kapital umumdorligi ko'rsatkichidan ham foydalaniladi va uni ishlab chiqarishda qatnashgan kapitalning har bir birligi o'ziga olingan mahsulot, daromad yoki foyda miqdori bilan aniqlanadi. Agar kapital umumdorligini – KU, ishlab chiqarishda qatnashgan kapital miqdorini – K, mahsulotni – M, yalpi daromadni – YalD, foydani – F deb belgilasak, quyidagi formulalar bosil bo'ladi:

$$KU = M/K; \quad KU = YalD/K, \quad KU = F/K$$

Samaradorlikni aniqlashda bu ko'rsatkichlardan tashqari mahsulotning mehnat sig'irini, material sig'irini, energiya sig'irini degan ko'rsatkichlar ham qo'llanilib, ular ishlab chiqarilayotgan mahsulotning har bir birligini yaratish uchun ko'tgani, yoki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat, energiya va moddiy ashyolar miqdorini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlarning har biri ishlab chiqarishda qatnashgan turli omillar samaradorligini ifodalab, bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun unga ta'sir qiladigan omillarni ham bilish zarurdir. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga bir qancha omillar ta'sir qiladi:

1) fan-texnika taraqqiyotini tezlashtirish, energiyalarning sarmashyo va materiallarning yangi turlarini topish va ularning natijalarini tezlik bilan ishlab chiqarishda qo'llash;

2) tabiiy va iqtisodiy omillarni hisobga olib ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash;

3) iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni muvofiq oshirish va ularning tashkiliy huj'alarini o'zgartirish;

4) ishlab chiqaruvchilarni moddiy va ma'naviy jihatdan rag'batlantirib, ularning faolligini oshirish;

5) mavjud tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona, tejlab-tejrab foydalanish, yangi, arzon, sifatli sarmashyo va energiya turlarini, ekinlarning yangi hosildor navlarini, oborva mollarning mahsul-dor zotlarini topish, ishlab chiqarishga joriy qilish;

6) kishilarning bilim saviyasini, malakasini oshirish, yotak ishchi va mutaxassislar tayyorlash.

Bular ichida fan-texnika taraqqiyoti natijalarini ishlab chiqarishda qo'llash, barcha ishga innovatsion yondashish omili hozirgi kunda respublikamiz uchun dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi. Fan-texnika taraqqiyotining *evolution* va *revolution* shakllari farqlanadi. *Evolution* shaklda rivojlanish deganda, FTTning mavjud texnologiyasi asosida, mashinalar va uskunalar qisman modernizatsiyalash asosida rivojlanishi tushuniladi. *Revolution* shaklda rivojlanishi deganda esa, fan-texnikaning bir qancha sohalarida birdaniga katta o'zgarishlar bo'lib, texnikaning eng so'nggi yangiliklarini, avlodlarini ishlab chiqarishda qo'llash, *prinsipal* yangi texnologik tizimga o'tish tushuniladi. Fan-texnika taraqqiyotining keyingi shaklda rivojlanishi yuksak samara beradi. Shuning uchun ham ayrim mu'ayyan hujjatlar va mamlakatimiz Prezidenti Sh.Morziyevov ma'ruzalarida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini hozirgi zamon fan va texnikasining eng yangi yutuqlari asosida tayyorlangan texnika va texnologiyalar bilan qayta qurollantirish lozimligini ta'kidlanmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7 fev-

raldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Qanunida "ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infrazilma tarmoqlarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish" vazifasi qo'yilgan.

Xulosalar

1. Ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarning umumiy iqtisodiy munosabatlarning asosiy neguzini tashkil etib, ayiribsoyish, taqsimlash va iste'mol jarayonlarida bo'ladigan munosabatlarning yo'nalishini belgilay beradi. Shuning uchun ularni o'rganish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Insoniyat zotur be'molliklar iste'molisiz yashay olmaydi. Shunga ko'ra, bu be'molliklarni mustazam ravishda ishlab chiqarish orqali hisoblanadi. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida insonning yashashi uchun zotur bo'lgan barcha hayotiy vositalar yaratiladi.

3. Hozir iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish omillari – tabiat, kapital, ishchi kuchi va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat bo'lib, ularning barchasidagi harakat bitta ishlab chiqarish saliri bo'ladi. Ular o'zaro bir-birlariga ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan birining sifat va miqdor jihatidan o'zgarishi pirovardida boshqa omillarning o'zgarishiga bitta ta'sir ko'rsatadi.

4. Ishlab chiqarish jarayonida barcha omillar harakatda bo'ladi, lekin ular ichida jonli mehnat, ya'ni ishchi kuchi faol bo'lib, u barcha ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltiradi, ularni «qon kiritadi». Asosiy kapital qiymatining yo'qolib ketmasligini ta'minlab, yangi yaratilgan tovar va xizmatlarga o'tkazadi. Va nihoyat, bu jarayonda yangi tovar va xizmatlar vujudga keladi.

5. Yangi vujudga kelgan tovar va xizmatlar ikki xil xususiyatga – foydilik va qiymatga ega bo'lib, ikki tomonlama hisobga olinadi: natural-ashyoviy (faydilik) va qiymat tomonidan. Natural-ashyoviy tomondan u uch qisimga: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumi-

lari va turli xizmatlarga bo'linadi. Qiyinat tashdididan haddi uch q'ymga iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati (s), zaruriy mahsulot q'ymari (v) va qo'shimcha mahsulot q'ymari (m)ga bo'linadi.

6. Bunda: 100-yil ilgari marginalistlar tarafdori kashf qilingan va iqtisodiyotning universal qonuni deb atalgan qonun — «keyingi qo'shilgan omil (qo'shilgan kapital, qo'shilgan mehnat) umumidorigi-ning qamayib borish qonuni» ko't-kutma isrofgarchilikka, antiqalar xarajatlariga, yo'l qo'yilmasa, hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti sharoitida amal qilmaydi.

7. Ishlab chiqarish jarayoni doim o'zgarib, takomillashib va kengiyib boradi. Uning rivojlanib borishida ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash va tarkibiy jihatdan o'zgartirib borish muhim rol o'ynaydi.

8. Hozirgi hozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish samaradorligining asosiy me'zori foyda hisoblanadi. Bunda foydaning foyda miqdorining xarajalar miqdoriga nisbati olinadi.

Asosiy tushunchalar

Ishlab chiqarish omillari — ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llaniladigan harcha resurslar.

Ishchi kuchi — insonning mehnat qilishga bo'lgan uqliy va jismoniy qobiliytlarining yig'indisi.

Mehnat qurollari — insonning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalar.

Mehnat predmetlari — bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot, tayyorlanadigan narsalar.

Ishlab chiqarish jarayoni — kishilik jamiyatining umumiy qiliishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyat.

Yitmoliy takror ishlab chiqarish — jamiyat miqyosida ishlab chiqarish jarayonlarining muvotazam ravishda yangilab va takroran amalga oshirilib turishi.

Oddiy takror ishlab chiqarish — ishlab chiqarish maqoyoslarining o'zgaruvchan bo'ldi takrorlanishi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish - ishlab chiqarish miqyoslarini muntazim ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishi.

Ishlab chiqarishning umumiy natijasi - mamlakat bo'yicha yaratilgan milliy mahsulotning yil davomidagi yig'indisi.

Ishlab chiqarishning pirovard natijasi - ishlab chiqarish sohasidagi o'z harakatini tugatgan, jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini va bevosita (iste'mol fordi orqali), yoki bilvosita, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish (juz'iy fordi) orqali qondirishga tayyor mahsulot.

Sof mahsulot - Yaratilgan mahsulotlardan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chiqarib tashlangandan qolgan qismi.

Zaruriy mahsulot - ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan Yaratilgan, ishchi kuchini natijal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot - sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan o'tiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida qo'shimcha mehnat bilan Yaratilgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot massasi - yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi.

Qo'shimcha mahsulot normasi - qo'shimcha mahsulot massasining zaruriy mahsulotga nisbati.

Ishlab chiqarish funksiyasi - ishlab chiqarish omillari bilan uining samarasi o'rtasidagi bog'liqlik.

Umumiy mahsulot - jalt qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmi.

O'rtacha mahsulot - jalt qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi.

So'nggi qo'shilgan mahsulot - eng so'nggi qo'shilgan omil (kapiatal) yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulot hajmi.

Mehnat umumlortligi - ishchi kuchining vaqt birligi no'baynida mahsulot yaratish qobiliyati.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish omillari nimalardan iborat?
2. Ishchi kuchi nima, uning mehnat tushunchasidan nima farqi bor?
3. Kapital tushunchasiga ta'rif bering va uning tarkibiga qismlar kirishini tushuntirib bering.
4. Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini va uning ikki tomonini tushuntiring.
5. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning mohiyati nimada?
6. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalarini tushuntirib bering.
7. Yaratilgan mahsulotning natural va qiyomat tarkibi nimalardan iborat?
8. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot nima, qo'shimcha mahsulot normasi va massasi formulasini yozib tushuntiring.
9. Qo'shilgan mehnat, qo'shilgan kapital va qo'shilgan mahsulot tushunchalarini izahlab bering.
10. So'zga qo'shilgan mehnat va kapital nomdorligining pasayib borish qonunining mohiyati nima va u hozirgi davrda amal qiladimi?

3-BOB. IJTIMOY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI

Iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o'ziga xos xususiyat kash etadi. Iqtisodiy munosabatlari bir joyda o'zgarishsiz qolib qolmaydi. Ular doim o'zgarib, rivojlanib boradi. Shunga ko'ra, mazkur bobda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlicha yondashuvlar, ishlab chiqarishning ijtimoiy va texnologik usullari hamda iqtisodiy tizim tushunchalari batafsil ko'rib chiqiladi. Ta'kid davomida iqtisodiy tizim modellari va ularning xususiyatlari ko'rsatib beriladi.

Ishlab chiqarish har doim muayyan mulkchilik shakli doirasida amalga oshiriladi. Shuning uchun bu yerda mulkchilik munosabatlarining mohiyati, mulk shakllarining iqtisodiy mazmuni, ularning o'zgarish va bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonida mulk shakllarini o'zgartirish yo'llari va usullari kabi mas'uliyatga ega bo'lgan o'rin ajratiladi.

Manulaktatimizda taraqqiyotning hozirgi bosqichida mulkchilik munosabatlari takomillashish, ularning rivojiga keng yo'l ochib berish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarga ham e'tibor beriladi.

3.1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlicha yondashuvlar

Kishilik jamiyat ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlarining o'zaro birligi va ziddiyati asosida taraqqiyotlab borib, uning turli bosqichlariga o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlar muvofiq keladi. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodiy jamiyondirni, ularning o'zgaruvchanlikligini bilishda muhim ahamiyatga ega.

Taraqqiyot bosqichlarini bilishda turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarixiy-formatsion yondashuv;
- ma'lumiyatlash va (yiv)liqatlash) darajasi jihatidan yondashuv;
- texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;
- iqtisodiy tizimlar o'zgarishi jihatidan yondashuv.

Ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga tarixiy-formatsion yondashuvda ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e'tibor berilgan.

Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish (iqtisodiy) munosabatlarning birligidan iborat. Ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy usullari, ya'ni ishlab chiqarish vositalari bilan ishlab chiqarish vositalari birligida jamiyatning **ishlab chiqaruvchi kuchlarini** tashkil qiladi. Boshqacha aytganda, **ishlab chiqaruvchi kuchlar** – bu ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiiy o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik-buynulashgan elementlar tizimidan iborat. Ishlab chiqaruvchi kuchning rivojlanish darajasi ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim me'zori va umumiy ko'rsatkichidir.

Odamlar ishlab chiqarish jarayonida faqat tabiiy ashyolari va boshqa moddiy ashyolar bilan emus, shu bilan birga o'zaro bir-biri bilan ham munosabatlarda bo'ladilar, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlariga kirishadilar. Bunda ishlab chiqarishda tarkib topadigan tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar har birida farq qiladi. Tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarishni tashkil qilish jarayonida mavjudga keladi. Mazkur munosabatlar kishilar o'rtasidagi aloqalar sifatida mavjud bo'lib, shu bilan birga ishlab chiqarish holatini bevosita ta'sirlaydi, ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti mavjud bosqichlarning xususiyatlarini va ularning ijtimoiy uyg'unlashuvini aks ettiradi. Bu masalani muvofiq taqsimot, uni ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash, ishlab chiqarishning to'planishi va uyg'unlashtirilishidir. Ishlab chiqarish har dami muayyan ijtimoiy shaklga ega bo'ladi. Bu ijtimoiy shakl iqtisodiy munosabatlarni mavjudga keltiradi, ularning mohiyati va asosini ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik munosabatlari tashkil etadi.

Iqtisodiy munosabatlar – bu kishilar o'rtasida zarur bo'lgan hayotiy ehtiyojlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, uyirboshlash va

iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular tiktir ishlab chiqarish munosabatlari yoki aqlisizliq munosabatlari deb ham ataladi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining muayyan darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining u yoki bu turini taqozo qiladi. Muayyan taraqqiyot darajasidagi ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari muayyan turining birligi va o'zaro ta'siri ishlab chiqarish usulini tashkil etadi.

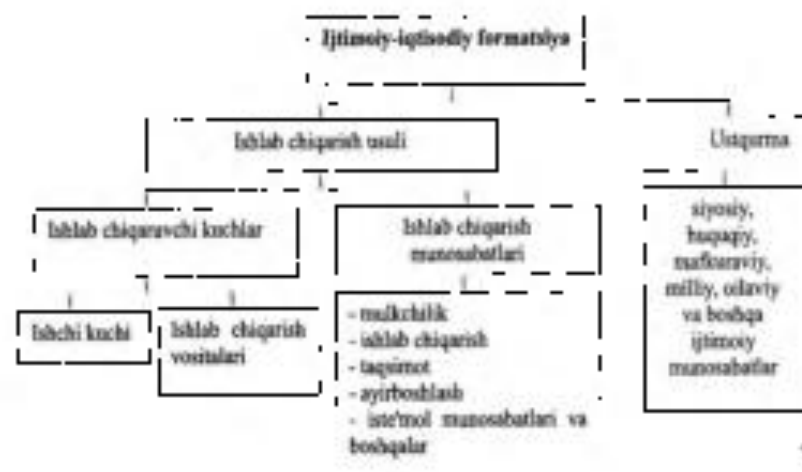
Ishlab chiqarish munosabatlarini tiktir ishlab chiqaruvchi kuchlar birligini o'zaro aloqada bo'lib qolmaydi. Ular bir vaqtda hamis ham hisoblanib, ularning ustida ishlab chiqarish munosabatlarining ushbu tizimiga xos bo'lgan alohida siyosiy, huquqiy, zotikunviy, milliy, oilaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlari hamda tarixiyatlarining alohida ta'viri qad ko'taradi. Ana shularning yig'indisi jamiyatning ushbu tizimni tashkil etadi. Siyosat, huquq, iktir va ushbu tizimning boshqa elementlari ham faol rol o'ynaydi, u'zlarini vujudga keltirgan ishlab chiqarish munosabatlariga, ular orqali esa jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlariga ham aks ta'sir ko'taradi.

Ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ushbu tizimni ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani tashkil etadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy qismlarini alohida rasm orqali ifodalash mumkin (3.4-rasm). Bu yerda ikki holatga e'tibor berish mumkin. Birinchidano, ishlab chiqarish munosabatlari muvofiq, alohida tizimni tashkil qilmaydi. Ular ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan hamis hamis shuningdek, ushbu tizimni kilan hamis har doim o'zaro ta'sirida bo'ladi. Ikkinchidano, turli formatsiyalarda o'ziga xos ishlab chiqarish munosabatlari umid qiladi va bu esa har bir formatsiyaga xos keluvchi ishlab chiqarish usulini belgilab beradi.

Insaniyot jamiyati tarixida bir-biri bilan almashib kelgan qator ishlab chiqarish usullari va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar ajralib turadi. Ishlab chiqarish usullari almashuvining klassik namunasi Yevropada namoyon bo'lgan deb hisoblanadi. Yevropa butunida bir-biri bilan almashib, ibtidoiy jamiyat, quldorlik, feodal va kapitalistik munosabatlari izkil tarkib topdi. Boshqa

qo'nalarga qaraganda bu yerdin kuptulirmasicha bo'lgan davida mana shu munosabatlarning hammasi aniqroq qayd etilgan. Osiyo, Afrika, Avstraliya va Yevropa musulmakachligining ta'siri seziladi. Adabiyotlarda Osiyoda ishlab chiqarish usuli deh atalmish usul boqida ham qayd qilinadi. Bu usulning shakllanishida musulmakadarning katta mukdoriga ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining sug'orish tizimlarini markazlashtirilgan tarzda tartibga solib turish va davrlarning ana shu sharoitlarda shobida roli bilan bog'liq xususiyatlari aks etadi.

3.1-rasm. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy tuzilishi

Iqtisodiy faonda ijtimoiy taraqqiyotni **sivilizatsiyaning rorlixy rivojlanish tiplari** mahjasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi. «Sivilizatsiya» so'zi lotinshabdn fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga imsusiz faylasuflari tamomidun nishabdan yaqin vaqt - ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tutak kur va eekinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarini tavsiflash uchun qo'lanilgan. Uzunroq olganda sivilizatsiya rivojlangan musulmaklardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarining eqilona tashkil etilgan tizimni sifatida talqin etiladi.

Jamiiyat taraqqiyotini sivilizatsiya nuqtai-nazaridan o'rganishda sivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o'rin tutadi. Bu nazariya tamifidorlari quyidagi 7 ta bosqichdan iborat sivilizatsiyani ajratib ko'rsatadilar:

- 1) davroniylik muddati 30-35 asrni o'z ichiga olgan neolit davri;
- 2) davroniylik muddati 20-24 asrni o'z ichiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);
- 3) davroniylik muddati 12-13 asrni o'z ichiga olgan antik davr (temir asri);
- 4) davroniylik muddati 7 asrni o'z ichiga olgan eritma feodal davri;
- 5) davroniylik muddati 4,5 asrni o'z ichiga olgan industrializatsiya davri;
- 6) davroniylik muddati 2,5 asrni o'z ichiga olgan industrial davri;
- 7) davroniylik muddati 1,3 asrni o'z ichiga olgan yuqori industrializatsiya davri.

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko'rinib turibiki, ushbu nazariyada turli qanishlar va yondashuvlarni aniqlashtirish holatiga yo'l qo'yilib, jamiiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajratishning aniq bir mezon yoki belgisi mavjud emas.

Jamiiyat taraqqiyoti bosqichlariga texnologik yondashuv ham ma'lum bir o'rin hisoblanadi. Ular jamiiyat tarixiy taraqqiyoti davrida ro'y berayotgan o'zgarishlar ko'lami va tavsifini yaxshiroq tusharib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini talqin qilish, mashinalashtirilgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanishi tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, asboblardan va ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bog'liqlikda **ishlab chiqarishning texnologik usuli** deyiladi. Ular o'rtasidagi chegaralarni jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib tutadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tish asosan, mehnat vositalarining tavsifidagi o'zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish texnologik usullarining rastaalishi, uchta bosqichlarni alohida farqlaydi. Bular oddiy kooperativ, manufaktura va mashinalashtirilgan ishlab chiqarish. Oddiy kooperatsiya — bu bir xil turdani ishlab chiqarish yoki xizmat va zi-

fastni bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shuldidagi uyushishi, birgalikda ma'lum tartib va reja asosida ishlaydigan kishilar guruhlidir. Kooperatsiyaning yuqori tartibdagi namunadachilik shilab chiqarishga nisbatan afzalliklar, quyidagilar orqali namoyan bo'ladi:

1) ko'pleb ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kuchidagi alohida infocutlarning yo'qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xil-lashuvga olib keladi;

2) linas va inshoetlardan birgalikda foydalanish natijasida yozilg'i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam xaridatishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish vositalarining te-jali shiga olib keladi;

3) birgalikdagi mehnat haddashuvni keltirib chiqarib, mehnat unumdorligini oshiradi.

Manufaktura — bu mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiyadir. Manufaktura davrida ishlab chiqarishning unumlashtiray jarayoni davom etadi. Yalpi ishchi kuchi ortib topadi, har bir ayrim ayrim esa yalpi ishchi kuchining tarkibiy qismini aytlamali. Bunda oddiy kooperatsiyalardayidek qo'l mehnatiga va shunga mos qurolga tayana-di. Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblari vujudga ke'tirib harada ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog'lab, yirik mashi-nalashtirgan ishlab chiqarishga o'tish uchun zarur shart-sharoit tayyor-laydi. Bu davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, mehnatning mazmun va tuzatida, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida, iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda bami tub o'zgarishlar ro'y beradi. Mehnat unumdorligi ancha o'sadi. XVIII asrning so'nggi 30 yili ichida boshlangan sament revolyutsiyasi natijasida yirik mashi-nalashtirgan ishlab chiqarish vujudga keldi.

Yirik mashtalashtirgan ishlab chiqarish va mehnat taqsimotiga mashtabli mehnatga asoslangan kooperatsiyadir. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tashkili mashtalashtirgan vazifalari bilan belgilanadi.

Fan-texnika, texnologiya va mehnat tizimidagi o'zgarishlarga qarab R. Aron, J. Gielbreyt, U. Ruston va boshqa olimlar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini uch bosqichga: industrualizatsiyaga bo'lgan jamiyat,

industrialashgan jamiyat, yuqori industrialashgan yoki ixberotlashgan jamiyatlarga bo'lib o'rganishni tavsiye etadilar.

Bunda ular industrialashguncha bo'lgan jamiyatning asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko'rsatadilar: a) aholining asosan qishloq xo'jaligi bilan bandligi; b) qo'l mehnatining hukmurligi; v) mehnat taqsimotining juda sayozligi (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo, boshqaruvi va boshqalar); g) natural xo'jalikning hukmurligi.

Jamiyat taraqqiyotining ikkinchi muhim bosqichi — industrialashgan jamiyatning asosiy belgilari: a) ishlab chiqarishning mashaullashganligi; b) sanoatning fan-texnika yutuqlari asosida rivojlanishi, unda ishchilar sonining ko'payishi; v) shahar aholisining qishloq aholisiga nisbatan tezroq ko'payishi va boshqalar.

Taraqqiyotning uchinchi muhim bosqichi — yuqori darajada industrialashgan jamiyatning asosiy belgilari: a) xizmat ko'rsatish sohasining yuksak darajada rivojlanishi; b) ishchi kuchining asosiy qismi (60-70%) shu sohada band bo'lishi, v) fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanishi, un xodimlarining va matakali mutaxassislar rolining oshishi; g) iqtisodiyotning hamma sohalarida va kundalik hayotda axtiruv va insohlash texnikalarining keng qo'llanilishi; d) tovarlar va xizmatlar sifatiga putur yetkazmasdan iqtisodiy resurslarning hamma turlarini tejash imkonini beradigan yangi texnika va texnologiyalarning keng qo'llanilishi va boshqalar.

Biz yuqorida ta'kidlash a'ytganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy rolni o'ynaydi va tashkililiy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatchilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat munosabatliligining o'zgarishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir umumiylikni yondashuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning tashkilini bilishda ham texnik, ham ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlarni birgalikda olib, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini va shu dialektik aloqadorlik va ta'sir natijasida shu bo'ladigan taraqqiyot qonunlarini o'rganish zarurdir.

Jamiyat taraqqiyotiga, jumladan texnika va texnologiyaning rivojiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kuchli ta'sirini shunda ko'rish mumkin, ki, bir necha ming yillab rivojlanmay yolg'an texnika

va texnologiya taraqqiyoti tovar xo'jaligi va bazarining rivojdgan kelishishi bilan g'arablashtirib o'tib ketdi. Texnika taraqqiyotining tarqalgan bosqichlari — ilmiy kassaplar, ya'ni manufaktur, mashinalashgan, ya'ni industrialashgan ishlab chiqarish, yuqori darajadagi industrialashgan, avtomatlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 150–300-yilga, ya'ni tovar xo'jaligi rivoj topgan davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham ko'pgina paytda ko'pgina iqtisodchilar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini iqtisodiy tizimlarga bo'lib o'tgandir.

3.2. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari

Har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar majmua iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalarni bilan birgulikda iqtisodiy tizimni tashkil qiladi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanida ko'pincha iqtisodiy tizim munosabatlari ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi darajasi bilan bog'lab tushuntirilishga harakat qilinadi. Shu usulda dunyodagi rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy tizimning uchta nuxsasi-ga kiritiladi: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy burtug'ozlik iqtisodiyoti va hozir iqtisodiyot tizimlari.

An'anaviy iqtisodiyot — deyarli hamma mamlakatlarda bo'lib o'tgan tarixiy tizimdir. U hozirgi davrda ham bo'lib o'tiradi. Ushbu tizimda rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularda urf-odatlar, odamlarga, an'analarga asoslangan iqtisodiy jamiyatlar orqali amal qiladi. An'anaviy iqtisodiyotda natural yoki mayda tovar xo'jaligi hukmron bo'ladi. Bu yerda ishlab chiqarish, o'qitishlash, daromadlarni taqsimlash vaqti-vaqti bilan o'tatiladigan urf-odatlariga asoslanadi. Meroskorlik va sifola (tabiiqat sharoitlarning iqtisodiy o'zgarishi) to'g'risida, asosan ular hukmronlik qiladi. ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlik aniq ifodalama. Texnika taraqqiyoti va yangiliklarni joriy qilish kechikdirlangan. chunki ular ko'pincha an'analarga zid keladi va ijtimoiy tuzum barqarorligiga xavf tug'diradi. Iqtisodiy faoliyatga nisbatan diniy va madaniy qat'iyatlar birlanchi hisoblanadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiyot munosabatlari qat'iyatning bir xil va amaliy tan olingan yoshini mavjud emas. Xalq madaniyat va tarixiy

o'tirish, bir xil xif-odat va an'analari, qaralma-qarshin mal'kamiyiy qarashlarga ega bo'lgan turli jamiyatlar o'ziga iqtisodiy mu'amolalarni tal qilish uchun turli xil tartiblardan foydalanadi.

Bu yerda iqtisodiyotni qaralma-qarshin o'zini ma'muriy-buyragbozlik iqtisodiyoti hisoblanadi. Bu tizim amalda barcha mu'vaziy resurslarga i'timoiy, am'vaziy, davlat mulkchiligi bo'lganlik va mu'vaziy organlar tomonidan iqtisodiy qarorlarning markazlashgan talibga qabul qilinishi bilan tavsiflanadi. Foydalanadigan resurslarning hajri, mahsulotning tarkibi va taqsimlanishi, ishlab chiqarishni tashkil qilish kabi barcha mu'vaziy barcha mu'vaziy qarorlar markaziy boshqarish organlari tomonidan qabul qilinadi.

Iqtisodiy taraqqiyotda mu'vaziy boshqarish hisoblangan o'zini bozor iqtisodiyoti tizimidir. Bozor iqtisodiyoti tizim asosan ikki boshqarishga ega. Birinchisi erkki, raqobatchi mu'vazilgan klassik bozor iqtisodiyoti bo'lib, ba'zi adabiyotlarda uni sof kapitalizm deb ham yuritiladi. Ikkinchisi esa hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti bo'lib, uni aralash iqtisodiyot tizimi deb ham yuritiladi.

Erkki raqobatchi mu'vazilgan bozor iqtisodiyoti resurslarga xususiy mulkchilik, iqtisodiy faoliyatda va tadbiqkorlikda erkki, iqtisodiy jarayonlarni tashkil etishda va uyg'unlashtirishda bozor mu'vazilgan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bunday tizimda har bir iqtisodiy subyektni xatti-harakati o'zining xususiy manfaatiga asoslanadi. Ular o'zlarini qabul qilgan xo'jalik yechimlari va qarorlari asosida o'zlarining ma'vaziy erig yuqori darajada yetkazishga intiladilar. Bu alohida qabul qilingan qarorlar bozor tizimni yordamida uyg'unlashtiriladi. Raqobatchi sharoitda mu'vazilgan ishlab chiqarish, resurslarning taklif qilinishi shuni bildiradiki, har bir mahsulot va resurslarning ko'plah mu'vazil harakat qiluvchi xaridor va sotuvchilari mavjud bo'ladi. Bu yerda iqtisodiy jarayonlarga davlatning aralashuvi cheklangan darajaga ega bo'ladi. Shu sababli davlatning ro'li xususiy mulkni himoya qilish va erkki bozorning amal qilishiga qulay sharoit yaratuvchi huquqiy tartiblar o'rnatishdan iboratdir.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Hozirgi davrda real hayotda bozor iqtisodiyoti sof bozor mexanizmi va rejali iqtisodiyot mu'vazilganini mu'vazilganlashtirindi. Mul'vazilikning har xil shakllari, tadbiqkor-

likning uali yo'nalishlari mavjud bo'ladir, unda rejalashtirish, prognozlash, iqtisodni ijtimoiy himoyalash kuchayadi. Masalan, AQSH iqtisodiyoti hozirgi davrda oldingi erkin bozor iqtisodiyotidan sezilarli farq qiladi. Bu farqlar quyidagilarda ko'rinadi.

Birinchidan, mulkning bir qismi davlat qo'liga o'tib, u iqtisodiyotda faol rol o'ynaydi. Bu iqtisodiyotning barqarorligi va o'sishi uchun sharoit yaratilganda, bozor tizimi yetarli darajada ishlay olmaydigan yoki umuman yetkazib bermaydigan ayrim tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlashda, daromadlar taqsimlashini o'zgartirishda va shu kabi boshqa jummayon bo'ladi.

Ikkinchidan, sof kapitalizmdan farqli o'laroq, AQSH iqtisodiyotida yirik korporatsiyalar va kichik kasaba uyushmalari shaklidagi qudratli iqtisodiy tashkilotlar mavjud.

Bu yerda shuni alohida ta'kidlash lozimki, xususiy mulkchilik va bozor tizimiga suyanish, ijtimoiy mulkchilik va markazdan rejalashtirish har doim ham bir vaqtda mavjud bo'lmashligi mumkin. Masalan, solhiq millatchi Germaniya iqtisodiyoti avtoritar kapitalizm deb ataladi, chunki mulkchilik xususiy bo'lib qolsada, mamlatka iqtisodiyoti qat'iy nazorat ostiga olingan va markazdan boshqarilgan. Buning teskarisi, bozor soltsinlizmi deb atilgan sobiq xalqchilik Yungoslavliya iqtisodiyotida ra'marlarga ijtimoiy mulkchilik xos bo'lgan va bir vaqtda iqtisodiy faoliyatni boshqarish va boshqarishda erkin bozor asosida olib borilgan. Shvetsliya iqtisodiyotida ham 90% dan ortiq xo'jalik faoliyati xususiy firmalarla to'plangan bo'lsada, davlat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va daromadlarni qayta taqsimlashda faol qatnashadi. Hozirgi vaqtda Xitoy Xalq Respublikasida davlatning markazlashgan holda iqtisodiyotga amallashtirish va rejalashtirish tizimi saqlanib qolgan bo'lsa ham, bozor mexanizmlari muvaffaqiyat bilan qo'llanilib, barqaror va tez sur'atlar bilan iqtisodiy o'sishga erishmoqda.

3.3. Mulkchilik munosabatlariining mohiyati va iqtisodiy mazmuni. Mulk obyektlari va subyektlari

Mulkchilik munosabatlari har qanday jamiyat iqtisodiy tizimining asosiy munosabatlariining birini tashkil qilib, mulliyat taqqiylotining

mahsul hisoblanadi. Mulkechilik munosabatlari moddiy va ma'naviy bo'lanlarini ajratib chiqarish bunda jamiyat boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarida yuzdaga keladi. Shunday ekan, mulkechilik munosabatlari – bu mulkka egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish va o'zlashtirish jarayonlarida yuzdaga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Mulkka egalik qilish mulkning egasi qo'liga saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklin ifodalaydi. Aynan hollarda mulkka egalik qilish uning egasi ixtiyoridagi saqlanish holida undan amalda foydalanish va o'shaqalar qo'liga ko'chadi. Bunga qaratilgan ma'muliyatni misol qilib keltirish mumkin. Mulkdan foydalanish – bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatida ishlatilish yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir. Mol-mulkni o'zlashtirish yuz berganda u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi. Mulkni tasarruf etish – bu mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, morma qoldirish, hadda qilish, ijaraga berish kabi belatlarni erkin tanlab imkoniyati orqali namoyon bo'ladi.

Mulkechilik munosabatlarning iqtisodiy mazmunini uning ajratilmas jihatlari (egalik qilish, foydalanish, o'zlashtirish va tasarruf etish) belgilab beradi. Bu munosabatlar asosli natijalar ajratilgan mulk shakllarida, balki bitta mulk shakli doirasida ham farqlanishi mumkin. Mulkechilik jamiyatdagi ham huquqiy, ham iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydi. Mulkechilikning huquqiy va iqtisodiy mazmuni o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi, shu sababli mulkechilik bir vaqtda ham iqtisodiy, ham huquqiy kategoriya hisoblanadi. Bu birakda, yuqoridagi ko'rsatilganidek, hal qiluvchi o'zini mulkechilikning iqtisodiy tomoni ogallaydi. Mulkechilik xurjatlik va uchirsonlik faoliyatining turli shakllari orqali iqtisodiy jihatdan o'z yubga chiqariladi. Agar mulk iqtisodiy jihatdan o'z yubga chiqarilmasa, ya'ni o'zlashtirilmasa, ishlab chiqarishda foydalanilmasa yoki mulk egasiga daromad keltirmasa, bunda u ehtiyojga kategoriya sifatida qoladi. Boshqa tomondan, mulkechilikning huquqiy jihatdan uning iqtisodiy tomoniga nisbatan faqat bo'ysunuvchi rol o'ynamaydi. Bu shunda ko'rinadiki, ishlab chiqarish vositalariga ma'lum huquqiy

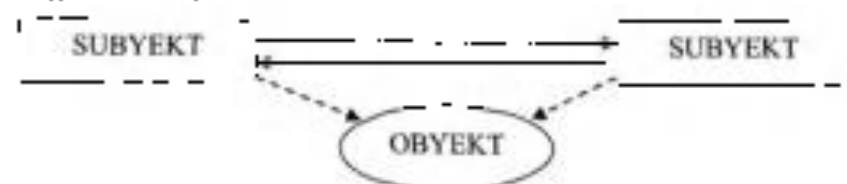
egallik qilmasdan, barcha kim ishlab chiqarish jarayonini amalga oshira olmaydi, ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalana olmaydi. Shu sababli mulkchilikning haqiqiy me'yori (egallik qilish, tasarruf qilish, foydalanish haqqi) iqtisodiy munosabatlarning aniqlashtirilgan ko'rinishi hisoblanadi.

Haqiqiy me'yorlar, bu tomoradan, aynan mulkchilik munosabatlarini muhofaza qilish zarurati bilan bog'liq bo'lsa vajudga kelsa, boshqa tomondan, ular tovar ishlab chiqarish sharoitida mulkchilik munosabatlarini rivojlantirishda g'oyat muhim rol o'ynaydi. Bu rol shunda ko'rinadiki, kivar xujajli sharoitida ayrim ijtimoiy qatlamlar ishlab chiqarish jarayonidan qatnashmaganidan, ayirboshlashi munosabatlaridan ishtirok etib (masalan, savdo vositachilari) mulkchilarga aylanish imkoniyati paydo bo'ladi. Shunday qilib, mulkchilikning haqiqiy me'yorlar, birinchidan, ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan moddiy ko'rsatkichlarning munayyid shaxslarga (haqiqiy yoki jismoniy) tegishli ekanligini, ikkinchidan, mulk egalariining qonun bilan qo'riqlanadigan vakolatlarini va nihoyat, uchinchidan, mulk mulkni himoya qilish usullarini hisolga keladi.

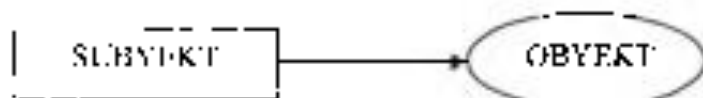
Mulkchilik munosabatlari o'zining obyektlari va subyektlari bo'lishini shart qilib qo'yadi. **Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik obyektlaridir.** Mulk obyekti bo'lib, inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuloti, insonning mehnat qilish qobiliyati - ishchi kuchi va haddiqalar hisoblanadi. Mulk obyektiida asosiy bo'lg'ini - bu ishlab chiqarish vositalariga egallik qilish hisoblanadi. Ishlab chiqarish vositalari kimniki bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot ham unga tegishli bo'ladi.

Real hayotda ishlab chiqarish vositalarining munosilashish darajasi turli xil, ya'ni ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi turli darajada va turli shakllarda amalga oshiriladi. Shunga mos ravishda mulk subyektlari vajudga keladi. Mulk subyekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-ijtimoiy munayyid ega bo'lgan, mulk obyektlari o'zlashtirishida qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlarda ishtirokchilari bo'lib, ular jamoa, sinf, tuluqqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlarga birlashgan bo'ladi. Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik subyekti sifatida maydonga chiqishi mumkin.

Mulk obyektlari va subyektlari yordamida mulkchilik munosabatlari va huquqlarini yanada yaqqolroq tushunish mumkin. **Mulkchilik munosabatlari** – bu mulk obyektni o'zlashtirish bo'yicha mulk subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabattir. Bu qoidani quyidagi tushir maqali ifodalash mumkin:

Mulkchilik huquqlari esa mulk subyektlarning mulk obyektiga nisbatan munosabatidir, ya'ni undan foydalanish va nazorat qilish yuzasidan kelib chiqqan huquqlar majmuidir:

Mulk subyektlari ko'p darajali bo'lib, shu subyektlarning biron-biri o'zini mulk egasi sifatida yuzaga chiqara olmasa, unda mulkchilik munosabatlari ma'niy va yuzaki tas o'lmali.

3.4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida mulkchilik munosabatlari o'z ichiga davlat mulkini, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va mahsulot solahlaridagi jamiy mulklarning xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, uy xo'jaligi va shaxsiy tanloqqa xo'jaligi hamda yalqin tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mehnatkashlarning shaxsiy mulkini, tashqi iqtisodiy munosabatlarda xilma-xil aralash mulk shakllarini va xususiy mulklarni oladi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida turli-tarqat mulklar quyidagi mulk shakllariga kiritiladi: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk (3.2-qavat).

Mulkchilik shakllari	
Jamoa mulki – mingga nisbatan y. lida mulk bo'lmaganlari jumladan birlashgan shaxs tomonidan birlashib tashkil etilgan shaxs mulki	
Davlat mulki – o'z manfaatini o'ziga qaratib davlat tomonidan tashkil etilgan shaxs mulki	
Xususiy mulk – xususiy shaxslar va qurilmalar tomonidan tashkil etilgan bo'lgan mulk	
Yakka shaxs mulki – xususiy mulk bo'lgan shaxs mulki	
Korporativ xususiy mulk – mulk bo'lgan shaxs mulki	
Shaxsiy mulk – shaxs mulki bo'lgan shaxs mulki	
Arashtirish mulki – mulk bo'lgan shaxs mulki	

3.3-masm. Mulkchilik shakllarining tashkil etilishi

Mulkchilik turli shakllarining mavjud bo'lishi va ularning iqtisodiy mazoni, ayniqsa, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasi bilan bog'liq. Shu bilan birga mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarning holati, ijtimoiy mehnat tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarning yanqilik darajasi bilan mos kelishi zarur.

Davlat mulki – egalik qilish, birlashtirish va taqarruf qilish davlat ixtiyorida bo'lgan mulk obyektlaridan iborat. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

- 1) xususiy mulkning milliyatlashtirilib, davlat ixtiyoriga o'tkazilishi;
- 2) davlat mablag'lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qaratilgan korxona va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish.

Davlat mulki huquqatda ham xalqqa qarashli bo'lgan, bo'linmaydigan yoki umumiy resurslardan foydalanish uchun jada muhimdir. Bunga misol qilib takror ajratib chiqarib bo'linmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va transport vositalari, yo'llar kabi iqtisodiy tuzilmaning katta qismini ko'rsatish mumkin.

O'zbekistonda fuqarolik Kodeksiga muvofiq davlat mulki Respublika mulkidan va ma'muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkidan iborat bo'ladi. yer, yer osti boyliklari, suv, hayvon bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi bunda boshqa tabiiy resurslar, respublika hokimiyati va hushqarveli tuzilmalar mol-mulki, davlatga qarashli ma'muriy va tartibiy boyliklar, byudjet mahlag'lari, oltin zaxmasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlar respublika mulki hisoblanadi.

Ma'muriy hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkida davlat hokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy byudjet mahlag'leri, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jaligi korxonalari va boshqa mulkiy majmualari, xalq ta'limi, madaniyat, sog'lom saqlash muassasalari kabilar mol-mulki bo'ladi.

Jamoa mulki — muayyan maqsad yo'lida o'zlarida bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirib jamoaga birlashtirgan kishilar tomonidan moddiy va ma'nusiy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxonalar, jamoasi sotib olishi, hadaf bo'lah korxona qurishi, aksiya chiqarib, ularni sohasi kabi yo'llar orqali paydo bo'ldi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh kishilar egalik qiladi. Jamoa mulkiga kooperativlarning, jam va jamoa korxonalari, aksiyadonlar jamiyadari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulki kiradi.

Shaxsiy mulk — bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning oilaviy faoliyat yuritishida shaxsiy yoki oilaviy mehnatiga asoslanib, o'z ehtiyojini qondirishiga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati va undan kelgan daromadlari asosida shaxs payadi va rivoj topadi.

Fuqarolarning shaxsiy mulki asosan, ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat da-

romadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bezor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk o'z-kasbiy tashkilotlarning dividend, bank foizlari, xususiy solibkorlik daromadlari kabi yangi manbalarga ham asoslanadi. Shaxsiy mulk obyektlari — bu turar joylar, bog'-bo'li va uylar, transport vositalari, pul, jamg'aruvlar, uy-ko'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yukni tashish va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risidagi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi kichik korxonalar fuqaro va ulning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk obyektlari ehtiyojlarini qondirish darajasidan chiqib, daromad topish yo'lidagi ishlatilishi mumkin.

Xususiy mulk — bir shaxsga jumladan, tadbirkorga qarashli bo'lib, yollanma mehnatga asoslangan holda daromad olishga qaratilgan mulkdir. Bu yerda mulk egasi bilan tadbirkorni bir xil qarash kerak emas. Mulq egasi o'z mulkini o'zi yuritishi ham mumkin, uni tadbirkorga ijaraqa berishi ham mumkin. Agar mulk egasi o'z mulkini o'zi yuritay, u bir vaqtning o'zida ham mulk egasi ham tadbirkor sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida (7-madda) xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, mulkni foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir, deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi. Xususiy mulk ham boshqa har qanday mulk shakllari kabi o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U so'zda, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga mas'uliyatlik namoyishlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xafiyona daromad oltirishga intilish hismi tug'diradi. Mulkechlikning bu shakllari tan olish iqtisodiyotda uni qo'llash foydali bo'lgan bo'g'indani miqlash, uni turibiqi solishning mas'uliyat va huquqiy mexanizmlarini shakllantirishni talab qilibdi. Lekin xususiy mulkechlikni bunday mu'olijani mulk talqinlash bilan umuman bog'liq emas. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosdan mustaqil xo'jalik yuritish yoki davlat

korxonalari, kooperativ firmalar, magazin, oshxona va shu kabilarini sotib olish orqali vujudga kelishi ko'pnyishi mumkin.

Turli shakldagi mulklarning aralashib, birlikib ketishi natijasida aralash mulk paydo bo'ladi. Bu mulk shobida olmgan obyektning turli mulklorlar ishtirokida o'zlashtirilishini bildiradi.

Sanningdek, mamlakat yalpi ichki mahsuloti tarkibida madaiat sektorining ulushi ham sezilarli darajada oshib bormoqda (3.1-jadval).

3.1-jadval.

Ro'yxatdan o'tgan va faoliyat ko'rsatayotgan korxona va tashkilotlarning mulkchilik shakli bo'yicha taqsimlanishi⁹

Korxonaliklar	2013		2014		2015	
	miqdor	%	miqdor	%	miqdor	%
Ro'yxatdan o'tgan	266,4	100	273,6	100	278,5	100
Davlat	39,0	14,8	39,4	14,4	39,0	14,0
Nodavlat	226,9	85,2	234,2	85,6	239,5	86,0
Faoliyat ko'rsatayotgan - jami	241,2	100	246,7	100	257,8	100
Davlat	39,0	16,3	39,0	15,8	38,7	15,0
Nodavlat	202,0	83,7	207,7	84,2	219,1	84,0

Jadvaldan ko'rinadiki, 2015-yilda ro'yxatdan o'tgan korxona va tashkilotlarning mulkchilik shakllari bo'yicha 14,8 foizi davlat mulkiga asoslangan korxonalar bilan iborat bo'lsa, 85,2 faizi nodavlat mulkiga asoslanadi. faoliyat ko'rsatayotgan korxona va tashkilotlarning esa 16,3 faizi davlat mulkiga asoslangan, 83,7 faizi nodavlat mulkiga asoslangan holda faoliyat yuritmoqda. 2015-yilda esa mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylikka o'tirish hisobiga faoliyat ko'rsatayotgan korxona va tashkilotlarning 15 foizi davlat mulki asosida, 84 faizi esa nodavlat mulki asosida ishlamoqda.

⁹ Ma'lum. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

3.5. O'zbekistondagi mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish maqsadi, yo'llari va usullari

Bozor munosabatloriga o'tishning asosiy sharti ko'p ukdali iqtisodiyotni va raqobat mulkini shakllantirish uchun shart-sharoitni yaratilga keltirishdan iborat. Bunda asosiy mulkchilik munosabini hal qilishdir. Uzoq yillar mobaynida Sobiq Ittifoq tarkibiga kirgan davlatlar qat'iy birmoq respublikamiz iqtisodiyotida bato umum xalq mulki deb atalgan. aslida esa davlatlashtirilgan mulk to'liq hukmronlik qilib keldi. Nazariya va amaliyonda umumxalq mulki deb hisoblangan mulk subyekti sifatida davlatning chiqishi jamiyat a'zolari o'rtasida bu mulkka ega kironiki», «davlatniki», «xitrovlarning mulki» deb qarashlarning shakllanishiga olib keldi. Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi u'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining zulmrog'i uncha yuqori bo'lgan munolabatlarda bu mulkning mas'ul qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni muqozo qiladi. Shunga ko'ra, O'zbekistonda hant mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga muhim ahamiyat kash etuvchi jamiyot sifatida qarilib, O'zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi Qonunida (1991-yil 19-noyabr) quyidagicha ta'rif beriladi:

Davlat tasarrufidan chiqarish — davlat korxonalarini va tashkilotlarini jameu, ijra korxonalariga, aksiyador jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish — fuqarolarning va davlatga muldorgi bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishidir¹⁰.

Hundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. Xususiylashtirish — davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishidir. **Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish** xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa, nodavlat mulk shakllarini va-

¹⁰ O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi qonunlar va farxanlar — T.: O'zbekiston, 1992, no. 6.

jalga keltirilini ham ko'zda tutadi. U bir qator yo'llar bilan axloqga oshiriladi: davlat korxonalarni aksiyadorlik jamiyatiga aylantirish; davlat korxonalarini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qimmatga qirib chiqarigan cheklar (vaucher) bo'yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim raddiokas va ish boshqaruvalariga sotish; ayrim davlat korxonalarni chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mulk-mulkini aksiyadlarda kim oshdi ayir-
dagi oqib sotish va h.k.

Xususiyashtirishning usullari ham turli-tarzan bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin: 1) davlat mulkini bepul bo'lib berish oqali xususiyashtirish; 2) davlat mulkini sotish oqali xususiyashtirish; 3) davlat mulkini bepul bo'lib berish hamda sotishni uyg'unlashtirish oqali xususiyashtirish (3.3-rasm).

3.3-rasm. Davlat mulkini xususiyashtirishning usullari

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning dastlabki pallasida qimmatli mulkni o'zlashtirishning asosiy shakllari teng huquqli ekanligi konstitutsion latida e'tirof qilindi va davlat mulki monopoliizmini tugatish jarayoni bu mulkni xususiy lashtirish hisobiga ko'p qadagi iqtisodiyotni reallashtirishni ta'minlash uchun teng huquqli me'yorlar va amal qilish mexanizmlari yaratildi. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirishga yondashuvning asosiy xususiyati – uni maxsus dasturlar asosida bosqichli bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992–1993-yillar xususiy lashtirishning *birinchi bosqichini* o'z ichiga olib, bu bosqichda xususiy lashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalari va boshqalar qoshiluv xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi (3.4-rasmi).

I bosqich (1992–1993-yillar)	Umumiy uy-joy fondini, umumiy mahalliy sanoat, umumiy xizmat ko'rsatish korxonalari qoshiluv xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qayta ishlash
II bosqich (1993–1995-yillar)	Korxona va xo'jalik korxonalari korxonalari qoshiluv xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qayta ishlash
III bosqich (1995–1998-yillar)	Alloymetallurgiya korxonalari, metallurgiya korxonalari qoshiluv xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash
IV bosqich (1998–2002-yillar)	Xususiy lashtirish jarayoni qayta ishlash tizimini qayta ishlash tizimini qayta ishlash tizimini qayta ishlash
V bosqich (2002–yillar)	Xususiy lashtirish jarayoni qayta ishlash tizimini qayta ishlash tizimini qayta ishlash tizimini qayta ishlash

3.4-rasmi. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari

Yongil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o'rta va yirik korxonalar korxonalik sotib olish huquqi bilan ko'proq ijara korxonalari ga, jamoa korxonalari ga,

yopiq turdagi aksiyadortlik jamiyatlariга aylantirildi. Aksiyadortlik mazorat paketi davlat ixtiyoridagi saqlab olinadigan. Xususiy lashtirishning birinchi bosqichida davlat iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, himo tutum amalakatning iqtisodiy tursqiyotida mabum oti o'ynaydigan ayrim sektorlarni, ayrim kurumalarni saqlab turishni va mablag' hila ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oldi.

Iqtisodiy islohallarni amalga oshirishning birinchi bosqichi nafaqatida kichik xususiy lashtirish moqida tugallandi. davlat mulkini boshqarish va qari mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo'lgan nususnalar tuzim vujudga keltirildi. Savdo, moliya muvshiy xizmat ko'rsatish, mahalliy sanoat korxonalar va susiy va jamoa mulki qilib berildi.

Davlat ijtimoiy dasarida belgilab berilgan *ikkinci bosqich* 1991--1995-yillarga to'g'ri keladi. Bu bosqichda ko'plab o'rtta va yirik korxonalar aksiyadortlik jamiyatlariга aylantirildi hamda ularning aksiyalari respublika qumantli qog'ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulki aksiyadortlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalarini tashkil qilib shi jadallashtirildi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirishning bu bosqichida ochiq turdagi aksiyadortlik jamiyatlarni vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda kin oshdi savtisi shi solish amaliyotiga joriy qilindi. Ko'chmas mulk va qumantli qog'ozlar bozorining yangi nususasalari harpo etildi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirishdan ketadigan sarfata ikki yoqlama tavsiyaga ega. Bir tomondan, u aholining bo'sh turgan mablag'larini o'ziga jalb qilib, ularning bozorga harviqini pasaytiradi. Ikkinchi tomondan, yangi mablag'larni ishlab chiqarishga jalb etish va unvar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni yuzaga keltirish uchun shart yaratadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, xususiy lashtirish iqtisodiyotning davlatga qarishli bo'lmagani sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. Tashabbuskorlik asosida yakka tartibdagi xususiy mulkchilikni usostlangan. shuningdek, turli xil kooperativlar, shirkatlar, mas'uliyati choklangan jamiyatlar ko'rinishidagi kichik va o'rtta korxonalarni tashkil qilish -- ikkinchi qudratli jamyon hisoblanadi.

Respublika iqtisodiyoti 1996-yildan boshlab mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylikka o'tirishning *tehnika boshlabiga* kirdi. Bu bosqich davrida (1996–1998-yillar) xususiy lashtirilmaydigan obyektlar ro'yxatiga kirmagan barcha obyekt va korxonalar (jami 3146 ta) davlat tasarrufidan chiqarildi. Natijada 1997-yilda savdo-sotiq hajmi va umumiy ovgatlanish nashnlolarning 95 foizdan ortiqrog'i davlatga qarashli bo'lmagan shkonga ko'ngi keldi. U y jowlum xususiy lashtirish jaroyida ilgari davlat ixtiyorida bo'lgan bir milliarddan ortiq kvarana yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i hijirotlarning shaxsiy mulki bo'lib qoldi.

Xususiy lashtirish jarayonlarining *tehnika boshlabiga* 1998–2003 yillarining asosiy vazifalari sifatida davlat byudjetiga xususiy lashtirishdan tuzangan mahlag'larni yo'naltirish, xususiy lashtirilgan korxonalarga xaridiy investitsiyalarni jalb etish, boshqaruv samaradorligini oshirish va mulkchilikning yangi namunalablarini to'laqqoli amal qilishi uchun sharoitlar yaratish tedbidlarini amalga oshirish belgilandi. Minuslakatimizdagi davlat korxonalari to xususiy lashtirishning 1995–2003-yillardagi asosiy natijalarini 3.2-jadval orqali kazarish mumkin.

3.2-jadval

O'zbekistonda 1995–2003-yillarda davlat korxonalari to xususiy lashtirishning asosiy ko'rsatkichlari¹

Ko'rsatkichlar	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Xususiy lashtirilgan korxonalar soni, birlik	151	448	174	1449	1912	1519
Xususiy lashtirish natijasida tashkil etilgan naohiyat mulkidagi korxonalar soni	266	173	372	1238	1800	1452
Aksiyadorlik jamiyatlari	110	141	52	227	223	75
Xususiy korxonalar	103	156	105	827	1252	981
Boshqa shakldagi korxonalar	52	76	117	184	325	396
Xususiy lashtirishdan tushgan mahlag', mlrd. so'm	8,9	9,1	14,4	22,2	45,6	56,1

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Individdan ko'ribildiki tashil qilinmayotgan davlat mulkida 17846 ta davlat obyekti xususiy lashtirilib, ular asosida 16852 ta podavlat mulkidagi korxonalar tashkil etilgan. Jamlantiri, ushbu korxonalar 100736 tasi (21,4%) aksiyadorlik jamiyatlari, 10138 tasi (60,2%) xususiy korxonalar, 3047 tasi (18,1%) boshqa shakldagi korxonalar dan iborat. Bu savida xususiy lashtirishdan tashgan rublag'lar hajmi 167,3 mlrd. so'mni tashkil etgan.

O'zbekistonda davlat mulkidan chiqarish va xususiy lashtirish jarayonlarining borog'i *boshqirish boshqirish* O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-yanvardagi «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini oshirish uchun choralar ko'rilishi to'g'risidagi Farmoni bilan bog'liq. Mazkur Farmon asosida iqtisodiy nochor korxonalarni davlat mulkidan chiqarish va xususiy lashtirish jarayonini jadallashtirish, shuningdek, mazkur korxonalarini modernizatsiyalash va har qanday rivojlanish uchun to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etish maqsadida xususiy lashtirilgan obyektlarga narx belgilashning samarali mexanizmi joriy etildi. Xususan, xususiy lashtirilgan korxonalar davlat aktivlarining boshlag'ich narxlarini sektor-ava xususiy boshlag'ichlarida davlat, iqtisodiy nochor korxonalarni va past likvidli obyektlarni nol darajadagi xarid qiymati bo'yicha tan'ov asosida investitsiya majburiyatlarini qabul qilish sharti bilan investorlarga sotish tartibini tasdiqlandi¹².

Mazkur qonunlarda hamda ham xususiy lashtirish jarayonlari boshqirish-boshqirish davom ettirilmoqda. Ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, 2004-2015-yillar davomida 5531 ta davlat obyekti xususiy lashtirilib, buning natijasida tashgan rublag'larining jami hajmi 836,5 mlrd. so'mni tashkil etgan (1.3-jadval).

¹² Воинков А. Р. Особенности сокращения масштабов государственного сектора. – В «Административное Межгосударственное Прессовое издание «Реформирование и модернизация государственной экономики: стратегические вопросы сокращения и оптимизации общества». Тезисы докладов профессорско-преподавательского состава и специалистов-практиков (30 марта 2005 г.). Всероссийская сессия в г.Ташкенте». М.: Изд-во РЭА, 2005, с. 21-22.

O'zbekistondagi 2004-2015-yillarda davlat obyektlarining
xususiy lashtirilishi¹²

Yillar	Xususiy lashtirilgan obyektlar soni	Xususiy lashti- rishdan tushgan pul mahlag'arlari, mld. so'm
2004	1228	78,5
2005	980	80,5
2006	673	70,5
2007	631	113,1
2008	392	130,6
2009	135	35,7
2010	96	23,0
2011	95	39,2
2012	83	32,1
2013	82	44,1
2014	288	88,0
2015	848	103,2

Respublikada xususiy lashtirishning manzilli yo'naltirilganligi uning asosiy xususiyatidir. Bu aholining barcha qatlamlariga mazkur jihatda aniqroq va natijaliroq qatnashishi imkonini beradi. Xususiy lashtirishning manzilli yo'naltirilganligi uy-joylarning o'z egaloriga ixtiyorli yoki bepul berilishida, aholining ko'proq muhojir va zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashning turli xil dasturlari byudjet mablag'larini hisobiga qoplanishida, qishloq aholisi o'z yordamchi xo'jaligi uchun chek yerlar olishi kabilarda ifodalanadi.

O'zbekistonda xususiy lashtirishning to'lovliigi uning asosiy xususiyatidir. Davlat to'lash orqali davlat xazinasidagi kumush va boshqa obyektlarni xususiy lashtirishda mulkni bepul taqsimlash bilan bog'liq salbiy holatlar bartaraf etilishi bilan birga qator muammodarni

¹² Ma'lumot O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitmasi ma'lumotlariga asoslanib olingan.

hal qilish imkoniyati yaratiladi. Bulardan asosiyi avvalo Lefantlar lixni, xususiylashtirilgan korxonalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning to'liq manfiati paydo bo'ladi, hozir mamlakatni shu kabi o'tishi uchun resurslar yetadga, keladi va aholini ijtimoiy muhojirlashtirish darajasi to'liq chiqarish uchun mablag'lar jamlandi. Davlat mol-mulkini yangi mulklariga sotish yo'li orqali ularni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirilishi bilan birga xususiylashtirishdan olinadigan mablag'lar shu korxonaning o'zini qo'llab-quvvatlashiga, yangi muhojirlashtirish korxonalar harqat o'tishga ham sarflanadi.

Iqtisodiyotning harquror rivojlanishida xususiy mulk va uning asosida rivojlanayotgan xususiy tadbirkorlikka kenge'ibor berilmoqda. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "ijodiy va kundalik o'tiborini talab qiladigan yana bir mahsulot va'natish bor. Ha' xususiy mulk va tadbirkorlikni yanada rivojlantirish va ularning ta'sirchou himoyasini ta'minlashdir."⁴

Qishloq xo'jaligi, qurilish, savdo, xizmat ko'rsatish sohasi singari tarmoqlar, uy-joy fondi to'liq xususiy mulk egalari tomonidan o'tkaziladi. Ishtirok tovarlari ishlab chiqaradigan, o'z-oq-oqat, tikuvchilik mahsulotlari, to'qimachilik, sharoit-poyabzu, mebel va to'rtas-sevika sanoati tarmoqlarida davlatning ulushi anchaga kamaytirildi.

Respublikamizda xususiy'lashtirish bo'yicha qo'yilgan vazifa davlat sektori hozir iqtisodiyoti darajada ham sezilarli rol o'ynashini inkor qilmaydi. Chunki iqtisodiyotning davlat korxonalari ma'lum darajada saqlanib qolishi, kerak bo'lgan sohaslar ham mavjud. Bunday korxonalar uchun ularning hozir sharoitlariya moslashtirish imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi.

Mamlakatimizda mulkni davlat tomonidan chiqarish, xususiy-
lashtirish, ularni samarali foydalanish, umuman iqtisodiyotni isloh

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Tanqidiy tahlil, qat'iy artib muhim va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faollashining kundalik qodasi bo'lishi kerak" 4 Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy yuksalishi va 2017-yilga mo'ltalangan iqtisodiy darajaning muhim ustuvor yo'nalishlariga ko'ndirilgan Vazirlar Mahkamasining kamaytirilgan majlisidagi ma'navasi. Kaly so'zi 2017-yil 16-yanvar.

qilish haliyicha 400 dan ziyod qonun hujjatlari ishlab chiqilib, qabul qilinganligi va joriy etilganligini, ularning barchasi iqtisodiyotimizni yanada liberallashtirish va modernizatsiya qilishda raqobat muvaffaqiyatli asos, balki amalga oshirilayotgan baxsh islohotlarimizning kafolati bo'lib xizmat qilishini ta'kidlamog' zarur.

Bu borada 2013-yilda "davlat aktivlarini xususiylashtirish, avvalo, chet ellik investorlarga sotish qiziladigan" qo'yildi va buning uchun tegishli sharoitlar yaratildi. Masalan, 50% ta mulk kompaniyasi tashkil etilgan holda, investitsiya kiritish sharti bilan «ool» qiymatida yangi mulkdorlarga sotildi. Bu borada ana shu investorlar qariyb 1 trillion so'm va 40 milliard AQSH dollar miqdorida investitsiya kiritish, shuningdek, 22 mingga yuqori yangi ish o'rni yaratish majburiyatini olganini qayd etish lozim.

Shu bilan birga, 245 ta katta rentabelli va faoliyat ko'rsatmayotgan tashkilot to'liq tugatildi.

Xususiy lashtirish davrida ko'zda tutilgan, foydalanilmayotgan va qurilishi tugallanmagan 553 ta davlat mulki obyekti bo'lib, buning natijasida 120 gektar hajmida yot maydoni bo'shadi. Bu yerlarning qariyb 80 gektar ishlab chiqarish korxonalari tashkil etish va xizmatlar ko'rsatish obyektlari qurish uchun tadbirkorlar tasarrufiga berildi.

Davlat mulki shaklidagi yana 519 ta ana shunday obyektlar inventarizatsiya qilinib, xususiy mulk shakliga o'tkazish uchun saydoga qo'yildi va o'tgan yili ularning 102 tasi yangi mulkdorlarga sotildi. Bundan tashqari, 578 ta aksiyadorlik jamiyatining davlat ulushi bo'lmadi va chet ellik amregik investorlarga sotish uchun ochiq saydoga qo'yildi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, izchil rivojlanayotgan va muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan «Navoiyazot», «Yangi yulazot», «Ilgarich ekskavator», «Qizilqumsenent», «Izzat aksiyadorlik zavodi» aksiyadorlik jamiyatlari kabi korxonalar, «Aloqabank», «Yulbank» singan banklar, «Yulstroy» kompaniyasi va boshqa muassasalardagi davlatga tegishli aksiyalar ham saydoga qo'yildi.

Shu tariqa 52 ta aksiyadorlik jamiyatidagi saydoga qo'yilgan davlat ulushi xususiy mulkdorlarga sotildi. Jumladan, «Qo'qon yul-

raoy zarodij» aksiyadorlik jamiyatining davlatga tegishli aksiyalari 2 million 500 ming dollarga sotildi»¹²

Bu ishlarni amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad qarovsiz holda bo'lgan himo va hushovzar negizida zamonaviy, raqobatbardosh mahsulotlarni tayyorlovchi yangi ishlab chiqarish quruvlarini barpo etib, qo'shimcha ish o'rinlarini yaratishdir. Bu esa, o'z navbatida, bozorlarimizni xaridoligir va import o'rnini bosuvchi ko'plab yangi tuzdagi tovar hamda mahsulotlar bilan boyitish, eng muhim, aholi bandligini ta'minlash va turmush farovonligini ko'ndirishda yuksaltirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 4-oktyabrdaagi "Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni asosida xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ularni himoya qilishning muhim yangi bosqichi bo'ldi. Bu farmon asosida Mamlakatimizda bir qator ishlarning bajarilishi muhim vazifa sifatida qo'yildi. Jumladan, Prezidentimiz amri bilan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish maqsadida bu sohaga to'liq erkinlik berish, bu yo'lida g'ayri ho'li barcha barcha to'siq va cheklavlarni bartaraf etish eng muhim ustuvor vazifalardan biri deb belgilanmoqda.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-yanvardagi "Tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish uchun davlat mulki obyektlarini sotishni jadallashtirish va uning tartib-tomoyillarini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, davlat mulki obyektlarini sotish tartib-tomoyillarini yanada soddalashtirish va bu jamiyorni jadallashtirish, ularni xususiy lashtirishda byurokratik to'siqlarni bartaraf etish, xususiy mulk qilib sotilgan obyektlarda raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni tashkil etishga qaratilgan.

¹² Yanvar. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Xususiy mulkka berilgan bunday katta e'tibor iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlarining jadal va keng rivojlanishi, yangi ish uchinlarining ko'payishiga iyrkon yaratadi.

Bugun hech kimgi sir emaski, xususiy mulk va xususiy ixtirakorlik faoliyatining amaliyoti xususiy mulkning davlat mulkiga nisbatan har tomonlama samaradorligini ko'rsatmoqda.

Xususiy korxonalarda siddiqchdan mehnat qilishga undaydigan omillar va shaxsiy manfaatdorlik darajasi va eng asosiysi, o'zining ishlab chiqarish va motivatsiy faoliyatining yakuniy natijasi uchun mas'uliyat hissi bilanlay yuqori ekanligi hamamaga ma'lum. Bu fikr 2017-2021-yillarga belgilangan harakatar strategiyasida yanadan mustahkamlatildi va rivojlantirildi.

Xulosa

1. Jamoiyatning iqtisodiy-iqtisodiy taraqqiyoti bir xildu va tekis kachmay, uni turli bosqichlarga ajratish mumkin. Mazkur bosqichlarni bilishda tarixiy-formatsion, madaniylashish (sivilizatsiya) darajasi, texnika va texnologik taraqqiyot darajasi, iqtisodiy tizimlarning o'zgarishi kabi gilelar ba'iyicha yondashuvlar mavjud.

2. Iqtisodiy tizim har bir davrdan va muhokamada o'ylayotgan iqtisodiy munosabatlarda iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'julik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar tuzilmasini o'z ichiga oladi. Iqtisodiyot nazariyasida ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab, shu asosda dunyodagi mamlakatar iqtisodiyoti an'anaviy iqtisodiyot, ma'naviy-buyruqbozlik iqtisodiyoti va bazar iqtisodiyoti tizimlariga ajratiladi.

Mulkchilik munosabatlari shaxsiy, jamoa va davlat manfaatdorligi o'zida ifoda etib, ishlab chiqarish omillari va umijalaridan foydalanish borasida kishilar, jamoalar, umuqlar, hududlar va davlat o'rtasidagi munosabatlarda namoyandir.

4. Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni moddiy va ma'naviy resurslarni o'zlashtirish borasidagi iqtisodiy munosabatlarni o'zida ifsa etiradi. Aytar mulkchilikning iqtisodiy mazmuni v

yoki bu obyektni o'zlashtirish va foydalanish borasida subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni bildirsa, mulkchilikning huquqiy mazmunini subyektlarning obyektga nisbatan bo'lgan munosabatini aks ettiradi.

5. Maʼlumi davlat tizimidan chiqarish va xususiylashirish korxonalar ustav toʻluidida davlat ulushining qisqarishi, ularning investitsion jozibadorligini oshirish va xorijiy investorlarni xususiylashtirish jarayoniga jalb etilishi, kengaytirishga qaratilgan kompleks dasturlar iborat jamiyondir.

Asosiy tayanish tushunchalar

Ishtab chiqarish usuli — ishtab chiqaruvchi kuchlar va ishtab chiqarish munosabatlari birligi taramda o'zaro ta'siri.

Ishtab chiqaruvchi kuchlar — ijtimoiy ishtab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik-buyumlashgan unsurlar tizimi (ijrochi kuchi va ishtab chiqarish vositalari).

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar — hayotiy natijalarni ishtab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va istiroʻmol qilish jarayonida kishilar o'rtasida mavjudga keladigan munosabatlar.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatiya — ishtab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurumi majmui.

Ishtab chiqarishning texnologik usuli — mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishtab chiqarishni tashkil etish majmui.

Oddiy kooperatsiya — bir yoki bir necha xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushmasi.

Manufaktura — mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashinabali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiya.

Yirik mashinalashgan ishtab chiqarish — mehnat taqsimoti hamda mashinabali mehnatga asoslangan kooperatsiya.

Iqtisodiy tizim — mavjud iqtisodiy munosabatlarni muayyanining iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan bog'lanishdagi tizimi.

Mulkchilik munosabatlari – mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni o'zlashtirish va to'xtatib qolish jarayonida vujudga kelayotgan munosabatlardir.

Mulkdan foydalanish – mulk-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishtirok etishi yoki iqtisodiy hayotda qo'llanilishi, ya'ni uning natijali foydalanishini ta'minlash uchun iste'mol qilinishi.

Mulkiy mas'uliyat – mulk-mulk taqdirini mustaqil hal qilish.

Mulkka egalik qilish – mulkchilik huquqining asosiy qismini tashkil etadigan shaxsning mulkka egalik qilish huquqini o'zlashtirishning iqtisodiy shakli.

Mulk obyektlari – mulkka aylangan barcha boylik turlari.

Mulk subyektlari – mulk obyektlarini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlarni ishtirokchilari.

Xususlashtirish – mulkka egalik qilish huquqining davlatdan xususiy va boshqa shaxslarga o'tishi.

Davlat tashkilotidan chiqarish – mulkni davlat hisobidan chiqarib, boshqa davlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.

Talqinlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Taraqqiyot bosqichlarini bilishda qanday yondashuvlar mavjud?
2. Ishlab chiqarish usuli nima va uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
3. Ishlab chiqarish usullarining eng muhim o'ziga xos belgilarini ajratib ko'rsating. Bir ishlab chiqarish usulining boshqasiga almashtirilishi ehtimoli haqida mulohaza bildiring.
4. Ishlab chiqarish texnologik usulining tarkibiy qismlarini sanab ko'rsating. Fan-texnika taraqqiyotining ishlab chiqarish texnologik usuliga ta'siri qanday?
5. Ishlab chiqarish texnologik usullarining bosqichlari bir-biridan nima bilan farqlanadi?
6. Iqtisodiy tizim mazharini ifodalaydigan asosiy belgilarni sanab ko'rsating.
7. Mulkchilikning mazmuriy ta'rif berib va uning turli shakllarining iqtisodiy mazmuriy ta'rif berib. Mulkchilikning iqtisodiy va huquqiy mazmuriy ta'rif berib.

8. Mulk subyektlarining korp darajasi bo'lishiga sabab nima? Mulkchilik shakllarining ilg'irlanishi asosida, nimanı yotadi?

9. Bozor iqtisodiyotiga o'tishi nima uchun mulkchilikning natij shakllarini taqozo qiladi? Davlat mulkioi uning tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish nima uchun hozirgi bosqichda obyektiv zaruriyat hisoblanadi? Xususiy lashtirish bosqichlari va shakllariga tavsif ber- ing

10. Xususiy lashtirishning qanday usullarini bilasiz? Bu usullardan birini tanlab olishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

4-BOB. TOVAR-PUL MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI BOZOR IQTISODIYOTI SHAKILLANISHI VA AMAL QILISHNING ASOSIDIR

Oldingi boblarda ishlab chiqarishning umumiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining hamma bosqichlariga xos bo'lgan qonun-qoidalar va tushunchalar, ijtimoiy uzimlar va mulk shakllarining o'zaro ta'riflashini ko'rib chiqdik. Lekin ayrim iqtisodiy jarayonlar ta'rifiy tavsifga ega bo'lmadi. Uzoq davlat davomida saqlanib qolishi mumkin, jumladan, insoniyat tarixiy taraqqiyotining ko'pgina bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning ayrim turlari uzoq vaqt mavjud bo'lishi. Masalan, ibtidoiy jumoa tuzumi yemirilayotgan sharoitda yiqilgan vaqtda kelgan tovar ayirib olish bir ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tib, bir necha ming yillardan beri amal qilib, rivojlanib kelinmoqda. Shu bilan birga biror-bir ijtimoiy-iqtisodiy badii yoki jarayonning turlari tarixiy davr sharoitidagi mazmun, o'rali, roli va ijtimoiy muvofiqdirligi ko'p jihatlardan tahlil bo'ladi. Lekin ularning umumiy, eng muhim belgileri saqlanib qoladi. Ara shunday tarixiy iqtisodiy jarayonlardan biri tovar-pul munosabatlari bo'lib, hozirgi davrda ularning o'rali va roli yanada oshib borayotganlik kash etilmoqda. Shu sababli ushbu bobda ijtimoiy xojalik, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarishning natural va tovar shakllari tahlili, ularning bundan ikkinchisiga o'tish sabablari, tovar va ularning xususiyatlari, tovar qiyomatining miqdori, uning oqibati bo'lgan turli yondashmalar, pulning vujudga kelishi, mohiyati va vazifalari, O'zbekiston milliy vujudasining namunalari kiritilishi va ularning borqarorligini ta'minlash davlatiy harakatlari yoritiladi.

4.1. Natural ishlab chiqarishdan tovar shakli chiqarishga o'tish va uning rivojlanishi

Kishilik jamiyatining rivojlanishida ijtimoiy xojalikni tashkil etishning ikkita asosiy iqtisodiy shakli ajratilib turadi. Umumiy iqtisodiy shakllarning tarixan birinchi shakli natural ishlab chiqarish hisoblanadi. Ijtimoiy xojalikka bu shaklda yaratilgan mahsulotlar ishlab chiqar

ruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish uchun, xo'jalik shakli ehtiyojlarini uchun mo'ljallangan. Demak, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarish — **natural ishlab chiqarish**, bunday ishlab chiqarishga asoslangan xo'jalik shakli — **natural xo'jalik shakli** deyiladi. Bunday xo'jaliklarida iste'mol hajmi va tarkibi ko'pincha ishlab chiqarish hajmi va tarkibiga mos kelgan. Ularning bir-biri bilan bog'lanishi bir xo'jalik doirasida amalgama oshganligi talabli jihatidan kelgan. Bunday munosabatlar eng avvalo ibtidoiy jamiyatlarda, keyinchalik patriarxal dehqon xo'jaligida, feodal poytaxtlarida hamro'z bo'lgan. Natural ishlab chiqarish shakli barcha iqtisodiy jamiyatlarni bir xo'jalik doirasida qat'iy ebsaklab qo'yadi. Iqtisodiy xo'jaliklararo aloqalar uchun yo'l ochilmaydi. Ishchi kuchi munoyyan xo'jalikka jada qat'iy birlashtirib qo'yiladi va ko'chib yurish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Natural xo'jalik shakllarining xuddi shu xususiyatlari qishloq xo'jalik jamiyatlarining yillar davomida barcha o'saylab qolishining asosini qat'iy beradi. Natural xo'jalik ishlab chiqarish nuqsonlarini nihoyatda ebsaklab, barcha va turli jihatidan katta bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga ko'rsatgan. Shuning uchun ham jamiyat rivojlanish yo'lida asos-sekinlik bilan natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tadi.

Ularida ijtimoiy xo'jalik yuritish shakli sifatida natural xo'jalik deyarli barham ko'rgan. Shunga qaramay, hali u qadar rivojlanmagan hamda jamiyat hamjamiyatini iqtisodiy aloqalaridan ajralib qolgan qolmaq mamlakatlarda natural xo'jalik ko'rinishlari hamro'z saqlanib qolgan. Shuningdek, tovar ishlab chiqarish ommaviy to's olishiga qaramay, ijtimoiy hayotning ba'zi birlashtirishlarida natural ishlab chiqarish elementlarini ommaviy to's olish. Masalan, oiladagi shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun uy bekalarini tomondan oqalar, turli xil ko'p-ova mahsulotlarining tayyorlanishi, kichik yuvish, dozalash, uylarni tozalash kabi xizmatlarning bajarilishi, shaxsiy amonqali turli xil mahsulot va tovarlar mevalarining yetishtirilishi kabilor shular jumlasidandir. Biroq, shunga qaramay, kishilik jamiyati tovar hayotining yuksalish birlashtirish bilan, natural ishlab chiqarish miqyoslarini qisqarib, o'z o'rnini tovar ishlab chiqarishga bo'shatib beradi.

Mahsulot va xizmatlarni o'z ehtiyojini qondirish uchun emas, balki bozorda aylantirish uchun ishlab chiqarish — tovar ish-

ishlab chiqarish, bunday ishlab chiqarishga asoslangan xo'jalik esa — tovar xo'jaligi deyiladi. Tovar xo'jaligida kishilar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar bayram orqali, ular mehnati mahsulotini olib-satdi qilish orqali namoyon bo'ladi. Tovar ishlab chiqarish natural xo'jalikning rivojlanishi, mahsulotlar turi va miqdorining o'sishi natijasida paydo bo'ladi. Natural va tovar xo'jaliklarining bir-biridan farqi qir 2.1-jadval orqali ko'rish mumkin.

2.1-jadval

Natural va tovar xo'jaligining asosiy farqlari

Asosiy jihatlar	Natural xo'jalik	Tovar xo'jaligi
1. Asosiy jihatlar ishlab chiqarishning asosiy maqsadi	Shaxsiy ehtiyojlarni qondirishda foydalanish	Boshqa odamlarga ayibostilish, bozorda olib-satdi qilish
2. Ishlab chiqariladigan mahsulot tashvishining aniqlanishi	Ehtiyojlar va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda oldindan aniqlanadi	Bozordagi mavjjud talab va ishlab chiqaruvchining asosiy maqsaadi asosida aniqlanadi
3. Iste'molchilarni o'ziga jalb etish uchun kurash	Bunday kurash mavjjud emas	Bunday kurash mavjjud va tovar xo'jaligining rivojlanishi bilan kuchayish baradi
4. Ishlab chiqarilgan mahsulotning iste'mol qilinish darajasi	Barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar to'liq iste'mol qilinadi	Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ayrim turlari va qanday sotilmoqda qolishi, ya'ni iste'mol qilmayotganligi mumkin
5. Ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchining ishlov ko'chirilishi	Ishlab chiqarish jarayonida faqat o'zining va o'ziga a'zoilarining ishchi kuchidan foydalaniladi	Ishlab chiqarish jarayonida ustun mevalarda yollanma ishchi kuchidan ko'ra foydalanish mumkin

Tovar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarning, mehnatni o'лчаash va uni jamiyat-

ning jam'iy mehnat tarkibiga kiritilishining o'ziga xos usulidir. Natural xo'jalikni siqib chiqarish va tovar ayirboshlashning rivojlanish jarayoni mehnat taqsimotining choqurilishi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, xususiy mulkning vujudga kelishi va rivojlanishi asosida individual xo'jaliklarning tovar ayirboshlashga, oldi-sotdiga o'tish yo'li bilan boradi. Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv ularni turli xil ishlab chiqaruvchilar o'rtasida ayirboshlashni zarur qilib qo'yadi. Ayrim paytda ixtisoslashuv mehnat uchin darajalariga oshishiga olib keladi, demak, tovar ayirboshlash faqat zarurgina emas, balki foydali bo'lib ham boradi. Vaqtini va moddiy resurslarni tejash tovar xo'jaligini rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib chiqadi. Ayirboshlash jarayoniga qatnashgan ishlab chiqaruvchilar tovara bir-birlariga ko'proq bog'lanib boradilar. Dastlabki davrlarda tovar xo'jaliklari jamoalar, quldarlik iqtisodiyatlari, ferdal va dehqon xo'jaliklari o'rtasida aloqalar o'rnatilishiga yordam berib, ishlab chiqarishning va umumiy jamiyatning rivojlanish uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochgan.

Ma'lum tarixiy davrlarga kelib tovar munosabatlari jamiyat iqtisodiyotining barcha tomonlarini keng va chuqur qamrab oladi.

Tovar xo'jaligining vujudga kelishi va amal qilishining ijtimoiiy-iqtisodiy asoslari hamda shart-sharoitlari quyidagilardan iborat:

1) ijtimoiiy mehnat taqsimotining rivojlanishi. Bunda ishlab chiqaruvchilar bir yoki bir nechta mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashuv, o'z navbatida, qiyosiy ustunlik tanoyili bo'yicha, ya'ni mahsulotni nisbatan kam muqobil qiymatda ishlab chiqarish layoqati bilan amal bo'ladi.

2) shaxsiy va xususiy mulkchilikning shakllanishi va rivojlanishi. Bunda ular o'z mulklari haqida mehnat natijalarini o'zlari tasarruf qiladilar;

3) ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy jihatdan alohidalashuvi. Iqtisodiy alohidalik xo'jalik faoliyatiga olib keladigan qaratilgan ishlab chiqaruvchilarning o'zini tal qilishini bildiradi. Xuddi shu uchl holat tovar ishlab chiqarishni zarur qilib qo'yadi va tovar iqtisodiyoti vujudga kelishining shart-sharoitini hisoblanadi. Mehnat mahsuloti tovarga, ya'ni bozorda ayirboshlash uchun, sotish uchun tayyorlanadigan mahsulot.

ishlab chiqaruvchilar esa tovar ishlab chiqaruvchilarga aylanadi. Tovar ishlab chiqarishning mohiyatini yanada kengroq tushunish uchun uning asosiy unsuri bo'lgan tovarning xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

4.2. **Tovar va uning xususiyatlari**

Tovar-pul munosabatlariini tushunishda tovarning mazmunini, uning xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga ega. Tovargu ta'rif berishda barcha iqtisodchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjud. Jumladan, E.F.Borisov ta'rifiga ko'ra «Tovar – bu bozorda boshqa tovarga ekvivalent asosida ayirib olishga muvjlallangan, mehnat o'zqni Yaratilgan ijtimoiy faliilikdir»¹⁶. Bundan ko'rinadiki, u tovarga inson mehnati muhtasli sifatida qaraydi.

V.I.Vidyapin va boshqalar ta'rifl asosida quyidagilarni tashkka «ne'mat» va «tovar» tushunchalariga keng izoh berilgan. Unga tovar iqtisodiy ne'matning maxsus shakli bo'lib hisoblanishi ko'rsatili berilgan: «Tovar – bu ayirib olish uchun ishlab chiqarilgan maxsus iqtisodiy ne'mat». Bu va boshqa qator oliidlarning fikrlari asosida ta'kidlash mumkinki, tovar – bu biron-bir nafilikka va qiyatga ega bo'lgan, ayirib olish uchun Yaratilgan mehnat mahsul.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyatning hozirgi bosqichida turli mam-lakatlarda ishlab chiqarilayotgan turlicha turdagi mahsulotlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar turli shakllni olgan. Jumladan, O'zbekistonda ham ishlab chiqarilayotgan yalpi ichki mahsulotning asosiy qismi tovar shaklida olib-sotili jamiyatidan o'tadi. Mamlakatimizda Yaratilgan ko'plab turdagi tovarlardan ba'zilarini misol keltirish mumkin (4.2-judval)

¹⁶ Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Вент, Изд-во Проспект, 2005. с.144.

¹⁷ Экономическая теория: Учебник. – Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. проф. Н.И.Ведута, А.И.Дибрикова. Г.П.Журавлева, А.С.Бирюкова. – М.: РИФРА М, 2005. 143 с.

O'zbekistonda ishlab chiqarilgan ba'zi tovar turlari¹⁸

Tovar mahsulotlari nomlari	2010	2012	2013	2014	2015	2015-yilda 2014-yilga ulashgan, %da
Yangi avtomobillar (mingga)	317,7	235,5	351,4	250,7	190,5	87,2
Avtobuslar (iloma)	1268	1100	1136	1217	1540	59,5
Takroqlar (mingga)	2,5	1,3	2,8	2,2	1,4	56,0
Mazaliyliklar va savatgichlar (iloma)	8895	17826	35870	89352	117108	610,8
Meva-sabzot, karnaylar (m, Shartli birlik)	124,6	461,3	469,8	553,6	641,1	514,5
Stellar (mingga tonna)	396,1	323,10	356,5	425,5	500,4	174,9
Osimlik yog'i (mingga tonna)	335,6	236,0	351,0	230,0	223,1	94,7
Yulduz (tonna)	1217,3	1870,3	1750,8	1979,3	2062,3	169,4
Gilim va g'alla mahsulotlari (mingga tonna)	655,7	696,7	30645,8	35917,6	32650,8	4983,3

Mamlakatimizda tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning rivojlanayotganligini chakana savdo oylanmasi va pullik xizmat ko'rsatishning yildan-yilga oshib borishi ham ko'rish mumkin. 2015-yilda chakana savdo oylanmasi 14,4 foizga, xizmatlar hajmi esa 12,5 foizga, to'qituvchilik buyumlari, kiyim va chumchilik mahsulotlari 11,7 foizga, oziq-ovqat mahsulotlari 10,8 foizga, farnatsevtika mahsulotlari 23,7 foizga, kumush mahsulotlar 29,7 foizga o'sdi. 2016-yilning o'zida sanoat mahsulotlarining 80 foizdan ortig'i yangi tur o'zlashtirildi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, global iqtisodiy-jamoa inqiroz davom etib turgan sharoitda tovar ishlab chiqarishni rivojlantirish iqtisodiyotni mustahkamlash va diversifikatsiyalash jarayonlarini ko'chaytirishni taqozo etadi. Ishlab chiqarishni zamonaviy

¹⁸ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tartibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarishni modernizatsiyalash jarayoni pirovardida tovarlar miqdorining oshishi, sifatining takomillashuvi va turlarining ko'payishiga imkon yaratadi. Ayniqsa, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish huzurlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalari faoliyat sharoitini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirish ham hamda diversifikatsiya jarayoni tovar ishlab chiqarishni kengaytirishning muhim yo'nalishlari bo'lib hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, har qanday ishlab chiqarilgan tovar ham tovar bo'lishi uchun unda ikki xususiyat mavjud bo'lishi shart.

Tovar ikki xususiyatga ega: bir tomondan, u kishilarning biron-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondira oladigan, ikkinchi tomondan esa, baʼziqa buyumlarga ayiriboribolana oladigan, ya'ni oldi-sotdi jarayonidan o'ta oladigan buyumdur. Keshqacha aytganda, tovar nafillikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga egadir.

Buyumning iste'mol qiymati uning kishilar uchun nafi ekanligi, uning nafi keltirishi orqali namoyon bo'ladi. U abstraksiy iste'mol buyumi yoki ishlab chiqarish vositalari sifatida kishilarning biron-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondiradi.

Nafillikni aniqlashda ham turlicha yondashuvlar mavjud. Masalari, natijatalizm maktabi asoschilari ham, ularning keyingi davomchilari ham tovarlar nafilligini aniqlashda shahida olingan individning xayolidagi psixologik yondashuv bilan, ya'ni bosh kum bilan aloqasi bo'lmagan o'tirmondagi chahning yoki kimsasiz orokla bir o'zi qolib ketgan Robinsonning xayoli bilan aniqlash usulini qo'llaydilar. Holbuki, tovar ayirboshlash jamiyat a'zolari o'rtasida, gavyum bozor qatnashchilari o'rtasida real qaytaq hayot jarayonida sodir bo'ladi. Ular nafillikning negrvida obyektiv iqtisodiy jarayon bo'ligini, nafillik tabiat ashyesi bienu jouli melmatning birikishi natijasida, to'g'rirog' nafillik uning melmat bilan tabiat ashyesitning xususiyatlari o'zgartirilishi natijasida vujudga kelishini o'ylab ham o'tirmaydilar. Albatta, tabiatda mavjud bo'lgan yoki inson uchunati bilan Yaratilgan

lar qanday narsa ham qimmatdasa ega bo'layotmaydi. Shuning uchun iqtisodiyot nazariyasida ijtimoiy zaruriy nafillik deyish tushunchasi ishlatiladi, ya'ni bozor har qanday nafillikni emas, balki ijtimoiy zaruriy nafillikni tan oladi.

Ijtimoiy zaruriy nafillik deb talab miqdori va sifatiga mos keladigan miqdor va sifatidagi nafillikka aytiladi.

Ko'nnatlar tovar bo'lishi uchun, ular ayiriboshlashga mo'ljallangan, ma'lum ma'nada sotilgan, bozorga sotishga chiqarilgan bo'lishi zarur. Shunga qaramay, tovar mahsulotdan farqlanadi. Tovarlarga avval o'z iste'moli uchun emas, balki boshqalarning iste'moli uchun bozorga, sotish maqsadida tayyorlanadigan mahsulotdir. Tovarning natural ayni va ijtimoiy iqtisodiy tomonlari, xususiyatlari ana shundan kelib chiqadi.

Tovarning a'loamshuv qiymati — bu bozor turdagi nafillikning boshqa turdagi nafillikka ayiribosh qilmadigan miqdoriy nisbatidir. Masalan, bitta bolta 20 kg denga ayiribosh qilinadi. Ayiribosh qilmadigan tovarlarning bu miqdoriy nisbatida ularning a'loamshuv qiymati ifodalanadi.

Qiyamatning mehnat nazariyasi taraflari¹ fikriga ko'ra, tovarlar qiymatining umumiy asosi bo'lib mehnat hisoblanadi, shu sababli u'ar ma'lum miqdorlarda bir-biriga tenglashtiriladi. Tovarlarning og'irligi, hajmi, shakli va shu kabi tabiiy xususiyatlaridano birortasi qiymatning umumiy asosi bo'la olmaydi. Ayiriboshlashning zarur sharti bo'lib tovarlarning turlicha nafilligi hisoblanadi. Biroq, turli tovarlarning nafilligi sifat jihatidan farq qilib bilan birga miqdoriy o'lchamga ega emas. Miqdor jihatidan taqqoslash uchun tovarlarni ma'nod bo'lgan umumiy narsa — ularni yaratish uchun sarflangan mehnatdir.

Tovarlarni o'lchashdosh bo'lishining boisi shuki, bulatning hammasi unumidan inson mehnati mahsulidir, ya'ni inson kuchi, miyasi, mushudlari, asboblari va hoizozalari sarfining mahsulidir. **Tovarda mujassamlashtigan ijtimoiy mehnat uning qiymatini tashkil qiladi.** Bu qiymat tovar ayiriboshlaganda ko'rinadi, shuning uchun a'loamshuv qiymati (ya'ni iste'mol) qiymatlarini ayiriboshlash nisbati)

¹ Tovarlarni qiymatni mehnat bilan taqqoslashga yondashuv uchun ma'nan farqlar mavjud bo'lsa-da, ularga A.Senir, D.Rikardo, U.Pertsi, L.N.Mill va boshqa ijtimoiy iqtisodchilarni, ularning fikrlarini ko'rib chiqish mumkin.

qiyinat shakli bo'lib, uning ichki mazmunini tashkil etadi. Bu holat L.M.Kutlikov tomonidan qiyinat va almashuv qiymatini ko'rsatuvchi ifodada asosiy xususiyatlari sifatida ajratilib ko'rsatilishida namoyon bo'ladi. «Qiyinat – bu tovar ishlab chiqarish va uni sotish (ko'pincha qisqacha qilib qisqacha chiqarish xarajatlari» deb ataydilar) qanchugacha boshqarilishi ifodalidir. Tovarni ayirib oshlaganda (sotilganda) ishlab chiqaruvchi (sotuvchi), tabiiyki, o'z xarajatlarini qoplashni istaydi, biroq bozordagi boshqacha nishalar tarkibi to'g'risida hech qanday boshqarilish yo'li yo'q. Bu boshqarilish – almashuv qiymati ifodalaydi. Bu bir tovar boshqarilishiga ayirib oshilgan miqdoriy nisbatdir»²⁰. Tovarining o'zi esa ikki tomon – foydali va qiyinatning uzviy birligidan iboratdir. Shu orqali ta'kidlash lozimki, L.Kutlikov tomonidan qiyinatga berilgan yuqoridagi ta'rif ba'zi hollarda iqtisodchilar tomonidan yo'l qo'yilgan yolg'iz fikrlardan biri bo'lmaydi. Ya'ni, qiyinatning ishlab chiqarish xarajatlari bilan ayirib oshirilishini o'z ichiga olgan yo'l qo'yilgan xatolik deb hisoblaymiz. Aslida, ishlab chiqarish xarajatlari qiyinatning bir qismi bo'lib, aksariyat hollarda miqdor jihatidan qiyinatdan kam bo'ladi.

Tovar qiyinatining miqdori **ijtimoiy-zaruriy ish vaqti** orqali hisoblanadi. **Ijtimoiy zaruriy ish vaqti** muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi mehnat malakasi va jadalligi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda birinchi bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtidir.

Tovar qiyinatining miqdorini hisoblashda mehnatning oddiy va murakkab, mamlakat va xalqaro, aqliy yoki jismoniy turlari hisobga olinadi. Qiyinatni hisoblashda nishadan murakkab mehnat ko'paytirilgan yoki darajaga ko'tarilgan oddiy mehnat sifatida hisobga olinadi, shu asosda u miqdordagi murakkab mehnat ko'p miqdordagi oddiy mehnatga tenglashtiriladi.

Tovarning ikki xil xususiyatga ega bo'lishiga sabab tovar ishlab chiqaruvchi mehnat tubnining ikki tomonlamaligidir. Tovarlar gavalatlangan mehnat bir tomondan, bu – muayyan turdagi

²⁰ Tovar qiyinatini mehnat bilan aniqlashga yondashuvlarida ko'pincha farglar mavjud bo'lganda, ularga A.Smit, D.Rikardi, T.Peri, J.S.Mill va boshqa ayrim iqtisodchilarni, ularning mazharlarini kiritish mumkin.

aniq mehnatdir. Shuning uchun, nafislikni yaratadigan mehnat, aniq mehnat deb nom olgan (4.1-rasmi).

4.1-rasmi. Mehnatning ikki yoqlama ta'rifidan kelib chiqqanliktan tovarning ikki xil xususiyati

Aniq mehnat deb - ma'lum maqsudga qaratilib, muayyan bir shaklda sarflanadigan, aniq turdagi iste'mol qiymatini (nafislikni) vujudga keltiradigan mehnatga aytiladi. Masalan, uy-rovning rum yopishga, dimagotning sol yoki stol yasashga, chovarning do'ppi tikishga, tikuvchi-ning ko'ylak yoki kostyum tikishga qaratilgan mehnat aniq mehnatdir.

Ikkinchi tomondan, ushbu mehnat - aniq shakldan, turi va yo'nalishidan qat'iy nazar, umumiy xarakterining har qanday umida qaydalangan usul mehnatidir, ya'ni ijtimoiy mehnatning bir qismidir. U o'zining shu sifatida **abstrakt mehnat** deb ataladi. Bu mehnat esa tovar qiymatini yaratadi. Qiymat tovarning onas, balki faqat mehnatning ijtimoiy tavsifi bo'lib, unda tabiiy ashyolarining birorta ham molekulari, zarrachasi yo'qdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biriq, alohidalashtirilgan tovar ishlab chiqaruvchilarni mehnati o'zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsulatlarini ayirtirish orqali ko'rsatadi.

Tovarlar qiymatining miqdori mehnat umumdorligiga qarab o'zgaradi. **Mehnat umumdorligi** deb mehnatning vaqt birligi ichida mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatiga aytiladi. U ma'lum ish vaqti birligi mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish

vaqti bilan o'lanadi. Misol uchun, duradgor bir ish kuni davomida 4 ta stol yasadi. Agar u'n kuni 8 soatdan iborat, deb olsak, u holda 1 ta stol yasash uchun 2 soat vaqt sarflangan. Ya'ni, duradgorning 1 soatlik mehnat umumdorligi 0,5 ta stolga teng. Mehnat umumdorligining o'zgarishi tovar birligi qiymatining o'zgarishiga sabaq bo'ladi. Mehnat umumdorligi o'xsa, tovar birligining qiymati kamayadi yoki aksincha, uchun umumdorligi pasaysa, tovar birligining qiymati oshadi. Misolimizdagi duradgor yagona bitta stolning qiymat 2 soatlik mehnat sarfiga teng edi. Deylik, uning mehnat umumdorligi ikki baravar o'rtib, bir ish kunda 8 ta stol yasash duragasi yendi. U holda, bitta stolning qiymati ham ikki baravar pasayib, 1 soatlik mehnat sarfiga teng bo'ladi.

Me'nat intensivligi ish vaqti birligi nuobaynida sarflangan mehnat miqdori orqali tavsiflanuvchi ko'rsatkich hisoblanadi. Mehnat intensivligi deganda ish vaqti birligi davomida mehnat sarflining oshib borishi, ya'ni mehnatning jadallashishi tushuniladi. Mehnat intensivligining oshishi umumyan vaqt davomida ko'proq qiymat yaratilishiga imkon beradi. Mehnat intensivligi oshganda vaqt birligi ichida yaratilgan tovar miqdori oshishi mumkin. Lekin qiymat ham oshganligi shafayli uning bir birligiga to'g'ri keladigan qiymat o'zgaruvchi qolishi mumkin.

4.3. Qiymatning mehnat nazariyasi, nafilik va keyingi qo'shilgan miqdor nafiligi nazariyalari

Tovar qiymatining negizini aniqlash durnay ravishda tushuniluvchi va muqarrarlarga sabab bo'lib, bu borada quyidagi ikki asosiy yo'nalish mavjud.

1) qiymatning mehnat nazariyasi;

2) qiymatning nafilik yoki keyingi qo'shilgan miqdor nafiligi nazariyasi.

Qiymatning mehnat nazariyasi asoschilari Uilyam Petti, Adam Smit, David Rikansolur hisoblanadi. U.Petti — qiymatning mehnat nazariyasining dastlabki asoschisi bo'lib, u qiymatning nufusi mehnat hisoblanishini, aynan mehnat sarfi tovar qiymati miqdorini belgilab berishini ko'rsatib o'tgan. Biroq, U.Petti tovarning iste'mol qiymati

va qiymati o'rtasidagi farqni ko'rs olmagan. U tovarning qiymati faqat qimmatbaho metallarni ishlab chiqarishga sarflanuvchi mehnat orqali yaratiladi, deb hisoblagan. A.Smit o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqotlar» (1776) nomli asarida tovarning iste'mol va almashuv qiymatini farqlab bergan. U tovar qiymatining yagona manbai bo'lib moddiy ishlab chiqarishning har qanday sharoitida sarflangan mehnat hisoblanadi, degun xulosaga kelgan. Shu bilan birga, tovar qiymatining miqdori har qanday mehnat emas, balki jamiyat uchun zarur bo'lgan o'rtacha mehnat belgilab berishini ko'rsatib o'tgan.

D.Rikardo qiymatning yagona miqzoni bo'lib tovar ishlab chiqarishga sarflangan hamda ish vaqti sarflari orqali xarqlanuvchi mehnat hisoblanishini isbotlab bergan. U tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatib, har qanday ishlab chiqarishda tovarning qiymati sarflangan mehnat orqali miqdlanishini ta'kidlagan. Demak, yuqoridagi ta'kidlaganlarni qo'llab, qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlarining fikricha, tovarlarni ayirboshlash olamining qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, tovarlarning har bir birligini ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarfini bilan, ya'ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi. Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari tovar ishlab chiqarish sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag'batlantirishni tartibga soluvchi obyektiv qiymat qonunining mavjudligini e'tibol etadilar. **Qiymat qonuni tovar ishlab chiqarishi va ayirboshlash uning qiymati asosida amalga oshirishini, qiymatning o'zi esa ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari orqali o'lchanishini ifodalaydi.**

Qiymat qonuni individual mehnat sarfi ijtimoiy zarur mehnat sarfidan kamroq bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi. Bu bilan ishlab chiqaruvchilarning mehnat umiddorligini oshirishga yordam beradi. Aks holda ular bozoridagi aqib chiqarishlari yoki qonmayturan hujjatlarini mumkin.

Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni tubtutashadi, mehnat va moddiy sarflarni kamaytirishni rag'batlantiradi va mehnatning ishlab chiqarish sohasida bo'yicha taqsimlanishini tartibga so-

lib turaldi. Masalan, o'ng yuksak mehnat amudavrlariga erishgan ish-
lah chiqaruvchilar o'z tovarlarini ixtiyoriy zangar sarflaridan ko'proq
sarflashga erishib bozor narxlarida sotishlari va yuqori foyda olishlari
mumkin. Lekin ular ish faoliyatining muvaffaqiyati kafolatlangan deb
bo'lmaydi. Chunki ular ishlab chiqarishga fan texnika yangiliklarini,
samarali ishlab chiqarish usullarini o'z vaqtida qo'llab qimmatlar,
ma'huq vaqtida so'ng o'z usulliklaridan siratli qolishlari mumkin.

Qiyman qiymatining tarbiyasi so'ib ruxiyatli mexanizmi ruqobat kurasbi natijasida bozar narxlarining stixiyali ravishda tabraniib turishidan, ularning ijtimoiy qiymatidan firq qilib turishidan iborat. Tovar narxining ijtimoiy qiymatidan chetga chiqish start-sharoitlari quyidagilardan iborat deb hisoblanadi:

Inlnb = taklif bo'lgan holda parx - o'rinat.

Taklif : taklif bor'igan hukukiy qayd : qiyomat

Talab : taklif bo'lgan holda para : qiyomat.

Shunday qilib, tovarlar narxining ular qiymatidagi farq qilishi tovar ishlab chiqaruvchilarning xohishi bilan soʻz birlamay, balki obyektiv uyushma qonunining kuchi taʼsiri ostida boʻladi.

Nafislik va keyingi qo'shilgan miqdor nafisligi² nazariyalari-ning dastlabki g'oyalari XVIII asr oxirlaridagi paydo bo'lib, uning asoschilaridan biri Kondilyak va Galiani degan iqtisodchilar edi. Keyinchalik uning nishanmi rivojlanirilgan g'oyalarni keyingi qo'shilgan miqdor nafisligi² degan g'oya edi. Bu g'oyaning asoschilari avstriya maktabi vakillari K.Menger (1840-1921), F.Vizer (1851-1926), E.Bern-Bayerk (1851-1914) va boshqalar hisoblanadi. Ma'kur nazariyaga ko'ra, kishilar tomonidan qila xilma-xil moddiy va ruhiy

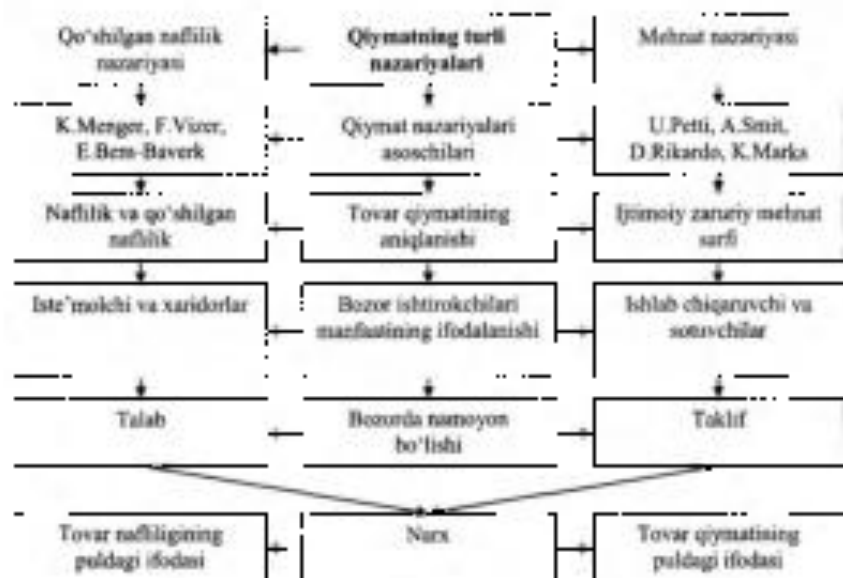
²¹ «Keyingi qoʻshilgan maqolalar majmuasi» atamasini qoʻllashda mualliflar tomonidan koʻplab qatʼiylashtirishlar boribdi. Sababi - boshingi kunda iqtisodiy aqliyotlar va bu maʼmuriy tuzilma bilan iqtisodiy aqlilik, iqtisodiy aqlilik, iqtisodiy aqlilik, iqtisodiy aqlilik, iqtisodiy aqlilik va h.k. qoʻllanib kelinayotgan. Buning oʻzi atamalar koʻp va tajriba sifatida oʻrindi qoʻllanilgan holatda, maʼlum iqtisodiyotning iqtisodiy aqlilikni oʻrindi oʻrindi. «Keyingi qoʻshilgan maqolalar majmuasi» atamasini esa bu maʼmuriy koʻp va tajriba sifatida oʻrindi qoʻllanilgan holatda, maʼlum iqtisodiyotning iqtisodiy aqlilikni oʻrindi oʻrindi. «Keyingi qoʻshilgan maqolalar majmuasi» atamasini esa bu maʼmuriy koʻp va tajriba sifatida oʻrindi qoʻllanilgan holatda, maʼlum iqtisodiyotning iqtisodiy aqlilikni oʻrindi oʻrindi.

ne'matlar (hamda xizmat) arzu ularni ishlab chiqarishga iqtisodiy zaruriy mehnat sarflaganligi uchun emas, balki ushbu ne'matlar nafillikka ega bo'lganligi uchun qadrlanadi. Insonlar tomonidan ne'matlar nafilliklarga ehtiyoj sezilganligi sababli u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflari amalga oshiriladi. Mehnat nazariya taraqqiylari fikrlariga ko'ra, faqat tovarning nafilligi uning qiymatiga va binoberin, narxiga asoslanib hisoblanadi. Keyingi qo'shilgan miqdor nafilligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga to'g'ri kelmasligi um'iy xil iste'mol qiymatlarini yoki nafillikni hisobga olish muammosi bilan bog'liq. Chunki, turti ko'rinishdagi ikkin tovarning nafilligini shunchaki umumiy arzida o'zaro taqqoslash mumkin emas.

Bu nazariya taraqqiylari nafillikning ikki turini ajratib ko'rsatish zarur deb hisoblaydilar: a) abstrakt yoki umumiy nafillik, ya'ni ne'matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarini qondirish lavozimi; b) aniq nafillik, bu ne'mat mazkur insonni foydaliqligining subyektiv natijasi bildiradi. Bu subyektiv narx ikki omilga bog'liq: mizkur ne'matning mavjud zaruriyat va unga bo'lgan ehtiyojning to'yinaganlik darajasi. Keyingi qo'shilgan miqdor nafilligi muammosini o'rmonda yashovchi aholi ega bo'lgan bosh qopdori misolida, uning ongida sodir bo'lgan psixologik xayol orqali tasvirlab ko'rsatadilar. Bu qoplardagi donning nafilligi kamayib boruvchi tartibda joylashadi: birinchi qopdagi don eng zarur, ya'ni aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun iste'mol qilinadi, ikkinchisi - ovqatlanishni yaxshilash uchun, uchinchisi - uy partandalarini boqish, to'rtinchi - pivo tayyorlash, beshinchisi - aholining o'z uyidagi boshida sayrab yurgan qushlarni boqib, ko'ngilxushlik qilishi uchun. Bundan ko'rinadiki, beshinchi qopdagi donning nafilligi aholi uchun u qadar ahamiyatli emas, chunki agar bu qopdagi donning mehnat bo'lsa u faqatgina ko'ngilxushlik qilish imkoniyatidan voz kechadi xolos. Biroq, to'rtinchi qopdagi donning yong bo'lishi aholi pivosiz, uchinchisi esa partandalarsiz qoldirish mumkin. Faqat bitta qopdagi don qolgan taqdirda aholi uchun uning nafilligi eng yuqori darajaga yetadi, ya'ni u ovqatlanish ehtiyojini to'la tenglashadi. Shu o'rinda turti qoplardagi donning nafilligi turlicha, chunki ularning qaysi bir donning umumiy nafillik darajasini aniqlab turadi, degan savol tug'iladi. Holbuki, qoplardagi donlarning bir-biri-

dan farqi yo'q ekan, aholi uchun ularning nafilligi hisoblanadi, so'nggi qo'shilgan daromadning nafilligi oqali aniqlanadi. Demak, har bir ne'ning so'nggi qo'shilgan birligi, ya'ni uchba uchim bo'lmagan chiqirovi qo'ndiruvchi birligining nafilligi kamayib harish xususiyatiga egadir.

Agar ushbu davrlar mehayrida turishuvlar va bo'linishlarga olib kelgan bu ikki yo'nalishdagi nazariyalarga e'tibor bilan qaralsa, ularning baunasi tovarda javdalanagan mehnatning ikki tomonlari tasvimi, undan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyati (nafilligi va qiymatini)ni tushunaslikdan, uni bilishga bir tomonlari yondashuvlar kelib chiqariligi ma'lum bo'ladi (4.2 rasmi).

4.2-rasmi. *Qiymatning mehnat nazariyasi va kelgusi qo'shilgan miqdor nafilligi nazariyasining o'zaro aloqasi haqida bir-birini to'ldirishi*

Qiymat va narx nazariyasida yangi yo'nalishni boshlab bergan olim mashhur ingliz iqtisodchisi A. Marshall hisoblanadi. Tovarining qiymatini aniqlashda mehnat nazariyasi ham, nafillik va qo'shilgan nafillik nazariyasi ham yetarli ahamiyatga ega ekan, deb hisoblagan A. Marshall bu uchta nazariyalarni sintez qilish yo'li bilan aniqlik kiritishga harakat qiladi. U qo'shilgan miqdor nafilligi nazariyasining

hur muamlamaligini, tovar qiymati va bahosini faqat nafilik bilan tushuntirib bo'linmasligini ko'rsatibdi. A.Marshall keyingi qo'shilgan miqdor nafiligi nazariyasini tlab va talldif nazariyasi hamda ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan bog'lashga harakat qildi.

A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda qo'shilgan miqdor nafiligi va ishlab chiqarish xarajatlarini sintez qilish (funukshtirish) zarurligi haqidagi fikri juda mashhur. Neoklassiklarning qiymat va narxning bir negizli (monistik) nazariyasini yaratishga urinishidan chokinishlari xususida A.Marshall ishlari bilan bog'liq. Neoklassiklarning qoidalar qiymatning yagona manbai, narxning yagona asosi va bozor xo'jaligida jamiyat daromadlarining yagona manbai topilishi zarurligini bildiradi. Bunday yagona manba, masalan, ingliz klassik iqtisodiy maktabi va markscha nazariyalarda mehnat, marginalistlarda qo'shilgan miqdor nafiligi kategoriyasi hisoblanadi. A.Marshall nazariyasida esa qiymat va narx ham ulab (qo'shilgan miqdor nafiligi) va ham taklif (tovar ishlab chiqarish xarajatlari) munosibda yotuvchi bozor kuchlari o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi. A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keyingi qo'shilgan miqdor nafiligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

Shunday qilib, A.Marshalldnu boslab iqtisodiyot nazariyasida turli nazariyalarni sintez qilishga o'tildi. Lekin A.Marshall usbu sintezni oxirigacha yetkaza olmadi.

U ijtimoiy zaruriy nafilik va ijtimoiy zaruriy mehnat tovarning ikki tomoni ekanligini nuqta ko'rsatibdi. Shuning uchun, u ijtimoiy zaruriy nafilik o'rniga qo'shilgan nafilikni, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari o'rniga ishlab chiqarish xarajatlarni qo'ydi. Natijada, tovarning qiymati ham, nafiligi ham to'liq hisobga olinmadi.

Umuman aytganda, uzoq tarixiy davrdan boshlab umiyatga ega bo'lgan narsa — tovarda gajdalangan ijtimoiy mehnatning ikki yoqlarni tavsifi va shu ussada bo'ladigan tovarning ikki xil xususiyatiga ega bo'lishini hisobga olishmashkdir. Mehnat nazariyachilari tovarga sarflangan mehnat miqdoriga asosiy e'tiborni qaratgan bo'lsa, marginalistlar uning nafiligiga o'tibor berib ketadilar. Ularning biri ko'pinog tovarni ishlab chiqaruvchilar manfaatini nuqta nazridan tahti qilgan bo'lsa, ikkinchisi iste'molchi (xaridorlari) manfaatini nuqta nazridan qaraydilar. Holbuki tovarning qiymatini va hisobla-

va mazmini aniqlashda uning iski hamoniga va sotuvchilar bilan xaridorlar munosabati o'zgarishganligiga e'tibor qaratish zarur.

4.4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari

Pul uzoq zamonlardan beri odamlarga ma'lum. Pulning kelib chiqishi turli mazariyotchilar tomonidan turar ayirboshlash jarayonining rivojlanishi bilan bog'liq holda tushuntirilishi.

Pulning vujudga kelishi va mohiyatining turli ilmiy konsepsiyalari mavjud bo'lib, ular orasida ratsionalistik va evolyusion konsepsiyalar muhim o'rin tutadi.

Ratsionalistik konsepsiya pulning kelib chiqishini kishilar o'rtasidagi bitim, kelishuv natijasi sifatida izahlaydi. Bu natija ularning tovarlarni ayirboshlash chog'ida qiymatlarning harakatlaniishi uchun maxsus vositalar zarurligiga asoslanadi. Pulning o'zaro kelishuv sifatida amal qilishi to'g'risidagi mazkur g'oya XVIII asrning oxirlarigacha hukm erdi. Pulning kelib chiqishiga subyektiv psixologik yondashuv ko'plab hozirgi zamon xaridori iqtisodchilarning qarashlarida ham uchray turadi. Ularning fikricha, pul kategoriyasi obyektiv iqtisodiy kategoriya bo'lmay, kishilar kelishuviga yoki davlatning to'loviga bog'liq bo'lgan yuzaki, subyektiv kategoriyadir. Ularning bu konsepsiyasiga ishonib bo'lmaydi.

Pul kelib chiqishining evolyusion konsepsiyasiga ko'ra ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, tovar ishlab chiqarishi va ayirboshlashning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Qiymat shakllari va ayirboshlash rivojlanishining tarixiy jarayonini tadqiq qilish orqali tovarlar umumiy olami jebidan pul rolini bajaruvchi alohida tovarning ajralib chiqishi tushunishi mumkin. Bir tovarning qiymati uni boshqa bir tovarga ayirboshlash orqali aniqlanadi (T-T). Bir qarashda ayirboshlash bitimida har ikkala tovar ham bir xil rol o'ynaydigandek ko'rinadi. Aslida esa ularning roli turlichadir. Bir tovar o'z qiymatini boshqa tovarga nisbatan ifodalaydi. Ikkinchi tovar esa birinchi tovarning qiymatini o'zida ifodalab, ekvivalent rolini bajaradi, ya'ni qiymatning ekvivalent shaklini tashkil etadi. Xuddi shu shu yerda pulning tashlashi kurtagi paydo bo'ladi. Pulning paydo bo'lishi va rivojlanishida qiymat shakllarining rivojlanish bosqichlarini bilish muhim o'rin tutadi. Umumusan olganda, qiymatning oddiy yoki tasodifiy, muntazam, kengaytirilgan, umumiy va pul shakllari mavjud.

Ayirboshlash jarayonining tarixan uzoq davom etgan davri mohiyatida turli tovarlar umumiy ekvivalent rolini o'ynagan. Masalan, ayrim joylarda chorva mollari, ayrim joylarda tuz, ayrim joylarda mo'yun, uddir metallar (kumush, mis, oltin) va boshqalar. Ekvivalent rolini o'ynovchi turli tovarlar ichidan ba'zi birlari o'zining harcha karranidan biri sifatida tatayli ajratilib chiqsa boshladi (masalan, uddir metallar). Chunki, ekvivalent rolini o'ynovchi tovarlarning harchisi ham ayirboshlash jarayonida vositachilik vazifasini bir xildan uyvatqiyvutli bajarib o'tirish edi. Natijada, barcha tovarlarning qiymatini bir xil tovar qiymati orqali toq-qoslash mumkin bo'lgan qiymatning umumiy shaidi vujudga keldi.

Tarix va arxeologiya fanlarining bergan ma'lumotlariga ko'ra, tovar pul munosabatlari eng qadimgidan paydo bo'lgan va rivojlangan davrlardan birini bizning mamakatimiz hisoblanadi. Chunki bu yerda pul ishlatila boshlanguniga 3 ming yildan oshiqm. Bunga misol qilib, hozirgi O'zbekiston hududida yashagan xalqlar va qabilalar foydalangan dastlabki pul belgilari hamda tangalarni ko'rsatish mumkin. Tarixchilarning tadqiqotlariga ko'ra, eramizdan avvalgi V-IV asrlarda Aaxmoniyat imperiyasida zarb qilingan oltin **dariklar** va kumush sikllarni, eramizdan avvalgi III-II asrlar oxiriga huriq, Shimoliy Haxtriya, So'g'd, Buxoro, Xorazmida kumush va sabetarli (bronza ustiga yapqan kumush qoplangan) "o'xshatma" tangalar zarb qilingunini aytish mumkin.

Eramizdan avvalgi I asrda davlatning o'z kumush va mis tangalari zarb qilina boshlandi. Tanganing old tomonida mahalliy hukmdar surati, orqa tomonidan — turli tasvirlar va belgilar, so'g'doqlar va kuzmochlar keyinroq esa haxtriyolur yuzovlar bo'lgan. So'g'd va Xorazm davlatlarida eramizning birinchi yarminida kumush va mis qo'llanilgan mutik undozning O'rta Osiyoga xos turi saqlamb qo'lgan. O'zbekiston bilan Turkumustotning janubiy qismida yashagan ko'chmauchi xalq — qabilalari birpo etgan ulkno Kushon imperiyasida pul tizini kumushga oinar, balki oltin, asoslanganini ayish mumkin.

O'sha davrda tangalar mahallakatning turli shaharlarida masalan, Samarqand, Buxoro, Mashhad, Balh, Nishapur, Satas va boshqa shaharlarda chopirilgan. Bundan tashqari XVI-XVII asrlarda Abxullaxon va Shuybaniyxonlar amonidan o'tkazilgan pul ishlatida ham asosan oltin pulga asoslangan.

Shayboniyxon Samarqandni zaht etgandan keyin, 1507-yilda pul ishlaboluvni o'tkazgim. Shayboniyxon (1501--1610) va Abdullaxon (1583--1598) zarb etgan tangalar bizgacha eib kelgan. Abdullaxon davrida tanga (oltin va kumush) zarb qilish davlat poystaxi -- Buxoroda markazlashtirilgan. 1695--1709-yillarda oltin tanga zarb qilish munozam tus oldi. Tanga og'irligi 4,8 gramm, sifat softligi juda yuqori -- 958 bo'lgan².

Shayboniyxon va Abdullaxonlardan keyin 1695-1709 yillarda Joriylar davlati shuclarih oltin tanga zarb qilish munozam yo'lga qo'yildi.

Shunday qilib, pulning zebh chiqishi tuzixida eng avvalo, umumiy ekvivalentlik rolini bajaruvchi bir nechta metallar (oltin, kumush, mis, bronza v.b.), keyinmetalk esa himitlatam yo'ni ikki xil metall pul-hic (kumush va oltin)dan oxirida esa maxometal (olindan) yasalgan tangalar munozabali bo'lgan.

Bizning munzakatimizdan ancha keyin, XIX asning oxirida mamalakalar birin ketin oltin valyutaga, yu'ni monometall tizimiga o'ta boshladilar. Bu hol Avstriyada 1892, Yaponiyada 1897, Rossiya-da 1898, AQSHda esa 1900 yilda xalir bo'ldi, Angliyada oltin pul tizimi XVII asning oxirida, Germaniyada 1871-yilda, Gollandiyada 1877-yilda joriy etilgan edi.

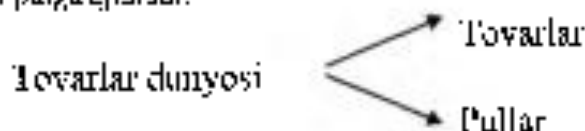
Umumiy ekvivalent rolining uodir metallarga, jumladan olinga yuklatilish sabablari quyidagilar unqali tuzblamaqi:

- sifat jihatdan bir xil o'lebunga keltirish mumkinligi;
- zauglamasligi va usaq mudlat saqlash mumkinligi;
- barimuvchanligi va bo'lgundan keyin yana yasat bolga keltirish mumkinligi;
- har'ingamla him o'z qiymatini saqlab qola olishi;
- tabiatda nisbatan kamyoqligi;
- ozgina miqdordagi va og'irlikdagi uodir metallning qiymati nucha yuqoriligi.

Shu xususiyatlarga la'ma umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi ko'plab tovarlar ichidan maxsus tovar -- oltin pul ajralib chiqdi. Shunday qilib, pul -- bu hamma tovarlarni sotish va sotib olish mumkin bo'lgan, umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi maxsus tovardir.

² Chjen V.A. Pul va moliya hozarlari. T.: 1996. 25--26-betlar.

Ushbu tovarlar dunyosi ikkiga – bir tomondan, naflilikka ega ifodasi bo'lgan tovarlarga va ikkinchi tomondan, qiymatning moddiylashgan ifodasi bo'lgan pulga ajraladi.

Pulning iqtisodiy mazmunini bilishda uning asosiy nazariyalari ni ko'rib chiqish muqaddim bo'lmaydi. Umumiy o'lganda, pulning metalistik, nominalistik va miqdoriy nazariyalarini farqlash mumkin. Pulning kelib chiqishi va umumiyligida bo'lgan metall pullar bilan bog'liq bo'lganligi sababli dastlab pulning metalistik nazariyasi vujudga kelgan. Uning asosiy mohiyati pulni nodir metallar (oltin va kumush) bilan aynitilashitirish orqali namoyan bo'lgan.

Pulning **metalistik** nazariyasining rivojlanishida merkantistik maktab namoyandalariining qarashlari muhim o'rin tutadi. Ular pulning qadr-qimmatini oltin va kumushning tabiiy xossalari bilan bog'lab, uning tovar mazmunini tan olganlar. Biroq, pulni nodir metallar bilan aynitilashitirish ularning mohiyati va iqtisodiyatdagi roliga to'liq e'tibol bilan baho berish hamda pul foydalanishining rivojlanishiga olib keldi.

Pulning **nominalistik** nazariyasi tarafdorlari metalistik nazariyaga qarshi chiqib, pullarning tovar tabiati hamda ular ichki qiymatini yaratishining o'zini inkor etadilar. Nominalistlar pulga xarakterli belgi sifatida qarab, uning nodir metallar bilan aloqadorligini rad qiladilar. Nominalistik nazariya tarafdorlarining qarashlari o'ziga asosida to'la qiymatga ega bo'lingan metall tengdarning muvotlagi chiqarilishi bilan paydo bo'lib, ha'qiqiy namoyandalari pullar – davlat hokimiyatining mas'uli, shunga ko'ra fuqarolarning pullarning qiymatini belgilashi mumkin, degan fikrlarni ilgari surdilar. XX asrning boshlarida, oltin standartning tun olinmagligi, uning bekor qilinishi bilan, nominalistik nazariya yanada rivojlandi.

Pulning **miqdoriy** nazariyasi bu muamla-dagi pul miqdori, tovar narxlar darajasi hamda pullarning qiymati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilishga asoslangan iqtisodiy ta'limotdir. Uning mohiyati muamla-dagi pul miqdori narxlar va pul qiymati

darajasiining o'tishish ravishida o'zgarishining dastlabki sababi-
tir, degan qoidadan iborat.

Pulning mohiyatini to'larq tushunish uchun uning quyidagi
asosiy vazifalarini ko'rib chiqamiz: 1) qiyamat o'ltchovi; 2) muomala
vositasi; 3) boylik to'plash vositasi; 4) to'lov vositasi.

Pulning qiyamat o'ltchovi vazifasini ideal pul bajaradi. Tovar egasi
yoki sotib oluvchi fikran ideal ravishda bu tovarning almashuv qiy-
matini pul bilan ifodalaydi. Tovarining narxi talab va taklif miqdori
teng bo'lgan holatdagi uning qiyamatiga muvofiq keladi. Aks hol-
da, narx qiyamadan farq qiladi. Demak, tovarlarning narxi ularning
qiyamati, pulning qiyamati, talab va taklifning nisbati va boshqa omil-
larga bog'liq. Tovar almashuv qiyamatining pul bilan ifodalanishi uning
narxini anglatadi. Tovarining almashuv qiyamatini o'ltbosh uchun
muayyan miqdordagi pul materialini birlik qilib olish zarur. Bun-
day birlik **narxlar o'ltchovi (masshtabi)** deb ataladi. Bir tomondan
narxlar o'ltchovi har qanday o'ltchov birligi kabi shartlidir. Ikkinchi
tomondan esa, u muayyan mamlakatda hamma tomondan e'traf etil-
gan bo'lishi kerak. Shuning uchun davlat pul birligi haqqini qonun
bilan rasmiylashtiradi, bu birlik shu tariqa rasmiy tan olinadi.

Tovar muomalasi jarayonida naqd pul bo'lishi kerak, chunki tovar-
larni oldi-sotdi paytida ularning narxviy narxlarini real pulga aylantirg'i-
luzini. Bu jarayonda pul **muomala vositasi** vazifasini bajaradi. Dast-
lab tovarlarni aythushlashida pulning bevosita kumush yoki oltin
quymalar shaklida mavjud bo'lishi muomala vaqtida qiyinchiliklar
tug'dirgan: pul metallni o'ltbosh uni mayda to'laqlarga bo'lish, si-
fatini belgilash zarur bo'lgan. Keyinchalik metall quymalari o'rniga
moneta (metall tangalar) ishlatila boshlagan. Uzlaksiz muomalada
bo'lish natijasida oltin tangalar yeyilib ketishi, o'z vazirining bir qis-
mini yo'qotishi sababli muomalaga to'la qiyamatli bo'lungan qiyamat
belgilari chiqarilgan.

Pul muomaladan chiqarilganda **boylik to'plash** vazifasini bajar-
boshlaydi. Natural xo'jalik sharoitida boylik to'plash, jamg'arish
mahsulot jamg'arish shaklida amalga oshirilgan. Tovar xo'jaligi-
ning rivojlanishi boylik to'plashning pul jamg'arish shaklini keltirib
chiqaradi. Tovar xo'jaligi taraqqiyotining dastlabki davrlarida pul

jarqatirish uni muvamtaladun chiqurib olish yo'li bilan amalga oshirilgan. Keyinchalik foyda kelidan qayish hukimim ahamiyat kash etib, bosh yolg'ari pul foyda keltirnasligi sababli pul ogalari uni harakatga solishga, uni foydali joyda ishlatish yo'lini topishga intildilar.

Tovarlar narziyagi to'lov usullari ko'chikritib otilganda, pul to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Xaridorlar tovarning pulini to'lov usuliduri kelgurani keyingina to'laydi. Pulning bu vazifasi tovar muomalasi doirasini bilan choldanmay, pul qarz berilganda, rent va soliqlarni to'lashda ham to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Qog'oz pullar, veksell va banknotlar - pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan kelib chiqqan.

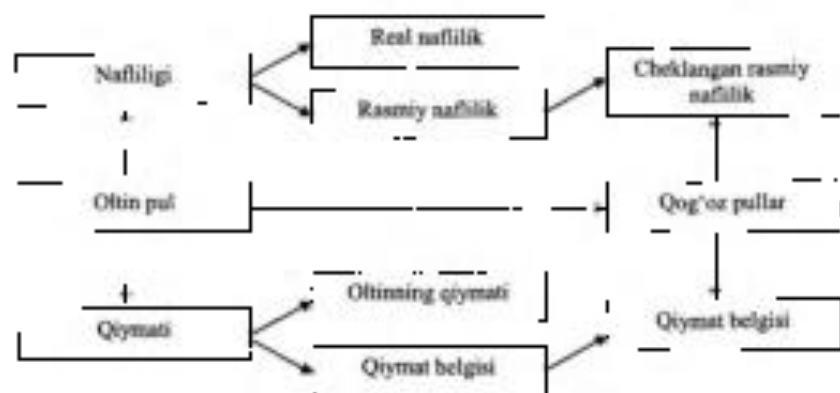
Hozirgi kunda zammaviy, va'ri qog'oz-kredit pullarning iqtisodiy mazmuni va tabiatini ta'g'irishda xizmat yuritilganda, Arrenka, G'arbiy Yevropa va Rossiya'da chop etilgan iqtisodiy adabiyotlarning ko'pchiligida qog'oz pulning tovar xususligi qat'iy ta'kidlanadi. Bunda ayrim iqtisodchilar pulning tabiatini uning likvidligi, boshqa birlari esa uning dekret pul, ya'ni qonun tomonidan mustahkamlanganligi orqali belgilaydilar¹.

Klassiklar ham, miqdoriylik nazariyasi tarafdorlari ham pulning alohida tovar ekanligini va boshqa tovarlardan uning non shu alohida xususiyati ajratib turishini tushunmaydilar. Bizning nazarinizda qog'oz pullar ham alohida tovar bo'lib, boshqa barcha tovarlarning qiymatini ifodalaydigan umumiy ekvivalent sifatida xizmat qiladi. Hozirgi bazar iqtisodiyoti sharoitida bizning kundalik hayotimizda deyarli daryoning barmu namulaklarida harcha valyuta ayirtushlash punktlarida pul savdosi xizmat bo'lib turadi. Bu hodisa bir kunda bir marta emas million marta lab sodir bo'lmog'unda. Mana shuning o'zi qog'oz pullarning tovar ekanligini isbotlaydi. Undan tashqari qog'oz pullar ham boshqa tovarlar kabi ikki tomonlama xususiyatga ega: bir tomondan, umuman tovar sifatida boshqa tovarlar singari qiymatga ega bo'lgan. Ikkinchi tomondan, nafillikka, ya'ni iste'mol qiymatiga

¹ Экономическая теория: Учебник - Изд., пер. и доп. / Под общ. ред. проф. Н.Н.Николаева, А.М.Иофрыкина, Г.П.Журавлевой. Л.С.Тарасевича. - М.: ИНФРА-М, 2005, 163-б.; Экономическая теория: Учебник / Под ред. А.Г.Григорьевой, Т.В.Чижиковой. - М.: Издательство «Юристъ», 2004, 189-191-б.; Курс экономической теории: Учебное пособие под ред. Чернышова М.И., Киселевой Е.А. Кирин. изд-во «АГАС», 1995, 98-б.

ega. Uning iste'mol qiymati umumiy ekvivalent sifatida boshqa istalgan tovarga ulashuvchanligida ifodalanadi. To'la qiymatli pullardan o'z qiymatiga ega bo'lmagan pul belgilarini qo'llashga o'tish banda naqd pulni bosh-kashlarning tivoqlanishi natijasida qog'oz pul oddiy tovarlarga xos bo'lgan xususiyatlar – qiymat va iste'mol qiymatga ega bo'lmaydi. Ammo u maxsus tovar sifatida oltin puldagi ikki xususiyatni – qiymat belgisi va rasmiy muliklik saqlab qoladi.

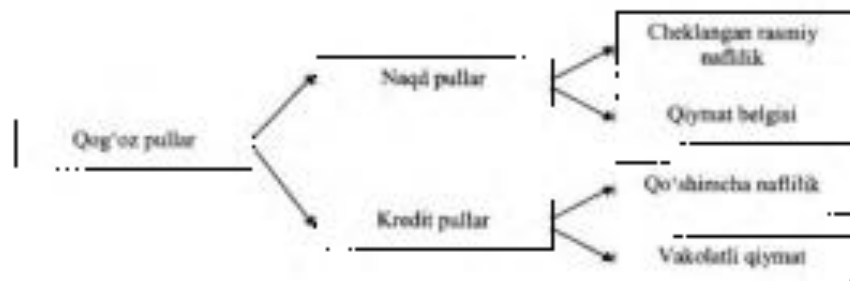
Qog'oz pul umumiy ekvivalentlik vazifasini bajarib, boshqa tovarlar qiymati bevosita qiymatga ega bo'lgan tovar (oltin) bilan emas, balki qiymat belgisiga ega bo'lgan vakolatli «tovar» bilan o'lchanadi»²⁴ (4.3-rasm).

4.3-rasm. Oltin va qog'oz pullarning o'zaro bog'liqligi

Bezor iqtisodiyoti sharoitida pul faqatgina umumiy ekvivalent bo'lib qolmay, balki o'z egasining qo'liga to'yda, dindonda qo'yish vositasi bo'lib xizmat qiladi, o'zlarini-o'zi o'suvchi qiymatga, bir so'z bilan aytganda kapitalga aylanadi. Buning natijasida qog'oz pullar ikkita tarkibiy qismga ajraladi: naqd pullar (qog'oz pul, tanga-chaqalar) va kredit pullar (chek, veksel, sertifikat, to'lov talabnomalari va h.k.). Ularning tub xususiyatlari 4.4-rasmda aks ettirilgan.

²⁴ Yusupov R.A. Dovor munosabatlari qo'llash jarayonida milliy valyuta konformatsiyasini ta'minlashning nazariy asoslari. I.L.N. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya referati. T., 2001. 9-11 b.

4.4-ravm. Naqd va kredit pullarning xususiyatlari

Bundan ko'rinadiki, pul kapital sifatida nommalada bo'ldi, unga qo'shimcha ijtimoiy vazifa yuklatiladi. Endi u shunisi keliradigan maxsus vositaga aylandi²².

Shunday qilib, tovar ayitboshlash, ishlab chiqarish va pulning kelib chiqishi hamda tovar-pul munomalasining rivojlanishi bozor va bozor iqtisodiyotining kelib chiqishiga sabab bo'ldi va uning rivojlanishiga shart-sharoit yarardi.

4.5. O'zbekistonda milliy valyuta – so'mning muomalaga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yo'nalishlari

Har qanday mamlakatdagi tovar-pul munosabatlarining to'laqonli amal qilishi, eng avvalo, muayyan mamlakat milliy valyutasiining mavjud bo'lishi bilan barqaror amal qilishini taqozo etadi.

Mamlakatimizda milliy valyutaning ahamiyatiga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada birinchi Prezidentimiz I.Karimovning: «Milliy valyuta – milliy ixtor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdor²³, degan so'zlarini eslash o'rindi. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng u milliy valyutamiz muomalaga kiritish muhim va muvakkil vazifalardan biri sifatida muayyan bo'ldi. Bu borada hukumatimiz tashabbus bilan har tomonlama g'oslangan, iltihol iqtisodiy siyosat amalga oshirildi. Unga binoan,

²² Shukurmatov Sh. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda pulning yangi munom va tova. Bozor, pul va kredit. Masshis nashr, 2001, 9-h.

²³ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtrish yo'li – I. O'zbekiston, 1995, 217-b.

respublikamiz o'z mustaqilligini e'lon qilgan bo'lsada, dastlabki yillarda sovet Ittifoq pul birligi – rubl hududida amal qilish shaxsiy zarurat sifatida tan olindi. Zero, ittifoqdosh respublikalarning siyosiy jihatdan mustaqillikka erishishlariga qaramay, ular iqtisodiyotning birdaniga, zotlik bilan rubl hududidan ajralib chiqishlari uchun iqtisodiy shart-sharoitlar mavjud emas edi. Bunday holat yagona pul markasi demasdan yuqori darajada moslashtirilgan iqtisodiy birlashtirish mavjud. pul-kredit siyosatining amalga oshirilishini taqozo etar edi. Shunga ko'ra, dastlabki pallada Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki pul emissiyasi bo'yicha monopolistik huquqni amalga oshirib, rubl amal qilgan barcha mamlakatlarning hududida pul barqarorligini ta'minlash bo'yicha chora tadbirlarni ko'rish mas'uliyatini zimmasiga oldi. Buning, bazar munosabatlarining shakllanishi bilan bog'liq tizimda narxlarini erkinlashtirish jarayonlari respublikalararo savdo jarayonlarida munosabatlarni keltirib chiqari boshladi. Respublikalar savdo balanslari taqchilligini eksport narxlarini o'zgartirish, kredit emissiyasi hisobiga moliyalashtirishga majbur etilar. Bundan tashqari, davlat korxonalari keng miqyosli subvixiyalash bo'yicha tadbirlar umumiyatli darajada Rossiya Davlat bankining ixtiyozli kreditlar hisobiga moliyalashtirilardi. Ko'rsatib o'tilgan omillar natijasida rubl hududidagi pul-kredit nazoratining bo'shashib ketishi inflyatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi.

O'zbekistonning o'z milliy valyutasini muomalaga kiritishi zarurati 1993-yilda dastlab Rossiyaning, keyinchalik MDH boshqa qator mamlakatlarining o'z milliy valyutasini muomalaga kiritishi bilan yanada kuchaydi. Chunki, O'zbekistonga boshqa respublikalar hududida amal qilish huquqini yo'qotgan eski rubl pul birligini oqib kela boshladi. Qolaversa, rubl hududida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqil ravishda mamlakatdagi pul-kredit siyosatining rivojlanishini ta'lim nazorat qila olmas edi. O'zbekiston rubl hududidagi bunday sharoit natijasida juda mushkul va zararli holatga tushib qolgan edi. Chunki boshqa davlatlar to'lov va hisob-kitoblari foydalanilishi ta'minlangan 1991-1992-yillar namunasidagi qadrsizlangan rubllar evariga O'zbekistonda turli mahsulotlar olib chiqib ketila boshladi. O'zbekistonga boshqa davlatlarda o'z kurbini yo'qotgan sovet pullari olib kelinishining oldini olish hamda respublika iste'mol bazorini bi-

niyati qilinib maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini 1993-yil 5-mayda «Pul muomalasini tartibga solish hamda respublika iste'mol bozorini himoyalashni kuchaytirish loyihasidagi qarorni qabul qilish to'g'risida qarorga» binom ahoii tomonidan to'vnlarni xarid qilish va depozit operatsiyalarini amalga oshirishda pasport hamda kupon tizimi tashqil etildi. Xususan, qarorda: 1993-yilning 10-mayidan boshlab muomalaga pullarning qo'yilishi faqat O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan pasport asosida amalga oshirilishi; 25 rublning tublagicha bo'lgan qiymatdagi tovarlarni — cheklar, chek dalillari yoki amonachilarning topshirig'i bo'yicha ularning bank muassasalaridagi shaxsiy hisob raqamlaridan naqul pulsiz o'tkazish naqul satilishi; cheklar va chek dalillarini faqat O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga berish va boshqa chora-tadbirlar belgilash berildi.

O'zbekistonda o'z milliy valyutasi muomalaga kiritish ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqich 1993-yilning may oyidan 1994-yilning iyunigacha bo'lgan davrni, ikkinchi bosqich esa 1994-yilning iyun-iyul oylarini o'z ichiga oldi.

Pul islohotini o'tkazishda mamlakatimiz hukumati tomonidan aholini iqtisodiy himoya qilish, uning daromadlarining yo'qotilishiga yul qo'ymaslik tamoyili qat'iy e'tibor qaratildi. Shunga ko'ra, muomaladagi eski pul birliklarining amal qilishini to'xtatish ham sekin-astay, bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Jumladan:

- 1993-yilning 15-noyabridan boshlab 1992-yil nannasidagi 5000 va 10000 rubl qiymatdagi pul belgilarining amal qilishi to'xtatildi;

- 1993-yilning 1-dekabridan boshlab SSSR Davlat bankining 1961-1992 yillardagi 200, 500 va 1000 rubl qiymatidagi pullarining barcha ko'rinishdagi to'lovlar sifatida qabul qilinishi to'xtatildi;

1993-yilning 15-dekabridan boshlab 50 i 100 rubl qiymatdagi pul belgilarining amal qilishi to'xtatildi;

- 1994-yilning 1-yanvaridan boshlab 1, 3, 5, 10 va 25 rubl qiymatdagi pul belgilari muomaladan chiqarildi;

- 1994-yilning 15-apreldan boshlab O'zbekistonda barcha hududida Rossiya Banki banknotlarining muomalada bo'lishi to'xtatildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 30-noyabrda «O'zbekiston Respublikasi hududida «so'na-

kuponning muomalada bo'lish tartibi yomda takomillashtirish bo'yicha chima-talvular to'g'risidagi qarorida 1993-yilning 6-dekabridan boshlab 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 so'm qiyimatidagi «yo'm»-kuponlarni mamlakatimiz hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida mo'ljalladi.

O'zbekistonda milliy valyutani joriy etishda dastlab «yo'm»-kuponning muomalaga kiritilishi quyidagilarga imkon yaratildi: birinchidan, milliy pul islohotining iqtisodiy, texnik va ijtimoiy tarmoqlarini optimallashtirish uchun respublika ichki iqtisodiyatidagi barcha rejalarni moliya-ariflash va hisobga olish; ikkinchidan, mustaqil moliya-kredit va para siyosatini yuritish bo'yicha muayyan taqibalar o'tirish; uchinchidan, milliy pul birligini joriy etish strategiyasi va mexanizmini o'rganish, inflyatsiya jarayoniga qarshi kurash tadbirlari ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish, o'zaro hisob-kitobli mexanizmini yo'lga qo'yish va hokazo.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasi bandasi «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risidagi Qonunning 115-maddasiga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengasining 1993-yil 3-sentyabrdagi 952-XII sonli qaroriga muvofiq, 1994-yilning 1-iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida milliy valyuta «yo'm» muomalaga kiritildi. Milliy valyutani joriy etishni muosabati bilan O'zbekiston Markaziy bankining kassa ishini tashkil etish to'g'risida, milliy valyutani muomalaga chiqarish va hisobga olish tartibi to'g'risidagi ko'rsatma va, shuningdek, qimmatliklarni qayta baholash haqida yuridik shaxslarning baxgalteyva hisobi va hisobotlari o'zgartirishlar kiritish tartibi ishlab chiqildi. Bank muassasalari tashkiloti 1994-yilning 1-iyulidan boshlab bo'yicha yuridik shaxslarning hisob va joriy raqamlaridagi barcha pul mablag'larini va boshqa qimmatliklarni inventarizatsiya qilish va baxgalteyva hisobi ma'lumotlari asosida 1000 so'm-ko'pincha 1 so'm nisbatida qayta hisoblash ishlari amalga o'stirildi.

Tovar-pul muosabatlarining samarali amal qilishi ko'rsatkichlari, milliy valyutani baxqarorligiga ham bog'liq. Bu haqda mamlakatimiz birinchi Prezidenti I.A.Karimov: «Bugungi eng muhim vazifa valyutani baxqaror, dunyoda obro'li valyutaga aylantirishdir».

tirishdir. U yuksak qiymatga va katta kuchga ega bo'lishi lozim. Shuning barqarorligini ta'minlash va qadrlanishini umumimilliy vazifa³⁷, deya ta'kidlab, bunga erishish uchun aniq vazifalarni hal etishga o'rnatilgan to'rtta alohida dasturlar tashkil etib berdi (4.3-jadval).

4.3-jadval

Uzbekistonda milliy valyuta – so'mning barqarorligini oshirish vazifalarini hal etish borasidagi dasturlar³⁸

Dasturlar mazmuni	Dasturlarning asosiy yo'nalishlari	Amalgalashirilishi lozim bo'lgan sharoit-shartlar
Milliy o'chmaning barqarorligini ta'minlash	- islohotlarga bora-bora islohot mullari bilan o'ralish; - aholining o'z manfaatlarini qo'ldiruvchi mullar bilan o'ralish kengaytirish	- islohot mullari ishlab chiqaruvchi korxonalarning turar-joylari yordam ko'rsatish; - zarur bo'lgan islohot mullari ishlab chiqaradigan yangi korxonalarni islatib turar-joylari ta'minlash; - kichik korxonalar faoliyatini o'zaro keng maydon o'ralib berish; - aholi mullari mullaridan kelib qolgan mullarni solib olish imkoniyatiga ega bo'lish, o'zaro xarid qilishni ta'minlash; - import mullari o'ralib olishni ta'minlash; - mullar mahsulotlarini ta'minlashni ta'minlash
Yerli valyuta xarid qilishni ta'minlash	- tashqi iqtisodiy munosabatlar bilan qayta ko'rib o'tilish; - mamlakatning eksport imkoniyatini kengaytirish	- eksportga yo'naladigan korxonalar o'ralib berish; - eksportga yo'naladigan korxonalar faoliyatini rag'batlantirish; - jahon bo'zorida ta'minlash bo'yicha o'raladigan mullar ishlab chiqaruvchi korxonalarni ta'minlashni ta'minlash

³⁷ Karimov I.A. U'zbekiston qishloq yulidagi ishlab chiqarishni ta'minlash yo'li. U'zbekiston, 1995, 21-41.

³⁸ Infaq quyidagi ma'lumot asosida tuzilgan: Karimov I.A. U'zbekiston qishloq yulidagi ishlab chiqarishni ta'minlash yo'li. - T.: U'zbekiston, 1995. 213-6.

Milliy valyutani qadrlash va muvazunlashtirish	- qat'iy milliy valyuta kredit resurslarini ta'riflash va o'zlashtirish; - xalqaro resurslardan - mamlakat va muayyan maqsad yo'nalishi bo'yicha foydalanish	- sholi va korxonalar tarmoqlarida milliy valyuta resurslaridan tajribaviy foydalanishni kuchaytirish; - kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash; - kredit resurslarini o'z ko'p summasi beradigan sharoitlarga yo'naltirish
Inflyatsiya qat'iy qadrlash va muvazunlashtirish	milliy valyutaning yuksak o'zlashtirish qobiliyatini ta'minlash va muvazunlashtirish	muavozilga olingan holda milliy valyuta resurslarini ta'minlashiga erishish; savdo korxonalari va ishlab chiqarish korxonalari o'zlashtirish; - iste'mol loyihalarining o'zlashtirish va qaytarilishini ta'minlash va muvazunlashtirish
Milliy valyutani qadrlash va muvazunlashtirish	milliy valyutaning yuksak o'zlashtirish qobiliyatini ta'minlash va muvazunlashtirish	iste'mol loyihalarining o'zlashtirish va qaytarilishini ta'minlash va muvazunlashtirish

Bu belgilangan dasturlarning amalga oshirilishi milliy valyutani ta'minlashning muvazunlashtirilishiga, qat'iy valyutalarga muvazunlashtirishning amalga oshirilishiga harqarorlashuviga ahamiyatli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Milliy valyutani ta'minlashning harqarorlashuvini ta'minlash, uning harqarorlashuvini oshirish dasturiy ravishda davlatimizning e'tiborida bo'lib, uning harqarorlashuvini ta'minlash. Uning bir ushbu sifatida muvazunlashtirish Prezidenti tomonidan 2017-yil 7-fevralda qabul qilingan qarorlarini aytish mumkin. Bu qarorlar "ilg'ori valyuta tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalanish holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutani ta'minlash" bardi kiritilgan. Bundan tashqari ushbu qarorlar strategiyasida muvazunlashtirish

²¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"q. PF-2947-sonli Farmoni, 3.1-bandi.

lab echiqariladigan tovarlar va xizmatlar hajrini, ularni taqsim qilish, sifatini oshirish, ular sotiladigan bozorlar raqibosi va geografiasini kengaytirishning bir qancha yoʻnalishlari. chorra talibirlari belgilangan boʻlib, ular milliy valyutamiz barqarorligini oshirishning asosiy orqali hisoblanadi.

Xulosa

1. Tovar ishlab echiqarish va ayitboshlashning paydo boʻlishi ijtimoiy mehnat taqsimotining hamda xususiy mulk kelib echiqib, ishlab echiqaruvchilar alohidalashuvining rivojlanishi bilan bogʻliq.

2. Tovarining ikki xossasi nafilligi (isteʼmol qiymati) va qiymati tovarida qaydalangan inson mehnatining ikki yoqlama taʼsifi natijesinde vujudga keladi. Agar nafillik (isteʼmol qiymati) aniq mehnat orqali yaratilsa, almashuv qiymati abstrakt mehnatning natijasi hisoblanadi.

3. Qiymat tovarning ijtimoiy xossasi boʻlib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasini, zarrachasini yoʻqdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab echiqaruvchilar mehnati oʻzining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali koʻrsatadi.

4. Tovar qiymatini aniqlash tovarida iqtisodiyot nazariyasida asosan ikki xil yoʻnalishdagi yondashuv mavjud: qiymatning mehnat nazariyasi, nafillik va keyingi qoʻshilgan miqdor nafilligi nazariyasi. Birinchi nazariya tovar qiymatini unda itijaxamlashgan ijtimoiy zaruriy mehnat anqlari taʼsibil qiladi desa, ikkinchi nazariya tovarning qiymatini uning nafilligi, ayniqsa keyingi qoʻshilgan tovar nafilligi belgilab beradi, deb koʻrsatadi.

5. Tovarlarni ayirboshlash jarayonining uzoq vaqt rivojlanishi natijasida umumiy ekvivalent vazifasini bajaruvchi, boshqa har qanday tovarlarni ayirboshlash mumkin boʻlgan alohida tovar pul sifatida ajralib chiqdi.

6. Pul oʻzining rivojlanish tarixida quyidagi bosqichlarni bosib oʻtdi: tovar pullar (pul oʻrnini har yil mahsuletlar baxshut); toʻla qiymatga ega pullar (oltin yoki kumush); toʻla qiymatga ega boʻlmagan pullar (qogʻoz pullar, oddiy metall tangalar); kredit pullar (voksel, banknot, chek, kredit kartochka).

7. Mamlakatimizning mustaqil iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda milliy volyuntariz (savotning) muvaffaqiyatli amalga oshirilishi katta rol o'ynadi.

Asosiy tashkilot tashkilotlari

Natural ishlab chiqarish — mahsulotlarni ixtiyosiy ehtiyojlarini qondirish, ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun mo'ljallagan ishlab chiqarish.

Tovar ishlab chiqarish — mahsulotlarni o'z iste'moli uchun emas, balki boshqalar uchun, ayirboshlash uchun va boshqalarning ehtiyojini qondirish maqsadida ishlab chiqarish.

Tovar — biron-bir nafilikka va qiymatga ega bo'lgan, ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulot.

Nafilik — tovarning kishilarning harakat-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondirish xususiyati.

Ijtimoiy zaruriy nafilik — ishlab chiqarishga mos keladigan miqdordagi nafilik.

Qiyomat — tovarga qaydalgan ijtimoiy-zaruriy mehnat.

Almashuv qiymati — biron bir xil iste'mol qiymatining boshqa bir xil iste'mol qiymatiga ayirbosh qilinish miqdoriy nisbati. ayrim tovarlar qiymatining boshqa tovar qiymatida ifodalanishi.

Ijtimoiy zaruriy ish vaqti — muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiytdagi mehnat turidagi va jadalligi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqti.

Qiyomat qonuni — tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash uning qiymati asosida amalga oshirilishi, qiymatning o'zi esa ijtimoiy zaruriy mehnat sarfari orqali o'lchovishini ifodalovchi sabab-oxibat bog'liqligi.

Aniq mehnat — ma'lum maqsadga qaratilgan, muayyan bir shaklda sarflanadigan va aniq turdagi iste'mol qiymatlarini, nafilikni yaratishga keltiradigan mehnat.

Abstrakt mehnat — turli tovarlarda qaydalgan mehnatning aniq shaklidan qat'iyliz nazar unumun inson mehnatining sarflanishi, ijtimoiy mehnatning bir qismi.

Mehnat unumdorligi — aniq mehnatning vaqt birligi ichida mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir. U ma'lum vaqt davomida ishlab

chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun ketgan vaqt bilan o'lchanadi.

Mehnat intensivligi – vaqt birligi ichida mehnatning sarflanish tezligi yoki jadalligining oshib borishi.

Pul – har qanday tovarlarni sotish va sotib olish mumkin bo'lgan umumiy ekvivalent rulu hajaratchi maxsus tovar.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ijtimoiy xo'jalik shakllariga umumiy tavsif bering. Normil va tovar xo'jaligining asosiy farqlari nimalaridan iborat?

2. Tovarni ishlab chiqarish va bozorning vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntiring.

3. Nima uchun tovarga nafilik (iste'mol qiymati va almashuv qiymatining birligi sifatida qaraladi? Tovardagi bu ikki xil xususiyat nimadan kelib chiqadi?

4. Qiymatning mehnat mazmuniyati mazmunini tushuntirib bering.

5. Qiymatning so'nggi qo'shilgan miqdor nafiligi mazmuniyati asosida nima yotadi?

6. Keyingi (so'nggi) qo'shilgan miqdor nafiligi nima va uning paydo bo'lishi sababini tushuntiring.

7. Tovarlarni qiymatini aniqlashga bo'lgan quyidagi usullarga o'z munosabatini aniqlating:

a) ijtimoiy zaruriy mehnat sarflan bilan belgilanadi;

b) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafiligi bilan aniqlanadi;

va keyingi qo'shilgan tovarlarning nafiligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

8. Pulning mazmuniyati va vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntirib bering.

9. Pulning funksionalistik va evolyusion konsepsiyalarining mazmuni nimadan iborat?

10. Pul qanday vazifalarni bajaradi? Har bir vazifasining mazmuni tushuntirib bering.

11. Oltin pul va qog'oz pul o'rtasidagi umumiylik va farqlarini ko'rsatib bering.

12. Qog'oz va kredit pullarning qadri-qiymati va barqarorligi nima bilan belgilanadi?

II-B O' LIM

BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI

5-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMAL QILISHI

Oldingi bobda tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonlari ning rivojlanishi natijasida pulning vujudga kelganligi, tovar-pul munosabatlarining rivojlanib, iqtisodiyotning har qanday jabhalarini qamrab olganligi, asla-ekkit bozor iqtisodiyotining shakllanib ketayotganligi bayon etildi. Ushbu bobda bozor iqtisodiyotining mazmuni, uning asosiy belgikasi, subyektlari va rivojlanish bosqichlari to'liqligiga ulohida e'tibon qaratilgan. Bozor iqtisodiyotining doimiy va asosiy tuzumshakllari, uning afzalliklari va ziddiyatlari tahliliga bata e'tibon berilgan. Shuningdek, bozor va uning turlari, bozor to'laqlanishi, uning tarkibiy qismlari hamda usullarini yoritib berishga alohida e'tibor qaratilgan.

5.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti dunyoning ko'pchilik mamlakatlari uchun xos bo'lib, a' turl mamlakatlarda har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan amal qilib o'tirib kelayotgan va rivojlanmoqda. Bu iqtisodiyotning amal qilish mexanizmini ko'plab aslari davomida tarkib topib, sinxronlab, hozirgi davrda ma'xariy boshqarish shakli kash etib va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan tushuniladiki, yozuq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik qoidalari saqlanib qoldi.

Oldingi bobda ta'kidlanganidek, xususiy mulkchilikning paydo bo'lishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining ruy berishi hozir iqtisodiyotning kelib chiqishi va mavjud bo'lishing asosiy sharti hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xalqlarning tovar shaklini taqozo qiladi, to'la ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul munosabati, ayirboshlash, taqsimlash va islatilishning bozorga oid xususiyatini ko'zda tutadi. To'var ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosiy tashkiloti.

ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlikning erkinligi, resurslar erkin almashinuvining ta'minlanishi bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining muhim sharoiti bo'lib hisoblanadi. Tovar ishlab chiqaruvchi qanchalik mustaqil bo'lsa, bozor ham shu darajada yaxshi rivojlanadi. Erkin ayirboshlash tovar ishlab chiqaruvchi faol qatnashning nishani samarali yo'nalishlarni ko'rsatib beruvchi erkin bozorlarning shakllanishiga imkon yaratadi.

Bozor iqtisodiyoti — bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomala qilish qonun-qoidalariga asoslangan ta'sisdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlari asoslanib, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, u iqtisodiy monopoliizmi inkor etadi. Aynan adabiyotlarda bozor iqtisodiyoti — bozor xo'jaligi subyektlari iqtisodiy xatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar-pul munosabati orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashtirilgan holatini bildiradi. Bozor iqtisodiyotida bozor idoralari butun tizimni, uning barcha bosqichlari — ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha subyektlarini qamrab oladi. Shuni ham o'tiborida tutish kerakki, hozirgi sharoitda o'rnatilgan rivojlangan iqtisodiyotda 24 mln dan ortiq turdagi tovarlar mavjud bo'lib, har yili ularning 1/50 qismi yangilari turadi. Hozirgi sharoitda bozorning ishtirokchisi tovar turlari va hajmi bo'yicha talab va taklifni tartibga solishni ta'minlaydigan bozor qilib bo'linmaydi. Bu esa bozorning vazifasini hech qanday markazlashtirilgan rejalashtirish idoralari qamroq qiyatli bajarib olinmasligining yaqqol dalilidir. Bozor iqtisodiyoti esa eng samarali va muvaffaqiyatli tizim hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti subyektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, o'z mahsulotini sotuvchi ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, asarda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Ushbu bozor xo'jaligining barcha asosiy subyektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektor) va davlat sektori.

Uy xo'jaliklari — iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohaslarida Yaratilgan tovar

va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bazar iqtisodiyotida uy xo'jaliklar mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlarni shaxsiy ehtiyojini qamalganlik uchun sarflanadi.

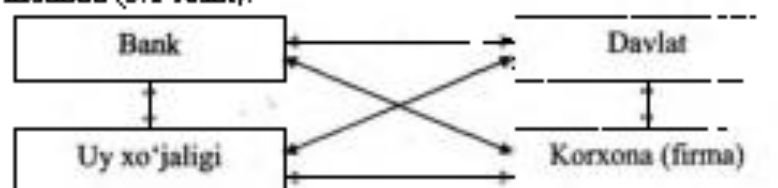
Tadbirkorlik sektori – bu iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'inidir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitabni ishga solishni taqin xo'latadi, bu kapitaldan olingan daromadda ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflinadi. Tadbirkorlar bazar xo'jahida tovar va xizmatlarni yetkazib beradi.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsud qilib qo'yilmagan, umuman, iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli byudjet tashkilotlari va muassasalarning majmui.

Shuningdek, ba'zi darslik va o'quv qo'llanmalarda bazar iqtisodiyotining yetta bir alohida, mustaqil subyektni sifatida banklar ajratib ko'rsatiladi.⁹⁹

Bank iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliyu-kredit muassasasi.

Shunday qilib, yuqorida keltirib o'tilgan bazar iqtisodiyot subyektlarining o'zaro ta'siri va aloqasini quyidagi rasm orqali ifodalash mumkin (5.1-rasm).

5.1-rasm. Bazar xo'jaligi subyektlari o'zaro aloqasining umumiy modeli

⁹⁹ Bazar iqtisodiyotining tashkiliy tuzilishi (tashkiliy tuzilishi): Yulduzlar' Hozirgi paytda, B.H. Buzanov, B.H. Buzanov, B.H. Buzanov, 4-e nashr, - Yil: B.H. Buzanov, 2004, s.78-79; Tojikiyev D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalarini uchun o'quv qo'llanma (4-e nashr, M. Sharifxo'jaevning ilmiy rahbari ostida, - T.: O'qituvchi, 2007, 74-8).

Har qanday bozor iqtisodiyotini tashkil etib solib mexanizmini, asosan, to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'lishi: narx, talab, taklif, raqobat.

Narxlar mustaqil o'zgarib turadi, shuning uchun narx ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yul ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamada raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar o'z navbatida, narxlardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli shakllardagi mulkiylikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkiylikning ustuvorligi;
- tadbirkorlik va tanlov erkinligi,
- raqobat kurashining mavjudligi;
- davlating iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
- kurxona va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning barcha bosqichlari uchun umumiydir. Lekin bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap hergamela bu iqtisodiyotning tarixan tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qilish zarur. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbtalqai rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U iqtisodiy adabiyotlarda **klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti** deb nom oladi. Uning asosiy belgilari: a) iqtisodiy faoliyat yuritishning xususiy mulkiylikka asoslanganligi; b) kapital va ishlab chiqarishning korxona miqyosida umumlashtirilganligi; v) tadbirkorlar, ishchilar, tovar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning shaxsari ekinligi; g) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; d) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; e) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, jabsizlikning va aholi ijtimoiy talxqalashuvining kuchayishi; j) bozor harakatlarning shaxsiy mulkga ebitirilishi, nomd'lum bozor uchun ishlab.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti deb atilib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

a) iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatini yaratishning turli mulkchilik shakllari, ya'ni xususiy, davlat, jumoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanganligi;

b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qo'liga to'plandib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

v) iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa amillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

g) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes reja-si, prognozlash, turli xil dasturlar asosida ishlash, buyurtmalarni bajarish, marketing diziini o'qib boshqarish va hushqalar);

d) iqtisodiy amriyarning kuchayishi. Bunda davlatga, jumxalar va xususiy kishilarga tegishli turli xil iqtisodiy ta'minol va ijtimoiy sug'urtalarni kmlarining vujudga kelishi.

5.2-rasm. Zamonaviy besor xo'jaligi modellari

Bu har ikkala turla bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlarini saqlanib qoladi. Ularda tovar va pulning harakati, ularning qurilish-qoidalarini o'zgartirish uchun regjiz va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi zamon bozor xo'jaligi iqtisodiyotidagi xususiy va davlat sektorlarining o'zaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga tashqi ta'sirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvchi mas'uliyatlar va vazifalardan kelib chiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (5.2-rasmi).

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va talablar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar ta'riflanib taqozo qilinadi. Ular quyidagilardir: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi, modernizatsiyalanib diversifikatsiyalanish va boshqalar.

5.2. Bozor iqtisodiyotida dolunli va asosiy muammolarning hal qilinishi

Ijtimoiy xo'jalik yaratishning bozor iqtisodiyotiga asoslangan yo'lini o'ralagan har qanday mamlakat mazkur iqtisodiy tizimning qanday amal qilishini mukammal bilishi uchun hisoblanadi. Buning uchun, eng muvaffaqiyatli qanday iqtisodiy tizimning umumiy muammolarini ifodalovchi quyidagi savollarga javob topish kerak bo'ladi:

1) qanday mahsulot va xizmatlarni, qancha miqdorda ishlab chiqarish zarur?

2) ushbu mahsulot va xizmatlarni qanday texnika va texnologiya vositasida ishlab chiqariladi?

3) bu mahsulot va xizmatlar kim uchun ishlab chiqariladi?

Iqtisodiy adabiyotlarda ushbu muammolar qisqartirib «nima, qanday qilib, kim uchun ishlab chiqarish zarur?» tarzida ifodalanganadi. Bu muammolar an'anaviy iqtisodiyotda asosan urf-odatlar, ko'p yillik davomida mavjud bo'lib kelayotgan an'analar, milliy, diniy, iqlim va boshqa omillar ta'sirida hal etiladi, ma'muriy-buynaloqchilikka asoslangan iqtisodiy tizimda markazlashtirilgan holdagi taqsimot va rejalashtirish orqali hal etiladi. Lekin bozor iqtisodiyoti bu muammo-

larni o'zgach qat'ida hal etadi. Bunda bozor iqtisodiyoti tizimining o'ziga xos xususiyatlaridan, uning talablari va qonun-qoidalaridan kelib chiqadi.

Nirva va qancha miqdarda ishlab chiqarish zarurligi bozor iqtisodiyoti sharoitida eng avvalo iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanish darajasiga, talab va taklif nisbatiga bog'liq. Bunda mavjud bo'lgan resurslar qanday hajmda band qilinishi yoki qaysi qismini ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi haqi hisobga olinishi lozim. Bu savolga javob berishda korxona xususiyatlarining ko'rsatkichlari va yuqori darajada foyda olish uchun intilish qoidasiga amal qiladi. Shu bilan birga resurslar va xizmatlarning qanday to'plamini jamiyat talablarini to'la qondira olishi o'ziga olinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida faqat talab mavjud bo'lgan, binoqarib, foyda keltirishi mumkin bo'lgan mahsulot va xizmatlar yaratiladi. Bunda korxona foydasi hajmini tovarni sotishdan olinadigan daromad va uni ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari o'rtasidagi nisbat aniqlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy (sof) foyda olovchi tarmoqning kengayib borishi tamoyili amal qiladi. Chunki foyda darajasining nisbatan yuqoriligi bu tarmoqqa kam foydali tarmoqlardagi kapitallarning oqib o'tishini ta'minlaydi. Ammo tarmoqda yangi ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishi o'zini o'zi cheklavchi jarayon hisoblanadi. Chunki tarmoqqa yangi korxonalarning kirib kelishi bilan uning mahsuloti taklifi bozor talabiga nisbatan jadal ravishda o'sadi. Bu esa avvalin mazkur mahsulot narxining pasayishiga harakat iqtisodiy foydaning yo'qolishiga olib keladi. Hozirgacha aytigandak, nafaqat bu foydani yo'qqa chiqaradi. Bozordagi talab va taklifning iqtisodiy foyda nolga teng bo'lgan holdagi nisbat bu tarmoq mahsulotining umumiy miqdorini belgilab beradi. Shu vaziyatda tarmoq ishlab chiqarishning «muvozanatli» holatiga yetadi. Bozor talabi yoki taklifida yangi o'zgarishlar ro'y bermaguncha bu muvozanat buzilmaydi. O'z-o'zidan aniqki, tarmoqdagi tovar ishlab chiqarishdan zarar ko'rilishi, kiritilgan holatda korxona bema'iy iqtisodiy faoliyatidan voz ko'chadi. Buning natijasida zarar ko'ruvchi yoki past foyda darajasiga ega bo'lgan tarmoqda ishlab chiqarish hajmi ko'kin qisqarib, taklifning talabdan ortda qolishi ro'y beradi. Bu esa,

sokiu-asta mahsulot narxining ko'tarilishi hamda foyda darajasining oshishiga sharoit yaratadi. Natijada tarmoq o'zining ishlab chiqarish hajmini qayta tiklaydi va fauliyati barqarorlashadi.

Ishlab chiqariladigan mahsulot turi va miqdorini aniqlashda iste'molchi talabi alohida, muhim rol o'ynashini ta'kidlash lozim. Iste'molchilarning tovarlarni sotib olish maqsadida pul daromadlarini sarflashga tayyorliklari bazar talabi sifatida namoyon bo'ladi. Agar bunday talab hajmi ahamiyatli darajaga yetsa, korxona ushbu mahsulotni ishlab chiqarishga rag'bat sezadi. Ya'ni iste'molchi talabining ko'payishi, bu mahsulotni ishlab chiqaruvchi tarmoq o'zining iqtisodiy foyda keltiradi. Iste'molchi talabining qisqarishi esa tarmoq ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Qisqasi, haror iqtisodiyoti sharoitida iste'molchining talabi qanday mahsulot turlarini ishlab chiqarish masalasini hal qilishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, nima ishlab chiqarish zarurligini belgilash ko'p darajada resurslarni yetkazib beruvchilarga ham bog'liq. Resurslarga bo'lgan talab bu hosilaviy talab, ya'ni bu resurslar vositasida ishlab chiqariluvchi tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabdan kelib chiqadi. O'z daromadlarini yuqori darajaga yetkazishda resurslarni yetkazib beruvchining ham haror talabidagi keling chiqishi shubhsiz. Faqat iste'molchi talabiga uruvchi tushuvchi tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar foyda olib ishlatish mumkin va shu korxonalarning resurslarga bo'lgan talabi kuchayadi. Qisqasi, iste'molchining afzal ko'riishi uning talabi orqali namoyon bo'ladi. Tovar ishlab chiqaruvchi va resurslarni yetkazib beruvchilar o'z manfaatlarini to'minish uchun bu talabga mos ravishda, ya'ni yuqori foyda olish uchun pul to'lash qobiliyatiga ega bo'lgan iste'molchilarga zarur bo'lgan turdagi va miqdordagi tovarlarni ishlab chiqaradi va resurslarni yetkazib beradi.

Tovarlar qanday usulda ishlab chiqariladi yoki ishlab chiqarish qanday tashkil qilinadi, dagan savulga hanti korxona iqtisodiyoti sharoitida o'ziga xos javob bo'ladi. Bunda uchta asosiy bog'liq masalaga e'tibor beriladi:

- resurslarning alohida tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi;
- korxonalar tomonidan ishlab chiqarishning amalga oshirilishi;
- har bir korxona resurslarining uyg'unlashuvi va texnologiyani tanlash.

Bozor tizimi resurslarni avvalo yuqori baholab va foyda darajasiga ega tannozqlarga yo'naltiradi. Past foyda darajasiga ega yoki foyda olmeydigan tannozqlar iqtisodiy resurslardan mahrum bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida eng zamonaviy texnologiyani qo'llashga layoqatli bo'lgan va shunga intilgan korxonalar samarali faoliyat ko'rsata oladi. Korxonalarning iqtisodiy samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq: mavjud texnologiya, ya'ni mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlovchi resurslarning oqilona uyg'unlashtiruvchi darajasi hamda iqtisodiy resurslarning narxlari. Boshqachra aytganda, iqtisodiy samaradorlik mahsulotning umumiy hajmini ishlab chiqarishga resurslarni eng kam darajada sarflagan holda erishtirilishi hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti o'zgaruvchan bo'ladi: u iste'molchilar, ishlab chiqarish texnologiyasi, iqtisodiy resurslar tarkibi o'zgarishiga muvofiq holda o'zgaradi. Ayni paytda resurslarni taqsimlashning uchta samarali hisoblangan usuli vaqt o'tishi bilan iste'molchi didining o'zgarishi, ishlab chiqarish yangi texnologiyasining yaratilishi va taklif qilingan resurslar tarkibining qayta o'zgarishi oqibatida eskirishi va samarasiz bo'lib qolishi mumkin.

Iste'molchi dididagi o'zgarishlarning mahsulot narxi va foydaga ta'siri aynan tannozqlarni qisqartirish va boshqalarini kengaytirishni talab qiladi. Bu o'zgarishlar resurslar bozori orqali amalga oshiriladi, chunki kengayib boruvchi tannozq resurslarga ko'proq talab hisoblanadi, qisqarib boruvchi tannozqlarga talab kamaytiradi. Buning natijasida mavjud keluvchi resurs miqdorining o'zgarishi, resurslarni qisqartiruvchi tannozqlardan kengayiruvchi tannozqlarga qayta taqsimlaydi. Demak, bozor tizimi texnologiyaning o'zgarishi va har xil resurslar tarkibi tarkibidagi o'zgarishlarga moslashadi.

Bozor iqtisodiyoti fan-texnika taraqqiyotini rag'batlantiradi. Hozirgi kunda ko'pchilik texnologiyalarni qo'llash korxonaning o'z raqobatchilari oldidagi yuqorinchalik ustunligini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi korxonaning iqtisodiy foyda olishini bildiradi. Bundan tashqari, bozor tizimi yangi texnologiyaning tarqalishi uchun sharoit ham yaratadi. Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxona yuqori foyda berishi mumkin bo'lgan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqarishni amalga oshira-

qilar. Qisqacha xulosa qilinsaligan bo'lsa, hozir iqtisodiyoti sharoitida «nima, kim uchun va qanday qilib ishlab chiqarish zaruri degani muammasiga quyidagicha javob beriladi:

a) yuqori loyqa beradigan barcha tovarlar va xizmatlar to'lovga layoqatli iste'molchilar talabiga yetarli hajmda ishlab chiqariladi;

b) tovar va xizmatlar to'lov layoqatiga ega, yuqori foyda olish imkonini beradigan xaridorlar uchun ishlab chiqariladi;

v) yuqori loyqa olishni ta'minlaydigan, resurslarni tejash imkonini beradigan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqariladi.

5.3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari

Oldingi bobdan ma'lumki, mavjud iqtisodiy tizimlar orasida bozor iqtisodiyoti n'zining afzalliklari bilan ajralib turadi. Aynan shu afzalliklar mazkur iqtisodiy tizimning samarali va harqaror amal qilishi, rivojlanishiga zamin yaratadi. Eng avvalo, bozor iqtisodiyotining uchta asosiy jihati ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq bo'lgan.

1. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yonlarni beradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyotga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. Ya'ni ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyat uchun mavjud resurslardan zarur tovarlarni to'lab darajasidagi miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

2. Iqtisodiy faoliyat va tanlovrerkintiligi. Bozor iqtisodiyoti tizimining muhim afzalliklaridan biri shundaki, u shaxsiy erkinlik roliga ega bo'lgan bo'lad. Ijtimoiy ishlab chiqarishni tasvifat qilishning asosiy muammolaridan biri bo'lib alubola shaxs va korxonalar iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish hisoblanadi. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Birinchisi — markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash bo'lsa, ikkinchisi —

bozor tizimi vositasi orqali ixlosiy harakatdir. Faqat bozor tizimining iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga

layoqatlidir. Buzor iqtisodiyoti tadhirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qilib, ayvun shu natijali va muvaffaqiyatli erishadi.

3. Iqtisodiy subyektlar **lininisiz harakat va izlanishlarining ta'minlanishi**. Bozor iqtisodiyotining yana bir afzalligi shundaki, unda har bir shaxs, korxona, firma va korporatsiyalar lininisiz harakatda va izlanishda bo'lishadi. Chunki xo'jusizlik, sustkashlik, beg'arlik har qanday xo'jalik tizimini xomavayron qilishga olib keladi. Jamoaviy va yuridik shaxslar raqobatga barqaror berish, doimiy ravishda foyda olishni ta'minlash uchun kurashadi. Natijada buzor iqtisodiyoti million-million kishilarni harakatga soladi, ularni boqimandalik kayfiyatidan qutqaradi.

Bozor iqtisodiyotining yuqorida ko'rib chiqilgan asosiy afzalliklari bilan bir qatorda boshqa ko'plab ijobiy jihatlarni ham sanash o'tish mumkin. Jumladan:

uning ishlab chiqarishning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashuvi va ko'nikishining yuqori darajasi:

- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish, ularni ishlab chiqarishga joriy etishning jadal sur'ati;

- turli turtan ulg'ayishlarni qondirish, mahsulot sifatini oshirish qobiliyati;

buzilgan muvozanatni nisbatan tezlik bilan qayta tiklash;

- cheklangan xabarot - turli resurslarning oqim darajasi va ularning sarflanish darajasiga yo'nalgan holda bozor iqtisodiyotining muvaffaqiyatli amal qila olish imkoniyati.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bozor iqtisodiyotining ham o'ziga xos kamchilik va ziddiyatlari mavjud. Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyati shundan iboratki, u o'zining bosh mazoti mexanizmi - raqobatning kuchsizlanishiga yo'l qo'yadi va hato buni rag'batlantiradi. Bunday iqtisodiyotda raqobat kuchsizlanishining ikki asosiy manbai mavjud:

1) bozor iqtisodiyoti sharoitidagi erkin muhitda tadhirkorlar foyda keridan qutib va o'z iqtisodiy manqellarini yaxshi ushga intilib, raqobatning cheklangan yo'llardan ozod bo'lishga harakat qiladilar. Entablarning qo'shilib kelishi, kompaniyalarning xufiyona kelishuvi, raqo-

bitirishning muqommariy usullari (masalan, jismoniy kash ishlatish, zo'ravonlik, tazyiq o'tkazish va h.k.) ni qo'llash. Bularning barchasi raqobatning kuchayishini va uning tartibga soluvchilik ta'sirining pasayishiga olib keladi.

2) bozor tizimi muvaffaqiyatli texnika taraqqiyoti ham raqobatning zaiflashishiga olib keladi. Eng yangi texnologiya, masdan: a) juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanilishi; b) yirik bozorlar barishini; v) kompleksli, markazlashgan va qat'iyati bir xil bo'lib birlashgan bozorning tashkil topilishi; g) buy va ishonchli xomashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiyi bozorning hajmiga nisbatan keng miqdordagi boshlanuvchi ishlab chiqaruvchilar mavjud barishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiya qo'llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, aksariyat hollarda ko'p miqdordagi moyda firmalar ekan, ammo ko'p bo'lmagan yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqqos qiladi.

Bozor tizimi jamiyatning yuqori ehtiyojli tovarlar bilan ta'minlanishiga ham kafolat bermaydi. Raqobatning kuchayishini borishi iste'molchining erkinligiga ham putur etkazadi. Bozor tizimi u'zining iste'molchining xohishiga ancha mos keluvchi resurslarni taqsimlash layohimini ham yo'qotib barishi mumkin.

Bozor iqtisodiyatning navbordagi ziddiyati jamiyat a'zolari daromadlaridagi tengsizlikning kuchayib barishi va aholining tobaqalanishi bilan bog'liq. Bunday iqtisodiyat har qanday yuksak darajada rivojlanmasin daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi. Faqat uni ma'lum darajada yumshatish mumkin.

Bozor iqtisodiyatining umumiy e'tirof qilingan kamchiliklaridan yana biri shundan iboratki, u ijtimoiy no'mutlar va xizmatlarni ishlab chiqarib, bozorga talif qilishga qodir ekan. Shu sababli jamiyat a'zolarini bunday no'mutlar va xizmatlar bilan ta'minlash davlat zaruratsida bo'ladi.

Tovarlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi ro'y berib umidqan no'muvofiqlikni bartaraf eta olmaslik ham bozor iqtisodiyatining ziddiyati hisoblanadi. Bu pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiya jarayoni orqali namoyan bo'ladi.

Bazor iqtisodiyotining asosiy ziddiyatlari bilan bir qatorda quyidagi **kanuchilik yoki salbiy jihatlari** ham mavjud:

- atrof-muhitni ishlab chiqarish va boshqa faoliyat turlari ta'siridan muhofaza qilish mexanizmining mavjud emasligi;
- resurslarning qayta tiklanmaydigan turlarini saqlash imkoniyatining yetqiligi,
- mehnat qilish bilan bog'liq kafolatlarning mavjud emasligi;
- fonda fundamental va amaliy tadqiqotlarning rivojlanishiga ko'ringlashuvning yetqiligi;
- rivojlanishning isqaruvliligi, inqirozli holatlarning bo'lib turishi hamda ijtimoiy ishlab chiqarishning pasayishi, ishsizlik darajasining oshishi, kabi holatlarining mavjudligi.

Shuningdek, 2008-yilda AQSH ipoteka kreditlash tizimida rujusga kelgan baxda ko'plab rivojlangan mamlakatlarga tarqalib, avval iqtisodiyotning moliyaviy sektorida, keyinchalik esa real sektor hamda ijtimoiy sohasida jiddiy talofatlarga olib kelgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ham ko'p tomondan bazor iqtisodiyotining ziddiyatli jihatlari ta'siri bilan bog'liq. Akseriyat rivojlangan mamlakatlardan hozirning o'zmi-o'zi qutqalib muvoinimini saqlashga harakat qilish, tartibga solish vazifalariga muvofiq e'tibor qaratmaslik proqramida inqiroz holatlarining ruy berishiga olib keldi. O'zbekistonda davlat tomonidan bazor muqosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni tartibga solish jarayonlariga doimiy e'tibor qaratilib, zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan hushqaroy usuli-lari qo'llandi va bunday yondushuv oxir-oqibarda o'zini ko'rsatadi.¹¹

5.4. Bazor va uning vazifalari

Bazor tushunchasi bazor iqtisodiyotining muhim kategoriyasi bo'lib, iqtisodiyot nazariyasida ham, amaliy yuritish amaliyotida ham, har xil mamlakatlarda tajribasida ham qo'llaniladigan ilmiy-amaliy tushunchadir. Eng avvalo *obalar* va *obalar iqtisodiyoti* tushunchalarining bir biridan farqlanishini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Chunki,

¹¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralar, - T. O'zbekiston, 2009, 8-b.

ko'pincha, bu ikki tushunchani bir xil ma'nodan foydalanish, ya'ni adabiyotlarda shuorini so'zlar sifatida qo'llash yoki ularni chalkashtirish hollari uchraydi. Bozor jamiyatda bozor iqtisodiyoti shakllanganiga qadar mehnat taqsimotining o'z borishi natijasida vujudga kelgan bo'lib, u ijtimo'iy taktir ishlab chiqarishning ayirboshlash jarayoni ni o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa bozor munosabatlarining tarixan uzoq davr mobaynida rivojlanishi natijasi his'li, unvar-joi qonunlari asosida tashkil etiluvchi va faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiy tizimni anglatadi.

Bozor iqtisodiyoti taktir ishlab chiqarishning barcha fazalarini: ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini qamrab oladi. Bozor esa faqat bitta fazadir, ya'ni ayirboshlash fazasini o'z ichiga oladi. Bozor tushunchasi yuzaki qarashda oddiy tushunchaga o'xshab ko'rinadi, ayrintlar bozorni tovarlar sotiladigan va xarid qilinadigan joy deb o'ylashadi. Lekin uning ichki mazmuniiga e'tibor berilsa, u ko'p qirrali bo'lib, mazmunni o'zgaruvchanlikni, turli davrlarda turli ma'noni anglatishini bilish olish mumkin. Bozor tushunchasi tovar ayirboshlashning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, u ijtimo'iy jurnou nazumining o'xirlarida kelib chiqqan va ilastlash tovar almashuv, tovar ayirboshlash joyi yoki maydoni degan mazmunni anglatgan. Dastlab, bozor ikki yoki bir nechta qabila a'zolari bir-birlari bilan tovar almashuv joyi sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, kuramamdeinlikning rivojlanishi, shaharlarning paydo bo'lishi bilan alohida maydonlar ajratilib, unda kishilar o'ldi-sotdi qilganlar. Lekin hali u davrlarda tovar ayirboshlash $T = T$ ko'rinishida, ya'ni bir turdagi tovarga boshqa turdagi tovarni ayirboshlash shaklida bo'lgan. Bunday ayirboshlashda vaqt va mabsoni bo'lmay, bir vaqtning o'zida o'sha joyda almashuv jarayoni sodir bo'lgan. Keyinchilik tovarlarini birodry turdai ayirboshlashning ziddiyatlari kuchayib borishi natijasida pul kelib chiqib, sotish va sotib olish jarayoni ilkiga ajralgan va $T - P = T$ ko'rinishini olgan. Endi tovarni sotish ($T = P$) va sotib olish ($P = T$) zamou va makou jihatidan mos kelmasligi mumkin. Chunki sotuvchi o'z tovarini bir joyda pulga ayirboshlab, o'ziga kerakli tovarni boshqa vaqt va boshqa joyda sotib olishi mumkin. Pulning kelib chiqishi bilan saodogarlur, ya'ni tovarlarat ishlab chiqatuv-

chidan olib iste'molchiga, bir joydan ikkinchi joyga olib borib sotish bilan shug'ullanadigan maxsus guruhlar paydo bo'ldi.

Mehnat taqsimoti chuqurlashib savdo shakli vujudga keldi. Bu shakl tovar-pul harakatini tezlashtirish imkonini berib, iste'molchi bilan ishlab chiqaruvchini bog'laydigan vositaga aylandi. Bunda ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi ham bir-birlari bilan uchrashishi shart bo'lmay, ular savdogarlar-vositachilar orqali aloqa qilishlari mumkin bo'lib qoldi. Endi bozor tashkilotchisining mazmuni o'zgarib, yangi ma'no kasb etadi, ya'ni tovar-pul muammasining yangi shakli sifatida namoyon bo'la boshlaydi. Oldi-sotdi jarayonida yangi o'ziga xos muhim tovar – ishchi kuchining paydo bo'lishi bilan bozor umimiy tus olib, uning mazmuni yanada kengaydi. Endilikda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning oltas, balki ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ham bozor jarayoni orqali o'tib, ishlab chiqarishga jalb etila boradigan. ularning bir-biriga o'zaro ta'siri to'g'ri to'g'ri emas, balki bilvosita – bozor orqali sodir bo'la boshlaydi. Shunday qilib, hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning ko'p qismi mutakabib ulog'larini, ularning o'zaro bir-birlariga bo'lgan ta'sirini bog'laydigan bog'lin. jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan jarayon sifatida shakllandi. **Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida vujudga keladigan munosabatlar majmua.**

Bozorning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentslik prinsipi asosida ayirboshlash;
- sotuvchilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi,
- to'lovga layoqatli bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va rag'batlantirish.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tanqulagan obyektiiv iqtisodiy jarayondir.

Bozordagi tovar va xizmatlar miqdori talabga nisbatan kam bo'lsa narxlar oshib ketadi, ayirboshlashning ekvivalentslik muvozanati buziladi. natijada tovarni sotuvchi to'lovchidan ortiqcha daromad

nish imkoniga ega bo'ladi. Aksincha, bozorda tovarlar miqdori talab miqdoriga moslashib ketsa, narxlar pasayib ketib, sotuvchilar zarar ko'radilar. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida sushashlik, no'qurluk va xarajatchilik yuz berib, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilgan ham zarar oshib ketadi, chunki bozor bunday behuda sarfning hisobiga olmaydi. Bularning harcharisi bozor o'z mexanizmi orqali amalga oshiradi. Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyq'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar.

Bozorning iqtisodiy mazmunini ochilda uning obyekti va subyektlari ajratib ko'rsatish lozim bo'ladi. **Bozor obyekti** – ayir-boshlash munosabatlariiga jalil qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.

Hozirgi sharoitda oziq-ovqat va qishloq xo'jalik mahsulotlari do'konlari, avtomobilga xizmat ko'rsatish stansiya, bezzin quyish shaxobchalari, sanoat tovarlari do'konlari, tijoratchiining savdo shaxobchalari, turli xil supermarketlar, yirik savdo markalari va savdo yarmarkalari, uzmuniy ovqatlanish shaxobchalari bozorning o'zidagi ko'rinishlari hisoblanadi. Endi birjalari, valyuta bozori, dan birjalari va maksimlari kabilar bozorning yuqori darajada rivojlangan ko'rinishlaridir.

Bozor subyekti – ayir-boshlash munosabatlari qatnashchisi. Bozor subyektlari ikki guruhga – sotuvchi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi. Sotuvchilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o'z subyektlari marifatiini bir-biriga bog'lab, ularni muvofiqlashtiradi. Aytim rindagi bozorlarda sotuvchi va xaridorlar o'rtasida bevosita aloqa mavjud bo'lsa, boshqalarida bilvosita aloqa mavjud bo'lib, ular hech qachon bir-birini ko'rmaydi yoki hismaydi.

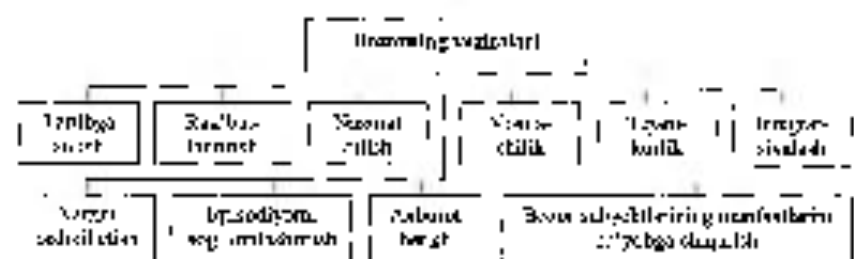
Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni iste'molchilarga yetkazib berishdan iboratdir. Bu yerdə bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi. Ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini topadi. Hamda bozor muvofiqlashtiruvchi bo'lib xizmat qiladi. Bozorda qiymat shakllari olinasadi. U qiymatni

tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi. Individual mehnat sarflari sifatida chiqqan tovarlar bozor tomonidan tarqalib, ijtimoiy mehnat unctini namoyon qiladi va tovarning bozor qiymati hosil bo'ladi.

Bozor uyirishlash kateqoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishning ozlasiz takrorlanib turishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish, yangidan bushlanishi uchun Yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, puldan o'sa kerakli iqtisodiy resurslar xural qilinishi zarur. Bozor vositasida tovarni sotishdan hisbagar mablag'lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo'li bilan sarflan-gan ishlab chiqarish vosi alari o'rinni qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli maddiy va mehnat resurslariga ega bo'ladilar. Bozor inquliy resurslarning erkin harakatini ta'minlaydi va ularning umuqlar o'rtasida taqsimlanishi niy beradi. Iste'molchilar bozorda u yoki bu tovarga ho'lgan talabini bildiradi.

Bozor bu talabni ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilarga uzatadi. Resurslar talab bildirgan umuqlar va shalar o'rtasida taqsimlanib turadi.

Bozor iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini talab, taklif, inqabat va uarxlar yordamida bajaradi. U o'zida talab va taklifni janlatib, bu bilan nima, qancha miqdorda va qaysi vqeda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor narx vositasida iqtisodiy resurslarni buyarlarga talab kamaygan umuqlardan talab ortgan umuqlarga oqib kelishini ta'minlaydi. Shuningdek, adabiyotlarda bozorning boshqa ko'plab qo'shimcha vazifalari ham keltiriladi. Bu vazifalarni yuqoridagi tasavvur olish uchun ularni maxsus nomi ko'rsatishda ulinalash mumkin (5.3-rasm).

5.3-rasm. Bozorning vazifalari

Hozir turli xil vazifalarni bajarsa-da, ular o'zaro bog'liq va har birini taqozo qiladi. Bazoning iqtisodiy mazmunini chuqurroq tushunish uchun ularning turlari va ichki tuzilishini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

5.5. Bazoning turlari va tuzilishi

Hozirgi davrda bozor murakkab tuzilishga ega. Bazoning ichki tuzilishi murakkab bo'lgandigi sababli uni tushuntirishga quyidagi mezonlar asos qilib olinadi: bazoning yetuklik darajasi, saqladigan va sotib olinadigan mahsulot turi, bozor subyektlari xususiyatlari, bozor miqyosi, iqtisodiy aloqalar usuli va boshqalar.

Bazoning yetuklik darajasiga qarab rivojlanmagan bozor, erkin (klassik) bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo'linadi. Rivojlanmagan, shakllanayotgan bozor tasodifiy tavsifga ega bo'lib, unda tovarni tovarga ayiriblashish (barter) usuli ko'pincha qo'llaniladi. Bazoning bu turi raqobat hali haqiqiy pul mavjud bo'lmagan davrga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishroqni yo'qotgan, bozor iqtisodiyotiga o'tish shartlari hali bazoning bunday turi amal qilishi mumkin.

Erkin (klassik) bozor — tovar va xizmatlarning har bir turi bo'yicha juda ko'p ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, sotuvchilar va xaridorlar mavjud bo'lib, ular o'rtasida erkin raqobat amal qiluvchi, narxlar talab va taklif o'rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanuvchi bozordir. Lekin hozirda raqobatning turli usullari qo'llanilin, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin lahamlanishi ro'y beradi.

Hozirgi zamon rivojlangan bozori ijtimoiy-iqtisodiy xususdordlikni ta'minlash va aholini ijtimoiy himoyalash maqsadida bozor aloqalarining davlat tomonidan tartibga solib tuzilishiga asoslanadi. Demak, davlat hali bozor ishtirokchisi bo'lib, u bozor aloqalarini tartiblashtiradi va boshqaradi. Hozirgi zamon rivojlangan bozorlari turli xil hijalar va boshqa ulki sotli jamiyatiga xizmat qiluvchi sohalar taraqqiy etgan bo'ladi. Raqobatning asosiy tuzilishi.

abolining ta'minlashuvi yumshatilib, ularning daromadlari o'rtasidagi farq uchun me'yoriy darajasida ushlab turiladi.

Bozor hududiy jihatidan ham turlicha bo'lishi mumkin. Bular mahalliy bozorlar (Toshkent bozori, Samarqand bozori, Urgut bozori, Leningrad bozori, Nyu-York bozori, Pekin bozori va boshqalar); milliy bozorlar (O'zbekiston bozori, Rossiya bozori, Ukraina bozori, Angliya bozori, Amerika bozori, Xitoy bozori va boshqalar); hududiy bozorlar (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, G'arbiy Yevropa bozori) va dunyoviy jahon bozori.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond borsasi, ilmiy-texnika kashfiyoti va ishlatmalar bozori.

Misolmatga chiqadigan subyektlarning xususiyatiga ko'ra ilg'irji va chakamon savdosi ajratish mumkin. Chakamon savdoda, asosan, sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Turli shakldagi korxonalar, firmalar, xususiy do'konlar va boshqalar esa sotuvchi hisoblanadi. U ilg'irji savdoda mahsulotlar yirik partiyalarda ko'zlasiga sotiladi.

Bozorning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib iste'mol tovarlari va xizmatlar bozori hisoblanadi. Bu bozorda xo'jalik subyektlarning barcha uchta turi: uy xo'jaliklari, davlat va korxonalar qatnashadi.

Iste'mol tovarlari va xizmatlari bozorining maxsus turi **intellektual tovarlar bozoridir**. Bu bozorda aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar - ilmiy g'oyalar, texnika yangiliklari, san'at va adabiyot asarlari, har xil axborotlar oldi-sotdi qilinadi. Intellektual bozor tarkibida ilmiy-texnika ishlabchilarini ayib boshlash katta o'rin tutadi. U aralashda patent, litsenziya va non-exclusivlik shart bo'lib, bu bozorda axson, innovatsiya firmalari ish ko'radi. Mazkur firmalar yangiliklarni yaratish, buzuqlarni sotish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish vositalari (resurslar) bozorida tovar sifatidagi mehnat vositalari va materiallar oldi-sotdi qilinadi. Bu bozorda mashina, asbob-uskuna, qurilmalar, yuqilg'ich va materiallar kabi ish-

lab chiqarish vositalari ulgurji narxishila sotiladi. Resurslar bozoridagi tovarlar shaxsiy iste'molga emas, ishlab chiqarish iste'moliga xizmat qiladi, ya'ni ishlab chiqarish talabini qanflatadi.

Quyidagining barcha subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar iste'mol tovarlari va resurslar bozorlari orqali ancha to'liq va yorqin namoyon bo'ladi (5.4-rasmi).

Rasmdan ko'rinib turibiki, uy xo'jaliklari va davlat iqtisodiy resurslarga egrilik qilib, ularni resurslar bozoriga yetkazib beradi. Korxonalar resurslarga talab bildiradi. Korxonalarning resurslarni sotib olishga sarflaygan pul mablag'leri resurslarni yetkazib beruvchilarning daromadlari (ish haqi, rentn, foiz va boshq.) uqimini tashkil qiladi.

5.4-rasmi. *Iste'mol tovarlari bozori va resurslar bozori hamda bular sah-yekalari o'rtasida resurslar, muhtakat va daromadlar harakati*²².

Uy xo'jaliklari resurslarni sotishdan olinadigan pul daromadlarini sarflash jarayonida ko'pinch tovar va xizmatlarga o'zlarining talabini bildiradi. Bli vaqtda korxonalar aynan shu bozorda tovar va xizmatlarni talab qilindi. Tovar va xizmatlarga iste'mol sarflari uqimini korxonalarning pul tashviti yoki daromadini tashkil qiladi

²² Boshlab korxonadan shlab chiqildi.

Iqtisodiy resurslar bazarining turlichiy qismini ishchi kuch bazarini tashkil qiladi. Ishchi kuch bazarida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan iqtisodiy resursning oldi-soldi huriyati amalga oshiriladi. Bu bazarida biznes tuzumidan ishchi kuchga kelgan talab, uning xohajliklari tomonidan bildirilgan ishchi kuchni talab bilan to'qnash keladi. Shunday ekan, ishchi kuch bazarida iqtisodiy subyektlarning ikki turi – talabkorlar va yollanma ishchilar harakat qiladi. Ishchi kuch insonning mehnat qilish qobiliyati sifatida tovarga aylanadi. Bu qobiliyat bozor orqali uning egasidan ajratib olinishini bildirganiydi. Ishchi kuch bazarida insonning o'zi emas, uning mehnat qilish qobiliyati insonni bazarida sotiladi.

Moliya bazarini moliyaviy va ko'p jihatli bo'lsa, ham oldi-soldi obyekti hatta, ya'ni pul (pulga teng, ashtar, lym qog'ozlar) hisoblanadi. Ushbu mablag'lar o'ziga xos bo'lgan xohajlik subyektlari o'z moliyaviy resurslarini ularga ehtiyoj sezgan subyektlarga tikil qiladi.

Moliya bazarini moliyaviy birlarining harakatiga qarab tarkiblash mumkin. Bunda moliya bazarini idraga ajratish qarz majburiyatlari bazarini va kapital (mulk) bazarini. **Qarz majburiyatlari bazarida pul vaqtincha qarzga olinadi va shaxsiy iste'mol uchun ishlatiladi. Kapital (mulk) bazarida jamg'arilgan qo'yilgan puldan daromad olish huquqi sotiladi va sotib olinadi.** Bu bazarida mablag'lar kapital sifatida ishga solinib, foyda keltiradi. Shu hisobga, olib kapital bazarini ikkita bo'g'inga ajratish mumkin: suda kapital bazarini va qimmatli qog'ozlar bazarini. **Suda kapital bazarini – pul shaklidagi kapitalning foz to'lash sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-soldi munosabatidir.** Bu bazarida asosan davlat va banklarning qisqa muddatli majburiyatlari muomalada bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bazarini – turli ko'rilishdagi qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit kabilar) ning oldi-soldi munosabati. Mazkur bozor amalda foz birlari, auktsionlar va barchadan iborat bo'lib, unda harakat va diyyalar vositachilik qiladi. Qimmatli qog'ozlarning harakati xususiyati bo'yicha moliya bazarini birlanmchi va ikkilanmchi (hosila) bazarlarga bo'linadi. Birlanmchi bazarida yangi naxshidagi qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi, ikkilanmchi bazarida oldin chiqarilgan qimmatli qog'ozlar hara-

kat qilindi. Birlamchi hozirchi qimmatli qog'ozlar sotilsa, ikkilanmchi hozirchi qayta sotiladi. Iqtisodiyot uchun qimmatli qog'ozlarning ikkilanmchi bozori mavjudlikda natijasi ahamiyatga ega. U xalqalik subyektlari orasida moliyaviy vositalarning erkin harakat qilishini ta'minlaydi. Shu sababli ham O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida "sug'urtalivning va boshqa moliyaviy xizmatlarning hajmini ularning yangi turlarini joriy qilish va sifatini oshirish hisobiga kengaytirish, shuningdek turd hozirchi kapitalni jalb qilish haraka korsona, moliyaviy institutlar va aholining erkin resurslarini joylashtirishdagi muqobil maqba sifatida rivojlantirish"gi¹¹ katta ahamiyat berilmoqda.

5.6. Bozor infrazuzilmasi va uning tuzilishi

Bozorning samarali amal qilishi ko'p jihatdan uning infrazuzilmasining rivojlanganlik darajasiga bog'liqdir.

Bozor infrazuzilmasi – bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning jir mavomda amal qilishiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.

Bozor infrazuzilmasi tarkibiga kiruvchi muassasalarni quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha gurahlash mumkin:

1) **tovar va xizmatlar innovalasiga xizmat qiluvchi muassasalar** (omihot xo'jaligi, transport va aloqa xizmatlari ko'rsatuvchi korxonalar, birjalaz, auksionlar, savdo uyleri, savdo-sotiq idoralari va agentliklari va h.k.);

2) **moliya-kredit munosabatlari xizmat qiluvchi muassasalar** (bank, kredit muassasalari, sug'urtaliv va moliya kompaniyalari, soliq idoralari va h.k.);

3) **ijtimoiy sohaga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar** (uy-joy va kommunal xizmat idoralari, aholini ishgai joylashtirish tuzilishi va h.k.);

4) **qishloq xizmati idoralari** (mu'assasalarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvchi muassasalar).

¹¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yi. 7 iyul kuni O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi. PT 4943-sandi Taronni. 3- qisqa. 2-1-band.

Bozor inflyatsionasi muassasalari tovar ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit faoliyatiga, asosiy hamkorlarni topishga, ishchi kuchini yollashiga ko'maklashadi; davlatning iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha tadbirlarini amalga oshiradi, byarat aloqalarini o'rnatishga yordam beradi. Ularning bir qismini davlat mulki doirasida faoliyat yuritib, bepul xizmat ko'rsatadi. Hushquluri mustaqil tijorat muassasasi va uyushmalazidan iborat bo'lib, ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladi.

Bozor inflyatsionasi tarkibida tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat qiluvchi muassasalar muhim o'rin tutishi sababli ularning vazifalarining qisqacha tavsifiga to'xtalib o'tamiz.

Birja — **namuna** (yoki **standart**)lar asosida umumiy tovarlarning **montazam** savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi. Uning tovar birjasi, fond birjasi, valyuta birjasi, mehnat birjasi singari turlari keng tarqalgan.

Tovar birjasi — oldindan belgilangan qoidalar asosida ulgurji savdoni tashkil etishi shakli.

Fond birjasi — qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha rasmiy jihatdan tashkil etilgan va montazam amal qiluvchi bozor shakli.

Valyuta birjasi — milliy valyutalar kurslari bo'yicha ularning erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladigan, rasmiy jihatdan tashkil etilgan bozori shakli.

Mehnat birjasi — ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchini oldi-sotdi bitimlari tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ihsisdlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.

Birjada ishchilikchilar muamkian tovar ayirboshlash to'g'risidagi bitimlar tuziladi, lekin tovarni yetkazib berish va uning haqini to'lash birjadan qashqamala yuz beradi. Bunda tovarning egasi va xaridorlari qatnasishli shart emas. Ular numidan ismi brokkyerlar (dofollinc) yuritadi. **Broker** (makler) — bu tovar, fond va valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki ulaxsus firma. Ular ulaxda mujoxlar imporirig'ini ko'ra va uning hisobiga ish yaritadi, kafolat beruvchi hisobiga o'z nomidan savdo bitimlari tuzishi ham mumkin.

Bizning yana bir xususiyati shundaki, bu yerdan hali ishlab chiqaribmiz, lekin tayyoriniishi amiq bo'lgan, oldin sotib olinib, agravi ixtiyoriga kelib tushmagan tovarlar ham sotiladi.

Bizlar ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan bizlardan nymim turdagi yoki bir guruh tovarlar, universal bizlardan har xil tovarlar sotiladi.

Auktsion — alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim ushbu savdo muassasasi. Auktsionda savdo tovarlarning nisbatan cheklangan to'yxanti bo'yicha, ommaviy sotuvga qo'yish yo'li bilan o'tkaziladi. Auktsion e'ton qilingan vaqtda va ma'lum davrda o'tkaziladi. Bunda tovarlarning bozorga kelib tashish muvsumi va hajmi hisobga olinadi. Auktsion shvodosida namunavi tovarlar to'yxatda ko'rsatilgan tartibda savdoga qo'yiladi, xaridorlar orasida eng yuqori narxni taklif qilgan kishi tovarni sotib oladi. Auktsionlarda san'at asarlari, boyob buyumlar, kolleksiyalar ham sotilishi mumkin.

Savdo yarmarkasi — muayyan belgilangan vaqtda va joyda o'tkaziluvchi hamda o'tkazilish jarayonida ulgurji savdo bitimlari tuziluvchi tovar namunolari ko'rgazmasi. Savdo bitimlari tovar ishlab chiqaruvchi bilan savdo firmalari o'rtasida tuzilib, unda bevosita iste'molchi qatnashmaydi.

Savdo uyi — o'z ichiga tashqi savdo kompaniyasi bilan bir qatorda ishlab chiqarish, bank, sug'orta, transport, ulgurji-chakana va boshqa turdagi firmalarni oluvchi keng turmushli savdo kompaniyasi. U ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan (kiyim-kechak, oyoq, kiyim, gazlama va h.k.), universal savdo uyi har xil tovarlar bilan savdo qiladi. Savdo uylari tarkibida savdo firmalari muhim o'rin tutadi. Ular tijorat ishini yurituvchi va ixtisoslashgan savdo-sotiq korxonalardir. Firmalar mustaqil yoki yirik sanoat korporatsiyalar tarkibida ish yuritib, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanadigan turdaga bo'linadi. Ayrim firmalar har ikkala savdo turi bilan ham shug'ullanadi. Savdo uydan o'z nomidan va ko'pincha o'z hisobidan eksport-import hamda boshqa savdo aloqalarini olib boradi. Tashqi

savdo uyatari savdo korxonalarini sotib olish, jihoz va uskunalarni ijnraga topshirish, kreditlar berish, sug'urta xizmati ko'rsatish orqali imoliyaviy va ishlab chiqurish xizmatida ham qatnashadi.

Ulgurji savdo firmalari tovarlarni o'z asulki va asablag'lari hisobidan sotib olib, keyin iste'molchilarga sotadi. Chakana savdo firmalari turlicha faoliyat yuritib, ular mustaqil do'konlar, maxsus do'konlar va supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket – bu xaridorning o'ziga o'zi sizuvut ko'rsatishiga asoslangan keng turmushli savdo korxonasi. U tovarlarning deyarli har-cha tahriri bilan, jumladan import tovarlar bilan tura amyo qiladi. Supermarket xaridorlarga boqul maslahatlar beradi, tovarlarni buyurtma beriydiki xaridor uyiga otkozadi, ularga mudaviy-mulohiy xizmat ko'rsatadi.

Huizirgi kunda keng riva latih haragutlar xarakteraviy bozorlardan biri bu **elektron savdo bozorlari** bo'lib hisoblanadi. U O'zbekiston Respublikasining "Elektron tijorat to'g'risida"gi 2015-yil 9 dekabr-dagi son Qonunining yangi tahriri bilan belgilanadi va amalga oshiriladi. Unda internet tarmog'ida gi tijorat sahifasiga oid faulikasi, unda oldi-soldini amalga oshirilishini ifodalash uchun qo'llaniladi; kompyuter tarmog'idan foydalanigan holda xarid qilish, solish, servis xizmati ko'rsatishni amalga oshirish, marketing ta'biridini o'fkozish imkoniyatini ta'minlaydi.

Elektron tijoratning an'anaviy savdo turlaridan farqi quyidagilardan iborat.

- xaridor o'ziga quliy yash, joy va rezhimda mahsulotni tanlash va sotib olish imkoniyatiga ega;
- savdo-sotiq fauliyatini ist fauliyati bilan birga parallel ravishda, ya'ni ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib berish imkoniyati;
- ko'p sonli xaridorlarning bir vaqtning o'zida bir nechta firma larga murojaat qila olish imkoniyati;
- kerakli mahsulotlarni rezhimda izlab topish va ushbu mahsulotlar mavjud bo'lgan korxonalarga murojaat qilishda tovaik va transport vositalaridan gamarali foydalanish imkoniyati;

xaridorlarning yashash joyi, sog'lig'i va moddiy ta'minlanish darajasi dan qat'iy nazar hamon qat'iy tanqil harqulqi mahsulot sotib olish imkoniyati.

- bozoriga mavjud (boshq. standartlariga javob beradigan mahsulotlarni tarqatish va sotish imkoniyati;

- elektron tijoratda savdoni mabkil etish korxonalarining taqabotini kuchaytiradi, monopoliyalarni chiqaradi va mahsulotlarning sifati oshirish imkoniyatini beradi.

Qo'liga kiritilgan yutuqlar tahlil shart ko'rsatganideki, avvalam boshq. tizimli demokratik bozor islohotlarini joriy etish, iqtisodiy liberalizatsiyani yanada chuqurlashtirish, savdoni tarmoqlarda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash jarayonlarini izchil davom ettirish - bularning bari muvaffaqiyatli bo'lgan asosiy omildir. E'tiborli jihat, yalpi ichki mahsulotning muammasi o'sishi an'anaviy xom ashyo tarmoqlari yoki hali ham, jahon bozorida qulay ko'runmaga va ayrim xom ashyo harida materiallar narxining yuqoriligi asosidan emas. Aksincha, taqabullashtirish tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish, zamonaviy xizmat ko'rsatish sharoitlarini jadal rivojlantirish avaziga o'tirinishlarni ko'rsatadi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish natijasi o'laroq, iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan o'zgartirish, natija ishlangan harida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tayyor mahsulotlarni ko'paytirish harida Lomonosov va savdoni korxonalarining boshq. bozordagi pozitsiyasini mustahkamlash imkoniyati bo'lmog'da.

Inflatsion tizimda moliya kredit munosabatlari qizg'in qizg'in munosabatlar alohida o'ringa ega. Ular moliya bozori, uning asosi bo'lgan kapital bozorini shakllantiradi va amal qilish qizg'in-qizg'inini o'zlashtiradi. Moliyaviy munosabatlarning ahamiyati o'ziga xos belgilar bilan bir qatorda yagona umumiy belgiya ham ega. Bu ular faoliyatining doimo moliyaviy majburiyatlar bilan bog'liqligidir. Ya'ni, moliyaviy munosabatlar subyektlarning ortiqcha pul mablag'larini (shartli) o'z nomidan moliyaviy mablag'larga oltin sozgan subyektlarga pul qarz beradi.

Bozor infratuzilmasining boshq. sug'urta kompaniyalari, soliq va boshq. idoralari kabi munosabatlar moliya-kredit munosabatlarida alohida o'ziga xos o'ringa ega. Ularning iqtisodiy faoliyati va moliyaviy munosabatlarida tutgan o'rnini boshq. sharoitlarda boshq. tashvishlanmay,

Bozor iqtisodiyoti subyektlarini moliyaviy xabarotlar bilan ta'minlash bozor infrazuzilmasining axtorot xizmati xizmatlari. Shu jumladan auditorlik firmalari zimmasiga tushadi. Auditor firma – korxona, firma, kompaniyalar moliyaviy xalqalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotni ekspertizadan o'tkazuvchi muassisa. Ular e'lonida aksiyachilik jamiyati yoki kooperativ shaklida faoliyat ko'rsatadi va to'liq mustaqillikka ega bo'ladi. Auditor firmalar o'z ishini har bir mamlakatda yoki xalqaro miqyosda qabul qilingan hisob-kitob va taftish qoidalariga binoan olib boradi. Auditor firma ishlida qatmayhuvchi taftishchilar auditorlar deb ataladi. Shunday qilib, bozor infrazuzilmasi va uning ko'rib chiqilgan muassasalari hozirgi bozor tizimining faoliyat ko'rsatishida davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishda ta'minlovchi.

Kuliuslar

1. Bozor va bozor iqtisodiyoti tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida vujudga keladi.

2. Bozor munosabatlari subyektlari o'zaro bog'liq holda va aloqada bandlik, milliy daromad va ishlab chiqarishning umumiy hajmi kabi ijtimoiy ishlab chiqarish natijalarini aks ettiradigan va doimiy harakatda bo'ladigan daromadlar va xarajalar oqimlari shakllantiradi.

3. Bozor munosabatlarining har bir ishtirokchisi o'z miqdori va manfaatlaridan kelib chiqib, mustaqil qaror qabul qiladi. Aynan xalqalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy e'tidoligi va mustaqilligi bozor ko'rinishidagi iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi hamda o'z rivojlanishining tabiiy-ovalyusion, dinamik xususiyatini belgilab beradi.

4. Bozor iqtisodiyoti – murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim bo'lib, birlashtirilgan o'zaro bog'langan va harakatlanadigan bir qator tarkibiy tizimlarni o'z ichiga oladi.

5. Bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishi uchun uning infrazuzilmasi shakllantiriladi. Bozor infrazuzilmasi – bu bozor munosabatlarini ko'rmak berishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy institutlar tizimidir.

6. Bozor iqtisodiyoti tizimining afzalligiga qaramay, shunday muammolar borki, ularni bozor mexanizmi vositasida hal etish kam samara keltiradi yoki umuman hal etib bo'linmaydi. Ana shunday muammolarni hal etish uchun davlat ularni o'z zimmasiga olishi yoki zarur shart-sharoitlarni yaratib berishi kerak.

Asosiy tayancli tushunchalar

Bozor iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish, uyirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizim.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va uqiluvchi jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar.

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlarni yig'indisi.

Bozor obyekti – ayirboshlash munosabatlarga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.

Bozor subyekti – ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi.

Uy ro'jaliklari – iqtisodiyotning asosan iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi tuzumga ishchi kuchi yetkazib beruvchi asosiy tarkibiy birlik.

Tadbiqkorlik sektori – iqtisodiyotning turli sohalarida daromad (foyda) olish maqsadida faoliyat ko'rsatuvchi birlanmchi bo'g'ini.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'yvmagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli byudjet tashkilotlari va muassasalari majmumi.

Bank – iqtisodiyotning ma'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Ssuda kapitali bozori – pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berishi haqida qildi-sotildi munosabati.

Qimmatli qog'ozlar bozori – turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit katilari)ning qildi-sotildi munosabati.

Bozor infiruzilmasi – bu bozor qadalarini o'rnatish va ularning bir maqomda amal qilishiga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.

Birja – narxlar (yoki standart)lar asosida umumiy tovarlarning muhtazam savdo sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi.

Tovar birjasi – oldindan belgilangan qoidalar asosida uigurji savdani tashkil etish shakli.

Fond birjasi – qimmatli qog'ozlar oldi-soldisi bo'yicha tijoriy jihatdan tashkil etilgan va muhtazam amal qiluvchi bozor shakli.

Valyuta birjasi – milliy valyutalar kurslari bo'yicha ularning erkin oldi-soldisi amalga oshiriladigan, tijoriy jihatdan tashkil etilgan bozori shakli.

Mehnat birjasi – ishchilar va tadrikorlar o'rtasidagi ishchi kuchining oldi-soldi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishchilarni rufxatga oluvchi muassasa.

Broker (makler) – bu tovar, fond va valyuta amallarda oldi-soldi bitimlarini tuzishda vositachilik qilaigan shaxs yoki maxsus firma.

Auksion – alohida xususiyatlarini ega bo'lgan tovarlarni solish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kin oshdi savdo muassasasi.

Savdo yarmarkasi – muayyan belgilangan vaqtda va joyda o'tkaziluvchi hamda o'tkazilish jarayonida uigurji savdo bitimlari tuziluvchi tovar namunalari ko'rgazmasi.

Savdo uyi – o'z ichiga tashqi savdo kompaniyalar bilan bir qatorda ishlab chiqarish, bank, sug'urta, transport, ilgurji-shakaron va boshqa turdagi firmalarni oluvchi keng tarqqqli savdo kompaniyasi.

Supermarket – bu xaridorning o'ziga o'zi xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarqqqli savdo korxonas.

Auditor firma – korxona, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisoblarini ekspertizadan o'tkazuvchi muassasa.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?

2. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tamoyillari va farqlarini tushuntirib bering.
3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?
4. Bozor iqtisodiyotining asosiy ishtirokchilari kimlar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar qay tarzda kechadi?
5. Bozor tushunchasining ta'rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko'rsating.
6. Bozorni tashkil etishda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab ko'rsating.
7. Yetuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?
8. Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorning qanday turlarini ajratish mumkin?
9. Haddudiy jihatdan bozorning qanday turlari mavjud?
10. Bozor infratuzilmasi nima? Uning tarkibiy qismlari va asosiy vazifalariga ta'rif bering.

6-BOB. BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH DAVRI VA UNING O'ZBEKISTONDAGI XUSUSIYATLARI

Tarixdan bizga ma'lumki bir-biridan keskin farq qiladigan bir tizimdan ikkinchisiga o'tish jamiyati ma'um o'tish davrini taqazo qiladi. Shuningdek, markalashtirilgan ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan voz kechib, bozor munosabatlari shakllantirishda ham maxsus o'tish davri zarur bo'lib, bu davrning mazmuni va asosiy belgilarini o'rganib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu boshda o'tish davri nazariyasi, xususan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari buyum qilinadi. Shuningdek, O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tarqoqillari va xususiyatlari, respublikada bozor islohotlarini amalga oshirishning mazmuni, maqsadi va asosiy yo'nalishlari ko'rib chikiladi. Shuningdek, bozor munosabatlari o'tish, iqtisodiyotni erkinlashtirish, tadbiriy o'zgartirish, keng ko'lumli ishlohotlar va modernizatsiyalashni amalga oshirish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish kabi strategik vazifalarni amalga oshirish yo'llari belgilanadi.

6.1. O'tish davrining mazmuni. Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning shobida ushurlarini isloq qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki butun iqtisodiy munosabatlar tizimini o'zgartirishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri – ma'muriy-buyruqbozlik shobini bartaraf etish yoki tubdan o'zgartirish hunda bozor tizimining ushurlarini shakllantirish jarayonlari amalga oshirish uchun tarixiy davrdir.

1980-1990-yillarga kelib dunyoda to'f bergan kuchli o'zgarishlar iqtisodiy taraqqiyot istiqbolini ta'g'risidagi nazariyalarni qaytadan ko'rib chiqish va ularga jaldiy o'zgartirishlar kiritishni zarur qilib qo'ydi. Chunki, bu vaqtga kelib g'arb mamlakatlarida ushul vaqt-

dan beri (A.Smit davridan boshlab) hukm surib kelgan erkin iqtisodiy tartibga solish, ya'ni iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartibga solish g'oyasi ham, iqtisodiyotni markazlashtirilgan tarzda tartibga solish va boshqarish g'oyasi ham inqirozga uchradi. Bunday sharoitda iqtisodiy taraqqiyotning sifat jihatidan yangi yo'llarini qidirib topish zarur bo'lib qoldi. Bu vaqtga kelib ko'pgina rivojlangan mamlakatlarning tajribalari umumlashtirilib, iqtisodiyotning yangi taraqqiyot yo'li — ongli ravishda boshqariladigan va tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti deb um olindi va aksariyat davlatlar shu yo'lga intildilar. Lekin bunday bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari (modelлари) xilmaxil bo'lib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha yo'llari umumlashtirilib, quyidagi uchta asosiy turga bo'linadi:

- 1) rivojlangan mamlakatlar yo'li;
- 2) rivojlanayotgan mamlakatlar yo'li;
- 3) sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'li.

Bu yo'llar ularni tuman va har xil bo'lishiga qaramay ularda umumiylik mavjuddir. Ularning umumiyligi shundaki, bu yo'llarning hammasi bozor iqtisodiyotiga o'tishni maqsad qilib qo'yadi va mazkur iqtisodiyotning qonun-qoidalarini, asos qilish mexanizmini ko'p jihatdan umumiy bo'ladi. Shu bilan birga har bir yo'lning o'ziga xos xususiyatlari ham bor. Bu esa bozor munosabatlarini shakllantirishning iqtisodiy-iqtisodiy, tarixiy, milliy sharoitlari har xil bo'lishidan kelib chiqadi. Masalan, bozor munosabatlariga o'tishning rivojlangan mamlakatlar yo'lidagi oldiy tovar xujjatligidan erkin raqobatga asoslangan klassik yoki erkin bozor iqtisodiyotiga va undan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tishli.

Mustamlakachilikdan ozod bo'lib, mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lining xususiyati — bu quloq, an'anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishdir. Niluyki, sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'lining muhim belgisi markazlashtirilgan, ma'muriy-buynusbozlikda asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir. Bu yo'lning boshqa yo'llardan farqi shundaki, totalitar iqtisodiyotning bozor iqtisodiyoti bilan umumiyligi yo'q, ular baramon bir-bir-

ziga zid. Shu bilan birga ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotni bozor munosabatlariга o'tayotgan mamlakatlarning o'zi o'tish sharoitlari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllari bilan bir-birlaridan ajralanadi.

Hozirda uzoq davr mobaynida ijtimoiy xo'jalikni ma'muriy buyruqbozlik printsiplari asosida yuritib kelgan, keyinchalik ularga bozor mexanizmlarini uyg'unlashtirish orqali o'ziga xos o'tish yo'lini yaratgan mamlakatlar tajribasini ham alohida ko'rib olish mumkin. Bularning ichida Xitoy, Vetnam kabi ilgari faqat ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlar bugungi kunda tub islohotlar orqali samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish borisida sezilarli muvaffaqiyatlarga erishmoqdalar. Bularning barchasi bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llarining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Jahon tajribasi ko'rsatishicha, bozor iqtisodiyotiga revolyusion yo'l bilan, ya'ni jiddi usulda yoki evolyusion yo'l bilan, ya'ni bosqichma-bosqich o'tish mumkin. Birinchi holda, tub islohotlarni o'tkazish, avvalgi tizim va tadbir topgan iqtisodiy munosabatlarni birinchi va boshqalar sindirish ya'ni, ko'ndirish yasash talab o'tilib, «kiron» qilib darvolash usuli (shokovaya terapiya) deb nom oladi. Eski iqtisodiy munosabatlarni bosqichma-bosqich yangi bozor munosabatlariga aylantirib, buzalgansiz, shikastsiz samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish mumkin. Islohotlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, evolyusion yo'l kengroq iqtisodiy tizimlarga olib keladi, ancha izchil va muqarrardir.

Tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llariga erish, balki uning andozalari ham xilma-xil. Eng avvalo, ular shunday bozor iqtisodiyotini vujudga keltirib o'tayotgan va amal qilish tarqan mamlakatlarning milliy xususiyatlari va ehtiyojlari bilan farq qiladi. Shu boisdan bozor iqtisodiyotining ma'lum arxitekturalari ularni amalga oshiruvchi muayyan mamlakatlarga munosabatlarga qarab ajratiladi. Masalan, Germaniya, Janubiy Koreya, Turkiya, Argentina, Polsha andozalari²⁴ va hokazo²⁵.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tishning zarurligi iqtisodiy o'tish elastiklik omillaridan

²⁴ Karimov I.A. O'zbekiston - bozor munosabatlariга o'tishning o'ziga xos yo'li. T.: O'zbekiston, 1993. 23-bet.

loyqalanish imkoniyatlarining tugab borishi bilan noqavari iqtisodiyotning amal qilish layoqatining pasayishi orqali ifodalangani.

Ma'muriy-huquqiy tizimni ikkita tubira kamchilikka ega.

1) uning moslashtirishchan xususligi, ko'p hertayyagun o'zgarishlarga juda sekinlik bilan moslashib borishi;

2) mabnatlashlarda moddiy qiziqish va xo'jalik yuritish tashabbuskorligining yo'qligi natijasida samaradorlikning o'ta darajada pasayib ketganligi.

Ma'muriy-huquqiy iqtisodiyotdan bozori iqtisodiyotiga o'tish ko'plab mabnatlashlarda unumiy natijalarga ega. Bu jarayon iqtisodiyotni erkinlashtirish, chunki institutsional (zang avvalo, mulkchilik munosabatlarda) tub o'zgarishlarni o'z ichiga oladi, biroq, bir vaqtning o'zida moliyaviy bazarlashtirish choratadbirlarini amalga oshirishni taqozo etadi. Ma'muriy-huquqiy tizimni o'zgartirish mazkur tizim asosining o'zgarishini hamda uni sifat jihatidan farq qiluvchi bazar tizimiga almastirishni anglatiradi, bunday undagi o'zgarishlarni tizimiy islohotlar deb atash maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'tish davrida bazar iqtisodiyotini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. **Iqtisodiyotni erkinlashtirish. Erkinlashtirish** – bu xo'jalik hayotning barcha sohalaridagi to'xtov hamda cheklavlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltilgan choratadbirlar tizimidan iborat. U barcha iqtisodiyotga ta'biq etilib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda davlat monopoliyasini bekor qilish;

- resurslarning markazlashgan holdagi taqsimotini bekor qilish;

- narxlarning asosan, talab va taklif nisbatida asosida shakllantirishiga o'tish;

- ichki va tashqi bozorlarda tranzaksiya bitimlar ustidan davlat nazoratini pasaytirish.

2. **Iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va raqobar mulkiy yaratish.** Bu yo'nalish quyidagi jarayonlarning amalga oshirilishini taqozo etadi:

- barcha iqtisodiy agentlarning ish faolligi uchun teng imkoniyat va sharoitlar yaratilishi;
- bozorga xosijiy muhojatchilarning ham kirishi uchun imkon berilishi;
- kichik biznesning rivojlanishiga halarqit barmavchi ma'muriy to'siqlarni olib tashlash, imbiyozli kreditlar berish orqali qo'llab-quvvatlash va tarmoqqa kirishidagi to'siqlarni pasaytirish;
- tabiiy monopolialarning narx va mahsulot sotish siymasini tartibga solish va boshqalar.

3. Institutstional o'zgarishlar. Mazkur o'zgarishlar quyidagi sohalarani qamrab oladi:

- mulkchilik munosabatlariini o'zgartirish, jumladan, xususiy sektorni yaratish;
- bozor infratuzilmasini (tijorat banklari, tovan va firma birjalari, investitsiya fondlari va h.k.) shakllantirish;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tizimini yaratish;
- bozor sharoitlariga mos tashuvchi xo'jalik qonunchiligini qabul qilish va boshqalar.

4. Tarkibiy o'zgarishlar. Tarkibiy o'zgarishlar birinchi navbatda iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlari tarkibida oldingi tizimdan qolgan munosabatlarni yumshtirish yoki bartaraf etishga yo'naltirilgan. Iqtisodiyot tarkibiy uzilishini qayta qurishlari asosiy maqsud ichki va tashqi bozorlarda to'lovga qodir talabga mos bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarilishini rivojlantirishdan iborat.

5. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jibozlash, uni zamonaviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlar o'z ichiga oluvchi jarayun. Diversifikatsiya – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirish.

6. **Makroiqtisodiy, asosan, moliyaviy barqarorlashtirish.** Asl ni olganda bu jarayon tizimiy ishlatmalar qatnriga kirmaydi, chunki u bozor iqtisodiyoti barqaror amal qilayotgan mamlakatlarda ham tez-tez o'tkazilib turadi. Bu yo'nalishning muhim xususiyati shundaki kelib chiqadiki, ma'muriy-buyniqhoxlik tizimining inqirozi eng avvalo va kuchli ravishda moliyaviy shaklda, ayniqsa yuqori inflyatsiya shaklida namoyan bo'ladi. Inflyatsiyaning uzoq vaqt mavjud bo'lishi bozor munosabatlarining me'yorda qat'or topishiga to'sqinlik qiladi, shuning uchun uni bartaraf etish o'tish davri iqtisodiyoti uchun o'ta muhim hisoblanadi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish chora-tadbirlari tizimiga pul emissiyasini cheklash, davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish, qahriy fond stavkasini ta'minlash va boshqalar kiradi.

7. **Aholi ijtimoiy himoyalashning bozor xofjiligiga mos bo'lgan tizimini shakllantirish.** Bu tizim aholining xushroq munosabat qatnashini aniq ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga o'tishga yo'naltirilgan.

Bozor tizimining ko'rsatib o'tilgan asosiy unsurlari shakllanishining yakuniga yetishi o'tish davri tugaganligidan darak beradi.

6.2. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari

Markazlashgan ma'muriy-buyniqhoxlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan maqsad bir xil bo'lsa-da, turli mamlakatlarda turli yo'llarni tanlashlari mumkin. Yuqorida ta'kidlanganidek, bir tomondan ikkinchi tizimga o'tishning revolyusion va evolyusion yo'llari mavjud. Polsha, Chechoslovakiya, Rossiya va boshqa uyrim mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyusion yo'llini, haddingga katta to'ntarishlar qilish yo'llini tanladilar. O'zbekistonda esa o'ziga xos ma'daniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarni hisoblab bu yo'ldagi jiddiy qiyosayini hisobga olgan holda revolyusion to'ntarishlar-siz, ijtimoiy to'qnashuvlar-siz, ijtimoiy himoyani kuchaytgan holda asta-sokinlik, lekin qar'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li tanlandi.

«Faqatgina bir tanlagan bosqichma-bosqich, tadbiriy rivojlanish yo'li xalqimiz ko'zlagan ezgu niyatlarga erishishga,

zamonaviy demokratik talablarga javob beradigan davlat. Inson manfaatlari, baxt va erkinliklari eng oliy qadriyat bo'lgan qonun ustuvorligini ta'minlaydigan jamiyat barpo etilishga olib kelsin muqarrar. Buni hayotimizning o'zi bugun isbotlab bermoqda".

O'zbekistonda bozor munosabatlarga o'tish va keyingi taraqqiyot yo'li ijtimoiy-yarumtilgan zamonaviy bozor iqtisodiyotini shakllantirishga yo'l bo'lib, puxta o'ylab, ishlab chiqilgan, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga qaratilgan "o'zbek modeli" deb nom qo'rilgan taraqqiyot yo'li edi. Bu yo'lga amal qilishga birinchi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi hissa moliya tamoyili asos qilib olingan:

- iqtisodiyotni mustakillikda hali qilish, uning siyosatga nisbatan ustuvorligini ta'minlash;

- o'tish davrida davlatning bosh islohotchi bo'lishi,

- hamma yangilanishi va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanishi, qonunlar ustuvorligining ta'minlanishi;

- bozor munosabatlarga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- bozor munosabatlarni bosqichma-bosqich qaytar toptirish,

Bozor munosabatlarga o'tishda bu tamoyillarning hammasi ham muhim ahamiyatga ega. Lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotini bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida o'tibora loyiq. Chunki to'g'ri bosqichli iqtisodiy o'tishni, bozor iqtisodiyotini yaratish, odamlarda bozor koinikmalarini bosib qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Ushbu ho'larni yan bir bor e'tirof etgan holda, birinchi Prezidentimiz shunday ta'kidlaydi: "Jamiyatimizni isloh qilish borasidagi muqaddir va vazifalarimizning mu'no-mobiyatini nima shunday tushunishdan kelib chiqib bayon etilgan "Islohotlar" islohot uchun emas, avvalo, inson uchun". "Yangi uyol qurmasdan turib o'qishni buz-

¹² S.Karimov. Amalga oshirayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va baxtli jamiyatni qurish yotug' rejaligimizning asosiy e'tilidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 21-yilidagi hagi'ishlangan ramonli matoqandagi ma'lumot. U. "O'zbekiston", 2012. 4-bet.

manj" degan mashhur shiorlar ol-yurtimiz o'rtasida keng yoyilib, qo'llab-quvvatlanayotgani bejiz emes, albatta¹¹.

Biz tamlab olgan va mashhur hesh tanuvilga asoslangan taraqqiyyot modelining naqadar to'g'ri ekanli siyosiy va iqtisodiy tizimni demokratlashtirish, insonni, mamlakatimiz hayotidagi tub o'zgarishlar, O'zbekistonda istiqbol yillaridagi jadal rivojlanishi misolida o'zining amaliy asdig'ini topmoqda. Bundan tashqari, bozor munosabatlari o'tish tingirgus iqtisodiyot sobalarini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtisoiy hayotning bi-bilati bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sobalarini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-saxloriy, maishiy va boshqa sobalarni ham tildan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning bittasi bozor iqtisodiyotiga bosqibma-bosqich, evolutsion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi. Bozor munosabatlari bosqibma-bosqich o'tish amoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni rult qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularni erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning asatirida bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida eng avvalo quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish naqand qilib qo'yilganligi ta'kidlanadi:

- totillar o'zining og'ir oqiballarini yengish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;
- Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlari negizlarini shakllantirish¹².

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloob qilishning quyidagi muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va amalga oshirildi:

- o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy

¹¹ I.Karimov. Amalg oshirayotgan islohotlarimizni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati qurish yolg' kelajagimizning asosiy omilidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 21 vildigiga bog'adilgan tatarali marisimdagi am'atuz. T.: "O'zbekiston". 2013. 6-bet.

¹² Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlari chuqurlashtirish yo'llari. T.: "O'zbekiston". 1995. 19 b.

komini xususiylashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohalarida mulkiylikning yangi shakllarini vujudga keltirish;

- ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvoning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z iqtisodiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart-sharoit yaratadi. Shu bilan birga ishlab qilishning birinchi bosqich natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ushbu yo'nalishlarni aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib I.A.Karimov mazkur bosqichda amalga oshirilishi lozim bo'lgan quyidagi bir qator vazifalarni ko'rsatib berdi:

- davlat mulklarini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;

- ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash;

- milliy valyuta - so'mni yuqorida mustahkamlash;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish¹⁹.

O'tish davriding ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda ulilgan yo'l davomi ettirilishi.

Birinchi Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, hozirgi bosqichda o'zlashtirish va ishlab olishni chuqurtashtrish natijasi iqtisodiy, balki ham ijtimoiy, ham siyosiy vazifalarni hal qilishning asosiy shartidir²⁰. Bu esa iqtisodiyot sohasida quyidagi aniq vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

¹⁹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. I.: O'zbekiston, 1992. 331-333-betlar.

²⁰ Qaratilgan: Karimov I.A. O'zod va Obod Vatan, Odam va Insonlar davlati qurilishi maqsadidir. I.: O'zbekiston, 2000. 15-bet.

- iqtisodiyotning barcha sohalarini va tarmoqlarini erkinlashtirish jarayonini tezlashtirish bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;
 - xususiylashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish va shu asosda amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish;
 - mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yotqizilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun quliy bo'lmayv shart-sharoit, kafolat va iqtisodiy imniqlarni yanada kuchaytirish;
 - kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy taraqqiyotida ustuvor o'rin egallashiga erishish;
 - mamlakatning eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash, iqtisodiyotimizning jahon iqtisodiy davrining keng ko'lamida integratsiyalashuvini ta'minlash;
 - iqtisodiyotda mustahkamlanuv iqtisodiy mustaqilligini yanada mustahkamlashga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlarni izobil davom ettirish.
- Mashhur bo'lib tanilgan asoslangan o'zbek modeli bo'lm murosabirlariga asoslangan huquqiy demokratik davlat qurish strategiyasi sifatida barcha amaliy ishlarimizning mustahkam poydevori, taraqqiyotimizning asosiy yo'nalishiga aylandi.

Shu narsani aytish mumkinki, bu strategik ahamiyatga ega bo'lgan bu model bazar qususiylashtirish nazariyalarini yanada boyitdi, o'tish davrini boshidan kechirayotgan davlatlar uchun yama bir namunaga aylandi.

6.3. O'zbekistonda bazar islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiy munosabatlarni va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalarining bir turidan butunlay boshqa yangi turga o'tish, iqtisodiy islohotlar strategiyasini ishlab chiqish va uning asosiy yo'nalishlarini muqallab o'lasini taqozo qiladi. Iqtisodiy islohotlar - iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy choralar majmualar.

Iqtisodiy islohotlardan ko'ra tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat ko'rsatishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'muriy-xalqiy yetakligiga erishish. Iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

Islahotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o'tishning nazariy modeli yaratildi (bu bovalagi ma'lumotlar mazmun bobning 2-banida bayon etildi).

Shu modelda yangi iqtisodiyotga o'tishning umumiy tamoyullari va milliy xususiyatlari nazariy tutiladi, islohotlarning asosiy yo'nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-sarvo islohoti;
- hushqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- qizqirish islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarning bosh bo'g'ini mulkiylik munosabatlari-ni tubdan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ulldli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda huzot iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi. Shu sababli respublika mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko'ala tutilgan maqsad davlat mulki monopoliyasini tugatish va bu mulkni xususiyashtirish hisobiga ko'p ulldli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichidayoq qishloq xo'jaligini isloh qilishga ustunlik berildi. Bunga quyidagilar sabab bo'ldi:

- Respublikamiz iqtisodiyotida agrar sohaning salmoqli o'rtiga egakpi, uchun kuchining ko'pgina qismi qishloq xo'jaligida bandligi. Iqtisodiy o'tishning ko'p jihatdan shu tamoaq ahvotiga bog'liqligi;

Respublika bittim sanoat potentsialining yummiga yaqinini tashkil qiladigan sanoat tarmoqlarini (paxta tozalash, to'qimachilik, yengil, oziq-ovqat, kumush sanoati, qishloq xo'jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbellari bevosita qishloq xo'jaligiga bog'liqligi;

- o'tish davriming boshlarida qishloq xo'jalik mahsulotlari (asosan paxta), valyuta resurslari, respublika uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dorij-darmonlar, texnika va texnologiya uskunalarini chetdan sotib olishni to'minlayotgan asosiy manba ekanligi;

- muvofiqlik sharoitida qishloq xo'jaligining mazdovqat muammasini hal etishdagi rolining o'tib borishi.

Mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor munosabatlarga o'tib o'tishida **milliy-kredit sohasini isloh qilish** alohida o'rin tutadi. Moliyaviy munosabatlarda davlat byudjeti taqchilligini kamaytirib borish, byudjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarni bos-qichlana-bosqich qisqartirish, birinchi darajali, eng zarur umumiy davlat ehtiyojlar uchunгина byudjetdan ma'slag' ajratish, iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya kreditlaridan keng foydalanish islohotlarining asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning eng asosiy muammolaridan biri **narxlar**ni erkinlashtirishdir. Narxlarning erkin shakllanishi uchun narxlar tizimini isloh qilish ham zarurdir. Dastlab davlat xarid narxlarining amal qilish doirasi qisqartiriladi va keyin ichki narxlar jahon narxlariga muvofiqlashtirib beriladi. Shuningdek, narxlarni erkinlashtirishda ayrim turlagi xomashyo va mahsulot narxlari bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasidagi tenglikka erishishga harakat qilinadi.

Narxlar islohoti boshlangandan 1994-yilgacha hamma turlagi xomashyo va mahsulotlar bo'yicha erkin narxlarga o'tildi, barcha iste'mol mollari narxi ustidan davlat nazorati bekor qilindi.

Isloh qilishning **dastlabki bosqichida** (1992-yil) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnik vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turlagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan narxlar va to'riflarga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va xizmat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi. Narxlar islohotining **ikkinchi bosqichida** (1993-yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish umumiy to'xtatildi. Narxlarini erkinlashtirishning **uchinchi bosqichida** (1994-yil oktyabr-noyabr) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxi erkin qo'yib yuborildi. Shunday qilib, iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'liq erkinlashtirish bilan tugadi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish boshqarishning tegishli tizimini yaratishni talab qiladi. Shunga asosan respublikada butun iqtisodiyotni, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va

hozirgi davrga mos bo'lgan tuzilmalari ishlatilmoqchi. Ko'plab markaziy iqtisodiy organlar va vazirliklar tugatildi (Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot qo'mitasi, Davlat narxlar qo'mitasi, Davlat agrosanoat qo'mitasi va boshqa qo'mita hamda vazirliklari yoki ularning faoliyati tubdan qayta qurildi. Faoliyati tugatilgan rasmiy apparatlar o'rniga hozir iqtisodiyotiga xos yangi boshqarish bo'g'inlari tuzildi.

Boshqarishning mahalliy darajasida (viloyat, tumen, shahar) ijroiya-boshqaruv vazirlarini bojorish uchun hokimliklar joriy qilindi. Quyi bo'g'in boshqaruvida korxona va tashkilotlarqa iqtisodiy erkinlik berilib, ular yangicha ish uslubiga o'tdi.

Isloh qilish natijasida tarkib topgan boshqaruv tizimi hozir iqtisodiyotiga o'tib borish bilan yomruq tikemillashib va rivojlanib boradi.

Bozor islohotlari bozor infratuzilmasini yaratish chora-tadbirlarini ham qamrab olindi. Bunda moliya, bank-kredit tizimi muassasalari, sug'arta, auditlik, yuridik va konsalting firmalar, hamda kompaniyalarini, birinchi tizimni yaratish taqozo qilinadi. Respublikada bozor infratuzilmasini yaratish bir qator yo'nalishlar bo'yicha hamli. **Birinchij yo'nalish** bo'yicha tovar-xomashyo birjasi tizimi rivojlantirildi. Bu, o'z navbatida, brokerlik va dilertlik idoralari, savdo uyumi, vositachil firmalar paydo bo'lishiga olib keldi. **Ikkinchij yo'nalishda** kapital bozorining ishini ta'minlaydigan tuzilmalar yuzalg'a keltirildi. Kredit resurslari bozori va valyuta bozori vujudga keltirildi hamda davlatga qarashli bo'lmagan sug'arta kompaniyalari tuzildi. **Uchinchij yo'nalish** ishchi kuchi bozorini shakllantirishdan iborat bo'lib, bu sohada 240 dan ortiq bandlikka ko'maklashuvchi markazlarni o'z ichiga oluvchi katta tarmoq tuzildi.

Bozor islohotlari **Tashqi iqtisodiy aloqalarga** ham tegishlidir. Bu sohada islohotlarni amalga oshirish borasida respublikaning xalqaro iqtisodiy tashqi iqtisodiy kompleksi muallafi yangidan shakllantirildi, tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning mohiyati o'rtibori bilan yangi mexanizmi vujudga keltirildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish zarur bo'lgan muassasalar (Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmati) harpxo'rti. Respublikaning barcha vazirliklari va idoralari, korxonalarida tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'linmalar, tashkilotlar va firmalar tuzildi.

Amalg oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib yashash va faoliyat ko'rsatish sharoitlarini o'zida keltirishdan iborat. Shu sababli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning hujum davrida aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish obyekti bo'ladi.

Respublikada **aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari** quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi:

Birinchi yo'nalish — narxlar o'zlashtirilishi va pulning qadrlanish darajasi o'tib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rta darajasini mustazam oshirib borish.

Ikkinchi yo'nalish — Respublikaning ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va qimmat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish.

Uchinchi yo'nalish — islohotlarning dastlabki bosqichida aholi ning kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash.

Respublika uchun ijtimoiy himoyalash tizimini tanlab olishda xalqning uzoq yillar davomida qaror topgan o'rnaviy ahloqiy qadriyatlari, turmush tarzi va dunyog'arashi xususiyatlari hisobga olinadi. Shunday qilib, islohotlarning barcha yo'nalishlari mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor iqtisodiyatiga o'tib o'tishiga qaratilgan. Bu islohotlar O'zbekistonning mustaqilligini iqtisodiy jihatdan ta'minlab, uni iqtisodiy jihatdan rivojlangan va xalqaro miqyosda olib o'tiladigan manfaatga aylantirishga xizmat qildi.

Islohotlarni chuqurlashtirish, manfaatlarni modernizatsiyalash asosida taraqqiyotni jadallashtrish bugungi kunning muhim bosqichiga aylanmoqda.

Xulosa

1. Bozor iqtisodiyatiga o'tish davriding umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning o'zida unsurlarini isloh qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki barcha iqtisodiy munosabatlarni tizimini o'zgartirishdan iboratdir.

2. O'tish davri quyidagi mazmunlar bilan tavsiflanadi: sikllilik (jamiynda u yoki bu tarkibiy o'zgarishlarning qaytarilib turishi).

boqarotlik jamiyatida mavjud bo'lgan turli kuchlarning kurashi va o'zaro ta'siri). Raqobatlik (islohotlar va rivojlanish yo'llarini tanlash imkoniyati), tanxaylik (qeski tizimning yo'qolib ketishi, o'rniga boshqa tizimning vujudga kelishi, uning rivojlanishi).

3. O'zlashtirishning hozir iqtisodiyotini o'tishda tanilgan yo'li — o'rniga zos ma'daniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hisobga olib yo'llarini jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyusion to'nturishsiz, ijtimoiy to'qunishsiz, ijtimoiy harakatni kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyotlik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir.

4. Iqtisodiy islohotlar — bu hozir murosabotlarni shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuvidir. Iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va xo'jalik faoliyatini yuritishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, elatning ma'naviy axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-giyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

5. Iqtisodiy islohotlarning bosh bo'g'ini mulkiyatlik murosabotlaridir bundan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ekanligi iqtisodiyot va raqobatlashish muhitini shakllantiradi bunda bozor iqtisodiyotini o'tishning sharoit-sharoitlari vujudga keltiriladi.

6. Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, iqtisodiyotni rivojlantirish borasida bir qator vazifalar turadi. Bular xususiy lashtirish va raqobatlashish muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish; makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, milliy valyutani mustakillanish; iqtisodiyotni tekis rivojlanishini ta'min o'zgartirish; ijtimoiy kafolatlarni kuchli bo'lgan demokratik davlatni shakllantirish vazifalaridir.

7. O'tish davrida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarni keng almash qatlamlari tomonidan qo'llab-quvvatlashning qesiy sharti islohotlarning ijtimoiy yo'natirilganligidir.

8. Milliy taraqqiyotimizning hozirgi talbasida mamlakatimizni isloht etish va modernizatsiyalash jarayonlari yanada kuchaytirilib, jirovard strategik maqsadimiz — ijtimoiy yo'natirilgan bozor iqtisodiyotini asoslangan ochiq demokratik davlat harpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'llarini harakatlar izchil ravishda amal-

ga oshiriladi. Modernizatsiya, juda keng tushuncha bo'lib, bugungi kunda uni jamiyat hayotining butun jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or ammalardan tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmua sifatida ifodalash mumkin.

Asosiy tushunchalar

Bozor iqtisodiyatiga o'tish davri — ma'muriy-buyurtqbovchi tizimni tashqir etish yoki tubdan o'zgartirish hamda bozor iqtisodiyoti tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshirilayotgan tarixiy davr.

Bozor islohotlari — bozor iqtisodiyotini va bozor iqtisodiyoti muvohabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmua.

Iqtisodiy islohotlar — iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmua.

Iqtisodiy ukul — butun mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni eriktashtirish — bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklavlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimi.

Islohotlar konsepsiyasi — ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, ularni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish — muhtlik holatlarga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.

Modernizatsiyalash — jamiyat hayotining butun jihatlarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or ammalardan tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlari majmua.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy yo'llari (modellari) ni ta'riflab bering. Ularning umumiy va o'ziga xos xususlarini ko'rsating.

2. O'zbekistonning hozir munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega? Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

3. Bazar munosabatlarini bosqichma-bosqich qat'iy toptirish tamoyilining mazmunini batafsil tushuntiring. Har bir bosqichning maqsad va vazifalarini ko'laroq bayon qiling.

4. Mamlakatimizda iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi? Har bir yo'nalish bo'yicha o'zingizning fikr-mulohazalaringizni biltiring.

5. Hozir munosabatlariga o'tishda iqtisodiy ulohodlar o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi? Bu vazifalarning ko'laroq tavsifi bering.

6. Bazar iqtisodiyotini shakllantirish davrida davlatning yotakchilik faoliyati nima uchun iborat ekanligini tushuntirib bering.

7. O'zbekistonda bazar iqtisodiyotini qat'iy toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz? Har bir-hiri bilan qanday bog'lanishini tahlil qiling.

8. Iqtisodiyotni rejalashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning mazmunini tushuntiring. Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi?

9. Prezidentimiz tomonidan belgilab berilgan milliy taraqqiyotimiz alohida davrlarining maqsad va vazifalari nimalardan iborat? Bu davrlarda qanday iqtisodiy chora-tadbirlar amalga oshirildi?

10. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va isloh o'tishning usuliy ustuvor vazifalarini so'zlab bering.

7-ROB. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI, BOZOR MUVOZANATI

Biz ushbu darslikning birinchi bobida ehtiyoj kategoriyasining mazmuni, turlari va unga ta'sir etuvchi omillarni, shuningdek, ikkinchi bobda talab chiqarishning mazmuni omillari kabi masalalarni ko'rib chiqdik. Bu bobda shu kategoriyalarning bozor iqtisodiyoti davridagi ko'rinishi va amal qilish mexanizmlarini kuzrib chiqamiz.

Bozor mexanizmining amal qilishida talab va taklif kategoriyalari va ularning amal qilish qonunlari mutami o'rin tutadi. Talab va taklif tushunchasining o'zgarishi narx shakllanishi haqida darajasi sezilarli ta'sir qiladi. Bu bobda asaslab talab va taklif tushunchalari, talab va taklif ta'asirida muvozanatlashgan narxning o'rnatilishi tushuntirib beriladi. Shu o'rinida talab va taklif qonunlari, ularning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar, ular ta'asiridagi muvozanatlikni bayon etishga alohida e'tibor beriladi. Shuningdek, talabning shakllanishi va amal qilishi, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishda iqtisodiyot nazariyasida muhim yo'nalishlardan biriga aylangan iste'molchi xatti harakati nazariyasi bilan huro qilishib chiqamiz.

7.1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni

Ehtiyoj kishilarning hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyatini ifo etadigan ilmiy kategoriya sifatida insoniyat taraqqiyotining hammasi bo'qichlari uchun umumiy va doimiydir. Lekin u taraqqiyotning turli davrlarida o'z shaklini o'zgartirib turishi mumkin. Xususan, uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tarixiy ko'rinishi talab tushunchasidir. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) sifatida amal qiladi.

Ehtiyojning liqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, talab bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir. Ehtiyoj zaruri miqdordagi pul bilan ta'minlanmаса, u «to'lov», «istak» bo'lib qolaveradi. Masalan, talaba yangi nusxadagi qo'l telefonini xarid qilish maqsadida do'konga kirdi. Qo'l telefonining narxi 300 ming so'm

bo'lib, talabada faqat 200 ming so'm mavjud, deb faraz qilaylik. Bu holda talabning yangi raunddagi talabiga nisbatan ehtiyoji talabga aytilmaganaydi va binoberin, qondirilmaydi. Bu o'tinda talaba yana 100 ming so'm miqdorida pul qidirib topishi yoki narxi 200 ming so'mgacha bo'lgan telefon xarid qilishi mumkin. Shu holdagining uning qo'l telefoniga nisbatan ehtiyoji talabga aytilmaydi.

Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'lishi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin: ma'lum vaqt oralig'ida, **narxlarning mavjud darajasida iste'molchilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji talab** deyiladi.

Talablar turlicha bo'lib, odatda bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farqlanadi: yakka talab va bozor talabi. Har bir iste'molchining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxona, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi yakka talab deyiladi. Bir qancha (turatchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi bozor talabi deyiladi.

Yakka talab ham bozor talabi ham miqdori jihatdan aniqlanadi. Lekin bu miqdor bir doim ham bir xil bo'lib turmaydi, balki o'zgarib turib boradi. Talab miqdorining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning ichida eng ko'p ta'sir qiladigan omil narx omilidir.

Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bo'ladigan bog'liqlikni quyidagi jadval ma'lumotlar asosida qitab chiqamiz (7.1-jadval).

7.1-jadval

Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik

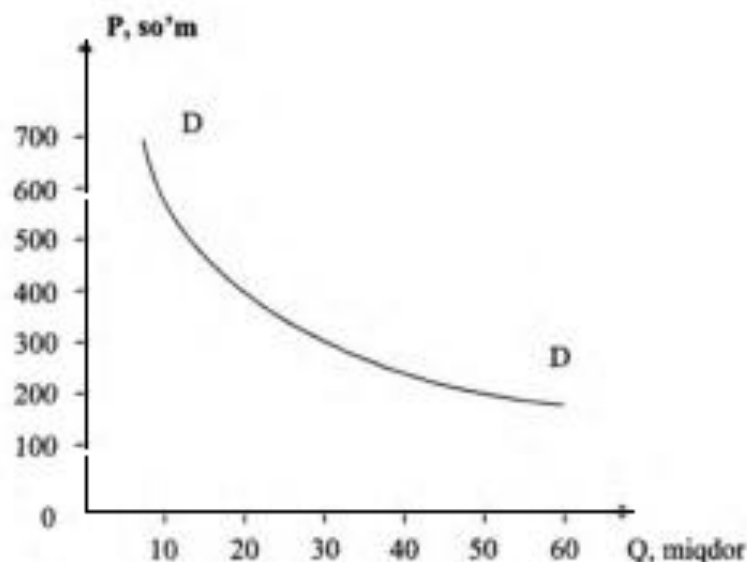
(miqdorlar shartli ravishda qo'yilgan)

Bir kilogramm kartoshka narxi (so'm)	Kartoshkaga bo'lgan yakka talab miqdori (bir oyda kilogramm)	Kartoshkaga bo'lgan bozor talab miqdori (bir oyda tonna)
700	10	10
600	20	20
500	30	30
400	50	50
300	60	60

Jadvaldagi misolda kartoshkaniy 300 soʻmdan 700 soʻmgaacha boʻlgan narx darajalarida ularga boʻlgan talab miqdorlari ifodalangan. Maʼlumotlar tovar narxining pasayishi sifatida olinadigan tovar miqdorining oʻsishiga va aksincha, narxning oʻsishi talab miqdorining kamayishiga olib kelishini koʻrsatadi. Narxning eng yuqori 700 soʻm darajasida yuqori talab (masalan, oʻrtacha bir oilaning talabi) eng oz miqdori — 10 kg ni tashkil etgan boʻlsa, narx pasayishi bilan talab miqdori koʻpayib hammaqacha 600 soʻmda — 20 kg, 500 soʻmda 30 kg va h.k. Narxning eng past darajasi — 300 soʻmga talabning eng yuqori miqdori — 60 kg oʻgʻri kelmoqda. Jadvalning navbatdagi ustunida kartoshkaga boʻlgan bozor talabi miqdori ifodalangan. Bunda umumiy boʻlajakda taxminan 1000 ta oila istiqomat qiladi va ular kartoshka narxining oʻzgarishiga nisbatan deyarli bir xil xatti harakat, munosabatchi boʻladi, degan shartga asoslanildi. Misoldan koʻrinadiki, bozor talabi miqdorining narxga nisbatan oʻzgarishi hali yakka talabning oʻzgarishiga munosib ravishda boʻy bermoqda.

Tovar narxi va sotib olinadigan tovar miqdori oʻzgarishi oʻrtasida boʻladigan teskari yoki qarama-qarshi bogʻliqlik talab qonuni deyiladi. Real iqtisodiy hayotda boʻzab qoidasiga xal boʻlgan, yaʼni ayrim tovar narxining oʻsishi bilan unga boʻlgan talab miqdorining yanada oʻsishi haqida ham uchraydi. Bu holat Giffen summasi deb (ingliz iqtisodchisi R.Giffen nomi bilan) atiladi. Giffen kambagʻal ishchi oilalari kartoshka qimmatlashishiga qaragʻundan uni isteʼmol qilishlari kamayishini kuzatib, bu summani tesvirlab koʻrsatgan. Tushuntirish shunga asoslanadiki, kartoshka kambagʻal oila oʻvqatida mahsulotlarning asosiy qismini egallaydi. Agar kartoshka narxining oʻsishi natijasi, bunda kambagʻal oila goʻsht sotib olishdan munim vaz koʻchishga majbur boʻladi, oʻzining koʻp boʻlmagan mabʼulining harajati kartoshka sotib olishga sarflaydi. Demak, bunday vaziyatda nardlarning oʻsishi zarur tovarlarga talab miqdorining kamayishidan, aksincha koʻpayishiga olib kelishi mumkin.

Tovar narxi va uning xal qilmadigan miqdori (talabning) oʻrtasidagi teskari bogʻliqlikni oddiy 2d oʻlchamli grafikda bina tesvirlash mumkin: yotiq chiziq bozor talabi miqdorini, tik chiziq narxni koʻrsatadi (7.1-rasm).

7.1-rasm. Talab egri chiziq'i

Grafikdagi DD chiziq narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni tasviriy aks ettiradi. Unda har bir nuqta tovarning aniq narxi va iste'molchi shu narxda sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdorini ko'rsatadi.

Narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi bu chiziq talab egri chiziq'i deyiladi.

Talab miqdoriga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emmas, balki boshqa bu qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar talabning narxdan tashqari omillari deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi:

- 1) iste'molchining dadi;
- 2) bozordagi iste'molchilar soni;
- 3) iste'molchining daromadlari;
- 4) bu-biriga bog'liq tovarlarning narxi;
- 5) kelajakdagi narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli.

Bu omüllarning o'zgarishi talab hajmining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini qarang chiqamiz.

1. Biror mahsulotga iste'molchi dididagi ijobiy o'zgarish ro'y bersa, narxning tog'riqli darajasida unga bo'lgan talab ortadi. Bu o'rinda real hayotda iste'molchilar «modir», ya'ni biron-bir tovarning keng nusxa bo'lgan turini sotib olishga harakat qilishlarini misol keltirish mumkin. Iste'molchi didiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holatlar talabning qisqarishiga olib keladi.

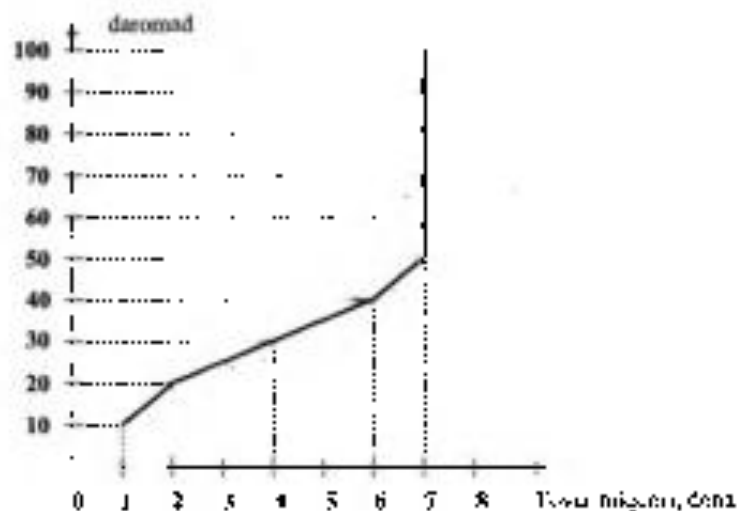
2. O'z-o'zidan aniqki, hozirda iste'molchilar soni ko'payib talab ortadi, iste'molchilarning soni kamaygan talab qisqaradi. Masalan, aloqa vositalarining takomilla-shuvi xalqaro moliyaviy bozor dinamikasi, undagi qimmatli qog'ozlarning oldi-sordi jaryonlarida ishtirok etuvchilar sonini misol-siz kengaytiradi hamda aksiya va obligatsiya kabi moliyaviy aktivlarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Tug'ilish darajasining pasayishi holatlar hay'chasi va maktabga bo'lgan talabni kamaytiradi.

3. Pul daromad o'zgarishining talab hajmiga ta'siri boshqa omillarga qanaganda ancha murakkab. Pul daromadining ortishi juda ko'p tovarlarga talabni nisbatan oshiradi, daromadning kamayishi esa bunday tovarlarga talabni kamaytiradi. Daromad o'shisa, uning o'sishiga qarab iste'molchilar aksariyat hollarda narxi yuqori bo'lsa, ko'proq sifatli tovarlarni xarid qilishga harakat qilishadi. Bunda ular non, kartoshka, kamon kabi mahsulotlarni kamroq sotib olishlari mumkin. Chunki aniqcha daromad ularga ancha yuqori oqsil tarkibiga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, masalan, go'sht va sut mahsulotlarni xarid qilish imkonini beradi. Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar oliy sifatli tovarlar deyiladi.

Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar past sifatli tovarlar deyiladi.

Iste'molchilar daromadi va ular tomonidan sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik nemis iqtisodchisi va statisti J'mest Engel (1821-1896) tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Shunga ko'ra, iste'molchi daromadi bilan u tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik Engel qonuni deyiladi.

Bu qonunning amal qilishini Engel egri chizig'i anqali ifodalash mumkin (7.2 rasmi). Oliy toifali yoki normal tovarlar uchun Engel egri chizig'i o'suvchun ko'rinishda bo'ladi. Haqiqatan ham, aholi daromadlari o'sishi borishi bilan bu turdagi tovarlar ko'proq xarid qilinadi. Past toifali tovarlar uchun Engel egri chizig'i pasayuvchan ko'rinishda bo'lib, daromadlar oshib borishi bilan iste'molchilar ularni kamroq miqdorda sotib oladilar. Agar tovarning iste'moli daromad darajasiga bog'liq bo'lmasa, u holda Engel egri chizig'i tik bo'ldi. Rasmdan ko'rinadiki, iste'molchining bir oylik daromadi 10 ming so'mdan 20 ming so'mga oshganda, u sotib olgan mahsulot miqdori 1 dan 2 dan, 20 ming so'mdan 30 ming so'mga oshganda 2 dan 3 dan, 30 ming so'mdan 40 ming so'mga oshganda 3 dan 4 dan, 40 ming so'mdan 50 ming so'mga oshganda 4 dan 5 dan, 50 ming so'mdan 60 ming so'mga oshganda 5 dan 6 dan, 60 ming so'mdan 70 ming so'mga oshganda 6 dan 7 dan, 70 ming so'mdan 80 ming so'mga oshganda 7 dan 8 dan, 80 ming so'mdan 90 ming so'mga oshganda 8 dan 9 dan, 90 ming so'mdan 100 ming so'mga oshganda 9 dan 10 dan, 100 ming so'mdan 110 ming so'mga oshganda 10 dan 11 dan, 110 ming so'mdan 120 ming so'mga oshganda 11 dan 12 dan, 120 ming so'mdan 130 ming so'mga oshganda 12 dan 13 dan, 130 ming so'mdan 140 ming so'mga oshganda 13 dan 14 dan, 140 ming so'mdan 150 ming so'mga oshganda 14 dan 15 dan, 150 ming so'mdan 160 ming so'mga oshganda 15 dan 16 dan, 160 ming so'mdan 170 ming so'mga oshganda 16 dan 17 dan, 170 ming so'mdan 180 ming so'mga oshganda 17 dan 18 dan, 180 ming so'mdan 190 ming so'mga oshganda 18 dan 19 dan, 190 ming so'mdan 200 ming so'mga oshganda 19 dan 20 dan, 200 ming so'mdan 210 ming so'mga oshganda 20 dan 21 dan, 210 ming so'mdan 220 ming so'mga oshganda 21 dan 22 dan, 220 ming so'mdan 230 ming so'mga oshganda 22 dan 23 dan, 230 ming so'mdan 240 ming so'mga oshganda 23 dan 24 dan, 240 ming so'mdan 250 ming so'mga oshganda 24 dan 25 dan, 250 ming so'mdan 260 ming so'mga oshganda 25 dan 26 dan, 260 ming so'mdan 270 ming so'mga oshganda 26 dan 27 dan, 270 ming so'mdan 280 ming so'mga oshganda 27 dan 28 dan, 280 ming so'mdan 290 ming so'mga oshganda 28 dan 29 dan, 290 ming so'mdan 300 ming so'mga oshganda 29 dan 30 dan, 300 ming so'mdan 310 ming so'mga oshganda 30 dan 31 dan, 310 ming so'mdan 320 ming so'mga oshganda 31 dan 32 dan, 320 ming so'mdan 330 ming so'mga oshganda 32 dan 33 dan, 330 ming so'mdan 340 ming so'mga oshganda 33 dan 34 dan, 340 ming so'mdan 350 ming so'mga oshganda 34 dan 35 dan, 350 ming so'mdan 360 ming so'mga oshganda 35 dan 36 dan, 360 ming so'mdan 370 ming so'mga oshganda 36 dan 37 dan, 370 ming so'mdan 380 ming so'mga oshganda 37 dan 38 dan, 380 ming so'mdan 390 ming so'mga oshganda 38 dan 39 dan, 390 ming so'mdan 400 ming so'mga oshganda 39 dan 40 dan, 400 ming so'mdan 410 ming so'mga oshganda 40 dan 41 dan, 410 ming so'mdan 420 ming so'mga oshganda 41 dan 42 dan, 420 ming so'mdan 430 ming so'mga oshganda 42 dan 43 dan, 430 ming so'mdan 440 ming so'mga oshganda 43 dan 44 dan, 440 ming so'mdan 450 ming so'mga oshganda 44 dan 45 dan, 450 ming so'mdan 460 ming so'mga oshganda 45 dan 46 dan, 460 ming so'mdan 470 ming so'mga oshganda 46 dan 47 dan, 470 ming so'mdan 480 ming so'mga oshganda 47 dan 48 dan, 480 ming so'mdan 490 ming so'mga oshganda 48 dan 49 dan, 490 ming so'mdan 500 ming so'mga oshganda 49 dan 50 dan, 500 ming so'mdan 510 ming so'mga oshganda 50 dan 51 dan, 510 ming so'mdan 520 ming so'mga oshganda 51 dan 52 dan, 520 ming so'mdan 530 ming so'mga oshganda 52 dan 53 dan, 530 ming so'mdan 540 ming so'mga oshganda 53 dan 54 dan, 540 ming so'mdan 550 ming so'mga oshganda 54 dan 55 dan, 550 ming so'mdan 560 ming so'mga oshganda 55 dan 56 dan, 560 ming so'mdan 570 ming so'mga oshganda 56 dan 57 dan, 570 ming so'mdan 580 ming so'mga oshganda 57 dan 58 dan, 580 ming so'mdan 590 ming so'mga oshganda 58 dan 59 dan, 590 ming so'mdan 600 ming so'mga oshganda 59 dan 60 dan, 600 ming so'mdan 610 ming so'mga oshganda 60 dan 61 dan, 610 ming so'mdan 620 ming so'mga oshganda 61 dan 62 dan, 620 ming so'mdan 630 ming so'mga oshganda 62 dan 63 dan, 630 ming so'mdan 640 ming so'mga oshganda 63 dan 64 dan, 640 ming so'mdan 650 ming so'mga oshganda 64 dan 65 dan, 650 ming so'mdan 660 ming so'mga oshganda 65 dan 66 dan, 660 ming so'mdan 670 ming so'mga oshganda 66 dan 67 dan, 670 ming so'mdan 680 ming so'mga oshganda 67 dan 68 dan, 680 ming so'mdan 690 ming so'mga oshganda 68 dan 69 dan, 690 ming so'mdan 700 ming so'mga oshganda 69 dan 70 dan, 700 ming so'mdan 710 ming so'mga oshganda 70 dan 71 dan, 710 ming so'mdan 720 ming so'mga oshganda 71 dan 72 dan, 720 ming so'mdan 730 ming so'mga oshganda 72 dan 73 dan, 730 ming so'mdan 740 ming so'mga oshganda 73 dan 74 dan, 740 ming so'mdan 750 ming so'mga oshganda 74 dan 75 dan, 750 ming so'mdan 760 ming so'mga oshganda 75 dan 76 dan, 760 ming so'mdan 770 ming so'mga oshganda 76 dan 77 dan, 770 ming so'mdan 780 ming so'mga oshganda 77 dan 78 dan, 780 ming so'mdan 790 ming so'mga oshganda 78 dan 79 dan, 790 ming so'mdan 800 ming so'mga oshganda 79 dan 80 dan, 800 ming so'mdan 810 ming so'mga oshganda 80 dan 81 dan, 810 ming so'mdan 820 ming so'mga oshganda 81 dan 82 dan, 820 ming so'mdan 830 ming so'mga oshganda 82 dan 83 dan, 830 ming so'mdan 840 ming so'mga oshganda 83 dan 84 dan, 840 ming so'mdan 850 ming so'mga oshganda 84 dan 85 dan, 850 ming so'mdan 860 ming so'mga oshganda 85 dan 86 dan, 860 ming so'mdan 870 ming so'mga oshganda 86 dan 87 dan, 870 ming so'mdan 880 ming so'mga oshganda 87 dan 88 dan, 880 ming so'mdan 890 ming so'mga oshganda 88 dan 89 dan, 890 ming so'mdan 900 ming so'mga oshganda 89 dan 90 dan, 900 ming so'mdan 910 ming so'mga oshganda 90 dan 91 dan, 910 ming so'mdan 920 ming so'mga oshganda 91 dan 92 dan, 920 ming so'mdan 930 ming so'mga oshganda 92 dan 93 dan, 930 ming so'mdan 940 ming so'mga oshganda 93 dan 94 dan, 940 ming so'mdan 950 ming so'mga oshganda 94 dan 95 dan, 950 ming so'mdan 960 ming so'mga oshganda 95 dan 96 dan, 960 ming so'mdan 970 ming so'mga oshganda 96 dan 97 dan, 970 ming so'mdan 980 ming so'mga oshganda 97 dan 98 dan, 980 ming so'mdan 990 ming so'mga oshganda 98 dan 99 dan, 990 ming so'mdan 1000 ming so'mga oshganda 99 dan 100 dan.

7.2-chorizma. Engel egri chizig'i

Daromadning bundan yuqori darajalarida esa sotib olish hajmning o'sishi butunlay to'xtaydi (daromadning 60 ming so'm va undan yuqori darajalarida mazkur tovarning 7 donasi sotib olinmoqda). U-

gel egri chiziq'i iste'molchilar pul daromadlari o'zgarishining talabga qanday ta'sir qilishi to'g'risida axborot beradi. Bu axborot o'tirib ishlab chiqaruvchilar uchun o'z tovarlarining mumkin bo'lgan sotish hajmi va hozir kon'yunkturasini baholashda muhim ahamiyat koshiradi.

4. O'zaro bog'liq tovarlar narxi o'zgarishining talabga ta'kid o'rganishda ularni ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi: 1) o'zaro bir-birini almashtiruvchi yoki o'rinbosar tovarlar; 2) o'zaro bir-birini to'ldiruvchi tovarlar.

O'zaro bir-birini almashtiruvchi tovarlardan birining narxi o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi to'g'ri bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, antipyog' narxining oshishi mungariga bo'lgan talabning oshishiga olib keladi. Samyoye' narxining pasayishi esa mungariga bo'lgan talabni kamaytiradi.

O'zaro bir-birini to'ldiruvchi tovarlardan birining narxi o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi teskari bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, agar avtomobilning narxi oshsa, benzina bo'lgan talab qisqaradi. Aksincha, avtomobilning narxi tushsa, benzina bo'lgan talab oshadi.

5. Kelgusida iste'molchi daromadlari, tovar narxi o'zgarishining kutilishi va tovarlar miqdorining yetarli bo'lishi yoki bo'linasligi kabi omillar talab hajmining o'zgarishini mumkin. Kelgusida narxning oshib ketishining kutilishi iste'molchi joriy talabning oshishiga olib keladi. Aksincha, narxning pasayishi va daromadning ko'payishining kutilishi tovarlarga bo'lgan joriy talab hajmining qisqarishiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz ham jahon va milliy baxshlarimizga talab hajmining salbiy ta'sir ko'rsatib, aksariyat hollarda uning qisqarishiga olib kelayotganligini ta'kidlash o'rinlidir.

7.2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni

Hozir holatning o'zgarishiga iste'molchi yoki xaridorning munosiburi ularning talabi orqali namoyan bo'lsa, ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining munosaburi taklif orqali namoyan bo'ladi.

Ma'lum vaqt oralig'idagi narxlarining muayyan darajasida ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar tomonidan ma'lum turdagi

tovar va xizmatlarning bozorga chiqarilgan miqdori taklif deyiladi. Narx o'zgarishi bilan sotilishga chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli tublab kabi taklifning ham bir qanchi muqobil variantlari mavjud bo'ladi. Albatta ishlab chiqaruvchi bunda bozor taklifini ifodalovchi misol 7.2-jadvalda ko'rsatilgan.

7.2-jadval

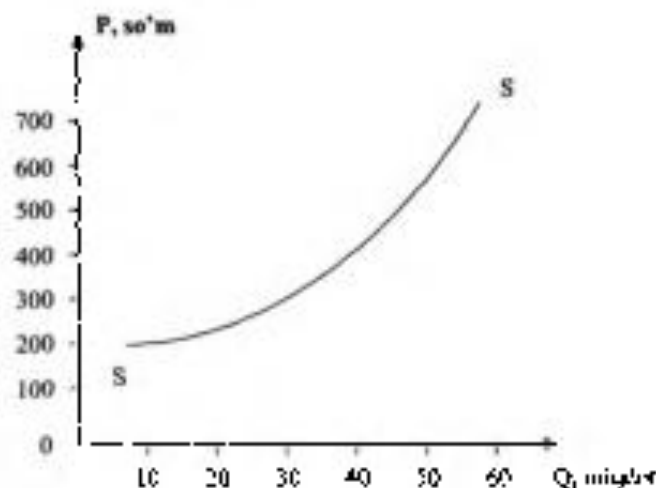
Narx va taklif miqdori o'rtasidagi bog'liqlik
(uzqunlar shartli ravishda qo'yilgan)

Bir kilogramm kartoshka peseyi bo'lgan	Kartoshkaning yukka taklif miqdori (bir oyda kilogramm)	Kartoshkaning bozor taklif miqdori (bir oyda tunna)
700	60	60
600	50	50
500	30	30
400	20	20
300	10	10

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, kartoshka narxining 700 so'm darajasidan yukka taklif (masalan, butta sotuvchi taklifi) o'ng yuqori nuqtalar 60 kg ni tashkil etgan. Narx pasayib borishi bilan esa taklif miqdori ham pasayib bormoqda; 600 so'mda 50 kg, 500 so'mda 30 kg va h.k.

Jadvalning quyidagi ustunida esa kartoshkaning bozor taklifi (ya'ni, jami sotuvchilar tomonidan sotilishi mumkin bo'lgan) miqdori ifodalaniib, u ham o'z to'voriga katta yukka taklifiga mos tushadi. Demak, narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovarlar taklifi miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Narxning o'zgarishi bilan taklif o'tilayotgan tovar miqdorining to'g'ri bog'liqlikdagi o'zgarishi taklif qonuni** deyiladi. Iste'molchi uchun narxning oshishi to'siq rolini o'ynaydi, ishlab chiqaruvchi uchun qiyinchilantirish vazifasini bajaradi.

Narx darajasi va taklif miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ko'rsatuvchi ma'lumotlarni grafikda ifodalash, taklif egri chiziğini tasvirlash mumkin (7.3-rasm).

7.3-chizma. Taklif egri chiziği

Bazorda taklif qilinadigan tovar hajmiga **marzidan tashqari** bir qator omillar ham ta'sir qiladi. Bu omillarning aksaylari quyidagilar:

- 1) resurslar narxi;
- 2) ishlab chiqarish texnologiyasi;
- 3) soliq va subsidiyalar;
- 4) boshqa tovarlar narxi;
- 5) narx o'zgarishining kutilishi;
- 6) bazoridagi sotuvchilar soni.

Mazkur omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi taklif hajmining o'zgarishini kuzatish mumkin.

Taklifga ta'sir qiluvchi omillarni alohida-alohida qarang chiqarib.

1. Resurslar narxi. Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xajmlarini ushish va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'g'atlar narxining pasayishi bug'doy taklifini oshiradi, qurilish materiallari narxlarining oshishi uy-joy va ishlab chiqarish binolari taklifini qisqartiradi.

2. Ishlab chiqarish texnologiyasi. Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariга qat'shi ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tufayli miqdori va sifatini, binochalarini taklifini oshiradi.

3. Soliqlar va subsidiyalar darajasi. Soliqlarning aksariyat turlari ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlari oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlariga bo'lgan solilarning oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki boshqa sohaga subsidiya (subsidiya - davlat tomonidan aholi yoki korxonalariga o'z xarajalarini qoplash yoki boshqa maqsadlar uchun quyurilmalik sharti bilan beriluvchi summa) bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. Boshqa tovarlar narxi. Boshqa tovarlar narxlarining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, boshqa o'zgarishlar sharoitlarida qo'y go'shti narxining pasayishi natijasida undan olinadigan foyda darajasi ham pasayib, qasabxona tomonidan mol go'shti taklifining oshirilishiga olib keladi.

5. Narx o'zgarishining kutilishi. Kelgusida mahsulot narxi o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining hozirgi kunda gi hozirgi mahsulot yetkazib berish xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda narxining keskin pasayishining kutilishi narxning taklifini pasaytiradi.

6. Ishlab chiqaruvchilar yoki sotuvchilar soni. Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Turmushdagi ishlab chiqaruvchilar soni oshib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlanmaydigan qishloq xo'jalik

va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi, ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud qanajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishiga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, yer taklifi oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (massaani, olimlar, shoirilar, yozuvchilar, musavvirar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyab san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.

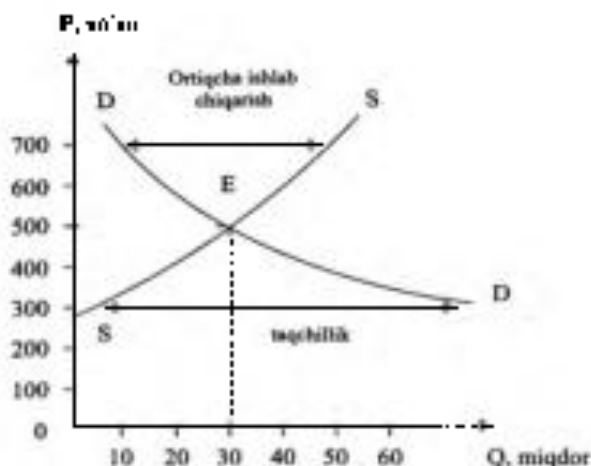
7.3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bazar muvozanati

Biz yuqorida turli omillar ta'sirida talab va taklif miqdorining o'zgarib borishini ko'rdik. Lekin talab bilan taklif miqdorlari bir-birlari bilan doimo ma'lum nisbatda bo'ladi, bu nisbatlar o'zgarib turadi. Ba'zan talab taklif miqdoridan oshib ketib, narx ko'tirilsa, ayrim paytda taklif talab miqdoridan oshib ketib, narx pasayib ketadi.

Talab miqdori bilan taklif miqdori bir-birliga teng bo'lgan holat bazar muvozanati deyiladi. Bazar muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx bazar narxi deyiladi. Ba'zan uni muvozanatlashgan narx deb ham yuritiladi. Bazar muvozanati va muvozanatlashgan narx doimo mavjud bo'lmaydi, ularga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar muvozanatning buzilishiga sabab bo'ladi. Ammo iqtisodiyotda bazar muvozanatiga intilish doimo mavjud bo'ladi.

Talab va taklif tushunchalari tahlili bizga sotuvchi va xaridorlar munofaqlarining muvofiq kelishini qarab chiqish imkonini beradi. Bunday muvofiqlik o'zaro muvozanatlashgan narxda topildi.

Oldingi bandlarda ko'rib chiqilgan bazar talabi va taklifi egri chiziqlarini bitta grafikka joylashtirib, bazarning muvozanatlashgan nuqtasini hosil qilamiz (7.4-rasm).

7.4-chizma. Bozor muvozanati

Grafikda E nuqtasga muvozanatlashgan narx (N_m) va mabslotning muvozanatlashgan miqdori (M_m) muv keladi. Ya'ni, kartoshka narxi 500 so'm bo'lganda, xaridorlar 30 tonna kartoshkani sotib olishgan, sotuvchilar esa 30 tonna kartoshkani hozirga chiqarishga tayyor va bunday imkoniyatga egadirlar. Narxning 400 so'm darajasida sotuvchilar va xaridorlar shvnti butunlay o'zgaradi: sotuvchilar faqat 20 tonna kartoshkani sotishga, xaridorlar esa 50 tonna sotib olishga tayyor bo'ladilar va hokazo.

Grafikda narxning 700 so'm darajasidagi bozor holati tovarlar ortiqcha ishlab chiqarilishini ko'rsataadi va in'yingan baxsni ifodalaydi. Aksincha, 300 so'm darajasidagi bozor holatida tovar taqchilligi (defitsit) yiqilishi keladi va muqol tovar hozmini laxiflaydi.

Bozor muvozanatini o'ziga xos matematik tenglik sifatida lano ifodalash mumkin:

$$T_y = T_r = N_m = M_m,$$

bu yerda: T_y – talab.

T_r – taklif,

N_m – muvozanatlashgan narx,

M_m – tovarning muvozanatli miqdori.

Muvozanatlashga: muxning mahiyatini tushunish uchun vaqt unifi katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sababli hozirdagi bir zurnlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanat holatlarini farqlash zarur. Bir zurnlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgaruvsa yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning hozir variyatiga to'g'ri, biddaniga masxasha olinasligi hiber hoo'liq. Qisqa davrli muvozanat vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish orqali ishlab chiqarish va taklifi ko'paytirish imkoniyatini taqozo qiladi. Bunday vaqtinchalik omillarga ish vaqtidan tasbqari (masalan, dam olish va hayrun kurlar) ishlab, ish smetasi ko'paytirish kabi tedbirler kiradi. Uzoq davrli muvozanatni ta'minlash uzoq muddatli davrda amal qiluvchi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurultirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu dnerda yangi korxonalarini qurish ham mumkin bo'ladi.

Ishlab chiqarishning tovar narxlarining o'zgarishiga sezgirlik darajasini miqlashda narx bo'yicha egiluvchanlik tushunchasidan foydalaniladi. Aynin mahsulotlar narxidagi mcha sezilarli bo'lmagan o'zgarishlar sotib olinadigan mahsulot miqdorida katta o'zgarishlar bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bunday mahsulotlarga talab nisbatan egiluvchan deyiladi. Boshqa xil mahsulotlar narxidagi sezilarli o'zgarishlar xalil miqdorida faqat katta bo'lmagan o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgaruvchi qolgan sharoitda narxning bir foizga o'zgarishi talabning mcha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib talabning egiluvchanligi deb ataladi. Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi (E_t) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_t = \frac{\Delta Q}{\Delta P}$$

Bu yerda: ΔQ - talab miqdorining foizli o'zgarishi;
 ΔP - narxlarning foizli o'zgarishi.

Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi tovarning muayyan narx darajasi uchun alohida hisoblanadi. Masalan, 7.1-jadval asosida kumushkaga talabning narx bo'yicha egiluvchanligini ko'rib chiqaylik. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, 1 kg kartoashka narxi 700 so'ndan 600 so'imga tushganda bazar talabi miqdori 10 tonnadan 20 tonnaga qalar ortgan. Bunday holda talab elastikligi:

$$E_p = \frac{10}{10} : \frac{100}{700} \approx 7 \text{ ga teng.}$$

Y'ni, kartoashka narxining 1 foizga pasayishi unga bo'lgan talab miqdorining 7 foizga o'sishiga olib kelgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, tovarning har bir muayyan narx darajasi uchun talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichlari farqlanadi. Jumladan, jadvaldagi ma'lumotlar bo'yicha, kartoashka narxi 600 so'ndan 500 so'imga pasayganda talab egiluvchanligi ko'rsatkichi 3% ni, 500 so'ndan 400 so'imga pasayganda 3,5% ni tashkil etadi va h.k.

Talab egiluvchanligini belgilab beruvchi bir qator omillar mavjud. Ularning asosiy lari quyidagilar:

1. O'rinsbosar tovarlarning mavjudligi. Odatda muayyan turdagi ehtiyojni bir qator tovarlar bilan qondirish imkoniyati mavjud bo'ladi. Masalan, qishda sovugdan saqlanish uchun palto bilan bir qatorda kurtka, plashch va boshqa issiq kiyimlardan foydalanish mumkin. Yoki biror joyga sayohatga borish uchun samolyot bilan bir qatorda tezyurar poyezd, avtomobil bilan foydalanish mumkin. Bu o'rinda kurtka, plashch va boshqa issiq kiyimlar paltoning, tezyurar poyezd, avtomobil samolyotning o'rinsbosar tovarlari hisoblanadi. Agar biror tovarning boshqa o'rinsbosar tovarlari qanchalik ko'p bo'lsa, unga bo'lgan talab shunchalik ko'p egiluvchan bo'ladi. Jumladan, sof raqobatli bazarlarda taklif qilinadigan tovarlarning o'rinsbosar tovarlari juda ko'p bo'lib, shu sababli har bir alohida sotuvchi mahsulotlariga talab butunlay egiluvchan hisoblanadi.

2. Tovar qiymatining iste'molchi daromadidagi salmoqli. Iste'molchi daromadida tovar qiymati qanchalik katta o'ringni egallasa, unga talab shunchalik yuqori egiluvchan bo'ladi. Masalan, daf-tar yoki qalam narxining 10 foizga o'sishi bir necha so'ngni tashkil

qilish va bu talab qilinayotgan tovar miqdoridan juda kam o'zgarish bo'lishiga olib keladi. Shu bilan birga, avtomobil yoki uy narxining 10 foizga o'sishi bir necha million so'mni tashkil qilishi mumkin. Narxlarning bunday oshishi juda ko'p odamlar bir necha yillik daromadining ko'p qismini tashkil qiladi va ayish natijasi, bu sotib olinadigan mahsulot miqdorini sezilarli ravishda kamaytiradi.

3. **Mahsulotlarning iste'mol xususiyatlari.** Zeb-ziyat buyumlarga talab odatda egiluvchan, hayotiy zarur buyumlarga esa talab raqgiluvchan hisoblanadi. Masalan, yem va elektr energiyasi zaruriy iste'mol buyumlari hisoblanadi, shu sababli ular narxining oshishi yem yoki elektr energiyasini iste'mol qilishning kekin kamayishiga olib kelmaydi. Boshqa tomondan, zeb-ziyat buyumlariga bato'slar oshirganda ularni ovorlik bilan iste'mol bilan chiqarib tashlash mumkin.

4. **Vaqt otdli.** Qaror qabul qilish uchun vaqt oralig'i qancha uzoq bo'lsa, mahsulotga talab shuncha egiluvchan bo'ladi. Masalan, qash mol go'shtining narxi 10%ga ko'rtarilsa, iste'molchi uni xarid qilishni birovga qisqartiruvchiligi mumkin. Lekin bir qancha vaqt o'tishi bilan u o'zining moyilligini tovaq go'shti yoki baliqqa o'tkazish mumkin. Shuningdek, daromad bo'yicha talab egiluvchanligi bir nuriyid. Daromadlar ko'payishi bilan tovar va xizmatlarga bo'lgan talab ham o'sadi. Bundan ko'rinadiki, daromad talabga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir darajasini aniqlash uchun daromad bo'yicha talab egiluvchanligi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Iste'molchi daromadining ha foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich talabning daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$E_r = \frac{\Delta Q}{\Delta D}$$

Bu yerda: ΔQ – talab miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔD – daromadning foizli o'zgarishi.

Misol uchun, iste'molchi daromadi oyiga 100 ming so'm bo'lganida 5 kg go'sht mahsulotlari iste'mol qilib, daromadi 150 ming so'mga qarar oshirganda, uning go'sht mahsulotlari iste'mol hajmi oyiga 7 kg

ga etdi, deb faraz qilaylik. Iste'molning go'sht mahsulotlariga talabining daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichini hisoblaymiz:

$$E_1 = \frac{2}{5} : \frac{50}{100} = 0,8$$

Ya'ni, iste'molchi daromadining 1% ga o'tishi o'z navbatida uning go'sht mahsulotlariga bo'lgan talabi miqdorining 0,8% ga o'tishiga olib kelmoqda. Xuddi talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi singari taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichini ham aniqlash mumkin.

Taklif birligiga to'g'ri keluvchi boshqa omillar o'zgarib qolgan sharoitda, narxning bir foizga o'zgarishi taklifning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib taklifning egiluvchanligi, deb ham ataladi.

Taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi (E_y) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_y = \frac{\Delta Q}{\Delta R}$$

Bu yerda: ΔQ – taklif miqdorining foizli o'zgarishi;
 ΔR – narxlarning foizli o'zgarishi.

Yuqoridagi 7.2-jadval ma'lumotlaridan foydalanib, kartoshka narxining barcha darajalaridagi o'zgarishiga muvofiq keluvchi taklif egiluvchanligi ko'rsatkichlarini aniqlash mumkin. Masalan, 1 kg kartoshkani dastlabki narxi 700 so'mdan 600 so'mga pasayishi sotuvchilar tomonidan taklif miqdorini 60 tonnadan 50 tonna ga qadar qisqartirilishiga olib kelgan. Bu holda, kartoshka taklifining narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi:

$$E_y = \frac{10}{60} : \frac{100}{700} \approx 1,2 \quad \text{ga teng.}$$

Ya'ni, kartoshka narxining 1% ga pasayishi uni hozir taklifning 1,2% ga qisqarishiga olib kelgan. Takidlash lozimki, talabning narx bo'yicha egiluvchanligi singari taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichlari ham tovarning har bir an'yan narx darajasi

uchun tingirlanadi. Natijabun, jadvaldagi ma'lumotlar bo'yicha kartusika narxi 600 so'mdan 500 so'mga pasayganda taklif egiluvchanligi ko'rsatkichi 2,4% ni, 500 so'mdan 400 so'mga pasayganda 1,7% ni tashkil etadi va h.k.

Taklif egiluvchanligiga ta'sir ko'rsatuvchi omilni omil, mahsulotga narxning mavjud o'zgarishini hisobga olish uchun zarur bo'lgan vaqt oraliqi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi narxning mavjud o'zgarishiga moslashishi uchun qanchalik uzoqroq vaqtga ega bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi shunchalik katta o'zgarishi va shunga mos ravishda taklifning egiluvchanligi ham yuqori bo'ladi. Biz yaqorida vaqt oraliqning juva qisqa, qisqaroq va uzoq muddatli davrlaridagi taklifning o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilib borgan edik. Bu ta'sir taklifning egiluvchanligida ham o'x shariyatini saqlab qoladi. Shu o'rinda, talab va taklif egiluvchanligi ko'rsatkichlarini aniqlashda ularning turli darajalarini ushbu holda hisoblash mutlaq o'rinli tashadi. Bunda asosan, quyidagi uchta holatni ajratib ko'rsatish mumkin:

1) talab yoki taklif egiluvchanligi ko'effitsienti 1 dan katta ($E_d, E_q > 1$). Bunday talab yoki taklif egiluvchan» yoki «ishbatan egiluvchan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining turidagi o'zgarishi narxning foizdagi o'zgarishiga qaranganda ahamiyatli darajada ro'y berishini anglatadi;

2) talab yoki taklif egiluvchanligi ko'effitsienti 1 ga teng ($E_d, E_q = 1$). Bunday talab yoki taklif «birga teng egiluvchan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining foizdagi o'zgarishi narxning foizdagi o'zgarishi bilan teng bo'lishini anglatadi;

3) talab yoki taklif egiluvchanligi ko'effitsienti 1 dan kichik ($E_d, E_q < 1$). Bunday talab yoki taklif «ozegiluvchan» yoki «ishbatan ozegiluvchan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining turidagi o'zgarishi narxning foizdagi o'zgarishiga qaranganda ahamiyatsiz darajada ro'y berishini anglatadi.

Tovarlarining talab yoki taklif bo'yicha egiluvchanlik darajasini bilish real hayotda ushbu narx strategiyasini ishlab chiqish hamda tovar sotishdan olinadigan yilpi daromadni eng yuqori darajaga yetkazishda ham muhim rol o'ynaydi.

7.4. Iste'molehli xatti-harakati nazariyasi

Hozirda iqtisodiyot nazariyasiga oid ko'plab darslik va o'quv qo'llanmalarida bozor ta'limining shakllanishi va namoyon bo'lishini iste'molehning xatti-harakati orqali tushuntirishga harakat qilinmoqda. Bunda oldindan g'arb adabiyotlarida mavjud bo'lib kelgan turli nazariyalardan foydalanib, iste'molehli xatti-harakati nazariyasi atalishi yo'nalish sifatida bayon etilmoqda¹⁶. Talabalarni mazkur nazariyaning mohiyati bilan tanishtirish maqsadida uning asosiy tushunchalarini kiritib chiqamiz.

Iste'molehning bozordagi xatti-harakati at'unggi qo'shilgan nafillik nazariyasi hamda iste'moleh muhojiri nazariyasi orqali izohlanadi. So'nggi qo'shilgan nafillik nazariyasining mazmuni bilan IV bobda batafsil tanishish kerak bo'ladi. Bu nazariya yordamida iste'molehning muhojirati muqoi nazariyasi uning afzal ko'rilishi qoidolari bayon etiladi. Agar nafillikka iste'molehni o'lchovni bilan qaratilsa, u iste'molehning hiron-bir me'natni iste'mol qilishidan olinadigan qoniqishni anglatadi. Iste'molehli tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning nafillik darajasining baholanishi iste'molehlik afzal ko'rilishi deyiladi.

Nafillik funksiyasi ma'lum miqdordagi tovarlarga boshqa bir miqdordagi tovarlarni taqqoslashni bildiradi. Nafillikni mut-

¹⁶ Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. Н.Д.Кудрякова. – 10-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. изд. центр ГУАП (ГУ). 2004. Купцова Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Вектор. Изд-во Прогресс, 2005. 4-боб. 3-й; Экономическая теория: Учебник. Изд. для и доп. / Под общ. ред. доц. Н.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевки, Л.С.Тарасевича. – М.: ИППФЭ-М, 2005. 4-й; Видяпин, Экономическая теория: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп./Под ред. и по общ. изд. проф. А.С.Булочкова. – М.: Экономика, 2005. IX-боб; Нохия В.Я. Экономическая теория: Учебник / В.Я.Нохия. – М.: Экономика, 2005. IX-боб; Курс экономической теории: Учебные лекции, экономическая теория: Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: Учебные лекции / Под ред. и доп. проф. А.В.Сидорова. – М.: Дело и Сервис, 2001.

bu ko'rsatkichlarda o'lashtirishning ahamiyati bo'lmay, iste'molchi ta'lovinii nafilik darajasining kelma-ket joylashuvi bilan izohlash mumkin. Bir to'planidagi tovarlar nafiligi boshqasidan qay darajada afzalligini ko'rsatib berish mumkin emas.

Nafilik funksiyasi iste'mol qilinayotgan tovarlar X, Y dan olinayotgan nafilikning hosilasini ifodalaydi.

$$U(X, Y) = XY$$

So'nggi qo'shilgan nafilik — muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha nafilikdir. So'nggi qo'shilgan nafilik umumiy nafilikning o'sgan qismidan iborat ekani u nafilik funksiyasining hosilasi hisoblanadi. Muayyan ehtiyojni qondiruvchi har bir navbatdagi ne'mat oldingisiga qaraganda kamroq nafilikka ega bo'ladi. Ne'matlarning cheklangan miqdori sharoitida esa daimio ehtiyojni eng kam darajada qondiruvchi so'nggi ne'mat mavjud bo'ladi.

So'nggi qo'shilgan nafilik pasayib borish tendusiyasiga ega bo'lib, bu iqtisodiy turayil sifatida ifoda etiladi. Mazkur tamoyilning ahamiyati shundaki iboratki, agar alohida olingan yakka iste'molchining holatidan kelib chiqilsa, ne'matlarni iste'mol qilish hajmining ko'payib borishi bilan mu'lum vaqtdan hisoblab, muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha nafilik oldingisiga nisbatan kamayib boradi.

Kishi qanchalik ko'p miqdordagi tovarni iste'mol qilsa, u shunchalik ko'p yalpi nafilikka ega bo'ladi. Yalpi (umumiy) nafilik so'nggi qo'shilgan nafilik ko'rsatkichlarini jamlash orqali aniqlanadi. Agar iste'molchi ma'miy so'nggi qo'shilgan nafilikka ega bo'lsa, u holata yalpi nafilik kamayadi. So'nggi qo'shilgan nafilikning pasayib borish qonunini iste'mol qilingan muayyami qisimida 7.2-julval orqali ifodalash mumkin.

Muzqaymoq iste'mol qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan va
yalpi nafilik

Iste'mol qilingan muzqaymoqlar soni	So'nggi qo'shilgan nafilik (MU)	Yalpi nafilik (L)
0	-	0
1	4	4
2	3	7
3	2	9
4	1	10
5	0	10
6	-3	7

Jadvaldan ko'rinadiki, mashab ishlati so'nggi qo'shilgan nafilikning ushbu berishi bilan, yalpi nafilik miqdori o'sib bormoqda. Biroq, bu o'sish sur'ati muzqaymoqlarning mavjudlagi soni qo'shilishi bilan pasayib bormoqda. Ma'niy ishlati so'nggi qo'shilgan nafilik yalpi nafilikning qisqarishiga olib kelmoqda.

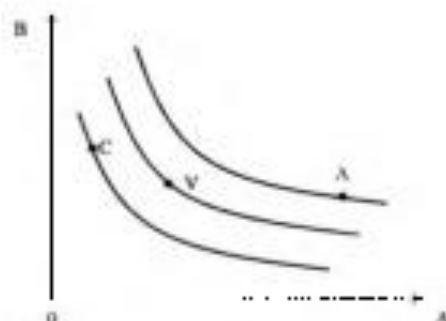
Iste'molchi tovarlarning turli to'plarini xarid qilabda doimio nafilikni maksimallashtirish qoidasiga amal qiladi. Bu qoidaning mazmuni quyidagicha bayon etiladi: **iste'molchi o'zining daromadini shunday sarflasli kerakki, daromad to'liq sarflangan holatda tovarni xarid qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan nafilikning tovar narxiga nisbatli barcha tovarlar uchun bir xil qiymatga ega bo'lishi lozim**, ya'ni:

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y}$$

bu yerda: MU_x va P_x tovarlarning so'nggi qo'shilgan nafiligi; P qilning narxi. Bu qoida iste'molchining muvozanatli bo'lishi fodalaydi. Iste'molchi o'zining xuddi va ruhiyatiga ko'ra turli xil tovarlar to'plarini tan'qul ko'rishli mumkin. Bunda u tovarlarning ma'lum bir

to'plamini boshqa biriga taqqoslab ko'radi. Iste'molchi tanlovini namondirishda befarqlik egri chizig'i muhim rol o'ynaydi.

Befarqlik egri chizig'idek iftijojlarni bir xil darajada qondirishlarni ta'minlovchi iste'mol to'plamlari yig'indisini namoyon etadi. Ya'ni, iste'molchi uchun befarqlik egri chizig'ida joylashgan tovarlar to'plamini tanlashda farq mavjud bo'lmaydi. Befarqlik egri chizig'i pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi. Befarqlik egri chizig'ining pasayib borishi shu bilan izohlanadiki, tanlovchi lozim bo'lgan har ikkala tovar ham iste'molchi uchun nafli tovarlardir. Shunga ko'ra, bir tovarlar to'plami (masalan, A)dan boshqa bir tovarlar to'plami (masalan, V ga) tamom tanaskat qilib, iste'molchi nafilik miqdorini oshiradi. Biroq, ayni paytda xuddi shuuncha miqdordagi nafilikka ega bo'lgan A tovardan voz kechadi. Qisqasi, V tovar qanchalik ko'p bo'lsa, A tovar shunchalik oz bo'ladi, chunki A va V tovarlar o'rtasida teskari aloqa mavjud. O'zgaruvchilari o'rtasida teskari aloqa mavjud bo'lgan har qanday egri chiziq esa pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi.

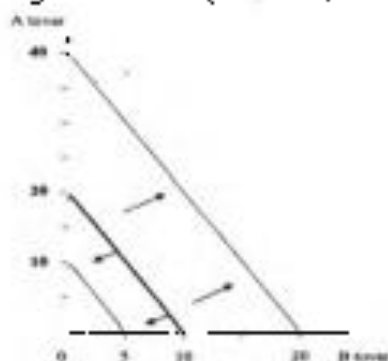

7.5-chizma. Befarqlik kartasi

Agar iste'molchining A va V tovarlarning barcha to'plamlari befarqlik afzal ko'rinishlarini egri chiziqlar orqali tasvirlansa, befarqlik kartasi hosil bo'ladi. Har bir befarqlik egri chizig'i kishi har birigi bir xilda qanayilgan tovarlar to'plamini ifodalaydi. 7.5-risda befarqlik kartasining bir qismini aks ettiruvchi uchta befarqlik egri chizig'i tasvirlangan. 1. befarqlik egri chizig'i chayejlarni qondirishning eng yuqori darajasini aks ettiradi

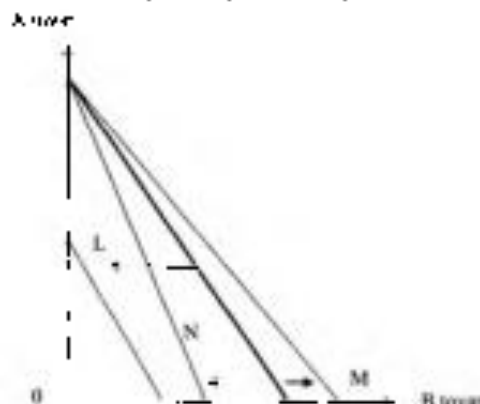
Elitiyojlarning har bir darajasiga ko'ra cheklangan bafarqlik egri chizig'i mavjud bo'lishi mumkin. Biz udda ko'tirishdan fagar uchta egri chiziqni ifodaladik. Bu uch egri chiziq tovarlar ko'plamining raijiravkasi (tartibini) ta'minlaydi. Raijirlash to'plamlarini afzallikning eng yuqori darajasidan eng kam tomonga yo'naltirilgan tartibda qo'yib chiqadi. Biloq, bu tartib bi ko'plamning boshqa biridan uchog'liq afzalligini ko'rsatib bera olmaydi.

Iste'molchi ixti-harakatini tashvishda iste'molchi byudjetining cheklanganligi mahiri shartiyat kash etadi. Byudjet cheklanganligi iste'molchining ma'yyan pul daromadlari mavjudligi sharoitida maxsonning muayyan darajasida u yoki bu tovarni tovarlarning ma'lum cheklangan miqdorini sotib olish imkoniyati orqali ifodalanadi. Iste'molchi byudjetining cheklanganligini grafikda ikki turdagi tovarni sotib olishning turli kombinatsiyalarini ko'rsatuvchi byudjet chizig'i shaklida bera aks etirish mumkin. Iste'molchi byudjet chizig'ining holatiga uning daromadlari va tovarlar narxining o'zgarishi ta'sir ko'rsatishi mumkin. Misol uchun, iste'molchi daromadining ma'yyan miqdoriga 10 birlik A tovar yoki 10 birlik V tovar sotib olish mumkin bo'lsin. Birlangga sotib olishi mumkin bo'lgan har ikkala tovarning turli kombinatsiyalari G byudjet chizig'ida joylashtiradi. Agur iste'molchining daromadi 2 baravar o'shsa, u holda uning byudjet chizig'i ham tegishli ravishda G holatiga siljiydi. Aksincha, daromadning kamayishi, byudjet chizig'ining ham qisqartishiga va G holatiga siljishiga olib keladi (7.6-rasmi).

7.6-rasmi. Ixti-harakat o'zgarishining byudjet chizig'iga ta'siri

O'z navbatida narxning o'zgarishi ham byudjet chizig'ida qanday turli o'zgarishlarni keltirib chiqaradi (7.7-rasm).

7.7-chizma. Narx o'zgarishining byudjet chizig'iga ta'siri

Jamadan:

1) V tovar narxining pasayishi byudjet chizig'ini burchagining o'zgagan holda yangi chiziq hosil bo'lishiga olib keladi (M chiziq).

2) B tovar narxining oshishi byudjet chizig'ini burchagining o'zgagan holda yangi chiziq hosil bo'lishiga olib keladi (N chiziq).

3) A va V tovarlar narxi ilgariqi nisbat saqlangan holda o'alsa, u holda eski chiziqqa parallel bo'lgan yangi chiziq hosil bo'ladi (L chiziq).

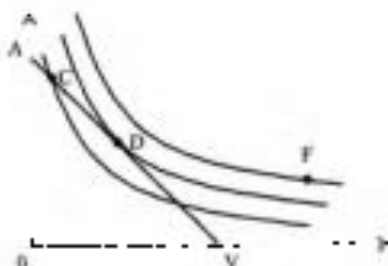
Iqtisodiyot nazariyasida, iste'molchi tanlovini o'zgarishda mazkur tanlov oqilona ravishda amalga oshiriladi va quyidagi shartlar ta'minlanishi deb faraz qilinadi:

- 1) mavjud va ehtimol bo'lgan byudjetdan to'liq foydalaniladi;
- 2) ehtiyojlar maksimal darajada qondiriladi.

Optimal tanlov ham quyidagi shartlarni keltirib chiqaradi:

Birinchi tanlov nuqtasining byudjet chizig'ida yotishi. Iste'molchi amalda barcha daromadini iste'molga sarflamay, ma'lum qismini kelgusidagi iste'molga qoldirsa, mazuriy jihatdan biz uning barchasi sarflanadi, deb faraz qilamiz. Agar nuqta byudjet chizig'idan chapsa yotsa - uning to'liq sarflanmaganligini, o'unga yotse - iqtisodiyot darajasi dan ehtida ekanligini tushunamiz.

Ikkinchiligi, tanlangan iste'mol tovarlari to'plami eng ma'qul ko'rilgan kombinatsiyada bo'lishi lozim (7.8-rasm). Bunda uchra belgarlik egrisi chiziqli ifodalangan bo'lib, uyu iste'molchiga turli darajadagi qoniqish beradi: I_1 — eng yuqori darajadagi qoniqish; I_2 — o'rta darajadagi qoniqish; I_3 — eng past qoniqish. Har bir egrisi chiziqlida iste'molchi ma'lumini ifodalovchi bittadan nuqta joylashgan: I_1 da C ; I_2 da D ; I_3 da E nuqtalar. Iste'molchining C nuqtani tanlashi oqilona emasa, chunki D nuqta unga aniqbatan ko'proq ehtiyojni qondiradi; E nuqta eng ko'p ehtiyojni qondirishi mumkin, biroq u byudjet imkoniyatidan tashqarida hisoblanadi.

7.8-chaizma. Iste'molchining optimal nuqtalari

1) Nuqtada iste'molchi ehtiyojlarining qondirilishi maksimallashadi, chunki bu nuqta ehtiyojlarining maksimal qondirilishini ta'minlovchi tovar va xizmatlar to'plami eng ko'p qoniqish beruvchi belgarlik egrisi chiziqli byudjet chiziqli bilan kesishgan joyida yotadi.

Xulosa

1. Iqtisodiyotni rivojlantirishning hozir muvaffaqiyatli — iqtisodiy rivojning samarali va muvaffaqiyatli dasturidir. Hozir muvaffaqiyatning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning har bir elementi muvaffaqiyatli dastur uchun zarur bo'lgan. Ayniqsa, narxning oshishi va taklif hajmiga ta'siri bunda ularning o'zaro aloqadorligi hozir iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning ta'limini belgilab beradi.

2. Talab – ehtiyojning pul bilan ta'minlangan qismidir. Talab qo'nyariga munofiq narxning o'sish hurshti talabning qusqarishiga olib keladi, talabning kengayishi esa narxning o'sishiga olib keladi. Shuning uchun narx (arabshiq o'zgaruvchi) bilan talab (lohis o'zgaruvchi) o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

3. Talab ikki xil yo'nalishda o'zgaradi: biri talab hajmining o'zgarishi bo'lib, talab egri chizig'i bo'ylab harakatlanasa, ikkinchisi talab xususiyatining o'zgarishi bo'lib, talab egri chizig'ining o'zini o'ngga-yuqoriga yoki chapga-pastga qarab siljitadi.

4. Taklif ishlab chiqaruvchilarning bozorqa sotilishga chiqargan tovarlari miqdori bo'lib, tovarlar miqdori ishlab chiqarish bilan belgilanadi. aynan aynan utga bog'liq o'sas, chuski zaltira, eksport va import o'zillari ham taklif qilinadigan tovarlar miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Taklif bilan narx o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud, narxlarning o'sishi taklifning o'sishiga olib keladi va aksincha.

5. Talab va taklifning o'zaro ta'siri natijasida bozor muvozanati vujudga keladi. Bozor muvozanati talab hajmining taklif hajmiga mos kelishidir. Bunday mos kelishlik bozorda muvozanatli narxni yoki bozor narxini shakllantiradi.

6. Bozordagi bir zamlilik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik holatlarini ifodalash zarur. Bir zamlilik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarmas yoki doimiy miqdori mos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga loz, hirsamiga moslasha olinmasligi bilan bog'liq. Qisqa davrli muvozanat vaqtinchalik amal qiluvchi o'zillardan foydalanish asosida ishlab chiqarish va taklifni ko'paytirish imkoniyatini taqozo qiladi. Uzoq davrli muvozanatga erishish uzoq muddatli davrdagi o'zillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bular ishlab chiqarishni qayta qurallantirish, yuqilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalarini amalga oshirish, shuningdek, yangi korxonalarini qurishdan iborat.

7. Xo'jalik amaliyoti uchun bozor subyektlarining narx o'zgarishiga bo'lgan muvohabatini ifodalovchi talab va taklif egiluvchanligi tashvunchasi muhim ahamiyat kash etadi. Talab egiluvchanligi ko'rsatkichi asosida ishlab chiqaruvchilar valpi tashvur miqdorini mos aniqlash olishlari mumkin. Agar talab egiluvchan bo'lsa, narx

bilan ya'ni tushburi qaramo-qarshi tomon barikgillanadi, talab naqri
hujchan ho'la harakat bir tomonlanas ho'fadi.

8. Iste'molehining be'zordagi xati-harakati so'nggi qo'shilgan
natillik nazariyasi harada iste'molehi tarlovi nazariyasi orqali izoh-
lanadi. So'nggi qo'shilgan natillik qusayib berish tendensiyasiga
qra ho'fisi, bu iqtisodiy tamoyil sifatida ifoda etiladi. Mazkur
tamoyilning mohiyati shundan iboraki, agar a'chula olingan yakka
iste'molehining hatatidan kelib chiqilaa, no'monlarni iste'mol
qilish hujjuning ko'pusib berishi bilan, ma'lum vaqtlan ho'shlah,
muayyan no'malning navbatdagi hidligini iste'mol qilishdan olingan
qo'shincho natillik oldingirigini nishatan kamayin baradi. Iste'molehi
kurxondan o'zi uchun turli tovarlarning natillik darajasining bato-
larishi iste'molehining afzal ko'rishi deyiladi.

Asosiy taryunchi tushunchalar

Talab — pul bilan ta'minlangan, to'lovga qodir ehtiyoj; ma'lum vaqt
uzulig'ida narxlarning muayyan darajasida iste'molehilarining tovar va
xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji.

Talab talabi — har bir alahida iste'molehi (masalan, shaxs, oila,
kurxona, firma)ning tovarning shu turiga bo'lgan talabi.

Noyar talabi — bir qancha (ku'pchilik) iste'molehilarining shu
turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi.

Talab qonuni — tovar narxi va sotib olinadigan tovar miqdori
o'zgarishi o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qaramo-qarshi bog'liqlik.

Talab egri chizig'i — narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi
teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi egri chiziq.

Oliy toifali tovarlar — daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori
to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar.

Past toifali tovarlar — daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori
teskari bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar.

Engel qonuni — iste'molehi daromad bilan u tomonidan sotib olin-
ishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik.

Taklif — ma'lum vaqtlanah'idagi narxlarning muayyan darajasida
ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar kumundan ma'lum turdagi tovar
va xizmatlarning buzorga chiqarilgan miqdori.

Taklif qonuni — naxsning o'zgarishi bilan taklif etilayotgan tovar miqdorining to'g'ri bog'liqlikdagi o'zgarishi.

Bozor muvozanatli — talab miqdori bilan taklif miqdori o'rnatiladagi shartli bir-biriga teng bo'lgan holat.

Bozor narxi — bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx.

Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi — talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgaritmay qolgan sharoitda narxning bir foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Talabning daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi — iste'molchi daromadining bir foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi — taklif hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgaritmay qolgan sharoitda narxning bir foizga o'zgarishi taklifning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Iste'molchining afzal ko'rifshi — iste'molchi tomonidan o'zi uchun badi tovarlarning nafili, dargaxinlar baholanishi.

So'nggi qo'shilgan nafillik — muayyan ne'matning tarkibidagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha nafillik.

Yalpi (umumiy) nafillik — so'nggi qo'shilgan nafillik ko'rsatkichlarining yig'indisi.

Befarqlik egri chizig'i — ehtiyojlarni bir xil darajada qondirishini ta'minlovchi iste'mol to'planlari yig'indisi.

Takrorlashtirish savol va topshiriqlar

1. Talab qonunini tushuntiring. Talabga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarasa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

2. Taklif qonunini tushuntiring. Taklifga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarasa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

3. Doo birusida huj'duyga bo'lgan talab va taklifning umumiy hajmi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi deb faraz qilovlik:

Talab, ming sentner hisobida	Bir sentner narxi (so'm) hisobida	Taklif, ming sentner hisobida	O'rtiqcha (+) yoki kam (-)
85	3400	72	
80	3700	73	
75	4000	75	
70	4300	77	
65	4600	79	
60	4900	81	

4) Bozor narxi yoki muvozanatlashgan narx qanday bo'ladi? Bug'doyning muvozanatlashgan miqdori qancha? 4-usummi to'ldiring va natijalarini tushuntirib bering;

b) jadval ma'lumotlaridan foydalanib bug'doyga bo'lgan talab va taklif egri chiziqlarini grafik shaklida tasvirlang. Muvozanatlashgan narx va muvozanatlashgan miqdorni aniqlang;

v) nimcha uchun 3400 so'm bu bozorda muvozanatlashgan narx bo'la olmaydi? 4900 so'm-chi?

g) davlat bug'doyning eng yuqori narxini 3700 so'm qilib belgiladi deb faraz qilaylik. Bunday narx qanday oqibatlarga olib kelishini buniqil tushuntiring. O'z javoblaringizni grafikda tasvirlang.

4. Talab va taklifning quyidagi o'zgarishlarining har biri inqobatlari bozorda muvozanatli narx va mahsulotlarning muvozanatli miqdoriga qanday ta'sir ko'rsatadi? Javoblaringizning to'g'riligini tekshirish uchun talab va taklif egri chiziqlari grafigidan foydalaning:

a) taklif qisqaradi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; b) talab qisqaradi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; v) taklif ko'payadi, talab esa o'zgarishsiz qoladi, g) talab ham, taklif ham ko'payadi; d) talab ortadi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; e) taklif ko'payadi, talab esa qisqaradi, j) talab ortadi, taklif esa qisqaradi; z) talab ham, taklif ham qisqaradi.

5. Lingel qonunining mohiyatini tushuntirib bering.

6. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasining asosida nimalar yotadi? Bu nazariyaning asosiy qonun-qoidalarini izohlang.

7. Iste'molchining afzal ko'riishi nima? U iste'molchi mu'loviqi qanday ta'sir ko'rsatadi?

8. Yalpi (umumiy) nafiliik va so'nggi qo'shilgan nafiliik tushunchalari o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

9. Befarqlik egri chizig'i nima ni ifodalaydi? Befarqlik kartasi-chi? Uning iste'molchi xatti-harakatini tushuntirishdagi ahamiyatini izohlang.

10. Iste'molchi byudjeti chizig'iga narx va daromadlari o'zgarishlar qanday ta'sir ko'rsatadi?

8-BOB. RAQOBAT VA MONOPOLIYA

Bozor mexanizmining asosiy tarkibiy qismlaridan biri raqobat hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti n'zining yuqorilik darajasi va rivojlanishi xususiyatlaridan qat'iy nazar raqobatning mavjud bo'lishini taqozo etadi. Shu bilan birga, bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishi bilan raqobatbilik munosabatlari ham takomillashib, o'z shakllarini o'zgartirib boradi. Mamlakatimiz hujmali Prezident I. A. Karimov raqobatning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyatini ko'rsatib, «Raqobat bo'lmasa, bozor iqtisodiyotini harpo etib bo'lmaydi. Raqobat – bozorning asosiy sharti, ayirish namoiki. Uning qonunidir», deb ta'kidlaydi.¹¹

Shuningdek, bu masalaning muhimligini yana bir bor ta'kidlab, "mamlakatimizda Yaratilgan texnologiyalarning muqobulkashini ta'minlash, "nosa-xa" namunalari yaratish, zamonaviy asbobot-kompyuterniya texnologiyalarini joriy etish, yu'ni yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlash bo'yicha tizimli choralar-tadbirlarni amalga oshirish"¹² kerak. Bu muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lgan jihatlarni yoritib berish markaz ishlarning asosiy vazifasi hisoblanadi. Shuningdek, monopoliyalarning iqtisodiy asosi, turlari va mamlakatimizda monopoliyaga qarshi qonunchilikning rivojlantirilishi bayon etiladi.

8.1. Raqobatning mohiyati, shakllari va usullari

Raqobat bozor iqtisodiyotining va umuman bozor xofjatligining eng muhim belgisi. uni rivojlantirish vositasi hisoblanadi. Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish unga turli tomondan yondashishi-

¹¹ Karimov I. A. O'ybek shox XXI asrga intilmoqda. To: O'zbekiston. 1999, 34-bet.

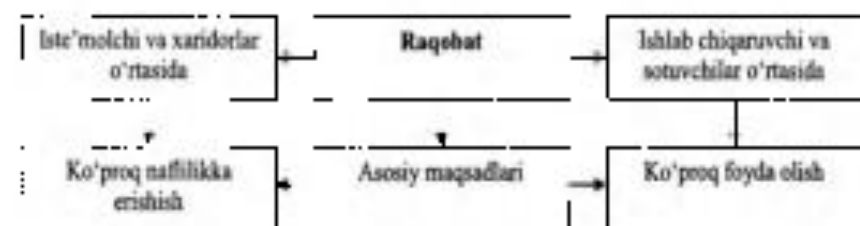
¹² Mirziyoyev Sh. "Texnikiy tahlil, qat'iy talab-intuzom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining amudal qoidasi bo'lishi kerak" // Mamlakatimizni 2018 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy vazirlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim usuluvlarini yoritish uchun tegishli tashkilotlar rahbarlar Mahlamlarining kengaytirilgan majlisi salogati tashkiloti. Xaq. 2017 yil 16-yanvar.

ni talab qiladi. **Mустаqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korporatsiyalar)** o'rtasidagi raqobat tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeiini mustahkamlash uchun kurashdalar iborat. Bunda ular kerakli ishlab chiqarish vositalarni, xomashyoni va materiallarni sotib olish, ishchi kuchini yollash uchun ham kurashadi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat pirovardida iste'molchilarni o'ziga jalb etish uchun kurashni ham anglatadi.

Resurslarni yetkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, insoniy resurslar, ishchi kuchi) yuqori narxlarida sotish uchun raqobatlashadilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilar o'rtasidagi raqobat bozor munosabatlari rivojlangan iqtisodiyot kelij uchirilishiga sharoitda yuqori namoyon bo'ladi.

Raqobat **iste'molchilar o'rtasida** ham yuz beradi: ular tovarlarni qulay va arzon narxlarida sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni xaridorlar har bir sarg'and pul birligi evaziga ko'proq nafillikka ega bo'lishga harakat qiladilar. Arzon va sifatli tovarni sotib olish uchun kurashadilar. Shunday qilib, raqobat ko'p qimili iqtisodiy hodisa bo'lib, u baxorning haraka subyektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi. **Raqobat** – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafillikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jaryon, voqea va hodisalarning ikki tomonlarning xususiyatiga ega ekanligini e'tiborga olib raqobat munosabatlarning mazmunini yoritishda ham ikki tomonlarni yondashib, tahlil va sintez qilish usulini davom ettirgan holda quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin (8.1-rasmi).

8.1-rasmi. *Raqobat ishtirokchilarining asosiy maqsadlari*

Raqobatning ko'rinadiligi, raqobat kurashi ikki tomonlarnan: bu tomondan ishlab chiqaruvchilar o'rtasida. ikkinchi tomondan esa iste'molchilar o'rtasida sodir bo'ladi. Bunda ishlab chiqaruvchilar sotilgan xarajatlarning har bir birligi evaziga ko'proq foyda olish maqsadida raqobatlashadilar. Mana shu foyda orqasidan quvish usulasida ulur orasida tovarlarni sotish doimiyatini kengaytirish, qulay bazorlar, arzon xomashya, energiya va arzon ishchi kuchi manbalariga erishish uchun kurash boradi. O'z navbatida xaridorlar, ya'ni iste'molchilar sotilgan har bir tovar xarajati evaziga ko'proq foydaliikka ega bo'lish uchun kurashadilar. ularning har biri arzon sifatli tovar va xizmatlarga ega bo'lishga harakat qiladi.

Ishlab chiqaruvchilarning faoliyat ko'rsatuvchi tadbikor va mulk egasi sifatida erkin va mustaqil bo'lishi raqobatning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Chunki har bir mulk egasining o'z manfaatlarini, ular shu manfaatga erishish uchun usuladi. Mulk egasining tovar ishlab chiqarish va barcha boshqa sohalardagi faoliyati shu manfaatga bo'ysoqlanib bo'ladi. Bu jihatdan qat'iyatli raqobat erkin iqtisodiy faoliyat qiluvchi subyektlar manfaatlarining to'laqonli iborat bo'lishini muqarrarlaydi. Raqobat mavjud bo'lishining boshqa sharti tovar-pul munosabatlarining mu'ayyan darajada rivojlangan bozor tizimida amal qilishidir.

Raqobatning mazmunini uning vazifalarini ko'rib chiqish orqali yanada kengroq tushunish bo'ladi. Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) tartibni solish vazifasi;
- 2) resurslarni joylashtirish vazifasi;
- 3) innovatsion vazifa;
- 4) moslashtirish vazifasi;
- 5) raqamlashtirish vazifasi;
- 6) nazorat qilish vazifasi.

Raqobatning tartibga solish vazifasi ishlab chiqarishni talab (iste'mol)ga moslashtirish maqsadida taklifga to'sir o'tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish taklifi va hajmining yakka tartibidagi va jiti-

ma'iy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya'ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

Raqobanning resurslarni **joylashtirish vazifasi** ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxona, budud va mintaqalarga oqibona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobanning **innovatsion vazifasi** fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanib hamda bozor iqtisodiyoti subyektlarining rivojlanishini maqsadli tashkil etish ko'rinishidagi yattagiliklarning joriy etilishini anglatadi.

Raqobanning **moslashtirish vazifasi** korxona (firma)larining ichki va tashqi muhit sharoitlariga moslikni tartibga solishni ta'minlashni yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'zini-o'zi saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati soborining ekspansiyasi (kengayishi)ga o'tishini bildiradi.

Raqobanning **taqsimlash vazifasi** ishlab chiqarilgan no'maatlar yalpi hajmi (yalpi ichki mahsulot)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Nihoyat, raqobanning **nazorat qilish vazifasi** bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopoliistik hukmronlik o'rnatishini yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi.

Raqobat kurashining mazmuni to'g'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun ushbu asosiy shakllari va belgilarini ko'rib chiqish zarur. O'z miqyosiga ko'ra raqobat ikki turga – tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovar ishlab chiqarish va sotishning qulaylik sharoitiga ega bo'lish, yaqinri loyq olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida bo'radi. Har bir tarmoqdagi mavjud korxonalar tovar ishlab chiqarish sharoitining muhitini, ularning texnika bilan ta'minlanishi va mahsulat unumdorligi darajalari jihatida bo'lganligi sababli ushbu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (shaxsiy) qiymati bir xil bo'lmaydi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini anglatadi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o'rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining sharoitidagi qiymatni tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoq ichidagi raqobat natijasida texnika darajasi va sohibiyat umumiyliklari yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan sochor korxonalar esa ishlab chiqarilgan tovar qimmatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat kapitallarning foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Yangi kapitallar ko'proq foyda keltiruvchi sohalarga jamlib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko'payishiga olib ketadi. Shu asosda, narxlar pasayib boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi reskuri natijaga olib ketadi; bu yerda ishlab chiqarish hajmi o'zgaradi, tovarlarga bo'lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko'tariladi, shu bilan harg'a foyda normasi oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat obyektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qayerga sarflaganligidan qat'iy nazar, teng kapital uchun teng foyda olishiga intilishni ta'minlaydi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qayari tarmoqqa kiritilmasin, xoddi shu tarmoq foyda normalarini o'rtacha foyda normasiqa o'rnatib beradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli alohida ajratib ko'rsatiladi. Bular sof raqobat, sof monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliyadir.

Sof raqobat shartida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Yuqori darajada taklif qilingan bozorda ko'plab sohibchilar o'zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar. Ayni paytda, ushbu mahsulot xaridor va iste'molchilarning siri ham juda ko'p bo'ladi. Sof raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan narxni o'rnatib olmaydi yoki narxni sezilarli darajada ko'taradi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uchun katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Sof raqobat shartida

yangi korxonalar tarmoqqa ekin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa, uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan, yangi korxonalarning paydo bo'lishi va ularning raqobatli huquqida mashinasi sotishiga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy qiyosiy to'siqlar bo'lmaydi.

Sol monopoliyada tarmoq bitta korxona yoki firmadan iborat bo'lganligi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakkahukmronlik shaklini oladi. Monopoliya sharoitida firma narx ushlar, xaridlar maxsusni amalga oshiradi. Buning sababi oddiy bo'lib, u mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va demak, taklifning umumiy hajmi ush dan nazorat qiladi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat ushlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'rtab ishlab chiqaruvchilari bir-biri bilan qulay narx haraka ishlab chiqarish hajmiga erishishi borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayru paytda, har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jibari (sifat darajasi, shakli, qulayligi, solish sharoitlari va h.k.) bo'yicha farqlantirish orqali o'zining monopol ishlab chiqaruvchisiga aylonadi.

Oligopoliya tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarning mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopolining eng muhim belgisi bo'lib, qaysi tovarlar va xizmatlar bo'yicha nishadan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Oligopolistik tarmoq bir xil yoki tabaqalashtirgan mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Ko'pchilik san'at mahsulotlari — porlat, mis, alyuminiy, qo'rg'oshin, temir va alu kabilar kichik ma'noda bir turdagi mahsulotlar hisoblanadi va oligopoliya sharoitida ishlab chiqariladi. Iste'mol tovarlari — avtomobillar, kir yuvish vositalari, sigaretlar, maishiy elektr buyumlari va shu kabilar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar tabaqalashtirgan oligopoliya hisoblanadi.

Oligopoliya sharoitida korxonalar o'rtasidagi raqobat o'zaro bog'liq bo'ldi. Oligopolistik tarmoqda hech qaysi firma o'zining narx siyosatini mustaqil o'zgartirishga haraka olmadi.

Biz qarab chiqqan raqobatlarning to'rtta shaklining har biri milliy iqtisodiyotda a'jibhuda-aloqibida, ya'ni snf hududa uchmaydi. Iqtisodiyot sahalarini batafsil o'rganish, cheksiz ko'p har xil raqobatli vaziyatlar mavjudligi sharoitida, ikkita har xil tarmoqni turish qiyinligini ko'rsatadi. Hozirda turli darajadagi monopolistik tuzilmalar rivojlanib borishi bilan ular o'rtasidagi raqobatlarning shakllari ham turli ko'rinishlarda namoyon bo'lib bormoqda. **Jumladan, turli monopolizatsiya sharoitidagi tuzilmalar o'rtasida mavjud bo'lishiga ko'ra** quyidagi raqobat turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) monopolizatsiya qurilmalar o'rtasidagi raqobat;
- 2) monopolizatsiya tizimida monopolistik birlashmalarga kirgan ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat;
- 3) turli monopolizatsiya o'rtasidagi raqobat;
- 4) monopolistik birlashmalar ichidagi raqobat.

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda **g'irrom va halol raqobatlashuv** usullari ham ajratib ko'rsatiladi.

Raqobatlashuvning non'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noqonuniy (ya'ni, jilmoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish g'irrom raqobat deb yuritiladi. G'irrom raqobat orqali firmlar o'z raqiblarning tarmoqqa kirib kelishini tajovvuzkorona va shafqsiz bartaraf qilishi mumkin. Bankdruzi, moddiy resurs ta'minotchilarini kredit va materiallar yetkazish berishdan voz kechishga majburlash, yatakli mutaxassislarni og'dirib olish, narxni keskin pasaytirish g'irrom raqobatning o'xshash usullaridir.

Halol raqobat – raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan iqtisodiy usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llanmaslik kabi qoidalariga asoslanadi. Shu u'rinida halol raqobatlarning quyidagi belgilarini ham ko'rsatib o'tish maqsudga muvofiq hisoblanadi:

- qisilgani bo'lmagan, majburiy safarbarlikni tan olmaydi;
- boqimchilik, halollik, yuzakiylik, ko'xbo'yanchilik kabi salbiy holatlarga barham beradi;

- qarindosh-urug'chilikni, oshira-og'ayrigarchilikni, munis-
bilishlikni, ma'rufiy hayratkorlikni tan olmaydi.⁴²

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqo-
bat va narxsiz raqobat.

Narx vositasida raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli bo'lib
ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlar, narxini boshqa ishlab chiqaruv-
chilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirish hisob-
lanadi. Ushbu asosiy va eng ko'p qo'llaniladigan ko'tarish - «nary-
lar jangi» deb ataladiki, bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarni
tutqoqdan siqib chiqarish uchun narxni vaqtli vaqti bilan yoki uzoq
muddat pasaytirib turadi. Bu usulni qo'llash uchun ishlab chiqaruvchi
boshqa raqiblarga qaraganda unutiloq texnologiyani kiritishi, mala-
kalibroq ishchilarni yollashi yoki ishlab chiqarishni yaxshiroq ushki-
 qilishi kerak bo'ladi. Faqat shundagina uning tovarining individual
qiymati bozor qiymatidan past bo'lib, mazkur tovar narxini pasayti-
rish imkonini beradi.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri - *dumping* narx-
larini qo'llashdir. Bunga milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining
tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim
hallarda ummardan ham past bo'lgan narxlarida sotadi. Shu orqali
ular ichki bozorda narxlarning barqarorligini erishish maqsadidagi
ortiqcha mahsulotni yo'qotish, yangi bozorlarga kirib olish va unda
o'zlarining iqtisodiy mavqeiini mustahkamlashga harakat qiladi.

Ayrim hollarda narx yordamida raqobatlashishning belgilangan
narxlardan cheginma qilish, asosiy xarid qiluvchi tovarlarga boshqa
tovarlarni qo'shib berish, muayyan hollarda imtiyozli narxlarini bel-
gilash kabi usullaridan ham foydalaniladi.

Hozirgi davrda hozir iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda narx
yordamida raqobat qilish o'z o'rniga ega emas. chunki ishlab chiqar-
uvchilardan birining o'z mahsuloti narxini pasaytirish uning raqo-
batchilarining ham shunday harakat qilishiga olib keladi. Natijada fir-
malarning hoziridagi mavqei o'zgarmay, faqat tanloq bo'yicha foyda
hajmini kamaytiradi.

⁴² Abdulloev Yo. Bozor iqtisodiyoti usulini 100 savol va javob - T: «Molux», 1997, 33-39-b.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda raqobatkorlashning asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifatini, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblanadi.

Narxsiz raqobat bilan bir vaqtda yashirin narx yordamidagi raqobat ham bo'lishi mumkin. Bunday holatda yangi tovarlar sifatining oshishi va iste'mol xususiyatlarining yaxshilanishi ular narxlarining oshishiga qaratganda tez ro'y beradi. Hozirgi davrda bir turdagi muhandislarining ko'payishi ularni sotishni rag'batlantiruvchi reklama, tovar belgilari va fabrika muhrlaridan foydalanishni keltirib chiqarmoqda. Iste'mol bozorlarida qo'shimcha xizmat ko'rsatish orqali xaridorlarni o'ziga jalb qilish keng tarqatmoqda.

Narxsiz raqobatning tovar sifatini tabaqalashtirish kabi usuli ham mavjud, bunda tovarlar bir xildagi chuqur qandirishi va bir turga mansub bo'lishi, lekin turli-tarqam iste'mol xossaloriga ega bo'lishi mumkin.

Tovarlar talabga nisbatan ortiqcha bo'lgan sharoitda ishlab chiqaruvchilar tovarlarini kreditga solish usulidan foydalanib raqiblaridan ustun kelishlari mumkin. Bunda dastlab, tovar narxining faqat bir qismi to'lanadi, uning qolgan qismini esa shartnomada kelishilgan muddatlarida to'linadi.

Fan-tehnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda, texnika va texnologiyaning eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib birmoqda. Bunday tushqari, ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlarini kafolati va kafolatdan keyingi xizmat ko'rsatishni amalga oshirmoqdalar. Masalan, kompyuter ishlab chiqaruvchi firma o'z mahsulotini shunchaki sotish bilan cheklanmasdan, balki uni o'rnatib berish, korxona xodimlarini kompyuterdan foydalanishga o'rgatish, kafolatlangan muddatda va undan keyingi davrda ta'mir ishlarni bajarish, texnikaviy xizmat ko'rsatish kabilarni ham amalga oshiradi; mahsulot xussa va o'lchamlarini hayratlanarli ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Narxsiz raqobat usullari ichida **marketing** muhim ahamiyatga ega bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga mos-

ishchiruvcu tashkilot tizimidan iborat. Buzor iqtisodiyoti sharoitida tabiiy yashil o'rganim va iste'molchilar ehtiyojlarini to'liq qondira oladigan korxonalar har doim raqobat kurashida yutib chiqadi.

Yirik ishlab chiqaruvchilar bozordagi vaziyatni o'zgartirish uchun o'zlarining ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni kamaytirib tovar taklifini qisqartiradilar. Shu sababli iqtisodiy beqarorlik davrlarida ham narx harqarorligicha qolaveradi. Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo'lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim a'rim hisobli. Harning sababi shundaki, hisobchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste'molchilarga xizmat ko'rsadishni yaxshilash yo'li bilan sotiladigan tovar hajmini ko'paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular monopolistik jihatdan kuchli bo'lganligi sababli mahsulotni yangilash, ishlab chiqarishni qayta jilvazlash va tildanaga zarur bo'lgan mablag'ni sarf qiladilar.

3.2. Monopoliyalarning iqtisodiy asoslari va ularning turlari

Iqtisodiyotda huzur mexanizmining samarali amal qilishi va raqobat muhitining ta'minlanishi monopoliyalur, ularning kelib chiqish sabablari va amal qilish xususiyatlarini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Monopoliya tushunchasiga turli o'quv adabiyotlarida turlicha ta'rif beriladi. Jumladan, ba'zi o'rinlarda uni «davlat, korxonalar, tashkilotlar, soatuvchilarning qarataydir xo'jalik faoliyatini amalga oshirishdagi mutlaq huquq»⁴⁴ sifatida qaralsa, hosha holatlarda «faoliyatning u yoki bu sohasida shaxs yoki kishilar guruhining har qanday (ka'ri adabiyotlarda – yakka) hukmronlik holati»⁴⁵ deb ta'riflanadi. Bu ta'riflardagi monopoliyaning «mutlaq huquq» yoki shaxs qanday yoki yakka hukmronlik holati» kabi tavsiflari uning mohiyatini aniq

⁴⁴ Экономическая теория. Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.Н. Дикшенко, А.Н. Добрынина, Г.П. Журавлевой. М.: Гармадин, - М.: МИФЭ М, 2005, стр. 121.

⁴⁵ Куликов Л.М. Экономическая теория учеб. - М.: ТК Велес, Изд-во Проспект, 2005, 191-б.; Тужиева Д. Iqtisodiyot nazariyasi. O'q o'qov yurilari talabotari uchun o'quv o'qitma. T.: «O'qituvchi», 2007, 246-b

yaratib berilmastligi sababli, uni quyidagicha ta'riflash o'rinli deb hisoblaymiz: **monopoliya** – monopol yuqori darxlarni ta'minlash hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan boshqarilishni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar) ning birlashmalari.⁴⁶

«Monopoliya» atamasining kelib chiqishi bəzorga oid tushunchalardan (ya'ni, grekcha *monos* – yagona, *hitta* va *epoleo* – sataman) tashkil topsa-da, hamma uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi.

Monopol yalar vujudga kelishning moddiy asosi ishlab chiqarishning ta'planishi hisoblanadi. **Ishlab chiqarishning ta'planishi** ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda muhsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda ta'planishini namoyon etadi. Ishlab chiqarish ta'planishining asosiy sababi bo'lib olinayotgan foyda hajmining ko'payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko'paytirib berish maqsadida ta'dbirkor olingan qo'shimcha mahsulot (foyda)ning bir qismini kapitallashtiradi, ya'ni unga qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib o'adi. Bu esa ba'zi bir korxonalarning o'sishi hamda ishlab chiqarish sharoitlarining ko'ngayishiga olib keladi. Shu bilan birga raqobat aralag'i kapitallarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tendensiyasini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish ta'planishining moddiy asosi bo'lib kapitalning ta'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning ta'planishi – bu qo'shimcha qiymatning bir qismini jum'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishidir. Bu javon quyidagi ko'rsatkichlar orqali muvaffaqiyatli korxonadagi ishlovchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati,

⁴⁶ Bu tushunchadagi ta'riflar quyidagi manbalarda ham berilgan. Шенкина А.В. «Экономическая теория: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. Ке.Г. – М.: Юристъ, 2003, 304-стр. В.А.Ильин, 1999, 397-стр.; Корнилов Е.В. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Ваква, Изд-во Проспект, 2005, 208-стр.; Основы экономической теории. Учеб. пособие. Учебник / Под ред. проф. проф. наук, проф. Д.Д.Мещерякова. Изд. 3-е, перераб. – М.: Центрполиграф УРСС, 2000, 499-б.

qayta ishlanayotgan xomashyo miqdori, tovar aylantirish hajmi, foyda hajmi. Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. **Kapitalning markazlashuvi** - bu bir kapital tomonidan boshqa firmaning qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aksiyondorlik jamiyati shaklida istiqboly birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.

Ishlab chiqarishning gorizontal va vertikal to'planishi farq qiladi.

Ishlab chiqarishning gorizontal to'planishi - bu milliy iqtisodiyotdagi ma'lum tarmoq'da doirasidagi korxona va firmalarning yiriklashuvidir. U erkin raqobat davri shuningdek, XX asrning boshlarida ishlab chiqarish to'planishining asosiy shakli sifatida maydonga tushgan edi.

Ishlab chiqarishning vertikal to'planishi - bu milliy iqtisodiyotdagi bir necha o'zaro bog'liq tarmoqlarda mahsulot ishlab chiqarishning to'planishidir. U ilmiy-texnik, iqtisodiy sharoitlarda keng rivojlanadi.

Ishlab chiqarishning to'planishi o'z rivojining ma'lum damigacha monopolizalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Ishlab chiqarishning to'planishi hamda monopolizalarning paydo bo'lishi o'rtasidagi ichki aloqalar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) tarmoqlarda bir necha yirik korxonalarning bakkaron mavqega ega bo'lishi ularning bir-biri bilan kelishuviga hamda monopoliistik birlashmalar tuzilishiga imkon yaratadi;

2) yirik korxonalar o'rtasidagi raqobat juda qattiq bo'lib, ular uchun katta miqyosdagi yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Shunga ko'ra, raqobati cheklash, tovarlarga yuqori narxlar belgilash va yuqori foyda olish uchun yirik ishlab chiqaruvchilarning monopoliistik ittifoqlarga birlashishi lozim bo'ladi.

Monopolizalarning vujudga kelishida ishlab chiqarishning to'planishidan tashqari yana bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

1) davlatning proteksionistik siyosati. U o'z ehtiyojini raqobatdoshlikning ichki bozorga kirish imkoniyatini yo'qotib, monopolizalarning paydo bo'lishiga sharoit yaratadi;

2) banklarning faoliyati va moliyaviy siyosati. Banklar savat monopolizalarning jadal o'sishiga imkon beradi.

Monopoliyalarning mohiyatini o'chib berishda ularning aytarini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Monopoliyalarning tarkibini bir necha mezonlarga ko'ra ajratish mumkin.

1. Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra: soni monopoliya, oli gopoliya va monopsoniya.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi yak-kublik muamlik holati hisoblanadi. O'zbekistonda «sof monopoliyalar» sifatida «O'zbekiston havo yo'llari» DAK, «O'zbekiston temir yo'llari» DAK, Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasini misol keltirish mumkin. Darhaqiqat, ular o'z tarmoqlaridagi tegishli faoliyatlarining yagona ishlab chiqaruvchisi va xizmat ko'rsatuvchisi hisoblanadilar. Shuningdek, ba'zi hollarda tarmoqdagi monopolist ishlab chiqaruvchilar surining ko'payib borishi monopolistik raqobat holatining vujudga kelishiga sabab bo'ladi. "Ta'kidlash joizki, taraqqiyotimizning hozirgi bosqichida liqat uglevosodan xomash-yosi, qimmatbaho va rangli metallar, uran xomashyosini qazib olingan va qayta ishlaydigan korxonalarni, shuningdek, tabiiy monopoliyalarning strategik infratuzilma tarmoqlarini –temir va avtomobil yo'llari, aviatashuvlar, elektr energiya ishlab chiqarish, elektr va kommunal tarmoqlarini to'g'ridan-to'g'ri davlat boshqaruvida saqlab qolish muqaddaga muvofiq, deh uyildi"⁴.

Monopolistik raqobat – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining ulohida, maxsus xususiyatlari natijadligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati hisoblanadi.

⁴ O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islam Karimovning muv-lakatimizni 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yadolar va 2014-yil-ga mo'ldallangan iqtisodiy dasturlar va ularning muayy yo'nalishlarga bog'liq bo'lgan Yozlar Markazining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. Hozir muqaddimix – mavjud qiyinchiliklarga qaratib, alih berayotgan islo-hatlarni, iqtisodiyotimizda taraqqiyot o'zgarishlarini izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yamada keng yo'l ochib berish bish-bidun ulohiga yurishlar. Xalq so'zi. 2016-yil 16-yanvar.

Bunga misol tariqasida ko'plab mebel, kiyim-kechak turkati, kir yuvish vositalari, mineral iqtisodliklari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarini keltirish mumkin.

Oligopoliya - tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati hisoblanadi. Oligopolist ishlab chiqaruvchilarga O'zbekistonda sement (jismon Hekohim, Quvasoy, Obangaron, Navoiy shaharlarida joylashgan), ko'mir (Angren shahri, Surxondaryo viloyatining Saricsoy (Shang'im) va Buxuro (Jo'da) munisipalitetida joylashgan) ishlab chiqarishni misol keltirish mumkin.

Monopoliya — tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilarning soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yuqori iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakka-hukmronlik holati hisoblanadi. Misol tariqasida dehqon va fermer xo'jaliklari tomonidan yetishtirilayotgan paxta to'las va ularni shartnomas asosida "O'zpakxanasat" xolding kompaniyasi tarkibida paxta xomashyosini qabul qilish va qayta ishlashni tashkil qilish bo'yicha "O'zpakxanasat" aksiyadchilik jamiyati va uning budurbiy tashkilotlari sotishini keltirishimiz mumkin. Bunda paxta yetishtiruvchilar tomonidan cheklangan va ular tomonidan yetishtirilgan paxta xomashyosini faqatgina "O'zpakxanasat" aksiyadchilik jamiyatiga sotiladi.

2. Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko'ra: tabiiy monopoliya, legal monopoliya, sun'iy monopoliya farqlanadi.

Tabiiy monopoliya tarkibiga konyob va ishlab chiqarishning erkin tarzda takror bo'lmaydigan omirlari (masalan, asdur mehillar, fuydali qazilmalar va b.k.)ga ega bo'lgan tulkokorlar va xo'jalik tashkilotlari kiradi. Shuningdek, mazkur monopoliya tarkibiga o'ziga xos texnologiyaning qo'llanishi sababli raqoburni rivojlantirib bo'lmaydigan h'vi bir tarmoqlar va ishlab chiqarish tuzlari ham kiritiladi.

Tabiiy monopoliya korxonaning texnologik xususiyatlari subahli mahsulotga bo'lgan talabni qandirish ruqobut mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar hozirning holati. Bunday samaradorlik ishlab chiqarish hajmining ko'payib baxishi bilan tovar birligiga to'g'ri ko'ruvchi xarajatlarni

ning sezilarli darajada pasayib buri-shda namoyon bo'lsati. Shu bilan biega, tabiiy monopoliya subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'molini hushqiridagi mahsulotlar bilan almashtirib bo'lmaydi. 2017-yil boshida har biri 10 tardagi mahsulotni ishlab chiqaradigan 151 tabiiy monopoliya subyektlari mavjud.⁴⁰

Legal (qonuniy) monopoliya – bu qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat. Ular tarkibiga raqiblardan linziya qiluvchi quyidagi monopoliya shakllarini kiritish mumkin:

1) **patent tizimi** – bu ixtimchi va mualliflar tomonidan yaratilgan ixtirolar, foydali modelar, sanoat namunalarini mahdqluvchi hmdur ularga natlaq huquqni taqdim etish tizimi. Bu jarayon maxsus gavalomalar – patentlar orqali amalga oshiriladi;

2) **mualliflik huquqi** – ilmiy, haaliy va san'at asarlari, ijro san'ati fonogrammalari, ko'rsatuvlar, efit to'liqini yoki kubel orqali tasvir uzatish kuhlumi yaratish va ularlari foydalanish munosabatlarini qonuniy tarzda tartibga solish shakti. Mualliflik huquqi faqat mualliflar tomonidan o'z mahsulotlarini ma'lumi vaqtga yoki butunlay sotish, ulardan nusxa olish va ko'paytirishga ruxsat berish imkonini ta'mirlaydi;

3) **tovar belgilari** – bu savdo belgilari, nishonlari, maxsus namz-lari, nomi va boshqalarni o'ziga olish. huquqiy jildardan linziya qilish va ulardan foydalanish bo'yicha paydo bo'lgan munosabatlarni qonuniy tarzda tartibga solish shakti.

Sun'iy monopoliya – monopol foyda olish maqsudida tashkil etiluvchi birlashmalarning shartli (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) nomi.

Sun'iy monopoliya o'z mamfaalan yo'lida bozor nahiri tuzilishini ataylab o'zgartiradi, ya'ni:

- buzerga yangi raqiblarning kuli kuli-shiga yo'l qo'ymaslik uchun turli to'siqlar hosil qiladi (xomashyo va energiya manbalarini egal-lab oladi; banklarning yangi korsonalarga kredit berishini taqiqlashga harakat qiladi va boshqalar);

- ishlab chiqarishning eng yuksak darajadagi texnologiyasiga erishib, qolgan raqiblarining bu darjaga chiqishiga imkon bermaydi;

⁴⁰ O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobar qur'itilasi ma'lumoti

- ishlab chiqarish muqyosi shartlari bilan unamliroq foydalanish imkonini beruvchi maqsadli yirik hajmdagi kapitalni qo'llaydi.

- o'z faoliyatini yuqori darajada reklama qilish orqali boshqa raqib-hududlarni bozorlari siqib chiqarishga harakat qiladi.

San'iy monopoliyalar karteli, sindikati, trest, konsorsium, konsern kabi aniq shakllarda namoyon bo'ladi.

Kartel – bitta sohaat tarmog'idagi bir necha korxonalarining uyushmasi bo'lib, uning ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egaligini saqlab qoladi. Yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushi, sotish narxlari, bozorlarning bo'lib olinishi va h.k. ha'yicha kelishuv asosida amalga oshiriladi.

Sindikati – bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarning birlashmasi. Bunda ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashma ishtirokchilarning o'zida saqlanib qolgan holda, ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish maxsus tashkil etilgan yagona savdo tashkiloti orqali amalga oshiriladi.

Trest – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yamali shaxs ko'rinishidagi birlashmasi.

Konsorsium – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (masalan, yirik miqyosli loyihalarga juda katta miqdorda va uzoq muddatli kredit berish yoki investitsiyalar qo'yishi).

Konsern – rasmiy jihatdan muvofiqlashtirilgan, ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank xalqaro soha korxonalari) ning majmuni o'z ichiga oluvchi birlashma. Odatda bunday birlashma ma'lum ishlab chiqarish faoliyatini boshqarish-boshqich ravishda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli soha korxoni va tashkilotlaridan iborat. Bunda bosh tashkilot qolgan ishtirokchilar faoliyatini ustidan moliyaviy nazorat olib boradi. Hozirda san'iy monopoliyalarning san'at o'ljasi shakllari orasida konsernlar keng tarqalgan.

Monopoliyaning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy tomonni ma'qul. Uning ijobiy tomondan asosan quyidagi ikkita jihat orqali namoyon bo'ladi. Birinchidan, yuqoridagi ta'kidlab o'tilganidek,

u ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi va xarajatlarning tejashiga olib keladi. Lekinchidun, monopolist bo'lmagan, mayda, naqibatlashuvchi xisha korxonalariga nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab chiqarishga ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkoniyat mavjud bo'ladi. Chunki, uncha yirik bo'lmagan naqibatlashuvchi korxonalarning asosiy mahiyaviy jihatdan imkoniyatlari cheklangan bo'lib, ular ishlab chiqarishga yangiliklarni tatbiq etish orqali kelgusidagi daromadlarni oshirishdan ko'ra, ko'proq joyi daromadga e'tibor qaratadilar. Bundan tashqari, yangi g'oyalarni tatbiqlar imkonidan yodda tutib o'tilishi mumkin va, buning oqibatida, bu g'oyalarni amalga oshirish xarajatlari bir temur qilgani holda, ularning samarasidan harcha foydalanadi. Yirik monopolistik firmalarda mahiyaviy imkoniyatlar keng bo'lib, inqisodiyotdan olingsin foyda ularning raqiblariga tegishi aniq kashafatlanadi. Monopoliyaning **salbiy tomoni** sifatida quyidagi jihatlarni ko'rsatish mumkin:

1) resurslarning ogilona taqsimlanmasligi. Bu holat monopolizmlarning yuqori foyda kelidan qaytib, sam'iy ravishda ishlab chiqarishni cheklash vositasida narxlarini ko'tarishi, mahsulotlarning o'z qadri yaxshi bo'lmagan hollarini, past texnikaviy darajasini, past sifati hamda solishtirish yomon sharoitlarini nafaqatga keltirishi orqali namoyon bo'ladi. Natijada, naqibat sharoitida amal qiluvchi iqtisodiyot samarasizligini buzor vositasida tartibga solish mexanizmi ishdan chiqadi.

Monopoliyalar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy faoliyatlar arifit hunda ogilona tarlov imkoniyatidan mahrum bo'ladi. monopolizmlarning iqtisodiy jihatdan asoslanmagan shart-sharoit va tartiblar ta'ziqiga e'tiday olmaydi, lab faolligini pasaytirib, bu'zi hollarda konvulyon bo'ladi. Oqibatda ishlab chiqarish qisqarib, ishsizlik va inflyatsiya o'sadi, xo'jalikning izdnu etirgishi kuchayadi. Jam'iyat boyligi resurslarning ogilona taqsimoti-buzor taqsimoti sharoitida qo'liga kiritilishi mumkin bo'lgan miqdoriga qanigandn kamayib ketadi;

2) daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi. Bu holat ham narxlarining monopol tarzda oshirilishi (pasaytirilishi) hamda yuqori foyda olinishi bilan bog'liq bo'lib, bu aholi qolgan qismini daromadlarining nisbatan kamayishiga olib keladi;

3) **iqтisodiy tuzg'unlik va fan-texnika taraqqiyotining sekinlashuvi.** Bunday holatning vujudga kelishi monopolistlarning raqobatchilar hisobini sezmasliklari hamda aksariyat hollarda yuqori foydani qo'shimcha urinishlarsiz o'zlarining huzuridagi hakmtonliklari hisobiga olishlari munosib. Bu esa ularni ishlab chiqarishni rasionallashtirish, uning samaradorligini oshirish inkoziyatlari qidirish, mahsulot sifatini oshirish, uning nasosimentini kengaytirish, 111 Tri rivojlantirish va xaridorlar munosatlari ko'g'risida qayg'urish kabi xatti-harakatlardan qaytaradi:

4) **iqтisodiyotda demokratik harakatlarning to'sib qo'yilishi.** Monopolistlar iqtisodiyotdagi orkin va hollol raqobatga to'sqinlik qilib, nisbatan kuchsez bo'lgan korxonalarin o'zlariga bo'ysundirishlari, jamiyatga o'z ishchilarining to'beatiga pasaytirilgan miqdordagi huz to'lash, past sifatli mahsulotni ishlab chiqarish, o'z darajada osanib yuborilgan sotish narxlarini (yoki pasaytirilgan xurid narxlarini), o'z mahsulotini iste'mol qilishga to'vusi to'v usul orqali majburlash kabi o'zlarining kausinuvchi shartlarini ko'mdalarig qo'yishlari mumkin. Bundan ko'rinadiki, monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishiga ancha jiddiy ta'sir ko'rsatishi, taraqqiyot yo'liga g'ov bo'lishi ham mumkin. Shunga ko'ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlarda iqtisodiyotda monopolizatsiyani davlat tomonidan to'beiga solish chora-tadbirlari qo'llanilib, bu monopolizatsiyaga qarshi siyosat deb ataladi. Davlatning monopolizatsiyaga qarshi siyosati usosini monopolizatsiyaga qarshi qonunchilik tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darjadan rivojlangan bo'ladi.

Oxirlarda AQSH dagi monopolizatsiyaga qarshi qonunchilik nisbatan ilgariroq va mukammalroq ishlab chiqilgan, deb to'vchiladi. U, qayidagi uchta qonunchilik hujjatlariga asoslanadi:

1. **Sherman qonuni** (1890-yilda qabul qilingan). Bu qonun savdoni yashirin monopolizatsiyadan, u yoki bu tarmoqdagi yakka nazoratni qo'lga olish, narxlar bo'yicha kelishuvlarni taqiqlaydi.

2. **Kleyton qonuni** (1914-yilda qabul qilingan). Bu qonun mahsulot sotish sohasidagi cheklovchi shartiyatlarni, narx bo'yicha kausitish, ma'lum ko'rinishdagi birlashib ketishlar, o'zaro bog'lanib ketuvchi direktorlar va hokimlarning taqiqlaydi.

3. **Robinson-Petmen qonuni** (1936-yilda qabul qilingan). Bu qonun savdo shahsidagi cheklanuvchi faoliyatlar, «narxlar qaychisi», narx bo'yicha kamситislar va boshqalarni inqilqlaydi.

1958-yilda Kleyton qonuniga **Seller-Kefover tazatishi** kiritildi. Unda uzoqnamli birlashib ketishlar tushunchasiga aniqlik kiritilib, aktylarni sotib olish orqali birlashib ketish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni yirik firmalarning gorizontal ravishdagi birlashib ketishlarga ta'siq qo'ygani bo'lsa, Seller-Kefover tazatishi vertikal ravishdagi birlashib ketishlarga cheklov kiritdi.

8.3. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va monopoliyaga qarshi qonunchilik

Raqobatning amal qilish ma'lon shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar liqat bozor munosabatlari qamr topgan muhitda bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzug keltirish ayvi vaqtida raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi. Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-asidan, evolyusion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi. shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa, yaqorida ta'kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavaniga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yanagidan yaratish, uni saqlash qilish, zarur bo'lganda qaytalan tiklash, raqobat usullarini qatir toptirish kabilarga qaratiladi.

O'zbekiston Respublikasini 2017–2021–yillarda rivojlantirish strategiyasiga ko'ra "iqtisodiyot amloqlari uchun samarali raqobatchilik muhitini shakllantrish maorid mahsulot va xizmatlar bozoridagi tomon-quliyani bosqichma-bosqich kamaytirish; prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiyatlarini ishlab chikarish, shu asosda ichki va tashqi bozorlarda muhiy tovarlarning raqobatchilikligini ta'minlash"¹⁴⁸

¹⁴⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyulidagi

ga kengroq e'tibor berilmoqda. Jumladan, 2017-yil va undan keyingi yillarda iqtisodiyot taraqqiylari uchun samarali raqobat muhitini yaratish hamda mahsulotlar va xizmatlar bozorida boshqichma-boshqich monopoliyani qisqartirish ko'zda tutilmoqda. Unga ko'ra,

- korxonalarining birlashishi va qo'shib olinishida monopoliyaga qarshi o'ngandig' dastlabki roziligini olish talablarini bixillashtrish;

- raqobatchi eheklorechi kelishuvlar, bitimlar va kelishilgan harakatlarga qarshi kurash mexanizmlarini takomillashtrish;

- ushbu mavqegga ega bo'lgan korximalarning aksiya va ulushlarini sotib olishda tadbirkorlik subyektlarining hujiatlarini ko'rib chiqish tartibini sdukklashtrish;

- maufaafklar to'qnashuvini bartaraf etish maqaadida sho'ba korxona imunitetini ta'sislarining uslav imolidan ulush sotib olishini va sho'ba korxona vakillarining ta'sischi korxonalabilar kengashida a'zalligini taqiqlash istilarini olib harish nazarda tutilmoqda.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham uyushunlar, konseralar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalalar saqlarib qulgan bo'lib, ular ko'pincha tamnoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo'tadilar. Mahsulot va xizmatlaryolarning sholuda tartlarini limit va fond ko'rinishida taqsimlanishning eskiebu tizini, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar harish, kelishish kabi mavjud zar'oratniy to'siqlar monopolistik tendensiyalarga ko'proq imkon yaratadi. 2016-yilda 609 ta davlat aktivlari invetsitsiya kiritish va yangi ish o'rindurini yaratish shurti bilan "nol" xarid qiymatida sotildi.

Bugungi kunda 413 ta davlat aktivlari, shu jumladan 65 tasi "nol" xarid qiymatida emnaviy savdolarga qo'yildi.²⁰

O'zbekistonda samarali raqobat muhitini yaratish uchun quyidagi chora-tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo etadi:

- u) iqtisodiyotda davlat monopolizmining har qunday samayon bo'lishini maksimal darajada bartaraf etish. Buning uchun tadbirkorlikni rivojlantrish va iqtisodiyotni davlat tamoniidan boshqa-

²⁰ O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantrish bo'yicha harakatlar strategiyasi a'z'arishda"gi IT-1917-soali Farmoni. 3.2-bandi.

²¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo'mitasi ana Jumollari

riah tizimini takomillashtirish uchun maʼmuriy qulay sharoitlarni yaratishga qaratilgan chuqur institutsional islohotlar zarur,

h) bozor sharoitida mavjudga keltirilgan monopoliyalarning hozirgi o'z ustunlik mavqalarini mavjud qilib qolish ehtimollarining oldini olib, Davlat munosabatlari raqobatining rivojlanishini ta'minlashni o'z ichiga oladi. Buzilgan sharoitni o'z ichiga oladi, past darajadagi va narxlar, mahsulotning yuqori sifatini o'z ichiga oladi, boshqacha aytganda, barcha iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish imkonidir.

O'zbekistonda davlatning raqobatchilik majitini shakllantirishga qaratilgan siyosatida xususiyalashtirish, davlat mulki hisobidan mulkiylikning boshqa shakllarini mavjudga keltirish asosiy o'rin tutadi. Xususiyalashtirish natijasida, birinchidan, mulk o'z egalari qo'liga topshiriladi. Ikkinchidan, ko'ra o'qiladi iqtisodiyot va raqobatchilik mulkini mavjudga keltiradi. Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik mulkini mavjudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, mulki xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tirishdir. Bu yerdə raqobatchilik munosabatlari shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin bozor ishlari chuqur o'zgarishlarining paydo bo'lishini taqozo qiladi. chunki raqobatning asosiy sharti alohidalikdir, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va ta'biyliklik talikastir tizimiga o'tiruvchi erkin xo'jalik sharoitlarining mavjudligi, ularning bozor muqoi aloqa qilishidir. Shu mas'asda O'zbekistonda «Monopol faoliyatini cheklash to'g'risida»gi qonun (1992 yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turdagi me'yorlar hujjatlar ishlab chiqildi. Markaz qonunga ko'ra, barcha ataylab raqobatchilik bosil qilish, narxlarini monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'siq qo'yish, raqobatning g'itnom usullarini qo'llash mas' otiladi. Qonunni barcha o'zgarishlar raqibini yiriklarni zararni qoplashlari, jamma ko'lashtirish, g'itnomlik bilan olgan foydadan mahrum otilishlari shart.

¹¹ «Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Davlat boshqaruvi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi qonunlari va qonunlar bilan. - O'zbekiston Respublikasi qonunlari, №2, 2004. o.5

Iqtisodiyot va monopoliyaga qarshi kurashda sohasidagi ahamiyatli o'zgarishlar tegishli jamiatchilik bazasini yanada takomillashtirishni taqozo etib. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996-yil 27-dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat loyihasidagi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun monopolistik faoliyat va g'irous raqobatning oldini olish, uni cheklash, o'rnatishning tashkiliy va huquqiy asoslarini belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlari shakllanishi va samarali amal qilishini ta'minlashga qaratilgan. Shuningdek, qonunda usosan ikkita muhim yo'nalish, ya'ni birinchidan, monopoliyaga qarshi kurashga solishning jinsiyat yangi ko'rinishi bo'lib, u mavjud va saqlanib qolgan monopolistlar tomonidan bozorda hukmronlik mavqini saqlash uchun qilinayotgan ish va unga barham berishni ko'zda tutib, ikkinchidan, eng asosiy muhim masalalardan bo'lib hisoblangan monopoliyalarni ulqarish va sug'ortirish uchun muhimni shakllantirish ekanligi belgilab qo'yilgan.

Mazkur qonun monopoliyalarning amal qilishini taqiqlamay, balki bozorda ularning hukmronligi oqibatida kelib chiqqan salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan. Qonunda kiritilgan taqabul ham rivojlangan bozor iqtisodiyoti munislatlari uchun, ham O'zbekiston va boshqa o'tirish davri iqtisodiyoti maslakdori uchun ams bo'lgan monopoliyalar xatti-harakatiga qarshi o'rnatilgan.

Quyidagi hatti-harakatlar monopoliyaga qarshi qonunchilikka ad hisoblanadi:

- xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan bozordagi ustunlik holatining saqlash uchun qilinayotgan (5-madda);
- xo'jalik subyektlarining raqobatni cheklashga qaratilgan hitirlari (o'zaro kelishilgan xatti-harakatlari) (6-madda);
- davlat boshquravi organlari va mahalliy hokumiyat organlarining raqobatni cheklashga yo'naltirilgan xatti-harakatlari (7-madda);
- jinsiy raqobat (8-madda).

Monopoliyaga qarshi faol choralarini amalga oshirish uchun 1992-yilda O'zbekistonda monopoliyaga qarshi organ sifatida Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi tashkil etildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya

nuqsandagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabel-
likni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996-yilda ushbu boshqar-
ma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish
va raqobarni rivojlantirish qo'mitasi tashkil qilindi, 2000-yilda Res-
publika Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan
chiqarish va raqobarni rivojlantirish davlat qo'mitاسini tashkil etish
to'g'risidagi Farmoniga asosan monopoliyaga qarshi o'tgan Moli-
ya vazirligi tarkibidan chiqarildi va mustaqil davlat qo'mitasiga
aylantirildi. Keyinchalik mazkur qo'mitaning faoliyatini yanada ta-
koniillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston
Respublikasi Prezidentining Farmoniga binoan ushbu tashkilot Mo-
nopolyadan chiqarish, raqobarni va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash
davlat qo'mitasiga aylantirildi.⁴²

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda muhim
o'shirilayotgan katta ishlar hozir iqtisodiyotni tarkib toptirishga
xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida ulab turilayotgan monopoliyaga
qarshi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri bu monopoliya kor-
xonalarning tivar bozoridagi egallab turgan ustunlik mavqini
solistomol qilishning oldini olish va unga yo't qo'ymaslik bo'yicha
naxosat olib borishdan iboratdir. Aynan shu maqsadda monopoliya
korxonalar Davlat rostri yuritilib, unga ma'yyan darajada ushbu
mavqega ega bo'lgan korxonalar kiritiladi.

O'zbekiston Respublikasining «Raqobat to'g'risidagi qonuni
6-martkuni «asosan mavqo tushunchasi quyidagicha izahlanadi:
«Ushbu mavqo tovar yoki moliya bozorida xo'jalik yurituvchi sub-
yektning yoxud shaxsot guruhining raqobatlashuvchi xo'jalik yuri-
tuvchi subyektlarga bog'liq bo'lmagan holda unga o't faoliyatini
amalga oshirish va raqobatning holatiga ta'sir qiluvchi ta'kir ko'rsatish,
tegishli bozorga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning kiritil-
m qiyinlashtirish yoxud ularning iqtisodiy faoliyat otkunligini boshqa-
cha tarzda cheklash imkoniyatini beradigan holatdir.

⁴² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respub-
likasining Xushtaylashtirish, monopolyadan chiqarish va raqobarni rivojlantirish
davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida. TF 4483-son. 2012-yil 12- noyabr.

Tovar bozorida qaysi xo'jalik yurituvchi subyekt yoki shaxslar guruhini tovarining ulushi:

1) ellik va undan ortiq foizni tashkil yettasi;

2) o'ttiz besh foizdan ellik foizgacha hajmda bo'lib, bunda quyidagi shartlar:

xo'jalik yurituvchi subyektning tovar bozoridagi ulushi kantida bir yil ichida barcha hokimiyat bo'linimlarida bo'lib turishi;

tovar bozorida boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga (taqobatchilarga) tegishli ulushlarning nisbiy miqdorida bo'lib turishi;

ushbu bozorga yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarning (taqobatchilarning) kirishiga imkoniyat bo'lishi shartlari belgilangan bo'lsa, shu xo'jalik yurituvchi subyektning yoki shaxslar guruhining mavqei ustun mavqe deb e'tibol etilishi.⁴²

Revestga olingan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z mahsulotlarining narx (tarifi)lari yoki rentabellik darajalarini Moliya vazirligida yoki joylardagi moliya organlarida deklaratsiyadan o'tkazishlari shart.

Respublikada monopoliyalar to'yxasiga kirgan korxonalar (tarmoqlar)ning bozordagi mavqeini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqedagi korxonalarning mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabellikning chegarasini belgilovchi qo'yish.

2. O'z monopol mavqeini sulistatimol qilgan monopoliyalar birlashtirmalarini bo'lib tashlash yoki maydalanishlarini. Bu usul O'zbekiston Respublikasining (2001-yil 6-dekabrda 310-II-sonli) qonuni bilan tasdiqlangan «Max'uliyati cheklangan harakat qo'shinichi mas'uliyatli jamiyatlarning to'g'risida» asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1996-yil, 26-aprel) qonuni asosida g'ironi raqobatga, shu jumladan Respublika huzurlariga belgilangan ishlab chiqarish beruvchilarga tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan maxsusizumi yaratishga ham alohida e'tibor beriladi. Iltis monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat)lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek, taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga ikki asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

⁴² O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Raqobat to'g'risida. 2012-yil 6-yanvar.

Keyingi yillarda Davlat rostrini yuritish uslubiyotini takomillashtirilib berishi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi, chet el investitsiyalarining kirishi kelishi natijasida hatto etilayotgan kurxonalat salmog'ining oshishi va boshqa omillar ta'sirida ko'pgina monopolist korxonalar tovar bozorlaridagi ulushining kamayishi munosabati bilan Davlat rostridan chiqarilmoqda.

Turmoqlarda monopol hisoblangan bir qancha uyushmalar tugatilib, o'rnida mustaqil korxonalar vujudga keltirildi, bu esa raqobat muhitining yanada kuchayishiga olib keldi. Hozirgi kunda mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning jahon bozoridagi raqobatchilikdoshligini ta'minlash ham dalolat vazifa hisoblanadi.

Shu sababli hozir "mamlakatimizda yaratilgan texnologiyalarning raqobatdoshligini ta'minlash, "non-xu" namunalari yaratish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlash bo'yicha tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish"⁶ kerak.

Xulosalar

1. Raqobat bozorining muhim xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. U bir tomondan, ishlab chiqarish munosabati sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy ishlab chiqarishni muvofiqlashtiruvchi mexanizma sifatida namoyon bo'ladi. Raqobati hozir ishlab chiqarish samaradorligiga oshishi va iqtisodiy resurslarni optimal taqsimlashga imkon yaratadi.

2. 4/5 raqobatsiz katta raqobat eng avvalo ikki turga – tarmoq ichidagi raqobatga va tarmoqlararo raqobatsi bo'ladi. Iqtisodiy jihatidan bir tarmoq ichidagi raqobating uchinchi shakli alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bular sof raqobat, monopollashgan raqobat, sof monopoliya va oligopoliya dir.

3. Sof raqobat va sof monopoliya real hayotda kam uchraydi. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining holatini monopollashgan raqo-

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimiz 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy davrning eng muhim ustun yo'nalishlariga bag'irlangan Vazirlar Mahkamasining qaroriga asoslanib, 2017-yil 13-may kuni.

bat va oligopoliya tavsiflaydi. Monopolizatsiya raqobirda juda ko'p mayda firmalar tomonidan turli-tarson talbaqalashtirilgan mahsulot ishlab chiqariladi, shuning uchun zangaga kirish qiyin emas.

4. Raqobat – xo'jalik yurishining asosiy usuli hisoblangani uchun raqobat muhitining shakllanishi bozor iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Raqobat muhiti deb hozir munosabatlari ishtirokchilarining xo'jalik yurishida teng imkoniyatlarni ta'minlaydigan iqtisodiy, qonuniy, tashkiliy va siyosiy sharoitlar majmua-siga aytiladi. Raqobat muhitining mavjudligi alohida olingari sharoitning bozor sharoitida erkin harakat qilib hukmronlik mavqoig-e erishishiga hohqit beruvchi asosiy omildir.

5. Monopoliyani tarkibga solish – miqdoran hisoblash imkoniyati katta bo'lgan juda murakkab insoniydir. O'zbekistonda davlatning monopoliyaga qarshi choralar-tadbirlari na faqat monopoliyani cheklash, balki monopoliyadan chiqarish maydoni bilan o'zviy ravishda olib borilmoqda. Juda ko'p talbaqalashtirilgan mahsulot mavqoig-e ega bo'lgan korxonalar (ular yagona korxona-tarmoq sifatida ish yuritishar edi) xususiy lashtirilib, mustaqil korxonalarga aylantirildi va natijada tar-moqlar raqobat muhiti shakllantirildi.

6. Davlatning monopoliyaga qarshi qonunchiligi raqobatlashtiruvchi subyektlar ishtirokchiligini qonunchilik darajada yetarlicha must-lashtiruvchi bo'lishi dardor.

Asosiy tayanch tushunchalar

Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to'q-nashlaridan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq mallikka ega bo'lish uchun kurash.

Tarmoq ichidagi raqobat – ishlab chiqarish va sotishning qulay-raq sharoitiga ega bo'lish, yuqori foyda olish uchun bir tarmoq korxo-nalari o'rtasida bo'ruvchi kurash.

Tarmoqlararo raqobat – turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurash.

O'zgaruvchan raqobat – raqobatlashuvning doimiy, jamiyat to-monidan o'zgartirilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari qonunlar, chet-

ga chiqaruvchi, noiqtidosodiy (ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, tanjiburish, raqiblarining ob'eksigi putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanishi.

Halol raqobat — jamiyat tomonidan tan olingan iqtisodiy usullarni qo'llash, u'zining muvaffaqiyat va manfaatlariga erishishda umumijamiyat manfaatlariga zid keltiruvchi holatlarni qo'llanmaslik kabi qoidalarga asoslangan raqobat kurashi.

Narx vositasida raqobatlashuv — ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi asosidagi kurash.

Narxda raqobatlashuv — asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatishi, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tilimi hisoblangan kurash.

Monopoliya — monopol yuqori narxlarni o'rnatish harida monopol yuqori foyda ulish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.

Ishlab chiqarishning to'planishi — ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi harafa mahsulot ishlab chiqarishi hajmining yirik korxonalarda to'planishi.

Kapitalning to'planishi — qu'shimcha qiymatning bir qismini jam'iarish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining o'sishi.

Kapitalning markazlashuvi — bir kapital tomonidan boshqa bironing qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aksiyadorlik jamiyati va boshqa shakllarda iktoriy birlashtirish orqali kapital hajmining o'sishi.

So'f monopoliya — tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi va binobarin, foyda ulishdagi yakkahukmronlik holati.

Oligopoliya — tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati.

Monopolistik raqobat — tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p harada ular o'rtasida run'ham darajada raqobat mavjud bo'lgan, biron har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sa-

hahli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada bukuronlik holati.

Monopoliya – iqtisodiy ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, uyar tovar yoki xizmatlarning yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahtukonlik holati.

Tabiiy monopoliya – korxonalarning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talubni qondirish raqobati mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozori bo'lib.

Legal (qonuniy) monopoliya – qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat.

Sun'iy monopoliya – monopoliya foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarning sharti (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) tami.

Kartel – ishrookchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egalligini saqlab qolib, Yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota asosida amalga oshiriladigan bitta sanoat tarmog'idagi bir nechta korxonalarning uyushmasi.

Stadikat – ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashmasi ishrookchilarning o'zida saqlanib qolgan holida, ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish muxass tashkil etilgan yagona savdo tashkiloti maqali amalga oshiriluvchi, bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarning birlashmasi.

Trust – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birlashk dagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'tarishidagi birlashmasi.

Konsorsium – tabbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini hirgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi.

Konsern – ma'miy jihatdan muvofiql bo'lgan ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank kabi turli soha korxonalari) ning majmuini o'z ichiga oluvchi birlashma.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Raqobatning mohiyati va maqsadini tushuntirib bering.
2. Raqobanning asosiy vazifalari nimalardan iborat? Bu vazifalarning bir-biridan farqini ajratib ko'rsating.
3. Raqobat shakllariga tushuncha bering va ularning har biriga xos belgilarini ko'rsating.
4. Turmush jaridagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.
5. Halol va g'irrom raqobatlashuv usullariga nimalar kiradi?
6. Raqobatlashuvning dumping narxlarini qo'llash usuli qanday sharoitlarda amalda oshiriladi?
7. Monopoliya nima va uning vujudga kelishining iqtisodiy asoslari nimalardan iborat? Monopoliyaning qanday turlari mavjud?
8. Kapitalning to'planishi va markazlashuvi o'rtasida qanday farq bor?
9. Tabiiy, legal va sun'iy monopoliyalarning bir-biridan farqlanishini ko'rsating.
10. Monopoliyaning ijobiy va salbiy tomonlari nimalardan iborat?
11. Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyani qat'iy qo'mushlikning mohiyati qanday?
12. Raqobat muhitining shakllanishi qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
13. O'zbekistonda raqobatni qo'llab-quvvatlovchi va monopoliyaga qarshi kurashuvchi qanday tashkilotlar mavjud?

9-BOB. NARXNING MOHIYATI VA SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Narx bo'yicha tovarning qiymati va nafisligi bilan bog'liq bo'lsa-da, o'zi mustaqil amol qiladigan iqtisodiy kategoriya hisoblanib, bozor mexanizmining muhim tarkibiy unsurlaridan biridir. U o'zining vazifalari orqali harqaror iqtisodiyotning shakllanishi hamda samarali amal qilishiga, bozor muvozanatining ta'minlanishiga, milliy daromadning iqtisodiyot turli tarmog' va sohalariga, xo'jalik yurituvchi subyektlari bo'yicha taqsimlanishiga, aholining ijtimoiy jihatdan binnaya qilinishiga sharoit yaratadi. Shuningdek, u ishlab chiqaruv-chilarni rag'batlantirib, sog'lom raqobat muhitining yaratilishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu bobda narxning iqtisodiy mazmuni va vazifalari, shakllanish tarixiyatlari, narx darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, narx turlari batafsil bayon etiladi. Shuningdek, turli darajadagi raqobat sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari, davlatning narx siyosati va uning O'zbekistondagi o'ziga xos jihatlari ham ko'rib chiqiladi.

9.1. Narxning mazmuni, vazifalari va uning darajasiga ta'sir etuvchi omillar

Tovarlar qiymati va ularning nafisligi o'zlarining mazmuni bo'lishini natijada topadi. Anxaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, nafislik esa iste'molchilarni rag'batlantiruvchi, ularga harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

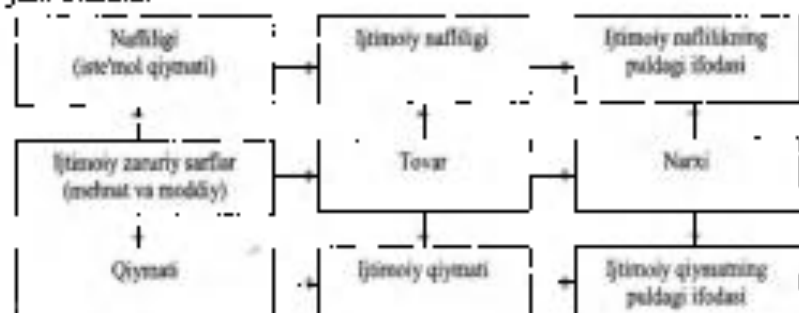
Tovarning bir-biriga qatnash-qarshi bo'lgan, lekin doimo bir-birini taqazo etadigan, birisiz ikkinchisi bo'lmaydigan ikki xususiyatga, ya'ni ma'lum bir nafislikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga ega ekanligi, tovar yoki xizmat shu ikki xususiyat birligidan iborat ekanligi o'quvchiga oldingi birlar bilan ma'lum. Oldingi o'rinlarda biz tovarning qiymati bar qanday sathlarni o'zlas, balki mavjud sharoitda shu tovarni ijtimoiy zaruriy miqdorda va sifatlada ishlab chiqarish, ya'ni ijtimoiy-zaruriy nafislikni yaratish uchun zarur bo'lgan

ijtimoiy zaruriy ehtiyojlarini ifoda etishini aytib o'tgan edik. Narxlar mazmunini aniqlashda tovaridagi madda shu ikki xil xususiyatning, ya'ni ijtimoiy qiymat va ijtimoiy nafillik birligini, bunda iste'mol qiymati (nafillik) qiymatni o'zida tutib turuvchi moddiy asos ekanligini to'g'ri hisobga olinaslik, uning mazmunini ochishda masalaga bir tomondan yondashish oqibatida narx mazmuni turli olimlar va aqmatlar tomondan turlicha aniqlanmushu va unga turlicha ta'rif berilmoqda. Huning ustiga narxning darajasiga (yuqori yoki past bo'lishiga), uning o'zgarishiga turli xil omillar ta'sir qiladiki, bu ham masalani to'g'ri tushinishni bir oz qiyinlashtiradi. Masalan, ingliz klassik siyosiy iqtisod usaktabi vakillari g'oyinorida harada oldingi siyosiy iqtisod darsliklarida narxning asosini qiymat tashkil qiladi deyilgan bo'lsa, marjinalizm yotnatishidagi va hozirgi davrdagi J. Samuelsen, K. Maksimovell va S. Bizgularning «Ekonomika» darsliklarida, shuningdek, yaqinda chop etilgan ayrim iqtisodiyot nazariyasi o'quv qo'llanmalarida narx narxining asosini uning nafilligi, aniqroq aytganda, qo'shilgan miqdor nafilligi tashkil qiladi degan fikrlar beriladi. Bunda so'nggi qo'shilgan miqdor nafilligiga alohida e'tibor beriladi. Uchinchi yarah olindur esa narx talab va taklif asosida tashkil topadi deyishadi. Ularning har biri o'zlaricha turli dalillar topib, o'z g'oyalarni isbotlashga harakat qiladilar.

Rossiyada chop etilgan bir qator «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida tovarning ikki xil xususiyati va binobarin, har ikki nazariyaning mohiyati, mazmuni va uning narxni to'g'ri aniqlashdagi roli berikuli, lekin narxning asosida nima yotishi haqida aniq fikr berilmaydi.

Alohida tovarlarga qilingan narxni surflari turlicha bo'lib, ulardan ayrimlari ijtimoiy mehnat sarfi sifatida turliq tan olinsa, boshqasi qisman tan olinadi, uchunolusi esa umuman tan olinmasligi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, bozordagi mavjud narxlarga mehnat sarflari yoki qiymatning aynan n'za ulah qarashi nika'g'idir. Chunki ungi mehnat sarfdan boshqa omillar ham ta'sir qilib, natijada narx qiymatdan past yoki yuqori bo'lishi mumkin. Natijadan, o'zgarib turuvchi talab va taklif ta'siri ustida bicar tovarning bozor narxi

tovarning o'zining qiyamatidan u yoki bu tomonga firig'lanishi mumkin. Raqobat ham qiyamat o'zlashtirishga kuchli talab va taklif kabi ta'sir ko'rsatadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, xaridor u yoki bu tovarni sotib olishda, nafaqat uning qancha turishini, balki mazkur tovarning iste'mol xususiyatlari o'zining ehtiyoji va diliga qanchalik mos kelishini, ya'ni uning fasililigini ham hisobga oladi. Tovarning xarid qilinishi uning alohida olingan bir kisti uchun emas, balki jamiyat uchun fasililigi va shu bilan birga qummiy qiyamatini ham o'z ichiga olishni bildiradi. Shu sababli, ijtimoiy fasililik tashvishlarining o'zi bitor kevar (xizmat)ning jamiyat uchun fasililigi, qndr-qiyumatga egaligini ko'rsatadi. Shu muqavvazlardan ke'la chiqib ayitish mumkinki, nafaqat o'zida faqatgina qiyamat yoki fasililikning biridol emas, balki har ikkalasining bir vaqtda mavjudligini va ularning ma'lum miqdorini pul ko'rsatishida ifodalaydi. Tovardagi ikki xususiyat o'zidagina tan olmussa, u pulda ifodalalmasa o'ldi-saldi sodir bo'lmaydi. Chunki tovarning qiyamati tomonida sotuvchining manfaat, fasililigi (iste'mol qiyamati) tomonida esa xaridorning manfaat yotadi. Tovar egasi tovar ishlab chiqarish sarflarini qoplab, ma'lum darajada, iloji boricha ko'proq foyda olishni to'rinlashi mumkin bo'lgan qiyamati pul shaklida o'zlashtirishga intiladi, xaridor iloji boricha saflayotgan pulining har bir birligiga ko'proq fasililik (iste'mol qiyamati) olishga harakat qiladi. Ularining manfaatlari to'g'ri kelgan nuqtada, darajada o'rtx o'rinatilib, tovar-pul o'rinashlari o'ldi-saldi sodir bo'laadi. Bu holatni yaxshiroq tasavvur qilish uchun quyidagi 9.1-rasnga o'tiborini jalb etamiz.

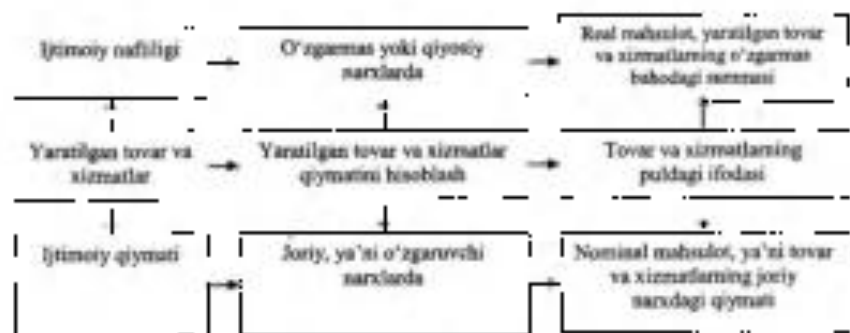
9.1-rasm. Tovardagi ikki xususiyatlarning narxdagi ifodasi

Bu nazardan tovarning narxi ma'lum bir iqtisodiy jamiyanni ifodalovchi mustaqil ilmiy tushuncha ekanligi, tovarning ikki xususiyatiga asoslanishini, ular bilan chambarchas bog'liqlikdan o'zgarishini ko'rish mumkin.

Undan tashqari, hozirgacha iqtisodiy fanlarda real hayotda turli-tarqam tovarlar va xizmatlar nafilligini, ularning o'zgarishini bir ko'rsatkichga keltirib hisoblashning pul kurinishidan boshqa o'limni topilgan emas. Nafillikning marginalistlar tomonidan kiritilgan shartli o'lcham — yul (inglizcha utility — nafillik) ham turli tovarlar nafilligi hisobini olib borishga qodir emas. Bulardan xulosa qilib aytish mumkinki, **narx — real hayot iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafilligining puldagi ifodasidir.**

Bu yerda shuni yana bir bor ta'kidlash joizki, narxda alohida olingan ishlab chiqaruvchilarning individual shartlar emas yoki ulohida olingan individual shaxslarning psixologik jihatdan nafillikka bergan bahosi haq emas. balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy g'arilar va jamiyat uchun zarur bo'lgan miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olingan ijtimoiy nafillik (ijtimoiy qiymat) o'z ifodasini topadi. Tovarlar va xizmatlar uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o'sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi natijada tovar narxining oshishiga olib keladi.

Masalan, avtomobil dvigateliida ot kuchining oshishi, saloni, boshqaruv uzumi va tezligida bo'lgan o'zgarishlar uning narxi oshishiga sabab bo'ladi. Chunki shu o'zgarishlar bilan bir vaqtda unga sarflangan xarajalar ham oshgan bo'ladi. Bunday ikki tomonlama o'zgarishlar natijasida narxlarning o'zgarishi hamma tovarlar va xizmatlarga xosdir. Narx tovar va xizmatlardagi ikki xususiyatning puldagi ifodasi sifatida, ularning o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Shuning uchun real hayotda turli tovarlar va xizmatlardagi ikki xil xususiyat o'zgarishlari ularning hajmini hisoblashda ikki xil narxda hisobga olinadi (9.2-nisba).

9.2-rasm. *Tovardagi ikki xil xususiyatni ifodalovchi narxlarning mahsulot hajmini hisoblashda qo'llanishi*

Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari ko'rib chiqilganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. **Muvozanatlikni ta'minlash vazifasi.** Bunda narx bozorda talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi. Bozor narxi — bu muvozanatlashgan narx bo'lib, u birinchidan, tovarlarning sotilishini ta'minlaydi. Ikkinchidan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydi.

2. **Qiymat va nafillikni o'lchash vazifasi.** Narx qiymat va nafillikning puldagi ifodasi deb ataladi, chunki qilingan ish-xizmatlar va olingan natijalar (tunda yoki zarary narxlar asosida hisob-kitob qilinadi. Ishlab chiqarish va uning natijalarining o'rni) ko'rsatkichlari bitta miqdordagi (torma, kg, m³, ket-sorat va hokazo). Bu ko'rsatkichlarni shu holicha taqqoslab, umumiy ko'rsatkichga keltirib bo'linmaydi. Barcha natural ko'rsatkichlarning umumiy o'lchovi ularning pulda ifodlangan narxidir. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo'llaniladi. **Joriy narxlar** amaldagi narxlar bo'lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. Qiyosiy narxlar esa ma'lum yil (bazis yil) asos qilib olinib, ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi. Yalpi milliy mahsulot, milliy daromad, real ish haqi va shu kabi ko'rsatkichlar qiyosiy narxlarida hisoblanadi.

Ularki joriy narxlar inflyatsiya tufayli o'zgarishi va real iqtisodiy faoliyatni ko'rsatmasligi mumkin.

3. Tartibga solish vazifasi. Bozor holati (kur'yunkurasi) tash va talakif hamda ularning nisbatlari bog'liq. Talabning ortishi natijada tovarni ishlab chiqarishni kengaytirishni, aslincha holatda esa tovar ortiqchaliqligini, uni ishlab chiqarishni qisqartirish zarurligini bildiradi. Narx tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ularning daromadlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Murayyan ishlab chiqarish narxatlari saqlangan holda narx yaqori bo'lsa, foyda miqdori ortadi, narx tushsa, foyda kamayadi va hatto ishlab chiqaruvchilar zarar ko'rishni boshlaydilar. Bu ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Narx tushsa, ishlab chiqarish kengayadi. Boshqa kaputallur ham foyda yaqori bo'lgan soha va tarmoqlarga eqib kela boshlaydi. Xullas, narx ishlab chiqarishni tartibga solib, uni o'zgartirib turadi va rivojini ta'minlaydi.

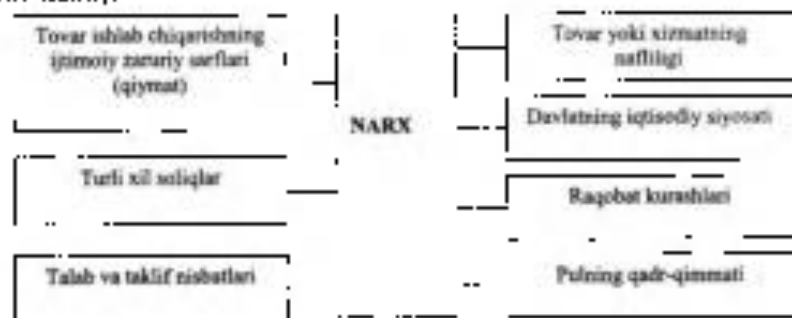
4. Raqobat vazifasi vazifasi. Narx raqobat kurashining eng muhim vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z raqiblariini yengish uchun narxni pasaytirish usulidan foydalanishlari mumkin. Demak, narxni o'zgartirib turish usuli raqobatta keng qo'llaniladi.

5. Ijtimoiy himoya vazifasi. Narx aholining kam daromad oluvchi ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish vositasini ham bajaradi. Narxning bu vazifasi tovar (xizmat)lar ijtimoiy dotatsiyalangan narxlar bo'yicha sotilganida bajariladi. Bunda ular davlat byudjeti va turli tuzilma muhiat'larini hisobiga moliyaviy ta'minlanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida ijtimoiy himoya vazifasini o'tarishi narxlar, aholining keng qatlamlarini hayotiy zarur iste'molchilik tovarlari bilan minimal darajada ta'minlash maqsadi da ham qo'llaniladi. Misolun, bizning respublikamizda 1991-yildan 1995-yilgacha un va un mahsulotlari, qand shakar, go'sht, o'simlik moyi, cho'ch, sovun kabi mahsulotlar dotatsiyalangan narxlarda, cheklangan miqdorda sotildi. Ularning dotatsiyalangan va haqiqiy narxlar o'rtasidagi farq byudjet muhiat'larini hisobiga qoplab berildi. Shunday qilib, narx hozir mahsulotlarning vositasi sifatida bir-biri bilan uyviy bog'langan muhiat vazifalarni bajaradi.

Narxning mazmunini to'laroq tusharishda, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhiat mazmuniga egidir. Bulardan asosiy-

lari - bo'lib qiymat yoki ishlab chiqarish xarajalari; tovarning nafislik darajasi; narxkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati va h.k. hisoblanadi. Bu omillar shunda tovar qiymati va nafisligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi (9.3-rasm).

9.3-rasm. Narx darajasiga ta'sir qiluvchi omillar

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy nafislik miqdori atrofida jori birinчисining, g'oli ikkinчисining foydasiga tebranishiga sabab bo'ladi. Masalan, talab va taklif nisbatini olaylik. Agar tovarlarning umumiy turiga talab taklifga nisbatan baland bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi nisbatan yuqori bo'ladi, yoki aksincha taklif talabga nisbatan ko'prog' bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi unisi nisbatan paxs bo'ladi.

Hozirgi davrda iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha shun e'tibor berilgan ko'plab darslik va o'quq qu'llanmalarida narx darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatorida pulning qadr-qimmatlari e'tibordan chetda qolmoqda. Holbuki, pulning qadr-qimmatining o'zgarishi haru narx darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu, ayniqsa, milliy valyutani chet el valyutalariga ayriboshlash muhatobining o'zgarishi orqali yanqolroq namoyon bo'ladi. Masalan, 1 AQSH dollari 1300 so'mga teng bo'lgan e'bog'da 10 dollar turuvchi qandaydir tovarning narxi 13000 so'm bo'ladi. Agar valyutning qadri oshib, 1 dollar 1000 so'mga tenglashsa, u holda shu tovarning narxi 13000 so'm arvas, balki 10000 so'm bo'ladi. Narx darajasiga boshqa omillarining ta'siri masalasiga alo

hida braxatmasi ham bo'ladir. Chunki sotq miqdori qancha ko'p bo'lsa, narx darajasi shuncha yuqori bo'lishi haqiqatga ayandir.

9.2. Narx turlari va ularning mazmuni

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlaridagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bazar munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi farqlar narx turlarini farqlash xarakterini o'zlashtiradi. Iqtisodiyotda amal qilib turgan harqon narx turlari narx tizimini tashkil qiladi. Narxlar tizimida ularning aytim birlarining iqtisodiy mazmunini qisqachas qarab chiqaray.

Ulgurji narx – ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta miqdordagi tovarlar bir yolla ko'tarilga sotilganda qo'llaniladigan narx. Ulgurji narx ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi haqda ularning ma'lumi miqdorda foyda ko'zishini ta'minlashni xatir. Ulgurji narx tovar birjalali va savdo uy-larida ham qo'llaniladi.

Shartnoma narx – sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgi-lanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narx. Shartnoma narx odatda shartnomani bitirni amal qilib turgan davrda o'zgarlmaydi. Muzkar narx ham milliy, ham xalqaro bazar-larda qo'llaniladi. U xalqaro bazorda qo'llanilganqda tovar (xizmat) imning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narx – tovarlar bevosila iste'molchilarga sotiladigan narx. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tash-kilotlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo'lgan talab va toklifni bog'lovchi xolini o'yinaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Davlatning narxlarini qutibga solish faoliyati chegaralangan (fi-xatlangan) va dotatsiyalangan narxlarni vujudga keltiradi. Chega-ralangan narx – davlat tomonidan yuqori va quyi chegaralari belgilanib, shu doirada o'zgarishi mumkin bo'lgan narx. Bunday narx yonlarida davlat intlyatsiyuni jilovlaydi, narx darajasini nuxorat qiladi. Dotatsiyalangan narx – davlat byudjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narx. Bunday narxdan kam daromadli onalar,

beyva-huchoralar, ishsiz va toqinlarni hayotiy zarur to'varlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Darajali narx — bozorni o'z mavqei ustabkamlash va raqiblarini bozorlari siqlib chiqarish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan maxsus narx. U bozorga kirib olish narxi deb ham ataladi. Darajali narxda rasmiy narxning bir qismini ko'chib yuboriladi.

Nufuzli narx — sotish hajmini o'zgartirmasdan, yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan narx. Bu narxni qo'llash uchun hozirda raqobat cheklangan bo'lib, monopoli vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Marka vaziyatda tish narxga bog'liq bo'lmaydi, shu xarakterli narxning ko'tarilishi tovar sotishini ko'pincha kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad qavchli qatlami yaratilgan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi. Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlamini uchun dala bovliga ega bo'lish, mashhur kumrlarda dam olish, so'nggi umrdaagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomobillarda yurish — mansabli yoki obro'talab xarakterli hisoblanadi. Mansabli iste'mol nufuzli narxlarni yuzaga keltiradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va mansablik darajasi, bozordagi talab, narx o'zgarishi va bozordagi raqobatchilik shartlari hisobga olinadi. Shunga qarab, ma'lum darajacha o'zgar olmaydigan qat'iy (*standart*) narx va o'zgaruvchan narx qo'llaniladi. Shunday tovarlar borki, iste'molchilar ularning narxi o'zgarishligini hisab ko'tarmadi. Misolun, kommunal xizmat, transport xizmat ko'rsatish shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxi — bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxidir. Muhtariylashtirilgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narx jamiyat va bozor munosabatlari barcha subyektlari manfaatlarini eng muvohil tarzda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Narx diapazoni narxlar oralig'ining piddagi ifodasidir. Narx diapazoni quyi, o'rta va yuqori narxlarni o'z ichiga oladi. Narx diapazoni qanchalik keng bo'lsa, tovar munomilas sharoitlik tez yuz beradi, chunki talab bilan narx o'zaro bog'lanadi.

Bu yerda ko'rsatma hisobga olinganda hududiy (mintaqaviy), milliy va xalqaro bazarlar mavjud bo'ladi. Hududiy narx faqat mu'ayyan hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'sirida hosil bo'ladi. Milliy bozor narxi bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxdir. Milliy narx mamlakat doirasidagi ijtimoiy sarf-xarajatlarni, milliy bozordagi talab va taklifni, tovar miqdorigini, uning qanchalik qadrlanishini hisobga oladi. Jahon bozori narxi muayyan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan baysonminal xarajatlarni, tovarning jahon standartlari talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladi.

Narxning xilma-xil turlari mavjud bo'lsada, ular bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularni jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning taqsimlash samarasi o'z ifodasini topadi. Iqtisodiyot nazariyasida narx nisbatidegan tushuncha bor, u narx pariteti deb ham yuritiladi. Iqtisodiyot va undagi jarayonlar bir-biriga bog'liq bo'lganidan narxlar bir-birini yuzaga chiqaradi. Masalan, ruda narxi metall narxiga, metall narxi mashin narxiga, mashina narxi kiyim narxi tarkibiga kiradi, chunki bu narxlarning har biri o'zidan keyingi mahsulot xarajatlarini shakllantiradi. Bozorga shunday o'ziga xos tovarlar chiqadiki, ular ko'pchilik sohalarida ishlatiladigan eng muhim iqtisodiy resurslar hisoblanadi. Ular metall, neft, ko'mir, gaz, yog'och, bug'doy, paxta kabi tovarlar bo'lib, ular narxining o'zgarishi butun narxlar nisbatini o'zgartiradi.

9.3. Raqobatning turli ko'rinishlari sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari

Narxning shakllanishiga bozorning holati bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki narxning shakllanishida bozordagi talab va taklif nisbati asosiy omillardan biri hisoblanadi. Talab va taklif miqdoriga ta'sir ko'rsata olish imkoniyatiga ko'ra, bozordagi raqobatning turli ko'rinishlari farqlanadi. **Mukammal raqobat sharoitida** ishlab chiqaruvchi (yoki sotuvchi) hamda iste'molchi (yoki xari-

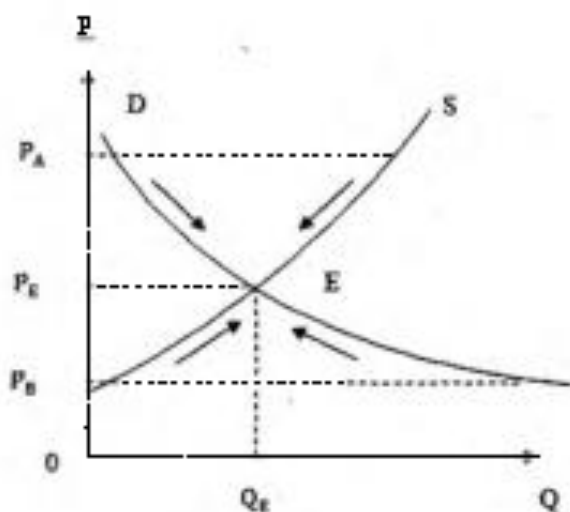
darjalarining soni juda ko'p bo'lib, ularning ishlab chiqarish hajmini o'zgartirish orqali narx shakllanishiga ta'siri umuman sezilmaydi. **Monopolist raqobot sharoitida** esa ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) yoki sotuvchilarning (xaridorlardan) har birining soni cheklangan. Natijada ularning bozoridagi ishlab chiqarish hajmiga va, pirovardida, bozordagi narxning shakllanishiga soniy ta'sir ko'rsatish imkonini beradi. Bunday raqobatning turli darajalarida narxlarining shakllanish xususiyatlari bir-biridan farq qiladi. Shu sababli, biz quyida monopolist raqobat, sof monopoliya, oligopoliya va duopoliya sharoitida narxlarining shakllanish xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Monopolist raqobat sharoitida narxning shakllanishi. Erkin raqobat kurashi sharoitida narxning tashkil topish xususiyatlarini tadqiq etgan davlatdagi iqtisodchilardan biri A. Marshall hisoblanadi. Uning fikricha, tovarning oldi-sotdi jarayoniga qadar ikki xil, ya'ni **sotuvchi va xaridor narxlar** mavjud bo'ladi. Nazariy jihatdan har ikki narxning yuqori va quyi darajalari mavjud. Sotuvchi o'z tovari narxining hukm qadar yaqori bo'lishidan manfaatdor, chunki bunday narx uning foydasi hajmiga oshiradi. Biroq, erkin raqobat sharoitida tovari boshqalaridan yuqori darajada belgilashga intilish mazkur sotuvchining bozoridagi qilib o'lganishiga olib kelishi mumkin. Sotuvchi narxining eng past darajasi shu tovarni ishlab chiqarish uchun ketgan xarajatlarni qoplashi kerak. Xaridor tovarni eng past narxda sotib olishdan manfaatdor. Biroq, erkin raqobatli bozor sharoitida uning har bir tovar sotib olinmay qolish xavfi mavjud bo'ladi. Xaridor narxning yuqori darajasi esa, Marshall ta'kidicha, sotilgan qo'shilgan qiymat nafirligiga teng bo'lishi kerak.

Sotuvchi va xaridor o'rtasidagi qulay narxga erishish borasidagi kurash har ikki narxning o'rtaligi ta'minlangunga, ya'ni bozor narxi paydo bo'lgunga qadar davom etadi. Shunday qilib, sotuvchining narxi tomonidan ishlab chiqarish xarajatlari, xaridor narxi tomonidan esa sotilgan qo'shilgan qiymat nafirligi maydonga tashib, ularning nisbati asosida bozor narxi paydo bo'ladi. Bu holatni Marshall shunday ifodalaydi: «...ishlab chiqarish xarajatlari prinsipi hamda «sotilgan qo'shilgan qiymat» prinsipi, shunday, ya'ni talab

va taklif umumiy qoʻlning tarkibiy qismi hisoblanib, ulardan har birini qaychining hatta kesuvchi tarroniga qiyoslash mumkin¹¹. Shu orqada, 4-boʻlida bildirilgan fikr-mulohazalarni yana bi-bir esga olib raqsdagi harvotiq hisoblanadi. Ya'ni, mukammal raqobatli bozor sharoitida narxning shakllanishida talab va taklifning ta'sirida A.Marshall ta'kidlaganidek, a'ozgqi qo'shilgan nafilik va ishlab chiqarish xarajatlari etons, balki ijtimoiy zaruriy nafilik va ijtimoiy zaruriy me'olul sarflari yotadi.

Talab va taklifning muvozanati mukammal raqobat bozoridagi narxning shakllanishiga muvotiq keladi (9.4-rasm).

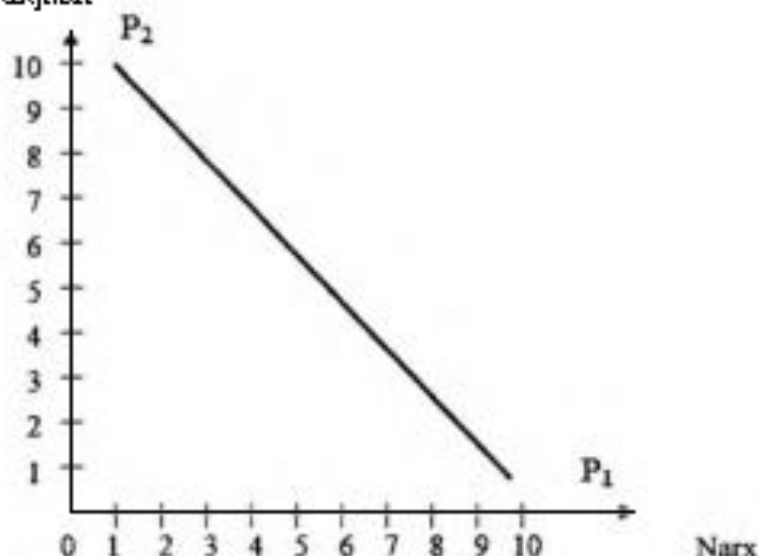

9.4-rasm. Mukammal raqobatli bozor sharoitida narxning shakllanishi

Rasmdan ko'rinadiki, faqat narxning P_E darajasidagi talab miqdoriga ishlab chiqaruvchilar tomonidan taklif miqdori muvotiq keladi. Narxning bu darajadan har qanday pasayishi ulabning taklifdan oshib kyyetishini, narxning bu darajadan har qanday yuqori bo'lishi esa, taklifning talabdan oshib kyyetishini keltirib chiqaradi.

¹¹ Маршалл А. Принципы экономической науки. Д.3 т. М., 1953. Т.III. С.282.

Taklif miqdori

4.5-rasm. Taklif bo'yicha narxni egallatish

Rasmdan ko'rinadiki, tik o'qda muayyan tovarlar taklifi hajmining ko'payib borishi, yoriq o'qda esa mahsulot birligiga bo'lgan narx darajasining oshib borishi aks ettirilgan. Taklif bo'yicha narx egri chizig'i (P_1) bozor narxining tovarlar ommaaviy taklifiga tengligini ifodalaydi.

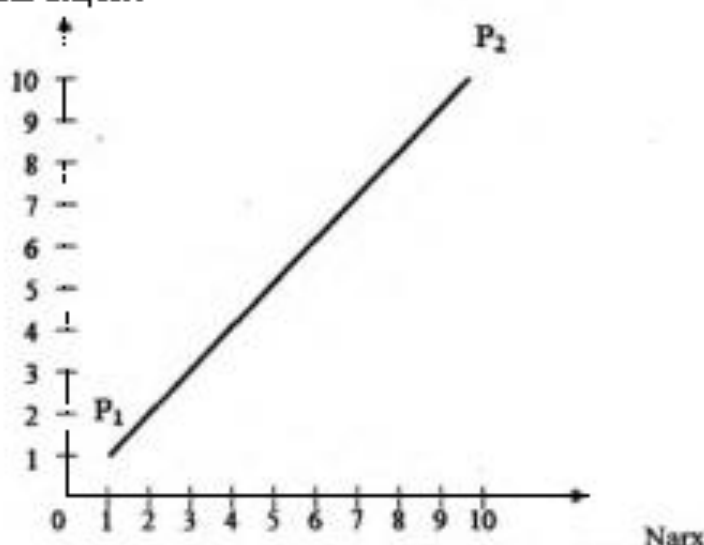
Monopolistlar mahsulotlarning son'iy taqribiligiini mavjudga keltirish maqsadida o'z tovarlarning sotish hajmini ataylab qisqartiradilar. Bozorda tovarlarning yetishmasligi monopol yuqori narxlarining o'sishiga olib keladi.

Monopolistlar narxni oshirishning har bir yangi jarayonida tovarlarni ishlab chiqarish va sotish hajmini qisqartirishdan ko'tirilgan zararini hisobga oladi. Daromaddan bunday yo'qotishlarning oldini olish maqsadida u'lar yangi narxlarini yanada yuqori darajada belgilaydilar. Shu bilan bir vaqtda monopolistlar mahsulotlarning qisqartirish hajmini sotishdan olingan tushum yo'lli qo'yilgan yo'qotishni qoplashi hamda daromad miqdorining o'sishini ta'minlashini nazorat qilib boradilar.

Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi. Monopsoniya mayda uyar ishlab chiqaruvchilardan tovarlarning katta hajmini sotib olib, talab bo'yicha narx qonunidan o'ziga ko'stunda foydalanadi.

Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi quyidagi miqdoriy bog'liqlikni aks ettiradi: taklifi nisbatan xaridorlarning ommaviy talabi qanchalik katta bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha, ulubning kamayishi bilan bozor narxi pasayib boradi. Bu bog'liqlik 9.6-rasmda yaqqolroq aks ettirilgan. Rasmdan ko'rinadiki, tik o'qda munayyan tovarlarga talab hajmining ko'payib borishi, yotiq o'qda esa o'sab-sulur birligiga bo'lgan narx darajasining oshib borishi aks ettirilgan. Talab hajmi bilan narx egri chizig'i (R, R_1) bozor narxining xaridorlarning ommaviy talabiga bog'liqligini ifodalaydi.

Talab miqdori

9.6-rasm. Talab bo'yicha narx egri chizig'i

Monopsonist o'zi uchun zarur bo'lgan tovarni, masalan qishloq xo'jaligi xomashyasini oldindan past narxlarda sotib olib, uning katta miqdordagi zaxirasini tayyorlab qo'yadi. Bu esa unga yangi havo niing yig'inn-terimini davrida o'zi sotib olayotgan xomashyoga monopol

past narxlarini o'rnatish imkonini beradi. Bunday past narxlarla monopsonist juda katta foyda oladi. Sum'iy ravishda sotilayotgan mahsulot ortiqchaligi haqulidagi vaqutga ketirilishi xarid narxlarining navbatdagi pasayishiga olib kelib, natijada monopsonistning foydasi oshib boradi. Bunday g'arb mamlakatlari monopsonistlari tomonidan ancha vaqtdan buyon Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari tomonidan va natijada buyar ishlab chiqaruvchilaridan sotib olinayotgan arzon xomashyoni misol tariqasida ko'tirish mumkin. Afrikadan am'aniy tuzluq eksporti qilinuvchi bir qator buyarlar (choy, kofe, kakao va b.k.)ga ham azaldan o'ra past narxlar o'rnatib kelinadi.

Bir vaqtning o'zida monopoliya va monopolistlar hisoblanuvchi firma o'zining daromadini narxlar qaychisi usuli orqali shartiyati darajada oshiradi. Bunda monopol yuqori va monopol past narxlardan foydalanilib, ular o'rtasidagi farq xuddi qaychining ikkin kesuvchi burchak bir-biridan uzaytirishdagi singiri kattalashtirib boradi. Narxlarining bunday harakati tovarlar ortiqchaligi va taqchilligi hududlarining kengayishiga asoslanadi. U savatning ko'pincha qayta ishlovchi korxonalar uchun xosdir. Bu korxonalar o'zlarining tayyor mahsulatlari uchun san'at korxonalari o'rnatilgan narxlariga nisbatan bir necha marta yuqori narx o'rnatadilar.

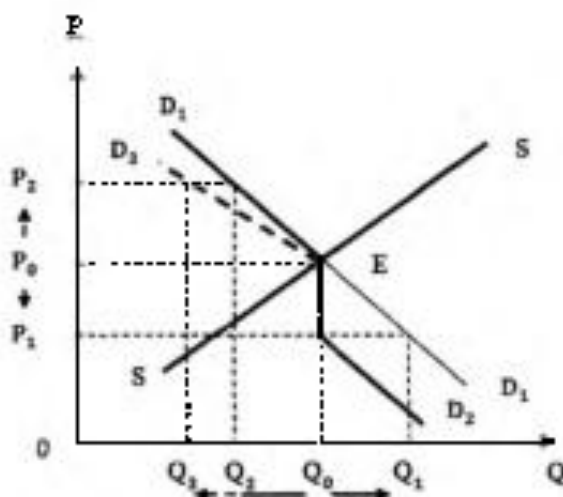
XX asrning ikkinchi yarmida AQSH, Fransiya, Buyuk Britaniya va boshqa g'arb mamlakatlarida agrobiznes sohasining kengayishi bilan narxlar qaychisi usuli harbiy biriga aylanib, aritug yontanida yirik firmalar o'ra va natijada fermerlarni qashloq xo'jaligi ishlab chiqarishidan siqib chiqaradilar.

Oligopolistlar sharoitida narxning shakllanishi. Oligopolistlar sharoitida narxning shakllanishi harbiy qaychida tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'llaniluvchi «ergashish» bunda «inkor etish» xatti-harakatlar orqali amalga oshiriladi.

«Ergashish» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo'yicha qilingan o'zgarish (narxning pasayishi yoki oshirilishiga qolgan oligopolistlar tomonidan ham ergashish yoki shunday o'zgarishlar qilish kuzatiladi. Odatda, bunda o'z tovarlariga narxni pasaytirish orqali iste'molchilarni yoni bunda sotish hajmini oshirishga qaratilgan oligopolist xatti-harakatiga javoban qolgan oligopolistlar ham

natijami pasaytiradilar. Natijada narxning umumiy pasayishi ro'y berib, hozirdagi ulush oltingi hilda qoladi, ya'ni oligopolistning xatti-harakati samara bermaydi.

«Inkor etish» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo'yicha qilingan o'zgarish (narxning pasayishi yoki oshirilishiga qolgan oligopolistlar tomonidan inkor etish, ya'ni hech qanday javab o'zgarishlari qilmaslik kuzatiladi. Ko'pincha bunday holat oligopolist tomonidan o'z tovariga narxni oshirgan chog'ida ro'y beradi, ya'ni qolgan oligopolistlar tovarlari narxlarini oshirmaydilar. Natijada narxni oshirgan oligopolist o'z iste'molchilarni yo'qotib, bozorlarni siqib chiqariladi. Yuqorida hayon etilgan holatlar natijasida oligopolist firmaning talab egri chizig'i ushbu egri chiziqqa ko'rinishini oladi (9.7-rasm). Bunday holatni birinchi bo'lib XX asrning 40-yillarida amerikalik iqtisodchi P.Sudzi tavsiflab bergan.

9.7-rasm. Oligopolistik bozordagi narxning shakllanishida inkor egri chizig'ining oshishi

Rasmdan ko'rinadiki, dastlab oligopolist firmaning talabiga talab egri chizig'i D_1, D_2 ko'rinishida bo'lib, P_0 narx shartida Q_0 sotish hajrini ta'minlar edi. Oligopolist firma o'z tovari narxini P_1

darajaga pasaytirishi talabni oʻstirib, mahsulot hajmini Q_1 ga qadar oshirishi koʻzda utitar edi. Biroq, hushqa oligopolistlarning «erishish» xatti-harakatini tutisli, yoʻni ularning ham oʻz tovarlari narxini pasaytirishi natijasida tuluq egri chiziqʻining usinishi inʼy berib, u endi D_1ED_2 koʻrinishini oladi. Oqibarda sotish hajmi oldingi Q_1 darajasida qolgan holida ularning narxi pasayib, oligopolistlar oʻz foydalarining maʼlum bir qismini yoʻqotadilar.

Oligopolist firma oʻz tovar narxini R_1 dan R_2 ga oshirgan taqdirda qolgan oligopolistlar «inkor etish» xatti-harakatini qoʻllashlari natijasida talab egri chiziqʻi yana «simadi». Huhug D_1D_2 koʻrinishidagi talab egri chiziqʻi endi D_1ED_1 koʻrinishini oladi. Agar boshqa oligopolistlar ham oʻz tovarlari narxini oshirganlarida, natikar oligopolist firmaning tovariga boʻlgan talab hajmi Q_2 ga qadar qisqarishi lozim boʻlgan, hunday xatti-harakatning amalga oshirilmasligi natijasida bu qisqarish Q_2 ga qadar davom etadi, yaʼni bozordagi sotish hajmini yoʻqotish darajasi oshib ketadi. Yuqoridagi Ekt mulohazalardan koʻrinsadiki, oligopoliya sharoitida ishlab chiqaruvchilar narxni koʻproq oʻzaro kelishish orqali hal qilishga harakat qiladilar.

Oʻz mahsulotlariga bozor narxini oʻrnatishda oligopolistlar umumiy «nura boʻyicha yetakchilik» xatti-harakati keng qoʻllatiladi. Bu xatti-harakat narx vositasida raqobatlashuvni inkor etib, uazkur tarmoqqa koʻmchi harcha oligopolist firmalarning narxni shakllantirish va uni oʻzgartirishda yetakchi oligopolist firmaga egashtirishlarni taqozo etadi. Odatda tarmoqdagi eng yirik firma yetakchi sifatida maydonga tushadi. Nura boʻyicha yetakchi firma boshqalarga qaraganda iqtisodiy jihattan ancha ustun boʻlsada, u oʻzining xatti-harakatini faqat narx jihatidan tazyiq oʻtkazish asosida amalga oshira olmaydi. Narxni shakllantirishda yetakchi firma hushqa ergashuvchi-firmalarning ham manfaatlarini oʻtiborga olinogʻi lozim. Bu munisatlar ularning xarajatlarini qoplash, maʼyumlaga foydani taʼminlash, mahsulotlarini sotishga sharoit yaratish kabi boʻlarlar orqali namoyan boʻladi. Agar talab yoki ishlab chiqarish xarajatlarning oʻzgarishi natijasida bozor narxi oligopolistik kelishuv doirasidagi firmalarning manfaatlariga muvofiq kelmay qolsa, yetakchi firma darhol narxni oʻzgartirishi lozim boʻladi.

9.4. Narx siyosati va unding O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari

Ma'muriy-buyruqchilikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan barcha mamlakatlarda davlarning narx solim-sidagi siyosati ko'p jihatdan narxlarni erkinlashtirish, milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

Narxlarni erkinlashtirish – iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari ko'p jihatdan shu muammoniing hal etilishiga bog'liq bo'ladi.

Narxlarni erkinlashtirish xomashyo bilan mahsulot o'zaro turlarining narxlarini, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasida munosiblikka erishishga qat'iy yondashilishi bilan ifodlanadi. Shu yondashuvtarga asoslanib, narxlar quyidagi yo'llar bilan erkinlashtiriladi:

- a) narxlarni birdaniga yoki «essankistadigun» tarzda qo'yib yuborish;
- b) narxlarining o'sishini sur'iy ravishda to'xtatib qo'yish;
- v) narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni ma'lum darajada saqlab qolish.

Bozor munosiblariga o'tayotgan har bir mamlakat shu yo'llardan birini tanlashda ulardan har birining mavjud real shart-sharoitlarga qanchalik mos kelishi, aholi asosiy qismining moddiy ahvoriga qanday darajada ta'sir ko'rsatishi, isloh qilishning tarlab olingan yo'lga qanchalik darajada javob berishi va kutiladigan salbiy oqibatlarni hisobga olishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Sobiq ittifoq mamlakatlari negizida vujudga kelgan bir qancha mustaqil davlatlar narxlarni erkinlashtirishning «essankistadigun» yo'lini tanlab oldi. Barcha mamlakatda xomashyo resurslari, iste'mol mollari hamda xizmatlar narxlarini bir yo'lga erkin qo'yib yuborilishi natijasida narxlar keskin oshdi. Bu aholi keng qatlamining birdaniga qashshoqlashuviga, ijtimoiy ahvolidning keskinlashuviga olib keldi. Ishlab chiqarishning pasayishiga, milliy sanoat va qishloq xo'jaligining izdan chiqishiga sabab bo'ldi.

O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o'ziga xos tamoyillari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi huquqiga

olinib, narxlar asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo'li tanlab olindi. Shu yo'l bilan narxlarni erkinlashtirishning dastlabki bosqichida (1992-yilning boshida) keng doiradagi ishlab chiqarish texnika vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'moli mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning erkin narxlari va ta'riflariga o'tildi. Aholi himoyalashi maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi, ayrim turdagi xizmatlarning eng yuqori tariflari joriy qilindi.

Narxlarni erkinlashtirishning keyingi bosqichida (1993-yil) kelingan uqurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to'xtatildi. Qo'ly belgilangan va davlat tomonidan tartibga solib turiladigan narxlarida sotiladigan tovarlar va ko'rsatiladigan xizmatlarning soni ancha qisqardi.

Narxlarni erkinlashtirishning navbatdagi bosqichida (1994-yil oldiyahr-maylari) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxlari erkin qo'yib yuborildi, transport va kommunikatsiya xizmatlarining ta'riflari oshirildi. Shunday qilib, respublikada iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni bosqichma-bosqich (uch bosqichida) to'liq erkinlashtirish bilan tugadi.

Narxlarni erkinlashtirish aholini ishonarli iqtisodiy va ijtimoiy ta'minlash qulbirlari bilan birga olib borildi. Davlat tomonidan turli kompensatsiyalar maqsadidagi jang'armalar mazkuriy ish haqi, pensiya va stipendiyalarning eng kam miqdori mutatazan sur'atda oshirib borildi, bo'lar uchun nafaqalar joriy etildi. Aholining muhtoj qismini yordam ko'rsatildi, ixtiyoriy suliq stavkalari joriy etildi. Aynan samarali va oqilona narx siyosati vositasida mamlakatimizda birlamchi ehtiyojga ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish yo'li qo'yildi. Bu esa, birinchi qadam, aholining mazkur tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini milliy ishlab chiqarish tomonidan to'la va sifatli to'rimlasa imkonati berdi. Ikkinchidan esa, oziq-ovqat va boshqa strategik ahamiyatga ega bo'lgan tovarlarning o'zimizda yetarli hajmda ishlab chiqarish imkoniyatining qo'lga kiritilishi, respublikamizning boshqa mamlakatlar bilan qarantiligini bartaraf etib, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minladi. Bu borada prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning quyidagi so'zlarini keltirib o'tish o'rindidir: «**Muhim iqtisodiy barqarorlikni yanada mustah-**

kumlash va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolish. Jumladan, Davlat byudjeti barcha darajada mustaqil, milliy valyuta va ichki bozoridagi narx darajasi barqaror bo'lishini ta'minlash – eng muhim ustuvor vazifamizdir»⁵⁵.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida milliy iqtisodiyor raqobatbardoshligi hamda barqarorligini oshirishda o'zining sharmiyati ushbu bo'lmog'da. Jumladan, O'zbekistonda qat'iy to'g'riqlik tizimini rag'batlantirish orqali korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish ko'p jihatdan mas'ulotlar umumiyini pashyirishga bog'liqdir, 2017-yilda O'zbekistonda:

- moliyaviy darajasini amqlashda tovar va xizmatlarning istiqbol namlari (tanflari) o'zgarishini kuzatish mexanikasini takomillashtirish;

- moliyaviy bozorlarini va tijorat banklarining investitsiyaviy bankovatlarni barqarorlashuviga qaratilgan Markaziy bankning qiyta moliyaviylashtirish stavkalarini belgilash riziimini takomillashtirish;

- naqd pulni ko'rmishda tovar va xizmatlar sohasida sur'at yuqori narxlar o'rnatilganlik uchun javobgarlikni oshirish orqali ichki bozor da narxning shakllanish tartibini boshqarishda bozor mexanizmlarini joriy qilish;

- mas'ulotlar, ishlar va xizmatlarga narxlarini deklaratsiya qilish tartibini havoichama-bosqich qisqartirish hamda keyinchalik 2020-yilda uni bekor qilish.

Hozirda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida ko'rsatilgan ustuvor yo'nalishlariga ko'ra, 2017-yilda makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, ayniqsa, valyuta bozori holati usidan tizimli monitoringni amalga oshirish, zaruriyot tug'ilganida, milliy valyuta va ichki bozoridagi narxlarning barqarorligini oshirish, makroiqtisodiy muvozanatni saqlash va yuqori iqtis-

⁵⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Muroyidovning mas'ulakatlarini 2016-yilda qiyaviy-qiyaviy rivojlantirishning asosiy vazifalari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturining eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'irlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasidagi Xalq so'zida, 2017-yil 15 yanvar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7- dekabr kuni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha barakatlar strategiyasi ta'g'irlidagi" PF-4947 sonli Farmoni. K-ko'lam, №118.

sodiq o'zlash sur'atlarini ta'minlashga yo'naltirilgan qimmatlikni takomillashtirish ishlarini olib borishi ko'zda tutilmoqda.

Kubasalar

1. Narx o'zida faqat nafilik yoki ijtimoiy mehmatalarining birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda puldagi ko'rinishini ifodaladi. Demak, narx - real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafiligining puldagi ifodasidir.

2. Narxning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga ega. Ulardan asosiy-lari qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning nafilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati, pulning qadri-qimmatini va h.k. hisoblanadi. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafiligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi.

3. Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi: muvozanatlikni ta'minlash vazifasi; qiymat va nafilikni hisobga olish vazifasi; tartibga solish vazifasi; raqobat vositasi vazifasi; ijtimoiy himoya vazifasi.

4. Narxning juda ko'p turlari mavjud bo'lsa-da, ularning barchasi bir-biri bilan o'zaro bog'liq, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning taqsimlash samarasi o'z ifodasini topadi.

5. Ma'muriy-buyruqbozlikda yozilgan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan barcha mamlakatlarda davlatning narx sohasidagi siyosati ko'p jihatdan omonat erkinlashish, milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

6. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o'ziga xos tarmoylari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarini asta-sekinlik bilan va hisoblash bo'yicha tekislashtirish yo'li tanlab olindi.

7. Respublikada mardumni bosqichma-bosqich erkinlashtirish aholini jahoncha iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash tadbirlari bilan birga olib borildi.

Asosiy tushunchalar

Narx - real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafiligining puldagi ifodasi.

Bozor narxi – bir tomondan, tovarlarning sotilishini ta'minlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltiruvchidan muvozasatlashgan narx.

Juridik narx – yil davomidagi ishlab chiqarish natijalarini hisoblashda qo'llaniluvchi amaldagi narx.

Qiyosiy narx – ishlab chiqarishning natijalari ma'lum yil (bazis yil) asosida hisoblanuvchi va boshqa yillar bilan taqqoslanuvchi narx.

Narx tizimi – iqtisodiyotda umumiy qilib rurgan barcha narx turlari.

Ulgurji narx – ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta partiyadagi tovarlar bir yoki ko'rtasiga sotilganda qo'llaniladigan narx.

Shartnoma narx – sotuvchi va xaridorning raziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narx.

Chakana narx – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narx.

Chegaralangan narx – davlat tomonidan yuqori va quyi chegaralari belgilanib, shu doirada o'zgarishi mumkin bo'lgan narx.

Dotatsiyalangan narx – davlat byudjeti hisobidan maxsus ajratilgan narx.

Demping narx – bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarni siqib chiqarish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan maxsus narx.

Nufuzli narx – sotish hajmini o'zgartirmasdan, yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan narx.

Erkin bozor narxi – talab va taklif asosida vujudga keladigan huzor narxi.

Narx diapazoni – narxlar ornlig'ining paldagi ifodasi.

Hududiy narx – faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, shu hudud doirasidagi omillar ta'sirida bosil bo'ladigan narx.

Mulkiy bozor narxi – bir masnlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narx.

Jahon bozori narxi – muayyan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan buyalmalarni xarajatlarini, tovarning jahon standart talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozorga talab va taklif nisbatini hisobga oladigan narx.

Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi – taklifga nisbatan xaridorlarning ommaviy talabi quchoqlik katta bo'lsa, bozor narxi da

rajasi shunchalik yuqori bo'lishi va aksincha, narxning kamayishi bilan bozor narxi pasayib turishi o'rtasidagi muqodoriy bog'liqlik.

Umumiy taklif bo'yicha narxning o'zgarishi — talabga nisbatan tovarlar taklifi qanchalik yuqori bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik past bo'lishi va aksincha, taklif kamayishi bilan narx oshib borishi o'rtasidagi muqodoriy bog'liqlik.

Tukurlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari orqib tushuntirib bering. Narxlarning asosiy turlariga qisqacha tavsif bering.
2. Narxning tashkil topishi borasida qanday nazariyalar mavjud? Ular o'zgaruvchanlik va kamchilik kuzatmalarini ko'rsatib bering.
3. Narxning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar nimalardan iborat?
4. Mukarrom raqobat sharoitida narxning tashkil topishi mexanizmini tushuntirib bering.
5. Sof monopoliya sharoitida narx qanday shakllanadi?
6. Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
7. Oligopsoniya sharoitida firmalarning sinkor etish va eritish xatti-harakatlarining mazmuni nimalardan iborat? «Narx bo'yicha yetakchilik» tushunchasini tushlab bering.
8. «Narxlar qaychisi» nima va undan qanday sharoitlarda foydalaniladi?
9. Bozor munosabatlarini o'tirish sharoitida O'zbekistonda narxni erlonlashtirish jarayoni qay tarzda amalga oshirildi?
10. Narx siyosati nima? O'zbekistonda narx siyosati amalga oshirilishining qanday xususiyatlari mavjud?

10-BOB. TADBIRKORLIK FAOLIYATI. TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI

Inson faoliyati turlicha bo'lib, turli xil yo'nalishga qaratilgan bo'ladi. Ularning ichida tadbirkorlik faoliyati alohida o'rin tutadi. Boshqa tashkilotlarga nisbatlangan iqtisodiyotda tadbirkorlik qobiliyati iqtisodiy resurs hisoblanib, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda asosiy uningning tashkiliy qismini tashkil etadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar davomida, ayniqsa, uning hozirgi holatida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, unga teng erishilish borisiga, uning rivojlanishiga to'liq bo'ladigan har qanday g'oya va cheklolarni bartaraf qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati, maqsadi va boshqa iqtisodiyotiga o'tish sharoitida amal qiladigan shakllarini batafsil hayot etish, tadbirkorlik kapitalining mazmunini va uning harakat shakllarini tahlil qilish, kapital harakatida mavjudga keladigan jarayonlar va ularning natijalarini, shuningdek, kapitalning aylanish tezligi va undan foydalanish samarasizligini o'rganish masalalarini yoritish ushbu bobning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Tadbirkorlikni ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish davlatimizning iqtisodiy siyosatida strategik vazifaga aylangan davrda ushbu masalalarni o'rganish o'ta dolzarbdur.

10.1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari

Tadbirkorlik faoliyatining turli uzoq o'tmishga berib tuqaladur, uning ilmiy tushunchasi VII asrga kelib paydo bo'lgan va mulkdor degan tushuncha bilan bir xil tushunilgan. Mulkiylikning turli shakllariga asoslangan, raqobatli iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etish, boshqarish turli xil shakl va usullarda olib boriladi. Ularning ichida tadbirkorlik faoliyati alohida o'rin tutadi va bu faoliyat maqali mulkiylikning turli shakllarini iqtisodiy jihatdan to'liq chiqarish yo'li fayda olishi amalga oshiriladi.

Hozirgi paytda turli ilmiy mazmuriy asbiyotlarda tadbirkorlik faoliyati va biznes xususida, uning yo'nalishlari, tuzumillari, huquqiy-huquqiy jihatlari to'g'risida ko'plab olimlarning fikrlari, mulohazalari keng o'tin ega bo'lgan. Ularda ko'pincha tadbirkorlik faoliyati va biznesni bir xil tushuncha sifatida talqin qilinmoqda. Fikrimizcha, tadbirkorlik biznesdan farq qilib, tadbirkorlik bu mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ijdokorlik, yangilik yaratish ruhi asosida yondashish bilan bog'liq faoliyatdir. Biznes esa muayyan hisoblagan xeng tushuncha bo'lib, unanman foyda olish nuqtai-nazaridan yuritiluvchi faoliyatdir.

O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati o'zini o'zi ta'minlashi to'g'risida»gi Qonunida ta'kidlanishicha «Tadbirkorlik faoliyati (tadbirkorlik) tadbirkorlik faoliyati subyektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, o'z tavsakkul qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyatidir»⁹.

Hozirgi kunda tadbirkorlik faoliyati nazariyasining rivojlanishida uchi bosqich yo'ni. mazkur sobiq ilmiy jihatdan muqim erishilgan shu hiddi bosqichlar shartli ravishda ajratiladi.

Birinchil bosqich dastlabki bozor munosabatlari shakllanish davri. XVIII asrda paydo bo'lib, u tadbirkor tomonidan amalga oshiriladigan tavakkalchilik jarayonlari bilan bog'liq. Aynan iqtisodiyot tiliida tadbirkorlik faoliyatiga uchi dastlabki tadqiqotlar ham shu davrda R. Kantilen, A. Tyargo, F. Kene, A. Smit va J. B. Sey asarlarida amalga oshirilgan.

Fransuz iqtisodchisi R. Kantilen tadbirkorlikning muhim tavsifatlaridan biri sifatida tavakkalchilikni ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, tadbirkor – toqqa va bodislarini oldindan ko'ra belgilash xususiyatiga ega bo'lgan, o'z zimmasiga barcha mas'uliyatni olib tavakkal qiluvchi, o'z xatti-harakatlari tufayli daromad olishga umid qiluvchi va har qanday yo'qotishlarga tayyor bo'lgan shaxsdir¹⁰. R. Kantilenslar keyin neoklassik maktab namoyandalari o'z asarlarida

⁹ Tadbirkorlik faoliyati o'zini o'zi ta'minlashi to'g'risida (qonun tahriri). O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-may O'RQ 228 sonli Qonuni.

¹⁰ Hozirgi paytda toqqa va bodislarini oldindan ko'ra belgilash (qonun tahriri). O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-may O'RQ 228 sonli Qonuni.

o'ziga xos kreativlik bilan asosida muqaballashtirib, savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxona tashkiloti deb hisoblay boshlaydilar.

Tadbirkorlik faoliyatini b'g'risidagi ma'muriy tashkilotlarning fikricha, faoliyatining asosiy xususiyati sifatida innovatsion faoliyat ajratib ko'rsatiladi. Bu fikrning asoschisi V. Shumakov bo'lib, uning fikricha, iqtisodiy o'sishning asosida tadbirkorlik ishlab chiqarish omillarining yangi kombinatsiyasini ishlatishga, qo'llashga bo'lgan intilishi yotadi va bu intilishning natijasi innovatsiya, yangiliklar hisoblanadi.

Ma'lum nazariyalarda muayyan uchinchil fikrlarining asosiy g'oyasi - tadbirkorlikning ma'lum shaxsiy fazilatlarini, jumladan izlanish va tadqiqot hisoblanadi. Bu nuqtai nazarlarni U. Kayek va L. Mizes tadbirkorlikka yangi iqtisodiy funktsiyalarini izlab topish va tadqiq qilish deb qaraydi, shu bilan birga faoliyati izlanish tarzida ko'chirilgan har qanday shaxsni bo'lg'usi tadbirkor deb hisoblashadi.

K. Makkonnel va S. Moya tadbirkorlikka asosida muvaffaqiyatli shartlar va talablar yetarib berilgan faoliyat turlarini sifatida qaraydilar. **Birinchi**dan, tadbirkor tashkilotlar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish omillarini birlashtiradi va «sintetizator» vazifasini bajaradi. **Ikkinchi**dan, biznesni yuritish jarayonida u qarorlar qabul qilishdek qiyin bir vazifani zimmasiga oladi. **Uchinchi**dan, tadbirkor tashkilotlari shaxs bo'lib, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy qilib, yangi mahsulotlar ishlab chiqarishga intiladi. **To'rtinchi**dan, tadbirkorlar bu tahlilga borayotgan hisobdir. U nafaqat o'z mahsulotini, vaqti, mehnatini bilan, balki o'z sharoitlari, sharoitlari qo'shiqma mahsulotlar bilan ham tahlilga boradi.

Tadbirkorlik faoliyatiga yuqoridagi keltirilgan turli xil turlar va yondashuvlarni umumlashtirgan holda qisqa qilib quyidagicha ta'rif berish mumkin: **tadbirkorlik faoliyati** – shakli, turi va sohasidan qat'iy nazar foyda olish va uni ko'paytirish maqsadida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir. Tadbirkorlikning muvaffaqiyatli o'z natijalari, har qanday sharoitlarning mavjud bo'lishini taqozo etib, ular asosida umumiy tovar ishlab chiqarishning umumiy iqtisodiy-iqtisodiy shart-sharoitlarni yaratadi.

⁴⁰ Vlasovskiy E. L., Epa L. O'zbekiston. Iqtisodiy, ijtimoiy, ma'muriy o'zgarishlar / Tashkent: M. Paxtaryuk, 2013, s. 38.

Birinchiidan, tadbirkor xo'jalik yuritishda uning birinchi turini tanlash, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish, uni o'zgarishlarga moslashtirish, manbalarni tanlash, resurs topish, muhsulot sotish, ularning narxini belgilash, foydani tasarruf qilish va shu kabilar bo'yicha ma'lum huuqiri erkinliklar mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Ikkinchiidan, tadbirkor ishlab chiqarish vositalariga, ishlab chiqarilgan muhsulot va olingan daromadlar mulkchilik huquqiga ega bo'lishi kerak. Tadbirkorlik faoliyati mulkdorning o'zi tomonidan ham, uning mulk-mulki asosida ish yurituvchi shbyeklar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Uchinchiidan, xo'jalik yuritish yo'lini erkin tanlash, daromadni investitsiyalash imkoniyati va shu kabilarni amal ta'minlaydigan ma'lum iqtisodiy ma'nat va iqtisodiy-shyosiy sharoit yaratishi zarur.

To'rtinchiidan, tadbirkorlik mulkchilik va o'zlashtirish turli-tumani shakllari va ularning mavjudligini taqozo qiladi. O'z mavjudida mulkchilik va o'zlashtirish sohalaridagi turli-tumanchilikning o'zi shbyektiv hodisa bo'lib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi oqibati sifatida mavjud bo'lgan chiqadi.

Beshinchiidan, yetarli moliyaviy manbalarga, yaxshi ta'minat va malakali tayyorgarlikka ega bo'lish, umumiy djarat qonunchiligi, soliq bo'yicha imtiyozlar, tadbirkorlik muhiy va uni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjud bo'lishi tadbirkorlikni rivojlantirishning zarur sharoitlardan hisoblanadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha sharoit-sharoitlar mavjud bo'lgan davlatlarda tadbirkorlik yaxshi rivojlanadi, aks holda faoliyatning bu turi xulquna qiyosiylik xususiga o'tib ketishi shbyaxoli ham yuqori bo'ladi.

10.2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari, ularni tasdiql etish va boshqarishning hozirgi usullari

Hozirgi davrda ishlab chiqarish vositalarining iqtisodiy, amaliyotiy-manpaadlarida foydalanatigan va nihoyat, jamoa, gurub, xususiy va shaxsiy maqsadlarda ishlatiladigan turli mavjud. Shunga mos ravishda tadbirkorlikning turli-tumani davlat, jamoa, xususiy, aralash va boshqa boschi shakllari rivojlanadi.

Turli mamlakatlarda davlat korxonalarining huquqiy maqomi turli-
mamlakatlarda farqatlanadi. Hatto biron-bir mamlakatda bir nechta
davlat korxonlari faoliyatini tartibga soluvchi yagona qonuniy hujjat
mavjud emas. Yuqorida ko'rib o'tilgan sharoitlar asosida davlat kor-
xonalarini uchta guruhga bo'lish mumkin:

- byudjet korxonalari;
- davlat ishlab chiqarish korxonalari;
- aralash kompaniyalar.

Byudjet korxonalari - davlatning vazifalarini bajarish bilan
to'g'riql bo'lgan faoliyat ko'rsatuvchi hamda davlat byudjeti hiso-
bidan moliyalashtiriluvchi xo'jalik mustaqilligiga ega bo'lmagan
korxonalar. Ular o'zlarining holati bo'yicha davlatning ma'muriy-
boshqarish tizimiga kiradi va birinchi vazirlik, mahkama yoki mu-
halliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga bevosita bo'ysunadi yoki
ularning tarkibiy qismi hisoblanadi. Barcha daromad va xarajatlari
davlat byudjeti orqali o'tib, olingan foydasidan soliq to'linmaydi.

Davlat ishlab chiqarish korxonalari - xo'jalik faoliyati bilan
birga davlat tomonidan belgilangan doirada boshqarish va tartibga
solish vazifalarini ham bajaruvchi, alohidalashtirgan mol-mulkka ega
bo'lgan korxonalar. Bundan ko'rinadiki, davlat ishlab chiqarish kor-
xonalari yoki korporatsiyalari o'zida tijorat korxonalari va davlat organ-
lari belgilarini mujassamlashtirib, korxonalarning muhim iqtisodiy
muhimligi, huquqiy shakli hisoblanadi.

Aralash kompaniyalar - davlat va xususiy omonatchilarni-
ning aksiyalarini birlashtirish asosida tashkil etilgan aksiyador-
lik jamiyatlari va majburiyatlari chikdangan shirkatlar shakli-
dagi korxonalar. Aralash kompaniyalar aksiyadorlik jamiyatlari
to'g'risidagi qonun asosida ish yuritadi va yuridik shaxs hisoblanadi,
xo'jalik faoliyatida xususiy shirkatlar bilan barobar tijorat asosida qat-
nashadi. Shu bilan birga, ular xususiy tizimlarga nisbatan ma'lum im-
tiyozlardan foydalanadi. Bu imtiyozlarga davlat tomonidan moliyaviy
yordam va dotatsiyalar berish, chet el litsenziyalarini yengil shartlar
bilan olish, havoqa davlat korxonalariidan xomashyo va yarim fabri-
kallarni qat'iy belgilangan narxlarida olish, ishlab chiqargan mahsu-
lotni xarid uchun huzur bilan to'linadiganlik va shu kabilar.

Korxonalarining mulkchilik manqaidan tashqari xilma-xil tashkiliy-huquqiy shakllari ham mavjud bo'lgan. Korxonalar xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, ishlab chiqarish kooperativlari, jamoa korxonalari, ijara korxonalari, xo'jalik birlashtirilishi shakllari tuzilishi mumkin.

Kooperativ tadbirkorlik – jamoa mulkiga asoslanib, kooperatsiya a'zolaridagi o'zining faolligida o'z mehnati bilan ishtirok yetishtirishni taqozo etuvchi jamoa tadbirkorligining alohida shakli. Kooperativ mulkchilikka asoslangan tadbirkorlikning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: ishlovchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan bovesita qo'shilishi (xususiy mulkchilikda bunday qo'shilishda mulkdor, davlat mulkchiligida esa davlat vaklatlari hisoblanadi); kooperatsiya a'zolarining ishlab chiqarish vositalaridan keng foydalanish; ularning iqtisodiy jihatdan teng huquqqa egaligi; jamoaning o'zini o'zi boshqarishni amalga oshirishi, jamoa va shaxsiy manfaatlar uyg'unligining yuzagu kelishi va h.k.

Xususiy tadbirkorlik alohida shaxs yoki korxona tomonidan xususiy tashabbus asosida tashkil qilinadi. Tadbirkorlikning bu shaklida mulk va ishlab chiqarish natijalari xususiy shaxslarga tegishli bo'lib, ishlab chiqarishni tashkil qilish, yollarni mehnatga asoslanadi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik shaxsiy mulkka asoslanadi, ishlab chiqarishni tashkil qilish o'zi yoki o'z a'zolari mehnati asosida amalga oshiriladi. Shaxsiy korxona egasi uning menejeri ham hisoblanib, korxonaning barcha majburiyatlari uchun shaxsiy javobgar bo'ladi. Xo'jalik huquqi maqosi nazaridan yakka tartibdagi tadbirkorlik huquqiy shaxs hisoblanmaydi, shu sababli uning egasi ehtiyojlanmagan mas'uliyatga ega bo'lib, faqat fuqarolardan olinadigan daromad solig'ini to'laydi. Bu odonda kichik magazin, xizmat ko'rsatish sohasidagi korxonalar, do'kon xo'jaliklari, shuningdek, huquqshunos, vrach, muvohakat kabi turli mulkda mutaxassislar xizmati ko'rsatishida tashkil qilingan tadbirkorlikdir.

Tadbirkorlik faolligining amalga oshirishning muhim shakllaridan biri aksiyadorlik jamiyatlaridir.

Aksiyadorlik jamiyati – kapituli qimmatli qog'oz shaklida rasmiylashtirilgan turli omonatchilarning pul mablag'laridan turkib tuzuvchi korxonasi. Yirik ishlarni amalga oshirib, katta foyda

olish maqsadida bir necha tadbirkorlar o'zlarining mulkiy (ishlab chiqarish vositalari) va pul mahlag'larini birlashtirib ittifoq (jamiyat) tuzadilar. Ular iqtisodiy adabivotlarning aksiyadorlik jamiyati deb yuritiladi. Aksiyadorlik jamiyatining dastlabki kapitali ichki manba.

Ta'sischi-lar kapitali hamda taslqi uranlar - aksiyalarni sotish orqali jallb etilgan kapital-lar iborat bo'ladi. Shunga ko'ra, aksiya olibqarish va uni erkin joylashtirish aksiyadorlik monopoli-larining ma'muriy muomalalar birinchi tashkil qiladi.

Aksiyadorlik jamiyati ochiq va yopiq ko'rinishda bo'ladi. Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati - ishtirokchilari o'zlariga tegishli aksiyalarni boshqa aksiyadorlarning roziligisiz sotib olish va ularni erkin sotish huquqiga ega bo'lgan jamiyat. Yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati - aksiyalari faqat uning ta'sischi-lari yoki oldindan belgilangan boshqa shaxslar doirasida taqsimlanuvchi jamiyat.

Aksiya - bu uning egasi aksiyadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligiga va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi bo'lgan-ga guruhlik beruvchi qimmatli qog'oz. Bundan taslquri aksiya xarakterlari boshqarishga qatnashish huquqini ham beradi.

Aksiyaning egasi yozilgan va egasi yozilmagan, oddiy va imtiyozli turdalar. Iqlash mumkin. Egasi yozilgan aksiya - aksiyadorlik jamiyati reestrda aksiya egasining nomiga qayd qilinib, faqatgina uning yozma raxsati bilan oldi-sotdi qilinishi mumkin bo'lgan aksiya. Yopiq aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari faqat egasi yozilgan aksiyalardan iborat bo'ladi, mumkin. Egasi yozilmagan aksiya

jamiyat aksiyadorlarining reestriga kiritilmagan holda boshqa shaxslarga mulk qilib beriluvchi hamda erkin tarzda oldi-sotdi qilinuvchi aksiya.

Oddiy aksiya - dividendni qo'yilgan mahlag'ga mutanosib ravishda taqsimlash hukonini beruvchi aksiya. Oddiy aksiya imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lanib, aksiyadorlik jamiyati xarakat to'ldirilb bo'lgandan so'ng qolgan sof foydasi dividend shaklida taqsimlashda ishtirok etadi. Uning egasi aksiyadorlar umumiy yig'ilishida masalalarni hal etishda ovoz berish huquqiga ega bo'ladi.

Imtiyozli aksiya aksiyadorlik jamiyati dividendi va mulkiylikni taqsimlashda oddiy aksiya egasiga nisbatan ustunlik beruvchi aksiya. U, agar aksiyadorlik jamiyati nizomida boshqacha holda nazarda tutilmagan bo'lsa, ovoz berish huquqini bermaydi, lekin qat'iy belgilangan dividendni keltiradi.

Aksiyalar maxsus tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi, shu sababli o'zining narxiya ega. Aksiyada ifodalangan pul summasi uning nominal qiymati deyiladi. Aksiyaning fond bozori bilan sotiladigan kursi aksiya kursi deb atalib, u olinadigan dividend miqdoriga to'g'ri munosib, bankka qo'yilgan pul faizi miqdoriga esa teskari munosiblikda bo'ladi. Xaridor aksiyani undan olinadigan daromadni bankka qo'yilgan puldan keladigan foizlarni kam ko'lmagan taqdirdagina sotib oladi.

Aksiya kursi quyidagicha aniqlanadi:

$$AK = \frac{D}{F_s} \times 100\%$$

bu yerda: AK — aksiya kursi; D — dividend; F_s — suda faizi.

Suda faizi o'sganda aksiya kursi tushadi. Agar dividend suda faiziga quragnodi yuqori darajada o'ssa, aksiya kursi ko'tariladi.

Aksiyadorlik jamiyatining tashkil topishi ta'sischiлик foydasi kabi daromd turining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ta'sischiлик foydasi sotilgan aksiyalar summasi va aksiyadorlik korsemasiga haqiqatda qo'yilgan mablag' miqdori o'rtasidagi farqdan iborat.

Aksiyadorlik korsemasida ta'sischiлик foydasi bilan bir qatorda dividend kabi daromd turi shakllanadi.

Dividend (latince dividendus — bo'lishga tegishli) aksiya egasiga to'linadigan daromd. Dividend vaqtida aksiya egasi qimmatli qog'ozning shu turiga qo'yilgan pul mablag'larini (kuponlari) o'ziga tegishli qismiga o'zining mulkchilik huquqini ixtiyosiy jihatdan to'yobga chiqaradi. Dividend orqali faqat aksiyadorlik jamiyati o'lgan foydalarning bir qismi taqsimlanadi. Uning boshqa qismi yang'arishga, soliq to'lashga va shu kabilarga ketadi. Dividend miqdori olinadigan foyda va chiqarilgan aksiya miqdoriga bog'liq va hamon odatda suda foizidan yuqori bo'ladi.

Aksiyalarning nazorat paketi – aksiyadorlik jamiyati faoliyati ustidan nazorat o'rnatishni ta'minlash imkonini beruvchi aksiyalar soni. Nazariy jibordan olinganda, aksiyadorlik jamiyati faoliyati ustidan nazorat olib borish uchun ovoz berish huquqiga ega bo'lgan aksiyalarning 51 foiziga egalik qilish zarur. Ammo-da esa, aksiyadorning ko'plab aksiyadorlar o'rtasida taqsimlanib ketgandigi u qadar yuqori salmoqqa ega bo'lmagan aksiyalar sonini qo'lga kiritish orqali ham nazorat paketiga egalik qilish imkonini beradi.

Aksiyadorlik jamiyatlari aksiya bilan birligi obligatsiya ham chiqaradi.

Obligatsiya – sotib olishga sarflangan mablag'ni kelgusida qat'iy belgilangan frizi bilan qaytarish majburiyatini ifodalovchi qimmatli qog'oz shakli. U egasining jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yganligini tasdiqlaydi. Obligatsiya aksiyadorlik jamiyati moliyaviy mablag'larini ko'ng'urtirish uchun chiqariladi. Aksiya egasi korxona mulkchisi, obligatsiya egasi esa uning kreditori hisoblanadi. Udan tashqari, obligatsiya aksiyodan farq qilib, o'z egasiga yillik kamlatilgan daromad keltiradi, ammo aksiyadorlik jamiyati ishlarini hal qilishda ovoz berish huquqini bermaydi. Obligatsiyalar barcha ta'limlangan daromad oqimidagi suda frizi miqdoridan ortiq bo'lmaydi. Uning qiymati aksiyadorlik jamiyati tomonidan ma'lum muddat o'tgandan so'ng to'lanadi. Aksiyaga qo'yilgan mablag' obligatsiyaga joylashtirilgandam farq qilib, aksiyador talabi barcha qaytarilishi mumkin emas va faqat solish orqali qoplanadi.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarishning zamonaviy tizimlari sifatida marketing va management katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ham markolatimizda korxonalarni korporativ boshqarish barcha ilg'or xalqaro tajribani o'rganish asosida aksiyadorlik jamiyatlarning yangi tashkilotiy tuzilmasi ishlab chiqildi va tasdiqlandi. Shu tariqa, zamonaviy korporativ boshqarish tizimi talablarini to'liq qamrab olgan holda, lavozim va kishilarning yangi klassifikatori ishlab chiqildi va tasdiqlandi, unga bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan 566 ta yangi kafa kiritildi⁶.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi ma'lumoti

Marketing tovar-pul munosabatlari sharoitida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning yaxlit tizimi bo'lib, bunda xo'jalik muammaslarini hal etishda bozor talablari, xaridorlarning tovar va xizmatlarga real talablari va ehtiyojlari yotadi.

Marketing faoliyati korxona amal qilishining tashqi sharoitlar to'g'risidagi axborotning olinishi: raqobatchilarning tovarlariga qaraganda bozor talablarini to'laroq qondiruvchi tovarlar to'plamini yaratish; sotish sohasining eng yuqori nazoratini belgilab beruvchi iste'molchi talab, bozorga zarur darajada ta'sir ko'rsatishni ta'minlashni lozim. Marketingning zamonaviy konsepsiyasi bozor uchun zarur bo'lgan va bozorda sotish mumkin bo'lgan tovarlarni zarur hajmda ishlab chiqarishni tashkil etish tarmog'ini anglatadi. Korxonaning ishlab chiqarish-texnikaviy, tashkiliy, investitsiya va boshqa faoliyati iste'molchining ehtiyojlariga, ularning yaqin istiqbolidagi o'zgarishiga yo'naltiriladi. Xaridorlarning talablar tovar ishlab chiqarish hajmi va assortimentlarini, markur turlar va ehtiyojlarni qondirishni yuqori darajada yan eng ko'p foyda olishni belgilab beradi. Marketingning maqsadi va vazifalarini belgilab olish muhim hisoblanadi. Marketingning **maqsadi** – eng yuqori iste'mol qoniqishi, iste'mol, ruzmush sifatini oshirish, tovar va xizmatlarning keng tarqalishini ta'minlovchi korxona mahsulotini sotishning zarur hajmiga erishish uchun ishlab chiqarishning yuqori darajadiligi va samaradorligini ta'minlash. Bu maqsadga **marketingning** quyidagi **vazifalari** orqali erishiladi: korxonaning ichki va tashqi marketing muhitini tahlil qilish; marketing chora-tadbirlarini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan bozor va muammolarni kompleks o'rganish; iste'molchilar va talabning shakllanishini tahlil qilish, raqobatchilar va raqobatni o'rganish; sotishni jadalleshtirish barcha chora-tadbirlarni talab chiqarish; yangi tovarning konsepsiyasini shakllantirish; marketing tadqiqotlari asosida tovar ishlab chiqarishni rejalashtirish; nara signatini shakllantirish va amalga oshirish; marketing dasturlarini ishlab chiqarish va amalga oshirish; marketingni axborot bilan ta'minlash; marketingni baholash.

Marketing tarmog'illari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- yuqori darajada foydali va samarali xo'jalik yuritishni ta'minlash;

ishlab chiqarish-sotish faoliyatini bozor talablari asosida yo'qultirish;

tovar ishlab chiqarishning xaridorlarning ehtiyojlariga funksional bog'liqligini ta'minlash;

faoliyatni ishlab chiqarish imkoniyatlari asosida o'rnatib, balki bozor ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish;

hozirgi yuqori raqobatbardoshlikni ta'minlash;

- xaridorlarning ehtiyojlarini qandirsa ham tovarlarni tayyorlash va takomillashtirish bo'yicha ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktivlik himda ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish;

- hozir holatini, uning rivojlanish istiqbolini, tovar va xizmatlarga mavjud va potentsial talabni kompleks o'rganish;

ishlab chiqarish va moliyalashtirishni muvofiqlashtirish va rejalashtirish;

- mahsulot tayyorlash va sotishning an'anaviy shakl va kanallarini takomillashtirish, shuningdek, yangilarini topish;

- ishlab chiqaruv tizimining moslashtirish va samarali tashkiliy tuzilmalarini joriy etish;

ishlab chiqarish va sotish jarayonlarining o'zaro aloqasi va ta'sirining yuqori darajasini ta'minlash⁶².

Menagement – ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yuqori natijalarga erishish maqsadida qo'llaniluvchi ishlab chiqarishni boshqarishning shakllari, vositalari, usullari va tuzilmalarining majmuri.

Menagementning asosiy maqsadi iste'molchilarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda maqsad muvofiq va ishchi kuchi resurslari asosida tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etish hamda ko'proq faoliyat rentabelligini va uning bozordagi barqaror holatini ta'minlash hisoblanadi. Shunga ko'ra, **menagement** quyidagi vazifalarni bajarishga qaratilgan bo'ladi:

ishlab chiqarishni avtomatlashtirishni ta'minlash va yuqori mahallaga ega bo'lgan ishchilarning tayyorlashiga o'tish;

⁶² Экономическая теория: Учебник. / Под общ. ред. акад. Н. Н. Вихаркина, А. И. Добрынина, Г. Л. Журавлевой, Л. С. Тарасовой. – М.: ИНФРА-М, 2006, с. 199.

- korxona xodimlari uchun mehnatning qulay sharoitlarini ta'minlash va nisbatan yuqori ish haqi belgilash orqali ish faoliyatini rag'batlantirish;

- korxona faoliyati samaradorligi ustidan muvotazam nazorat o'tratish, uning barcha bo'limlari ishini muvofiqlashtirish;

- yangi bozorlarni muvotazam izlash va o'zlashtirish;

- korxona rivojlanishining uning maqsadlarini aniqlash;

- maqsadlarning ustuvorligi, ularning kama-ketligi va yoshlarning izchilligini ochib berish;

- turli davrlarga mo'ljallangan muamrolarning hal etilishi uchun choralar-hirolar tizimini ishlab chiqish;

- zarur resurslar va ularni ta'minlash manjalarini aniqlash;

- belgilangan vazifalarning bajarilishi ustidan nazoratni o'tratish¹²

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarishning zamonaviy bozor ixtiroi salohida marketing va menejmentning rivojlanishi, milliy iqtisodiyotda ularning usul va vositalaridan keng foydalanish pirovardida korxona va tashkilotlar faoliyatining yaxshilashi va iqtisodiy o'sishning ta'minlanishiga qulay zamin yaratadi.

Rugungi kunda aksiyadorlik jamiyatlarni boshqarishning keng rivojlanib boryotgan ko'rinishi bo'lib, korporativ boshqaruv hisoblanadi. Mamlakatimizda bu sohani rivojlantirish maqsadida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada Germaniyadagi Yevropa menejment va texnologiyalar maktabining filial ishtirokida aksiyadorlik jamiyatlarning rahbar xodim va mutaxassislarini tizimli asosda tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil qilish, ularning zamonaviy korporativ boshqaruv usullarini ogallashini ta'minlash maqsadida mamlakatimizda Korporativ boshqaruv ilmiy-ta'lim markazi tashkil etildi.

O'tgan yili Germaniya va iqtisodiy jihatlari rivojlangan boshqa davlatlardagi yetukbi ta'lim muassasalarning professor-o'qituvchilarini keng jalb qilgan holda, mamlakatimiz aksiyadorlik jamiyatlari, banklar va yirik korxonalarining 160 nafardan ortiq rahbar xodimi korpe-

¹² "Экономическая теория: Учебник. - Под общ. ред. акад. В.Н. Вяткина, А.Н. Дубровина, Г.П. Журавлевой. Л.: С.Тарасевича. М.: ИНФРА-М, 2005, с.212.

rativ hisobqaruv solhasida nusxaga oʻtirdi, ularning yarmi Germaniya korxonalarida majbura oʻrtirdi.¹⁴

10.3. Oʻzbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yanada erkinlashtirilishi va ragʻbatlantirilishi

Oʻzbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishini har tomondan qoʻllab-quvvatlash, shu asosda aholining bandligi va farovonligini oshirish muammolarini hal etish iqtisodiy siyosatning ustuvor yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi.

2015-yil 15-maydagi «Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishoniqli himoya qilishni taʼminlash, ularni jadal rivojlantirish yoʻlidagi toʻsiqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi PF-4725-sonli Farmoni, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini taʼminlashga, xususiy mulkni har tomondan himoya qilishga va ishlabchilikni ragʻbatlantirishga sharoit yaratishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida"gi 2016-yilning 5-oktyabrdaqi Farmoni, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-fevraldagi «Tadbirkorlik subyektlariga davlat xizmatlarini koʻrsatish mexanizmlarini takomillashtirishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida»gi PF-2750-sonli qarori va boshqa bir qator meʼyoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiq, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun turli imtiyoz va qulayliklar berildi, imtiyozli kreditlash tizimi jadal lashtirildi.

Muhim strategik investitsiya loyihalarini amalga oshirishni rivojlantirish, samaradorligini oshirish hamda ularni muvaffaqiyatli va sifatli amalga oshirish maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 25-dekabrdaqi PQ-2458-sonli "2016-yilga moʻljallangan Oʻzbekiston Respublikasining Investitsiya dasturi

¹⁴ Oʻzbekiston Respublikasi barcha Prezidenti Islom Karimovning hamma karimlari 2015-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yekunlari va 2016-yilga moʻljallangan iqtisodiy dasturining muhim ustuvor yoʻnalishlariga tegishli shunga. Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi muh. mas. Res. maqsadida mavjud ahamiyatli loyihalar qaratilgan, olib borayotgan ishlar hamda, qatʼiyat bilan barcha iqtisodiy tadbirlarni izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikni yanada ragʻbatlantirish barcha hisobidan ularga yaratildi. Oʻzbekiston, 2016-yil 10-yanvar.

to'g'risida"gi qiziqi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-martdagi PQ-2313-sonli "Muhimlik-kommunikatsiya va yo'l-transport infratuzilmasini rivojlantirish va modernizatsiya qilish dasturi to'g'risida"gi qarurlariga kiritilgan investitsiya loyihalarining avtomatlashtirish nazorat va monitoring tizimi iqtisodiyot vazirligi hamda Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari rivojlantirish vazirligi tomonidan ishlab chiqildi va joriy qilindi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining badiirkorlikni qo'llab-quvvatlash borasidagi qator farmon va qarorlari, xususan, 2015-yil 13-maydagi «Xususiyl mulk, kichik biznes va xususiy badiirkorlikni ishonarli himoy qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PI-4725-sonli Farmoni muvotiq, iqtisodiyotni liberal-lashtirish, biznes yuritish shart-sharoitlarini yanada yengillashtirish, quliy ishlalarni muhitini shakllantirish, tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi ortiqcha to'siq va g'ovlarni bartaraf etish bo'yicha keskin va ta'sirchan choratadbirlarning amalga oshirish sohasining yanada rivojlanishiga zamin va ruzki bo'linuqda.

Mamlakatimizda xususiy badiirkorlikning rivojlanishiga mazkur sohani ruzli darajalarda qo'llab-quvvatlashning samarali tizimi katta ta'sir ko'rsatdi. Davlat tomonidan uning me'yoriy-huquqiy asoslari ishlab chiqildi va takomillashtirildi, kichik korxonalarini moliyakredit va investitsiya jihatidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi. Xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat va mintaqaviy dasturlar ishlab chiqildi va bugungi kunda ham hayotga jizibil ravishda tatbiq etilmoqda. Bu sohada mij-tasalararo va xalqaro uluqlar yo'lga qo'yilmoqda, hukumatlararo va xalqaro shartnomalar tatbiqlanmoqda, tadbirkorlarning jamoatchilik uyushmalari fauliyati jonlantirilmoqda, axborot ta'minoti barmo vujudga kelirilmoqda.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy badiirkorlik sektori-ning shakllanishi va mustahkamlanishida Savdo-sanoat palatasi, Dohqon va fermer xujaliklari uyushmasi, «Mahabo», «Kafolat», «Yuzgusug'urtu» kabi qator sug'urtu kompaniyalari, Respublika biz-nes-iniuboroti, Dohqon va fermer xujaliklarini qo'llab-quvvatlash

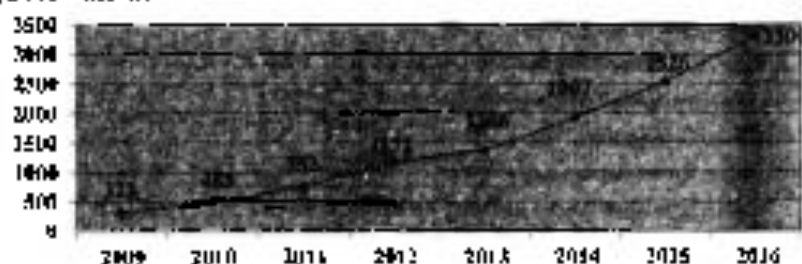
jamg'armasi, Mehnat va shuluni ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi-ning Ish bilan ta'minlanishga ko'maklashish jamg'armasi kabi byudjet-dan tashqari jamg'armalarning roli juda katta bo'ldi.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish va rag'batlantirish chora-tadbirlari kuchaytirilmoq-da. Jamladan, keyingi yillarda xususiy mulk va xususiy tadbirkor-lik huquqini himoya qilish borasidagi qonunchilik mustahkamlandi, bozor infratuzilmasini shakllantirish ishlari jadallashirildi, biznesni rag'batlantirish, ixtiyoriy ravishda yopish va tugatish, faoliyatning alohida turlari bilan shug'ullanish huquqini beradigan litsenziya va ruxsatnomalar berish jarayonlari soddalashtirildi va tartibga solindi. Moliya, soliq va statistika hisoblarining barcha shakllari va mud-dalari keskin qisqartirilmoqda. Soliqqa tortish stavkalari unifikatsi-ya qilindi va kamaytirildi. Xususan, 2007-yilda kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi 13 foizdan 10 foizga tushirilgan bo'lsa, 2014-yildan esa sun'iy sohasidagi korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi 5 foizni tashkil qildi va bu holat hozirgacha o'zgarishsiz qolmoqda. Shuningdek, tadbirkorlarga, avval, kichik biznes subyektlariga asosiy, shu jumladan, talab yuqori bo'lgan mod-diy resurslardan keng foydalanish imkonini beradigan barqaror bo-zor mexanizmi shakllandi. Masalan, banklarning barcha filiallarida tadbirkorlarga yondan maslahatlar berish bo'yicha "Tadbirkorlar xonasi" tashkil etildi. Shuningdek, filiallar va mini banklarda tash-kiil etilgan "Tadbirkorlar hurohati" muqim respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish borasida yaratilgan shart-sharoitlar, imkoniyatlar, tashkil etilayotgan yangi bank xizmatlari to'g'risida doimiy ravishda axborot berib borilishi yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 5-oktyabrda-gi PF-4848-sonli «Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlarga himoya qilishga va ijobiylikni oshirishni sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi farmoni doirasida "Korrupsiyaga qar-shi kurashish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirishga qaratilgan "Davlat xaridlari to'g'risida", "Davlat va xususiy sektor sherikli-

gi o'ng'risida⁴⁹gi qonun loyihalari banda 30 dan ziyod yomon va mo'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish va tasdiqlash borasida faol ishlar olib borilmoqda.

Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va kichik korxonalar tashkil etish maqsadida 2016-yil mobaynida kichik biznes subyektlariga 15,9 trillion so'mlik kreditlar ajratildi va o'sish 2015-yilga nisbatan 1,3 barobarini tashkil qildi. Jumladan, qiyosati 3,3 trillion so'mlik mikrokreditlar ajratildi, xalqaro moliya institutlarining 206,7 million dollar miqdoridagi kredit hujjatlari o'zlashtirildi (10.1-rasm).

10.1-rasm. Kichik biznes subyektlariga ajratilgan mikrokreditlarning o'sish dinamikasi, milliard so'm.⁵⁰

Ana shu kredit mablag'larini ajratishdan asosiy e'tibor kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining investitsiya maqsadlariga, ularning boshlang'ich kapitalini shakllantirishga banda mikrokreditlash ko'lamini kengaytirishga qaratildi.

Respublikamizda ishbilarmonlik ruhini yanada yuksaltirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni istirodchi himoya qilinishini ta'minlash, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va jodul rivojlantirish yo'lidagi to'ng'irlarni bartaraf etish borasida amalga oshirilayotgan kompleks choralar-tadbirlar 2016-yil davomida 31 766 ta yangi kichik tadbirkorlik subyektlarini fidehup va fidehup xo'jaliklaridan tashqari) tashkil etish imkonini berdi. Natijada 2017-yil 1-yanvar holatiga faoliyati ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlarining soni 218 170 tani tashkil etib, o'tgan yilning shu davriga nisbatan 11 066 taga ko'paydi.

⁴⁹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga yunusda qulay shart-sharoitlar yaratish harilayntgusligi natijasida 2016-yil yanvar-dekabr oylarining dastlabki yakunlari bo'yicha ularning ulushi mam-lakatimiz yalpi ichki mahsulotida 56,9 foizni (2015-yilning yanvar-dekabr oylarida 56,5 foiz), sanoatda - 45,0 foizni (40,6 foiz), xizmatlar sohasida - 60,5 foizni (57,8 foiz), eksportda - 28,5 foizni (27,0 foiz) va bandlikda - 78,1 foizni (77,9 foiz) tashkil etdi.

2016-yilda o'zining kichik xususiy ishini o'z biznesini tashkil etishga intilayotgan yoshlarga ixtiyosli kreditlar ojratisht, yosh qalalarga uy-joy solib olish va qurilish uchun ipoteka kreditlar, ushq mod-dint toydalanishga mo'ljallangan tovorlar xarid qilish uchun iste'mol kreditlari berish ko'lanitini kengaytirish borasidagi ishlar bank tizimi faoliyatining diqqat markazida bo'ldi.

2016-yil mobaynida «E-ijro» idoralarini elektron hamkorlik tizimini faol joriy etish asosida tadbirkorlik subyektlariga «Yago-na darcho» markazlari orqali 100 mingdan ziyod davlat xizmatlar ko'rsatildi. 127 mingdan ziyod firma nomlariga Internet orqali bi-yurtma berildi.

Qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni har tomondan qo'llab-quvvatlash hamda yanada rag'batlantirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar 2016-yil mobaynida qariyb 52 ming yangi kichik biznes subyekti tashkil etish imkonitini berdi.⁶⁶

2017-yildan 1-yanvardan boshlab banklar tomonidan aholiga quyidagi yo'nalishlar bo'yicha kredit ojratisht taklif etilmoqda:

- chorvachilik;
- parrandachilik;
- asalarichilik;
- quyovchilik;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish, bog'dorachilik va uzumchilik;
- issiqxonalar qurish;
- halqachilik;
- kichik ishlab chiqarish sexdlarini tashkil etish;

⁶⁶ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

- kasbiylikni rivojlantirish;
- hunarmandchilik,
- savtaroqxonani xizmatini tashkil etish;
- tikuvchilik va chevarlikni qo'llab-quvvatlash;
- poyabzal tuzutish ustaxonasini tashkil etish;
- umumiy ovqatlanish xizmatini tashkil etish;
- maishiy texnikalarni tuzutadigan usaxonalar tashkil etish;
- go'sallik salonlari tashkil qilish;
- aholiga transport xizmatlari ko'rsatish;
- avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatuvchi shahobchalar qurish;
- avtomobillarni yuvish shahobchasi tashkil qilish;
- kompyuter xizmatlari ko'rsatishni tashkil qilish;
- savdo faoliyatini yo'lga qo'yish;
- haroratlar tashkil qilish;
- savoyxona tashkil qilish;
- qamroq mahsulotlarni ishlab chiqarishni tashkil etish;
- boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun

Huqularda kredit olish jarayonida muvotajion loyihalalar va biznes-rejalar puxtaligini ta'minlash maqsadida ma'lumot xizmatlari ko'rsatish kengaytirishga shubha e'tibor qaratiladi.

Ijroetdoshlik va ta'dbirkorlik muddatini yanada yaxshilash bo'yida bank tizimi xizmatiga yuklatilgan vazifalar ijroetini ta'minlash

Benda:

bank xizmatlari tizimida raqobatni yanada kuchaytirish, iqtisodiyot subyektlari va aholiga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini yanada oshirish, kreditlash jarayonlarini soddalashtirish va masofadan xizmat ko'rsatish ko'rsatmalarini kengaytirish;

ta'dbirkorlikning bir qismi sifatidagi bank faoliyatiga barcha ko'rsatishlardagi muqommay aralashuvlar va bu boradagi qonun me'yorlarining buzilish holatlari oldini olish;

- kredit ajratish jarayonining muqbul va tekshir muddatini amalga oshirishga erishish maqsadida bank filiallarining kredit ajratish borasidagi vakolatlarini bosqichma-bosqich kengaytirish masalalarini muayyan mazmunlarni bo'lib qoladi.⁴⁷

⁴⁷ 2015 y. Jida Pul-kredit tizimidagi vaziyat va muammo haqqida

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-yanvardagi PF-4931-sonli «Urg'ush», «G'ijduvona», «Qo'qona» va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risidagi farmoniga muvofiq 300 ming AQSH dollaridan ortiq hajmda investitsiyalar kiritilgan hamda eksportdop va ichki bozorda import o'rini bosuvchi xurridogir mahsulotlar ishlab chiqaradigan tadbirkorlik sub'yektlariga bir qator imtiyozlar berildi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati jadal rivojlanib, iqtisodiyotning mustaqil va summrli sektoriga aylanib bormoqda (20.1-jadval).

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2000–2015-yillar mobaynida faoliyat ko'rsatayotgan kichik korxonalar soni 2,3 marta ko'paydi, kichik biznesning Vafidagi ulushi 2000-yildagi 31% dan 2016-yilda 56,9% gacha oshdi, hujumga kamda kichik biznes sohasidagi xodimlar ish bilan band jami aholining 78% dan ortig'ini tashkil qilmoqda, sanoat sohasidagi kichik korxonalar mahsulotlari hujmi umumiy sanoat mahsulotidagi ulushi 12,9% dan 45,0% gacha oshdi.

20.1-jadval

Iqtisodiyot tarmoqlarida kichik biznesning ulushi¹²

Kichik biznes ulushi (%)	2000y.	2016y.
Yafidagi	31,0	56,9
Sanoat mahsulotida	11,3	45,0
Qurilishda	37,0	70,7
Chakana tovar aylanishida	45,3	89,6
Ish bilan bandlikda	49,7	78,1
Eksportda	10,2	23,5

O'z navbatida, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish istagini bildirgan fuqarolarga namunaviy luyihalar taklif etilib, ularga kredit hujjatlarini tayyorlash bo'yicha tegisli maslahatlar berilmoqda va qisqa muddatlarda kredit mablag'lari ajratishi ehtimoli ko'rilmoqda.

2016-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari % O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki sahobi, www.csb.uz

¹² Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Banklarning iqtisodiy kreditlaridan foydalanishi, o'z biznesini tashkil etish fikrlarining kuch va imkoniyati, qabuliyati va salohiyatini to'ryobga chiqarishi uchun keng sharoit yaratadi.

Bundan tashqari, 2017—2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning harakatlar strategiyasining 3.4-bosqichiga ko'ra, **iqti-vodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustovor mavqini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tartibiy islohotlarni davom ettirish:**¹⁶

- xususiy mulk huquqi va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlash, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivoji yo'nalishi barcha to'liq va choklovlarini bartaraf etish, unga to'liq erkinlik berish, «Agar xalq tuy bo'lsa, davlat hant boy va kuchli bo'ladi» degan tamoyilni amalga oshirish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishlabarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari tomonidan noqonuniy aralashuvlarning qat'iy oldini olish;

- davlat mulkini xususiy lashtirishni yanada kengaytirish va uning tartib-tamoyillarini soddalashtirish, xo'jalik yaratuvchi subyektlarning ustav jam'ashtirmalarida davlat ishtirokini kamaytirish, davlat mulki xususiy lashtirilgan obyektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- investitsiya muhitini takomillashtirish, mamlakat iqtisodiyoti narmonqlari va hududlariga xorijiy, eng avvalo, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish;

- korporativ hushqararining zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarni strategik hushqarishda aksiyadrlarning rolini kuchaytirish;

- tadbirkorlik subyektlarining muhandislik tamog'lariga ulanishi yo'nalishi tartib-tamomil va mexanizmlarni takomillashtirish va soddalashtirish;

- ma'molakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartib-

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-martdagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, 17-2047-sonli farmoni.

ga olishda davlat ishtirokini kengaytirish, davlat boshqaruv tizimini markazlashtirishdan chiqarish va demokratlashtirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish, madaniyat, jamiyat tashkilotlari va joylardagi o'zini o'zi boshqarish organlarining roli oshirishga katta e'tibor berishi ko'zda tutilmoqda.

Ushbu qatarga ko'ra «Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali elektron davlat xizmatlarini ko'rsatish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini qaroqlig' loyihasini ishlab chiqilgan buni tegishli vazirlik va idoralarga vazifa sifatida yuklab qo'yilgan.

2017-yildagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi tadbirkorlik subyektlari huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakili (biznes ombudsmanni) tashkil etish vujudlasi tutiladi. Ushbu loyiha yangi tashkil etiladigan ombudsmannga quyidagi vazifalarni berish nazarda tutiladi:¹²

- tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish sohasida davlat siyosatini shakllantirish va amalga oshirishda ishtirok etish;

- tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi qonun hujjatlari normatlari va talablarining amalga oshirishga chiqarilayotganligini o'rganish;

davlat organlari, huquqni himoya qiluvchi va nazorat qiluvchi organlar, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga iloya etilishi yuzasidan nazoratni amalga oshirish.

10.4. Tadbirkorlik kapitali va uning harakat hususiyatlari

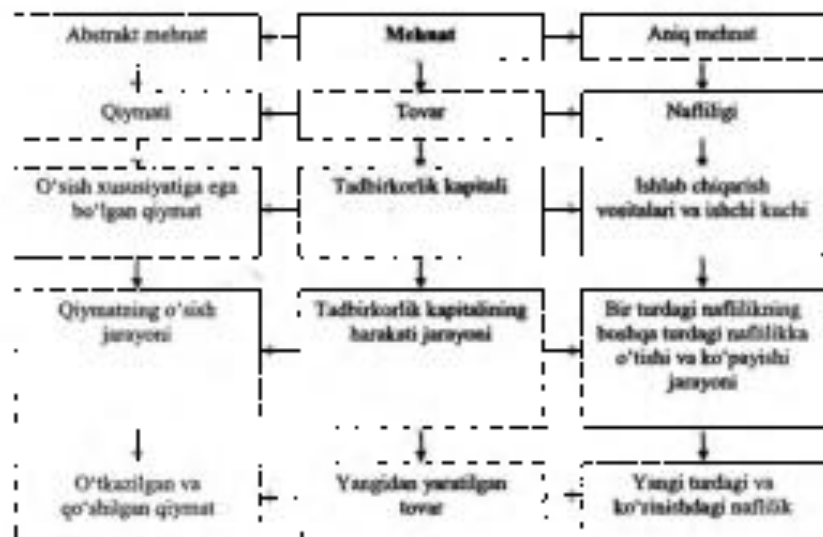
Tadbirkor faoliyatida bo'lib, foyda olish maqsadida ishlatiladigan va yollanma mehnat tomonidan harakarga keltiriladigan har-cha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag' lari birligida tadbirkorlik kapitali deb ataladi. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va usulomni jamiyondagi doimiy harakatlarda bo'lib va bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tadi.

¹² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 dekabrda "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida", Pt-4247-sonli Farmoni

Kapital¹ ikki xil xususiyatga ega bo'lib, uning qiymati ko'pchilikka ma'lum bo'lganidek, ushbu kapitalni ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnat sarfidan iboratdir. Kapitalning natiligi esa uning: a) ko'plab turdagi va miqdordagi natililiklarni (tovar va xizmatlarni) yaratishda; b) ishchi kuchining ish bilan bandligini ta'minlashda; v) qisman qiymatning tashkil topishida, ya'ni shakllanishida; g) sug'mubini, qo'shimcha mahsulotni yaratishda va o'zlashtirishda ko'lg'i ishtirok yelishi orqali natijoyori ko'radi.

Kapital qaysi shunda va qanday shuklda usul qilmayin hunda qanday tarkibiy qavrlardan iborat bo'lishidan qat'iy nazar, u harada ko'rinishlarda ikki tomondan xususiyatga ega bo'ladi va shu xususiyatlarning birligi sifatida amal qiladi. Kapitalning bu xususiyatlar tovardagi ikki xil xususiyatdan va uni keltirib chiquvchi savab tovarla gavalatlangan mehnatning ikki yoqlama tavsifidan kelib chiqadi. Chunki pul tovar ayirboshlash rivojlanishining mahsul bo'lib, umidiy va mantiqiy jihatdan kapitalning boshlang'ich bo'g'ini hisoblanadi.

Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomondan xususiyatni quyidagicha ifodalash mumkin (taf.2-rasm).

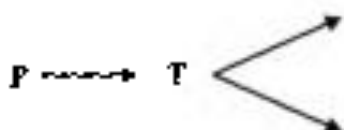
1ta.2-rasm. Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomondan xususiyatning namoyishi ko'rsatishi

Kasından ko'rinadiki, tovardagi ikki tomonlarni xususiyat o'z navbatida tadbirkorlik kapitaliga ham a'vval. Chunki, u pul, ishlab chiqarish vositalari va ishlatiladigan ko'rinishidagi umumiy kapital hamda tayyor tovarlardan iborat bo'ladi. Ayni paytda, kapital tovarlari o'z xususiyatiga ega bo'lgan qiymatni ham namoyon etadi.

Tadbirkorlik kapitalining harakat jarayoni ikki jihatlari, ya'ni - bir tomondagi nafillikning sifat jihatdan boshqa tomondagi nafillikka o'tishi va miqdor jihatdan ko'payishi hamda qiymatning o'sishi jarayonidan iborat.

Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlarni xususiyat pirovardida yangidan Yaratilgan tovarning ikki tomoni, birinchidan, sifat jihatidan yangi tovdagi va ko'rinishidagi, miqdor jihatdan esa ko'paygan nafillik, ikkinchidan esa, o'tkazilgan va qo'shilgan qiymatli namoyon bo'ladi.¹

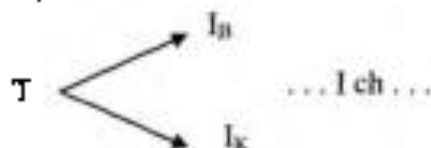
Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida doimo harakatda bo'ladi va bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni hisob o'tadi. Ishlab chiqarishga sarflandigun har qanday sarfmoja o'z harakatini pul shaklida boshlaydi. Pul (P) tegishli resurslar bazasidan zarur tovarlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari (Iv) va ishchi kuchi (Ik) sotib olishga sarflanadi (sarfalanadi). Bu holda pul shaklidagi tovarlar sotib olishgagun, emas, balki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy ixtiyos omillarini sotib olishga sarflanadi. Ushbu muomala sohasida pul kapitali o'z harakatining birinchi bosqichidan o'tadi:

Mazkur jarayon natijasida pul shaklidagi mablag'lar umumiy kapital shakliga aylanadi va ular ishlab chiqarish jarayonining potentsial omillari hisoblanadi. Kapital harakatida ikkinchi bosqich ishlab chiqarish (I) jarayoni hisoblanadi, uning natijasida iste'molga tayyor tovar tovar (T) shaklini oladi. Bu yerda hosil qilingan tovarlar qiym-

¹ Xalilov B.D. Tadbirkorlik kapitali va uning harakati anal qiladi. Ushbu ilmiy darslikni olib oqish taqdim etilgan dars xarakter - T. 2005, 14-15-b.

usuli ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchiga sarflangan qiymatdan ortiq bo'ladi, ya'ni:

Chunki fasil qilingan tovarlar qiymatida ishlab chiqarish vositalarining kancha qiymati, ishchi kuchi qiymatining ekvivalenti va ular tomonidan mavjudga keltirilgan qo'shimcha mahsulot qiymati ham mavjud bo'ladi.

Uchinchi bosqichda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish sodir bo'ladi: $T \rightarrow P$ ushbu bosqichda tovarlar pulga aylanadi va o'zining dastlabki shakliga qaytib keladi. Dastlab, pul shaklida sarflangan mahsulot yana pul shaklida, ammo miqdor jihatidan ko'proq bo'lib qaytadi. Shu sababli uni $P' = P + p$ ko'rinishida ifodalash mumkin.

Tovarlar sotishdan tushgan pul kapitali yana ishlab chiqarish orqiligi sotib olish uchun sarflanadi va shu tariqa yuqoridagi harakat takrorlanib boradi.

Tadbirkorlik kapitalining o'z harakatida uch bosqichli tizim bo'lib o'tib, muntazam ravishda bir shakldan boshqa bir shaklga aylanib, yana dastlabki shakliga qaytib kelishi uning doiraviy aylanishi deyiladi.

Doiraviy aylanishning birinchi va uchinchi bosqichlari muamso-la sohasida, ya'ni resurslar va tovarlar bozorida, ikkinchi bosqichi esa ishlab chiqarishda o'qy beradi. Shuning uchun formulada ishlab chiqarish jarayoti va asosiy mahsulot o'tkaziladigan orqiligi natijalar (...) bilan ajratilib ko'rsatiladi. Har bir bosqichda kapital muayyan harakat shakliga kiradi. Birinchi bosqichda u pul shaklida, ikkinchi bosqichda umumiy yoki ishlab chiqarish orqiligi va uchinchi bosqichda tovar shaklida yuzaga chiqadi. Kapital doiraviy aylanish jarayonida uning har bir shakli atrofida vazifalari bajaradi va shunga ko'ra ular kapitalning **harakati shakllari** deyiladi.

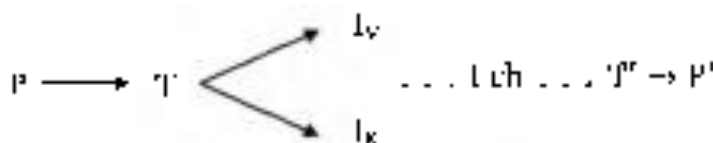
Kapital pul shaklining harakati iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Boshqa pulni ishlab

chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib olishga aylanish orqali erishiladi. Kapital **umumiy shaklining harakati** tovarlar ishlab chiqarish va xuli-shu jarayonda qiymatning o'sishiga erishishni ta'minlash vazifasiga qaratiladi.

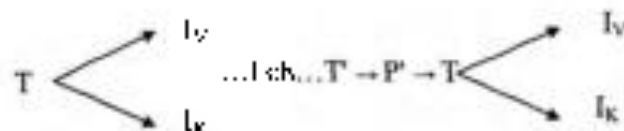
Kapital **tovar shaklining harakati** orqali ishlab chiqarilgan tovarlar qiymatining ana shaklida to'ycog'n chiqishi sodir bo'ladi va o'sgan qiymatning pulga aylanishi bilan kapitalning keyinchi maqsadi ta'minlanadi.

Ishlab chiqarish uzluksiz davom yetishi uchun tadbirkorlik kapitali o'zining bir shaklidan boshqa bir shakliga aylanib turishi va ayni paytda har uchala shaklda ham mavjud bo'lishi lazim. Agar tadbirkorlik kapitali bu shakllarning birortasida to'xtab qolgudek bo'lsa, uning harakatidagi uzluksizlik buziladi. Tadbirkorlik kapitalining har uchala shakli bir vaqtda o'z doiraviy aylanishiga ega bo'ladi.

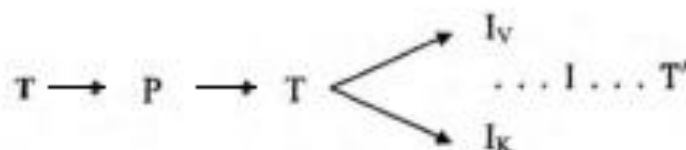
Tadbirkorlik kapitali pul shaklining doiraviy aylanishi:

Umumiy kapitalning doiraviy aylanishi:

Tadbirkorlik kapitali tovar shaklining doiraviy aylanishi:

Kapital o'z harakatini qanday ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda amalga oshirsin, ular uchun yuqorida ta'kidlaganimizdek, doiraviy aylanish va uning bosqichlarining barakat ko'rinishi umumiy. Shu bilan birga

xo'jalik varirlashning ayrim shakllarida tadbirkorlik kapitalining doiraviy aylanishi, ulaning bosqichlari va harakat shakllari o'zlarining iqtisodiy mazmunini ifodalab berilganadi.

10.5. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital

Tadbirkorlik kapitalining harakati bir doiraviy aylanish bilan to'xtas qolmaydi, balki u uzluksiz davom etib, takrorlanib turadi. Doiraviy aylanishlarning bunday uzluksiz takrorlanib, yangilalib turishi tadbirkorlik kapitalining aylanishi deyiladi.

Kapitalning ayrim qismlari turli tezlikda harakat qilishi to'g'riy shartlangan mablag'larning aylanishi tezligi tufayli bo'ladi. Masalan, umumiy iste'molda bo'lgan xomashyo va materiallar qiymati, bir doiraviy aylanishdan keyin boshqa qismini masalan, mehnat qurollari qiymati bir nechta doiraviy aylanishdan keyin o'zining boshlang'ich shakliga qaytadi.

Kapital o'zining aylanishi tezligiga ko'ra ikki qismga: asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi.

Asosiy kapital - ishlab chiqarish jarayonida bir nechta doiraviy aylanishlar davomida qatnashadi. o'zining qiymatini tayyorlamayotgan mahsulotga (xizmatga) ho'li-ho'li, asta-sekinlik bilan o'tkazib boradi va bir nechta yillik xizmat muddoti davomida ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydi.

Aylanma kapital - bir doiraviy aylanish davomida to'liq iste'mol qilinadi. o'zining qiymatini ishlab chiqarish natijalariga to'liq o'tkazadi va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadi.

Asosiy va aylanma kapitallar bir-biridan quyidagi belgilar asosida farqlanadi.

1. Ishlab chiqarish jarayonida harakat qilish xususiyatlari. Asosiy kapital uzun davr (masalan atarok 10-yil, bino 50-100-yil) davomida faoliyat qiladi. o'zining oldingi asosiy buyum shaklini shu davrlagi doiraviy aylanishlar davomida saqlab qoladi. Aksincha, aylanma kapital masalan paxta, jun, metall va b.) har bir doiraviy aylanishda to'liq umumiy iste'mol qilinadi, o'zining ashyoviy-buyum shaklini yo'qotadi va yangi turdagi buyum almashinadi.

2. **Qiymatli ishlab chiqarish natijalariga o'tkazish xususiyati.** Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida qator yillar davomida foydalanib qilib, ularning qiymati tovarlarga qisman-qisman o'tib boradi. Xomashyo va materiallar, yengil va energiya kabi aylanma kapital vositalari har bir doiraviy aylanishda to'la qayta ishlol qilinadi va ularning qiymati mahsulotlar yoki xizmatlar qiymatiga o'tib boradi.

3. **Kapital qiymatining aylanish usuli.** Qiymatining aylanish usuli bo'yicha asosiy kapital qiymati ikkiga bo'linadi. Qiymatning mahsulotga o'tgan qismi tovarlar va xizmatlar bilan bioga muomalada bo'ladi va doiraviy aylanish jarayonida tovar shaklidan pul shakliga o'tadi, hamma qo'llash fondi shaklida avval-avval jamlanganadi. Mahsulotga o'tmagan qismi ishlab chiqarish oqimida mavjud bo'lgan asosiy kapitalda qaydlanganicha qolaveradi. Istisno qilingan mehnat produktlari qiymati to'la-to'liq aylanib, yangi mahsulotlar qiymati tarkibiga kiradi.

4. **Qayta tiklanish usuli.** Qayta tiklanish usulida asosiy kapitalning ishlab chiqarish natijalariga o'tkazilgan qiymati, bu vositalar bir qator doiraviy aylanishlar o'tib borib olgan muayyan davr davomida yetilish, ishlab chiqqandan keyin pul shaklidan yangi asosiy kapital shakliga aylanadi. Aylanma kapital har bir doiraviy aylanishdan keyin ashyoviy buyum shaklida qaytib tiklanadi.

Tadbirkorlik kapitali o'z haridorida ishlab chiqarish va muomala hissiyatlarini bosib o'tadi. Shu sababli uning aylanish vaqti (A_v) ishlab chiqarish vaqti (I_v) va muomala vaqti (M_v) yig'indisidir, ya'ni:

$$A_v = I_v + M_v$$

Sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan vaqtl, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olingandan tayyor tovar bo'lgan davrgacha o'tgan vaqt ishlab chiqarish vaqtidir, muomala jarayonida bo'lgan vaqtl, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olish va tayyor tovarlarni sotish uchun ketgan vaqt muomala vaqtini tashkil etadi. Ishlab chiqarish vaqti uch qismdan iborat bo'ladi:

- 1) bevosita mehnat jarayoni yoki ish davri (I_d);
- 2) turli tanaflar davri (I_{td}),

3) Ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish zaximalarida bo'lish davri (Z_d).

Demak,

$$Iv = Id + Td + Zd$$

Ish davri – ishlab chiqarish vaqtining asosiy tarkibiy qismini-
dir. Bu vaqt davomida mahsulot mahzatning bevosita ta'siri ostida
bo'lish, ish davrining uzunligi ishlab chiqariladigan mahsulot xususiy-
yatiga, qo'llaniladigan mahzatning miqdori va uning sifatlarligi da-
rajasiga bog'liqdir.

Tanaffuslarni tabiiy jarayonlarning mehnat buyumlariga ta'sir ko'rsatish zudurligi va tashkiliy tavsifdagi sabablar taqo-
zo etadi. Bittinchi holda, mehnat buyumlari u yoki bu darajada uzoc
davom etadigan jismoniy, amiyoviy va biologik jarayonlarning ta'siri
ostida bo'ladi (quritish, achitish va shunga o'xshash jarayonlar). Buni-
da mehnat jarayoni qisman yoki to'liq to'xtaydi, ishlab chiqarish jar-
ayoni esa davom etadi. Tashkiliy sahaharga ko'ra tanaffuslar vaqti
ko'rsatkichlarning ish rejimi bilan, shuningdek, ishlab chiqarishni tash-
kil qilish xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish vositalarining zaxira va ehtiyojlar sifatida
bo'lish vaqti – bu ularning ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan davrdir. Tez qurtadigan,
tez achitadigan, umuman texnologik jarayonlarni tezlashtiradigan
yangi texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi natijasi davri-
ning va bundan ishlab chiqarish vaqtining qisqartishiga olib keladi.
Transport sharoitlarini rivojlantirish, xo'jalik aloqalarining samar-
ali tizimini belgilash, ishlab chiqarish vositalari bozorini shakllan-
tirish, ehtiyojlarini puxta hisobga olish, mahsulot vaqtini qisqartirish
uchun muhim ahamiyatga ega.

Kapitalning aylanish tezligi ularning boydalanish samarasizligidan
jiddiy ta'sir qiladi. Aylanish tezligi muayyan davr ichida (A) qilin-
gan aylanishlar soni (n) yoki bir aylanishning uzun qi'apiligi (a) bilan
belgilanadi: $n = A/a$; $a = A/n$

10.6. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi

Kapitalning samaradorlik darajasi turli omillar ta'sirida shakllanadi. Ular orasida asosiy kapitalning tarkibi (tarmoq tarkibi, turli bo'yicha tarkibi), asosiy kapitaldan foydalanish va uni taqsimlash samaradorligi; eskirgan mehnat vositalarini yangilari bilan almashtirish yo'llari va usullari muhim ahamiyatga ega.

Asosiy kapitalning tarmoq tarkibi ularning ayrisi tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi va har bir tarmoqning kapitalning umumiy qiymatidagi hissasi bilan tavsiflanadi. Agar asosiy kapital tarkibida ko'proq texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish samaradorligini belgilaydigan tarmoqlarning ulushi oshsa, ularning tarmoq tarkibining yaxshilanganligini bildiradi.

Asosiy kapitalning turlari bo'yicha tarkibi ular har bir turining kapital umumiy qiymatidagi hissasi va nisbati bilan tavsiflanadi.

Asosiy kapitalning ayrim turlari ishlab chiqarishda o'z ishtiroki bo'yicha bir xil rol o'ynamaydi. Agar binolar asosan ishlab chiqarish jarayonining bir ma'ynida borishini ta'minlab, mehnatning umumiy sharoitini tashkil qilib, ishlab chiqarish samaradorligiga bilvosita ta'sir ko'rsatsa, mehnat qurollari ish mashinalari, uskunalar va boshqalar) ishlab chiqarish jarayonida faol rol o'ynaydi va ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Asosiy kapitalning mulk shakli bo'yicha tarkibi kapitalning umumiy qiymatida har bir mulk shaklining hissasi bilan tavsiflanadi.

Ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi bazor islohotlari, iqtisodiyotni etaklashtirish va modernizatsiyalash jarayonlari korxonalardagi mavjud asosiy va aytantia kapitallar qiymatining o'sishiga hamda tarkibining o'zgarib, sifat jihatidan takomillashib borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Respublika bo'yicha asosiy kapitalni ko'paytirish manbalari tuzilmasining ta'lim hamor davlat byudjeti mablag'lari hissasining yuzproligina; bank kreditlari, chet el investitsiyalari va kreditlari, byudjetdan tashqari fondlarning hissasi esa pastligini ko'rsatmoqda. 2011-2013-yillarda tarkibiy o'zgarishlarni, iqtisodiyotning soha va

turmonqlarini diversifikatsiya va modernizatsiya qilishni izchil davom ettirish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash, shuningdek, transport, muhandislik, kommunikatsiya va ijtimoiy infomatika-malarni rivojlantirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirishga qaratilgan ma'ruha investitsiya siyosati olib boriladi.

Ushbu maqsadlar uchun 2011–2015–yillar ya'ni oxirga besh yil mubaynida o'ylashirilgan investitsiyalarga qaraganda 2 barabar ko'p investitsiyalarni yo'naltirildi. Asosiy kapitalga kiritilayotgan investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga nisbatan ulushi 74 foizdan ko'p bo'larasligi tarkibiy o'zgartirishlarni jadal amalga oshirish va iqtisodiyotni modernizatsiya qilishni ta'minlaydi (10.2-jadval).

10.2-jadval

O'zbekistonning iqtisodiyot turmonqlaridagi ushbu kapitalga kiritilgan investitsiyalar tarkibi, mlrd. so'm⁷²

Ko'rsatkichlar	2013	2014	2015
Jami			
mlrd. so'mda	28694,6	35233,3	40737,3
foizda	100	100	100
Sanoat	34,2	37,4	38,8
Qishloq xo'jaligi	4,6	4,1	3,7
Qurilish	1,5	2,3	4,0
Transport	13,2	11,4	9,2
Aloqa	2,7	2,2	2,0
Savdo va uyumliy o'zqotlarish	5,2	5,6	5,6
Uy-joy va kommunal xo'jaligi shuudra	23,2	22,7	24,7
- uy-joy xo'jaligi	20,7	20,2	20,5
- kommunal xo'jalik	2,5	2,5	4,2
Sog'liqni saqlash, jismoniy turbiya va ijtimoiy ta'limot	3,1	2,8	2,2
Ia'llin	2,6	2,3	3,1
Ikshiqalar	7,7	8,7	6,7

⁷² Ma'lumot: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Iqtisodiyotning turli sohasidagi asosiy kapitallarini ko'paytirishga qaratilgan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning asosiy hajmi tobdi resurslarni safarbar qilish hisobidan amalga oshirildi. 2013-yilda iqtisodiyot sohalari asosiy kapitalni ko'paytirish maqsadida kiritilgan jami investitsiyalar hajmi 29694,2 mlrd.so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2015-yilda bu ko'rsatkich 40737,3 mlrd.so'mni tashkil qilib shu davrlarga nisbatan 142,0 foizga ko'paygan. Shundan 2013-yilda asosiy kapitalga jami kiritilgan investitsiyalarning 34,2 foizini sanoat, 15,2 foizini transport hamda 20,7 foizini uy-joy va kommunal xo'jaligi tashkil qilgan bo'lsa, 2015-yilda esa asosiy kapitalga jami kiritilgan investitsiyalarning 38,8 foizini sanoat, 9,2 foizini transport hamda 24,7 foizini uy-joy va kommunal xo'jaligi tashkil qildi.

Tahlillar ko'rsatadiki, tadbirkorlik kapitalini ko'paytirish manbalarida qarz mablag'lari rolining oshishi asosan xorijiy kreditlarning ko'payishi hisobiga yuz bergan. Bu esa respublikada chet el kreditlari bo'yicha kafolatlarning yuqori darajasi va tijorat banklari kreditlari hujjatida foiz stavkalarining beqarorligi bilan izohlanadi.

Respublika hududiy tadbirkorlik kapitalini ko'paytirishda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish va qo'shimcha ko'lamlarni rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda.

2016-yilning yanvar-dekabr oylarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan iqtisodiyotga 19 963,2 mlrd. so'mlik investitsiyalar kiritildi. Bu respublika bo'yicha jami kiritilgan investitsiyalar hajmining 40,7 foizini tashkil etadi. Shuningdek, ular tomonidan 20 677,7 mlrd.so'mlik qurilish ishlari bajarildi (jami qurilish ishlari hajmining 70,7 foizi) yoki o'tgan yilning shu davriga nisbatan 15,6 foizga o'sdi. Zamonaviy texnologiyalarni tadqiq qilish zarariyati, tadbirkorlik hujjatidagi xorijiy tajribalarni o'zlashtirish va investitsiya tadbirlarining yaxshilanishi borasida amalga oshirilgan chora tadbirlar natijasida mamlakatga bevosita chet el investitsiyalarini olib kiritish faollashib, kapital qo'yilmalarning umumiy hajmida chet el investitsiyasi tarkibi sezilarli darajada o'zgardi.

Asosiy kapitalni shakllantirishda chet el investitsiyalarining ishtirokini harqarorlashtirish tashqi iqtisodiy faoliyatni o'zlashtirish, investitsiya muhitini rivojlantirish va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishga quyidagi o'zgarishlarni taqozo etadi:

- ishlab chiqarish texnologiyalarini sotib olish, global illarni egallash, soliqlarning tartibfochi talim takomillashtirish, ularning rag'batlantiruvchilik rolini kuchaytirish;

- to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni usul oraliq darali hududiy, maqsadli dasturlarga muvofiq olib borish;

- muqimiy cheklarni iqtisodiyotda muqimiy o'zgarishlarini boshqarish ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish bilan munosib muvofiq kiritib berish, markaz tarmoqlarni asosan xorijiy investitsiyalar hisobidan moliyalashtirish;

- mamlakatga xoriy kapitalni keng miqyosda jalb qilishda kreditlar hissasini kamaytirish va bevosita xoriy investitsiyalar hissasini oshirishga erishish lozim.

Asosiy kapitalni tikror ishlab chiqarish o'zaro bog'langan ikki jarayonga: asosiy kapitalning eskirishi, ya'ni amortizatsiya jarayoni va amortizatsiya fondidan mehnat vositalarini jismoniy shaklda tiklash uchun foydalanishga tayyarladi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirishining ikki shakli mavjud: 1) ularni bevosita foydalanish natijasidagi jismoniy eskirish; 2) harakatsiz turish natijasida, tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirish.

Mehnat vositalari ishlab chiqarish jarayonida foydalanish natijasida jismoniy eskirganda, ular texnik, ishlab chiqarish xossasini va ishlab chiqarish qiymatini asta sekin yo'qotib boradi. Ayni vaqtda asosiy kapital tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirishi ham mumkin. Bunday eskirish qiymati qoplanmaydi va u yo'qotilgan bildiradi. Bu yo'qotilish asosiy kapitalning harakatsiz turish natijasidagi eskirishiga teng bo'ladi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirish bilan birga ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Ma'naviy eskirishning ham ikki xil turi mavjud bo'lib, ular bir-biridan farq qilib. Ma'naviy eskirishning birinchi turi mehnat

¹¹ Xayrulloev B.II. Tadbiqiy iqtisodiyot va uning rivojlanishi. T.1. A. Jamiy darajasi, olish uchun taqdim etilgan dia. o'zgarish - 1., 2008, 17-18-b.

vositalari tayyorlanadigan termolarda mehnat samardorligi oshganligi natijasida ular qiymatining pasayishida ifodalanadi. Bu ishlab turgan uskunalarni yangilari bilan almashtirishni zarur qilib qo'ymaydi, chunki ishlab tuggan va yangi uskunalarining texnika darajasi bir va birinchi qolaveradi. Biroq, ancha past qiymatga ega bo'lgan mehnat vositalarining keng qo'llanishi shunga olib keladiki, ularni sotib olingan mehnat vositalari qiymatining bir qismini yo'qoladi.

Ma'naviy eskirishning ikkinchi turida ancha mukammal, arzon va unumdor mashinalarning ishlab chiqarishiga kirib kelishi bilan ilgari o'qulgani mehnat vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lmay qoladi va natijada ular yangilari bilan almashtiriladi. Ma'naviy eskirishlar ko'riladigan zararining oldini olishning asosiy yo'li mehnat qurollarida kuchli samarali foydalanish hisoblanadi.

Asosiy kapitalni tekror ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarning bir qismini amortizatsiya fondi yordamida qoplashadi.

Amortizatsiya asosiy kapital eskirish borishiga qarab, uning qiymatini asta-sekin ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkazish, asosiy kapitalni keyinchalik qayta tiklash maqsadlarida mahsulotning amortizatsiya miqdoriga teng qismini ajratib borish jarayonidan iborat.

Amortizatsiya ajratmalari belgilangan amortizatsiya normalar (me'yorlari) asosida ajratilib beriladi.

Asosiy kapitalning eskirishi bilan amortizatsiya o'tmasida mustahkam aloqa bor. Birinchi bu har xil tushunchalar oras. Eskirish mehnat vositalaridan foydalanish vaqtida ularning texnik-ishlab chiqarish xossalarni asta-sekin yo'qotish jarayonini aks ettiradi. Amortizatsiya ancha muddat davom etib, iste'mol qilingan mehnat vositalari qiymatini ularning eskirishiga muvofiq ravishda mahsulotga o'tkazish. Iste'mol qilingan mehnat vositalarining o'zini qoplash maqsadida pul fondini jang'arish jarayonini aks ettiradi. Shunday qilib, eskirish amortizatsiyaning dastlabki shart-sharoitidir.

Amortizatsiya normasi amortizatsiya ajratmalari yillik summasining shu asosiy kapital qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi va foida ifodalanadi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy normasi asosiy kapitalni qimmat ishlab chiqarishning o'ziga xos xusus-

yoʻllariga murovot ravishda ikki qismdan iborat boʻladi; bir qismi asosiy kapitalni toʻla qoplashga (qayta tiklashga), ikkinchisi ularni qisman qoplashga (kapital taʼmirlashga) moʻljallanadi.

Amaliyotda umumiy yillik amortizatsiya normalari (A_n) belgilashda asosiy kapital qiymati (K_n) asosiy kapitalning harakat qilish muddati davomida kapital taʼmirlash uchun sarflar (T_n), eskirgan mehnat vositalarini tugatishdan olingan mablagʻ (M_n) va shu vositalar xizmat davri (X_n) hisobga olinadi:

$$A_n = \frac{K_n + T_n - M_n}{K_n \times X_n} \times 100\%$$

Amortizatsiya normalari mehnat vositalari jismoniy va maʼnaviy eskirishining haqiqiy miqdorini aks ettirishi kerak. Oʻshirilgan normalar mahsulot tatarxini surʼiy ravishda oʻstirib yuboradi, pasaytirilgan normalar esa asosiy kapitalning tiklanish davrini keshiktiradi va shu tariqa taraqqiyotga toʻsqin boʻladi.

Hozirgi sharoitda amortizatsiya qonunlari zamonaviy mamlakatlarda kapital qayilmasini moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadi. Shunga koʻra, davlat koʻpincha firmalarga yulallashib qan amortizatsiyani qoʻllashga ruxsat beradi. Indallashirilgan amortizatsiya ajratmalarining yuqori normalarini belgilash orqali asosiy fondlar qiymatini nisbatan qisqarotq vaqt ichida toʻyazadan chiqarish imkonini beradi. Odatda yulallashirilgan amortizatsiyani qoʻllash asosiy fondlarning aktiv qismi uchun ruxsat etiladi. Biroq, bu holat natijatda asosiy kapitalning tezroq yangilanishini, balki ishlab chiqarish xarajatlarini amortizatsiya ajratmalariga toʻgʻri keluvchi qismi-ning oshib ketishiga ham olib keladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining oshishi, eng avvalo, qoʻshimcha kapital mablagʻ smlanmasidan tash mahsulot hajmini koʻpaytirishda oʻz ifodasini topadi. Bir tomondan, milliy muhlat yoki milliy daromadning oʻsishi surʼatlar bilan, ikkinchi tomondan, asosiy kapitalning oʻsishi surʼatlari oʻrtasidagi nisbat milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining amunlashuvchi koʻrsatkichi boʻlib xizmat qiladi. Asosiy

kapitullarni foydalanish samaradorligi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini bilan asosiy kapital qiymati o'rtasidagi aloqani aks ettirib, u o'zaro bog'liq ikki ko'rsatkich – kapitaldan olinadigan summa (K_{ol}) va mahsulotning kapital sig'imi (K_{sig}) ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi. Milliy iqtisodiyot inqiyosida asosiy kapitlidan olinadigan summa darajasi ishlab turgan asosiy kapitullarning har bir so'miga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromadni, kapital sig'imi darajasi esa ishlab chiqarilgan milliy daromad yoki yalpi ichki mahsulotning bir so'mi hisobiga asosiy kapital qiymatining to'g'ri kelishini tavsiflaydi:

$$K_{ol} = \frac{YalpiM}{K_{as}} \text{ yoki } K_{ol} = \frac{MD}{K_{as}},$$

$$K_{sig} = \frac{K_{ol}}{YalpiM} \text{ yoki } K_{sig} = \frac{K_{ol}}{MD}.$$

Korxonada kapitaldan olinadigan summa darajasi asosiy kapitallarning bir so'mi evaziga korxonada ishlab chiqaradigan mahsulot miqdori (M) bilan kapital sig'imi esa korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotning (M) bir so'm hisobiga qancha asosiy kapital qiymati to'g'ri kelishi bilan tavsiflanadi:

$$K_{ol} = \frac{M}{K_{as}}, \quad K_{sig} = \frac{K_{ol}}{M}.$$

Korxonadagi mehnat vositalarining ayrim turlaridan foydalanish samaradorligi natijal ko'rsatkichlar yordami bilan aniqlanadi. Masalan, bir to'liq dastgobida uchta hisobida bir kunda to'g'ilgan marta, bir avtomobilda bir kapda terna hisobida tashilgan yuk va boshqalar.

Asosiy kapital (fondlar) harakati aylantira kapital va mablag'larining harakati bilan o'zaro bog'liq. Shu sababli aylantira kapital va aylantira mablag'lardan foydalanish samaradorligini aniqlash va uni oshirish amaliyoti ko'rsatib berish muhimi ahamiyatga ega.

Aylanma kapitaldan samarali foydalanishning umumlashuvchi ko'rsatkichlari hisoblangan iqtisodiyot miqyosida mahsulotning material sig'imi (M_{mat}) mahsulot yaratishda iste'mol qilingan aylanma kapital qiymatining yalpi ichki mahsulot (VMI) yoki milliy daromadga (M_d) nisbati orqali aniqlanadi:

$$M_{mat} = \frac{AK}{MI}$$

Korxona miqyosidagi material sig'imi ($M_{mat, kor.}$) unda iste'mol qilingan aylanma kapital qiymatining ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatiga nisbati orqali aniqlanadi:

$$M_{mat, kor.} = \frac{AK}{M}$$

Sarflangan aylanma kapital tortligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori material sig'imi ko'rsatkichiga teskari usiqdordir.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi u bilan aylanma kapital o'rtasidagi nisbatga bog'liqdir. Bevosita ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan aylanma kapitalning salmog'i qanchalik ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lardan shunchalik samarali foydalaniladi. Amaliyotda aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi o'zining aylanish koeffitsienti bilan o'lchanadi. Bu koeffitsient bir yil ichida sotilgan mahsulot qiymatining aylanma mablag'larning o'rtacha yillik summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Aylanish davri (a) yildagi kunlar sonining aylanishlar soniga (n) nisbati bilan aniqlanadi:

$$a = \frac{360}{n}$$

Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtiradigan asosiy omil ishlab chiqarish vaqtini avvalo ish davrini, shuningdek, muqimni vaqtini qisqartirishdir.

Kulixalar

1 Xo'julik yuritishning bozor tizimiga o'tish – iqtisodiyotning talbirkorlik turiga o'tish demakdir. Talbirkorlikning iqtisodiy

tahsiri tashabbuskorlik, tashkilotchilik va mas'uliyat, ishlab chiqarish omillarini yangicha usulda birlashtirish, novatorlik kabi bir qancha holatlar bilan tavsiflanadi.

2. Tadbirkorlik faoliyati deb shaxs va shaxslar qat'iy bazar foyda ulishga va undan samarali foydalanish nuqtasidagi qaratilgan iqtisodiy faoliyatga aytiladi.

3. Tadbirkorlik daromadining o'ziga xos xususiyati shunda ki, birinchiidan, u ishlab chiqarish jarayonida resurslarning eng optimial variantda qo'llanilishi natijasida vujudga keladi. Ikkinchidan esa, bozorda uyushmaslash natijasida shakllanadi.

4. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun majburiylikda ma'lum darajada shart-sharoit yaratilishi zarur. Tadbirkorlik vazifalarini amalga oshirish, rivojlantirish va shakllantirishga to'liq ko'rsatadigan shart-sharoitlar majmuasi tadbirkorlik muhitini tashkil qiladi. Tadbirkorlik muhiti bir necha tomonlardan tashkil topgan: huquqiy asosning mavjudligi, iqtisodiy erkinlik, shaxsiy manfaat, bozorning rivojlanganligi, raqobat, davlatning cheklangan roli.

5. «Tadbirkorlik» va «biznes» tushunchalari mazmun va mohiyatan bir faoliyatni anglatadi. Ammo faoliyatning novatorlik tomoni haqida gap bo'lganda tadbirkorlik» tushunchasi ishlatiladi.

6. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatining quyidagi shakllari samarali amal qilib kelmogda: xususiy tadbirkorlik, mas'uliyati cheklangan va mas'uliyati cheklanmagan jamiyathlar, hissalilik jamiyatlari. Hissalilik jamiyatlarning rivojlanishi milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Hissalilik jamiyatlarning paydo bo'lishi qimmatli quvvatlar bozorini rivojlantiradi, iqtisodiyotga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimini ko'paytiradi, aholining keng qatlamini tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga undaydi.

7. Kapital o'zining amal qilish jarayonida bir necha shaklda namoyon bo'ladigan muvakkab hodisadir. Ik bosqichda kapital buyum, pul, qiymat ko'rinishida bo'lib, shaxslik faoliyatiga yo'naltiriladi. Shuning uchun kapital muvassagan qiymat shaklini oladi. Natijada kapital qo'shimcha mahsulot, daromad olishni ta'minlaydigan qiy-zutga aylanadi.

8. Kapitalning aylanishi shunday harakatki, unda kapital barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tib, o'ziga xos bo'lgan varifilarni bajarib o'zining dastlabki shakliga qaytadi. Kapitalning aylanishi avanslangan qiymat butunlay qoplangan toqirda amalga oshirar, hisoblanadi. Kapital aylanishi tezligi kapitalning bir yilda aylanish tezligi va nylanish sori bilan o'linmudi.

9. Kapital o'zining aylanish xususiyatiga qarab asosiy va aylantir kapitalga bo'linadi. Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida u'rtliq ishlilik e'ib, o'z qiymatini mahsulot qiymatiga qismlar bilan o'ltkazadi. Mehnat vositalari o'rtini qoplash uchun mo'ltullangan va amortizatsiya fondida jang'ariladigan asosiy kapital qiymati amortizatsiya qismatlari deyiladi. Amortizatsiya qismatlari summasining asosiy kapital qiymatiga nisbati amortizatsiya normasi deyiladi va foizlarda hisoblanadi. Aylantir kapital ishlab chiqarish jarayonida o'z qiymatini u'rtaligacha tayyor mahsulot qiymatiga o'ltkazadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Tadbirkorlik faoliyati — shaxsiy va jamiyatni qat'iy mas'ul foyda olishga va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyat.

Aksiyadorlik jamiyati — korproq foyda olish maqsadida aksiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini birlashtirgan tushma.

Aksiya — bu tushing egasi aksiyadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligi va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi huquqiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'oz.

Aksiya kursi — qimmatli qog'ozlar bozorida aksiyalarning sotiladigan narxi.

U'rtigarsiya — uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yishning qasddiqlovchi qimmatli qog'oz.

Ta'limchilik foydasi — sotilgan aksiyalar va aksiyadorlik koromadigi baqiquddi qo'yilgan mablag'lar summasi o'rtasidagi farq.

Dividend — aksiya egasi o'zlashtiradigan daromad turi.

Tadbirkorlik kapitali — tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha moddiy vositalar, tovuqlar va pul mablag'leri.

Aylanma kapital – umumli kapitalning bir qismini aylanish davridagi ishlab chiqarish jarayonida u'liq iste'mol qilinadigan, o'z qiymatini yaratilgan mahsulotga to'liq o'tkazadigan va a'hyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadigan qismi.

Asosiy kapital – umumli kapitalning ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) jarayonida bir qator davriy aylanishlar davrida qatnashib, o'zining qiymatini to'g'ri olmayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib o'tkazib boradigan va xizmat muddati davrida o'zining a'hyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydigan qismi.

Amortizatsiya normasi – amortizatsiya qaratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Tadbirkorlik faoliyatiga ta'rif bering. «Tadbirkorlik faoliyati» va «biznes» tushunchalarini izohlang.

2. Tadbirkorlikning vazifalarini sanab ko'rsating. Nima uchun tadbirkor tabaka (tashkilotchilik) bilan faoliyat ko'rsatadi?

3. Tadbirkorlikning rivojlanish shart-sharoitlari nimalardan iborat?

4. Tadbirkorlikning shakllari va ularning xususiyatlarini ko'rsating.

5. Aksiyadorlik jamiyatiga ta'rif bering. Aksiya nima, aksiya kurs qanday aniqlanadi? Aksiya kursiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rsating.

6. Tadbirkorlik kapitali nima? Uning tarkibiy tuzilishi qanday?

7. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida qanday bosqichlardan o'tadi hamda qanday shakllarga kiradi?

8. Kapitalning aylanishiga ta'rif bering. Aylanish vaqti qanday vaqtlarni o'z ichiga oladi? Ularga tushuncha bering.

9. Kapitalning aylanish tezligi qanday aniqlanadi? Kapitlarning aylanish tezligi ikki uyin tashkil qiladi deb faraz qilank, bir yilda uch marta aylantirish va bir aylantirishning uzunligi qancha davom etadi?

10. Umumli kapital asosiy va aylanma kapitalga qanday asoslar bo'yicha ajratiladi? Asosiy va aylanma kapitalga ta'rif bering.

11. Amortizatsiyaning iqtisodiy mazmuni nima? Uning normasi qanday aniqlanadi?

12. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi? Aylanma kapital va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini tushuntiring.

II-BOB. KORXONA (FIRMA) XARAJATLARI VA FOYDASI

O'rganib bo'lganda bizga ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir tadbirkor yoki korxona foyda olish va uni ko'paytirish uchun faoliyat ko'rsatadi. Uning oladigan foyda miqdori esa ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ko'rsatayotgan xizmatlarning hajriga, sifatiga, narxiga va baholar darajasiga bog'liq bo'ladi. Korxonalarning bozorga mahsulot yetkazib berib, foyda olishga bo'lgan kayinlatini aniqlab beruvchi muhim omil sarf-xarajalar darajasi hisoblanadi. Har qanday tovarni ishlab chiqarish iqtisodiy resurs sarflarini taqqos qilib, ular ham ma'lum narxga ega bo'ladi. Korxona oladigan foydaning miqdori bir tomondan bozorga taklif qilinadigan tovar miqdoriga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan unga qilinadigan iqtisodiy xarajalar darajasiga, resurslarning foydalanish samaradorligi va tovarlar bozorida sotiladigan narxlarga bog'liq. Shuning uchun ham ishlab chiqarish xarajatlari "iqtisodiyot nazariyasi" fanining muhim kategoriyalaridan biri bo'lib, uni o'rganish muhim ahamiyatga ega. Bu bobda sarf-xarajalarning umumiy tashkil, mazmuni va tarkibiga o'tkazilib, foydaning tashkil topishi jarayoni tahlil qilinadi. Shu bilan bir qatorda, foydaning manbai, uning miqdoriga, darajasiga ta'sir etuvchi omillar, foyda norasasi va massasi kabi masalalarga alohida e'tibor beriladi.

II.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi

Milliy iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish butiktari (korxona, firma) o'z faoliyati natijalaridan ko'proq foyda olishga harakat qiladi. Har qanday korxona oladigan foyda mablag' o'zining tovarini ancha yuqori narxlarda sotishga, balki tovar ishlab chiqarish va uni sotishga qilinadigan xarajatlarni kamaytirishga qaratiladi.

Tovarlarni sotish narxini asosan korxona faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi sharoitlar bilan belgilansa, ishlab chiqarish xara-

jalbat korxonaning ishlab chiqarishi va tayyor tovarlarni soxish jarayonlarini tashkil qilish samaradorligi darajasiga bog'liq. Lekin har qanday tovarni ishlab chiqarishi va sotish uchun ma'lum sarf xarajatlar talab etiladi. Hozirda ishlab chiqarish xarajatlarini tadqiq etishda ikki xil yondashuv — klassik va neoklassik yoki zamonaviy konsepsiyalardan foydalaniladi. Klassik nazariya yondashuviga ko'ra, ishlab chiqarish xarajatlari — bu mahsulot ishlab chiqarish uchun amalga oshirilgan barcha jonli mehnat, pul va moddiy sarflardir.

Umumiy nazariy jihatdan quyidagilarni farqlash lozim.

- 1) ishlab chiqarishning ijtimoiy xarajatlari yoki mahsulot qiymati;
- 2) korxona (firmaning) individual ishlab chiqarish xarajatlari.

Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari — bu mahsulot ishlab chiqarishi uchun **ijtimoiy zaruriy mehnatning umumiy (jonli va moddiy tushgan) sarflaridir**. Ular markaz mahsulotini ishlab chiqarish jamiyat uchun qanchaga tushganligini ko'rsatadi. Tovar ishlab chiqarish sharoitida ijtimoiy xarajalar pul shaklida namoyon bo'lgan va tovar qiymatiga muvofiq tushadi, ya'ni:

$$w = c + v + m,$$

bu yerda: w — ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari yoki mahsulot qiymati; c — iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati; v — ishchi kuchi qiymati (ish haqi); m — qo'shimcha qiymat.

Korxona ishlab chiqarish xarajatlari deganda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar tushuniladi:

$$k = c + v.$$

Korxonada ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga asosan quyidagilarni kiradi: asosiy va yordamchi materiallar, yengilgi va energiya xarajatlari, asosiy kapital amortizatsiyasi, iltihom va ijtimoiy sug'urta ajratmalari, fiska to'lovlari va boshqa xarajatlardir. Korxona tomonidan ishlab chiqarishga qilingan barcha sarf-xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot tomonidagi tushib qoladi.

Korxonada ishlab chiqarish xarajatlari ikkiga bo'lib o'tganishi mumkin: bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va muvazaln xarajatlari (11.1-rasmi).

II.1-rasm. Xarajatlarning asosiy bo'lish sxemasi va tarkibidani

Bevosita ishlab chiqarish xarajatlari faqat tovarni ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga olib, tovar birligi qiymatining faqat bir qismini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari tovar qiymatidagi foyda miqdoriga ko'ra bo'linadi.

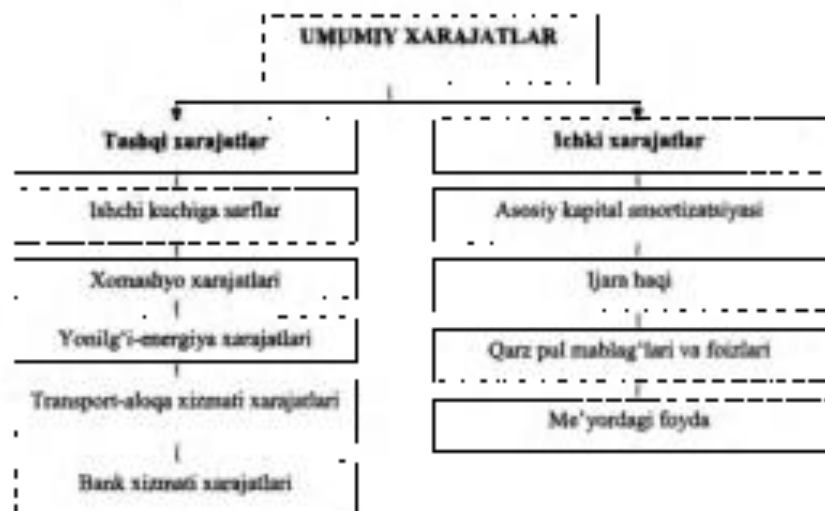
Muamala xarajatlari tushunchasi tovarlarni sotib jarayoni bilan bog'liq bo'lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga etkazilguncha ketadigan sarflarga aytiladi. Ular ikki guruhga bo'linadi: qo'shimcha muamala xarajatlari va sof muamala xarajatlari. **Tovarlarini o'rash, qadoqlash, sarflash, transportga o'rish, tashish va saqlash xarajatlari** qo'shimcha muamala xarajatlari hisoblanadi. Muamala xarajatlarning bu turlari ishlab chiqarish xarajatlari bilan davom hisoblanib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Xarajatlar tovarlar sotilgandan keyin olingan pul tushumi summasidan qoplinadi.

Sof muamala xarajatlari tovarni sotish bilan bog'liq bo'lib, sotuvchilarning mas'uliyati, marketing (iste'molchilarni talabini o'rganish), reklama va shu kabi xarajatlardan iborat bo'ladi. Sof muamala xarajatlari tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotilgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplinadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarning ikkinchi yarmidagi konsepsiyalari marginalistik va neoklassiklar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular bu boradagi klassik nazariyalarni ham ma'lum darajada hisobga oladilar. Biroq, bu konsepsiyalarning o'ziga xos tomoni shundaki, ular

ishlab chiqarish xarajatlarini tushqatirishda resurslarning cheklanganligi va ulardan qanqobil foydalanish imkoniyatlaridan kelib chiqadilar.

Marginalistik sarf-xarajalar nazariyasi haliyicha korxona ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra xarajalar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi (11.3-rasmi).

11.3-rasmi. Xarajalarning jalb etilish manbaigina ko'ra tarkimlanishi

Tashqi xarajalar korxona tomonidan zarur resurs va xizmatlarini tasbiqarilgan to'lov usulida jalb yetilishi uchun sarf qilingan xarajatlardir. Bunday xarajatlarga yollangan ishchilar ish haqi, xomashyo va materiallar ichim to'lovlari, kredit uchun liniz to'lovlari, ijara olingan yer uchun renta, transport xizmati va boshqa har xil xizmatlar ichim to'lovlari kiradi. Tashqi xarajalar to'lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli baxqolteriya xarajatlari deb ham ataladi.

Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanish bilan bog'liq xarajalar ichki xarajalar deyiladi. Bunday xarajalar pul to'lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajalar darajasini baholash o'z resurslari qiyomatini shunga o'xshash resurslarning hoziridagi narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

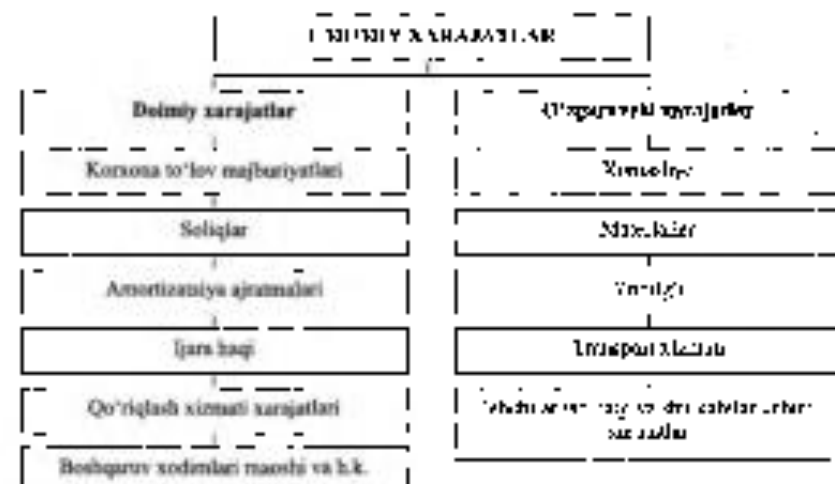
Tushqi va ichki xarajatlarning mohiyatini ochib berish, ularning o'z-biridan farqini tushuntirishda bugungi kunda xo'jalik amaliyotimizda faoliyat yuritayotgan ko'plab yakka tartibdagi tadbirkorlar: yaqqul misol tariqasida kutilish mumkin. Aytaylik, biron-bir tadbirkor o'ziga qaratib bo'lgan xonadonda kichik ishlab chiqarish sexi tashkil qildi. Bu yerda uning tashqi xarajatlari quyidagilarda: ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xomashyo uchun to'lov, elektr energiyasi, suv va boshqa kommunal xizmatlar uchun to'lovlar, transport xizmatlari uchun to'lov va boshqalar. U o'zining ichki xarajatlari orasidan iborat bo'ladi, degan savol tug'ilishi tabiiy. Misolimizdan ko'rinadiki, tadbirkor sex bexos sifatida o'z xonadonidan foydalanmaydi. Shubhasiz, u o'z xonadonidan foydalanganligi uchun o'ziga haq to'lamaydi, biroq agar u ushbu xonadonni biron bir kishiga ijara berganida ma'lum miqdorda (aytaylik, bir oyga 200 ming so'm) pul daromadini olgan bo'lar edi. Ushbu xonadonidan sex shtanda foydalanish muqobil holatda kelishi mumkin bo'lgan ijara to'lovidan, ya'ni 200 ming so'mdan mahrum bo'ladi. Demak, bu o'rinda tadbirkor «ko'zga ko'rinmagan» holda 200 ming so'm surishmoqda, ya'ni ichki xarajati qilmaydi. Bu turlagi ichki xarajatlarga yana tadbirkorning o'zining ish haqini, agar uila a'zolari mehnatidan foydalanar, ularning ish haqini va shunga o'xshash boshqa xarajatlarni kiritish mumkin.

Shu bilan birga, tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo'lgan to'lov - me'yordagi foyda ham rent va ushbu haq bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Me'yordagi foyda iqtisodiy foydadan harq qiladi. Me'yordagi foyda - bu iqtisodiy resurs sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatini rag'batlantirib turish uchun to'lanadigan haq hisoblanadi. Agar biron-bir faoliyat turi me'yordagi foyda keltirmasa, tadbirkor bu faoliyat turi bilan shug'ullanishdan to'xtaydi va o'zining kuch-quvvatini boshqa faoliyatga surtlaydi. Sarti-xarajatlarni ichki va tashqi xarajatlarga ajratish korxona iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo'llarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qilish yoki qilmasligiga qarab xarajalar doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarga bo'linadi (1.3-rasm).

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga (qisqarishi yoki o'sishiga) ta'sir qilmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi. Doimiy xarajatlar (DX) ishlab chiqarish hajmining o'sishiga hevafta ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, shartli bolinchi hajminida ham mavjud bo'ladi. Unga korxonaning to'lov majburiyatlari (qarzlar bo'yicha faiz va boshqalar), soliqlarning ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan turlari, amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo'riqlash xizmatiga to'lov, uskunalariga xizmat ko'rsatish sarflari, boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi.

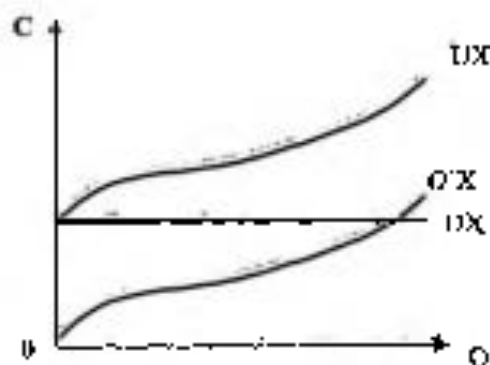
O'zgaruvchi xarajatlar (O'X) deb ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qilinadigan xarajatlarga aytiladi. Unga xomashyo, material, yonilg'i, transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilar qatnashgan sarflar kiradi.

11.3-rasm. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ko'rsatilmagan ta'siriga ko'ra xarajatlarning turkumlanishi

Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar yig'indisi umumiy xarajatlar (UX)ni tashkil qiladi.

Doimiy (DX), o'zgaruvchi (O'X) va umumiy (UX) xarajatlarning grafikdagi ifodasini 11.4-rasm orqali ko'rishimiz mumkin.

11.4-rasm. Doimiy, o'zgaruvchi va umumiy (yalpi) xarajatlarning grafikdagi ta'birini

Mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilinadigan sarf-xarajatlarni hisoblash uchun o'rtacha umumiy, o'rtacha doimiy va o'rtacha o'zgaruvchi xarajalar tushunchalaridan foydalaniladi. O'rtacha umumiy xarajalar yalpi (umumiy) xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori nisbatiga teng:

$$O'UX = \frac{UX}{M};$$

bu yerda O'UX - o'rtacha umumiy xarajalar;

UX - umumiy xarajalar;

M - ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

O'rtacha doimiy xarajalar doimiy xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$O'DX = \frac{DXC}{M};$$

bu yerda O'DX - o'rtacha doimiy xarajalar;

DXC - doimiy xarajalar summasi.

O'rtacha o'zgaruvchi xarajalar o'zgaruvchi xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$O'O'X = \frac{O'XC}{M} :$$

bu yerda; O'O'X o'rtacha o'zgaruvchi xarajalar;

O'XC – o'zgaruvchi xarajalar summasi.

Shartli raqamlar yordamida korxonaning doimiy, o'zgaruvchi, umumiy va o'rtacha xarajalari to'g'risidagi misolni ko'tib chiqamiz (11.1-jadval).

11.1-jadval

Korxonaning doimiy, o'zgaruvchi, umumiy va o'rtacha xarajalari

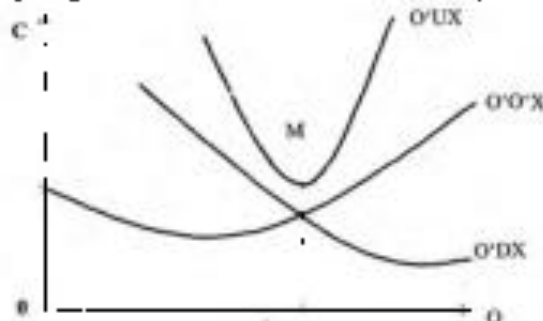
Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori, dona	Korxona xarajalari, ming			O'rtacha xarajalar, so'm		
	Doimiy	O'zgaruvchi	Umumiy	Doimiy	O'zgaruvchi	Umumiy
0	100	0	100	100000	0	100000
100	100	120	220	10000	1200	2200
200	100	240	340	500	1200	1700
300	100	360	460	333	1200	1533
400	100	480	580	250	1225	1475
500	100	600	700	200	1280	1480
600	100	810	910	167	1350	1517

Jadvaldan ko'rinadiki, o'rtacha doimiy xarajalar mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi bilan kamayib bormoqda. Bu ishlab chiqarish hajmining kengayishi bilan korxonaning doimiy xarajalari mahsulotlarning tobora ko'payib bormoqchi miqdoriga taqsimlanib borishi natijasida ro'y beradi. O'rtacha o'zgaruvchi va o'rtacha umm

niy xarajalar esa ishlab chiqarish hajrining o'zgarishi bilan turlicha o'zgarishi mumkin. Bizning misolimizda o'rtacha o'zgaruvchi xarajalar 100 dan 300 dengacha bir xilda bo'lib, ishlab chiqarishning yanada kengayishi bilan ortib bormoqda. O'rtacha umumiy xarajalar esa 400 dengacha miqdorda pasayib hurib, undan yuqori miqdorlarda o'smoqda. Indvaldan ko'rinadiki, o'rtacha umumiy xarajalarni o'rtacha doimiy va o'rtacha o'zgaruvchi xarajalarning yig'indisi sifatida ham ifodalash mumkin:

$$O'G'X = O'DX + O'O'X$$

Bu o'rtacha umumiy, doimiy va o'zgaruvchi xarajalarning egri chiziqlari quyidagi ko'rinishda bo'ladi (11.5-rasm):

11.5-rasm. O'rtacha xarajalarning egri chiziqlari

Bog yuqori darajada foyda olishga erishish uchun tovar ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlash lozim. Bunda iqtisodiy tubul vositasi bo'lib so'nggi qo'shilgan xarajat tushunchasi xizmat qiladi. So'nggi qo'shilgan xarajat deb mahsulotning navbatdagi birligini ishlab chiqarish bilan bog'liq qo'shimcha xarajalarga aytiladi:

$$SQX = \frac{\Delta UX}{\Delta M}$$

bu yerda: SQX — so'nggi qo'shilgan xarajat;

ΔUX — umumiy xarajalarning o'zgarishi;

ΔM — mahsulot miqdorining o'zgarishi.

Qoʻshilgan xarajatlarni har bir mahsulotlari qoʻshilgan mahsulot birligi uchun aniqlash mumkin. Toʻvar yoki xizmatlarning keyingi qoʻshilgan birligini ishlab chiqarishga boʻlgʻan loquliyatga xarajalar oʻrtacha qoʻshilgan xarajalar deyiladi.

“Ishlab chiqarishni tashkil etishning butun jarayonini” xomashyoni chiqur qayta ishlashdan toki uni tayyor mahsulotga aylantirishgacha boʻlgan yoʻlini” siklini, sarflangan xarajatlarning maqsadga muvofiqligi va uchoqʻliq oʻzini qoplashini asoslab bergan holda, prognoz qilishni taʼminlash dardir.

Hisob-kitoblar shuni koʻrsatmoqdaki, yuqori qoʻshimcha qiymatga ega boʻlgan mahsulotlar ishlab chiqarish natijasida 2030-yilda, yangi turdagi tovarlar tayyorlashni oʻzlashtirish asosida neft-gaz-kimyo kulasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 3,2 barobar, rangli metall mahsulotlari 2,2 marta, qora metallardan tayyorlanadigan buyruklar 2,3 karta, kitiyo sanoati mahsulotlari, jumladan, ramental qoʻgʻitlar 3,2 barobar koʻpayishi mumkin.

Zamonaviy texnologiyalar asosida paxta talasini va meva-sabzavot mahsulotlarini chiqur qayta ishlash ushbu va, ishki bozorda talab yuqori boʻlgan tayyor, ekofogik toza toʻqimachilik va yangi samim mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 2030-yilda 5,6 marta, meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash hajmini esa 5,7 karta oshirish imkonini beradi”.⁷¹

11.2. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarning oʻzgarish umoyiflari

Ishlab chiqarish xarajatlarni hisobga olishda vaqt omili, yaʼni xarajat qilingandan pirovard natija olinguncha oʻtgan davr sozilarli

⁷¹ 1. Karimov Bosh maqsudimiz — mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib barmayotgan ishchilarni, ijtimoiy va iqtisodiy hayotda turkibiy oʻzgarishlarni izchil davom ettirish, Vaziriyat mahsulotlar, kichik biznes va talibchilikka yordam koʻng vaʼl natija berish hisobidan oʻklarga yordam, Mahalliy hukumat, 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni yakunari va 2014-yilga moʻljallangan iqtisodiy davraning eng muhim usuvlar yoʻnalishlariga bagʻishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi maʼruza oʻl Xalq soʻzi, 2016 yil 16 yanvar.

ta'sir ko'rsatadi. Shu aniqdali vaqt o'tibidan kelib chiqib, ishlab chiqarish xarajatlari qisqa va uzoq muddatli davrda alohida tahlil qilinadi.

Qisqa muddatli davr — bu korxonaning faqat o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirish uchun taqozo etiladigan davrdir. Misol uchun, korxona mahsulotini talib keskin oshib, deb faraz qilaylik. Tarkibning muayyan hajmida talabning oshishi narxning ham ko'tarilishiga va binobarin, korxona foydasining ko'payishiga olib keladi. 12% o'sish, ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali korxona foyda massasini yanada oshirish imkoniga ega. Buning uchun u eng avvalo qisqa muddatli davrdagi ishlab chiqarish xarajatlarini aniqga oshiradi. Bunday xarajatlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) joriy mehnat xarajatlarini oshirish, ya'ni qo'shimcha ishchi kuchi ni yollash va ulardan foydalanish;

2) xarajadliq, material, elektr energiyasi va boshqa xarajatlar miqdorini ko'paytirish;

3) nisbatan arzon va ishlab chiqarishga osonlik bilan joriy etish mumkin bo'lgan mehnat vositalari miqdorini ko'paytirish va h.k.

Shundan ko'rinadiki, korxona ishlab chiqarish hajmini o'stirish uchun qisqa davrda faqat o'zining o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirishi mumkin bo'lib, uzoq muddatli xarajatlar hisoblanadi. Ishlab chiqarish quvvatlari esa (ishlab chiqarish bino va mashinalari maydoni, mashina va uskunalar miqdori) daimiy bo'lib qoladi. Hunda bu davr faqat ulardan foydalanish darajasini o'zgartirish uchun yetarli bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatli davr — bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va hurcha hamid bo'lgan resurslari miqdorini o'zgartirish uchun yetarli bo'lgan davrdir. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish quvvatlarining o'zgarishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim tarmoq va korxona xususiyatidan kelib chiqib ifodalanishi mumkin. Misol uchun, tikuvchilik korxonasida ishlab chiqarish quvvatlarini nisbatan qisqa muddatda, masalan bir necha kunda o'zgartirish mumkin. Buning uchun bir necha ish stoli va tikuvchilik mashinalari sotib olish va o'rnatish kifoy qildi. Mashinavozlik yoki retini qayta ishlatish zavoxistaga qu'shimcha quvvatlarni ishga tushirish esa bir necha yilni taqozo yetishi mumkin.

Uzoq muddatli davrda barcha xarajatlarni shu jumladan, dmiy xarajatlarni o'zgaruvchi hisoblanadi.

Qisqa muddatli vaqt davomida korxona o'zining dmiy (qayd qilingan) quvvatlariga o'zgaruvchi resurslar miqdorini qo'shib berish yo'li bilan ishlab chiqarish hajmini o'zgartirishi mumkin. Huruq ishlab chiqarish quvvatlariga (dmiy resurslariga) qo'shilgan o'zgaruvchi resurslar ma'lum vaqtdan so'ng kumayib boruvchi natija (mahsulot) beradi.

Bu holat marginalistlar tomonidan unumdorlikning pasayib borishi qonuni deb atalishi g'oya orqali izohlanib beriladi. Unga ko'ra, ma'lum davrdan boshlab korxonaning ishlab chiqarish quvvatlariga (masalan kapital yoki yerga) o'zgaruvchi resurslar birligi (masalan, jonli mehnat)ni ketma-ket qo'shib berish, har bir keyingi o'zgaruvchi resurs birligi qiymatiga kumayib boruvchi qo'shilgan mahsulot beradi. Boshqacha aytganda, agar asosiy kapitalga xizmat ko'rsatuvchi ishchilar soni kumayib borsin, shunda chiqarishga ko'pinok ishchilarni jalb qilib berish bilan ishlab chiqarish hajmining o'sishi tobora sekinlik bilan bo'layotgan bo'lsin. Bu qonunni ta'riflash uchun quyidagi misolni ko'tiramiz. Faraz qilaylik, fermer toydalanadigan yerning dmiy miqdoriga (masalan 20 ga) ega bo'lib, unda dun yetishtiradi. Agar fermer ekinga qayta ishlov bermasa, har bir gektar yerdan 40 sentnerdan hosil olishi deb hisoblaymiz. Agar ekinga qo'shimcha bir marta ishlov berilsa, hosildorlik 50 s'ga ga qadar ko'tarilishi mumkin. Ikkinchi ishlov berish hosildorlikni 57 s'ga, uchinchi - 61 s'ga, to'rtinchisi, aytaylik 63 s'ga ga qadar ko'tarishi mumkin. Ekingni keyingi ishlov berishlar juda kam yoki nolg'a teng bo'lgan qo'shimcha hosil beradi. Bu yerda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, unumdorlikning pasayib borish qonuni, o'zgaruvchi resurslarning barcha birligi (masalan barcha ishchilar) sifat jihatidan bir xil degan farazga asoslanadi. Yu'ni, har bir qo'shimcha mehnatni jalb qilingan, ishchi bir xil aqliy layoqatga, bilimga, malakaga, harakat tezligi va shu kabilarga ega deb hisoblanadi. Demak, qo'shilgan mahsulot keyingi jalb qilingan ishchi kabi malakaga ega bo'lgan mehnat omisi, balki kapital (fandarlarning mavjud miqdoriga nisbatan ko'p miqdorda ishchilarni harbi qo'shib salabli kumayib boradi. Bu yerda ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi ta-

bat mutamosiblik buzilishi sodir bo'ladi. Bundan ko'rinib tarixdiki, amaldorlarning pasayib borishi degan qonun tabiiy ravishda o'zidan o'zi chiqarib, balki omillarning boshqasi o'zgarishiga holda ayrimlarini katta-kichik ko'paytirib, ular o'rtasidagi mutamosiblik buzilganda sodir bo'ladi.

Qulay iqtisodiy muhit tilayli ishlab chiqarish quvvatlarining to'xtovsiz kengayib borishi natijasida korxona o'rnatish umumiy (yalpi) xarajatlari qanday o'zgarish topay beradi? Dastlab, qandaydir vaqt oralig'idan ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi o'rnatish umumiy xarajatlarning pasayishi bilan birga boradi. Ammo oxir-oqibatda ko'proq va yanada ko'proq quvvatlarni ishga tushirish o'rnatish umumiy xarajatlarning o'sishiga olib keladi. Bunday holatni umumiy xarajatlarning kamayib borish qonuni tushuntirib bera olmaydi. chunki uning amal qilish shart shartlari ishlab chiqarishda foydalanadigan resurslardan bittasi miqdorining o'zgarishiga hisoblanadi. Uzoq muddatli davrda barcha resurslar miqdori o'zgaradi. Bunday tushgani biz tahlilda barcha resurslar nazariy doirani deb faraz qilamiz. Shu sababli uzoq muddatli davrda o'rnatish xarajatlarning o'zgarishi umumiy ishlab chiqarish miqyosini o'sishining ijobiy va salbiy samarasi yordamida tushuntirish mumkin.

Ishlab chiqarish miqyosining ijobiy samarasi shunda namoyon bo'ladiki, korxonada ishlab chiqarish hajmi o'sib borishi bilan, bir qator omillar ishlab chiqarish o'rnatish xarajatlari-ning pasayishiga ta'sir ko'rsatib hisoblanadi. Bu omillar quyidagilardir: 1) mehnatning ixtisoslashuvi; 2) boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi; 3) kapitaldan samarali foydalanish; 4) qo'shimcha tardagi muhsulotlarning ishlab chiqarilishi. Quyida bu omillarning har biriga batafsil to'xtalib o'tamiz.

1. Mehnatning ixtisoslashuvi. Korxona ko'lamining o'sib borishi bilan foydalanilayotgan mehnatning ixtisoslashuv darajasini oshirish imkoni kengayib boradi. Qo'shimcha ravishda ishchilarning yollanishi tashviriqlarining ular o'rtasida borayotgan va aniqroq taqsimlanib borishini anglatadi. Ishlab chiqarish jarayonida 5-6 tadan turli operatsiyalarni bajarish o'rniga endilikda har bir ishchi bitta yagona tashviriqlarni bajarishi mumkin bo'ladi. Bunday ish kuni davomida o

o'zining malakasiga ko'proq mos keladigan vazifani bajarish bilan band bo'ladi. Kichik korxonalarda ma'lakali ishchilar ko'pincha o'z ish vaqtlarining deyarli yarmini hech qanday ma'lakali talab olmaydigan ishlar: bajirishga sarflaydilar. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarining oshib ketishiga olib keladi. Shuningdek, ishlab chiqarish miqyosining o'sishi bilan ta'minlanuvchi mehnat operatsiyalarining taqsimlashi inkoniyati ishbilar uchun o'z vazifalarini bajarishlarida katta tajriba o'titirishga zoriin yaratadi. 5-6 ta topshiriq bilan band qilingan eng mahorati ishchi ham bu vazifalarning har birini bajarishda o'qodir malakali bo'la olmaydi. Yagona vazifani bajarish inkoniga ega bo'lgach, xuddi shu ishchi ynada umimlirg ishtay oladi. Va nihoyat, mehnat istisolashtiruvining yuqori darajasi ishchi tomonidan bir topshiriqni bajarishdan boshqa birta o'tishdagi vaqt yo'qotilishi holatining oldini oladi.

2. Boshqaruv xodimlarining ixtisoslashtuvi. Ishlab chiqarishning yirik miqyosli, shuningdek, boshqaruv bo'yicha mutaxassislar mehnatidan yaxshiroq foydalanish inkonini beradi. Birlariga 20 nafrat ishchini nazorat qilishga qodir bo'lgan rahbarning mehnati bir necha ishchiga ega bo'lgan kichik korxonada yetarli darajada foydalanilmaydi. Bu holatda ma'muriy apparatni ta'minlash xarajatlari oshimagan holda korxona ishlab chiqarish xodimlarining sonini ikki baravar ko'paytirish mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, kichik firmalar boshqaruvchi mutaxassis mehnatidan bevosita maqsadga muvofiq foydalana olmaydilar. Kichik korxonada sotish masumolari bo'yicha mutaxassis o'z vaqtini boshqaruvning bosh sohalarini masalan, marketing, ishchi kuchi resurslarini boshqarish, maalyaviy boshqarish bo'yicha taqsimlashga majbur bo'lishi mumkin. Operatsiyalar miqyosining kengayishi marketing bo'yicha mutaxassis o'zini mahsulotlarni taqsimlash va sotish ustidan nazorat o'tnatishga to'liq bag'ishlashi mumkinligidan darak berib, boshqaruvning boshqa funksiyalarini bajarish uchun qo'shimcha tayishda tegishli mutaxassislar jali otiladi. Shundayda bu holat samaradorlikning oshishi harada mahsulot birligiga bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlarning pasayishiga olib keladi.

3. Kuptakdan samarali foydalanish. Ko'p holda kichik firmalar ishlab chiqarish jihozlaridan texnologik nuqtai nazaridan asbatan

samarali foydalanishga qodir bo'lmaydilar. Mahsulotlarning ko'pi ishlarini ishlab chiqarish uchun mashinalarni faqat juda yirik va qimmat turuvchi komplekslarda sotib olish mumkin. Buning ustiga, markaz mashinasi jihozlarga surasini foydalanish ishlab chiqarishning katta hajmlarini taqozo etadi. Demak, yaxshi jihozlarni sotib olish va samarali foydalanishga faqat yirik ishlab chiqaruvchilargina erishishlari mumkin. Misol uchun, avtomobilsozlikda ishlab chiqarishning nisbatan samarali usullari yig'ish liniyasi uchun robot texnikasi bitta da murakkab jihozlarning qo'llanishini taqozo etadi. Markaz jihozlarning samarali ishlatilishi uchun, har bir hisob-kitoblarga ko'ra, yiliga 200 mingdan to 400 mingga qadar avtomobil ishlab chiqarish hajmiga erishish lozim bo'ladi. Faqat yirik ishlab chiqaruvchilargina bunday jihozlarni sotib olishlari va samarali foydalanishlari mumkin. Bu holat mayda ishlab chiqaruvchilar uchun muammolarni keltirib chiqaradi. Avtomobillarni boshqa jihozlar yordamida ishlab chiqarish samarasiz va mahsulot hiliga nisbatan ko'proq xarajatlar qilinishiga olib keladi. Biroq, nisbatan samarali jihozni sotib olib, undan ishlab chiqarishning kichik hajmi ushbu turliq foydalanishlik bitta samarasiz va qimmatga tushuvchi yo'l hisoblanadi.

4. **Qo'shimcha turdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishi.** Yirik miqyosdagi ishlab chiqarishning tashkilotchisi qo'shimcha mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun kichik firmaga qaraganda kengroq imkoniyatga ega bo'ladi. Qo'sh qadoqlash bo'yicha yirik fabrika ishlab chiqarish chiqindisidan yelini, o'g'itlar, derivoir mahsulotlar va boshqa shu kabi qo'shimcha mahsulotlarni tayyorlaydiki, kichik firma bu chiqindilarni yarat bo'lmayganligi uchun shunchaki tashlab yaborishi mumkin edi.

Ishlab chiqaruvchilar mehnatini jaxsonlashtirish darajasini oshirish, nisbatan samarali asbob-uskunalaridan foydalanish imkoniyati, chiqindilardan samarali foydalanish kabi barcha texnologik omillar o'z ishlab chiqarish miqyosini kengaytirishga layoqatli bo'lgan tadbirkor korxonidan mahsulot birliyini ishlab chiqarish xarajatlarning pasaytirilishiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, ishlab chiqarishga jalb etilgan barcha resurslar miqdorining 10%ga oshirilishi ishlab chiqarish hajmining nisbatan ko'proq, masalan 20%ga oshi-

shiga olib keladi, qutqatib o'rtoqcha dmiyriy xarajatlar pasayadi. Vayt o'rtoq bilan firmaning ko'ngaytirilishi salbiy qayvachy oqibatlariga, va shundan kelib chiqqan horka, inahaulot birligi ishlab chiqarish xarajatlarning o'rtoqligiga olib kelishi mumkin.

Salbiy miqyos samarasi ruy berishining asosiy salabi yirik hisqynadagi ishlab chiqartivchiga aylangan firmaning faoliyatiga samarali nazorat qilish va shuvofiqashtirishga harakat qilish chog'ida vujudga keluvchi ma'lum boshqaruv qiyinchiliklari bilan bog'liq. Uoqcha katta bo'lmagan korxonada bitta yagona boshqaruvchi eung faoliyatiga doir barcha muhim qarorlarni shaxsna o'zi qabul qilishi mumkin. Firma hajrining yuqori katta bo'lmaganligi tufayli mazkur boshqaruvchi barcha ishlab chiqarish jarayonini yaxshi nashvut qila oladi hamda firma faoliyatining barcha yo'nalishlarini tezlik bilan o'rtoqlatib olishi, o'z qo'l o'atidagilaridan olayotgan axborotlarni osonlik bilan tahlil qilishi, ular asusida aniq va samarali qaror chiqara olishi mumkin bo'ladi. Biroq bunday qulay holat firma miqyosining ko'ngayishi bilan o'zgaradi. Ma'muriy xudimlar va ishlab chiqarish jarayonini alohidalashtiruvchi boshqaruv qatlamlari ko'payib boradi: yuqori sabtariyat korxonadagi harqiy ishlab chiqarish jarayonidan alohidalashtirib qoladi. Yirik korxona miqyosida oqilona qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni yig'ish, nashvutish va qayta ishlash bir kishi uchun izukon darajasidna muvquridu bo'ladi. Boshqaruv apparaturaning chiqartirishlari va ko'ngayishi esa asborot shuvashinovi, qarorlarni nashvutlashtirishdagi muvqurashlarni hamda byurokratik holatni keltirib chiqartib, boshqaruvning tuzli bo'g'inlari korxonidan qabul qilingan qarorlar bir-biriga zid k'riib ehtimoli k'uchayadi. Natijada samaradorlikka pidar yetib, ishlab chiqartishning o'rtoqcha xarajatlari oshadi. Boshqarva aytganda, barcha resurslar miqdorining 10%ga o'rtoq ishlab chiqarish hajrining nashvutshiq ravishda, aytaylik 5%ga o'rtoqligiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'rtoqlatib doimiy ravishda oshuvchi samara. Ba'zi hollarda ijobiy miqyos samarasi ma'siri barham topuvchi ishlab chiqarish hajrni bilan salbiy miqyos samarasini k'uchga kiruvchi ishlab chiqartish hajrni o'rtoqidagi tafavut juda ahamiyatli bo'lishi mumkin. Bu ikkala chegara o'rtoqidagi maydonida

barcha resurslarning 10%ga o'sishi ishlab chiqarish hajrining ham rentonirish taxviri ham 10%ga ko'payishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish mijosining kengayish borishi oluqur iste'solashni talayli hisshqirish bo'yicha mutaxassislar mehuridan nucha yatski foydalanish inkoniyatini beradi. Bu oxir-oqiharda samaralarning oshishi va mahsulot haridiga ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

11.3. Foydaning mazmoni. Foyda normasi va massasi

Korxonaning faoliyatiga baho berishda sotilgan mahsulotlarning hajmi, ularga qilingan sarf-xarajalar va foyda tushunchalaridan keng foydalaniladi.

Korxonalarda tovar va xizmatlarni sotishdan olingan mablag'lar ularning pul tushumlari yoki pul daromadlari deyiladi. Aytaylik, korxonada bir oy davomida 100 ming dona «A» mahsuloti ishlab chiqarildi. Har bir mahsulotning narxi 1000 so'm. Agar barcha mahsulotlar sotilgan ekanida, korxonaning bir oylik pul tushumi 100 mln. so'm ($100000 \cdot 1000$) ga teng bo'ladi.

Biroq, korxonaning pul tushumlarining faoliyatining samaradorligiga baho bera olmaydi. Chunki, bu pul tushumlari qanday xarajalar evaziga chiqarilgisi aks ettirmaydi. Shunga ko'ra, korxona pul tushumlaridan baroma xarajalar ajratib tashlansa qolgan qismini – foyda hisoblanadi. u korxona ishlab chiqarish samaradorligini aniqlashda muhim o'rinni tutadi.

Bundan ko'rinish turibdiki, ishlab chiqarish jarayonida Yaratilgan mahsulot yoki xizmatlarning qiymati sotilgandan keyin ikki qismga: ishlab chiqarish xarajalarini qoplash va foyda qismlariga bo'linadi. Agar yarada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, ishlab chiqarish jarayonida Yaratilgan qo'shimcha mahsulot foydaga aylanadi. Albatta, har bir korxonada olingan foyda miqdori Yaratilgan qo'shimcha mahsulotga teng bo'lmastligi, ko'p yoki kam bo'lishi mumkin. Bu bel soliqlar va boshqa mexanizmlar ta'sirida sodir bo'ladi.

Korxona pul daromadlaridan barcha xarajalar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismini foyda deb yuritiladi. Ayrimi adabiyotlarda bu iqtisodiy foyda deb ham yuritiladi

Bizning muvohhizidagi korxonada «A» mahsulotni ishlab chiqarishining bir oylik xarajatlari 60 mln. so'mni tashkil etgan bo'lsin. U holda, korxonaning bir oylik foydasi 40 mln. so'm (100 mln. - 60 mln.) ga teng bo'ladi.

Foydaning tarkibi quyidagi ikki bosqichdan o'tadi:

birinchi bosqichda foyda ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymatning yaratilish chug'ida vujudga keladi. Yangidan Yaratilgan qiymat tarkibidagi qo'shimcha mahsulot foydaning asosiy manbai hisoblanadi, biroq a hali aniq foyda shaklida namoyon bo'lmaydi;

ikkinchi bosqichda ishlab chiqarish jarayonida Yaratilgan foyda tovarlarni sotilganlar xirig olingan pul daromadi bilan xarajatlarning farqi ko'rinishida to'liq namoyon bo'ladi. Demak, tovar va xizmatlar sotilganida ularning umumiy qiymati pul daromadidir, undagi qo'shimcha mahsulot esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, foydaning haqiqiy muhtar qo'shimcha mahsulotdir. Odatda ishlab chiqarish sohasidagi yirik korxonalar tovarlarni katta hajmda ishlab chiqarib, ularni savdo vositachilariga ulgurji narxlarida sotadilar. Shunga ko'm, ular tovarning ulgurji narxining kamarsidan yuqori bo'lgan hissida foyda oladilar. Demak, **ishlab chiqaruvchi foydasi** (F_{ic}) – bu mahsulot tannarxi (T) va ulgurji narxi (N_u) o'rtasidagi farqdan iborat:

$$F_{\text{ic}} = H_u - T$$

Bundan ko'rinadiki, mahsulot birligidan olinadigan foyda ikkita asosiy omilga bog'liq bo'ladi: 1) mahsulot tannarxi darajasi; 2) ulgurji narxlar darajasi.

Tannarx – bu mahsulotning har bir birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarning pulligi ifodasidir.

Mahsulot tannarxini xarajatlarning asosiy tarkibiy bo'yicha hisoblash mumkin. Misol tariqasi «A» mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxini hisoblab chiqarib (1.2-jadval).

«A» mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxini hisoblash

Xarajatlar	Jami ishlab chiqarish xarajatlari, mln. so'm	1 birlik mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari, so'm
Xomashyo va materiallar	24,0	240
Yeqilg'i va energiya	9,0	90
Ish haqi va ijtimoiy sug'urtalarga ajratmalar	15,0	150
Transport xarajatlari	6,0	60
Hoshqaruv xarajatlari	6,0	60
Jami	60,0	600

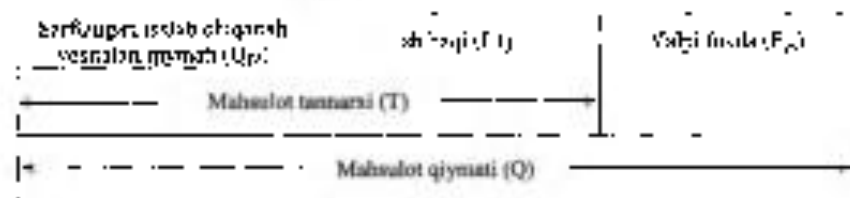
Jadvaldan ko'rinadiki, korxona «A» mahsulotining bir oylik ishlab chiqarish xarajatlari 60 mln. so'mdan iborat bo'lib, jami 1000 dona mahsulot ishlab chiqarilgan. Demak, 1 dona mahsulotning tannarxi 600 so'mga teng.

Har bir korxonaviy xarajatlarning ya'ni tannarxini kamaytirishga harakat qiladi. Mamlakatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida eksport salohiyatini yuksaltirish va milliy iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish ko'p jihatdan tojankorlikni o'rnatish hamda mahsulot va xizmatlar sifatini yaxshilashga bog'liq. Shunga ko'ra, 2016-yilda "Tarmoqlar bo'yicha mahsulotlar tannarxi o'tmash 10 foizga qisqartirilgan bo'lsa-da, kimyo va yengil sanoat, avtomobilsozlik, qurilish materiallari va hoshqa bir qator tarmoqlarning uyatim mahsulotlari qiymatligi sababli boshqaruvlarda raqobatlash ho'ja olmayapti. Ayrim korxonalar zarar bilan ishlamoqda"¹⁰ deb o'rinli ta'kidlandi.

¹⁰ Sh.Mirziyoyev. "Tumandiy talldi, qat'iy tartib-intizam va shaxsiy javobgarlik" har bir taliblar faolligining amaliy qordasi bo'lishi kerak"

¹¹ Mamlakatimizni 2016-yilda iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishning asosiy yuksalish va 2017-yilga muvaffaqiyatli o'tishni ta'minlashning eng muhim usul va yo'nalishlariga bog'langan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan

Bu o'rinda mahsulot tannaxsinin uning qiymatidan farqlashi lozim. Ma'lumki, mahsulot qiymati (Q) o'z ichiga sotilgan ishlab chiqarish vositalari qiymati (Q_{v}) hamda yangidan yaratilgan qiymat (Q_{ya}) ni o'z ichiga oladi. O'z navbatida yangidan yaratilgan qiymat ish haqi (H) va yalpi foydasi (F_{ya}) ajraladi (11.6-rasm).

11.6-rasm. Mahsulot qiymati tarkibi

Foyda miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi ikkinchi omil – korxona o'z mahsulotlarini sotuvchi narx darajasi bo'lib, bu o'rinda mahsulot narxi, qiymati va tannaxsi o'rtasidagi nisbatning bosqich asosiy holatini aks ettirib ko'rsatish mumkin (11.7-rasm).

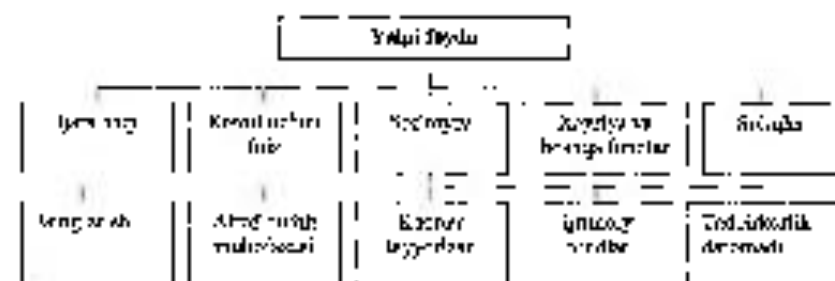
11.7-rasm. Narx qiymati va korxonaning nisbati

Rasmdan ko'rinadiki, birinchi holatda narx mahsulotlar tannaxsidan past darajada o'rnatilib (N_1 daraja), huning natijasida ular zarariga sotilishi mumkin.

Ikkinchi holatda narxning N_2 darajada o'rnatilishi mahsulotni sotishdan olingan pul tashkilotining korxona xarajalariga teng kelishi.

va'ri ishlab chiqarishning faqat o'zini-o'zi qoplashi ta'minlanishi mumkin. Uchinchi holatdagi N_3 narx darajasi ammarxdan yuqori, birinchi holatdan past bo'lib, bunda korxona foydasi tovarda namaj-salanishgan foyda miqdoridan kam bo'ladi. To'rtinchi holatdagi N_4 narx darajasi qiymat miqdoriga teng bo'lib, korxona tovarida namaj-salanishgan harcha foydani oladi. Va nihoyat, beshinchi holatdagi N_5 narx darajasini o'rnatish korxonaga tovar qiymatidan ko'proq pul daromadli olish imkonini beradi. Buni yuqorida keltirilgan misoldagi a va mahsulot qiymati va narxi orqali aniqroq ifodalash mumkin: $N_1 = 500$ so'm; $N_2 = 600$ so'm; $N_3 = 800$ so'm; $N_4 = 1000$ so'm; $N_5 = 1200$ so'm.

Korxona yalpi foydasining taqsimlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi (11.8-rasm).

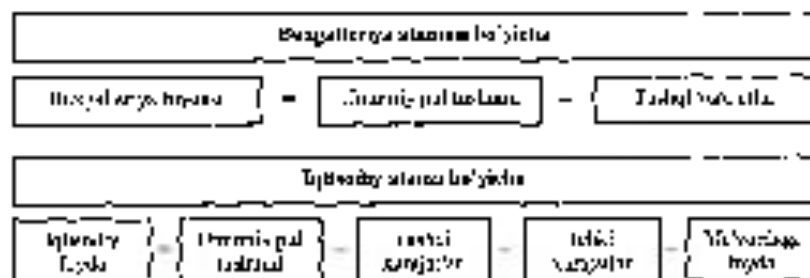
11.8-rasm. Yalpi foydaning taqsimlanishi

Rasmdan ko'rinadiki, eng avvalo yalpi foydadan boshqa iqtisodiy subyektlarga turli to'lovlar amalga oshiriladi. Bu to'lovlarning boshqalarning yer va binolaridagi foydalanganlik uchun ijara to'lovi, qarzga olingan pul mablag'lar uchun to'lanadigan foizni kiritish mumkin. Bundan tashqari, korxonalar davlat va mahalliy boshqaruv organi bjudjetiga soliq to'laydilar. turli hayriya va boshqa turdagi mablag'lar kiritiladi. Mablag'larning qolgan qismi korxona sof foydasini tashkil etadi. U korxonaning ishlab chiqarish va ijtimoiy ehtiyojlarini, shuningdek, ijara to'lovi (ishlab chiqarishni kengaytirishga, atrof-muhit muhofazasi, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash va boshqa maqsadlarga xarajaladi).

Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasini o'zaro farqlash lozim.

Iqtisodiy foyda umumiy pul tushumidan harcha ishli va tashqi xarajatlari, shu bilan birga, me'yordagi foydani chiqirib tashlash orqali aniqlanadi.

Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ishki xarajatlari zariqdoniga ko'pinamda. Bunda ishki xarajalar har doim o'z ichiga me'yordagi foydani ham oladi. Korxona umumiy pul tushumi tarkibidagi umumiy va buxgalteriya xarajatlari hamda foydasining farqlanishini quyidagi tasvir orqali yaqqolroq tasavvur etish mumkin (11.9-rasm).

11.9-rasm. Korxona umumiy pul tushumi tarkibidagi iqtisodiy va buxgalteriya foydasining farqlanishi

Korxona foydasining mutlaq ulqadori uning massasini tashkil qiladi. Foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati va uning foyda hisobalauishi foyda normasi deyiladi.

Analizorda foyda normasini hisoblashning ikki variantidun foydalaniladi. Bular foydaning joriy sarflarga – korxona xarajatlari yoki avvalangan rublag'larga (joriy va aylanma kapital) nisbatidir.

Bular quyidagicha aniqlanadi:

$$1. P' = (P/W) \times 100\%,$$

bu yerda: P' – foyda normasi; P – foyda massasi, W – ishlab chiqarish xarajatlari;

$$2. P = (P/K_{\text{avv}}) \times 100\%,$$

bu yerda: R – foyda normasi; P – foyda massasi; K_{avv} – korxona avanslangan mahlag'ini yoki asosiy va uyushma kapitalining o'rtacha yillik qiymati.

Bizning misolimizdagi korxonaning «A» mahsulot ishlab chiqarishda olgan foyda massasi 40 mln. so'zni, foyda normasi esa 66.7 % (40 mln. so'z / 60 mln. so'z) = 100%) ni tashkil etadi.

Foyda normasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga to'g'ri mutanosib harida ishlab chiqarish xarajatlari yoki avanslangan mahlag'ini qiymatiga teng bo'lishi mutanosibdir. Shu tufayli foyda normasi korxona ish samarasidatligining integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning o'sishiga chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajm o'zgartirgan holda iski yo'l bilan: 1) ishlab chiqarish xarajatlari kamaytirish hisobiga; 2) narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

Xulosalar

1. Ishlab chiqarish xarajatlari – iqtisodiyot nazariyasining eng muhim ilmiy kategoriyalaridan biridir. Uning vazirisi korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan mahsulot ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatlarning miqdori va tarkibini aniqlashdan iborat.

2. Xarajatlarni tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotdan olingan pul tushumi natijada ishlab chiqarish xarajatlari qoplashi, balki foyda olishni ham ta'minlashi kerak. Foyda – tadbirkorlik faoliyatining mazmuni aniqlaydigan, uni barzaxga keltiruvchi omildir. Ammo bu maqsadga erishish ishlab chiqarish xarajatlari bevosita bog'liq. Shuning uchun ishlab chiqarish xarajatlari tadqiq olish iqtisodiy ta'limning muhim bo'g'ini hisoblanadi.

3. Tadbirkor korxona xarajatlari va foydasiga tartibcha yondashadi. Ma'yan xarajatlarni doirasida foyda olishning eng yaxshi imkoniyatlarini ta'minlashi kerak. Ma'yan foyda doirasida esa xarajatlarni shunday optimal darajaga keltirish kerakki, bunda ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish ko'p suri talab emas.

4. Korxona umumiy xarajatlari ikkiga bo'linadi: ishlab chiqarish xarajatlari va umumiy xarajatlari. Ishlab chiqarish xarajatlari mahsu-

larni yaratish uchun sarflanadigan xarajatlardir. Ushbu xarajatlar kor-ashyo, yoqilg'i, energiya, ishchi kuchi, amortizatsiya va boshqalarga sarflanadi. Muamala xarajatlari tovarlarni realizatsiya jarayoni bilan bog'liq bo'lgan anjandir. Ular sof muamala va qo'shisheha muamala xarajatalarga hislinadi. Sof muamala xarajatlari foyda hisobidun qur-lansa, qo'shisheha muamala xarajatlari esa lovar narxiga kiritiladi.

5. Korxona ishlab chiqarish jarayonida foydalanadigan resurslar o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslar hishishi mumkin. Shunga ko'ra xarajalar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi. Tashqi xarajalar korxona ishlab chiqarish jarayonida zarur bo'lib, tashqaridan jalb qilingan resurs va xizmatlarga to'lovlarini o'zlashtirish uchun sarflanadigan xarajatlardir. Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslar bilan foydalanish bilan bog'liq xarajalar ichki xarajalar deyila-di. Bunday xarajalar pul to'kvlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajalar darajasini baholash o'z resurslari qiyuntirish shingis o'xshash resurslarning bozor narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

6. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etish darajasiga qarab deiniy va o'zgaruvchi xarajalar hara farqlanadi. Ishlab chiqari-sh hajmining o'zgarishiga (qisqarishi yoki oshishi) ta'sir etmaydigan xarajalar deiniy xarajalar deyiladi. Deiniy xarajalar ishlab chiqari-sh hajmiga bog'liq bo'lmaydi, uning o'zlashtirishiga hara bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinci hajmida hara mavjud bo'ladi. O'zgaruvchi xarajalar deb ishlab chiqariladigan tovar miqdorining oshishiga yoki kamayishiga bevosita ta'sir qiladi-gan xarajalarga aytiladi. Ishlab chiqarishning har bir darajasida de-i niy va o'zgaruvchi xarajalar yig'indisi umumiy yoki yalpi xarajalarni tashkil qiladi.

7. Korxona ishlab chiqarish hajmini o'stirish uchun qisqa muddatli davrda faqat o'zining o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirishi mumkin. Boshqacha aytganda, qisqa muddatli davr urelig'ida korxonaning ishlab chiqarish quvvatini o'zgarishsiz qola-di, ishlab chiqarish hajmi jonli oshmas, kuni ashyo va boshqa resurs-lar miqdorini ko'paytirish orqali o'zgarishi mumkin. Bunday mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish intensivligini oshirish mumkin.

8. Qisqa muddatli davr - bu korxonaning faqat o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirish uchun taqozo qiladigan davrdir. Uzoq muddatli davr - bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va butun band bo'lgan resurslari miqdorini o'zgartirish uchun yetarli bo'lgan davrdir. Bu yerda ahami ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish quvvatlarining o'zgarishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim turdagi va korxona xususiyatidan kelib chiqib farqlanish mumkin.

9. Korxona pul daromadlaridan sotilgan barcha xarajalar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qisman foyda yoki iqtisodiy foyda deb yuritiladi. Tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha mahsulot esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki foydaning haqiqiy munbar qo'shimcha mahsulotdir.

10. Korxonaning umumiy foydalarini byudjetga (asosan soliq to'lovlar), hukmarga (olingan ssuda uchun to'lov) to'lovlar va boshqa majburiyatlarni chiqarib tashlansa korxona xal foydasi qoladi. Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlanishi natijasida aniqlanadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajalar miqdoriga nisbatan ko'proqdir. Bunda ichki xarajalar har doim o'z ichiga normal foydani ham oladi.

11. Foydaning o'zishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarishiga holda ikki yo'l bilan: yoki ishlab chiqarish xarajalarini kamaytirish hisobiga, yoki xarajalar oshishi hisobiga erishish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ishlab chiqarish xarajatlari - tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilingan barcha sarflar.

Ichki xarajalar - korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanish natijasida vujudga keladigan xarajalar.

Tashqi xarajalar - tashqaridan jalb qilingan resurslarga to'lovlarini umimga oshirishga ketgan xarajalar.

Dohuliy xarajat - ishlab chiqarish hajriga ta'sir olmaydigan, o'zgarishsizlikda ham miqdorini o'zgartirmaydigan xarajalar.

O'zgaruvchi xarajat – ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etadigan xarajotlar.

O'rtacha xarajotlar – mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajotlar.

Qo'shilgan xarajotlar – mahsulotning tayyorlashi qo'shimcha birligini ishlab chiqarishga qilinadigan xarajotlar.

To'g'ri xarajotlar – mahsulot tannasiga bevosita qo'shilib, uning tarkibiga kiradigan xarajotlar.

Kgri xarajat – mahsulot tannasiga ustama bo'lib, o'zgaruvchi bo'lgan xarajotlar.

Iqtisodiy yoki sof foyda – yalpi pul tushumidagi barcha xarajotlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Foyda normasi – foyda massasining ishlab chiqarish xarajotlariga bo'lgan nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish xarajotlarining mohiyatini va tarkibini tushuntiring.

2. Ichki va tashqi xarajotlar o'rtasidagi farq nimadan iboratligini misol orqali tushuntiring.

3. O'rtacha doimiy, o'zgaruvchi va umumiy xarajotlarning mazmuni haqida ularning ahamiyatini tushuntirib bering.

6. Foydaning mazmuni va manbasini tushuntiring.

7. Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasining farqi nimada? Ularning shakllanish tartibini tushuntirib bering.

8. Yalpi foydaning toqsimlash tartibi tushuntirib bering. Mulkiylik va xo'jalik yuritish shakllarining turiligi foydaning toqsimlash tartibiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

9. Foyda massasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni izohlab bering.

10. Ishlab chiqarish resurslari tarkibidagi quyidagi o'zgarishlardan qaysilari to'xtatuvchi davrlagi xarajotlarga kiradi:

a) kompaniya doimi qayta ishlovchi yangi uskunasini o'rnatadi;

b) korxona yana 200 ishchini yollaydi;

v) fermer o'z uchmaskasidan qo'llaniladigan o'g'it miqdorini ko'paytiradi;

g) baholada uchinchi sinema jury qilibadi.

11. Sinfning quyidagi turinci xarajatlarning qaysi turkumiga tegishli ekanligini aniqlang: mahsulot reklamasiga sarflar, kumush chiqargan zayonalar bo'yicha foiz to'lovlari; xom-ashyoga sarflar, ko'chmas mulkka soliq to'lovlari, boshqaruv xodimlari maaishi; ishchilarga ish haqi to'lovlari; amortizatsiya ajratmasi.

12. Quyidagi keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib quyda qurmasini har ikkala usulda hisoblang: umumiy foyda 250 ming so'm ishlab chiqarishi asoslangan – 1250 ming so'm; avanslangan mablag'lar (asosiy va aylanma kapital) - 2500 ming so'm.

Najjalarini qaytarib, ko'rib chiqing.

12-BOB. ISH HAQI VA MEJNAT MUNOSABATLARI

Mamlakatda Yaratilgan milliy mahsulotning taqsimlanish tamoyillari, shakllari, usullari muhim ahamiyat kasb etib, ulardan amalda foydalanish masalalari iqtisodchi-mutaxassislar o'rtasida turli tortishuv, bahs-munozaralarga sahah bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, kishilarning hayot kechirishi va turmush darajasini o'zgartirib beruvchi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu bobda ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq muammolar, ish haqi shakllari va baxor munosabatlari sharoitida uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, ish haqi stavkisini bahqaratuvchi masalalar, shuningdek, mehnat munosabatlari iqtisodiy mazmuni va ularni shakllantirishda turli shartnomalarning va kusha uyushmalarining roli alohida o'rin beriladi.

12.1. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari

Ish haqining mazmunini bay'at tushunib olish uchun eng avvalo Yaratilgan jamii mahsulotning taqsimlanish tartibi to'g'risida tushunuvchi bo'lish kerak. Mamlakatda ishlab chiqarilgan jamii mahsulotning (tovar va xizmatlarning) taqsimlanish tamoyillari bo'yicha turlicha nazariyalar mavjud. Buzor iqtisodiyotiga doir ulahiyatlarning ko'pchiligida «uch omil» deb nomlanuvchi nazariya keng tarqalgan. Bu nazariyaning asoschilaridan biri fransuz olimi J.B.Sey ishlab chiqarishning uch omil» degan g'oyani ilgari surib, unda tovarlarni ishlab chiqarishda mehnat, yer va kapital hah-biravon qatnashadi, ular turmush daromadlari manbaidir va biobarin daromadlar ham shu omillar o'rtasida taqsimlanadi, deb ko'rsatadi. Uning bu g'oyasi ameerikalik iqtisodchi olim J.B.Klarkning «qo'shilgan omil (so'nggi qo'shilgan kapital yoki ishchi kuchi) munomurligi» degan g'oyasiga asos bo'lib xizmat qiladi. Klark o'zining «Boyluklarning taqsimlanishi» nomli asarida Yaratilgan boyluk uchala omil o'rtasida ularning har biri yaratgan mahsulot miqdoriga (ya'ni munomurligiga) qamib taqsimlanadi, deb ko'rsatadi.

Sey va Klark g'oyalariining ijobiy tomoni quyidagilardan iborat:

a) kapital, yer va ishchi kuchi (jori mehnat) ning har uchasi tovar yoki xizmatning nafitligini yaratishda qatnashishi ko'rsatiladi;

b) Yaratilgan natijalik miqdori bilan bu uchala omilning miqdori va umumdarligi o'rtasida bog'liqlik mavjudligi, agar bu uchala o'zaro bir-biriga mos ravishda miqdori va sifat jihatidan o'ssa, tovarlar va xizmatlar hajmi ham ko'payishi asoslanadi.

Ammo bu g'oyalarning kamchiligi ham mavjud bo'lib, ular taxminiy iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

1. Sey va Klark iqtisodiyot nazariyasi hali yetarli darajada rivojlanmagan davrda yashasa, ijod etganliklari uchun tovar va xizmatlarda qiydalgan mehnatning ikki yoqlama o'lasini va qadan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyatini tushunarganliklari natijali, kapital va yer tovar natijaligini yaratishda passiv ravishda qatnashsada, qiyinat yaratmasliklarini, ular faqat oskirisidiga teng, ya'ni amortizatsiya ajratiladigan teng qiymatli yangi tovarga jori mehnat ta'sirida o'tkaziladi, yangi qiymat esa faqat jori mehnat tomonidan yaratilishini tushunib yetib olmaydilar va buntarini ko'rsatib berolmaydilar.

2. Klark tomonidan Yaratilgan qo'shilgan mehnat umumdarligining kamayib borish qonuni turli omillarning bir-biriga mosligi ta'riflanmagan, ko'c-ko'roga xarajalar nshirib berilgan hamda texniy-tehnika taraqqiyoti natijaga to'xtab qolgan davrga (holatga) mos kelib, bozorni zamon rivojlangan barcha iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

3. Sey va Klark aytgandek, hozirgi davrda Yaratilgan buylik, ko'g'itug'li milliy mahsulotning kammasi bu uchala omilning miqdori va umumdarligiga qarab taqsimlanmaydi, balki uning amortizatsiya ajratmaslari, markazlashgan fondlar tashkil qilugundan keyin qolgan qismini shu omillarga qarab uning egalari o'rtasida taqsimlanadi.

Sey va Klarklardan tashqari ayrim olimlar, masalan lassalehilar mehnat hamda boylikning va madaniyatning manbaidir, shuning uchun hamda daromad jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlanishi zarur, deb ko'rsatadilar. Lassalehilar, birinchiidra, boylik faqatgina

mehnatning natijasi bo'lmaydi, uni yanada shu yer (tabiiy resurslari) va kapital bilan qamashishini, ya'ni uning natijaligi butun uchburchak natijasi ekvivalentini tushura olmaydilar. Ikkinchidan, ularning yaratilgan mahsulotini barcha jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlash zarur degan g'oyalari mutlaqo noto'g'ri bo'lib, bunday holatda mahsulotni ko'paytirishga ishlab chiqaruvchilar o'rtasida hech qanday qiziqish bo'lmaydigan o'z-o'zidan natijamandlikdir. Keyinchalik sobiq sotsialistik mamlakatlarda, jumladan sobiq Sovet Ittifoqida muhandislar va darsmuallimlar davlat qo'liga bo'lib, mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi degan g'oya hukmran bo'ldi. Lekin bu g'oya bu uning talablari amalda bajarilmaydi.

Mana shu yuqoridagi aytilgan nazariy fikrlar va amaliy tajribalarni hamda hozirgi davrda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablarini hisobga olib, Yaratilgan mahsulotni taqsimlashning quyidagi asosiy yo'nalishlarini ko'rsatishga harakat qilamiz.

a) umuman olganda mahsulotni, birinbarchin daromadlarni taqsimlash ham deym bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan mulkchilik munosabatlari bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitlari, ya'ni kapitalga mulkchilikning turli shakllari, yerga esa davlat mulki mavjud bo'lgan sharoitda Yaratilgan milliy mahsulot mulk egalari (davlat, jamoa, xususiy, shaxsiy) va ishchi-kuchining egasi bo'lgan ishchi-xizmatchilar o'rtasida taqsimlanadi. Bunda darsmuallimlarning bir qismi albatda umumijamiyat umumidavlat manfaatlarini ko'zlab ish olib boruvchi davlat ixtiyoriga kelib tushadi;

b) milliy mahsulotdan eng avvalo shu mahsulotni yaratishda qatnashgan ishlab chiqarish vositalarining qaytasi, anqirog'i, takror ishlab chiqarishni o'z maqomida olib borish uchun amortizatsiya va asoslangan bo'lgan moddiy vositalar summasi ajratib qo'yiladi, chunki bu summa asosiy ishlab chiqarish vositalarini (asosiy kapitalni) qayta tiklash uchun zarurdir;

v) undan keyin turli xil tabiiy ofat va firqulodda hodisalarning ta'sirini bostirib qolish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni bir maqomda tutib turish amalga oshirishni kafolatlash uchun yuqoridagi fondlari, qariyalar, holalar, nogironlar va turli husulga kam ta'minlangan

oilalarni himoy qilish uchun raqibga barcha ijtimoiy lozimiyatlariga ajratiladi:

g) davlatni boshqarish, mamlakat mudofaa-sini mustahkamlash, aholining tinch hayotini va mehnatini qo'riqlash, mamlakat iqtisodida fan-mudofaa-yatni, ta'lim tizimini, sog'liqni saqlashni rivojlantirish uchun fondlar ajratiladi (bu ajratmalar ko'pdan-ko'p davlat soliqlari tarzida amalga oshirilib, davlat byudjetiga tushiriladi va u yerda qayta taqsimlanib turli yo'nalishlar xarojariga yo'naltiriladi).

Yalpi ichki mahsulotning yuqoridagi aytilganlardan qolgan qismi hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital, yer egalari va ishchi kuchi egalari o'rtasida belgilangan tartib qoidalar asosida taqsimlanadi va jamiyat a'zolarining ixtiyoriga kelib chiqadi. Chunki bu jarayon natijasida ishlab chiqarishda qatnashgan ishchi kuchi egasi va boshqa onislar egalari — mulkdorlarning mahsulotdagi ulushi aniqlanadi hamda ularning omilli daromadlari sifatida shakllanadi. Bu ish haqi, foiz, nafa va foyda shaklidagi daromad turlari ko'rinishini oladi.

12.2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni

Yaratilgan yalpi ichki mahsulotning ma'lum qismi, ya'ni ishchi va xizmatchilarga, ya'ni ishchi kuchi tegishli qismi uning ishlab chiqaruvchilari o'rtasida mahsulotning miqdori, kifati va umimidorligiga qarab taqsimlanadi, bu iqtisodiy adabiyotlar va hujjatlarda ish haqi deb yuritiladi. Ish haqi hozirgi davrda barcha mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham iqtisodchi olimlar ish haqining mazmuniga katta e'tibor beradilar. Ish haqining mazmunini aniqlashda turli iqtisodchilar turli tomondan yondashib, unga har xil ta'rif beradilar.

Masalan, D.Rikardo va T.Maltuslarning «Yashash uchun vosita minimumi» konsepsiyasida ish haqini yashash uchun zarur vositalarning fizologik minimumi bilan bir xil deb hisoblaydilar. Lekin bunday qarash to'g'ri emas. Bu minimum uning ichiga ishchi kuchi shakllanadigan iqtisodiy, ijtimoiy va mudafaa shart-sharoitlar tashkil qilgan ehtiyojlarini ham oladi. Shu bilan birga ishchi kuchi narxining quyidagilarni yashash uchun zarur vositalar miqdorining minimumi bi-

lan aniqlash, ishga yollovchilarning ish haqini mazkur quyil chogan-ridni pasaytirishni istilishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiy jibardan rivojlangan manslakotlarning xo'jalik amaliyotidagi ish haqining darajasini kuzatish shuni ko'rsatadiki, ishchi kuchi bozorida tenl ish haqining o'rtacha darajasi yashash uchun zarur jismoniy vositalar minimumiga qutaganda ancha yuqori darajada o'rnatilgan.

Qiyosatning mehnat nazariyasi (ingliz klassik iqtisodiy iqtisod maktabi, marksistik yo'nalishidagi iqtisodchilar) ishchi kuchini alqida, o'ziga xos tovar deb hisoblaydi. Shu sababli bu nazariya ish haqiga tovar bo'lgan ishchi kuchi qiymatining o'zgarayotgan shakli, ya'ni uning puldagi ifodasi sifatida qaraydi va uni ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ritik hujjat vositalari qiymati sifatida solqilaydi. Mazkur g'oya tarafdorlari ishchi kuchi qiymatiga bir qator umillar, avvalo qishiy shart-sharoitlar, aholining madaniy rivojlanishi, ularning malakasi va ishchi silasini saqlash haqida ularning tabiiy takror ishlab chiqarish shartlari ta'sir qilishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu g'oyada hayotiy ehtiyojlar haqida ularning qondirilish usullari manslakotning ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishida rishilgan darjaga bog'liqligi ta'kidlanadi. Bu fikrlar hozirgi davrda ham ko'pgina ko'zga ko'ringan iqtisodchi olimlar tomonidan ma'qullanib kelinmoqda. Masalan, A.F.Shishkin, U.I.Horisovlar o'zlarining «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida ish haqini ishchi kuchi tovar qiymatining puldagi ifodasi deb ta'riflaydilar³⁴. Bu mualliflar o'z fikrlarini ayoslashda ko'pgina olimlar mehnat jarayoni bilan ishchi kuchining farqiga bormaganligini, shu sababli hozirda mehnat sifatini deb fikr yuritishini tanqid qilib, bozorda mehnat rinas, balki ishchi kuchi tovar sifatida solilishini, bu jarayon yuzaki qaralganda mehnatni haq ta'lashga o'xshash ko'rinishini isbotlashga harakat qilganlar. Lekin ish haqiga «ishchi kuchi qiymatining puldagi ifodasi» sifatida qarashi, aniq ishchi kuchi bozorida ish haqi darajasiga uning umumdorligi, mehnat intensivligi, talab va taklif kabi umillarining ta'sirini yetarli hisobga olmaydi

³⁴ Горисов У.И. Экономическая теория: учеб. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — 544 с.; Шишкин А. Ф. «Экономическая теория». Учеб. для эк. наук 2, М. изд-во «Бизнесс», 1996. 134 с.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasida ayrim muhimlar (jumladan, «Ekonomika» darsliklarida, V.D.Karayev rahbarligida nashr etilgan «Iqtisodiyot nazariyasida hisob va hisobqildar» ish haqqini mehnat narxi sifatida, ayrimlari esa² mehnat bozoridaagi talash va talashning muvazanal narxi sifatida talash etadilar. Bunda, ular asosan bozorda mehnat sotiladi bo'lgan hujjatlar to'g'ri hisobga olinib, asoslanib qo'yiladi. Mehnat ishchi kuchining funktsiya qilishi, uning mehnat maqsadga qaratilgan ishchi jarayon bo'lib, uning na qiymati, na narxi yo'qligi, bu jarayonni bozorga olib chiqib sotib bo'linishi faqat bitta, yoki faqat bitta, iqtisodiy amaliyotda bitta katta qadam ayon bo'lgan va allaqachon isbotlangan narsalardir. Shuning uchun buni isbotlashga harakat qilmaslik ham bo'lish. Lekin bu g'oyaning negizida bir jihatli katta borki, uni albatta hisobga olish zarur. Bu ham bo'lsa ular mehnatni ishchining malakasi, intensivligi va natijasi bilan bog'lashga harakat qilganlar. Ish haqqining mazmuni to'g'risidagi tushirish nazariyasini, (tushirish nazariyasini) va o'z nafaqat iqtisodiyotdagi amaliyotni) amaliyotlarni, quyidagi kalamuslarni chiqarish mumkin.

1. Ish haqi to'g'risidagi nazariyalarda unga bir tomonga yondashish xususiyati mavjud bo'lib, uning munokarati va kuf' qiymati iqtisodiy jarayon e'tanligi ma'lum darajada e'tibordan chetda qolgan. Lekin bu nazariyalarning har birida ish haqining yoki bu munokariga to'g'ri ta'bir berilgan bo'lib, ularda foydalanish mumkin bo'lgan ijobiy muqarrar mavjiddir.

2. Ish haqining umumiy darajasi har doim har bir ma'mulakatda iqtisodiyotning erishgan darajasiga, ya'ni umumiy mehnat sur'alariga, milliy mahsulot hajmiga, ularning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdoriga bog'liq bo'ladi. Chunki shu mahsulatlarning har qaysi

¹¹ Митрополитов К.Р., Боро С.А. Экология. Природные ресурсы и политика. Т.2. М.: Ресурсы, 1992, 156-6. Экологическая теория. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. Под ред. В.Д.Каганова. М.: Гуманитар. изд. центр ВРАУС, 2006, 175-6.

[illegible]

mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi. Shuning uchun ham u turli mamlakatlarda turli miqdordagi bo'ladi.

3. Ish haqining miqdori ishchi kuchini takror ishlab chiqarishga, ishchining o'zini, oila a'zolarini boqishga yetadigan darajada bo'lishi lozim.

4. Ish haqining miqdori va darajasi ishchi kuchining amaliyati, uning mehnati unumdorligi bilan bog'liq bo'ladi.

5. Ish haqining darajasi har bir firma yoki korxondagi ishlab chiqarishning erishgan darajasi bilan, ya'ni ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi va bir ishchiga to'g'ri kelgan miqdori bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham u mehnat miqdori, malakasi bir xil bo'lsa-da, turli korxonalarda turlicha miqdorda bo'lishi mumkin.

Ushbu xulosalardan keyin ish haqining mazmuniga ta'rif berib aytish mumkinki, **ish haqi — ishchi va xizmatчилар mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan ulashgan ulushining puldagi ifodasidir.**

Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan zaruriy mahsulot bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki ish haqi uning asosiy qismini tashkil etadi.

Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatчиларning turmush va mehnat sharoitini yaxshilash. Boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir.

Afzaila ishchi kuchini takror hosil qilishda ish haqidan tashqari foiz, rent, foyda, dividend, turli imtiyozlar va nafazatlarining ham roli bor. Ish haqining mazmunini to'liqroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarur.

Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi muas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi ehtimolligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. **Nominal ish haqi — bu ma'lum vaqt davrida olingan pul summasi yoki pul shukldagi ish haqi.** Misol uchun, mexanika zavodi ishchisi yanvar oyida 200 ming so'm, fevral oyida 190 ming so'm, mart oyida 220 ming so'm ish haqi oldi. Bular nominal ish haqi hisoblanadi.

Real ish haqi — bu nominal ish haqi summasining qanchalik tovarlar va xizmatlar miqdorini sotib olishga yetadigan quvvatidir. Boshqacha aytganda real ish haqi — bu nominal ish haqining «xarid qilish» qobiliyotidir. O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqi miqdoriga va xarid qiluvadigan tovarlar (va xizmatlar) narxiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri munosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar darajasi darajasiga teskari munosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_p = \frac{V_n}{P},$$

bu yerda: V_p — real ish haqi; V_n — nominal ish haqi; P — xalqning buyumlari va xizmatlarning narx darajasi.

Bizning misolimizda ishchining nominal ish haqi yanvar oyiga nisbatan fevral oyida 95 foizni, mart oyida 110 foizni tashkil etgan edi. Real ish haqi darajasining o'zgarishini aniqlash uchun esa iste'mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi to'g'risida ma'lumot zarur bo'ladi. Aytaylik, narx darajasi yanvar oyiga nisbatan fevralda 1,08, mart oyida esa 1,2 baravar oshgan bo'lsin. U holda ishchining real ish haqi fevral oyida 176 ming so'mni, mart oyida esa 183 ming so'mni tashkil etadi. Ya'ni, ishchining real ish haqi yanvar oyiga nisbatan fevral oyida 88 foiz, mart oyida 94,5 foiz darajasida bo'ladi.

Real ish haqi darajasiga tovarlar va xizmatlar narxidan tashqari belgilangan soliqlar miqdori va boshqa turli sharoitlar ham ta'sir qiladi. Masalan, soliq turkumi va miqdori qancha ko'p bo'lsa real ish haqi shuncha pasayadi, yoki aksincha.

Nominal ish haqi ishchining olish tushgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa uning iste'moli va farovonlik darajasini aks ettiradi.

Ish haqi ulushi daromadlarning asosiy tarkibiy qismlaridan birini tashkil qilib, u istiqbolida ham o'zining yetakchi roli saqlab qoladi.

O'zbekiston iqtisodiyotida keyingi yillardagi o'rtacha nominal hisoblangan ish haqi miqdorlarining o'zgarishini quyidagi jadval ma'lumotlari orqali ko'rish mumkin (12.2-jadval).

Birinchi Prezidentimiz tomonidan mamlakatimizdagi real ish haqini oshirish masalalari ilgari yuritib, real ish haqining oshishi bo'lganligining qanday sur'atlarla rivojlanayotganini, mamlakatning moliyaviy ahvoli namozdalanayotganini, munosib monetar siyosat qanday amalga oshirilayotganini yuqori aks ettirilgan o'ziga xos ko'rgaz va ko'rsatkichlar, deb ta'riflandi.

12.1-jadval

“O‘zbekistonda o‘rtacha nominal hisoblangan ish haqi”

Yillar	Davlatning so‘nagi oydagi o‘rtacha nominal ish haqi miqdori, so‘m	O‘tgan yilga nisbatan o‘sish sur‘ati
2005	108609,9	1,72
2006	133940,1	1,69
2007	270575,9	1,47
2008	418126,5	1,54
...	...	...
2012	105600	2,38
2013	120310	1,21
2014	136600	1,14
2015	154900	1,13

Mamlakatimizda ish haqi darajasining oshib borishi hisobiga ishlayotgan har bir ishchiya to‘g‘ri keladigan o‘rtacha ish haqi darajasi ham oshib bormoqda (12.2-jadval). Bu esa aholi daromadlarining yildan yilga oshib borayotganligidan dalolat beradi.

*Xususiy tadbirkorlik va qishloq xo‘jaligini hisobga olingan holda

“2015-yilda iqtisodiyotimizni yuqori sur‘atlar bilan barqaror rivojlantirishga erishganimiz aholi daromadlarini yanada ko‘paytirish, odamlarimizning hayot darajasi va sifatini oshirish uchun muvaffaqiyatli amaliyot yaratdi.

“ Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistik qo‘mitasi ma’lumotlari

Byudjet tashkilotlari xodimlarining ish haqi, pensiya va stipendiyalar 23,9 foizga, aholi jon boshiga jami real daromadlar esa 9,6 foizga oshdi⁸⁹.

12.2-jadval

Mamlakatimizda bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ish haqining darajasi⁹⁰

Ko'rsatkichlar	2012	2013	2014	2015
Respublika bo'yicha jami^a	1078,4	1203,1	1366,9	1549,6
Sanoat	1599,7	1907,1	2183,9	2456,1
Qurilish	1510,9	1857,3	1988,8	2237,5
Transport va aloqa	1496,5	1649,1	1855,1	2034,5
Savdo va umumiy ovqatlanish	1136,1	1212,3	1304,0	1450,7
Uy-joy kommunal xo'jaligi, aholiga umumiy xizmat ko'rsatishning o'rtacha chiqarish to'g'ri ^b	889,2	1067,3	1272,1	1575,5
Sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, sport va ijtimoiy ta'limot	827,1	851,7	958,3	1100,0
Ta'lim, madaniyat, san'at, fan va ilmiy xizmat ko'rsatish	919,9	935,7	1057,2	1226,5
Moliya, kreditlash va sug'urtalash	1213,6	1438,3	1664,1	2037,8
Boshqalar	706,5	881,1	1073,4	1188,8

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2012-yilda Respublikamizda o'rtacha ish haqi darajasi 1078,4 ming so'mni tashkil qilib, shundan sanoat

⁸⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2015 yilda ijtimoij- iqtisodiy rivojlantirish yukurli va 2016-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturining eng muhim natijalar yomiridagi lug' hujjatlangan vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi nu'uzoni. Hosh nuzaratini a – O'zbeki y qiyinchiliklarga yashanadigan, ulib boriyotgan osholotlarni, iqtisodiyotimizda tashkiliy o'zgarishlarni lozuli davom ettirish, asosiy tashkiliy, kichik biznes va tadbirkorlikka yozinda keng yul ochib berish hisobidan oldinga yurishdir // Xalq o'zi, 2016 yil 15 yanvar.

⁹⁰ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

(1599,7 ming so'm), qurilish (1510,9 ming so'm), transport va aloqa (1496,5 ming so'm), savdo va umumiy ovqatlanish (1436,1 ming so'm) va moliya kreditlash va sug'urtasi (1213,6 ming so'm) tarmoqlarida o'rtacha ish haqi darajasidan yuqori bo'lgan bo'lsa, boshqa tarmoq va sohalar Respublikamiz o'rtacha ish haqi darajasidan past bo'lgan. 2015-yilda bu ko'rsatkichlar Respublika miqyosida o'rtacha ish haqi darajasi 1549,6 ming so'mni tashkil qildi, shundan savmat (2456,1 ming so'm), qurilish (2217,5 ming so'm), transport va aloqa (2034,5 ming so'm), savdo va umumiy ovqatlanish (1959,7 ming so'm), moliya kreditlash va sug'urtasi (2627,8 ming so'm) tarmoqlaridagi ish haqi darajasi respublika o'rtacha ish haqi darajasidan yuqori ko'rsatkichiga ega bo'lib, boshqa tarmoqlarda esa bu ko'rsatkich respublika o'rtacha ish haqi darajasidan kam bo'ldi.

12.1. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari

Ishlab chiqarishning texnik asoslari, ishchilar mehnatining mazmuni, ularga berilgan berish va kasb-hunariga o'rgatish bo'yidagi o'zgarishlar muvosiporti bilan ish haqi shakli va tizimlari ham o'zgarib boradi. Ish haqini tashkil etishda uning ibtidoiy asosiy shakli — vaqthay va ishlay shakllari hisoblanadi. Vaqthay ish haqi xodimning malakasi, mehnatining sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'linadigan ish haqidir. U odatda mehnatning natijalarini muqimori aniq hisoblash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, balki ular muayyan vazifalar doirasini bajarishi bilan belgilanadigan vaqtda (masalan, injener-texnik xodimlar va xizmatkorlar, sozlovchilar, elektrontexniklar va shu kabilarga haq to'lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining har bir birligi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog'liq bo'lmagan paylarda (masalan, konveyerlar va avtomat liniyalarda ishlash) qo'llaniladi. Ishlay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori va sifati yoki hajriga qarab belgilanadigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun to'linadigan ish haqi miqdori tarif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish miqyoriga laqsonlash yo'li bilan aniqlanadi.

Ish haqi tizimi o'z ichiga haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari majmua miqdori.

- to'g'ri ishbay haq to'lash tizimi;
- ishbay-mukofotli haq to'lash tizimi;
- ishbay-progressiv haq to'lash tizimi.

To'g'ri ishbay haq to'lash tizimida ishlab chiqarish me'yori qay darajada bajarilishidan qat'iy nazar, ish haqi yagona miqdordagi birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha to'lanadi. **Ishbay-mukofotli haq to'lash tizimi** bir qancha ko'rsatkichlar, masalan, reja to'rtbittig'idan ortiqcha hajmda ishlab chiqarilganligi, yuqori sifat darajasi ta'minlanganligi va boshqalar uchun mukofot beshchi miqdordagi birligi **Ishbay-progressiv haq to'lash tizimida** ishchining belgilab qo'yilgan me'yordan rasida ishlab chiqarish mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tartib bo'yicha ish haqi beriladi, me'yordan yuqoriga esa oshirilgan haq (tarif) bo'yicha pul to'lanadi. Ishbay ish haqi tizimida yakka tartibdagi, jumma va ijara pudratida qo'llaniladigan mehnatga haq to'lash farqlanadi. Bunda olingan tayyor mahsulot uchun uning sifati va ishlab chiqarish chiqimlarini hisobga olib haq to'lanadi. Haq to'lashning jama shaklda ish haqi birligi, sex va hoshqa bo'linmalarining yotoyord mehnat natijalariga bog'liq qilib qo'yiladi. Bunda har bir xodim faqat o'ziga berilgan shaxsiy to'lovlarga qayta e'tibor, balki shu bilan birga bo'linmalarining barcha ish hajmini barcha bajarishdan manfaatdurlar bo'ladi.

Ishchilarning ish haqini tabagallashtirish eng avvalo davlat tarifi tizimi yordamida amalga oshiriladi. **Tarif tizimi** turlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turleri, turli to'ladagi xodimlar mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasini tartibga solib turuvchi me'yorlar majmuidir.

Tarif tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tarif-malaka ma'lumotnomalari;
- tarif stavkalari;
- tarif so'zbalari;
- ish haqiga nisbatan qo'llaniluvchi turli ko'efficientlar.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari aytilgan kasblar va mehnat turlarining har bir turligiga, u yoki bu aniq ishni bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'lib, ularda me'yoriy

yan i-shini tatiblash uchun qo'yiladigina razryadlar ham ko'rsatiladi.

Tarif vertikalida razryadlardan ush-qari tarif ko'effitsientlari ham ko'rib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif ko'effitsienti hamma vaqt birga teng bo'ladi).

Tarif stavkalari tegishli razryadga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lgan ishchilarga turli stavkasiga **qo'shimcha haqlar** belgilanadi. Tarif stavkalariga ustamalar shaklidagi haq (razryadlar bo'yicha farqlantirilgan) kashiy ma-homi uchun belgilanadi.

Alohida tarmoqning iqtisodiyotdagi ahamiyatiga qarab amalda ish haqini va transab muomxlarini farqlantirish ishlari amalga oshiriladi. Bunda namaklar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yetakchi tarmoqlarga tajribali, malakali kadrlarni jalb etish, bu tarmoqlarda ishchi va xizmatchilar tarkibi barqaror bo'lishini ta'minlaydigan sharoitlarni vujudga keltirish maqsad ko'zlanadi.

Respublikamizda ham tarif tizimi orqali ish haqi tashvishlashtirilib, turli kasblar va ish turlari uchun ish haqi to'lashning yagona razryadlari aniqlangan. Norxlar o'sishi bilan minimum ish haqi darajasi (1-razryad) hamda barcha razryadlar ular o'rtasidagi nisbat saqlan-gan holda oshirib beriladi. Masalan oxirgi o'zgarish, 2016 yilning 1-oktyabridan boshlab Respublikamizda ish haqining minimal darajasi uyiga 149775 so'm qilib belgilanib, boshqa razryadlarga to'g'ri keladigan ish haqi summasi ham shunga mos ravishda oshiriladi (12.3-jadval).

O'zbekiston Respublikasida davlat xizmatdoshlarining moddiy va ijtimoiy ta'minotini tubdan rtkonillashtirishga hamkor qilinmoq-da. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida 2017–2021-yillarda rivojlanishning strategik yo'nalishlariga bag'ishlangan *Harmonika*¹² - aholining real pul daromadlarini va xarid quvatini oshirish, kam

¹² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harmonika strategiyasi to'g'risida"gi PQ-1967-sundi Farmoni. 1-qisqa, 41-bandi.

ta'minlangan oilalar sonini va aholining daromadlari bo'yicha farqlanish darajasini yanada kamaytirish;

- byudjet muassaslarini xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini inflyatsiya sur'atlaridan yuqori miqdorda izohlab olishish kabi yozilishlar belgilangan.

12.3-jadval

Yurtimizdagi eng kam oylik ish haqi miqdorining o'sishi¹⁾

Qachundan	Miqdori	Prezident Farmoni
01.08.2010 dan	45 215 so'm 1,2 baravar oshirildi	09.07.2010 PF-4224-so'm
01.12.2010 dan	49 735 so'm 1,1 baravar oshirildi	15.11.2010 PF-4253-so'm
01.06.2011 dan	57 200 so'm 1,15 baravar oshirildi	07.07.2011 PF-4332-so'm
01.12.2011 dan	62 920 so'm 1,1 baravar oshirildi	01.11.2011 PF 1277 son
01.08.2012 dan	72 355 so'm 1,15 baravar oshirildi	05.07.2012 PF-4450-so'm
01.12.2012 dan	79 590 so'm 1,1 baravar oshirildi	09.11.2012 PF-4462-so'm
15.08.2013 dan	91 530 so'm 1,15 baravar oshirildi	11.07.2013 PF-4547-so'm
15.12.2013 dan	96 105 so'm 1,05 baravar oshirildi	03.12.2013 PF-4582-so'm
01.07.2014 dan	107 615 so'm 1,12 baravar oshirildi	31.07.2014 PF 4639 son
15.12.2014 dan	118 400 so'm 1,1 baravar oshirildi	31.11.2014 PF-4672-son
01.08.2015 dan	130240 so'm 1,1 baravar oshirildi	26.08.2015 PF-4751-son
01.10.2016 dan	149775 so'm 1,15 baravar oshirildi	22.09.2016 PF-4873-son

¹⁾ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

12.4. Mehnat munosabatlari o'rtasidagi ijtimoiy muammoni va kasaba uyushmalarining roli

Mehnat munosabatlari — ish beruvchilar va yollanma ishchilar o'rtasidagi mehnat sharoitlari va mehnatga haq to'lash bo'yicha munosabatlardir.

Ishni yollash bo'yicha korxona ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi munosabat mehnat sharoitlari yordamida shakllanadi. **Mehnat sharoitlari** — korxona ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha munosabatlarni namoyon etuvchi va tartibga soluvchi huquqiy hujjat. Mehnat sharoitlari asosan ish haqi stavkasi, mo'yordan ortiqcha bajarilgan ishlarni to'lab stavka, dam olish kunlari va tashvishlar, pensiya fondlari va sug'liqni saqlashga ajratmalar hamda barchalarning o'zgarishini hisobga olib iste'mol saviti qiymatini tartibga solish to'g'ri jihatlarni o'z ichiga oladi. Keyin mehnat sharoiti masalalari qarab chiqiladi. Nihoyat, qator tashvish masalalar hal qilinadi. Odirda kelishuv bir necha yilga foydalanish uchun yilga j'z'lanadi. Ayrim hollarda davlat ham korxona ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga, masalan, ish tashlash masalalariga tegishli munosabatlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ammo ish tashlash huquqi «iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar haqidagi xalqaro paktda mustahkamlangan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar jumlasiga kiradi.

Ko'pchilik mamlakatlarda mehnat munosabatlari rivojlanishida bosh masala ishchilarni ijtimoiy kafolatlashga, ishlovchilarning mehnat sharoitini yaxshilash va ish haqini oshirish imkoniyatlari bilan bog'liq masalalar hisoblanadi. Bu muammolarni hal qilishda asosiy rol kasaba uyushmalariga tegishli bo'ladi. Aksariyat ishchi kuchli bozorlarida ishchilar o'zlarining ishchi kuchini kasaba uyushmalari orqali jamoa bo'lib «sotadilar». Kasaba uyushmalari nisbatan ko'p sonli ishchi yulluvchilar bilan muvokaralar olib boradi va ularning asosiy iqtisodiy vazifasi ish haqini oshirishdan iborat bo'ladi. Kasaba uyushmalari bu maqsadga turli xil yo'llar bilan erishishi mumkin.

1. Ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirish. Kasaba uyushmalar muqim mazarilarni ish haqini oshirishning eng qulay usuli ishchi kuchi-

ga bo'lgan talabni kengaytirish hisoblanadi. Ishchi kuchiga bo'lgan talabning o'rtishi natijasida ish haqi stavkasi ham, isbehi o'rinlari soni ham ortadi. Kasaba uyushmalari bu talabni belgilovchi bu yuki bir necha omillarni o'zgartirish yo'li bilan isbehi kuchiga bo'lgan talabni kengaytirishlar mumkin. Xususan, ular quyidagilarga erishishga harakat qiladilar: 1) ishlab chiqariladigan mahsulot yoki ko'rsatiladigan xizmatga talabni oshirish; 2) mehnat unumdorligini oshirish; 3) isbehi kuchi bilan birlashmada foydalanadigan boshqa ishlab chiqarish omillari harakatini o'zgartirish.

2. Ishchi kuchi taklifini qisqartirish. Kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini qisqartirish yo'li bilan ish haqi stavkasini oshirishlari mumkin. Bunga quyidagi yo'llar bilan erishiladi: a) immigrat siyoni cheklash; b) bolalar mehnatini qisqartirish; v) pensiyaga muddarida chiqishni qo'llab-quvvatlash; g) ish haqini qisqartirishga yordam berish.

Bulardan tashqari kasaba uyushmalari tadbirkorlarni o'z a'zolarini ishga yollashga majbur qilib, isbehi kuchi taklifi ostidagi to'liq muvoin o'rnatadi. Kasaba uyushmalari o'z a'zolari sonini qisqartirish siyosati erdagi (mushuk, uzoq muddatli o'qitish, yangi a'zolarni qabul qilishni cheklash yoki taqablang) isbehi kuchi taklifini sam'iy ravishda qisqartiradi. Bu, o'z navbatida, ish haqi stavkasining o'rtishiga olib keladi.

3. Kuch bo'yicha talab darajasini oshirish. Bu ma'lum mehnat turi taklifini cheklash vositasi hisoblanadi. Bunda kasaba uyushmalari korxona ma'muriyatiga ma'lum kasbdagi ishchilar soni ko'rsatilgan talablarga javob bergan tugirda ishga qabul qilishga ta'sir ko'rsatadi. Bu talablar o'z ichiga ishchining ta'lim darajasi, mutaxassislik bo'yicha ish staji, jumha natijasi va shaxsiy xususiyatni oladi.

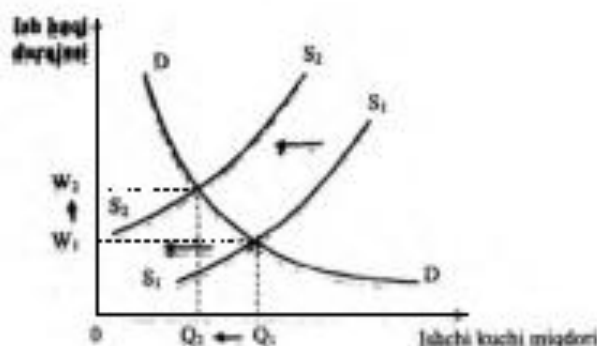
4. Kasaba uyushmalari jamoa shartnomalari tuzishda muvoin holatga ega bo'lgan tadbirkorlarga qarshilik ko'rsatish yo'li bilan ham ish haqi stavkasini oshirishga erishish mumkin. Muvoin natijasida ish haqini oshirish bilan ish haqi to'liq qo'shimcha xarlar, yangi isbehi kuchini yollash natijasida olinadigan qo'shimcha mahsulot hajmidan ortiq bo'ladi.

Kasaba uyushmalari o'zlarining iqtisodiy vazifasini amalga oshirishlarida muvoinning himoya qilinyotgan mehnatkashlar jamoasi o'z ichiga ishchi iqtisodiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yopiq

(kor) yoki oshiq (kor) torda tashkili etilishi mumkin. Yopiq tunda kasaba uyushmalari ish haqi darajasini oshirish uchun ishchi kuchini taklifni qisqartirishga harakat qiladilar. Bu ko'proq ma'lum kasb egalari, masalan, dasturxonlar, d'ishi uyuvchilar, elektr payvandchilar kabilarni o'ziga birlashtiruvchi bosh kasaba uyushmalari tarzida tashkil topiladi. Bosh kasaba uyushmalari ish barmochilarni faqat markaz kasaba uyushmasiga a'zo bo'lgan ishchilarni yo'lasiga majbur etib, shu orqali ishchi kuchini taklifni ustidano tayinlash o'rnatadilar. Zamon bosqich kasaba uyushmasiga a'zolikni qisqartirish orqali ishchi kuchini taklifni sun'iy yo'l bilan qisqartiradilar. Bunda ular quyidagi yo'llardan foydalanishlari mumkin:

- o'qitish, kasaba tayyarlash quiddatini qashish;
- kasaba uyushmasiga a'zo bo'lish shartlarini oshirish;
- yangi a'zolikni qabul qilishni cheklash yoki umuman to'xtatish va hosil qilish.

Bu taliblar asosida ishchi kuchini taklifni qisqartirish hamda ish haqi darajasini oshirish jarayonini quyidagi rasim orqali ko'rish mumkin (12.1-rasim).

12.1-rasim. Yopiq tunda kasaba uyushmalarining ish haqi darajasini oshirish

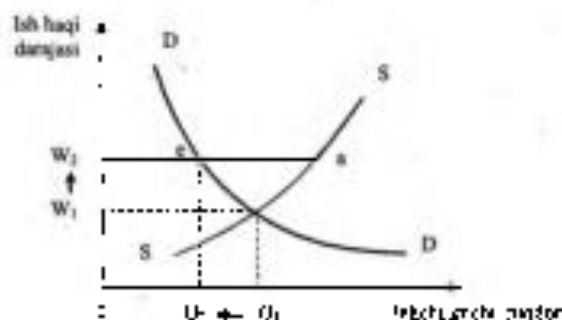
Rasmdan ko'rinadiki, kasaba uyushmalari ishchi kuchini taklifni dan ga qadar qisqartirish orqali ish haqi darajasini dan ga qadar oshirishga orishadilar. Biroq, ishchi kuchini taklifining pasayishi yolg'iz ishchilar sonining dan ga qadar qisqartirishga olib keladi.

Afsariyda kasaba uyushmalari o'z a'zolari sonini cheklashga harakat qilmaydilar. Aksincha, ular barcha mavjud yoki keyinchalik yollanuvchi ishchilarni birlashtirishga harakat qiladilar. Bu ochiq turdagi yoki tarunog kasaba uyushmalari debun xos bo'lib, tarunogdagi barcha ishchilarni, ularning mulakasidan qat'iy nazar, o'z saflariga a'zo bo'lishiga intiladilar. Bu o'rinda, agar kasaba uyushmasi a'zolari faqat malakali mutaxassislardan tarkib topsa, uni yopiq tarzda tashkil etish ham mumkin bo'ladi.

Chunki ish beruvchilar bu qadar katta miqdordagi malakali mutaxassislarni ishdan bo'shatib, ular o'rniga boshqalarini qibul qilib sh imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Biroq, o'rniga malakasiz yoki past malakali ishchilarni birlashtirgan kasaba uyushmasi a'zolikni cheklay olmaydi, hunday holatda ish beruvchilar bu ishchilarni kasaba uyushmasiga a'zo bo'lnagan ishchilar bilan almashtirish imkoniyatiga ega bo'lib, bu holat kasaba uyushmasining amal qilishi zaruratini yo'qqa chiqaradi.

Agar tarunog kasaba uyushmasi mazkur tarunogdagi deyarli hamma ishchilarni birlashtira olsa, u katta ish haqi darajasi bo'yicha shartnoma tuzishda kasaba uyushmalari katta ma'muriyatni o'z ta'siri ostida ushlab tura oladi. Ma'muriyat tomonidan ularning shartlari inkor etilgan holda, ishchilarni ish tashlashga undash orqali kasaba uyushmalari katta ma'muriyat kuchli ta'siridan to'liq nashvun yetishi mumkin.

Ochiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'siri quyidagi rasv orqali ko'rish mumkin (12.2-rasv).

12.2-rasv. Ochiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'siri

O'zbiq tordagi yoki tarmuq kasibi uyushmasi deyarli barcha ishchilarni o'z tarkibiga kiritish orqali ishchi kuchi taklifi nazorat qilib, ish haqi darajasini erkin inqobul shartitidung dan ga qadur osbira-dilar. Natijala ishchi kuchi taklifi ogri chizig'f SS dan ga siliydi. ish bngi darajisida ish beruvchular bandlik darajasini dan ga qadur qisqartiradilar.

Hozirgi zamon mehnat munosabatlarini o'zide davlatning ta'sirini ham aks etaradi. Davlatning qozuvchilik faodiyati mehnat munosa-batlarining barcha tomonlarini qararab oladi. U unfaqat iqtisodiyot davlat sektorining ishchi kuchiga bo'lgan talabini biddiradi, balki uni xusasiy sektordn bnt. turibga seladi, milliy iqtisodiyot miqyosidu ishga yollashning asosiy o'lehanalarini aniqleydi.

Mehnat munosabatlarigun davlatning ijtimoiy dasturlari kam ta'minlangan oilalarga yordam, ishajilik bo'yicha nafaqa, har xil ijtimoiy to'lovlar, pensiya ta'minoti va boshqalar) kattu to'sir ko'rsatadi. Bu dasturlar bozor tashlikasi yuqori bo'lgan davlatlarda uladining ij-timoiy-iqtisodiy ahvolini barqurorlashtirishga ma'lum bir darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning ishchi kuchi bozoridagi vositachilik roli bnt mehnat munosabatlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jami-bulm, o'ziga qisman ishchi o'rinlarini qidirish va tavsiya qilish bntidu ishga joylashtirish bo'yicha munatimilliy dasturni ishlati chiqarish vaz-i-lalarini oladi. Ishchilarni o'g'irish va quyta tayvortlashning davlat tizini bozorning o'zgaruvchan talablariga tez moslashishga imkon beradi.

Marakalarimizdu kasaba uyushmalari faodiyatini takomillastiri-sh, Keksa avlodni qo'llab-quvvallashtirish va manvili ijtimoiy himoya-sini kengaytirish homisida ish beruvchilar va kasaba uyashmalarining mas'uliyatini oshirish hamda keksearni moddiy qo'llab-quvvallashtirish maqashtida ularning oldiga bir qator vazifalarni qo'yish ko'zida tutil-moqda. Jumladan:

"Jumla shartnomalari va kelishuvlarni orqali kekse avlod vakillarini ma'naviy va moddiy qo'llab-quvvallashtirishga qaratilgan quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish; 15 ming nafar pensiya yoshidagi shaxslarga pensiyang chiqishdan oldin bir yolla moddiy yordam berish va ularni qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlash; 14 ming nafar

vaqtinchi yubiley sanalari munosabati bilan qonunbaho sovg'alari topshirish: 55 ming nafar ishlabuvchi pensionerlarga (kassalarning shahar aholislariga) moddiy yordam berish³⁴.

Ushbu hajmli ish lozim bo'lgan ishlabuvchi xarajatlarga 2000.0 mln. so'm ajratilgan bo'lib, shunday ish barmovchilar rahbarligi - 7000.0 mln.so'm, Kasaba uyushmalari rahbarligi esa - 1000.0 mln.so'mni tashkil etadi.

Xulosa

1. Mahsulot va daromadlarni taqsimlash ham doim bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan mulkchilik munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitlari, ya'ni kapitalga mulkchilikning turli shakllari mavjud bo'lgan, yerga ega davlat mulki bo'lib turgan sharoitda yaratilgan milliy mahsulot muq ega (davlat, jamoa, xususiy, shaxsiy) va ishchi kuchining egasi bo'lgan ishchi-xizmatkchilar o'rtasida taqsimlanadi.

2. Yaratilgan yalpi ishchi mahsulotning unda ishlab chiqaruvchilari o'rtasida mehnatning miqdori, sifati va umumiylikligiga qarab taqsimlanadigan qismi ish haqi deb yuritiladi.

3. Ish haqining asosiy vazirligi ishchi va xizmatkchilarning hayot va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, uchunlar me'yori bilan, iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir.

4. Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi muas, balki unga qancha tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muas. O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqiga va turid qilinadigan tovarlar narxiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi, boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri mutanosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir.

5. Real ish haqi uch amol bilan aniqlanadi; birinchilasi, nominal

³⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyulidagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha davlat strategiyasi to'g'risida"gi. PF 4917 sonli Farmoni, 8-ilova. № 3.5.

ish haqining miqdori bilan; ikkinchidan, amalidagi soliqlar yuki bilan; uchinchtidan, iste'mol tovarlari narxlarini darajasi bilan.

6. Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo davlat tartib tizimini yordamida amalga oshiriladi. Tarif tizimini yordamida tarmoqlar va munimakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli turlardagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatkorlarning ish haqi darajasi tartibga solib tartiladi.

7. Korporativ munimakatlarda mehnat munosabatlarning rivojlanishidagi ishsizlikni ijtimoiy kafolatlash, ishtirokchilarning mehnat sharoitini yaxshilash va ish haqini oshirish imkoniyatlari bilan tug'liq mas'mulorni hal qilishda kashib uyushmalari asosiy rol o'ynaydi.

8. Kasaba uyushmalari o'zlarining xizmatdagi vazifalarini amalga oshirishlarida manfaatlar himoyi qitonyotgan mehnatkashlar guruhlarning kasbiy ixtisosligi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yopiq (tor) yoki ochiq (keng) turda tashkil etilishi mumkin. Yopiq turdagi kasaba uyushmalari ish haqi darajasini oshirish uchun ishchi kuchni tarkibini qisqartirishga harakat qilsalar, ochiq turdagi kasaba uyushmalari ish haqi darajasi bo'yicha shartlarga tuzilishda kurxona mas'muliyatiga bevosita ta'sir o'tkazishga harakat qiladilar.

Asosiy tayanish tushunchalar

Ish haqi — ishchi va xizmatkorlar mehnatining miqdori, sifat va munimdorligiga qarab milliy mahsulotdan olingan uloshining puldagi ifodasi.

Vaqtiy ish haqi — ishchining ishlagan vaqti (kun, hatto, oy) hisobga olinib to'lanadigan ish haqi.

Ishhuy ish haqi — ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki bajarilgan ish hajosiga qarab to'lanadigan ish haqi.

Nominal ish haqi — pul shaklida olingan ish haqi summasi.

Real ish haqi — nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

Ishhuy-mukofotli haq to'lash tizimi — bajarilgan ish uchun haq to'lashni o'rinishilgan turli natija ko'rsatkichlariga qarab mukofot berish bilan qo'shib olib berilishini nazarda tutuvchi tizim.

Ishtirak-progressiv haq to'lash tizimi – ishchining belgilab qo'yilgan me'yori doirasida ishlab chiqargan mahsulotga uning birinchi uchun belgilangan tarif bo'yicha, me'yordan yuqori qismiga esa oshirilgan haq (tarif) bo'yicha ish haqi to'lanishini ko'zda tutuvchi tizim.

Tarif tizimi – ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasini tar-moqlar va munimakat munosabati bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab turishga solih tutuvchi me'yorlar majmuri.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari – ayrim kasblar va tarmoq-turlarining batafsil tarifi, ishchi va mutaxassislarining bilim va ko'nikmalarga qo'yiladigan talablar, turli tavsifdagi ishlarini o'rtitlash uchun qo'yiladigan normadlar majmuri.

Tarif setkasi – turli tazyndlar va tarif koeffitsientlari mujroni bo'lib, ular birinchi tazyadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi tazyad-li ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi.

Tarif stavkalari – tegishli ravishda belgilab berilgan turli tazyadga ega bo'lgan ishchilarning mehnatiga to'lanadigan haq raqisuri majmuri.

Mehnat shartnomalari – korxona mu'muriyati va ishchilar o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha munimakat munosabati o'rtasidagi shartnomaga soluvchi hujjat bo'lib, unda ish haqi stavkasi, me'yordan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratilganlar hamda o'rtalarining o'zgarishini hisobga olib (stavka) savat qiymatini tartibga solish kabi masafalar ifoda etiladi.

Kasaba uyushmasi – ish beruvchi va ishga yollanuvchi o'rtasidagi mehnat munimakatlarining shakllanishi, amalga oshirilishi va tartibga solinishida ishga yollanuvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi junoar tashkiloti.

Takavviflash uchun savol va topshiriqlar

1. Yaratilgan milliy mahsulotning qanday ajasni ish haqi shaklini oladi?

2. Ish haqi bilim zaruriy mahsulot o'rtasida qanday aloqadilik mavjud?

3. Ish haqining turlicha nazariyalarini talib qilib, ularga o'z qarashingizni bildiring.

4. Real ish haqi darajasi qanday omillar ta'siri ostida o'zgaradi?

5. Nima uchun ish haqining umumiy darajasi har xil mamlakatlarda turlicha?

6. Tarif tizimi o'z ichiga qanday tarkibiy qismlarni oladi? Ularning har birining ahamiyati va farqlanishini tushuntirib boring.

7. Muhiyat muvofiqdirlari deganda nima tushuniladi? Mehnat muvofiqdirlari kimlar tomonidan tartibga solinadi?

8. Kasaba uyushmasi nima va uning qanday turlari mavjud?

9. Kasaba uyushmalari ish haqini oshirishda qanday usullardan foydalanadilar?

10. Mehnat shartnomasi nima va unda qanday masalalar o'z ifodasini topadi?

13-BOB. AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROBIZNES

Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarning anal qilib iqtisodiyotning barcha sohalarini, tarmoqlari va bo'g'inlari ichin umumiy bo'lsa-da, lekin ayrim olingan sohalarida, bu qonun va kategoriyalar ulardagi tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga bog'liq holda o'ziga xos xususiyatlar ham kash etiladi. Ayniqsa, bu o'ziga xos xususiyat agrar sohada yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki bu yerda tikim ishlah chiqarish kufi jihatlari lirik organizm hayvon, o'simlik va boshqalar bilan birga bog'liq bo'lib, iqtisodiy qonunlar tabiiy qonunlar ham chatishib ketadi. Lekin holda iqtisodiyotning umumiy qonunlari bilan birgalikda uning agrar sohada namoyon bo'ladigan o'ziga xos xususiyatlari bayon etiladi. Shuningdek, agrar munosabatlarning mazmuni tahlil qilinib, yer rentasining vujudga kelishi va taqsimlanishi munamolar hamda ularning qisqacha tavsifi beriladi. Bu yerda fermerlik xo'jaliklari rivojiga alohida o'lib qamriladi. Agrosanoat integratsiyasi va agrosanoat majmuastrukturing mazmuni, ularning tarkibi va vazifalariga o'rtalib o'tilib, agrobiznes va uning turlari bayon etiladi. Bu bobda mustaqillik yillarida agrar sohada erishilgan yutuqlari bilan bir qatorda mavjud munamolar ham o'lib qamriladi.

13.1. Agrar munosabatlarning iqtisodiy mazmuni. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining xususiyatlari

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining muhim sohasi bo'lib, unda insoniyat hayoti uchun eng zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari va aholi uchun iste'mol buyumlari tayyorlovchi sanoat tarmoqlariga xoslashib ishlab chiqariladi. Shuning uchun ham mamlakatimizda bu sohani rivojlantirishga har qanday alohida e'tibor berib kelinmoqda. «2016-yilda qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni va tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish ha'yicha tizimli ishlar davom ettirildi»¹

¹ Sh. Mirziyoyev, "Tanqidiy tahlil qat'iy talib-qarzoni va sira-qiz joribgarlik har bir rahbar faoliyatining kashlik qoidasi bo'lishi kerak"

² Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy

Deh ta'kidlaydi mazn-lakatimiz Prezidenti. Agrar voina oldida turgan vazifalarni bajarish uchun agrar sohani va ulab bilim bog'liq bo'lgan sotsial tarmoqlari, xizmat ko'rsatib va infiatuzilma solalarini xori-jiy davlatlar tajribasi asosida bir komeklama rivojlantirish zarurdir. Boshqa solalar kafii qisilug xo'jaligida ham kishilar o'rtasida iqtisodiy aloqa va munosabatlar sodir bo'lsin.

Agrar sohada ixtilofli ehtiyojlar ko'p jihatdan yer bilan bog'liq bo'ladi. yerga egalik qilish, tasharuf etish va unidan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi.

Yerning hosil berish qobiliyatiga bogʻliq unumdorligi deyiladi. U tabiiy yoki iqtisodiy boʻlishi mumkin. Uzoq yillar davomida kishilarning hech qanday urultushsiz, tabiiy oʻzgarishlar natijasida eraning ushbu qatlamida oʻsishlik «ozloqlashish» mumkin boʻlgan turli moddalarning mavjud kelishi erning tabiiy unumdorligi deyiladi.

Agar tuproq unumdorligi kishilarning tabiatga ta'siri natijasida, ya'ni tuproq tarkibi va fəhəjonchilik usullarini yaxshilash sun'iy yo'l bilan (masalan, yerui organik va kənyoviy o'g'itlash, ishlati chiqarishni mexanizatsiyulash, iloniy usoshangan holitu sug'orish, irrigatsiya va melioratsiya kabi ishlati chiqarish usullarini juriy qilish hamolu hoshqa shu kabi yo'llor bilan) amalga oshirilsa, bu loqsodiy unumdorlikni tashkil qiladi.

Yerdan olinadigan hasil ko'pincha nana shu yerning tuproq unumdorligini saqlash va uni oshirish, ya'ni insonning, aniqrog'i ishchi kuchi, jami mahsulotning yerga faol ta'siri bilan bog'liq bo'ladi. Iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari kabi qishloq xo'jaligida hazz olishli turgan-oli uning amillatining bevosita birikishi asosida sodir bo'ladi. Bunda ishchi kuchi fuol bo'lib, asosiy rolni o'ynaydi. Qishloq xo'jalik kurxonalarida yerdan boshqa hamma ishlab chiqarish vositalari xususiy, shaxsiy, jamoa mulk shaklida bo'lishi mumkin. Turli mulkchilik shaklidagi ishlab chiqarish vositalaridan jamoat barcha a'zolarining yashash darajasini yaxshilash yo'li bilan foydalaniladi. Hozirgi paytda qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning asosiy

[illegible]

ko'rinishlari fermet va debqon xo'jaligi shakllarida bo'lib, ulardagi ishlab chiqarish jarayonlari turli iqlim va tuproq sharoitlarida olib boriladi.

Shunga binom qishloq xo'jaligida kapitalning tarkibida turli mashinalar, binolar, uzaltna mexanizmlar va hushqalarni o'z hissa ko'proq. Qishloq xo'jaligida mkror ishlab chiqarishni amalga oshirishda aylanma kapital ham qatnashadi. Qishloq xo'jaligi korxonalarida aylanma kapital quyidagilardan tashkil topadi: yosh va boquvdagi hayvonlar, yetti-xashak, urug'lik fondlari, kumirviy o'g'itlar, xizmat muhlali bir yildan kam bo'lgan turli xil ishlab chiqarish vositalari — inventarlar, yuqilg'i va moylash materiallari hamda shu kabilar. Ishlab chiqarish jarayoni qishloq xo'jaligida aylanma kapitalning ko'pgina qismi hali bogallanmagan ishlab chiqarish shaklida bo'ladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va ularni sotish jarayonida kapital boshqa tarmoqlardagidek davriy aylanib turadi, ya'ni pul shaklidan ishlab chiqarish shakliga, undan tovar shakliga o'tib, yana pul shakliga qaytib keladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning urug'dori yerning hosildorligi, uning sifatiga bevosita bog'liq bo'ladi. yerning tabiiy, biologik, iqtisodiy va texnikaviy sharoitlarini yaxshilash hama qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan kapitalning davriy aylanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bu omillardan to'latiq foydalanish har bir xo'jalikning muhim vazifasidir. Tabiiy omillar qishloq xo'jalik mahsulotining bevosita ko'payishiga ta'sir yetku hama mahsulotning qiyosatini oshirmaydi, ya'ni qiymat yuzata olmaydi. Ishlab chiqarish tabiiy sharoitlar bilan bog'liq bo'lganligi uchun hama bu yerda ish davri va umumiyl ishlab chiqarish vaqti o'rtasidagi muhlal sarfotga muhlal birmuncha arzoqroq bo'ladi. Muallim, qishloq xo'jaligida turli obinlarni olib bo'lingandan to hosil yig'ishtirib olinguncha ishlab chiqarish vaqti davomi etadi. Ish davri esa shu vaqt ichida qishloq xo'jalik ekinlari mehnat ta'sirida bo'lgan kunlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayoni mavsumiyligi bilan xususiyatlidir. Bu hol qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan mehnat vositalaridan, ya'ni kumirviy, turli ekish asboblari va shu kabildan foydalanish vaqtiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Boshqacha qilib aytsanganda, bu mehnat vositalaridan yilning muallan muhlallarida-

gina foydalaniladi. qolgan vaqtda esa ular hekor tundi. Masalan, seyrulkundan ekish davomida foydalanilsa, g'alla o'rish kombaynari, paxta terish mashinalari esa yiliga 20-30 km yig'im-terim paytida ishlatiladi, xolos. Shuning uchun harit qishloq xo'jaligida mehnatning kapital va energiya bilan qutullanish darajasi rivojioy ishlab chiqarishning havoqatarnoxqlariga nisbatan yuqori bo'lishini taqozo qiladi, lekin bu yerda asosiy va aylanma kapital hamdori yostiroq. Hozirgi kunda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va mehnat jarayonlarining mavsumiyliqi sababli yil davomida aylanma mehnatining sur'at bir me'yorda bo'lmaydi. Qish va yoz mavsumlarida xarajat qilinadigan aylanma mehnatlar tarkibida bironmunchu tifoatlar mavjud. Masalan, qish mavsumida aylama mehnatlarining ko'pgina qismi ixtiro'lik, yem-xashak sur'at ozuqlarini ishlab chiqarish ehtiyoji qaratilgan shaklda tuzatilib, yoz faslida esa tugallanmagan ishlab chiqarish, texnikaning birlashtirilgan, o'rt mehnatdori va shu kabilarning hissasi ortib boradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil qilishda yuzerida sanab o'tilgan xususiyatlarni hisobga olib, isbni tashkil qilish uning samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir. Bizning mamlakatimizda aholining nisbatan zaxiti va qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning cheklanganligini hisobga olib, yerga xususiy mulkchilik joriy qilinadi, unga davlat mulki vaqlanib qoldi, lekin, baxt iqtisodiyotni talablaridan ketib chiqib, oqilona agrar islohotlar amalga oshirilmoqda va bu jarayon shuqurlashtirilmaydi.

2015-yilda qishloq xo'jaligi tarmog'ida muhim ijobiy natijalar qo'lga kiritildi. Chunki ko'pgina qishloq xo'jaligi mahsuloti turlarini ishlab chiqarish bo'yicha o'sishga erishildi (13.1-jadval).

Indvaldan ko'rinadiki, 2015-yilda 2023-yilga nisbatan qishloq xo'jaligi mahsulotlari tarkibida kartoshka (323,2%), poliz mahsulotlari (306,8%), uzum (393,3%), tuxum (338,5%), go'sht (217,3%) darajada o'sgan.

O'zbekistonda amalga oshirilgan agrar islohotlarni amalga oshirish, tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanish natijasida munakkab ob-havo sharoitiga qaramasdan, fennar va dehqonlarimizning fidokorona mehnati va ummifkarligi tufayli 2016-yilda mamlakatda hosil yetishtirildi — 8,3 million

tonnadan ziyod g'alla, 3 million tonnadan ortiq paxta 21 mln. tonna mevva va sabzavot yetishtirildi⁵⁶.

13.1-judval

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari asosiy turlarining ishlab chiqarishidagi o'sishi⁵⁷

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2003	2012	2013	2014	2015	2015 yilni 2003 yilga nisbatan, %
Kartoshka	ming tona	810,4	2036,1	2250,2	2452,9	2696,7	332,2
Ponzi mahsulotlar	ming tona	3101,4	7766,5	8512,2	9286,7	10128,1	326,8
Pahiz ekinlari	ming tona	587,3	1418,4	1558,3	1696,1	1833,1	312,5
Meva va sabzavotlar	ming tona	765,8	2052,5	2261,1	2490,6	2746,2	358,6
Umum	ming tona	401,5	1201,5	1322,1	1441,2	1579,0	393,2
G'irsht	ming tona	916,7	1403,0	1757,8	1906,3	2003,2	217,1
Sir	ming tona	1001,1	1010,9	7655,5	8401,6	9008,2	221,0
Umum	mln. dona	1602,4	1873,7	4383,1	4950,0	5528,6	338,5

O'zbekistonda yer davlat mulki banda umummilliy boylik bo'lganligi sababli yerda bo'lgan mulkchilik, yerda egalik qilish va yerda foydalanish masalalari alohida ajratib tahlil qilinishi lozim.

Yerga egalik jismoniy va huquqiy shaxslarning ma'lum yer uchastkasiga tarixan tarkib topgan asoslardagi yoki qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi egalik huquqini tan olishini bildiradi. yerga egalik deganda avvalo yerga bo'lgan mulkchilik huquqi va uni iqtisodiy jihatdan realizatsiya qilish ko'zda tutiladi. yerga egalikni yerga bo'lgan mulkdor (hizmatdashi) amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi yer kodeksida ta'kidlanaganidek, o'lt uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doiriy va mulklati egalik qilish haqida ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin⁵⁸.

Yerdan foydalanish huquqi - bu o'rnatilgan shart-sharoitlar yoki qonuniy tartibda undan foydalanishni bildiradi. Yerdan foydalanuvchi yer egasi bo'lishi shart emas. Real xo'jalik hayotida yer-

⁵⁶ Ma'lumot O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlar.

⁵⁷ Ma'lumot O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlar.

⁵⁸ O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi», T. «O'zbekiston», 1990 y., 20-madda.

ga egalik qilish va yerdan foydalanishni ko'pincha har xil jismoniy va huquqiy sharoitlar, xususan hozir bizda asosan dalqon va fermer xo'jaliklari amalga oshiradi. Xulosa qilib aytganda, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida itari to'rt tarsiil – yer, kapital, taalbirkorlik qobiliyati va ishchi kuchi qatnashib, bunda yer muhim ishlab chiqarish vositasi sifatida ishtirok etadi. Ammo biz avval aytganimizdek, ishlab chiqarish jarayonida hamma ishlab chiqurish vositalarini, jumladan, yerni harakatga keltirib, undan umumiy foydalanadigan, uning iqtisodiy umumiyatligini oshiradigan omil – ishchi kuchidir. Agar munosabatlarni u'rganishda ham ishchi kuchining, jonli mehnatning faol rol o'ynashini, uning hamma moddiy vositalarga jon ato etib, harakatni keltiruvchi rolini tushunmaslik go'yo kapital foyda yoki faiz, yer renti renti yaratadi, degan ko'pincha xato fikr-mulohazalarga, yolg'on tasavvurlarga olib keladi.

Agar mamlakatimizda aholi saminiy va ularning qishloq xo'jaliginaahsulotlariga bo'lgan talabining oshib borishini, qishloq xo'jaligi uchun yamqli yerlar maydonining ko'paymasligini, aksincha, ayrim sabablarga ko'ra (sho'rlanish natijasida, quvish maydonlariga, yo'llarga ajratilish natijasida) ularning kamayib borishini bi sabga olsak, yerning har bir birligidan umumiy foydalanish masalasi borqan sari dalzarh masala bo'lib boradi.

Agar munosabatlarning asosini rent munosabatlari tashkil qiladi. Renta munosabatlari nazariyasi hozirgacha to'liq o'rganilmagan va to'liq yoritib berilmagan nazariyalardan hisoblanadi. Iqtisodchilar n'rasida uning mohiyatini tushuntirish bo'yicha turlicha yondashuv va qarashlar mavjud bo'lib, ularning ayrimlari muvofiqchilikda. Shu sahahga ko'ra rentun muqohiy ariqlash va uning mohiyatini tushuntirish bo'yicha nasosiy va ko'pincha bir-biriga qarana-qarabi h'lgan nazariyalarga diach ketamiz.

1.3.2. Renta munosabatlari

Renta nazariyasi dastlab, fizikokratlar maktabining asoschilari E.kene va A.Yurgolarning ilmiy asarlarida ko'rin chiqilgan. Ular rentaning vujudga kelish sababini tabiat, yerning qandavdir sirli ka-

chi, tabiiat ob'ekti, yerning qo'shimcha mahsulot yaratib qobiliyati natijasi deb izohlaganlar. Ular qishloq xo'jalik mahsulotlarini yaratishda, jumladan, sof va qo'shimcha mahsulot yaratishda tabiat rolini ko'rsatishga harakat qilganlar. Keyinchalik renta nazariyasining asoslari klassik iqtisodchilar U.Petti, J.Anderson, A.Smit va D.Rikardolar tadqiqotlarida bir qancha tamoyilga ega qaratilgan. Jumladan, Anderson diffeensial renta tushunchasidagi qarashlarni ilgari surgan, biroq rentaning qaytar qiymatining bir qismi ekanligini tasvirlab bera olmagan. Rikard esa, fiziokratlardan farqli o'laroq, rentaga mahsulot ijtimoiy va individual qiymatlari o'rtasidagi farq sifatida qarab, renta nazariyasini qiymatning ichki nazariyasi, qiymat qonuni bilan bog'lagan.

Renta nazariyasini rivojlantirishda rus iqtisodchilari ham N.G.Chernyshevskiy va N.I.Zibyerlar salmoqli hissa qo'shganlar.

Hozirgi vaqtda Rossiyada iqtisodiyot nazariyasida ko'pincha chop etilgan qator o'quv qo'llanma va darsliklarda ham yer rentasi munosabatlari keng bayon etilmoqda. D.D.Muskvin tahriri ostida tayyorlangan darslikda yozilishicha, resurslarning turli-tomonlari natijasida olibdan foydalanish chog'ida rentalar o'rtasidagi turli ko'inishlari paydo bo'ladi. Jumladan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda vujudga keluvchi yer rentasi; foydali qazilmalarni qazib olish chog'ida vujudga keluvchi renta; o'zaro resurslaridan foydalanishda bog'il bo'luvchi renta; qurilish ob'ektlaridan olinuvchi renta va h.k. Barcha turdagi tabiiy resurslar yer bilan uzviy bog'liq bo'lganligi sababli ulardan foydalanishda rentaning vujudga kelishi uchun bir-biriga o'xshash shart-sharoitlar mavjud bo'ladi. Qishloq xo'jalik ekinlaridan foydalanishning iqtisodiy shart-sharoitlariga nisbatan ishlab chiqilgan renta munosabatlarini tahlil qilish uslubiyoti rentaning barcha turlariga tegishli bo'ladi, shunga ko'ra ularni yer rentasiga kiritish to'g'ri bo'ladi. Haydaladigan yer, qurilish ob'ektlari, ruda keni, haliq ovi, o'rmon va boshqalardan to'lanishidan qat'iy nazar, renta ko'inishidagi mazkur pul summasi yer rentasi deb ataladi⁵⁵.

Yer rentasining bir qancha tarixiy ko'inishlari mavjud. Masalan,

⁵⁵ Оценки экономической теории. Избранные труды. М.: Наука. 1989 г. стр. 209-210. См. также: А.П. Мусков. Избр. соч., вып. 1. - М.: Экономика. 1993, с.216-217.

uch shakldagi: barsochima (qishlab berish), olinik (natural soliq) va pul solig'i shakllaridagi feodal rentalari shular jumlasidandir. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud rentalari yuqoridagi kelish shaharlari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: ahaolyur yer rentasi, differensial (tushqalashgan) rental va II, monopoliya rental, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan yerlardan olinadigan rental. Yuqoridagi aytilib o'tilgan qator nazariyalarni hamda yer rentasining tarixiy va zamonaviy shakllarini umumlashtirib aytish mumkin, yer rentasi - yer egaqligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir.

Rentalning mohiyatini tushunishdagi asosiy qiyinchilik beshikortlar o'rtasida qayta taqsimlanmaydigan qo'shimcha sof daromadni yuqoridagi kelish shart-sharoit va shaharlarning uchlab berilishi hisoblanadi. Bunday bo'lsa yuqoridagi kelishning sabablaridan biri sonasali xo'jalik yuritish uchun yaroqli bo'lgan yerlarning cheklanganligi va qayta tiklab bo'linmasligida o'z ifodasini topadi. Ikkinchi sababi - yerga yoki boshqa tabiiy resurslarga mulkiylik obyekti yoki xo'jalik yuritish obyekti sifatidagi monopoliyaning mavjudligi hisoblanadi. Uchinchi sababi esa, ko'p mamlakatlarda qishloq xo'jaligidagi kapital uzviy (organik) tuzilishi, ya'ni doimiy va o'zgaruvchi kapital o'rtasidagi nisbatning pastligi hisoblanadi.

Yer egaqliklarining umumiylikligi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida yuqoridagi kelishdigan qo'shimcha mahsulot qiymatining bir qismi renta shaklida oladi hamda u differensial renta deb ataladi.

Qishloq xo'jaligida eng muhim ishlab chiqarish vositasi - yerning unqori va sifatini baholashning o'zi cheklangan bo'lgan, uni inson ko'paytirishga qodir emas. Shuning uchun qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini faqat yaxshi va o'rtacha qurilmalar yoz uchastkalari tashkil etish bilan cheklash mumkin emas. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga talab ko'p bo'lganligi uchun yomon, kam uchastka yoz uchastka bilan ishlab chiqarishni tashkil etish zarurdir. Agar ishlab chiqarilgan mahsulot to'lovga qo'lgan talab bilan ta'minlangan bo'lsa, yerning mahsulotligi yoki joylashuvi jihatidan yomon sharoit qishloq xo'jalik tovarlariga narx shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy

normal sharoit hisoblanadi. Natijada o'rtacha yoki yaxshi yerlarla xo'jalik yurituvchi ishlab oltiqaruvchilar ustama qo'shimcha mahsulot va binobarin qo'shimcha foyda oladilar. Demak, differensial rentalar hosil bo'lishning tabiiy sharti miqdori cheklangan yerning sifati (unumdorligi) dagi farqlardir, uning ijtimoiy-iqtisodiy xabari esa foydalaniladigan yerlarda iqtisodiy jihatdan alohirlanishgan tarzda mustaqil xo'jalik yuritishdir.

Differensial rentalar o'zining kelib chiqish sharoitlarga qarab differensial rentalar I va differensial rentalar II ga bo'linadi.

Differensial rentalar I yerning tabiiy unumdorligi bilan bog'liq bo'lgan, samant markazlariga, bazarlarga va shu yo'llariga yaqin joylashgan serosun yer uchastkalarida mavjudga keladi. Differensial rentalar I ning hosil bo'lishiga shartli misol yordamida ko'rib chiqamiz (13.2-jadval).

13.2-jadval

Differensial rentalar I ning hosil bo'lishi

Uchastka	Ijtimoiy ishlab chiqarish xarakterlari (tonna)	O'rta-cha so'nm (so'm)	Ijtimoiy qiymat (so'm)	Yalpi mahsulot (tonna)	Mahsulotning individual qiymati (so'm)	Ijtimoiy qiymat bazar narxi (so'm)	Yalpi sotilgan mahsulot (so'm)	Differensial rentalar I (so'm)
A	3000	2000	10000	20	500	500	10000	-
B	3000	2000	10000	25	400	500	12500	2500
V	3000	2000	10000	30	333	500	15000	5000

Misolimizdagi uch xil yer uchastkalaridan olingan mahsulotning ijtimoiy qiymati bir xil, ya'ni 10000 so'mni tashkil qiladi. Yalpi hosildorlik A uchastkasida 20 tonna, B va V uchastkalarda 25 va 30 tonnani tashkil qiladi. Har bir uchastkadan tartibli hosil oltirganligi tufayli ularda yetkazilgan mahsulotlarning individual qiymati ham tartibli bo'lib chiqadi. Ya'ni, A uchastkasida har bir mahsulot birligining qiymati 500 so'm bo'lsa, B uchastkasida 400 so'm, V

uchastkasida esa 333 so'mmi tashkil qiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifatini yomon uchastkada yetishtirilgan mahsulot narxidan sotiladi (misolimizda 549) so'm). Natijada yomon yer uchastkasi (A) o'zining yakka ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash va foyda olish imkoniga ega bo'ladi. O'rta (B) va yaxshi (V) yer uchastkalarida esa yomon yer uchastkasi (A)ga nisbatan 2500 va 5000 so'm miqdorda qo'shimcha daromad olinadi. Bu olingan qo'shimcha daromadni yerning tabiiy unumdorligi bilan bog'liq bo'lgan differensial rentani tashkil qiladi.

Differensial rentani II xo'jaliklarni intensiv rivojlantirish, yerlarning hosildorligini oshirish uchun qo'shimcha xarajalar sarf qilish bilan, ya'ni qishloq xo'jaligida kengaytirilgan qo'llash, yerlarning mehdorativ holatini yaxshilash, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va elektrifikatsiya darajasi bilan bog'liq holda vujudga keladi.

Bu holni hozir 13.3-jadvalda shartli misol bilan ifoda yetishimiz mumkin.

13.3-jadval

Differensial rentani II ning tashkil etilishi

Ishlab chiqarish davri	Ishlab chiqarish xarajalari (so'm)	Yilgi mahsulot (tonna)	1 tonna mahsulotning individual qiymati (so'm)	1 tonna mahsulotning ijtimoiy qiymati (so'm)	Sotilgan mahsulot summasi, so'm	Qo'shimcha mahsulot, ya'ni differensial rentani II, so'm
Birinchi yil	10000	20	500	500	10000	-
Ikkinchi yil	18000	40	475	500	20000	10000

Misolimizda yerga qo'shimcha 5 ming so'm xarajat qilish natijasida qo'shimcha 20 tonna mahsulot olinadi, u holda birinchi yilga nisbatan qo'shimcha olingan 10 ming so'm daromad differensial rentani II ni tashkil etadi. Bunday intensiv rivojlanish qishloq xo'jaligini bosh yo'l hisoblanadi. Chunki qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirishni kengaytirilgan talabni ishlab chiqarishni va jumiyot e'tolarni o'sib borayotgan talabni qandirib bo'lmaydi. Shuning uchun hozir

qishloq xo'jaligi: intensiv rivojlanish uchun alohida e'tibor beriladi. Buning uchun qishloq xo'jaligini agrar san'atlashgan asariga qo'yish, intensivlashtirishni tezkorlik bilan amalga oshirish choralari jahlab olingilishi lozim. Keyingi yillarda mamlakatimizda qishloq xo'jaligini zamonaviy texnika bilan ta'minlash uzluksiz o'smoqda. Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish uchun ajratilgan kapital mablag'lar ham ortmoqda.

Agar barmu joyda bir xil xarajat qilinib, hosildorlik bir xil oshirilsa edi, unda hech qanday differensial rentni II bo'lmay edi. Gap shundaki, yer birligiga sarflangan bu xarajalar turli hududlarda, yoki yillarda, xo'jaliklarda hamma darajada amalga oshiriladi va natijada hosildorlik ham turlicha oshadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotining ijtimoiy qiymati bilan yukli tartibdagi qiymati o'rtasidagi tafovut xo'jaliklarning ustuna qo'shimcha mahsulotini tashkil qiladi. Ya'ni, differensial rentning har ikkala ko'rinishini renta I va II ni o'z ichiga oladi. Differensial renta I va II mahsulotning muayyan ijtimoiy qiymati bilan hudud bo'yicha yoki vobida olingan xo'jalikning individual qiymati o'rtasidagi tafovutdan iboratdir. Shu hisil qilingan daromadlar davlat bilan xo'jalik o'rtasida taqsimlanadi. Uning davlatga to'langan qismi yer rentasi ko'rinishini oladi (chamla hozirda yer davlat mulkidir).

Differensial renta I yuqorida qarab chiqilganidek, xo'jaliklar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tabiiy sharoitda vujudga keladi. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligi korxonalarida hosil qilingan bu xildagi renta yer davlat mulki bo'lganligi sababli uning mamlakatni yo'rida sarf qilish maqsadida markazlashtirilgan davlat fondida (byudjetida) to'planishi lozim. Bu hildagi renta va yaxshi namli yerda joylashgan xo'jaliklarning iqtisodiy manfaatdorligiga putur etkazmaydi, balki boshqa xo'jaliklar bilan o'rni-korini iqtisodiy sharoitlarni tenglashtirish imkonini beradi. Markazlashtirilgan davlat fondiga o'tgan bu mablag'lar (differensial renta I) ni mamlakat o'lkada turgan vazifalarni bajarish, xususan yangi yerlarni o'zlashtirish va yer umiddorligini yuksaltirish bilan bog'liq bo'lgan talbirlarni amalga oshirish uchun yo'naltirilishi mumkin bo'ladi.

Differensial renta II yerdan intensiv foydalanish, ya'ni uning ijt-

sodiy amudavrligini oshirish bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bu xildagi rentaning asosiy qismi xo'jaliklarning o'zlarida qoldirilishi mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uning faqat bir qismi davlat tomoniga jalb qilinishi mumkin, chunki davlat ma'lum darajada bu rentani bosil qishlarda o'z hissasini qo'shadi, yu'ri transport yo'llari qurilishiga, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini amalga oshirish uchun kapital ma'lag'lar sarflaydi, texnikalar, knrlar, mineral o'g'itlar yetkazib beradi. Shunday qilib, differensial renta I va differensial renta II yorugasi bo'lgan davlat bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida taqsimlanadi.

Absolyut renta. Ko'pgina mamlakatlarda qishloq xo'jaligida yerga xususiy mulkchilik monopoliyasi sharoitida ishlab chiqarishni olib borishga to'g'ri keladi. Hozirgi davrda yerga xususiy mulkchilik bilan bir qatorda hushqa mulkchilik shakllari ham mavjud. Masalan, davlat mulki, vaqf (maschit, cherkov) mulklari va hushqalar. Yerga bo'lgan mulkchilik monopoliyasi ijaraqa beriladigan barcha yer e'chastkalarining sifatidan qat'iy nazar, yer egalariga absolyut renta deb atalgan rentani olishga imkon beradi. Absolyut yer rentasining vajudga kelish mexanizmi shundan iboratki, yer egalari (xususiy, davlat, cherkov, masjid) yerni ishlovchi ijaraqchilarga (fermyerlar, tadbirkerlar) foydalanish uchun ma'lum miqdorda ijaraqa beradilar va ulardan yerdan foydalanganlik uchun to'lovlar oladilar. Mana shu to'lov absolyut yer rentasi deb nom olgan. Agar yer ijaraqa berilganida shu yerda turli xil inshootlar, binolar qurilgan bo'lsa, ularga to'lanadigan haq alohida hisoblanadi va u bir ijara haqi deb ataladi.

Agar munosafatarni talqiq qilar ekanmiz, uina uchun qishloq xo'jalik ishchilari yaratadigan qo'shimcha mahsulot jamiyat miqdorida harcha mulk egalari o'rtasida qayta taqsimlanmaydi, o'rnin uchun qishloq xo'jaligida olinadigan daromad o'rtasina foydadan yuqori bo'ladi, bu hodisaning sababi nimada, degan savolga to'g'ri keladi.

Tarixan shunday bo'lib qolganki, ko'pgina mamlakatlarda, jumladan, bizning mamlakatimizda ham qishloq xo'jaligidagi kapitalning uzviy tizilishi amomtdaydan pasakli. Shuning uchun qishloq xo'jaligida yaratilgan tovarlarning bozor qiymati, ishlab chiqarilganing ijtimoii qiymatidagi qo'shimcha qiymat miqdori jamiyatda

shakllangan o'rtacha foydadan ortiq bo'ladi. Qishloq xo'jalik tovarlarining bozor narxi bilan ijtimoiy ishlab chiqarish narxi o'rtasidagi bu taliftant abolyut renta manbai bo'lib xizmat qiladi.

Renta nazariyasiga ko'ra qishloq xo'jaligida rentaning yana bir turi **monopol renta** ham mavjud bo'ladi. Boshqa yerda uchunmaydigan tabiiy sharoit, ba'zan moyali qishloq xo'jalik mahsulotlari (uzumning alohida navlari, sitrus ekinlari, choy va hokazo)ning alohida turlarini yetishtirish uchun iukoniyat yaratadi. Bunday tovarlar monopol narxlar bilan sotiladi. Bu narxlarning yuqori bo'lishi ko'pincha to'lovga qodir talab darajasi bilan belgilanadi. Natijada monopol narxlar shunday mahsulotlarning individual qiymatidan ancha yuqori bo'lishi mumkin. Bu esa yer egalariга monopol renta olish imkonini beradi.

Faqat qishloq xo'jaligida emas, balki **sanoatda** ham qo'shimcha daromad olinadi. Ma'lumki, foydali qazilma konlari joylashuvi (va demak, ishlash uchun qulayligi) jihatidan ham, konning boyligi jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Xususan qishloq xo'jaligidagi singari, o'rta va yassil konlardagi konxonalar qo'shimcha foyda o'shilar, u ham differensial rentaga aylanadi.

Ijara haqi. Renta munosabatlari qazib chiqishda rentaning ijara haqidan farqiga e'tiborni qaratish zarur. Agar ijaraga berilgan yerda oldin bino, inshoot va shu kabilar qurish bilan bog'liq ravishda kapital qo'yilmasalar sarflanmagan bo'lsa, ijara haqi va renta miqdori bir-biriga to'g'ri keladi. Aks holda, ijara haqi yer rentasidan farq qiladi. Ijara haqi quyidagilarni ilorat: yerdan foydalanganlik uchun to'lanadigan renta (R), yerga ilgari sarflangan kapital uchun foiz (r); yer uchastkasini ijaraga bergenga qular tanga qutilgan inshootlar amortizatsiyasi (A). Buni formulada quyidagicha yozish mumkin:

$$IY = R + r + A.$$

Ma'lumki, hozir iqtisodiyoti sharoitida yer faqat ijaraga obyekti emas, balki oldi-soldi obyekti hamdir: yer ham qishloq xo'jalik mahsuloti yetishtirish va qishloq qazilma boyliklar qazib olish uchun, har xil ishlab chiqarish va turar joy binolari, inshootlar, yo'llar, aeroportlar va hokazolalar qurish uchun sohib olinadi. Bunday holatda yerning

narxi nima bilan belgilanadi?

Yer narxi. Ma'lanki, yer inson mehnati mahsuli bo'lganligi sababli almashtirish qiymatiga ega emas. Shunga ko'ra, nazariyotchilar yer va boshqa tabiiy imkonlari narxini irratsional narxlar deb ataydilar. yer uchastkasining egasi uni sotishda olingan summani hankki qo'yilganda, u foydalanilgan fizik landagi daromad shu yer uchastkasidan olinadigan rentadan katta bo'lgan taqdirdagina yerni satadi. Boshqacha aytganda, yerning narxi kapitallashtirilgan rentadir. Hushqa sharoitlar teng bo'lganda, xuddi shu rentani miqdori yer narxini belgilaydi. U renta miqdoriga katta va ssuda foizi summasiga teskari muvosiibdir. Shunday qilib, yerning narxi ikkita miqdorga bog'liq: 1) yer uchastkasi egasi olish mumkin bo'lgan yer rentasi miqdoriga; 2) ssuda foizi miq'yoriga. Shundan kelib chiqib yerning narxi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$N_r = \frac{R}{r} \times 100\%$$

bundak: N_r yer narxi;
 R — rentasi;
 r — ssuda foizi mi'yori.

Faraz qilaylik, $R = 15$ ming doll, $r = 5\%$. Bunda yerning narxi (N_r) 300 ming dollarga teng bo'ladi. yer egasi faqat shu miqdorgina yerini sotishi mumkin, chunki muayyan miqdordagi kapitaldan olinadigan fizik unga bankdan rentaga teng miqdorda yillik daromad olish imkonini beradi.

Renta miqdori o'sib, ssuda foizi mi'yori pasayib borgan taqdirda yerning narxi o'sib boradi. yer narxini aniqlashning bu usuli nazariy ahamiyatga ega. Amma yer narxi yer uchastkasiga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab omillarga bog'liq. Jamlalari, yerni narxining o'sishini, unga noqishliq xo'jalik maqsadlari uchun foydalanishga talabning o'sishi bilan tushunirishni mumkin. Inflyatsiya va asosiy qipereinflatsiya sharoitida yerni talab keskin o'sadi, bu tegishli revishda yer narxining o'sishini olti ketarli. Boshqar iqtisodiyotiga asoslangan y'arh mamlakatlarida XX asr boshlaridan to hozirgi

dastrigacha yetilgan barqaror o'sish sur'atiga ega bo'lib, 20 yil ichida davrlarlagina ushbu pasayishi kuzatiladi.

13.1. Agrosanoat integratsiyasi va agrobiznes

Iqtisodiy rivojlanish jarayonida qishloq xo'jaligi hamda sanoat, savdo va boshqa tarmoqlar bilan mustahkam bog'liq bo'lib kelganligini hisobga olib kerak. Chunki mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlariga va qishloq xo'jalik xomashyosidan tayyorlangan tovarlarga bog'liq ehtiyojlarini qondirish faqat qishloq xo'jaligining holiriga bog'liq, balki sanoat tarmoqlari bilan uyg'un rivojlanishiga ham bog'liq bo'ladi. Xuddi ana shu holat iqtisodiyot tarkibida agrosanoat majmuasini bitim mavjud natijani ko'rsatishga ehtiyojlanishga ko'rsatib berish tarmoqlarining yagona, yalpi tizimini ko'rsatib chiqarish uchun asos bo'ladi.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan sanoat, ayniqsa, unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutashtirish tarmoqlari o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uyushirilish jarayonidir.

Agrosanoat integratsiyasi ko'p qirali bo'lib, u g'oyat xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bular eng avvali ana shu jarayon qaysi darajada, ya'ni butun mamlakat ko'lamli, viloyat doirasi yoki kichik darajada yuz berishiga bog'liq. Butun mamlakat va mintaqalar ko'lamida agrosanoat integratsiyasi qishloq xo'jaligining tarmoqlararo aloqalari kuchayishini, qishloq xo'jaligining oziq-ovqat (tarmoq) va mamlakat agrosanoat majmuasini tashkil etishi va rivojlanishida ifodalaydi.

Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, olib qaylash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlari birikmasidir. ASM to'rtta sohani o'z ichiga oladi. **Birinchi soha** – qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari. shuningdek, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar; **ikkinchi soha** – qishloq xo'jaligining o'zi; **uchinchi soha** – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar

(tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish): to'rtinchi sohba – o'xamlar hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma (yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, mahsulotni saqlash xizmati, oshiruv va bora xo'jaligidan iborat).

Ishtab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarishga xizmat qiladigan tarmoqlarni, ijtimoiy infratuzilma o'xamlar turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalarini (uy-joy, madaniy-maishiy xizmat, savdo, umumiy avjulanish va hokazo) o'z ichiga oladi.

Qishloq xo'jalik sohalarida foyda olish maqsadida olib borilayotgan tadbirkorlik faoliyati agrobiznes deyiladi. Agrobiznes tushunchasiga bevosita qishloq xo'jaligi sohasiga kirmaydigan, biroq u bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan slug'ullanuvchi biznes turlari ham qamriladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnikaviy, ta'mirlash xizmati ko'rsatish, ularning mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatiidir. Qisqacha qilib aytganda, agrobiznes agrosanoat integratsiyasi natijasida vujudga kelgan agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlarini qamrab oladi. Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda siliqli qishloq xo'jalik mahsulotlarini, saqlarni esa kuzatishni bilan uzloksiz to'vinlash orqali foyda ko'risadan iborat.

Agrobiznesning asosiy shakli va birlamchi bo'g'inini **fermer va dehqon xo'jaliklaridir.** Chunki ular bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bu xo'jaliklar o'z yerida yoki ijaraga olingan yerda ish yuritib, unda mulk egasi va ishlab chiqaruvchi fermerning o'zi va onla a'zolari hisoblanib, ayrim hollarda yollatma mehnatdan foydalanish ham mumkin. Fermer xo'jaligining afzaligi shundan iboratki, unda mulk va mehnat bevosita qo'shiladi, bu esa ishlab chiqarishning yuqori samaradorligini ta'minlaydi. Fermer xo'jaliklari mustaqil tuzilma bo'lishi sababli o'z faoliyatini bizzor kon'yunkturasiga tez moslashtira oladi. Unda iqtisodiy manfaat va pirovard natija uchun mas'uliyat bitta faoliyatining ikki tomonini tashkil qiladi. Buning hammasi fermer xo'jaligining yashovechanligini ta'minlaydi.

Agrobiznes turlaridan biri agrofirmalardir. Agrofirma ma'lum

turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va uni pirovard mahsulot darajasigacha qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonadir. Agrofirmaalar ham qishloq xo'jaligi, ham sanoatga xos resurslarni ishlatib, iste'molga tayyor bo'lgan mahsulot yaratadi. Markaziy turdagi korxonalar turli mulkchilikke asoslanishi, shuonchi viloyiy xo'jalik asosida ham tashkil topib, kichik zavodlar shari birikishi mumkin. Agrosanoat birlashmalarini va kombinatlarini agrobiznesning yangi turlaridir.

Agrosanoat birlashmalari bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va unga bog'liq ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi bir necha xo'jalik haqida korxonalarining birlashmasidir. Masalan, bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanuvchi xo'jahklar, ular mahsulotini qayta ishlovchi sex va zavodlar, iste'molchilarga yetkazib beruvchi savdo sotiq korxonalarini bir texnologik jamiyonga birlashtirib agrosanoat birlashmalarini tashkil qiladi. Birlashma ishloqchilari kichik chiqarish, xo'jalik va moliyaviy mustaqilliklarini saqlab qolishi bilan birga, ularning umumiy mulki ham olib topib boradi.

Agrosanoat kombinatlari qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berishgacha barcha texnologik jarayonga xizmat qiluvchi xo'jalik va korxonalarning mulkini bir hududidagi birlashuvidir. Agrobiznes omiga ko'ngilli va paychilik mablag'lari asosida tashkil qilingan turli sinu ushbu va ittifoqlarini ham kiritish mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalari, jamon xo'jaliklari va shirkatlari, turli xil mulkchilik asosida tashkil qilingan qo'shma korxonalar ham agrobiznes turlari sifatida faoliyat ko'rsatadi.

13.4. O'zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirish va yanada chiqarilishning asosiy yo'nalishlari

O'zbekistonda agrar islohotlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining amrodorligini oshirish, mulkchilik munosabatlari va shakllarini tubdan isloh qilish, fermer xo'jaliklarini rivojlantirish va mustahkam-

lash, qishloqlarni obod etish asosida qishloq aholisining daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish vazifalarining amalga oshirilishini ko'zda tutadi.

Ma'muriyatimizda ilk mustaqillik yillaridan boshlab yurboshimov boshchiligidagi fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlashga harakatlar fermerlik harakati tomonidan rivojlantirilishga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratildi.

Qishloqda agrar va iqtisodiy munosabatlarni islooh qilishning huquqiy asoslarini yaratish maqsadida mustaqillikning dastlabki yillarida qabul qilingan qator qonun hujjatlari qishloqda yangi huquqiy munosabatlarni joriy etish hamda fermerlikni rivojlantirish imkonini yaratdi.

Qishloq xo'jaligida bozor islohotlarini amalga oshirishni ikki bosqichga bo'lishimiz mumkin.

Birlinchi bosqich 1991-2000-yillarni o'z ichiga olib, ushbu davrda past rentabelli, aholiga o'z imkoniyatlarini namoyon etish uchun sharoit yaratib berilgan shunday xo'jaliklarini tugatib, butun fermer xo'jaliklarini tashkil etish yo'li tanlandi hamda quyidagi asosiy choratadbirlar amalga oshirildi:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil 29-noyabrda qabul qilingan PF-295-sonli Farmoni bilan asosan qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarni shakllantirish, dehqon (fermer) xo'jaliklarini yaratish, rivojlantirish va fuqarolarni tadbirkorlik faoliyatiga jalb etish uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish berildi;

1998-yil 30-aprelda qabul qilingan yoz kodeksi bilan fuqarolarga fermer xo'jaligi yaratish uchun yerni ijaraga berishning huquqiy asoslari belgilab berildi;

2004-yil 26-avgustda yangi tahrirda qabul qilingan "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi Qonunga muvofiq fermer xo'jaliklarining huquqiy maqom, faoliyatining tashkil etilishi hamda ularning huquq va majburiyatlari to'liq belgilab berildi;

- Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 15-iyuldagi 300-sonli qaroriga ko'ra faoliyat ko'rsatayotgan dehqon (fermer) xo'jaliklari boshqalari a'lojasiyatlari or'kazitib, ushbu xo'jaliklar fermer xo'jaliklari sifatida

hida qayta ro'yxatdan o'tkazildi.

Islahotlarning ikkinchi bosqichi 2001–2012-yillarni o'z ichiga olib, ushbu davrda fermer xo'jaliklari qishloq xo'jaligi sohasidagi asosiy harakatlantiruvchi kuchga aylanishi hamda ushbu davrda quyidagi asosiy ishlar amalga oshirildi:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-martdagi PF-3226-sonli Farmoniga asosan zarar bilan ishlayotgan, past rentabelli va istiqbolsiz shirkatlar negizida fermer xo'juliklari tashkil etildi, fermer xo'jaliklariga yer maydonlari tanlov asosida ellik yilgacha muddat qilin quldirish huquqi bilan ijaraga berildi,

– Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-sentyabrdagi 383-sonli qarori bilan qishloq xo'jaligi tashkilotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, ta'minot va xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish va bajarilishini monitoring qilish tartiblari belgilandi;

– O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 5-noyabrdagi PQ-725-sonli Qaroriga muvofiq bosiladoligi past bo'lgan yerlarda davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi tashkilotlari yetishtiruvchi fermer xo'jaliklarini davlat byudjeti hisobidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun maqsadli mablag'lar ajratildi;

hamcha qishloq xo'jaligi yer maydonlari to'liq inventarizatsiya qilinish, fermer xo'jaliklarining faoliyatini tanqidiy baholash asosida ularning yer maydonlari optimallashtirildi.

2017-yil 4-yanvar kuni, mamlakatimizda 160 ming 300 dan ortiq fermer xo'jaligi faoliyat ko'rsatmoqda⁹⁰.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi 2015-yilda mamlakat yalpi ichki mahsulotining 17,2 foizini yetishtirib berdi, iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan aholining 27,6 foizi qishloq xo'jaligi hissasiga to'g'ri keldi (13.4-jadval).

13.4-jadval

⁹⁰ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

**O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi
tarnog'ining turgan o'rali**

Ko'rsatkichlar	2008	2010	2012	2014	2015	2015 yilda 2008-yil ga nis- batan %
Yalpi ichki mahsulot, mil. so'm	16836,4	41821,2	96549,8	144867,9	171269,9	101,2
Shu jum- ladan: qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti, mil. so'm	2134,6	15616,7	24270,3	16957,0	42250,4	592,6
Qishloq xo'jaligining Yalpi ichki mahsulotidagi foizi	19,4	17,5	17,5	17,2	24,7	-
Iqtisodiyotda band bo'lgan ishchi kuchi sani, ming kishi	11095,4	11625,4	12223,8	12418,4	13058,9	118,9
Shu jum- ladan: qishloq xo'jaligida band bo'lgan ishchi kuchi sani, ming kishi	2958,7	2865,2	2330,9	3531,9	3615,3	1231,4
Qishloq xo'jaligida band bo'lgan ishchi kuchi sani, ming kishi foizi	26,6	24,5	19,2	27,6	27,9	-

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.
Jadvaldan ko'rinadiki, Respublikamiz agrar tarnog'ida amalga oshi-

qilayotgan tub iqtisodiy islohotlar va tarkibiy o'zgarishlar natijasida qishloq xo'jaligining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari o'sib bormoqda. O'tgan 2008-2015-yillar oralig'ida joriy mabodarda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymati o'sib borib diunomikasiga ega bo'lib, 2008-yildagi 71,36 mlrd. so'mdan 2015-yilda 12280,4 mlrd. so'mga yetgan.

Mamlakatimizda barcha haydalanadigan yerlarning 3/4 qismidan ko'prog'i (4,2 mlnga) sug'oriladigan yerlar hisobli, ularning yarimidan ko'prog'i yaxshi meliorativ holatdadir, qolgan yerdarning esa meliorativ holati talabga javob bermaydigan bo'lib, ularni qayta ko'rib chiqish, kollektor-drenaj tarmoqlarini rekonstruksiya qilishni olib borishni talab qiladi. Hozirgi vaqtda sug'orib kelingan har gektar yerning meliorativ holatini qayta ko'rib chiqish uchun 1990-yilgi darajadan 14-15 baravar ko'p xarajat talab qilinadi. Bundan xususan shuki, birorta hudda fermer irrigatsiya va melioratsiya ishlarni o'zi mustaqil amalga oshira olmaydi. Buning davlatgina melioratsiya tarmoqlarini rekonstruksiyalashtira, qurilishni va irrigatsiya tadbirlarini amalga oshirishga qaratiladi.

Qishloq xo'jaligini jadal rivojlantirish va modernizatsiya qilish, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish, davlat buyurtmasiga, binonin qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi fermer xo'jaliklarini mulliyaviy sug'orilashburchi zotida ishi va boshqarilishining bozorning ohtiyojlarini uchun oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirishga imkoniyatlar yaratib berilmoqda.

Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, paxta-g'alla, mevasahzavotchilik va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda sug'orilash agrotexnik tadbirlarni qo'llash bunda cho'rvachilik, parrandachilik, asharichilikni rivojlantirishga yetarlicha o'tib bormoqda.

Qishloq xo'jaligini istoh qilish jarayonida qo'llanilgan muhim yo'nalishlardan biri – bu shaxsiy tomonqalarini kengaytirish, yangi sug'oriladigan yerlarni shaxsiy xo'jaliklar va bog'dala hovli ucranishlari, ajratib berish yo'llari, shohini yer va ish bilan ta'minlashda imkoniyatlar. Shu ko'rilgan chima ko'plam ar asosiga, aminchidan, qishloq joylarda ishsizlikning kuchayib borish xavfini barchani toptirishga, o'qitishda, aholining real daromadlarini oshirishga, uchinchidan,

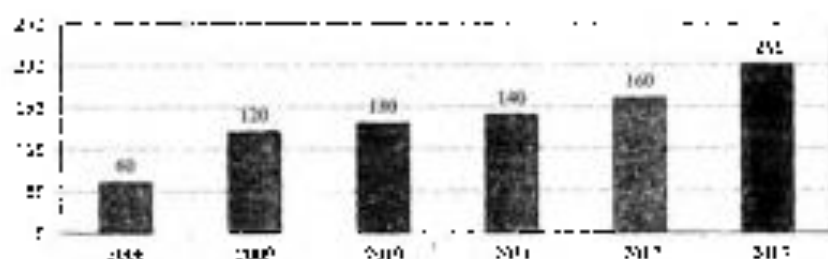
abolini huquqiy muhim eriq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdagi keskinlikka barchani berishga va to'rtinchiidan, yakkalartibda uy-joy qurilish ko'limini uzoqva kengaytirishga muvaffaq bo'lishmoqda.

Respublikada islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichlaridayoq, Birinchi Prezidentimiz I Karimov fermer xo'jaliklari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi sifatida faoliyat ko'rsatishi lozimligini ta'kidlash o'tgim ech. Shu sababli respublikamizda qishloq xo'jaligini fermerlashtirish agrar islohotlarning tarkibiy qismi hisoblanib, bu jarayon xususida ko'rib o'tilish natijasida og'ir ahvolda tashlab qolgan davlat xo'jaliklarini fermer xo'jaliklariga aylantirish, mavjud davlat va jamoa xo'jaliklari tarkibidagi ulur resurslari hisobidan fermer xo'jaliklari tashkil etish hamda dehqonlarning mol-mulkleri negizida dehqon xo'jaliklarini tarkib toptirish yo'li bilan amalga oshirildi. Fermer va dehqon xo'jaliklarini tashkil qilish, rivojlantirish va ular faoliyatini tartibga solish O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi, «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi, «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi qonunlarga hamda qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan hamma huquqiy hujjatlarga va hukumat qarorlariga asoslanadi. Fermerlarning o'zini o'zi boshqarishi jarayonlarini kuchaytirish va shu asosda qishloq xo'jaligi samaradorligini sifat jihatidan yangi darajaga olib chiqish maqsadida 2012-yil 22-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekistonda fermerlik faoliyatini tashkil qilishni yanada takomillashtirish va uni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4478 sonli Farmoni qabul qilindi. Undan so'ng 2015-yil 15-dekabrda "Fermer xo'jaliklarini yuritish uchun berilgan yer uchastkalari maydonlarini raqubillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 362 sonli qarori qabul qilindi.

Qabul qilingan qonuniy hujjatlarda fermerlarga ajratilgan yerlarni mems qilib qoldirish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga olish huquqi mustahkamlab qo'yildi. Shu bilan, binga bu xo'jalik uchun yerlarning amudoliligini saqlash va oshirishda davlat tomonidan kafolatlar yaratish yo'li bilan ularni himoyalash usulini vujudga keltirildi. Shunday qilib fermer xo'jaliklarini rivojlantirishni rag'batlantirish uchun

ham huquqiy, ham tashkiliy shart-sharoitlar yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 5-may kuni qabul qilingan "Hosildorligi past yerlarda davlat ehtiyojini uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirayotgan fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash choruv-tadbirlari ta'qirini ta'biy PQ 725-soni qasorida fermer xo'jaliklarini barqaror rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, ularni samarali va amaliy davlat madadini ko'rsatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetida hosildorligi past bo'lgan yerlarda davlat ehtiyojini uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiradigan fermer xo'jaliklarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun maqsadli mablag'lar ajratish, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga har yili Davlat byudjeti loyihasini taqdim etirilishida maqsadlarga yer solig'i bo'yicha tushumlar hisobidan mablag'lar ajratish vazifasi belgilab berilgan edi. Hosildorligi past yerlarda davlat ehtiyojini uchun paxta xom ashyosini yetishtirish bilan shug'ullanayotgan fermer xo'jaliklarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashga davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag'lar qiymati 2008-yilda 60 milliard so'mdan 2013-yilda esa 200 milliard so'mgacha yoki 333,3 foizga oshdi. 2008-2013-yillarda bu maqsadlar uchun ajratilgan jami mablag'lar qiymati 810 mlrd. so'mni tashkil etdi va bu fermer xo'jaliklarining moliyaviy ahvolini yaxshilashga muhim hissa qo'shildi (13.2-rasmi).

13.2-rasm. Hosildorligi past yerlarda davlat ehtiyojini uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiriladigan fermer xo'jaliklariga davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag'lar qiymati, mlrd. so'mlar¹¹

(Shu bilan birga, - deb ta'kidlaydilar Birinchi Prezidentimiz, -

¹¹ Maibus: O'zbekiston Respublikasi Daxlat statistika qur'masi ma'lumotlari

o'tgan davr mobaynida oshirgan tajribamiz fermerlikni yanada rivoj
lantirish uchun bir qator juda muhim maqsadlarni, xususan, fermer
xo'jaliklarining bargaqorligi, eng muhim, ularning samaradorligini
oshirish bilan bog'liq masalalarni hal qilishni qat'iy talab etmoqda.
Faoliyat yuritayotgan aksariyat fermer xo'jaliklarining ish tajribasi
shundan dalolat beradiki, fermer xo'jaliklarini shakllantirishning
dastlabki bosqichida ularga ajratib berilgan yet maydonlarining kam-
ligi mahsulot ishlab chiqarish rentabelligining o'sishiga ko'p jihatdan
to'siqlik qilmoqda. Imkoniyati, kuch-quvvati kam bo'lgan fermer
xo'jaliklari o'zini zarur texnika, aylanma mablag' bilan ta'minlash
kredit olish qobiliyatiga ega bo'lish, eng asosiysi, o'z xarajatlarni
qoplash va foyda ko'rib o'tlash, daromadni oshirishning ilohonchi
usuliga aylantirishini bugun hayotning o'zi ko'rsatmoqda¹².

O'zbekistonda Fermer xo'jaliklari uyushmasi o'rniga fermerlar
kengashi tashkil etilmoqda 2013-yil 22-oktyabr kuni O'zbekiston Res-
publikasi Prezidentining "O'zbekistonda fermerlik faoliyatini tashkil
qilishni yanada tikomillashtirish va uni rivojlantirish chora-tadbirlari
to'g'risida"gi Farmoni imzoladi. Bu hujjat maqsadlarni agrar sektorini
bargaqor va samarali rivojlantirishning, aholi farovonligini oshirish-
ning eng muhim ko'ng'ini sifatida fermer xo'jaliklarining roli va aha-
mayitini oshirish maqsadidan qabul qilindi. Unga ko'ra quyidagilar
O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamas, Qonunqo'yuvchi Res-
publikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va tumanlar hokimliklarining
g'oyat muhim vazifalari qilib: qishloqda ijara munosabatlari rivoj-
lantirish va mustahkamlashga qaratilgan qonunchilik va me'yoriy-
huquqiy bazani yanada takomillashtirish, qishloq xo'jalik ishlab
chiqarishni tashkil qilishning yetakchi bo'lg'in va shakli sifatida fer-
mer xo'jaliklarining huquqlari, manfaatlari himoya qilinishi va samar-
ali faoliyat yuritishni ta'minlash; fermerlikni tashkiliy jihatdan musta-
hkamlash, fermer xo'jaliklarining o'zini o'zi boshqarish tashkiloti
mexanizmlarini yaratish, ularning davlat va xo'jalik boshqaruvi or-
ganlari, tayyorlov, ta'minot va xizmat ko'rsatish tashkilotlari bilan
o'zaro munosabatlarni takomillashtirish; fermer xo'jaliklarining iqtis-

¹² Karimov I.A. Jahon me'yoriy-iqtisodiy inqirozi. O'zbekiston sharoitida
uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: O'zbekiston, 2009, 22-23-b.

sohiy mustaqilligi va milliyaviy barqarorligini oshirish, fermerlarning yor-ayv resurslaridan oqilona foydalanish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va qishloq xo'jalik xomashyosini kompleks qayta ishlash, shuningdek, qishloqda yangi ishlab chiqarishlar va xizmat ko'rsatish sohalarini kashkari qilish hamda rivojlantirish hisobiga muxarizatsiyalash darajasi va rentabellikni oshirishdan manfaatdorligini rag'batlantirish kabi yo'nalishlar belgilandi.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilari belgilandi:

Birinchi yo'nalish – bevosita fermer xo'jaliklarini rahisulot ishlab chiqarish bo'yicha asosiy xarajatlarni moliyalashtirish

Ikkinchi yo'nalish - qishloq xo'jaligi korxonalariga soliq muayozlarning berilishi

Uchinchi yo'nalish – ball-boriteti past yerlarda paxta yetishtirilgan fermer xo'jaliklariga moliyaviy yordam berish

To'rtinchi yo'nalish – respublikamizda irrigatsiya-melioratsiya tizimini Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash

Respublikada agrar iqtisodlarni amalga oshirishning barcha hus-qichlarida xo'jalik yuritish muxarizatini takomillashtirishga ham katta ahamiyat beriladi. Bunga dastlab, umumdavlat ehtiyojlari uchun yetkazib berilayotgan mahsulotlarga oqilona xarid narxlarini belgilash, kuyinchalik mahsulodlarining ko'pchilik turidagi davlat buyurtmasini asla-sekin bekor qilish (1995-yildan faqat paxta va danga davlat buyurtmasi englatib qoldi) hamda qishloq xo'jalik korxonalarini qo'llab quvvatlash (solliqlardan ozod qilish, kreditlarni qaytarish muddatini oshirish va boshqalar) orqali erishiladi

Ikkinchi davrda agrar iqtisodlarni tubdan hal etishni taqozo qilayotgan g'oyat mahim yo'nalish – qishloq xo'jaligida bund bo'lgan eriqchi ishchi kuchini bos'qatib olish va ularni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga (asosan, xizmat ko'rsatish va boshqa sohalariga) jubb etishdan iboratdir. Bunda qishloq joylarda faoliyat shaklini toz o'zgaritara oluvchi, zamonaviy texnologiyaga ega bo'lgan, qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlaydigan, kasbiylik va xalq manfaatdorchiligiga asoslangan kichik korxonalarni oshish usuvor vizidi ko'riblanadi

Qishloq joylarida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilarni jadai

rivojlantirish – agrar sohadagi ishlabotlarning hozirgi kundagi mavjud yoʻnalishlardan biri boʻlib hisoblanadi. Qishloqda turmush darajasini yuksaltirishga, qishloqlarimiz qiyolatini oʻzgartirishga qaratilgan muvofiq muamloali va bir-biri bilan chambarchas bogʻliq koʻplamli eboara-tadbirlarni amalga oshirish, ijtimoiy saba va ishlab chiqarish intiratuizimlarini rivojlantirishni jadallashtirish, maʼlkdorning, tadbirkorlik va kichik biznesning maqomi, oʻrni va ahamiyatini tubdan qayta koʻrib chiqish, fermer xoʻjaliklari rivojida har tomonlama qoʻllab-quvvatlash masalalari dolzarb boʻlib birmuqadda.

Ama shu dolzarb masalalarni hal qilish maqsadidan Oʻzbekiston Respublikasini 2017-2021-yillarda rivojlantirishning strategik yoʻnalishlarida **“Qishloq xoʻjaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish”** dasturi belgilandi.⁶ Unda:

- tarkibiy oʻzgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustabkamlasib, ekinloqqa kuzi mahsulotlar ishlab chiqarishini kengaytirish, agrar sektorning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish;

- paxta va boshqaq don ekiladigan maydonlarni qisqartirish, boʻshagan yerlarga kartoshka, sahnavul, nruqa va yuyʻ olinaligan ekinlarni ekish, shuningdek, yangi intensiv bogʻ va uzumzorlarni joylashtirish hisobiga ekin maydonlarini yanada optimallashtirish;

- fermer xoʻjaliklari, eog avvalo, qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan bir qatorda, qayta ishlash, tayyorlash, saqlash, sotish, qurilish ishlari va xizmatlar koʻrsatish bilan shugʻullanayotgan koʻp tarmoqli fermer xoʻjaliklarini rivojlantirish va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, yanada tayyor va tayyor oziq-ovqat banda qadoqlash mahsulotlarini ishlab chiqarish boʻyicha eng zimmaviy yuqori texnologik ushah-uskunalar bilan jihozlangan yangi qayta ishlash korxonalarini qurish, mavjud-

⁶ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fermidaagi “Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha hamkorlar strategiyasi toʻgʻrisida”gi, PF-4947-sonli Farmoni, 1-ilova, 3.3-handi.

larini rekonstruksiya va modernizatsiya qilish bo'yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirish;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash, tashish va sotish, agrokimyó, muliyaviy va boshqa zamonaviy bozor xizmatlari ko'rsatish infrastrukturasini yanada kengaytirish;

- sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya obyektlari tarmoqlarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish sohasiga intensiv usullarni, eng avvalo, suv va resurslarni tejaydigan zamonaviy agroteknologiyalarni joriy etish, mustaqilligi vaqori bo'lgan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish;

- kasallik va zararkundalarga chidamli, muhalliy yer-iqlim va ekologik sharoitlarga moslashgan qishloq xo'jaligi ekinlarining yangi seleksiya navlarini hamda yuqori mahsulodlilikka ega luyvonot zotlarini yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha ilmiy-talqiqot ishlarini kengaytirish;

- global iqlim o'zgarishlari va Orol dengizi quishiining qishloq xo'jaligi rivojlanishi hamda aholining hayot faolligatiga salbiy ta'sirini yuzlatish bo'yicha tizimli klara-tadbirlar ko'rish.

Ushbu harakalar samaraliyasiga ko'ra, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish maqsadida qishloq xo'jaligi ekin maydonlarini maqbulashtirish bozori bo'ladi, bunda: paxta ekin maydonlarini 49 ming gektarga va g'alla maydonlarini 10 ming gektarga qisqartirish; qisqartirilgan ekin maydonlarga boshqa qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish, jumladan, kartoshka – 8,1 ming gektar, sabzavot – 27,2 ming gektar, intensiv boq – 5,9 ming gektar, lukzor – 2,9 ming gektar, ozonli ekinlari – 10,9 ming gektar va mayli ekinlar – 4 ming gektar.⁴

Bundan tashqari, Q'zbekistonda yangi «Q'zagniteksportbank» aksiyadorlik tijorat banki tashkil etiladi. Bank eksport qiluvchi tashkilotlarni muliyaviy qutllah qayvalash, ineva shaxvat mahsulotlarining eksport turkuntiyatlarini samarali va barqaror rivojlantirishni ta'minlash, agrosantral mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar va aholi uchun

⁴ Q'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyunidagi «Q'zbekiston Respublikasini yanava rivojlantirish bo'yida amaliyotlar strategiyasi to'g'risida» qat'i, PR-4947-sanli farmoni. B-ildova, 161 qator.

yamada qulay sharoitlarni yaratish nizaqadida tashkil etilmaydi.

Yuqorida ta'kidlangan agrar ishloqlarni umidli oshirish va uni yamada chiqarilishlarning barcha yo'nalishlari respublikaning xususiyatlari va bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqadi.

Xulosa

1. Qishloq xo'jaligida traktor ishlab chiqarishning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda ishlab chiqarish jarayoni bevosita tirik mavjudotlar - yer, o'simlik, chorva molilari bilan bog'liq bo'ladi va tabiiy qonunlar iqtisodiy qonunlar bilan bog'lanib keladi. Bunda yer mehnat qurolli va mehnat predmeti sifatida qatnashadi. yerning boshqa ishlab chiqarish vositalaridan firqi shundaki, undan foydalanish jarayonida u yeyilmaydi, eskimaydi. Aksincha, agar undan to'g'ri foydalanilsa, uning umimiyatligi oshib boradi.

2. Qishloq xo'jalik korxonalarida ham asosiy kapital turli xil traktorlar, mashinalar, transport vositalari, bino, inshootlar, ko'p yillik daraxtlar, mahsulot chorva hamda ish hayvonlari, shuningdek, xizmat muddati har yilgan o'rtiq bo'lgan turli xil asboblardan tashkil topadi.

3. Qishloq xo'jaligida muhim ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer pul bilan baholamassligi, ya'ni qiymati o'lmamassligi tabiiydir. kapital qiymati tarkibida hisoblanilmaydi. Qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan asosiy kapitalning uyirra turlari masalan, ko'p yillik daraxtlar, mahsulot chorva, ish hayvonlari, sug'orish inshootlari va boshqalar sanoat korxonalarida bo'lmaydi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish vositalari hisoblangan bino, sug'orish inshootlari va boshqalar ishlab chiqarish natijasini oshirishga tirol o'tir o'tkazadi, sanoat korxonalarida u ular bir muncha sustroq va bilvosita is'ir o'tkazadi.

4. Agrar munosabatlarning usuni renta munosabatlari tashkil qiladi. Renta munosabatlari yer egasi va uni ijaraga olib foydalanuvchi (faktirikor) o'rtasida mazkur yerden olinadigan foydani taqsimlash borasida sodir bo'ladigan munosabatlardan iborat bo'ladi. yer rentasi yer egalligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir.

5. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi korxo-

nalarining mahmuri va asosiy shakli fermer xo'jaliklari bo'lib, ularni rivojlantirishga e'tibor kuchaytirilmoqda.

6. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab renta quyidagi turlarga ajratiladi: abso-lyut yer rentasi, differentsial (tahsiqlashgan) rentasi I va differentsial rentasi II, monopoliya rentasi, qazilma boyliklar qazilishlar joylashgan yer-lerden olinadigan rentasi.

7. Agrosanoat majmua (ASM) — bu qishloq xo'jalik mahsu-latlari yetishtirish, ularni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yet-kazib berish bilan shug'ullanadigan iqtisodiyot tarmoqlari birligidir va agrosanoat integratsiyasining bir ko'rinishidir. ASM to'rtta sohani o'z ichiga oladi. Birinchi soha — qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish texnika xizmati ko'rsatishi bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlar; ikkinchi soha — qishloq xo'jaligining o'zi; uchin-chi soha — qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchilarga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish); to'rtinchi soha — qishloq aholisi hayoti va faoliyati-ning umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infotuzilma (yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, maishiy xizmat ko'rsatish, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va tara xo'jaligi).

8. Tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jalik sohalaridagi shakli agrobiznes ko'rinishida namoyon bo'ladi. Agrobiznes tushu-nchasiga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan biznes bilan kiriti-ladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnika yetkazib berish, ta'mirlash xiz-matlari ko'rsatish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bazasini yuqari miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xomashyo bilan uzaksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Asosiy tayanch tushunchalar

Agrar munosabatlar — yerga egilik qiliish, hismoli etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir.

Renta munosabatlari — yerdan foydalanish natijasida vujudga keladigan sof daromadni taqsimlash va o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Differensial renta — yer ixtisaskalarining unumdorligidagi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differensial renta I — yerlarning tabiiy unumdorligi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differensial renta II — yerlarning iqtisodiy unumdorligini oshirish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Absolyut renta — qishloq xo'jaligida yerga bo'lgan mulkchilik monopoliyasi natijasida vujudga kelib, harcha kunlaga — yaxshi, o'rtoq va yomon yerlardan olinadigan rent.

Monopol renta — alohida tabiiy sharoitga ega bo'lgan, nyoq qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiriladigan yerlardan olinadigan renta.

Udirmo sharoitda renta — foydali qazilma konlarining yuzi yoki chuqur joylashishi va ularning boyligi jihatidan farqlar natijasida vujudga keladi.

Agrarrent majmuasi — qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qiyta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish infratuzilmasi — bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.

Ijtimoiy infratuzilma — odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.

Agrarrent integratsiyasi — qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qilyuvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi turli tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayoni.

Agrobiznes – tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sohalardagi namoyon bo'lish shakli.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Agribiznes tashkilotining mazmunini, iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rnini va xususiyatlarini ko'rsatib bering.
2. «Yerga egalik» va «yerdan foydalanish» tushunchalarini izohlang.
3. Yer rentasi nazariyalarining umumiy tomonlari va tub farqlarini ko'rsatib bering.
4. Yer rentasining nvl mazmunini tushuntiring.
5. Differensial (I va II) va absolyut rentaning hosil bo'lish shart-sharoitlari, manbalari va taqdimlanishini tushuntirib bering.
6. Monopol rentasini?
7. Qazib olovchi va qazitma uchastda renta qanday hosil bo'ladi?
8. «Jama hujjat» va «yer rentasi» ning farqlarini izohlang.
9. Agrobiznesning iqtisodiy mohiyatini tushuntirib va uning asosiy turlariga ta'rif bering.
10. Agrosanoat majmuasi va agrosanoat integratsiyasi tushunchalarining iqtisodiy mazmuniga o'z fikringizni bildiring.

III-B O' L I M

MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODI- YOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

14-HOJ. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O'LCAMLARI. YALPI MILLIY MAHSULOT VA UNING HARAKAT SHAKILLARI

Oldingi boblarda bir iqtisodiy jarayonlar va ularda sodir bo'ladigan munosabatlarni umum-iqtisodiy va korxonalar darajasida ko'rib chiqqan eдик. Makroiqtisodiy munosabatlarni makroiqtisodiy darajada tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tavsifi, milliy ishlab chiqarishning natijasi hisoblangan yalpi ichki mahsulot, uning tarkibiy qismlarining iqtisodiy mazmuni va harakat shakllari yoritiladi. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usuli haqida uning asosiy ko'rsatkichlarini hisoblash usullari bayon etiladi.

14.1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

Darajamizga qaytishda, o'tirishda O'zbekiston iqtisodiyoti so'haq itirfoq iqtisodiyotining tarkibiy qismi hisoblanib, uni mustaqil milliy iqtisodiyot deb bo'linas edi. Birga bir yoqlama rivojlanish paxta yakkahokimligiga, xomashyo ishlab chiqarishga va boy mineral xomashyo resurslaridan nazoratlov, uyovoz. Iyxtalanish asosiga qurilgan, yonilg'i, g'alla va boshqa ko'pgina ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlarining ta'minlanishi bo'yicha markazga qaram bo'lgan iqtisodiyot moros bo'lib qolgan edi. Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganlaridek, «O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga - markazga hunarlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga oga bo'lgan»¹ manulikt edi.

Lekin, eng yomon O'zbekiston iqtisodiyoti, asosan, xomashyo tayyorloviga yo'naltirilgan, biryoqlama rivojlanish hisbidan mu'it va nochor holga tushib qolgan bo'lib, iqtisodiyotga, ekologiya va

¹ Qo'sim: Karimov I. A. O'zbekiston xalqi asgri ishtilomga. I: «O'zbekiston», 1991, 6-bet

aholi genofondiga halokarlik ta'at o'tkazadigan payto yuksak bilimligi yurtimizdagi vaziyatni jar yuqasiga olib kelib qo'ygan edi. Buning natijasida ulkan tabiiy, mineral-tomashyo, mehnat va inson salohiyatiga ega bo'ladigan qurumay, respublikamiz xosliq SSSRda aholi yashash darajasi, ijtimoiy va gumanitar sohalar rivoji bo'yicha oxirgi o'rindardan birinchi turur edi¹².

Yangi energetika, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlarining yuzdaga kelishi, ko'plab yangi inshootlar, korxonalar, zavod va fabrikalar qurilganligi, yengilgi va g'alla mustaqilligiga erishilganligi iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, modernizatsiyalash, yangilash, diversifikatsiyalash, tashil o'tish sur'atlari milliy mustaqil iqtisodiyotni mustahkamlash suri harakat natijalaridir.

Markazimizda mustaqil amal qiladigan bozor iqtisodiyotining qator infratuzilmalari: avlod, bozor, birja, moliya, bank, kredit, xoliq, sug'orta, baxshat tizimlari va boshqa qator funksional iqtisodiyot tarmoqlari barpo etildi. Shunday qilib, O'zbekistonda erkin, zaruriy bozor munosabatlarga asoslangan yangi, mustaqil rivojlanayotgan, o'z xalqi, millat manfaatidagi xizmat qiladigan milliy iqtisodiyot shakllantirildi.

Milliy iqtisodiyot ko'plab o'zaro bog'liq iqtisodiy unumdardan iborat bo'lgan muvakkab iqtisodiy tizimni tashkil etish. Markaz unisurlar o'rtasidagi amalda tarkib topgan munosabatlarning butun majmua iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasini tashkil etib beradi.

Milliy iqtisodiyot — barcha tarmoqlar va sohalarnd, mikro- va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funksional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yanli iqtisodiyotdir. Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti tuzilishining natijasi hisoblanadi.

Makrodarajada qaralganda milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi quyidagilar o'rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo'ladi.

— mavjud ishlab chiqarish resurslari;

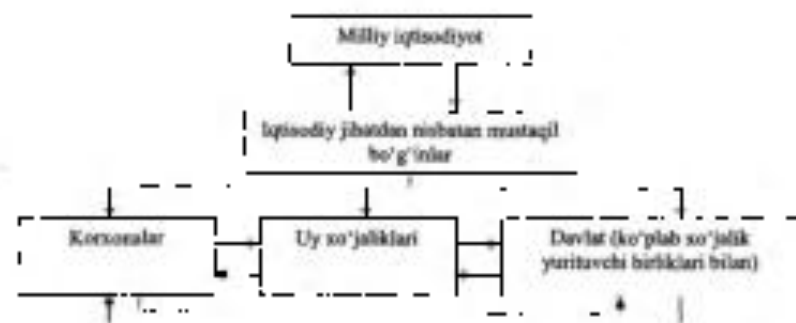
resurslarning ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ajratib chiqqan iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi taqsimot tuzilishi;

¹² O'zbekistonning 10 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Vazirlar Mahkamasini va Prezident Davlatining O'zbekiston mustaqilligining ta'minligiga bag'ishlangan qal'asini muhaffizlik va himoyat xalq xizmati. 2007 yil 10 mart.

iqtisodiy subyektlarning ishlab chiqarish hajmlari;

– milliy mahsulotning ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboslash va iste'mol qilish jarayonlarida shakllanuvchi tarkibiy qismlar.

Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini soddin ko'rinishda rasmi orqali tavsiflash mumkin (14.1-rasmi).

14.1-rasmi. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi

Milliy iqtisodiyot ma'yorida faoliyat qilish va barqaror o'sishi uchun har qanday turdagi ishlab chiqarish sohalarining o'zaro bog'liqligi va muvozanatli rivojlanishi talab qilinadi. Milliy iqtisodiyot tarkibiy tuzilmasining shakllanishida quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: mavjud bozor kon'yunkturasini, huzurlar sig'irini va namunolashuv darajasi, mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanganlik darajasi, fan-texnika taraqqiyotining nuqtasidagi, tavsifi va rivojlanish sur'atlari, ishlab chiqarish resurslarining sifati, bududlarning yer maydonlari va infratuzilma obyektlari bilan ta'minlanganligi, ekologiya holati.

Milliy iqtisodiyotni barqaror va samarali rivojlantirish uchun makkah jarayoni bo'lib, u muvofiqlik, har tomonlama o'ylab olib beriluvchi iqtisodiy siyosatga asoslanadi. Chunki, iqtisodiy rivojlanishda turli beqarorlik holatlari, inqirozlar ro'y berib quradi. Jumladan, 2008-yilda AQSHda boshlangan va hamon davom etib turgan jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi ham milliy iqtisodiyotimizga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Bunday ta'sir quyidagi holatlar orqali namoyon bo'lmog'ay:

Birinchiidan, mamlakatimiz eksport qiladigan mahsulotlar (qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o'g'itlar va boshqalar)ning jahon bozoridagi narxlarining keskin oshib ketishi natijasida eksportlar olinadigan daromad hajmining pasayib ketishi;

Ikkinchidan, umuman dunyo hoziridagi talabning keskin oshib ketishi oqibatida mahsulot sotish hajmining qisqarishi;

Uchinchidan, jahondagi investitsion faollikning pasayishi natijasida uzoq muddatli investitsion loyihalarimizni amalga oshirish muddatlarining kechikishi va b.k.

Milliy iqtisodiyotimizning barqaror va muvozanatli rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatish mumkin bo'lgan ushbu holatlarni o'z vaqtida aniqlab, ularning oldini olish va ta'sir oqibatlarini yomshatib bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar evariga iqtisodiyotimizning yuqori o'sish sur'atini saqlab qolindi.¹⁰

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, mikro- va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. **Makroiqtisodiyot** – bu mamlakat miqyosida iqtisodiyotning o'zaro aloqada va ta'sirda harakat qiladigan sohalarini, tarmoqlarini, birlamchi tuzilmalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy xo'jalik tizimidir. Makroiqtisodiyot o'z ichiga iqtisodiyotning maddiy va nomaddiy ishlab chiqarish bilan xizmat ko'rsatish sohalarini, bank, moliya, sug'urta, soliq, boshqaruv tizimlarini o'z ichiga oladi.

Makroiqtisodiyot milliy iqtisodiyot bilan birgalikda jahon iqtisodiyotini ham o'z ichiga oladi. Bu yerda ko'proq milliy iqtisodiyot haqida so'z yuritib, jahon xo'jaligi to'g'risida keyingi boblarda alohida to'xtalib o'tamiz. Milliy iqtisodiyotning asosiy funktsional ahamiyati mamlakat aholisining doimiy ravishda o'sib boruvchi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda namoyan bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning mazkur asosiy namunasini unqadur samarali hal etilayotgani makroiqtisodiy tahlil yordamida aniqlanadi. **Makroiqtisodiy**

¹⁰ Qorahm. Karimov L.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi. O'zbekiston sharoitida uning bartaraf etilishning yo'llari va choralari. – T. O'zbekiston, 2009. 14-15-b.

tahlilning maqsadi — takror ishlab chiqarish jarayonini obyektiv ravishda aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanish asosida mamlakat ijtimoij-iqtisodiy rivojlanishida vujudga kelgan holatlarni o'qib berishdan iborat. Bu maqsadga erishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) siyosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning bolari va harakatini obyektiv aks ettiruvchi statistik ma'lumotlarning mavjudligi;

2) mamlakat iqtisodiyotini tahlil qilishda keng miqyosda va tarixiy jihatdan yordamchi;

3) iqtisodiy tizim salohiyatini baqqosiy ravishda baholamadan hamda iqtisodiy qonunlarning obyektiv amal qilishini baholashdan qiyin mamlakat iqtisodiyotiga aylanishuv salbiy holatlarni keltirib chiqarishini anglash;

4) makroiqtisodiy nazariya muayyan mamlakatlarning iqtisodiyotini obyektiv ravishda talqin etish asosida yaratilishini hamda uning boshqa mamlakatlar umuliyotida o'rin chiqarilganlik bilan foydalanish imkonligini tushanish;

5) ishlab chiqarishni aholi daromadlari va iste'moli darajasini o'stirishga yo'naltirish;

6) aholi daromadlari, siyosiy va ijtimoijiy barqarorlik o'sishining yagona manba ho'li mamlakatdagi barcha ishchi kuchlarining ishlari bilan hamda ular daromadlarining o'sishi bilan ta'minlovchi milliy ishlab chiqarishning barqaror va samarali o'sishi ekanligini tushanish.

Ko'pgina makroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib, ular faoliyatining rivojlanish tarqayillari aniq hamda makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati, uning o'sishi yoki pasayishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko'rsatkichlar. **Birinchidan**, bizga ma'lum vaqt o'tiridagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritilishiga hevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. **Ikkinchidan**, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, milliy mahsulot va uning tarkibiy qismlari harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, uyirib o'shish, taqsimlash va iste'mol bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirish imkonini beradi.

Nihoyat, uchinchidan, mazkur ko'rsatkichlar tizim, mavjud resurslar va ularning soniyatli foydalanish darajasini, iqtisodiyotning turli sohalari, tarmoqlari o'rtasidagi mutanosablik va muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Bular milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovchi muhim ma'lumot-iqtisodiy ko'rsatkichlar - yalpi ishki mahsulot (YaIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), aholi daromadlari (AD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabi ko'rsatkichlar hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar muvofiq ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasidagi barcha xo'jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va parrivard natijalarini qat'iyat bilan qayd etadi.

14.2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari

Jamiyat a'zolarining ehtiyojlari munozam ravishda tarkibiy jihatidan o'zgarib, yangilanib, miqdorini ko'paytib va sifat jihatidan takomillashib borib bora, bu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari har doim o'zgarib, yangilanib, va takroran amalga oshirib turadi. Jamiyat ulqiyosidagi ishlab chiqarish jarayonlarining munozam ravishda yangilanib va takrorlanib turishi iqtisodiy takror ishlab chiqarish deyiladi.

Iqtisodiy takror ishlab chiqarish ikki korinishda amalga oshirilishi mumkin: oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish.

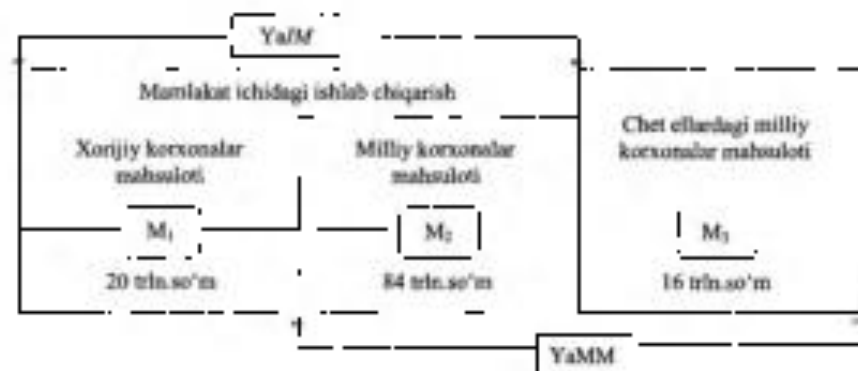
Oddiy takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarining hajm va sifat jihatidan o'zgarmagan holda takrorlanishiga aytiladi. Oddiy bunday ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ko'proq o'z ichki ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan natijali xo'jalik va oddiy kichik xo'jaligi davri uchun xos bo'lgan.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ulqiyosalarining munozam ravishda oshib borgan holdagi takrorlanishiga aytiladi. Bu namunagi takror ishlab chiqarish hozirgi davrdagi barcha rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xosdir.

Ijtimoiy sektor ishlab chiqarish natijasida mamlakat iqtisodida milliy mahsulot yaratiladi. **Milliy mahsulot** – mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmidir. U barcha moddiy va nemoddiy meʼnatlar ishlab chiqarish hamda xizmatlarni oʻz ichiga olib, hozirgi bizning mamlakatimiz qoʻllayotgan milliy hisoblar tizimida yalpi ichki mahsulot (YalMI) deb yuritiladi. Milliy mahsulot koʻrsatkichi oldingi davrlarda, masalan oldingi sobiq Sovet ittifoqi iqtisodiyotida jami yillik mahsulot (JIM) deb, hozirga koʻpgina mamlakatlarda esa yalpi milliy mahsulot (YalMM) deb yuritiladi. Yalpi milliy mahsulot – bu oʻz mamlakati yoki xorijda joylashgan milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymatidir. Shu oʻrinda taʼkidlash lozimki, milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini aniqroq ifodalashi va taqqoslash uchun yalpi ichki mahsulot (YalMI) koʻrsatkichi qulayroqdir. Shuning uchun hozirgi davrda koʻpgina mamlakatlarda bu koʻrsatkichdan foydalaniladi. Yalpi ichki mahsulot maʼlum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita isteʼmolchilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va koʻrsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymatidir.

Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy koʻrsatkich boʻlib, u faqat markaz mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi. U barcha ishlab chiqaruvchilar tomonidan qoʻshilgan qiymatlar yigʻindisi sifatida namoyon boʻladi. Yalpi ichki mahsulot xudai yalpi milliy mahsulot kabi hisoblanadi, biroq YalMI koʻrsatkichiga markaz mamlakatning chet eldagi ishlab chiqarish omillaridan foydalanib olib borilgan ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatish hajmlari kiritilmaydi, lekin shu mamlakat ichidagi xorijiy mamlakat korxonalari mahsulotini kiritiladi. Shuning uchun YalMI bilan YalM miqdor jihatdan qisman farq qiladi.

YalMM va YalMning oʻzaro farqini quyidagi rasm orqali yaqqolroq ifodalash mumkin (14.2-rasm).

14.3-rasm. YaMM va YaIM o'rtasidagi tarkibiy nisbatlar

Demak, rasmdan ko'rinadiki, mamlakat YaMM 100 trln. so'mni (M2 va M3 shartli raqamlar yig'indisi), YaIM esa 104 trln. so'mni (M2 va M1 shartli raqamlar yig'indisi) tashkil etadi.

YaMM va YaIM o'rtasidagi farq n qadar muhimdir? Bu farq rivojlangan mamlakatlarda YaIMning +1 foizini tashkil etadi. UMT statistika xizmati asosiy ko'rsatkich sifatida YaIMdan foydalanishni tavsiya etadi. Yaqin vaqtlarga qadim AQSH va Yaponiya YaIM ko'rsatkichi qo'llanilar edi, endilikda bu mamlakatlar ham YaIM ko'rsatkichini qo'llay boshladilar.

Hozirgi paytda O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi hisobga olinmoqda. Shuning uchun biz bundan keyingi o'rinlarda yalpi ichki mahsulot to'g'risida so'z yurutmiz.

Mamlakatimizda uqulona iqtisodiy siyosat yurgazilib, taraqqiyoatning o'zbek modelida belgilangan strategik tamoyillarni izbil amalga oshirish natijasida makroiqtisodiy barqarorlik saqlanib ketilmoqda.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi hamon davom etayotganiga qaramasdan, mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning barqaror o'sishi ta'minlanmoqda. Keyingi 12-yil davomida (2004-2015-yil-lar) bu ko'rsatkichning o'sish sur'ati o'rtacha yiliga 8 foizdan oshiq-roqni tashkil etdi. 2016-yilda esa yalpi ichki mahsulot 7,8 foiz, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 6,6 foiz, qishloq xo'jaligi

mahsulotlari qariyb 6,8 foiz, qatnash-trudliq ishlari hajmi salqarni 12,5 foizga oshdi⁴⁶.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning harakatlar strategiyasida "Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini suglab qolish"⁴⁷ vazifasi belgilandi.

Oliq hisoblangan tarkibiy o'zgarishlar natijasida sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2000-yildagi 14,2 foiz o'rniga 2016-yilda 25,7 foizni, xizmatlar ko'rsatish sohasining ulushi 37,2 foiz o'rniga 49,5 foizni tashkil etdi. Qishloq xo'jaligida esa aksincha – bu ko'rsatkich pasayib, 30,1 foizdan 17,6 foizga ushdi (14.1-jadval).

14.1-jadval

Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibi, foizda

Ko'rsatkichlar	2000	2004	2008	2012	2013	2014	2015	2016
Sanoat	14,2	17,5	22,3	24,0	24,1	24,3	24,3	25,7
Qishloq xo'jaligi	30,1	30,4	19,4	17,5	17,4	17,3	16,7	17,6
Qatnash	6,0	4,8	5,6	5,9	6,4	6,8	7,3	7,2
Xizmatlar sohasi	47,3	57,2	44,4	44,9	45,9	49,5	47,9	49,5
Sot'satliqlar	12,5	14,1	9,2	7,7	8,2	8,4	8,8	8,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Miudiy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri hisoblab chiqish uchun markaziy yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. Yalpi hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni hisobga olinish uchun, iqtisodiyotning barcha korxona va tarmoqlaridagi qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi.

⁴⁶ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

⁴⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-1917 sonli Farmoni, 1-qo'sha 3.1-band.

Qarshilgan qiymat — bu korxonalar yalpi mahsuloti bozor qiymatidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy sarfajitlar chiqarib tashlanganidan qolgan qiymatidir.

Yalpi yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor narxidagi summasi bo'lganligi uchun tovarning o'zi yoki uning taqtiligi ko'paymagan holda narxlar oshishi yoki azaligi uning hajmi oshib ketishi mumkin. Narx oshib chiqqisi umumiy hajmining har xil elementlarini yagona umumiy asosga keltirishning eng keng tarqilgan ko'psatkichi sifatida foydalaniladi. Summa uchun yalpi ichki mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobi olinadi. Joriy bozor narxlarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o'zgarmas, qiyosiy narxlarida hisoblangan milliy mahsulot esa real milliy mahsulot deb yuritiladi. Har xil yillarda ishlab chiqarilgan Yalpi qiymatini faqat narx o'zgarumagan engdizda o'zaro taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari narx darajasi biqa iqtisodiyunda inliyatsiya (narx darajasining o'sishi) yoki deflyatsiya (narx darajasining pasayishi) o'rin tulgatiligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini beradi.

Narx darajasi indeksi shaklida ifodilanadi. Narx indeksi joriy yildagi mahsulot guruh tovarlar va xizmatlar to'plami narxlar summasini xuddi shunday tovarlar va xizmatlar miqdorining huz davrdagi narxlar summasiga taqqoslash orqali hisoblanadi. Taqqoslashning boshlang'ich davr o'lasiz yili deyiladi. Agar bu yil tulgatilarni formula shakliga keltirsek, u quyidagi ko'rinishni oladi.

$$\text{Narx indeksi} = \frac{\text{Joriy yildagi iste'mol tovarlari narxi}}{\text{Basis yildagi iste'mol tovarlari narxi}}$$

Amaliyotda bir qalar urti xil tovar va xizmatlar to'plamini yoki iste'mol savatining narx indeksidan foydalaniladi. O'arb munakat-lari va xususan AQSHda bu indekslar ichida eng keng qo'llaniladigan iste'mol narxlari indeksi hisoblanadi. Uning yordamida tipik shahar aholisi to'arb olatilgan, iste'mol tovar va xizmatlarining 300 urti o'z ichiga oluvchi bozor savatining qayd qilingan narxleri hisoblanadi. Ammo narxning umumiy darajasini hisoblash uchun Yalpi narx

indeksidan foydalaniladi. YaIM narx indeksi ancha keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga natijalar iste'mol tovarlari, balki investitsion tovarlar, davlat tomonidan sotib olinadigan harakati xalqaro bozorda sotilgan va sotib olingan tovarlar va xizmatlar narxlarini ham oladi. YaIM narx indeksi nominal YaIMni real YaIMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi. Nominal YaIM shu maqsulga ishlab chiqarilgan davra natijasi qilib tugan narxlarida ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Joriy yildagi nominal YaIMni real YaIMga aylantirishning ancha oddiy va ko'g'ridan-to'g'ri usuli nominal YaIMni narx indeksi (NI) ga bo'lishdir, ya'ni:

$$\text{Real YaIM} = \frac{\text{Nominal YaIM}}{NI}$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkichi YaIM bilmir bunga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanishi bundan bo'lgan bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar mavjud bo'lishi, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini tavsiflab beradi.

YaIM va YaIM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkichi sifatida birinchi muhim kamchi-ko'shi ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy kapitalning o'tirish qoplash uchun zarur bo'lgan qiymatini ham o'z ichiga oladi.

Milliy iqtisodiyotning qanchalik rivojlanganligi va samarali ekanligini aniq bilish uchun aynan shu yilda jonli mehnatning umumiy barakati natijasida vujudga keltirilgan sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichidan foydalaniladi.

YaIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichi hosil bo'ladi:

$$YaIM - \text{Amortizatsiya yillik summasi} = SMM.$$

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'tiriladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxona tomonidan o'tiriladigan

uzrigan qo'shganicha hisoblanadi. Hunday soliqlar o'g'irigi iste'molchi zimmasiga tushib, natijada ular daromadning bir qismini yo'qotadi. Hozirgi davrda qo'llanilayotgan milliy hisoblar tizimida SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlanib, milliy daromad (MD) ko'rsatkichi aniqlanadi:

SMM – Biznesga egri soliq = Milliy daromad.

Shunday qilib, hozirgi hisoblar tizimida SMM miqdori bilan MD miqdori bir-biridan farq qilib qolgan. Aslida mamlakat miqyosida ularning miqdori farq qilmasligi lozim. Chunki milliy daromad sof milliy mahsulotning sotilgandan keyingi puidagi ko'rinishidir. Shuning uchun ba'zi adabiyotlarda milliy daromadni sof mahsulotning o'zgargan shakli deb ham yoritibadi. Bu holat milliy hisoblar tizimini yanada takomilla-Jtirishni taqozo etadi.

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad farqlanadi. Ishlab chiqarilgan milliy daromad – bu yangidan yaratilgan mahsulotning butun hajmi, foydalanilgan milliy daromad – bu ishlab chiqarilgan milliy daromaddan barcha xil yo'qotishlar (tabiiy ofatlar, mahsulotlarni zaxirada saqlashdagi yo'qotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldirg'i chiqarib tashlangan miqdorga teng. Milliy daromadni barcha tashqi daromadlarni (amortizatsiya ajratmasi va biznesga egri soliqlardan tashqari) qo'shib chiqish yo'li bilan ham aniqlash mumkin. Milliy daromadning bir qismi, jumladan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, korxona foydasidan to'lanaychi soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasi amalda uy xo'jaliklari ixtiyoriga kelib tushmaydi. Ikkinchi tomondan esa, uy xo'jaliklari o'zlagan daromadning bir qismi, masalan, ijtimoiy to'lovlar – ular mehnatning natijasi hisoblanmaydi.

Shaxsiy daromad ko'rsatkichini topish uchun milliy daromaddan uy xo'jaliklari qo'liga kelib tashlanmaydigan daromadlarning yuqoridagi uchta turini chiqarib tashlabshunisi hamda joriy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan daromadlarni unga qo'shishimiz zarur.

Milij daromad – ijtimoiy tugʻilgan qiratinasi – *Korona foydasiga solmalar*
– *Korona ning taqsimlanmaydigan foydasi* + *Ijtimoiy toʻlovlar*
= *Shaxsiy daromadi*.

Shaxsiy daromaddan soliqlar toʻlangandan keyin uy xoʻjaliklarining toʻliq tasarrufida qoladigan daromad shakllanadi.

Soliqlar toʻlangandan keyingi daromad shaxsiy daromaddan shu daromad hisobidan toʻlanadigan soliqlar miqdorini chiqarib tashlash yoʻli bilan hisoblanadi. Soliqlar toʻlangandan keyingi daromad uy xoʻjaliklari eng oxirida ega boʻladigan daromad hisoblanib, alohida shaxs va oilalar oʻz tasarrufida bu daromadlarning bir qismini isteʼmol uchun sarflaydilar va boshqa qismini jamgʻurmagacha yoʻnaltiradilar.

Milij nashvot bojrazining muq bahoalanishiga bazyona iqtisodiyot taʼsir koʻrsatadi. Xufyona iqtisodiyot – bu tovar-maddiy boyliklar va xizmatlarning jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan holatida, yaʼni davlat boshqaruv organlaridan yashirin holda alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlari oʻrtasida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir. Bu munosabatlari oʻz ichiga iqtisodiy faoliyatning barcha hisobga olinmagan tartibga solinmagan turlarini oladi. Xufyona iqtisodiyot tarkibiga quyidagilar kiradi:

1) **Jinoyatga aloqador iqtisodiyot** – rasmiy iqtisodiyot tarkibiga iqtisodiy jinoyatning kiritilishi (boyliklarning talon tarqij qilinishi, nazoratning bir qanday shaklidan yashiringan holdagi xufyona iqtisodiy faoliyat – markonizms, qimor oʻyinlari, fohishabozlik; daromadlarni noqatsodiy qayta taqsimlash shakli sifatidagi fuqarolarning shaxsiy mulkiga qarshi umumijamiiy harakatlari – hushingchilik, shaxsiy mulkni zoʻrlak bilan tortib olish, oʻgʻirlash, rakot);

2) **soxta iqtisodiyot** – hisobga olish va hisoblashning amaldagi tizimiga soxta natijalar haqiqiy natija sifatida kiritiluvchi rasmiy iqtisodiyot (qoʻshib yozishlar);

3) **norasmiy iqtisodiyot** – tovar va xizmatlarning oytiboshlash va taqsimlash boʻyicha iqtisodiy subyektlar oʻrtasidagi norasmiy oʻzaro aloqalar tizimi boʻlib, u mazkur subyektlar oʻrtasidagi shaxsiy munosabatlari va bvosita aloqalariga asoslanadi;

4) yashirin ikkalanmish iqtisodiyot – yalqin tartibdagi va kooperativ tashkilotining nazoratidan yashirinagan, ya'ni qonun tomonidan taqiqlangan yoki belgilangan tartibda to'yxotdan o'tmagan ruti

14.3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari

Yalpi ichki mahsulot (Yalpi)ni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. Milliy hisoblar tizimi (MHT) – bu barqaror asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovchi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, tasniflar va gurublar tizimi.

MHT MHT tizimining e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953-yildan boshlab qo'llanila boshladi. Shu davrdan (1953-yildan) buyon to bugungi kungacha MHT to'rt marta o'zgartirilib, takomillashtirildi. Lekin u hali ham takomillashtirilishga muhtoj. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda makroz tizimning takomillashtirilgan shakli qo'llanilmoqda.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, ya'ni 1993-yildan boshlab MHTdan foydalana boshladi. Q. Mambetjonovning fikricha, hozirgi kungacha milliy hisoblar tizimining rivojlanishini yettita bosqichga ajratib o'rganish maqsadga munofiq.

Birinchi bosqich XVI asrdan ikkinchi yarimdan 1930-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, unda milliy hisoblar tizimi ilk bor shakllana boshladi. Bu bosqichda asosiy e'tibor milliy boylik va daromad ko'rsatkichlarini hisoblashga qaratilgan. Lekin, bu bosqichda milliy hisobchilik yagona bir tizim sifatida shakllanmadi.

Ikkinchi bosqich o'tgan asrning 30-yillaridan boshlandi va unda keyinchilik ta'limoti mahim o'tin tirdi. Bu bosqichda asosiy e'tibor milliy boylik va milliy daromadni hisoblash usullarini takomillashtirish, istisnol, jamg'arma va investitsiyalarning harakatini tahlil qilib, makroiqtisodiy tahlil uchun zamon axborot tizimini shakllantirish, shuningdek, hukmriyatini boshqarishdagi roliini oshirish va milliy hisoblar tizimining yutim ko'rsatkichlariga amolqklar kiritilishiga qaratildi.

Uchinchi bosqich (1953-yil) ikkinchi jahon urushidan keyingi davrni o'z ichiga olib, davlatlar tayyor bo'lgan iqtisodiyotni tiklash, iqtisodiy integratsiyani kuchaytirish ehtiyojidan kelib chiqib yondashildi. Ushbu bosqichda BMT Statistika komissiyasi tomonidan MHTning dastlabki andozasi MHT-1953 tasdiqlandi.

To'rtinchi bosqichda (1968-yil) BMTning MHT-1953 andozasi ancha takomillashtirildi, olingan ma'lumotlarni taqqoslash imkoniyatiga ega bo'ldi va MHTning boshqa qulay jihatlari ham ochib berildi.

Beshinchi bosqich, 1993-yilga kelib ayrim mamlakatlarda milliy hisobchilikni yuritish tarbiyada katta farqlar mavjudligi uqayli ularning xalqaro qiyosiy taqqoslash imkoniyati huzuldi, jahon to'yinbu ko'rsatkichlarni munomlashtirish mas'uliyati munomlashtirish va jahon iqtisodiyotini tahlil qilish qiyindisbdi. Shu anbobli, milliy hisoblar tizimining yangi MHT-1993 andozasi qabul qilindi. Ushbu MHTning to'lov balans va davlat moliyasatistikasi bilan u'zaro bog'liqliklari aniqlab olindi, MHTning bir nechta ho'lim va hobbati yangilandi, operatsiyalar va ulumi hisobga olish qoidakari, yulpi ishlab chiqarish, kapital istemoli va zakiralari, bozor va nubozor ishlab chiqarishning nisbatlari ko'rsatkichlarni hisoblash metodologiyasi ishlab chiqildi.

Oldinchi bosqichda MHTning eng oxirgi andozasi, ya'ni MHT-2008 yaratildi va hozirgi kunda ham ammal qilmoqda. MHTning bu andozasida uning istemolchilari ucbun makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tahlil qilishning isohamligi va shaffofligini ta'minlash, iqtisodiy faoliyat uklarini tasniflash, iqtisodiyot va uning tarkibiy qismlari orasidagi munosabatlarni chiqar tahlil qilish, moliyaviy operatsiyalar hisobga olish usullarini takomillashtirish, uning ayrim konsepsiya va kategoriyalariga aniqlik kiritish, soddalashtirish masalalari hal qilindi.

Yettinchi bosqich 2008 yildan keyingi davrlarni o'z ichiga olib, MHTni yanada takomillashtirish jarayonlari amalga oshirilmogda¹².

Shu bilan birga to'g'rilash joizki, hali bu hisoblar tizimining zaif va bo'lish joylari ancha qatiga bor. Masalan, unda takim ishlab chiqarishni u'z munomila olib borishni ta'minlash nuqta nazariidan qatigunda

¹² Q. Mombegazov. Iqtisodiyotni metodologiyasida shavritda milliy hisoblar tizimini takomillashtirishning nazariy asoslari. O'z. i.f.n. ... d.a. avtoreferari. Toshkent: 2012. 89 betlar

YalMning ma'lumi turkibiy qismlarini, jumladan, amortizatsiya ajratmalari SMML milliy daromad, xurujatlar va qo'shimcha mahsulot kabi ko'rsatkichlarni tarmoqlar va hududlar kesimida hisoblashning usullari ishlab chiqilmagan va ularni hozirgacha aniq hisobga olishning imkonini bo'lmayapti.

Milliy hisoblar tizimi asosmi yig'ma halanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xurujatlar boksini misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning hushqa turlari, amortizatsiya) summasini o'zida tutadi. Xurujatlar tarkibi guruhlar iborasi bo'ladu: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar mulkioqtisodiyotning mo'yordagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi. Ushbu milliy hisoblar tizimi asosida YalM uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birmahol usul – bu YalMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yicha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi hisoblab chiqiladi. Qo'shilgan qiymatni aniqlash jami iqtisodiy mahsulotdan oralik mahsulotlar va xomshyoq, yoqilg'i, materiallar qiymatini chiqirish orqali amalga oshiriladi. Biz YalMni hisoblashning mazkur usuliga tegishli bo'la tushunchalar (masalan, takroriy hisob, oralik mahsulot) va shartli misollarni darslikning 2-hobida ko'rib chiqqan edik. Bu usul bilan hisoblangan YalM alohida tarmoqlarning shu mahsulotni yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi usul – bu YalMni hisoblashga sarf-xurujatlar bo'yicha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar birlimini sotib olishga qilingan harajmat sarriflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyorda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlarni muhtolad ichida xo'jalikning uchta subyekti – uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar harajda bisharidan chet o'lik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'mol sarriflari – bu kundalik ehtiyojdagi tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarriflardir.

Investitsion sarriflar – tadbirkorlik sektorning asosiy va aylanma kapital tovarlarini (investitsion tovarlar) sotib olishga qiladi-

gna sarflaridir. Investitsion sarflar asosan uchta qismdan iborat: a) tashkilotlar korxonalar mashina, yekuna va statniklarning harcha xarid; b) barcha qurilishlar; v) zaxiralarning o'zgarishi. Birinchi guruh elementlarning investitsion sarflarni tarkibiga kiritilishi aniq aniqlanib qurilishlarning bunday sarflar tarkibiga kiritilishi, o'z-o'zidan aniqki, yangi fabrika, uzbek yoki elevator qurilishi investitsiyalar sharti hisoblanadi. Yalpi tarkibiga tovar zaxiralarning ko'payishi, ya'ni ishlab chiqarilgan, lekin mazkur yilda sotilmagan harcha mahsulotlar kiritiladi. Boshqacha aytganda Yalpi o'z ichiga yil davomidagi zaxiralar va ehtiyojlar harcha o'zgarishining hozir qiymatini oladi. Zaxiralarning bu o'zgarishi YalpiMga joriy ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichi sifatida qo'shiladi.

Zaxiralar kamayganda, bu kamayish YalpiM hajmidan chiqarilishi zarur. Zaxiralarning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovar ko'proq mahsulot sotilganligini bildiradi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotni va bunga qo'shimcha oldingi yillardan qolgan zaxiralarning bir qismini iste'mol qilgan bo'lgani.

Milliy hisoblar tizimida YalpiMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki investitsiyalar tushunchasidan foydalaniladi. **Xususiy va ichki investitsiyalar** mos ravishda xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investitsion sarflarni bildiradi. Yalpi investitsiyalar o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qurilmalarning o'zini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investitsion tovarlar ishlab chiqarishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga har qanday sof qo'shimchalarni oladi. Yalpi investitsiyalar natijaligiga ko'ra iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasi va investitsiyalarning o'zgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan sof xususiy ichki investitsiyalar tushunchasi joriy yil davomida qo'shilgan investitsion tovarlar summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Davlat sarflari — bu mahsulotlar va iqtisodiy resurslarni, xususan ishchi kuchini sotib olishga davlatning (boshqaruvning qayi va mahalliy organlari bilan birga) qilingan barcha sarflarini o'z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. Shu sababli Yo'ltmni sarflar bo'yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni eksporti qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'mol va investitsion sarflar himda davlat muhitaytlarining bir qismi olib qilinadi, ya'ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflamadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz uslub kelmashligi uchun import hajmi Yo'ltm tarkibidan chiqariladi. Eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi. Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo'lsa ijobiy, import eksportdan ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.

Qarab chiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va qishloqiy tashkilotlar) sarflari va muddiy aylanma vositalari zaxirasidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan Yo'ltm hajmi aniqlanadi.

Uchinchi usul — bu Yo'ltmni hisoblashga daromadlar bo'yicha yondashuv.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot ba'zidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, resurs to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tashadi. Shu sababli bu usulda Yo'ltm pirovard mahsulot hisobidan olingan amaliy barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

Yo'ltmni daromadlar bo'yicha hisoblashda uy xo'jaliklari, kurama va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromdlarini mehmur haqi va yilpi suridaga (renta, sonda foiz va tadbirkorlik foydasi va h.k.) ajratish mumkin. Yo'ltmni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromdlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznaga ogri soliqlar summasi ham qo'shilmali.

Yo'ltmni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yicha yondashuvning asosiy tarkibiy qismlarini quyidagi jadvall orqali o'zaro taqqoslash mumkin (1-2-jadval).

**YalMni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yicha
yondushlov**

Miiliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yicha hisoblash	Miiliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yicha hisoblash
Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari	Daromad bilan bog'liq bo'lmagan atiri va to'lovlar, o'z sarakatiga bo'lgan soliqlar
Tadbirkorlarning investitsiyalar sarflari	Ish haqi
Tovar va xizmat xizmatining davlat xaridi	Reinta to'lovlari
Chet elliklar sarfi	Tovar
Natijaviy muassasalari sarfi	Foyda
Moddiy aylanma vositalar xaridida qo'zg'atishlar	
YalM	YalM

YalMni hisoblashda mung turibiga kirgan daromadlarning shahida turlarini batafsil qarab chiqamiz. Amortizatsiya ajratmasi shu yil ishlab chiqarilgan mahsulot (YalM) qiymati tarkibiga ishlab chiqarish xarajatlari sifatida kirib, mahsulot sotilishi natijasida pul shaklidagi dardomat sifatida qaytib keladi va amortizatsiya fondli hisobida to'planib boradi.

Uy soliqlar korxonalar uchun ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanadi va shu sababli mahsulot narxiga qo'shiladi. Bunday soliqlar aksiz to'lovlari, qo'shilgan qiymatga soliq, muk' solig'i, lisenziya va bojxona to'lovlari o'z ichiga olib, davlat byudjetida daromad sifatida namoyan bo'ladi.

Daromadlarning eng muhim turi bo'lgan ish haqi tadbirkorlar va davlat korxondan ishchi kuchi to'lovlariga taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shilmalar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaga

ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafigalari va boshqa turli mukofotlarda antiyozlarni o'z ichiga oladi. Ish haqi va unga qo'shimchalar ham ishchi kuchini ta'rif qiluvchilar uchun daromadning bir qismini sifatida namoyon bo'ladi va shu sababli shu daromadlarining muhim tarkibiy qismi sifatida qapaladi.

Renta to'lovlar iqtisodiyotni namoyish (kapital, yer bilan ta'minlovchi) uy xo'jaliklarining o'ladigan daromadi hisoblanib, korxona xarajatlari tarkibiga kiradi (yer davlat mulki bo'lsa rentalar davlat ixtiyoriga, byudjetga borib tushadi va byudjet daromadi hisoblanadi).

Foiz pul kapitali egalarga pul daromadi to'lovlardan iborat. Bunda davlat tomonidan umalga oshiriladigan, foizli to'lovlar foizli daromadlar tarkibidan chiqariladi.

Mulkdan olinadigan daromadlar ikki turga bo'linadi: bir qismini mulkiy daromad va boshqa qismini esa korporatsiyalar foydasi deyiladi.

Xulosalar

1. Milliy iqtisodiyot ko'plab o'zaro bog'liq iqtisodiy unsurlardan iborat bo'lgan murakkab iqtisodiy tizimni namoyan etadi. Milliy iqtisodiyot, barcha tarmoqlar va sohalarini, mikro- va makromajualagi iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab ulfranzuzimlarni o'z ichiga olgan voxlit iqtisodiyotdir.

2. Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nemoddiy sohalarni bir butun qilib hirlashrgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir. Makroiqtisodiyot o'z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nemoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarini oladi.

3. Ko'pgina makroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida korporatsial faoliyatiga beho berilib, ular faoliyatining rivojlanishi namoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati uning o'sishi yoki orqaga ketishi ishlil qilinib, xulosa chiqariladi.

4. Butun milliy iqtisodiyotning hojajiri ta'villovchi mahm makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – yalpi milliy mahsulot (YmMM), yalpi ichki mahsulot (YiMM), so'f milliy mahsulot (SM), milliy daro-

mad (MID). Ishchi kuchi bandligi, jahsizlik, inflyatsiya va hushqashu kabilar hisoblanadi.

5. Bozor munosabatlari sharoitida ijtimoiy mahsulot tarkibiga faqat tovar shaklida hisob, hozir murbi nuqtad bo'lgan yoki, hoob bo'lmaganda, ularni yaratish uchun haqiqatda sarflangan xarajatlar miqdori bo'yicha baholash mumkin bo'lgan mahsulot va xizmatlar kiririlishi mumkin.

6. Yalpi hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi. Qo'shilgan qiymat – bu korxona tashkilotida ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan mol yetkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xom-asbyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

7. Milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun yalpi ichki mahsulot (Yalpi) ko'rsatkichidan foydalaniladi. Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalanilgan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi.

8. Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ina balanslar tashkil qiladi. Buning daromad va xarajatlur balans misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari qish haqi, foyda, daromadlarning bosbqa turlari, amortizatsiya summasini aks etiradi. Xarajatlar to'g'ra guruhidan iborat hisoblar: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sot eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi – nuqzanatli halatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

9. Yalpi uch xil usul bilan hisoblanadi: 1) qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv; 2) sari-xarajatlur bo'yicha yondashuv; 3) daromadlar bo'yicha yondashuv.

Asosiy tayanch tushunchalar

Makroiqtisodiyot – maddiy va maʼmuriy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jihat xoʻjaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi – milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni, tuzil tarmoqlar oʻrtasidagi aloqadorlikni tavsiflaydigan oʻzaro bogʻliq koʻrsatkichlar tizimi.

Yalpi milliy mahsulot (YalMM) – milliy iqtisodiyorda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita isteʼmolchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bazar narxlaridagi summasi.

Yalpi ichki mahsulot (YalIM) – yil davomida maʼmuriy bududidan ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bazar narxlaridagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM) – yil davomida jami mehnatning umumiy barakati bilan yaratilgan yangi mahsulotdir.

Milliy daromad – yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning puldagi ifodasi boʻlib, hozirgi hisoblar tizimida SMMdan egi soliqlarni chiqarib tashlash yoʻli bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad – milliy daromaddan ijtimoiy sugʻurta ajratmalari, korxona foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qoʻliga kelib tashadigan ijtimoiy taʼlovlar summasini qoʻshish yoʻli bilan aniqlanadi.

Nominal YalMM – joriy narxlarida hisoblangan YalMM.

Real YalMM – narxlarining oʻzgarishini hisobga olib, oʻzgarmas, yoki qiyosiy narxlarida hisoblangan YalMM.

Qoʻshilgan qiymat – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidani sotib olingan va umumiy isteʼmol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining hozirgi qiymati.

Oraqliq mahsulot – ishlov berish, qayta ishlab va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Pirovard mahsulot – ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, abxosiy va umumiy isteʼmol qilishga tayyor boʻlgan mahsulotlar.

Xorijona iqtisodiyot – YalMMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning tashqi iqtisodiyotdan yashirin qismini.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi nima? Uning qanday tarkibiy qismlari mavjud?
2. Oddiy va kengaytirilgan taktor ishlab chiqarishning farqi nima? Ular iqtisodiyotning qanday ko'rinishlari uchun xos ekanligini izohlang.
3. Milliy hisoblar tizimining mohiyati nima? U o'z ichiga qanday ko'rsatkichlarni oladi.
4. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar nimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday rol o'ynaydi?
5. YaIM va SMM bir-biridan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy daromad-chi?
6. Milliy mahsulot barakat shakllari tizimini bering.
7. YaIM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.
8. Nominal va real YaIM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko'rsating.
9. Agar joriy yildagi nominal YaIM hajmi 700 mlrd. so'nga, narx indeksi 1,5 ga teng bo'lsa, real YaIM hajmi qancha bo'ladi? Agar narx indeksi 0,8 ga teng bo'lsa-chi?
10. Sot iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichining mohiyati haqida hisoblash tartibini tushuntirib bering.

15-BOB. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF

Mazkur darslikning 7-bobida talab va taklif tushunchalari, ularning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, talab va taklif qonunlari haqida ular o'rtasidagi muvozanatlik masalalari bayon etilib, mda talab va o'quvchilarning ruxunishini osonlashtirish masalasida ushbu masalalar tovar va xizmatlarning alohida olingan turdasi ha'yicha ko'rib chiqilgan edi. Milliy iqtisodiyot yodit holda, ya'ni makroiqtisodiyot darajasida o'rganilayotgan jamiyonda namaklar: harcha fuqarolari, tadbirkorlar, davlat va chet el iste'molchilarining jami tovarlar va xizmatlar turarlari ha'yicha talabi va taklifini o'rganish iqtisodiyotni samarali, muvozanatli va mutanosibli yuritishda muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun bu bohda makroiqtisodiy tahlil davom ettirilish, eng avvalo iqtisodiyot yaxlit olingan holda ko'rib chiqiladi va uning mikrohuqasidagi asosiy kufsatkichlari bo'lgan yalpi talab va yalpi taklif tushunchalarining iqtisodiy mazmunini tavsif lanadi. Tahlil davomida yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillar, ular ta'sirida narxlar darajasining o'zgarishi haqida ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi qanday o'rnatilishi bayon etiladi.

15.1. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qilyuvchi omillar

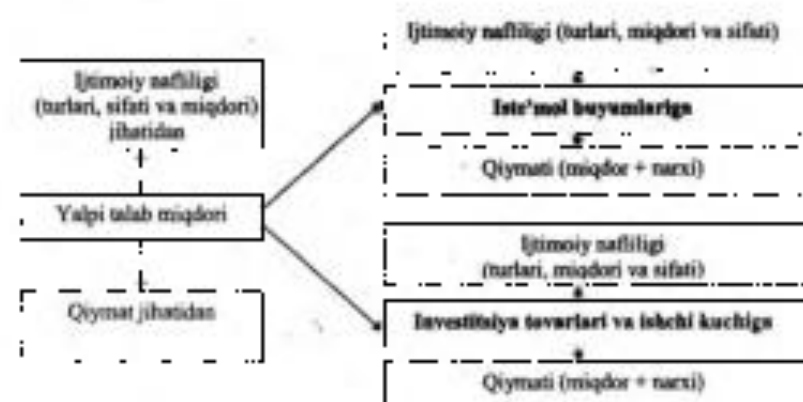
Iqtisodiyotni muvozanatli rivojlantirib, uning barqaror o'sishini ta'minlashda eng avvalo yalpi talabning mazmunini bilish zarur.

Yalpi talab (aggregate demand, AD) – barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarining muayyan darajasida sotib olinishi mumkin bo'lgan turli tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabning umumiy hajmidir. Shuningdek, yalpi talabni milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi sifatida ifodalash ham mumkin. Yalpi talab harcha iste'molchilarning turli xil tovarlarga va xizmatlarga bo'lgan talablari yig'indisidan tashkil topadi. Bilmakki, tovar va xizmatlar ikki xil bo'ladi: shaxsiy iste'mol

tovarlari va tashkirkorlar ishlab chiqarish jarayonida umumiy iste'mol qiladigan ishlab chiqarish omillari - yer, kapital va ishchi kuchi.

Iste'mol tovarlari turli-turli moddiy, ma'naviy tovarlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, turli ko'rinishdagi (masalan, davlat, xususiy, jum'ua, korporativ) tashkirkorlarning ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talabi ham turli-turandir (masalan, turli mashinalar, stanoklar, asbub-uskunalar, imshoutlar, transport vositalari, yemilg'i, xomashyo, materiallar, ishchi kuchi va h.k.). Talabning umumiy miqdori aniq o'lchishga ko'ljallangan tovarlarning turi, miqdori, sifati bo'landa narxiga bog'liq bo'ladi. Ubi quyidagi misol orqali aniqroq tushunish mumkin (15.1-rasmi).

Yalpi talabni faqatgina pul miqdori bilan belgilash bizningcha, unga bir tomonlama yondashuv bo'ladi. Masalan, investitsiya tovarlari miqdori, sifati, turi o'zgarmagan holda narx ikki barobar oshsa, belgilangan pul miqdori o'zgarmagan holda ikki barobar kam investitsiya tovarlarini sotib olish mumkin bo'ladi xolos.

15.1-rasmi. Yalpi talab miqdorining tovarlar turi, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liqligi

Yalpi talab miqdori jihatidan aniqlanadi va uning umumiy miqdori turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi.

Turli o'quv qo'llanmalari va darsliklarda yalpi talab miqdorini aniqlash usullari va ular ta'sir etuvchi omillarni bayon etishda turli

jihatidan yondashilishi, jumladan, akademik V. Vidyapin va boshqalar umumiy taʼbiri orqida chop etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida yalpi talab iqtisodiyotining aholida aholalari sarflarining yig'indisi sifatida ifodalanganadi, ya'ni:

$$Y_{\text{J}} = C + I + G + NX$$

bu yerda – yalpi talab;

C – uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari;

I – xususiy sektorning investitsiya sarflari;

G – davlat xaridi;

NX – val eksport.¹⁰¹

Professor V. Kannayev esa yalpi pulni real yalpi milliy mahsulot turkiyiy qismlariga bo'lgan umumiy pul miqdori sifatida tushuntirib bo'lishni birona uni pulning miqdoriy nazariyasiga muvofiq quyidagi ko'rinishda ifodalashini ta'kidlaydi:

$$AD = M \times V / P,$$

bu yerda M) – yalpi talab;

M – pul miqdori;

V – pulning aylanish tezligi;

P – baxr darajasi.¹⁰²

Bundan ko'rinadiki, V. Kannayevning fikricha yalpi talab pulning miqdori va baxr darajasiga bevosita bog'liqdir. Bu o'rinda u sotib olinadigan tovarlar soni, miqdori va sifatini e'tibordan chetda qoldirdi.

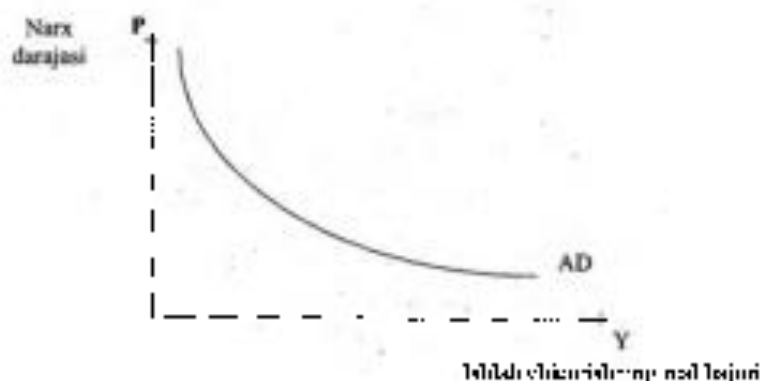
Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, boshqa sharoitlar o'zgarmay qolgandik, baxr darajasi qancha past bo'lsa, iste'molchilar (manulakat ichidagi hamda chet eldagi) ishlab chiqarilgan tovarlar real hajmi-ning shuncha katta hajmini va aksincha, baxr darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha katta qismini sotib oladi. Shunday qilib, boshqa sharoitlar o'zgarmas deb faraz qilgan taqdirda ham birgina

¹⁰¹ Экономические теории: Учебник / Под. общ. ред. Под общ. ред. проф. В. И. Киселева, А. И. Лебедева, Г. П. Журавлева, Л. С. Тарасова. – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. 412.

¹⁰² Экономические теории: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В. И. Киселева; Под общ. редакц. и под. М.: Едиториал УДПУ, 2004, с. 201.

narx darajasining oshishi ishlab chiqarishning real hajmiga bo'lgan yalpi talab hajmining kashkari kamayishiga, ya'ni ishlab chiqarilgan tovarlar massasining bir qismi sotilmay qolibligiga sabab bo'ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi ishlab chiqarish hajmiga nisbatan yalpi talabning oshishiga, ya'ni tovarlarning yetishmasligiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qilyotchi omillarning o'zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi.

Narx darajasi va talab ta'siridagi milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bu teskari bog'liqlikni quyidagi tasni orqali ifodalash mumkin (15.2-rasm).

15.2-rasm. Yalpi talab egri chizig'i

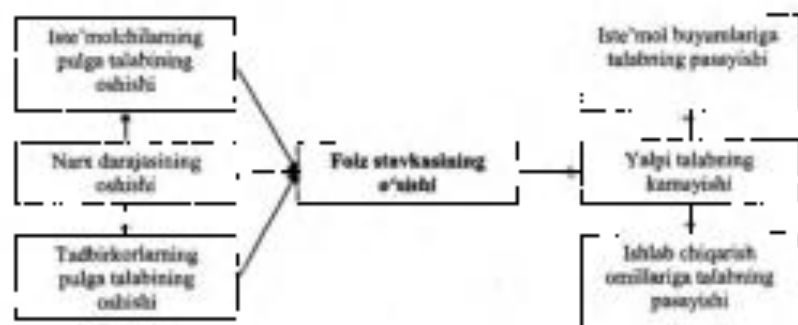
Rasmdan ko'rinadiki, yalpi talab egri chizig'i yakkala talab egri chizig'iga o'xshaydi, biroq o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar bir-biridan farqlanadi. Agar yakkala talab egri chizig'i turli narx ko'rsatkichlarida alohida iste'molchining muayyan tovarga bo'lgan talabi miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, yalpi talab egri chizig'i muamlatlardagi narxlarning turli darajasi himda ishlab chiqarishning real hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

Agar yakkala talab egri chizig'ining pasayuvchanligi daromad va oluvshov samaralarining anal qilib bilan izahlanadi, yalpi talab egri chizig'ining pasayuvchan ko'rinishda bo'lishi narxlar umumiy da-

rajasining o'zgarishi natijasida m'y beruvchi foiz stavkasi samarasi, buyuk samarasi va import tovarlar xaridi samarasi orqali izohlanadi.

Foiz stavkasi samarasi. Ma'lum summalarning mohiyati shundan iboratki, narx darajasining o'sishi bilan pulga bo'lgan talab ham ortadi. Bu esa o'z navbatida pul miqdorining o'zgaruvchanligi haqqida sharoitida foiz stavkasining o'sishiga olib keladi. O'z navbatida foiz stavkasining o'sishi iste'mol va investitsiya xaridlari haqqini pasayltadi. Chunki foiz stavkalarining oshib ketishi aholi tomonidan uy va uy jihozlari, avtomobil kabi uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun krali ulishni samarasiz qilib qo'yadi. Shuningdek, tadbirkorlar ham foizning yuqori darajasida o'zlarining nisbatan past darajadagi keltiruvchi investitsiya loyihalarini amalga oshirishdan voz kechadilar.

Narx o'zgarishi bilan foiz stavkalarining kamida yalpi talab umumiy miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni rasmi orqali osonroq tushunish mumkin (15.3-rasm).

15.3-rasm. Narx darajasi oshishining yalpi talabga ta'siri

Bu yerda biz narx oshgan holatda pulga bo'lgan talabning, foiz stavkasining oshishini va, nihoyat, yalpi talab miqdorining kamayishini ifodaladik. Narx pasaysa, shu holatning teskariasi, ya'ni pulga bo'lgan talab hamda foiz stavkasining pasayishi va aqibatida yalpi talab miqdorining oshishi m'y beradi.

Buyuk samarasi. U ba'zidan real kasbi qo'lliqlari samarasi deb ham ataladi, narx darajasining oshishi bilan moliyaviy aktivlar (bank ommonotlari, aksiya va obligatsiyalar) real qiymatining pasayishini

anglatadi. Buning natijasida aholi daromadlari ham pasayib, ular tomonidan sotib olinuvchi tovar va xizmatlar miqdori kamayadi.

Import tovarlar xaridi samarasi. Bu samara narx darajasi o'zgarishining u yoki bu mamlakatdagi ishki va tashqi savdosi nisbatiga ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Mamlakatdagi narxlar umumiy darajasining oshishi, chet el tovarlari narxi o'zgarmagan yoki sekinroq o'sgan holatda, milliy iste'molchi uchun chetdan xorijiy tovarlarni olib kelishni qiyinlashtirib qolib qo'yadi. O'z navbatida, narxlar mamlakat tovar va xizmatlarini xorijiy iste'molchilar tomonidan xarid qilish hajmini ham qisqartiradi. Natijada bu mamlakatning eksport hajmi kamayadi. Eksport hajmining kamayishi va import hajmining oshishi xalq eksportining va pirovardida, ya'ni talab umumiy hajmining qisqarishiga olib keladi.

Ishki va tashqi savdoning oshishi va xalqalik yuritish sharoitlarining yaxshilanishi savdoning barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelmog'ida. Jamiyatni, sanoat muassisalarini ishlab chiqarish hajmi 2015-yilda oldingi yilga nisbatan 8%ga oshdi va 91 705,3 mlrd. so'mni tashkil etdi. Savdoning yuqori sur'atlar bilan rivojlanishida korxonalarni modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgartirish, resurslar taqsimotini berramni isloh qilish, qiyosliy ishlovlarni chiqarishni oshirish choralaridalarining amalga oshirilishi sabab bo'ldi. Savdoning YalM tarkibidagi ulushi 2008-yildagi 14,2% dan 2015-yilda 24,3% ga oshdi.¹⁰ Qo'shilgan qiymat o'sishining yamdan ko'prog'i tayanch korxonalarida ishlab chiqarishning kengayishi hisobiga yuz berdi.

Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida ularni eng muhimlarni ko'rib chiqamiz.

1. Iste'mol sarflaridagi o'zgarishlar. Narx darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda, narxdan tashqari har yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xarid hajmida o'zgarish ko'rsatishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kushishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o'zgarishi natijasi hisoblanadi.

Iste'molchining farovonligi uning moliyaviy aktivlarga (aksiya va o'zlashtirish) harida uy va yer kabi ko'chmas mulkka ega bo'lgan

¹⁰ Ma'muriy O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qurultayining ma'muriy

bog'liq bo'ladi. Ular real qiymatining keskin kamayishi tavar xarid qilish hajmining kamayishiga olib keladi. Iste'mol sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha, moddiy va moliyaviy inqilqlar real qiymatining o'shishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflari o'sadi. Buning aksiya kursining keskin oshishi, hatto narxlar darajasi o'zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o'sishiga olib kelishini misol qilib keltirish mumkin. Ular va yer real qiymatining keskin kamayishi nara umumiy darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutilishi. Iste'mol sarflari hajmidagi o'zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan bilishiga bog'liq. Masalan, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadini ko'payadi, deb hisoblasa, u joriy daromadlarining ko'proq qismini sarflashga tayyor bo'ladi. Natijada bu davrda iste'mol sarflari ko'payadi, jang'arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'mol sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. Xuddi shunday tarzda inqilabiyning kiritilishi bugungi yalpi talabni o'stiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshiguncha qadar tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol ehtiyoqlarining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlar. Iste'molchi qarzlarini ko'p bo'lganda, u joriy daromadini qarzlariga to'lab, o'zining bugungi sarflarini qisqartirishi mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzdan bo'lmasa, u bugungi sarflarini ko'paytirishga tayyor bo'ladi.

Soliq. Daromad solig'i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflarini ko'paytiradi, soliqlarning oshishi iste'mol sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilishi, yalpi talabning narxidan talabqari munbar xaridli hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxona sotib olishi mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxona sotib olinadigan invest

atsion tovarlar hajmining ko'payishi yalpi talabning ko'payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o'zgartirish mumkin bo'lgan narx-dan insofati omillarni ifohida-alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkasi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu yengil pul mamlakatida pul massasi hajmining o'zgarishi oqiborida foiz stavkasining o'zgarishi haqida boradi. Pul massasining ko'payishi foiz stavkasini pasaytiradi va shu orqali kapital qo'yilmalar hajmini ko'paytiradi. Aksincha, pul massasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo'yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, isloqda investitsion darajalardan foyda olishning bo'lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish munoyiliga ega bo'ladi. Demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxondan olinadigan soliqlarning ko'payishi kapital qo'yilmalardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi banday foydani va investitsion sarflarni ko'paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion salohiyati va shu orqali yalpi talabni rag'batlantirish munoyiliga ega bo'ladi.

Oruqcha quvvatlar. Oruqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko'payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilganda tadbirkorlar ko'proq mashina va uskunalar sotib olishga tayyor bo'ladi, demak investitsion sarflari ko'payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlarining mavjud darajasida, milliy muassalada davlat xaridining ko'payishi yalpi talabning oshishiga olib keladi. Bunday davlatning milliy armiyani tuzishi yoki uning soxni oshirish to'g'risidagi qarori misol bo'la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo'li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

4. **Sof eksportdagi o'zgarish.** Sof eksportning ko'payishi yalpi talabni ham ko'paytiradi. Hirshtchidini, eksportning yuqori darajasi, chet ellarda milliy tovarlarga bo'lgan talabni oshiradi. Demak, importning qisqarishi milliy tovarlarga bo'lgan talabning ko'payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmining o'zgarishiga avvalo chet davlatlar milliy daromad va valyuta kurslarining o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshiganda, ularning fuqarolari ham milliy tovarlarni, ham xorij tovarlarni ko'proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chet eilarda milliy daromadning kamayishi esa sof eksport hajmini qisqartiradi.

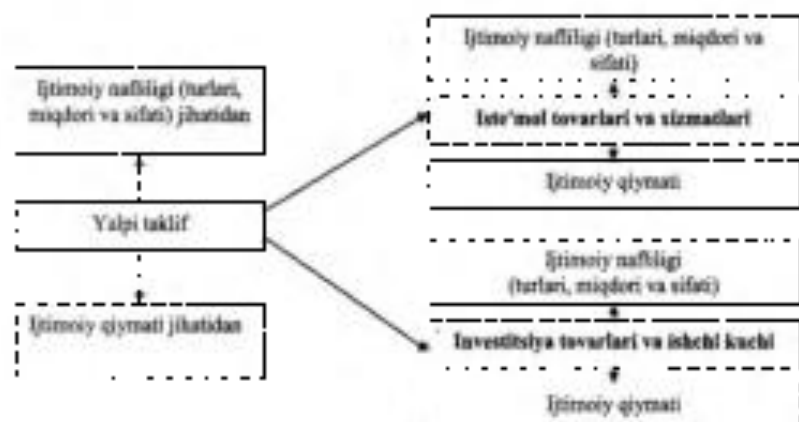
Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o'zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, yernaning dollardagi narxi o'sadi. Bu dollarning isrofga nisbatan qadrsizlanishiga va iena kabi kurtatilganligini bildiradi. Dollar va iena o'rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyaliklar iste'molchilar jennuing ma'lum summasiga ko'proq dollar sotib olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste'molchilar uchun amerika tovarlari yapon tovarlariga qaraganda arzonroq bo'ladi. Shu bilan birga amerikalik iste'molchilar dollarlarning ma'lum summasiga yapon tovarlarni nisbatan kamroq miqdorda sotib olishi mumkin. Bunday holda AQSH eksportining o'sishi, importining esa kamayishi holatini kuzatib olish mumkin. Sof eksportning ko'payishi o'z navbatida AQSH iqtisodiyatida yalpi talabning ko'payishiga olib kelishini bildiradi.

15.2. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta'sir qiluvchi omillar

Iqtisodiyotni muvazanasli yuritishda yalpi taklif va unga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhimdir.

Yalpi taklif (aggregate supply, AS) — mamlakatda muayyan vaqtda ishlab chiqarilib, narxlarning muayyan darajasida sotishga tayyor turgan, o'zining ijtimoiy natijaligi, turlari, sifati, miqdori va ijtimoiy qiyamati bo'yicha shu davrdagi talabga javob beradigan barcha tovarlar va xizmatlar hajmidir. Bu narxlarning har yil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi.

Yalpi taklif turli xil ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlari va xizmatlari jumda investitsiya tovarlaridan iborat bo'ldi. Bundan tashqari yalpi taklifga uy xo'jaliklari taklif qiladigan ishchi kuchi resurslari ham kiradi. Albatta ishlab chiqarilgan va sotilgan mo'ljallangan iste'mol tovarlari va xizmatlari ham, shuningdek, investitsiya tovarlarining tururi ham juda ko'p va turli-xilmi. Lekin yalpi talab o'zining ijtimoiy zaruriy ehtiyoj bilan, ya'ni o'zining turlari, miqdori va sifat bo'yicha jumda ijtimoiy qiymati bo'yicha shu davrdagi ishlab chiqarish va jamiyat a'zolari talabiga mos kelishi kerak. Yalpi taklifni va uning miqdorini umumlashtirib quyidagi rasmla ko'rishda ifodalash mumkin (15.4-rasml).

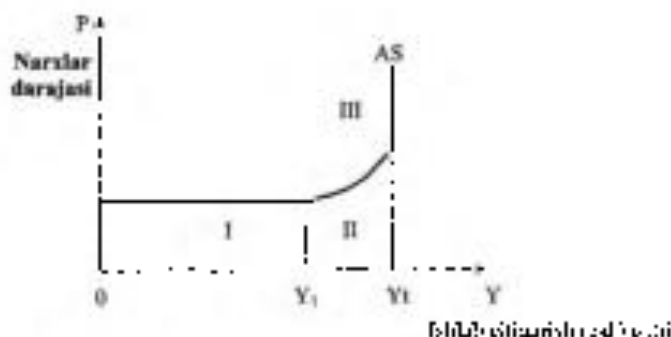

15.4-rasml. Yalpi taklif umumiy miqdorining tovarlar turlari, miqdori, sifat jumda narxga bog'liqligi

Yalpi taklifga eng uyvaks bozor narxlar darajasi bilan ijtimoiy qiymat miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Narxlar darajasining qiymat miqdoridan oshishi qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlar darajasining qiymatdan pasayishi esa tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli turli tovarlar narxlari va natijaviy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi. Bu bog'liqlik yalpi taklif egri chizig'ida aniq aks etadi (15.5-rasml).

Rasmdan ko'rinadiki, yalpi taklif egri chizig'i o'z shakli jihatidan yalqo yoki bozor taklifining an'anaviy egri chizig'idan farq qiladi.

Shu o'rinida ta'kidlash lozimki, uzoq muddatli va qisqa muddatli davrdagi yalpi taklif egri chizig'i bir-birlarini farqlanadi. Uzoq davrdagi yalpi taklif egri chizig'i o'z shakliga ko'ra rasmdagi nuqtaga qadar joylashgan har qanday tik chiziqdan iborat bo'ladi. Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarishga tobora ko'proq jalb etilishi uzoq muddatli chiziqni nuqtadagi yuqorigaritmadi va protovartida shu nuqtada joylashgan chiziqqa tenglashadi. Chunki qo'shimcha resurs va imkoniyatlarni ishga solish tobora vaqtning yengil bo'lishi uzoq muddatli davrda iqtisodiyotda ko'la kashdik holatiga olib keladi.

15.5-rasm. Yalpi taklif egri chizig'i

Qisqa muddatli davrda yalpi taklif egri chizig'ining ko'rinishi bir oz muvakkilroq bo'lib, natija kasrni o'z ichiga oladi.

I. Yovliq kasr. Uba'zida «keyinchin» kasrni deb ham nomlanadi. Iqtisodiyotning tarqalishi yoki rivojlanish pallassidagi holatni aks ettiradi. Yovliq kasrni milliy ishlab chiqarish potentsial hajmi (rasmdagi nuqtadan) to'g'ri kam bo'lgan ishlab chiqarishning real hajmi (rasmdagi nuqtadga qadar bo'lgan hajmi)ni o'z ichiga oladi. Ya'ni, bu o'ralig'da mahsulotdagi rivojlanish ko'plab ishlab chiqarish quvvatlari, mashina, uskuna va ishchi kuchi ishlab chiqarishga jalb etilmaydi yoki ulardan to'liq foydalanilmaydi. Shunga ko'ra, mazkur resurslarning ishlab chiqarishga jalb etilishi narx darajasiga hech qanday ta'sir

ko'rsatmaydi. Bu natijada ishlatilgan chiqarish real hajmi qisqarganda ham tovar va resurslar narxi eski darajada qoladi. Shunday qilib, yalpi kasnada narx darajasi o'zgaritmayan holda milliy ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati mavjud.

II. Oraliq kesma. Bu nuqtalar orasidagi mazkur kesma milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi narx darajasining o'zishi bilan birga borishini ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarishning taliiy quvvat bilan ishlay boshlaganidan korxonalarining ancha eski va kam sonli iskanalardan foydalana boshlaganligidan guvohlik beradi. Ishlab chiqarish hajmining kengayib borishi bilan qo'shimcha ishchi kuchlari ham ishga jalb qilinadi. Shu barcha sahalarga kufra mahsulot birligiga qilingan xarajalar ortadi. Korxonalar ishlab chiqarishining rentabelli bo'lishi uchun tovarlarga ancha yuqori narx belgilaydi. Shu sababli oraliq kesmada milliy mahsulot real hajmining ko'payishi narxlarning o'zishi bilan birga boradi.

III. Tik kesma. U bu yerda «klassika» kesma deb ham atilib, iqtisodiyot o'zining taliiy yoki tabiiy darajasiga erishganligini ko'rsatadi. Bunda iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatining shunday nuqtasida (trausdagi nuqta) joylashadiki, bunda qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga erishish mumkin emas. Iqtisodiyot taliiy quvvat bilan ishlay boshlaganligi sahahli narxning to'xtovsiz oshib borishi ham ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi. Qisqacha aytganda, bu kesma milliy ishlab chiqarish hajmi doimiy bo'lib qolishi, narx darajasi esa o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yalpi taktif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taktifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi yalpi taktifning o'zgarishiga sahah bo'ladi. Yalpi taktifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy xususiyatga ega: agar ular o'zgarssa, mahsulot birligiga taliiy keluvchi ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgaradi. Natijada yalpi taktif egri chizig'i joyini o'zgartiradi.

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Resurslar narxi tayyor mahsulot narxidan farq qilib, yalpi taktifning muhim omili hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarib qolganda resurslar narxining oshishi

mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Resurslar talofining ko'payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlar kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi alohida resurslar talifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarang chiqantiz.

Yer resurslari taklifi yangi yerlarning uchloishi, sug'oritish inshootlarining qurilishi, yerga ishlov berish texnik imoniylarining takomillashuvi natijali ko'payishi mumkin. yer resurslari taklifining ko'payishi yerga birligiga xarajatlarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irriqatsiya qurilmalari shoxsohalarining kengayishi, dehqonchilikning intensiv usullarini qo'llash natijali yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Ishchi kuchi resurslari. Korxonalar xarajatlarning asosiy qismini ishchi va xizmatkchilarga ish haqi to'lash uchun boradigan xarajalar hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajalar darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zaxirasini o'stirib borsin, yalpi taklif o'sish tezroyligiga erga bo'ladi. Masalan, agar jamiyat o'z daromadining asosiy qismini to'lab, uni investitsion to'vondlar so'rb olishga yo'naltirsa, yalpi taklif o'sadi. Xalq shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko'payadi. Korxonalar o'zining eski, sira past bo'lgan qurilmalarini yangi va ancha takomillashgan qurilmalar bilan almashtirishi bunga misol bo'la oladi. Agar mamlakat asosiy kapitalining miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqiradi.

Tadbirkorlik qobiliyati. Vaqt o'tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko'payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, keyingi vaqtda respublikamizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborning qaratilishi bunday faoliyat bilan shug'ullanishga

harakat qiluvchi kishilar sonining ko'payishiga olib kelishi muqarrar va bu o'z navbatida vatni tarkibini oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarining pasayishi milliy iqtisodiyotda valpi taklifni oshiradi, natijada ishlab chiqarish va yalpi taklifni kamaytiradi. Keyingi davrda import resurslarga narxning o'zgarishiga olib keladigan asosiy omillarlar biri - valyuta kurslarining o'zgarib turishi hisoblanadi. Bu qanday ro'y berishini tushanib olish uchun chet el valyutalarining so'zga tushadigan narxini ko'rib, ya'ni sotuvning qiymati ko'tarildi, deb faraz qilamiz. Bunda korxonalar uchun bir so'm uchun ko'proq chet el valyutalari olish imkoniyati vujudga keladi va bu milliy ishlab chiqaruvchilar uchun chet el resurslarining so'mda ifodalangan narxi tushganligini bildiradi. Bunday sharoitda milliy korxonalar chet el resurslari importini ko'paytiradi va ishlab chiqarishning mavjud darajada mahsulot birligiga bir qancha xarajatlarni kamaytirishga erishadi. Aksincha, chet el valyutalarining so'zga tushadigan narxi oshgan taqdirda, ya'ni so'm qadrsizlanganda import resurslari narxлари ko'tariladi. Natijada bu resurslarning importi kamayadi, mahsulot birligiga xarajalar ortadi.

Bozordagi hukmronlik. Resurslarni yetkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining saqlanishi yoki kuchayishi faqat resurs narxlariga va yalpi taklifga to'g'ri ko'rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik — tarkibian raqobat mavjud bo'lgan sharoitdagi esa ancha yuqori o'rnatish darajasi hisoblanadi. Keyingi 20-yil davomida O'zbekiston mamlakatlari bazar monopoliyasining o'zgarishiga kelishi va talabga javab berish buning iшонarli natiqasi bo'lib xizmat qilishi mumkin. 70-yillarda O'zbekiston mamlakatlari net: narxini o'z mamlakatni o'stirishga erishdi, bu mahsulot birligiga xarajalarni keskin ko'paytdi. 80-yil o'rtalarida O'zbekiston mamlakatlari bozordagi hukmronligining sezilarli susayishi, aksincha ishlab chiqarish qiymatining kamayishiga olib keldi.

2. Samaradorlikning ta'yarishi. Samaradorlik — bu ilgari ta'kidlangandek, ulfity ishlab chiqarish reol hujmayining sarklamagan resurs miiqdorigu hissalidir. Boshqacha aytganda, samaradorlik — xarajat birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarishning

o'rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko'rsatkichi. Ikkinchi shamillar n'zgarimay qolganida bir ishchi hisobiga ko'proq miqdorda mashina va uskunelardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish; o'ncha bilimli va malakali ishchi kuchini qo'llash kabi omillarning o'zaro ta'siri samaradorlikning o'sishi va yalpi taklifning oshishi bilan keladi. Qisqacha qilib aytganda, mahsulot birligiga xarajatlar kamayganda samaradorlikning oshishi yalpi taklifning oshishiga, aksincha, samaradorlikning kamayishi natijasida mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishi yalpi taklifning qisqarishiga olib keladi.

3. Huquqiy me'yorlarning o'zgarishi. Korxonalar o'z faoliyatida amal qiladigan huquqiy me'yorlarning o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o'zgartirishi mumkin.

Huquqiy me'yorlar o'zgarishining ikki turi mavjud:

a) soliq va subsidiyalarning o'zgarishi;

b) davlat korxonadan tartibga solish tavsifi va usullarining o'zgarishi.

Korxonalarda olinadigan soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, ish haqi fondiga nisbatan ajratmalarining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarni ko'paytirishi va yalpi taklifni qisqartirishi mumkin).

Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlari kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

Davlat tomonidan tartibga solish tavsifi va usullarining o'zgarishi ham ko'p hollarda mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlari va shu orqali yalpi taklifni o'zgartiradi.

15.3. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi

Yuqorida yalpi talab ma'nolikat miqyosida iqtisodiyotning barcha bo'limlarida va tarkibiy qismlarida yaratilgan turli tovar va xizmatlarni kutib olishga mo'ljallangan puldar miqdori sifatida, yalpi taklif esa iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va hududlari, korxona va tashkilotlarida kutib olish uchun ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning yalpi miqdori sifatida namoyon bo'lishini ayrib o'tgan edik.

Endi shuni ta'kidlash joizki, milliy bozorda, o'zini-sotdi inoyatida pul egallari, ya'ni iste'molchilar inoyatidagi pullar tovar va xizmatlar egallariga, aksincha. Yaratilgan tovar va xizmatlar esa pul egallariga o'tishi lozim. Boshqacha nutq bilan tovarlar dunyosi bilan pul dunyosi o'rtasidagi harakat qaransa-qarshi oqim bosib qiladi. Buning uchun esa pul egallari sotib olinmoqchi bo'lgan tovar va xizmatlar tarkibi, miqdori, sifati hamda namu bo'yicha ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar turi, miqdori, sifati hamda qiymati bilan mos tushishi lozim. Bunday moslikning qanchalik ta'minlanishi turli bozorlar orqali aniqlanadi va tartibga solinadi. Bu moslik darajasi yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi orqali aniqlanadi.

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi nisbatni quyidagi rasm muqallifodalanib namkun (15.6-rasm). Albatta, zotl hayotda bunday to'liq muvozanatlik aniq boshlashi juda qiyin va mutakkaaldir. Lekin tovar va xizmatlarning u yoki bu turlari, miqdori va sifati bo'yicha mos kelish hollari ishtirok tarqati. Yalpi talab bilan yalpi taklifning bit-biriga mosligi iqtisodiy muvozanat deb ham yuritiladi.

15.6-rasm. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat

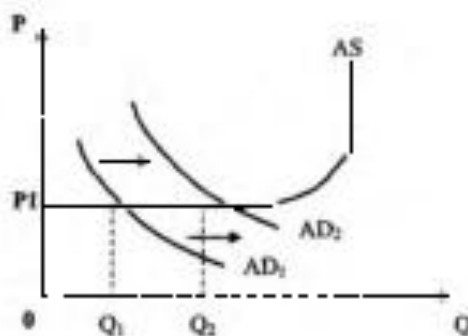
Yalpi talab egri chizig'i va yalpi taklif egri chizig'i kesishgan nuqta muvozanatliy muvozanatli ifodalab, bu holatga narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi orqali erishiladi.

Iqtisodiyot dinamik rivojlanish makroiqtisodiy muvozanat tomon harakat qiladi va ma'lum darajada bu tenglik ta'minlab beriladi. Biroq, yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarib borishi natijasida muvozanat buziladi va iqtisodiyot yangi muvozanat tomon harakat qiladi.

Yalpi talab va yalpi taklif muvozanati yalpi taklif egri chizig'ining qaysi qismida ro'y berishiga qarab o'ziga xos xususiyat kasb etadi.

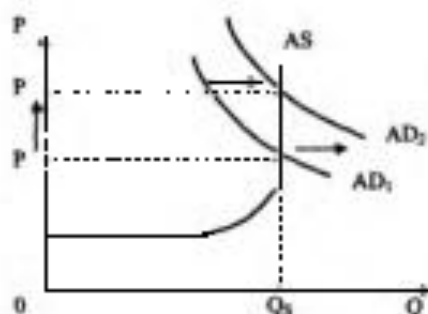
Yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'ini yetiq ko'mada kesib o'tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bunda yalpi talab miqdorining o'sishi milliy ishlab chiqarish real hajmining oshishiga, uning kamayishi esa bu hajmning kamayishiga o'tib keladi. Biroq, bu o'zgarishlar iqtisodiyotdagi umumiy narx darajasining o'zgarishsiz ro'y beradi (15.7-rasm).

Rasmdan ko'rinadiki, yetiq ko'mada yalpi talabning o'sishiga taklif egri chizig'i bo'yicha muvozanat nuqtasining o'ng tomonga siljishi orqali javob beriladi. Ya'ni, "A" - "D" - "1" dan "A" - "D" - 2ga qadar o'sgan talab miqdori iqtisodiyotda to'liq foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi orqali milliy ishlab chiqarish hajmini "Q" - "1" dan "Q" - "2" ga qadar o'stirish orqali qonadiladi.

15.7-rasm. Yetiq ko'mada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

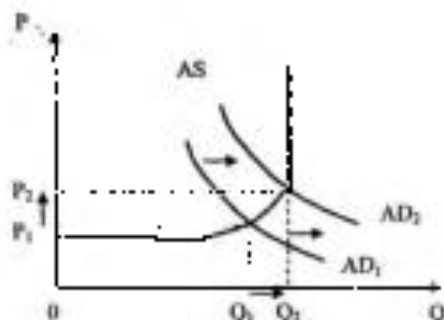
Tik kesmada ishchi kuchi va ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalaniladi. shu sababli yalpi talabning kengayishi faqat narx darajasiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni uni oshiradi. Milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa o'zgarishsiz qoladi (15.8-rasm).

15.8-rasm. Tik kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

Rasmdan ko'rinib turibdiki, tik kesmada yalpi talab miqdorining oshishi faqat narx darajasini oshirishga olib kelganda, milliy ishlab chiqarish hajmi esa potentsial daraja - hajmida qolmoqda. Chunki bu chegarada iqtisodiyot o'zining barcha ishlab chiqarish imkoniyatlarini ishga solib bo'lgan bo'lgan bo'ladi.

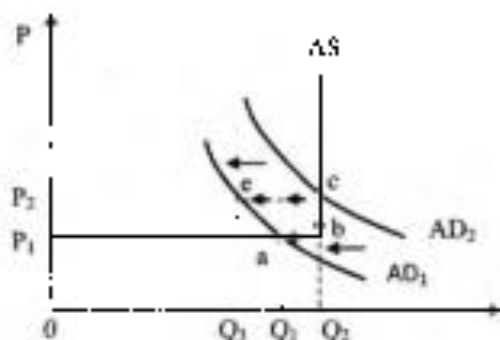
Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi bir vaqtning o'zida milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi (15.9-rasm).

15.9-rasm. Oraliq kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

Rasmdan ko'rinadiki, yalpi talabning darajaga o'zgarishi yalpi taklif egrisi chizig'ini bo'ylab milliy ishlab chiqarish hajmining darajaga qadar ko'payishiga olib kelmoqda. Biroq, bu ko'payish ayni paytda naralar darajasini ham darajaga oshirmoqda. Bu esa oraliq kesmada iqtisodiyondagi ishlab chiqarish sur'atlari asta-sekin to'la bandlik holatiga o'tayotganligini, qo'shimcha quvvatning shuqa tashirilishi labira o'sib boruvchi xarajalar oqali amalga oshirishini anglatadi. Demak, yalpi talabning o'sishi yalpi taklifning qaysi kesmasida ro'y berishidano kelib chiqqan holda narx darajasiga birlicha ta'sir ko'rsatar ekan. Yalpi talabning kamayishi ham turli kesmalarda turlicha kechadi. Agar yosiq kesmada yalpi talab kamaysa, milliy ishlab chiqarishning real hajmi kamayib, narx darajasi o'zgarishsiz qoladi. Tik kesmada narx tushadi, milliy ishlab chiqarish to'liq bandlik darajasida bo'lgandligi sababli, uning real hajmi o'zgarishsiz qoladi. Oraliq kesmada milliy ishlab chiqarishning real hajmi qisqaradi va narx darajasi pasayadi. Ayni paytda bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, oraliq va tik kesmalarda yalpi talabning qisqarishi vaziyatni yanakamrallaydi va qan o'zgarishlar ta'sirida birlaniga narxning pasayishiga olib kelmasligi mumkin. Buning murakkablik tomonini abundan iboratki, tovarlar va resurslar o'rtasidagi pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Shu sababli ayrim iqtisodchilar bunday turmayilni xrapovik samarasi deb ataydilar (xrapovik — bu g'ildirakni faqat oldinga harakat qilishga majbur etuvchi mexanizm). Xrapovik samarasi shunga asoslanadiki, narx o'sish bilan ko'tariladi, lekin juda qiyinchilik bilan, sekin pasayadi. Shu sababli yalpi talabning oshishi narx darajasini ko'turadi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narxning pasayishini kutilish mumkin emas (15.10-tasv.).

Rasmdan ko'rinadiki, yalpi talab darajaga oshganda, narvazimot holatiga darajaga ko'chadi, ishlab chiqarish hajmi darajaga ko'payib, narx ham darajaga qadar o'sadi. Biroq, yalpi talab o'zining dastlabki holatiga qaytsa, endi narx pasaymoqda, balki narvazimot yangi holatiga ko'chib, ishlab chiqarish hajmi o'zining dastlabki darajasidan ham pasayib, darajasiga qadar tushib ketadi.

13.10-rasm. Xarajlar oshirish natijasi

Shu o'rinda nima uchun narx pasayish imkoniyligi ega emas, degan savolga aniq javob berish qiyin bo'lsada, uning ayrim sabablari ko'rsatish mumkin. Birinchidan, korxona umumiy xarajalarining asosiy qismini (70–75 foizi) ish haqi tashkil qilib, u qisqa davr ichida pasayish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Chunki ishchilarning asosiy qismi shartnoma (kasaba uyushmalar orqali) bo'yicha ishlab, shartnoma muhlati tugayotgacha qular ish haqini pasaytirish taqiqlanadi. Shu-ningdek, tadbirkorlarning o'zlari ham ish haqi darajasini pasaytirishni xohlamastiklari mumkin. Ikkinchi sababi bor. Bir tomondan, oshib qolgan ish haqi ishchilarning mehnat unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, ish haqining past darajasi mahsulot bildiriga mehnat sarflarini kamaytirsa, mehnat unumdorligining past darajasi esa mehnat sarflarini oshiradi. Agar ulaz ish haqini pasaytirishga qaror qilsalar, mamlakat ishchi kuchidan ajral qolishlari mumkin. Ikkinchidan, jama ko'pchilik korxonalar yetarli darajada monopoliyaga ega bo'ladi va bu ularga talab kamayganda ham narxning pasayishiga qarshi turish imkonini beradi.

Ishlab chiqarilgan va sotib olingan mahsulotning o'zai hajmi teng bo'lganda, iqtisodiyotda muvozanatlikka erishiladi.

O'zbekistondagi yalpi ulaz va yalpi taklitning o'lchamlarini 15.1-jadval ma'lumotlari orqali ifodalash mumkin. Bundan ko'rinadiki, 2015-yilda mamlakatimizdagi yalpi taklit va yalpi talab o'rtasidagi farq mavjud bo'lib, bunday farqning xosil bo'lishida uy

ko'jaligi qisqartirilishi natijada tashkilotlarining sarflari hisobga olinmaganligi ham ta'sir ko'rsatmoqda. Ularni hisqari, bu jadvalda bizning ma'lumatlarimizga xorij mamlakatlari talabini hamda qulning aylanish tezligi hisobga olinmagan. Agar bu omillar hisobga olinsa, yalpi talab butun yalpi taklif o'rtasidagi farq yomda oshishi mumkin.

13.1-jadval

**O'zbekistondagi yalpi talab va yalpi taklifning o'lehanlari,
2015-yil, mlrd. so'm hisobida^{10*}**

Yalpi taklif ko'rsatkichlari	Miqdori, mlrd. so'm	Yalpi talab ko'rsatkichlari	Miqdori, mlrd. so'm
Muhim ishlab chiqarish hajmi	70075,3	Uy ko'jaliklari ishlab chiqarish	71425,6
Ko'rsatilgan xizmatlar hajmi	101293,7	Yalpi xususiy ichki investitsiya sarflari	40757,3
		Davlat sarflari	36257,3
		Sol' ekport	-277,3
Yalpi taklif	171369,0	Yalpi talab	147742,7

Hozirda jalkanda ro'y berayotgan global iqtisodiy inqiroz ayni paytda ko'p h mamlakatlar iqtisodiyotidagi yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanatning buzilishini ham ifodalaydi. Odatda, talab talab qisqarib kamayotgan bir paytda, ushbu muvozanatni tiklash maqsadida ichki talabni kuchaytirishga harakat qilinadi. Shunga ko'ra, respublikamizning 2017-2021-yillarga mo'ljallangan barakatlar strategiyasida ham mailliy ishlab chiqaruvchilarni q'llab quvvatlash q'larining mahsulotiga ho'lgan ichki talabni va ekportni bir kamolansa rag'batlantirish tadbirlari alohida o'rin tutadi.

^{10*} Ma'lumotlar Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumatlari

Ushbu dasturda "eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, eksport tarkibini va geografikni diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish"¹⁰⁵ vazifasi qat'iy qilib belgilanib.

Mamlakat iqtisodiyotining yuqori sur'atlarda o'sishi barcha mavjud imkoniyatlarning safarbar qilinayotganligi hamda o'zini oqlagan ishlohtlar strategiyasining muvofiq dasturi amalga oshirilayotganligi hisobiga ta'minlanmoqda. Xususan: -¹⁰⁶

- xususiy ta'birkorlikni rivojlantirish, biznes yuritish, mahalliy va xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish uchun zarur sharoit va qulay muhit yaratish hisobida uning chora-tadbirlarning amalga oshirilishi;

- sanoatni rivojlantirish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, yuqori texnologiyali va zamonaviy ishlab chiqarish obyektlarini ishga tushirish, ushbu sohada keng qamrovli investitsion dasturlarning izchillik bilan amalga oshirilishi,

- iste'mol tovarlari ishlab chiqarish hajmini tubdan oshirish, bunda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, buyrovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliylashtirish ko'larining yanada kengaytirilishi;

- banklarning kapitallashuvi, likvidligi va resurs bazasini yanada mustahkamlash hamda ularning investitsion faolligini yanada oshirishga qaratilgan izchil va uning maqsadli chora-tadbirlarning amalga oshirilishi;

- ijtimoiy sohani rivojlantirish, aholi bandligi va reol muhojirlarning oshirishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi iqtisodiyotning yuqori sur'atlarda o'sishiga zamin yaratmoqda.

¹⁰⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-dekabrda "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yida harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-494 / sonli Farmoni, 1-qism, 3.2-band

¹⁰⁶ 2014-yil 4-avgustda, sharoitdagi vaziyat va munosabatlar 2015-yilga muvofiq ravj etilgan vaziyat haqida. O'zbekiston Respublikasi Moliyati va Axborot texnologiyalari vazirligi

2015–2016-yillarda mamlakat iqtisodiyotining barcha tarmoqlaridagi mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish hajmlarining yuqori sur'atlarda o'sishi kuzatildi.

Xulosa

1. Yalpi talab – bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan mamlakatning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.

2. Yalpi talab turli tovarlarning miqdori, sifat va narx darajasiga bevosita bog'liq. Agar yakka talab egri chizig'i turli narx ko'rsatkichlarida alohida iste'molchining muayyan tovarga bo'lgan qitabi miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, yalpi talab egri chizig'i mamlakatdagi narxlarning turli darajasi hamda ishlab chiqarishga bo'lgan qitab hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

3. Yalpi taklif – bu mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarish, xosligi chiqarilayotgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmi ko'rsatadi.

4. Yalpi taklifga eng avvalo narxlar darajasi bilan ishlab chiqarilgan tovarlar ijtimoiy qiymati o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Narxlar darajasining qiymatdan oshishi qu'shuncha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlar darajasining qiymatdan pasayishi esa tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli narxlar va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi.

5. Yalpi taklifga narxdan tashqari yana bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi: a) resurslar narxining o'zgarishi; b) samaradorlikning o'zgarishi; v) huxuqiy me'yorlarning o'zgarishi.

6. Iqtisodiyot nazariyasida yalpi taklifga uch xil naqtai nazaridan yondashuv mavjud: yalpi taklif narxlar darajasiga bog'liqligi; narxlar darajasiga bevosita bog'liq; yalpi taklifning o'sishida yoki kamayishida narxlar darajasi o'zgarishsiz qoladi. Shuning uchun yalpi taklif egri chizig'i grafigi uchta kesmani egir tik, yotiq va omliq kesmalar.

7. Yalpi talabning o'zishi yalpi taklifga turlicha ta'sir qiladi: taklif egri chizig'ining keyincha kemasida tuktif ayvnu o'shu miqdorgn ortadi, qatliq kemnda naxlar darajasining o'zgariligi uchun taklif oz miqdorda ortadi; klassik kemasda ese - yalpi tuklifda o'zgarish bo'lmaydi, chunki barcha resurslar jath etilgan bo'ladi, lekin narxlar darajasi keskin o'sadi.

8. Yalpi talab egri chizig'i va yalpi taklif egri chizig'i kesishgan nuqta umumiyqisodiy muvozanatni ifodalab, bu holatni muayyan muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi orqali erishiladi.

9. Iqtisodiyot dinmiy ravishda naxriyqisodiy muvozanat temot harakat qiladi va mu'lim darajada bi tenglik ta'minlab turilab. Bi-mu, yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarish turishi natijasida muvozanat buziladi va iqtisodiyot yangi muvozanat temot harakat qiladi.

Asosiy tayanib tushunchalar

Yalpi talab - barcha iate'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat imonidan muvlatning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish murakin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.

Yalpi taklif - mahallakorda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va solishga tayyor bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmi.

Xrapovik samarasi - yalpi talab oshiganda narxning o'rtaacha darajasi ko'tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish kamayiliga ega bo'lmashligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Yalpi talab va yalpi taklifni taniil qilish nima uchun zarur?
2. Yalpi talab nima? Nima uchun yalpi talab egri chizig'i o'zgaradi?
3. Yalpi talabni qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Yalpi talab egri chizig'ining pasayuvchan shakliga bo'lishiga qanday sharoitlar, boylik va narxni tovarlar xaridli samaralarining ta'siri nashuntirib bering.

5. Yalpi taklif nima? Yalpi taklif egri chizig'idan ashta kesmani tasvirlang va ular nimani ko'rsatishini tushuntiring?
6. Yalpi taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
7. Hozirgi sharoitda O'zbekistonda yalpi taklifning o'zgarishiga ko'proq qaysi omillar ta'sir ko'rsatmoqda?
8. O'zbekistonda yalpi taklif hajmini oshirishda davlat tomonidan qanday choralar ko'rilmoqda?
9. Huquqiy nazariyaning o'zgarishi yalpi taklif hajmini ta'sir ko'rsatishi hamisida Respublikamiz tajribasidan misollar keltiring.
10. Nima sababdan xrapovik sarviasi ro'y beradi? Bu sarvianing real hayotda amal qilishiga misollar keltiring.
11. Yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining ahamiyati nimada? Bunday muvozanatga erishish yo'llarini tahlil qilib bering.

16-BOB. ISTE'MOL, JAMG'ARMA VA INVESTITSİYALAR

Oldingi boblardan ma'tumki, barcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarida yil davomida Yaratilgan mahsulotning yig'indisi yalpi ichki mahsulot deb ataladi. Shu bilan yalpi ichki mahsulot hamkoti to'xtab qolmuydi, balki davom etadi va ayirboshlash, taqsimlash jarayonlaridan o'tib, undan keyin turli xil talab va ehtiyojlarni qondirish uchun iste'molga borib tashadi. Taqsimlash jarayonida eng avvala, undan (Yal'ndan) yil davomida iste'mol qilingan (yeyilgan) asosiy vositalar qiymati ya'ni amortizatsiya timli ajratib tashlanib sof mahsulot hajmi aniqlanadi. Mana shu sof mahsulotning puldagi ifodasi milliy daromad deb yoritiladi. Shu milliy daromad taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlaridan o'tgandan keyin iste'mol fondi va jamg'arma fondlariga ajraladi.

Ushbu bobda milliy daromad tarkibiy qismlari tabii davom etirilishi, uning iste'molning mazmuni, hildari hamda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni kengaytirishga ijtimoiy taraqqiyotni amalga oshirishga ketadigan qismini bo'lgan jamg'arishning iqtisodiy mazmuni qarab chiqiladi. Ularining darajasini aniqlovchi asosiy omillar ko'rsatib beriladi. Shu bilan birga daromadning iste'moldan o'tiqcha qismini jamg'armaning iqtisodiy mazmuni va omillarini ko'rsatib berishga ham alohida o'tibor qaratiladi. Undan tashqari investitsiyaning mazmuni manbalari, uning jamg'arma bilan bog'liqligi ham yoritiladi.

16.1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi

Milliy iqtisodiyotda yalpi ichki mahsulotning asosiy qismini bo'lgan yangidan vujudga kelinilgan mahsulot, ya'ni sotilgandan keyingi uning parrasgi ko'rinishi bo'lgan milliy daromaddan iste'mol va jamg'arish maqsadlarida foydalaniladi. Keng ma'noda iste'mol

jamiyat a'zolari iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanish jarayonini bildiradi. Hunda umumiy va shaxsiy iste'mol farqlanadi.

Umumiy iste'mol bevosita ishlab chiqarish yu xizmat ko'rsatish jarayoniga tegisli bo'lib, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan ishlab chiqarish maqsadida foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish shaxsidan fashqarida to'y berib, bundu kishilarning iste'mol buyumlaridan va xizmatlardan bevosita o'zlarining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida foydalanishi tushuniladi.

Shaxsiy iste'mol o'z navbatida ikki turga bo'linadi: moddiy hunda moddiy ne'mat va xizmatlar iste'molidan iborat bo'ladi.

Moddiy iste'mol — ehtiyojlarini qondirishda moddiy ko'rinishluga ne'matlardan foydalanish. Bularga oziq-ovqat, kiyim-kochoak, uy-joy, turli xil buyumlar, uy-ovqat buyumlar va boshqalardan foydalanishni misol keltirish mumkin.

Nonmoddiy ne'mat va xizmatlar iste'moli — ehtiyojlarini qondirishda nonmoddiy ko'rinishdagi ne'mat va xizmatlarning nafli xususiyatlaridan foydalanish. Bularga bilim olish, musiqa tinglash, sog'lamliliklash, albokat xizmatidan foydalanish va boshqalarni misol keltirish mumkin.

Yakka tartibdagi yoki jamoa bo'lib iste'mol qilish ham farqlanadi. Alohida shaxsning o'z ixtiyorida bo'lgan ne'matlarni iste'mol qilishi yakka tartibdagi iste'molga, jamiyat a'zolari turli guruhlarining ne'matlardan biigulada foydalanishi jamoa bo'lib iste'mol qilishga kiradi. Masalan, ovqatlanish, kiyinish, badiiy namlar tingish yakka tartibdagi iste'molni, jamoat transportidan foydalanish, o'yin-guhlarida sport o'yinlarini tamasha qilish, shahar markazlarida sog'lamliliklash jamoa bo'lib iste'mol qilishni anglatadi.

Milliy daromadning jamiyat a'zolari moddiy va nonmoddiy ehtiyojlarini qondirishga sarffonuvchi qismi iste'mol fondi deb ataladi. Iste'mol fondi buni shuning shaxsiy iste'molni, uloliga ijtimoiy xizmat qiladigan xususiyatlariga, shuningdek, ilmiy mas-sajalar va boshqarishdagi barcha sarflarni o'z ichiga oladi.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida aholi qo'liga kelib oshadigan qismi iste'mol sarfari maqsadida ishlatiladi. **Iste'mol sarfari** - bu aholi daromadlarining **qirikehillik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi**. Aholi u'z daromadini sarflar ekan, bugungi (joriy) iste'mol hamda kelgusidagi iste'mol bittimini oshirish o'rtasida muvofiq amalga oshiradi. Jumladan, "2015-yilda iqtisodiyotimizni yuqori sur'atlar bilan barqaror rivojlantirishga erishganimiz aholi daromadlarini yanada ko'paytirish, odamlarimizning hayot darajasi va sifatini oshirish uchun yostuq kam usos yaratdi.

Kelgusida iste'mol hajmini oshirish imkoniyati joriy davrdagi jarng'armaga ham bog'liq bo'ladi. **Jarng'arma** - bu aholi korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad o'sishi nuqsanlarida to'planib borishi. Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari o'lishi quchoqlik yuqori bo'lsa, jarng'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi. Jarng'armaning o'sishi esa iqtisodiy mu'rimda mahluq'larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlar xarid qilishga yo'naltirilishini bildiradi. Shunga ko'ra, jarng'arma bu maqdu jihatdan kechiktirilgan iste'molni anglatadi. Shu bilan birga joriy davrda amalga oshirilgan jarng'arma joriy iste'molning cheklangan qismidir, chunki jarng'arma aholi va korxonalar ixtiyoridagi daromadning iste'molga sarflannagan qismi hisoblanadi:

$$Y=C+S,$$

bu yerda Y - barcha xo'jaliklar ixtiyoridagi daromad;

C - iste'mol miqdori;

S - jarng'arma miqdori.

Shu sahahli daromad tarkibidagi iste'mol sarflari va jarng'arma nisbatining o'zgarishi bir qator ba'zan qarama-qarshi oqibatlarga olib kelishi mumkin. **Birinchidan**, daromadlarning qandaydir qismini jarng'armaga qo'yish oqihaida u invarianla bo'lgan talahda o'z aksini topmaydi. Jarng'arma, yuqorida ta'kidlanganidek, daromadlarning ma'lum bir qismini iste'mol qilishdan chegitib qo'yishni bildirib, natijada iste'mol sarflari hajmi barcha ishlab chiqirilgan mahsulot va xizmatlarni sotib olish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Aholi daromadi-

ning jarag'arilgan qismi o'zining xususiy talabini vaqtida keltirmaydi. Buning natijasida sotilmay qolgan tovarlarning ko'payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi xosiy bo'lishi mumkin. Aksincha, jamg'arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg'arilgan mablag'lar tadbirkorlar tomonidan investitsiya maqsadlarda ishlatiladi. Bu jamg'arma keltirib chiqaradigan iste'mol sarflaridagi har qanday yetishmaslikni ta'kidradi. Ushunchadan, korxonalar ham o'zining kichik malakalarni qarovard iste'molchilarga sotilarni ko'zda tutmaydi, balki uning bir qisridan o'z ishlab chiqarishida foydalanishi mumkin. Shunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jarag'armalariga teng miqdordagi mablag'larni investitsiyalarga qo'yadim ko'zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo'lib qoladi.

Iste'mol va jamg'arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil milliy daromadning hajmi va uning o'zgarishi hisoblanadi. Uning yalpi ichki mahsulotdan amortizatsiya ajratmalari larida hissesiga ega soliqlarni cheginib tashlash orqali aniqlanishi 14-bobda aytilgan edi. Lekin milliy daromad tarkibida ko'g'ri soliqlar ham mavjud bo'ladi. Shu sababli soliqlar to'langandan keyin **korxonalar** va **aholi qo'lida qolatilgan daromad** iste'mol sarflari va jamg'arma yug'indisiga teng bo'ladi. Shaxsiy iste'mol va jamg'armaning darajasi bevosita soliqlar to'langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Bu daromadni biz tahlil chog'ida **ixtiyoriy**da yoki **sof daromad** deb ataymiz. Demak, bu daromad iste'molning hali, jamg'armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg'arma daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblanxa, soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy jamg'armani aniqlab beradigan asosiy omil bo'lib chiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'arma miqdorini aniqlaydi.

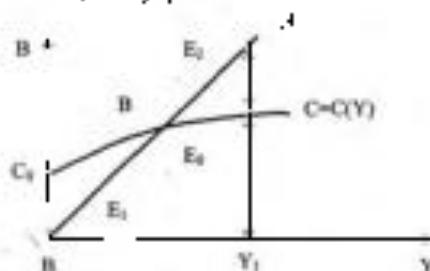
Iste'mol va jamg'arma hajmi haqida unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funksiyasi deyiladi. Bu funksiyalarni bayon etilida klassik iqtisodchilar va keyinchilarning muqoi nazarlari ixtiloflardi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, kishilar o'z mablag'larini qo'shimcha daromad keltirgan taqdirda jamg'armaga yo'naltirishga harakat qiladilar. Shunga

ko'ra, banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamg'armaga qiziqishlari shu qadar kuchli bo'lsati, ya'ni jamg'arma real foiz stavkasining o'sib boruvchi funksiyasi hisoblanadi. Aholi daromadlari iste'mol va jamg'arma ehtiyojlarining yiqindisidan iborat ekani, real foiz stavkasining o'sishi bilan iste'mol pasayib, jamg'arma esa ko'payib boradi. Boshqacha aytganda, klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra iste'mol real foiz stavkasining pasayib boruvchi funksiyasi hisoblanadi.

J. M. Keynes klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasi qanchalik bog'liq emasligini, kishilar uchun har doim vaqt joriy iste'molning kelgisidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi. Demak, Keynes fikriga ko'ra, **iste'mol – uy xo'jaliklari joriy daromadlarining o'sib boruvchi funksiyasi** hisoblanadi:

$$C = f(Y).$$

Iste'mol funksiyasini grafik ko'rinishida ham tasvirlash mumkin (16.1-rasm). Bunda tik o'qqa iste'mol sarflari, yotiq o'qqa esa aholi ishlayotidagi daromad miqdori joylashtiriladi.

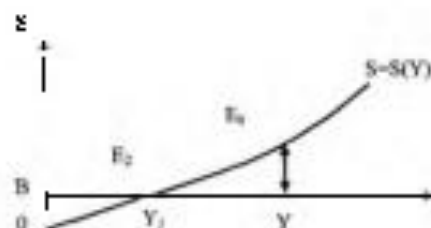
16.1-rasm. Iste'mol funksiyasining grafikdagi tasviri

Har ikkala o'q o'rtasidan 45° ostidagi o'tuvchi OF to'g'ri chiziq iste'mol sarflari va ishlayotidagi aholi daromadining miqdorini tengligini ifodalaydi. OY o'qidagi har qanday daromad miqdorini ifodalovchi ushbu chiziqda joylashgan nuqta OS o'qning bog'liqlik munosiridagi iste'mol sarfiga teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, uy xo'jaligi sof daromadning barcha hajmini to'liq iste'molga sarflaydi. Bunday, bunday

teglilik amalida doimio ham ro'yi betavermaydi. Iste'mol surflari miqdori ha'zida joriy sof daromadlar miqdoridan past bo'lishi, ha'zida esa oshib ketishi ham mumkin. Shuning uchun iste'mol egri chizig'i S sof daromad U' chizig'iga mos tushmay, unqa nishan ma'lum darajada og'adi. Har ikkala chiziqning o'zaro kesishgan V nuqtasi «0 darajadagi jamg'arma»ni anglatadi. Bu nuqtaning chap tomoni da iste'mol sarflari daromad miqdoridan yaqini bo'lib, bu **manfiy jamg'arma** deb ataladi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, real hayotda har doim har iste'molning ma'lum qiymati daromad hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Masalan, biron-bir shaxsning daromadi kutubxanada juda past darajaga tushib qolishi mumkin. Buning, bu shaxs, daromadi bunga junko bermagan taqdirda ham ma'lum darajada oqul tanish, kiyinish va boshqa zarur iste'mol xarajalarini amalga oshirishga majbur. U muvazir surflarni ya'ni o'rtinchi davrda jamg'arilgan daromadlari hisobiga, yoki o'zgaralardan qarz olish hisobiga qoplashi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda iste'mol sarflarining bu darajasi **o'tonam** (ya'ni joriy sof daromadidan mustaqil) **haddagi iste'mol darajasi** deyiladi. Bizning profigitimizda bu daraja nuqtadan boshlanadi.

Rasmdagi V nuqtaning o'ng tomoni esa **ijobiy (musbat ishora-li) jamg'arma** deb ataladi. Ayuno V nuqtadagi aholi daromadlari va sarflarining muvozanatiga erishiladi. Daromad miqdori oshib bergan sari bu muvozanat buzilib, jamg'arma taqrlari oshib boradi. Rasmdagi daromadning darajasida iste'mol miqdori kamadan, jamg'arma miqdori esa keskinroq oshib boradi.

Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri bir oz o'zgaracha ko'rinishda bo'ladi (16.2-rasm).

16.2-rasm. Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri

Dasarlar ko'rinadiki, jang'arma funksiyasining grafikdagi tasviri iste'mol funksiyasi tasviriining aksii sifatida namoyon bo'ladi. Bu grafikda ham V nuqta O darajadagi jang'armalar, DY yonq'chizig'ining O darajadan pastki qismi manfiy jang'arishni, yuqori qismi esa ijobiy (musbat) jang'arishni anglatadi. Kasma xal' daromadining darajasidagi jang'arma miqdoriini ko'rsatadi.

Iste'mol va jang'arma hajriga daromadlani tashqari yana bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta'sir ko'rsatadi. Obyektiv omillar alohida iste'molchining ixtiyoriga, idrolarga bog'liq bo'lmagan omillardan iborat bo'lib, ulardan asosiyarlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

- barcha xal'ohliklar tomonidan jang'arilgan mol-mulk darajasi;
- natrlar darajasi;
- real fuz stavkalari;
- iste'molchining qayzdirligi darajasi;
- iste'molchilarni soliqqa tortish darajasi.

Subyektiv omillar asosan iste'molchining o'ziga, uning tabiyati va hayotdagi xatti-harakatdigi bog'liq bo'ladi. Bu omillar qatoriga iste'mol va jang'arishga bo'lgan moyillik, kelgusidagi natx, pul daromadlar, soliq tovonlar zavrjodligi darajasining o'zgarishiga nisbatan munosabatlari kiritish mumkin. Turli omillar ta'sirida iste'mol va jang'arma darajasining o'zgarishini shartli nam'unuotlar asosida tuzilgan quyidagi jadval orqali ko'rib chiqamiz (16.1-jadval).

16.1-jadval

**Iste'mol va jang'arma darajasi,
mlrd. so'm (shartli raqamlar asosida)**

Villar	Daromad darajasi (Y)	Iste'mol (C)	Jang'arma (S)	Iste'molga o'tiracha moyillik ($C : Y$)	Jang'arishga o'tiracha moyillik ($S : Y$)	Iste'molga kevingi qo'shilgan moyillik ($\Delta C : \Delta Y$)	Jang'arishga kevingi qo'shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)
2002	15000	15000	200	0,87	0,01	-	-
2004	18000	15000	300	0,83	0,07	0,67	0,33
2015	22000	17000	500	0,77	0,23	0,50	0,50

Jalvalardan ko'rinadiki, yillar davomida sof daromad birinchi oshib borishi bilan uning iste'mol va jamg'armaga sarflanishi o'rtasidagi nisbat o'zgarib bormoqda. Iste'molchilarning daromadlarni qanchalik o'sib borgan sari ularning jamg'armaga bo'lgan moyilliklari shunchalik ushish boradi. Buni iste'mol va jamg'armaga bo'lgan o'rtacha va keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichlari orqali ham kuzatish mumkin.

Daromadlarning iste'molga sarflanadigan ulushi iste'molga o'rtacha moyillik (IO'M) deyiladi:

$$IO'M = \frac{\text{Iste'mol sarflari hajmi}}{\text{Daromadlar hajmi}} = \frac{S}{Y}$$

Daromadlarning jamg'armaga ketadigan ulushi esa jamg'armaga o'rtacha moyillik (JO'M) deyiladi:

$$JO'M = \frac{\text{Jamg'arma hajmi}}{\text{Daromadlar hajmi}} = \frac{S}{Y}$$

Bizning misolimizda (16.1-jadval) yillar davomida daromad hajmi oshib borishi bilan IO'M pasayib, JO'M esa o'sib bormoqda. Shuningni ahamiyatlilik, iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari iste'mol va jamg'armaning daromadidagi ulushini anglatar ekan, ulardan birining qandaydir miqdorga o'zgarishi boshqa birining buni teskari yo'nalishda talldirishunday miqdorga o'zgarishiga ulin keladi. Qisqacha aytganda, bo'ladir. Shuningdek, iste'mol va jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichi ham ahamiyatlidir. Bu ko'rsatkich iste'molchi daromadining ravbatidagi o'zgarishi toring iste'mol va jamg'armaga nisbatan munosabati qanday o'zgarishini aks ettiradi. Daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik (IQM) deyiladi, ya'ni:

$$IQM = \frac{\text{Iste'moldagi o'zgarish}}{\text{Daromaddagi o'zgarish}}$$

Daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'aruv hajmi-
ning o'zgarishi darajasi jamg'armaga quyilgan qo'shilgan mahsul-
lik (JQM) deyiladi, ya'ni:

$$JQM = \frac{\text{Jamg'armadagi o'zgarish}}{\text{Daromaddagi o'zgarish}} = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Demak, sof daromaddagi o'zgan qismini bu yoki iste'molga, yoki
jamg'armaga sarflanadi. Bu sarflangan qismlar o'rtasidagi nisbat
o'zgan mahsulotda ham ularning umumiy yig'indisi 1ga teng bo'ladi,
ya'ni:

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1,0.$$

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, undirkorlik faoliyatining
samarali amalga oshishida jamg'arish jarayonlarining ahamiyati be-
qiyosidir. Shunga ko'ra, jamg'arishning mohiyati, uning omillari va
samaradorligi ko'rsatkichlarini alohida ko'rib o'taqchi maqsadga mu-
vofiq hisoblanadi.

16.2. Jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi

Jamg'arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan
biri hisoblanib, investitsiya lavozidagi tovarlarga talab darajasini bel-
gilab beradi. Investitsiyalar jamg'arishning asosida unumoyon bo'lish
shakli bo'lganligi sababli aslida, ishlab jamg'arishning mohiyati,
omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg'arish — milliy daromadning bir qismini muvofiq va uy-
lum kapitalarni, shuningdek, oltin-zot xazinalarini ko'paytirish
uchun sarflanishidir.

Ishlab chiqarish va ishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish
bir-biridan farqlanadi. Jamg'arilgan mahlag'arning moddiy ishlab
chiqarish va xizmat ko'rsatish sohaslarining asosiy kapitallarini va
aylanma mahlag'larini kengaytirishga kerakli qismi ishlab chiqar-
ish sohasidagi jamg'arish summasini hosil qiladi. Ishlab chiqarish
sohasidagi jamg'arish iqtisodiy o'sishning muammi omilidir.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg'arish (noishlab chiqarish jamg'arishi) uy-joy, turarxona, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqliq saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish turtuqlarini kengaytirish, rekonstruksiya-ket, yangilash-ga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg'arish sur'atini, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. **Jamg'arish normasi** bevosita jamg'arish sur'atining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$JN = (JSMD) \times 100\%,$$

bu yerda JN - jamg'arish normasi;

JS - jamg'arish sur'ati;

MD - milliy daromad.

Jamg'arish normasining bami o'z chegarasi bo'lib, uni me'yori-dan oshirish iqtisodiy jihatdan sur'atsiz bo'lib chiqish va xalbiy oqibat-larga olib kelishi mumkin. Masalan, uning baddan tashqari o'tishi natijasida investitsiya sur'atlar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish ushlabotlarining qay-vodlari, materiallar va uskumalar yetkazib berish imkoniyatlari, in-frauzilmaning rivojlanishi o'tmasida nomumumosiblik payko bo'ladi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketish ta'moyiliga ega bo'ladi. Shunday qilib, jamg'arish hajmi iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga faqat o'zining miqdori hilangma hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib qolmay-di. Fasi-tearika revolyutsiyasi sharoitida ulardan foydalanish summe-dorligi birinchi o'ranga chiqadi.

Jamg'arish hajmi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar mas'asi va ularning ushlabotligi-dir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xomashyo, ma-teriollar, energiyani tejash-tengash sarflashiga ham bog'liq. Mahsulot hililigiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'shi miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

16.3. Investitsiyalar va uning darajisini belgilovchi omillar

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarolug pul shaklidagi ko'rinishtidir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishtidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag'larga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiyalarni ro'yohga chiqarish bo'yicha amoniy harakatlar – investitsion faoliyat. investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs – **investor** deyiladi.

Investitsiyalarning martabalaridan biri bo'lib shoh keng qatlamlarining jang'arnalari hisoblanadi. Shuni u'kidlash lozimki, amaldar jang'arnun egasi va investor bir shaxsda namoyon bo'lishi va bo'linasligi ham mumkin. Odatda, jang'arnun jamiyatdagi ko'pchilik subyektlar tomonidan amalga oshirilib, ulardan investitsiya sifatida foydalanish esa butunlay boshqa subyektlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sannaat, qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar jang'arnunsi ham investitsiya tashvi bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda «jang'atuvchi» va **investor** bir subyektlar nuqasamlashtadi.

Investitsiya faoliyati quyidagi martabalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foйда, amartizatsiya ajratmalari, pul jang'arnalari va h.k.);

quruz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayvonlari, bank kreditlari);

palb qilingan moliyaviy mablag'lar (aksiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari);
davlat byudjeti mablag'lari;

– chet elliklar mablag'lari.

Mamlakatimizda investitsiyalarning moliylashtirish maaballari tuzilishi haru yillar davomida o'zgarib hannaqda (16.2-jadval). Jann-

ladan, yildan yilga davlat byudjeti mablag'larining ulushi kamayib, korxonalar mablag'lari, lo'g'ridan lo'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda noobyudjet fondlar mablag'larining ulushi oshib borinmoqda.

16.2-jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalar va ularning moliyalashtirish manbalarini bo'ylab tarkibi, foizda¹⁰⁶

Katgoriyalar	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Asosiy kapitalga investitsiyalar, mln. so'm	24753	38363	44970	15400,1	18291,3	22067,0	26604,6	35273,1	40777,5
Jami, foizda	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Davlat byudjeti	14,9	10,7	9,0	7,8	6	5,1	5,2	4,5	4,8
Korxonalar mablag'lari	43,2	48,5	44,1	39,2	30,1	30,5	30,4	32,3	32,1
Aholi mablag'lari	12,4	11,7	9,8	15,2	20,1	20,5	21,8	22,4	23,1
Eksternat tomonidan kafolatlangan xorijiy investitsiyalar	11,5	4,9	5,0	4,8	4,7	4,5	4,7	4,2	30,1
Teg'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar	10,0	14,1	20,9	24,0	20,4	17,2	15,1	15,6	-
Tijorat banklari kreditlari	3,1	3,4	5,0	9,1	11,1	11,4	10,3	11,2	11,7
Noobyudjet fondlar mablag'lari	2,4	6,9	6,3	7,0	7,6	11,0	9,5	9,5	10,7
Boshqa qarz mablag'lari	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6

Respublikamizda 2015-yilda asosiy kapitalni rivojlantirish maqsadida kiritilayotgan mablag'ning katta qismlarini korxonalar va aholi mablag'lari (52,1 foiz) va chet el investitsiyalari va qarzlari (26,1 foiz) tashkil etadi.

Investitsiyalarga sarflar darajasi ikkita asosiy omil belgilab beradi:

- 1) investitsiyaga sarflaridan kutilayotgan foyda normasi;
- 2) foiz stavkasi

¹⁰⁶ Maqom: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlanuvchi ku-
chli, rag'batlantiruvchi iqtisodiy foydali o'lishni ko'paytirish hisoblanadi.
Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini ulat foyda keltiradigan
bo'lagina sotib olinadigan.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil: fuqarolarning
real stavkasi hisoblanadi. Fuqarolarning **real usuliy kapitalni so-
tib olish uchun zarur bo'lgan, bankdan olingan ssuda kapitaliga**
korxona to'lashi lozim bo'lgan pul miqdori.

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va fuqarolarning
stavkasidan boshqari boshqa quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

1) masalaba va uskunalarini xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat
ko'rsatish xarajatlari;

2) tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori;

3) texnologik o'zgarishlar.

Yalpi sarflar tarkibining investitsiya sarflariga oid qismini yalpi us-
suliy ichki investitsiyalar deb yuritiladi. Shunga ko'ra yalpi va sof
investitsiyalarni ham bir-biridan farqlash zarur.

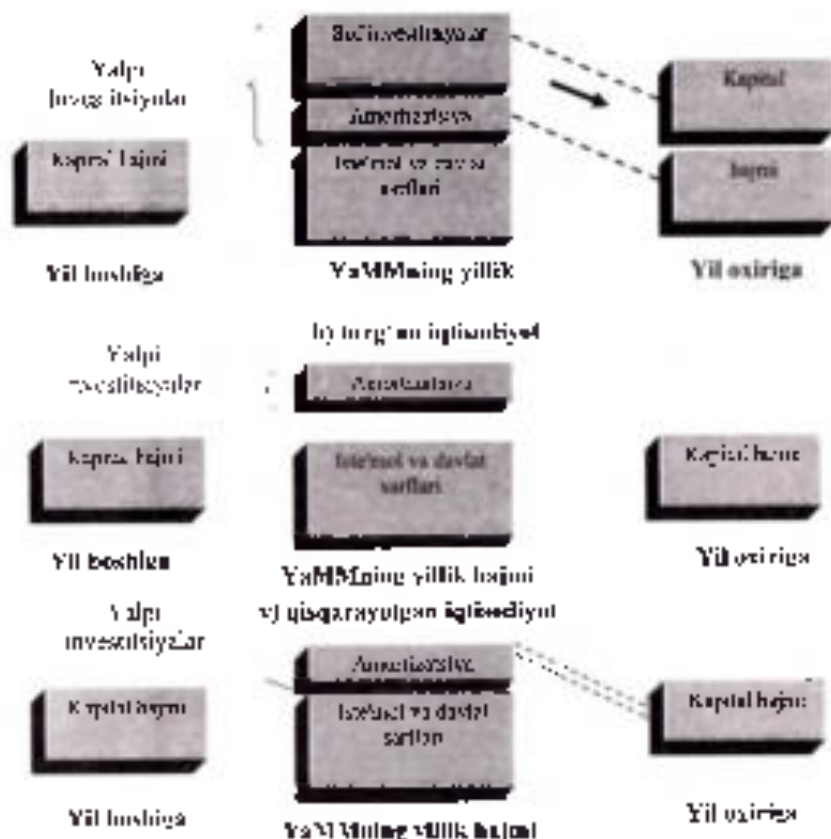
Yalpi investitsiyalar joriy yil davomida iste'mol qilingan
asosiy kapitalni qoplashga mo'ljallangan (amortizatsiya) haqida
iqtisodiyotdagi kapital hajmiga har qanday sof qo'shimchalardan
iborat barcha investitsion tovarlarni ishlab chiqarishni o'z ichiga
oladi. Sof investitsiyalar esa joriy yil davomida qo'shimcha ru-
vishda jalb qilingan investitsion tovarlardan iborat. Boshqacha
aytganda, sof investitsiya yalpi investitsiya bilan amortizatsiya ajrat-
malarining ayirmasiga teng. Sof investitsiya asosiy va aylanma kapi-
talning o'sishini ta'minlaydi.

Yalpi investitsiyalar bilan amortizatsiya hajmi o'rtasidagi nisbat
iqtisodiyot rivojlanish holatining ko'rsatkichi hisoblanadi. Quyidagi
rasmda yalpi va sof investitsiyalar bo'yida amortizatsiya nis-
bati o'zgarishining o'suvchi, turg'un va qisqaruvchi iqtisodiyotlarga
ta'sirini ko'rishimiz mumkin (16.3-rasmi).

Rasmdan ko'rinadiki, yalpi investitsiyalar tarkibida sof investitsiya-
lar hajmining ahamiyatli darajada bo'lishi yil oxirida kapital
hajmining o'sishiga har qanday pirovardidagi qo'shimchalarining o'sishiga olib
keladi. Turg'un iqtisodiyot sharoitida esa yalpi investitsiyalar faqat

amortizatsiya ajratilmasi, ya'ni iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmiga teng bo'lib, yil oxirida kapital miqdori o'zgarmay qoladi.

a) o'sib boruvchi iqtisodiyot

14.3-rasm. Yalpi investitsiya hajmida amortizatsiya ulushi o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri

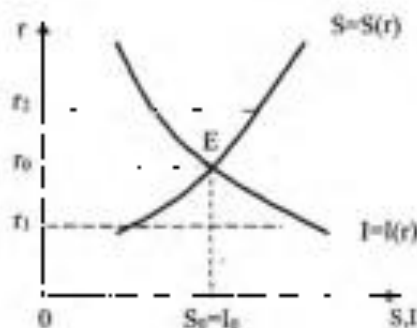
Yalpi investitsiyalarning iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmidan kam bo'lishi yil oxirida kapital miqdorining qisqarishiga va buining natijatida, iqtisodiyot ko'rsatkichlarining pasayib ketishiga olib keladi.

16.4. Jamg'arima va investitsiya o'rtasidagi nisbatni ta'minlash muammolari

Jamg'arima va investitsiya o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatni erishtirish harqator iqtisodiy o'sishning sharti hisoblanadi. Biroq, bu muvozanatga erishish dararo asos ko'chayotirmaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi hamda jamg'arima darajasining boshqa-boshqa farqon va holat'larga bog'liqligi hisoblanadi.

Investitsiya va jamg'arima o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash borasida bir qator nazariy qarashlar farqlanadi. Bu borada eng avvali klassik iqtisodchilarning qarashlarini ko'rib chiqamiz.

Klassik iqtisodchilar muqoi nazaridagi eng markaziy holat bu ular tomonidan foiz stavkasining bitta investitsiyaning, bitta jamg'arimaning funksiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi (16.4-rasm).

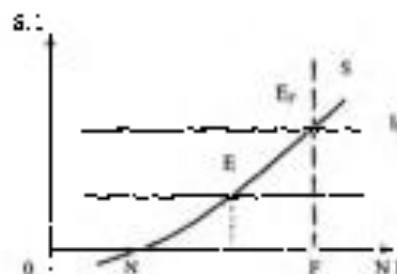

16.4-rasm. Jamg'arima va investitsiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muammolari

Rastadan ko'rinadiki, klassik modelni tuzishda tik o'q bo'yicha real foiz stavkasi, yotiq o'q bo'yicha esa jamg'arima va investitsiya hajmi ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o'rtasida teskari funksional bog'liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo'ladi va aksincha, jamg'arima esa to'g'ri, o'suvchi funksional bog'liqlikka ega, ya'ni foiz stavkasining yuqori bo'lishi jamg'arima darajasining ham yuqori bo'lishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi investitsiya va

jamg'arma hajjolari o'rtasida muvozanat (E nuqtasi)ga erishish uchun foiz stavkasining darajasi o'tmirlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan chetlanishi (E nuqta va yaqini bo'lgan holatlar) investitsiya va jamg'arma hajjini o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining darajasida investoerlar uchun qulay sharoitning vujudga kelishi investitsiya resurslarga bo'lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg'arma uchun rag'bat pasayib ketadi. Natijada investitsiya resurslari taqchilligi paydo bo'ladi. Natijada esa barcha subyektlar uchun jamg'arning natijaligi oshadi, biroq huchay foiz darajasida barcha investoerlar ham o'z faoliyatining foydaliligini to'rtinlay olmaydilar. Natijada jamg'arning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylana olmaydi.

Keynshchilarning investitsiya va jamg'orma o'rtasidagi muvozanat modeli o'z tuzilishiga ko'ra klassik modeldan farq qiladi. Bunda eng markaziy nuqta - J. M. Keyns tomonidan jamg'arma va foiz stavkasining emas, balki daromadning funktsiyasi o'ch qaratilishi hisoblanadi. Investitsiya esa, klassik modeldagi zingari, foiz stavkasining funksiyasi o'ch olinadi. Ya'ni, keynshcha konsepsiyaning asosida jamg'arish va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta'sirida o'zgarishi yotadi. Keynshcha modelning muhiyatini quyidagi rasm orqali izohlash mumkin (16.5-rasm).

16.5-rasm. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynshcha modeli

Rasmdan ko'rinadiki, grafik ko'rsatkichlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Tik o'qda jamg'orman (S) va investitsiya (I) darajasi, yorq o'qda esa milliy daromad darajasi (NI) joylashgan.

Iqtisodiyotdagi jamg'arma darajasi milliy daromad hajmiga bog'liq holda o'zganadi. Milliy daromad hajmi umumd investitsiya darajasiga ham ta'sir ko'rsatmada, shakar modelda uni milliy daromadga bog'liq bo'lmagan, ya'ni avtonom holda beriladi. Grafikda investitsiya va jamg'arma egi o'ljizqlari E nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi to'la bandlik holatiga milliy daromadning P darajasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamg'arma muvozanatini (nuqta) ta'minlash uchun investitsiya darajada bo'lishiga erishish lazim bo'ladi. Biron, Keyns talqiniga ko'ra, investitsiya va jamg'arma darajasining muvozanati to'la bandlik bo'lmagan sharoitda ham ta'minlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida yqnuu shu holatga (I nuqta) erishiladi.

Investitsiya va jamg'arma darajalari muvozanatining klassik va keynschu modellari o'rtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: **birinchilidan**, klassik modelda bu muvozanat nity harishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda to'la bandlik holatga bo'lishi taqozo etiladi. Keynscha modelda esa, yuqoridagi ko'rib chiqilganidek, bu muvozanatga to'la bandlik bo'lmagan holatda ham erishish mumkin; **ikkinchilidan**, klassik modelda qancha muavozni jumla harakatchan bo'ladi. Keynschu modelda unarning bunday moslashuvchanligi inkor etiladi; **uchinchilidan**, yuqoridagi ta'kidlanganidek, klassik modelda jamg'arma foiz stavkasining funksiyasi sifatida, keynscha modelda esa daromad funksiyasi sifatida qaratiladi. Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki, jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, zati, hayot, ya'ni iqtisodiyotning to'la bandligi mavjud bo'lmagan holatga nisbatan ham tabiiy e'tilish, takomillashganligi, an model hisoblanadi. Shunga ko'ra, biz ham makrodarajadagi boshqa muamomalarni ko'rib chiqish va tahlil qilishda, asosan, ushbu modeldan foydalanamiz.

16.5. O'zbekistonda investitsion faoliyatni kuchaytirish va uning shart-sharoitlari

O'zbekistonda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan keng qurilmagan iqtisodiy islohotlar investitsiya jarayonlarining faollashuvini

inguzo etmoqchi. Iqtisodiyotida yangi tarmoq va sohalarning yo'lga qo'yilishi, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining kengaytirilishi, ish o'rinlarining tashkil etilishi tahrir korproq mahlag' va resurslarni jalb qilishni rag'batlantirishda. Jumladan, "Mamlakatimiz iqtisodiyotini tarkibiy o'zgartirish, qurinishlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir loyihalarni amalga oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish borasida hujari layoqlan ishlar alohida o'rtiborga loyiq"¹⁰.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan investitsion faoliyat to-bara oshib bormoqda (16.3-jadval).

16.3-jadval

Investitsiya faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari, mlrd. so'm¹⁰⁰

Tarixiy qismlar	2005	2006	2010	2012	2013	2014	2015
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar - jami	3165,2	4555,9	15358,7	22797,3	28691,6	35231,3	40737,3
Chet el investitsiyalari va kreditlari	687,0	2067,9	4340,8	4653,5	6214,4	7522,6	8188,2
Qurilish ishlari	1453,1	3575,9	8245,8	11755,9	15219,3	20060,4	23029,1

Jadvaldan ko'rinadiki, qisq 2005-yilda asosiy kapitalga 3165,2 mlrd. so'mni, chet el investitsiyalari va kreditlari 687,0 mlrd.so'm, qurilish ishlari uchun 1453,1 mlrd so'm miqdorida investitsiyalar kiritilgan bo'lsa. 2015-yilga kelib asosiy kapitalga 40737,3 mlrd. so'mni, chet el investitsiyalari va kreditlari 8188,2 mlrd.so'm, quri-

¹⁰⁰ O'zbekiston Respublikasi binochi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2013-yilda ijtinoiy-iqtisodiy rivojlanish yiliga va 2016-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning muhim ustun yo'nalishlarga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan maslahatiga qarshasi. Bosh maqsadimiz: mavjud qiyinchiliklarni qatamson, olib borayotgan istihrolarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni oqilona o'tkazish, asosiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yomda keng yo'l ochib berish hisobidan o'zining yurushidir // Xalq so'zi, 2016-yil 16-yanvar

¹⁰¹ Mumb: O'zbekiston raqamlarda. Statistika o'pluk Toshkent, 2015.

Irish ishlari uchun 25379,1 mlrd. so'm miqdorida investitsiyalar kiritildi. Bu esa, jallb etilayotgan investitsiyalardan foydalanish samaradorligining o'sishiga ahamiyatli darajada ta'sir ko'rsatdi. Uzunmudavlatlikda, o'zlashtirilgan barcha investitsiyalarning 30 foizlari o'tiq'ri ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirildi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev mamlakatimiz hududlariga salmoqli investitsiyalarni kiritishga doir masalalarga alohida e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlab, Milliy bank investitsiya faoliyatiga o'z mablag'lari bilan birga, tashqaridan moliyalashtirish manbalarini jallb etish hu'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishi kerakligini ham aytib o'tdi¹⁰⁰.

2004-yilda barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy knpitolgan investitsiyalar hajmi 2479,2 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2014-yilga kelib bu ko'rsatkich 35233,3 mlrd. so'mga otdi. Investitsiya sohasida shakllangan ijobiy dinarnika iqtisodiyotning o'sishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi (16.4-judval).

Bu sohada o'tgan davr mobaytida ko'zga tashlanuvchi o'ta muhim jihati respublikamizda investitsiya faolligining sezilarli darajada oshganligidir. Ayniqsa, mamlakatimizdagi investitsiya muhitini yaxshilash va xorijiy samanyalarni jallb etish jarayonlariga bozer islohotlarini chuqurlashtirish, iqtisodiyotni uzunmudavlatlik va muak huquqini himoya qilishni mustahkamlash chora-tadbirlarining ta'siri ahamiyatli bo'ldi.

"Iqtisodiyotga jallb qilingan investitsiyalar miqdori 16,6 mlrd dollarini tashkil qilgan, yoki 2015-yilga nisbatan 9,6 foizga oshgan. O'zlashtirilgan chet el investitsiyalari va kreditlari 11,3 % oshgan va 3,7 mlrd dollarini tashkil qildi. 164 ta katta investitsion loyihalarni amalga oshirish taqatildi, ularning umumiy qiymati 5,2 mlrd dollarini

¹⁰⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev. "Jahonliq ishli, qat'iy tarix inozori va shaxsiy javolgarlik: Farhod o'ziga badiyatning 3.mudaliq qoidasi hu'lis'i keldi". Muro akatimizni 2016-yilda jiloviy-iqtisodiy rivojlanishdaminguzayvayamlariva 2016-yilgacha jilovlanayotgan iqtisodiy dardlarning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining seraytirilgan majlisidagi mazmura... // Xalq so'zi. 2016-yil 22-iyun.

ishkil qildi. AO "QIM O'zbekiston" kompaniyasida yangi avtomobilning "T-250" modelini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Jizzax sement zavodining ishlab chiqarish quvvatlari kengaytirildi. Tashkent shaharidagi atom energiyasi ishlab chiqarish stantsiyasida 900 MVA bo'lgan ikkinchi qavat qurilishi ishga tushirildi. Angren TEStda 150 MVA quvvatga ega bo'lgan kumir bilan ishlaydigan energoblok ishga tushirildi.

16.4-jadval

O'zbekiston Respublikasining asosiy kapitalga investitsiyalar dinamikasi to'g'risida ma'lumot¹¹

Yillar	Joriy narxlarda, mlrd. so'm.	O'tgan yilga nisbatan o'sish, foizda
2004	2473,2	105,2
2005	3012,9	107,0
2006	3838,3	109,1
2007	5479,7	122,9
2008	8483,7	128,3
2009	12531,9	124,8
2010	15409,1	109,2
2011	18291,3	107,9
2012	22067,0	120,6
2013	28694,6	130,0
2014	35233,3	122,8
2015	40737,3	109,6

Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasi ishga tushirildi. uning 19 km uqami Qarachiq dovoriidan o'tadigan tizimdan iborat.

Toshket Hukumi va Buxoro-Toshkent elektrlashtirilgan katta tezlikda yuruvchi elektropoezd qatnovi yo'lga qo'yildi.

Qishloq xo'jaligini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish natijasida uning ishlab chiqarish ko'rsatkichlari o'sishi 2016-yilda

¹¹ Ma'lumot O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

6.6%ga oshdi, meva-sabzavot yetishtirish 11.2%ga, kartuslika yetishtirish 9.7%ga, poliz mahsulotlari ishlab chiqarish 10.4%ga oshgan. 2016-yilda 32 mingga kichik biznes subyektlari yangilardan yaratildi. Bu 2015-yilga nisbatan 18%ga ko'pdir. Kichik biznes subyektlarining YalM mahsulotdagi ulushi 56.9%ni, bu ko'mulkich sanoatda 45 %ni tashkil qildi. Iqtisodiyotning stabilizatsiyaligi oqibatida aholi daromadlarining o'sishi 11%ni tashkil qilgan. Byudjet tashkilotlari xududlaridagi ish haqlari 15 %ga oshgan, 726mingga kishi ish bilan ta'minlangan, shundan 438.5 kishi ta'lim sohasi bitiruvchilaridir. "Xog'lon una va bina yili" dasturini amalga oshirish uchun 8 trillion so'm va 212 million AQSH dollari hajridagi mablag' ajratilgan".¹²

Hugungi kunda O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlash maqsadida Mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash bo'yicha umumiy qiymati qariyb 40 mlrd. dollarga teng bo'lgan 649 ta investitsiya loyihalarini amalga oshirishni ko'zda tutuvchi tarmoq dasturlarini o'z vqatida amalga oshirilishini ta'minlash belgilangan.

Xususan, 2017-yilda umumiy qiymati 1,9 mlrd. dollarlik 145 ta ishlab chiqarish quvvatlarini foydalanishga topshirish ko'zda tutilgan. shu jumladan:¹³

- meva-sabzavot va go'sht-mut mahsulotlarini qayta ishlash sohasida 147 mln. dollarlik 63 ta loyiha;
- rangli va qimmatbaho metallarni chuqur qayta ishlash bo'yicha 217 mln. dollarlik 6 ta loyiha;
- kimyoviy xom ashyolarni chuqur qayta ishlash bo'yicha 25 mln. dollarlik 2 ta loyiha;
- oglevodorod xom ashyolarini qayta ishlashni chuqurlashtirish bo'yicha 342 mln. dollarlik 6 ta loyiha;
- tayyor chum-poyabzal mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha 6 mln. dollarlik 9 ta loyiha;
- furnatsevika mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirishga yo'naltirilgan 24 mln.dollarlik 7 ta loyiha;

¹² Ma'muriy O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumatlar;

¹³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyundagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha haraklatlar strategiyasi to'g'risida"gi, PQ-494/-sonli Farmoni. 8-ikva, №132.

- qurilish materiallari ishlab chiqarishni yanada kengaytirish bo'yicha 151 mln. dollarlik 29 ta loyiha;
- tayyor to'qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha 178 mln. dollarlik 15 ta loyiha.

Xulosalar

1. Milliy iqtisodiyotda YulMeing asosiy qismi yangidan vujudga keltirilgan mahsulot, uning sotilganidan keyingi puldagi ifodasi milliy daromad iste'mol va jamg'arma maqsadlarida sarflanadi.

2. Keng ma'nodagi iste'mol jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jamiyotida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni bildirib, umumiy va shaxsiy iste'molga ajraladi.

3. Jamg'arma - bu ahali, korxona (firmal) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadlarida to'plamish hisbi. Uning hajmi uy xo'jaliklari daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

4. Iste'mol va jamg'arma hajmi harada unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funksiyasi deyiladi. Bu funksiyalarni haym olishda klassik iqtisodchilar va keynschilarning maqtafi nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, jamg'arma hanklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi. J.M. Keynes klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq ekanligini, kishi-lar uchun haramma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi.

5. Iste'molchilarning daromadlari o'sib borgan sari ularning jamg'arishga bo'lgan moyulliklari shunchalik oshib boradi.

6. Amalda jamg'arish kapital mablag'lar yoki investitsion sarflar shuklida yuzargi chiqib, u yangi asosiy kapitalni loyihal qilish, ishlab turganlarini kengaytirish, rekonstruksiya va yangilashga qiliindi-gim xarajatlarni ifodalaydi.

7. Jamg'arish summasi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sahahli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan

omillar jang'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiy qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir.

8. Investitsiyalar – asosiy va ay'noma kapitalni ko'paytirishga, ishlab chiqarish vositalarini jang'arishga pul shaklida qo'yiladi. U pul mablag'lar, bank kreditlari, aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'larini ko'paytirishdagi investitsiya, nominal investitsiya, ayn. shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsiya resurslar real investitsiya deyiladi.

9. Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi: 1) investitsiya sifallardan kutilayotgan foyda normasi; 2) foyda stavkasi.

10. Sotuvchilik munosabatlari dinamikasi nashdan dalolat beradiki, mamlakatimiz iqtisodiyotiga sarflayotgan investitsiyalar hajmi yildan-yilga o'sish tendensiyasiga ega.

Asosiy tayauch tushunchalar

Iste'mol – jamoat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalari va omillaridan foydalanish jarayoni.

Shaxsiy iste'mol – iste'molchilik tavsifidagi no'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanish, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi

Umumiy iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.

Iste'mol sarflari – aholi daromadlarining tarixiy no'matlari va xizmatlar uchun ishlatilgan qismi.

Jang'arish – aholi, korxona, firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foydali daromad olish maqsadida to'plab borilishi.

Iste'molga o'rtochu moyillik – daromadlarning iste'molga ketadigan ulushi.

Jang'arishga o'rtochu moyillik – daromadlarning jang'arishga ketadigan ulushi.

Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik – daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.

Jang'arishga keyingi qo'yilgan moyillik – daromad bo'yidagi o'zgarishi natijasida jang'arish hajrining o'zgarishi darajasi.

Iqtisodiy jang'arish – milliy daromadning bir qismining asosiy va aylanma kapitalarni, shuningdek, ehtiyoj va zaxiralarni ko'paytirish uchun sarflash hisobi.

Jang'arish normasi – jang'arish sur'atining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Investitsiya – ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sahalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.

Investitsiyalar samaradorligi – milliy daromad (foyda)ning o'sgan qismining investitsion sur'at sur'atiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Tukurlash uchun savol va topshiriqlar

1. Istiro'ol, jang'arish va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.

2. Istiro'ol va jang'arishning nuqtalarini aniqlovchi asosiy omillarni sanab ko'rsating.

3. Istiro'ol va jang'arish funksiyalarining grafikdagi tasviri chizib, ularga shartli raqamlar qo'llagan holda tushuntiring.

4. Ma'niy va muvazibat (ijobiy) jang'arish nima va ularning grafikdagi joylashishi qanday bo'ladi?

5. Jang'arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

6. Istiro'olga va jang'arishga o'rnatilgan moyillik degende nima ni tushuntiradi? Istiro'ol va jang'arishga qo'yilgan moyillik qanday aniqlanadi?

7. Investitsiyalarga sur'atning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsifini bering.

8. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiy ta'siri qanday?

9. Jang'arish va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modelining mohiyatini tushuntirib bering.

10. Jang'arish va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keyinchi modelining mohiyatini hamda klassik modeldan farqini tushuntirib bering.

17-BOB. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK

Jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo'li — bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy o'sishiga erishishdir. Aholi farovonligining oshib borishi bitta pirovard natijada iqtisodiy taraqqiyot va o'sish darajasi va sur'atlariga bog'liq. Ushbu hnda iqtisodiy taraqqiyotning mazmuni, uning darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, iqtisodiy o'sishning mazmuri, turlari, ko'rsatkichlari va omillari bayon qilinadi. Shuningdek, iqtisodiy o'sish borisida mavjud bo'lgan turli xil nazariyalar, konsepsiyalar va modellar mazmunini yoritishga muhim o'rin ajratilgan. Ushbu bobda milliy boylik va uning tarkibiy tuzilishi kabi masalalarga alohida e'tibor beriladi.

17.1. Iqtisodiy taraqqiyotning mazmuri va ko'rsatkichlari

Mamlakatimiz iqtisodiyotining turli sohalari, tarmoqlari va hududlarida puxta asoslanib amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida yildan-yilga barqaror o'sib borayotgani unustaqil taraqqiyot yo'lining yo'nalishi naqadar katta ta'minlanganligini ko'rsatib turibdi. Birinchi Prezidentimiz I. Karimov asarlarida va nuzalarida unustaqil iqtisodiy taraqqiyotning yo'l yu'riqlari, yo'nalishlari va natijalari batafsil bayon qilinib, ko'rsatib berilmoqda. Lekin iqtisodiy a'aliyotlarda asosan iqtisodiy o'sish haqida gap yoritilib, iqtisodiy taraqqiyot muammosiga kam e'tibor berilmoqda.

Iqtisodiy taraqqiyot juda keng qamrovli muammo bo'lib, uni bu yerda bir taraflitda va batafsil yoritib bera olmaymiz. balki uning ayrim himingcha muhim jihatlriga ul'alalmiz.

Iqtisodiy taraqqiyot va iqtisodiy o'sish tushunchalari bi-biri bilan chambarchas bog'liq jarayonlar bo'lsada, ular bir-hidam farq qiladi. Iqtisodiy taraqqiyot uzoq muddatli va keng qamrovli jarayon bo'lib, kengayish faktor ishlash chiqarishga asoslangan holda ishlab chiqar-

qirvechi kuchlar va iqtisodiy munosabatlarning o'zaro ziddiyatda va ta'sirida bo'lib, to'xtovsiz rivojlanishida o'z aksini topadi.

Iqtisodiy taraqqiyot jarayoni xiklik tavsiliqa ega bo'lib, faqatgina iqtisodiy o'sish jarayonidir. Bu bilan birga iqtisodiy inqiroz, turg'unlik, jumlanih va yuksalish jarayonlarini ham qamrab olib, goh o'sish, goh pasayib to'liqsimon tarzda rivojlanib boradi. Iqtisodiy taraqqiyotning mazmunini aniq bilish uchun avvalo, taraqqiyot ta'riflashining o'zi muhimligini, uning mazmunini tushunish muhimdir. Albatta jamiyat taraqqiyoti haqida turli davrlarda har xil mulohazalar, ta'riflar, ta'riflashlar taromonidan turli-tuman g'oyalar, nazariyalar ilgari surilgan bo'lib, ularning ichida taraqqiyot haqida aniqroq ta'rif sifatida nemis mualliflarining yirik namoyandasi Gogelning ta'rif o'tiborga sazovordir.

Uning ta'limotiga ko'ra taraqqiyot muayyan bir narsa, voqea hodisa va jarayonlarning ma'lum tomoniga, ya'ni pastdan yuqoriga, oddilikdan murakkablikka tomon yo'naltirilgan harakatining bir ko'rinishidir¹⁴.

Ushbu falsafiy ta'rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, iqtisodiy taraqqiyot iqtisodiyotning ma'lum bir tomoniga ya'ni pastdan yuqoriga, oddilikdan murakkablikka tomon yo'naltirilgan to'xtovsiz sodir bo'ladigan to'liqsimon harakatidir. Iqtisodiy taraqqiyot zamon va makon jihatidan keng qamrovli bo'lib, uzoq davrlarni qamrab oladi va bir qancha bosqichlarni bosib o'tadi. Bunda har bir yangi progressivroq bosqich o'zidan oldingi bosqichni inkor etadi va keyinroq hurih o'zidan keyingi, bundan ko'ra progressiv bo'lgan bosqichga o'z o'rnini ta'shih bo'adi, ta'g'irrog'i keyingi progressivroq bo'lgan bosqich tomonidan inkor etiladi. Iqtisodiy taraqqiyot bir-biriga qarshi bo'lgan ikki tomonning ishlab chiqaruvchi kuchlar va iqtisodiy munosabatlarning birligida va ularning o'zaro dialektik ta'sirida ro'y beradi. Albatta bunda ishlab chiqaruvchi kuchlar: tabiat, kapital (bunda mehnat qurollari va mehnat produktlaridan iborat bo'lgan ishlab chiqarish vositalari ko'zda tutiladi), ishchi kuchlarining rivojlanishi muhim rol o'ynaydi, ya'ni ularning rivojlanish

¹⁴ Kuznetsov V.S. "Iqtisodiy taraqqiyot va davlatning iqtisodiyotdagi muammosi" Toshkent: 1997 y. 14-15 betlar.

ham-shi iqtisodiy munosabatlarning ham o'zgarishiga ya'ni birin-
chisining rivojlanish darajasiga moslashishiga olib keladi. Iqtisodiy
munosabatlar ham o'z navbatida ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga
ta'sir ko'rsatadi. Agar u mus kelsa ijobiy, mus kelmasa salbiy ta'sir
ko'rsatadi.

Iqtisodiy taraqqiyot ko'p qirrali bo'lganligi uchun u ko'pgina
ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Uning asosiyleri:

1. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning (mehnat quvvatlarini, mehnat
qurollari, ishchi kuchi) rivojlanish darajasi ma'mumning energiya
yangi texnika va texnologiya bilan qo'llanish darajalari bilan belgi-
lanadi. Bu ko'rsatkichlarning qanchalik rivojlanganligi ishlab chiqar-
ish omillari: mehnat, kapital, yox ulardan bir qancha ko'rsatkichlarining
nisbatlari o'z ifodasini topadi.

2. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalariini tizimlashtirish, ularni
tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash jarayonlarining borishi.

3. Fan texnika va texnologiyalar taraqqiyoti, ularlar umumii foy-
dalanish va ma'mum iqtisodiy quvvatining yuksalishi.

4. Iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish, shu davrda ishlab
chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi va sifatiga mos kelishi va ular
rivojlanishini rag'batlantirish darajasi. (Bunda mulkiylik ayiruvish-
lash, uqsimni, iste'mol munosabatlarining rivojlanganlik darajasi).

5. Iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari: YalM va moliy daromad hajmi-
ning oshibida o'tgan yillar bo'yicha o'sishi va aholi jon boshiga
tengri keladigan miqdorining o'sishi;

6. Iqtisodiyotning muvozanadi va muvoinisibli rivojlanib ortiqcha
(talabdan oshiq) ishlab chiqarish, bunda sarf harajatlarning, xoh uqi
harajatlarning o'zini qish darajavagu;

7. Inson hayoti farovonligining miqdor va sifat jihatidan o'sish dar-
ajalari;

8. Kapital, jang'arish va investitsiyalarning o'sishi;

9. Qarshimula mahsulot miqdorining ko'payib borishi.

Shuni ta'kidlash joizki, qo'shimcha mahsulot ko'rsatkichi ham-
ma bosqichlarda taraqqiyotning natijasi, uning mezonini va keyingi
ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining ma'navi bo'lib xizmat qiladi. Lekin
iqtisodiy alatriyotlarda bu haqda juda kam ulatiladi yoki umuman

o'zlashtirilmaydi. Chunki a hozirgi davrdagi statistik ma'lumotlarda, bax-
g'ulteri ya hisoblarida aniqlik qilmaydi va binoharim ko'rsatilmaydi. Lekin
uning miqdorini ikki yo'l bilan qo'shimcha tashvishlarning modifi-
katsiyalashgan shakllari hisob, real iqtisodiy hayotda harakatlar
tashvishlari. a) foyda, foiz, rent, soliq miqdorlarini qo'shish yo'l bilan;
b) Yaratilgan sof ichki mahsulotlarni zaruriy mahsulotni (ish haqi va
ijtimoiy fondlarni) ajratib tashlash yo'li bilan aniqlash mumkin.

Iqtisodiy taraqqiyotning muvaffaqiyatli davom etishida asosiy rol o'ynayotgan
harakat o'zgarishlarni, raqamlar bilan ifodalab bo'lmaydigan jihatlarni
him qurayotgan iqtisodiy taraqqiyot ikki yo'l bilan, revolyusion
va evolyusion yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin.

Revolusion yo'l harakatni katta to'ntarishlar, keskin harakatlar
yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin. Lekin bu yo'l xatari bo'lib,
ko'pincha ijtimoiy to'qashuvlarga, urushlarga, yo'qotishlarga, ixtis-
slik, inflyatsiya darajalarining oshib ketishi kabi noxush hodisalarga
olib kelishi mumkin. Shuning uchun birinchi mamlakatimizda iqtisodiy
taraqqiyotning har tomonlari o'ylangan evolyusion yo'li tanlandi.
Mamlakatimiz birinchi Prezidenti I. Karimov ta'kidlaganlaridek, -
"Tabiiy rivojlanish - bu evolyusion yo'l degani. Biz buni bosqich-
ma-bosqich, qadamba-qadam rivojlanish deyimiz"¹⁵

Iqtisodiy taraqqiyot juda ko'p qirali jarayon bo'lib, turli xil
yo'nalishlarda va shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Ulardan
asosiy biri:

1. Markazdan turib rejalashtirish va tashvishlarni asosida tashvish-
adigan ma'muriy buyruqchilikka asoslangan yo'l;

2. Jahonning ko'pchilik mamlakatlariida amalga oshirilib rivoj-
lanish yo'lini o'z ichiga olgan bozor iqtisodiyoti yo'li.

O'zbekiston mamlakatimiz birinchi Prezidenti I. Karimovning
bevosira tashvishi va rahbarligida puxta o'ylab ishlab chiqilgan bo-
zor iqtisodiyotiga asoslangan bosqichma-bosqich, lekin izchil amalga

¹⁵ Karimov I.A. Amalgam oshirayotgan sharoitlarimizni yanada oshirayotgan
tashvish va iqtisodiy jamiyati qurish - yurag' kelajakimizga asosiy an-
dizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga qasid qilinayotgan 71-yil-
ligiga bag'ishlangan tashvish ma'muriy ma'muriy. 2013-yil 7-oktabr
T.O'zbekiston. 2013. 14 bet.

osbiriladigan mustaqil taraqqiyot yo'lini tanladi. Bu yo'lni tanlash birligiga va ushbu kechigani yo'q. Bu jahondagi ko'plab mamlakatlarning taraqqiyot tajribalari, o'zbek xalqining tarixiy merosi, an'analari, urf-odatlari, turmush tarzi, uning mehnatsevarlik, baxodkorlik qobiliyatlari, mavjud tabiiy, iqtisodiy shart-sharoitlar va boshqa bir qancha omillar hisobga olingan holda puxta o'ylab ishlab chiqilgan yo'l edi. Iqtisodiy taraqqiyotning bu yo'li Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgani, hammaga ma'lum bo'lgan mashhur besh tamoyilning mazmuni, mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan model bo'lib, jahon mamlakatlari hukumatlari va xalqlari tomonidan tan olinib, "O'zbek modeli" degan nom qozondi.

Bu modelda iqtisodiy taraqqiyot emas, shu bilan birga Davlat qurilishi, ijtimoiy soha va ma'naviyat, buquq va tartibotni, umuman jamiyat hayotining barcha jihat va sohalarini tibbiy rish qilish va rivojlantirish ko'zda tutilgan. Lekin biz bu yerda asosan e'tiborni uning iqtisodiy omiliga qaratmoqchimiz.

Bugungi kunda o'zbek modelida ifodasini topgan besh tamoyil va boshqa strategik maqsadlarni amalga oshirish asosida mamlakatimizda olib borilgan iqtisodiy taraqqiyot natijalarining haqiqiy bahosini anglatib yetish, olib borilgan iqtisodiy siyosatning maqsad to'g'ri va asosli ekanini tasdiqlash uchun mustaqil taraqqiyotimiz boshlangan dastlabki yillardagi iqtisodiy-ijtimoiy ahvolni esga olish muhim hisoblanadi. Mazkur vaziyat birinchi Prezidentimizning "O'zbekistonning 15-yillik taraqqiyot yo'li"ni nomi bilan atalgan hujjat bilan bayon qilingan edi. Shundan, mamlakatimizdagi bug'day va un zavodlarining bor-yo'g'i o'n-o'n besh kunga yetadigan hajmda bo'lib, mamlakatning amalda ocharchilik ostonasiga kelib qolgani, iqtisodiyotning asosan xom-ashyo tayyorlashga yo'naltirilib, bityoqlarni rivojlantirish, naqsh holga olib kelgani, hali yangi milliy valyuta joriy etilmagan ahvolda iqtisodiyotning faoliyat rivojida inqirozga yuz olishi va iqtisodiyotning kashfiy rivojida o'tib ketishi, paarta yakkahokimligining yertimizdagi ekologik va ijtimoiy vaziyatni joriy yoxlasiga olib kelib qo'ygani, oqimavoy ishsizlikning kuchayib, aholi turmush darajasi-

¹⁰⁰ Karimov I. A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo'lidagi... - T.: "O'zbekiston", 2008. 3-55 betlar.

ning haddan tashqari pasayib ketgani. 1990-yilda sobiq Ittifoqda ishlab chiqariladigan paxta tolasiining 62,4 foizi O'zbekiston hissasiga to'g'ri kelib, mamlakatimizda uning atigi 7 foizi qayta ishlatilgan edi. Shu davrda O'zbekistonda ekinladigan paxta maydonlari umumiy ekin maydoni-ning 75 foizidan ko'prog'ini tashkil yetishi kabi holatlar keng va talafzil ko'rsatilgan edi. Bular hujumiy zarflik bilan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish hamda iqtisodiyotni tubdan o'zgartirib, Leningrad, yurliqa tushirib yuborish zarurligini rag'ozo qilar edi.

Mana shu sharoitlardan kelib chiqib mamlakatda tashqari iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish boshlandi. Dastlabki yillardayoq bozor iqtisodiyotining asoslari yaratildi, bozor infratuzilmasini tashkil etish va raqobat mahsulotini shakllantirish orqali bozor munosabatlarining mexanizmi ishga tushirildi.

Mamlakatimizda xususiy mulkchilik tiklanib, uning rivoji asuvor ahamiyat kasb etdi. Xususiy mulk konstitutsiyaviy asosda ishonchli kafolatga ega bo'ldi.

Iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari savdo va xizmat ko'rsatish sohasi kurxonalarining butunlay davlat nazoratidan chiqarilishi va xususiy-
lashtirilishi natijasida mamlakatimizda amalda ko'p shaklly mulk va ko'p tkladly iqtisodiyot shukilandi. mulkdorlar va tashkilotlar-
ning yangi sinfi paydu bo'ldi. Ayun payda hoz uchun mulliqo yangi bo'lgan, bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan moliya, bank, soliq va sug'urta tizimlarini shakllantirish hamda o'z milliy volyur-
timizni muammolara kiritish ham ulkon ahamiyat kasb etdi.

Bu davrda amalga oshirilgan islohotlar diqqat-e'tibori mun-
lakatimiz aholisining firovonligi, dag arvalo uning oziq-ovqat mah-
sulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish masalasiga qaratildi. Qishloq
korxonaligida paxta yetkdarokinligiga barcham berilib, ekin maydonla-
rining katta qismi don mahsulotlariga ajratildi. Natijada ozuqabop
g'alla importiga qurandlik barcham topib, tez orada g'alla mustaqil-
ligi qaror topdi. Shuningdek, eluqar tarkibiy o'zgarishlarning amalga
oshirilishi natijisida respublikaning yonilg'i-energetika resurslariga
bo'lgan ehtiyoji o'z lixobutim barcham ta'minlanmoy. Mustaqillik yillari-
da erishilgan ulkan iqtisodiy taraqqiyotimiz birinchi Prezidentimiz I.
Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 22-yilli-

giga bag'islab o'qozilgan yig'ilishdagi ma'ruza sifatida batafsil yozilgan. Unda ko'rsatilganidek, istiqbol davrida iqtisodiyotda yangi tarmoqlar – avtomobilsozlik, motorsozlik va ularga birlashti qismlar tayyorlaydigan shaxarlar, neft va gazni qayta ishlaydigan, zamonaviy televizor va kompyuterlar ishlab chiqaradigan, solyuloza-qog'ozlar, qand-shakar, farmatsvetika va boshqa yangi-yangi tarmoqlarga asos solindi. Respublika san'atida yuksak texnologiyaga asoslangan va istiqbolli tarmoqlarimiz, ya'ni mashinasozlik, yoqilg'i-energetika, kimyo va yangil sanoat kabinaning hissasi o'rtib bordi. O'zbekiston iqtisodiyotining tarmoq uzilishini n'zaratlashda yangi neft kunlari. Mingbuloq va Ko'kchumaloq konlarining ishga tushirilishi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodining qurilishi. Yangi Angren va Tolimarjov GREStar qurilishining jadallashtirilishi, metall ishlab chiqarilishining ko'paytirilishi multum ahamiyatga ega bo'ldi. Shuningdek, oziq-ovqat, yengil sanoat, kimyo, qurilish materiallari sanoati va boshqa tarmoqlar ko'liq modernizatsiya qilindi va ularda dunyo bazarida raqobatbardosh bo'lgan tovarlar ishlab chiqarilmoqda.

Mamlakatimiz birinchi Prezidenti tomonidan puata o'ylab ishlab chiqilgan iqtisodiy taraqqiyotning "O'zbek model"ining b'g'ri ekani va xalqimizning masfaadlarga u'liq javob berayotganligi ko'yinci yillarda iqtisodiyotning barqaror sur'atlar bilan o'sib, rivojlanib berayotgan misulida ko'rish mumkin. O'zbekistonda 1996-yildan boshlab iqtisodiy o'sish u'mimlanib, uning sur'atlarini 2001–2003-yillarda o'rnatma 4 foizdan, 2004–2006-yillarda 7 foizdan yuqori o'sishi sur'atiga ega.

Jahon miqyosida davlati elayotgan mulliyaviy-iqtisodiy inqirozning jiddiy ta'siriga qarmasdan, mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining yillik o'sishi harqaror davrani olib, 2007–2013-yillarda 8 foiz va undan ortiqroq, 2016-yilda esa bu ko'rsatkich 7,8 foizni tashkil etdi.

Uning mulhuti, mamlakatimizdagi yalpi ichki mahsulotning yuqori sur'atlar bilan o'sishi ma'anaviy xomashyo tarmoqlari h'vohidan emas, jahon bazaridagi qulay kon'yunktura va a'ziru xomashyo narxlar harudu materiallar narxining yuqoriligi hisobidan emas, balki birinchi navbatda raqobatga bardoshli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish harudu zamonaviy xizmat ko'rsatish sohasini jadul rivoj-

lantirishni belgilab beradigan jiddiy tarkibiy o'zgarishlar va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish vaziriga ta'minlanmoqda.

Mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikka erishilib, o'yildan- yilga tobora mustahkamlanib borayotgani, mustaqil taraqqiyot davri- da O'zbekiston iqtisodiyotining 4,1 barobar o'zgarishi orqali ham namoyon bo'lmoqda. Mamlakatimizning yalpi ichki mahsuloti tarki- bidagi sanoatning ulushi 1990-yildagi 14,2 foiz o'rniga 2015-yilda 24,3 foizni tashkil etdi. ayni paytda qishloq xo'jaligining ulushi 34 foizdan 16,7 foizga kamaydi.

Iqtisodiyotimizning jadal va mutanosib rivojlanib borayot- gani aholi hayot darajasi va sifatini yaxshi oshirish uchun mus- tahkam zamin yaratmoqda. Byudjet tashkilotlari xodimlarining ish haqi, pensiya va stipendiyalar 15 foizga, aholi jon boshiga jami real daromadlar esa 5,7 foizga oshgani xalqimizning hayot darajasi tobora o'sib boryotganini ko'rsatadi.

Jalol tajribasining ko'rsatishicha iqtisodiy taraqqiyotni amalga oshi- rishda investitsiyalar muhim o'rin bo'lib xizmat qiladi. 2015-yilda barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan 15 milliard 800 million AQSH dol- lari miqdorida investitsiyalar jalb etildi va o'zlashtirildi. Bu 2014-yilga nisbatan 9,5 foiz ko'p demakdir. Jami investitsiyalarning 3 milliard 300 million dollardan ziyati yoki 21 foizdan ortig'i xorijiy investitsiyalar bo'lib, shuning 73 foizi to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalaridir.¹⁷

17.2. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodiy o'sish masalasi hozirgi zamon iqtisodiyotining muhim va zarur muammolaridan biri bo'lib, hamma sari uning ahamiyati oshib bormoqda.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasida bu masala bo'yicha shakl- langan nazariyalarni asosan ikki yo'nalishga ajratish mumkin.

Birinchi, yangi klassik nazariyalar. Bu nazariyaning asoschilari A. Marshal, L. Valras va M. Fridmanlardir. Bu yo'nalishdagi naza- riyalarning asosida o'zini o'zi talabga soladigan hozir iqtisodiyoti mexanizmlari erkin raqobat, baho (narx), talab va taklif mexanizmi-

¹⁷ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlatstatistika qo'mitasi ma'lumotlari.

lari hamma ishlab chiqarish omillaridan umumiy foydalanib, ishlab chiqarish hajmining to'xtovsiz o'sib borishiga shart-sharoitlar yaratadi va ta'minlaydi deb ko'rsatiladi.

Ularining nazariyasi bo'yicha iqtisodiyotga davlat aralashuvi juda ham cheklangan bo'lishi kerak. M. Friedman pul emissiyasini va ruzomladagi pul hajmini yiliga eng kamida 3 foizga oshirib borib, talabni kuchaytirish va shu orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlash muvaffaqiyatli ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sish nazariyasining ikkinchi yetakchisi J. M. Keyns va keynschilar nazariyasi bo'lib, ular barqaror iqtisodiy o'sishning muhim omili sarmali talabni rivojlantirish va uning tarkibini takomillashtirish zarurligini, bunday tashabbus davlat va xususiy investitsiyalarning ishtirokini, davlarning makro darajada iqtisodiyotni tartibga solishda faol ishtirokining zarurligini ko'rsatadi. Keyns nazariyasi investitsiyalarni ko'paytirish, yalpi talabni oshirish va uning ta'sirida iqtisodiy o'sishga to'sil ko'rsatishga qaratilgan.

Iqtisodiy o'sishning muhim nazariyalaridan biri Nobel mukofoti sovrindori Amerikalik iqtisodchi Saymon Kuznets nazariyasidir. U rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish tarixini o'rganib yuqori sarmali texnologiyalarni qo'llash asosida uzoq muddatli davrlarda xalqlarning aholi uchun zarur bo'lgan turli xil tovarlar va xizmatlarni yaratib berish qobiliyatini oshirib borish zarurligini ko'rsatadi.

Bunday o'sishni ifodalash uchun bir necha yo'nalishdagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish zarur deb hisoblaydi:

- 1) Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlarning o'sish sur'ati.
- 2) Ishlab chiqarish omillari umumdorligining yuqori sur'atlar bilan o'sishi.
- 3) Iqtisodiy ot tarkibiy tuzilishining tez o'zgarishi.
- 4) Ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va maftkuraviy o'zgarishlar tezligi.
- 5) Iqtisodiy o'sishning xilqaro masshtabi va boshqalar.

S. Kuznetsning iqtisodiy o'sishga bergan ta'rif va tavsiya qilgan ko'rsatkichlaridan shu narsa ayonki, u iqtisodiy o'sish bilan iqtisodiy taraqqiyotning muammomini chalkashib yuborgan.

Bu masala to'g'risidagi nazariyalarning ichida U. Rostouning iqtisodiy o'sish bosqichlari to'g'risidagi nazariyasi ham o'liborga sazoz

vordir. U iqtisodiy o'sish bosqichlari bilan bir qatorda jamiyatning tarixiy evolyutsiyasini yaratishga harakat qilgan. U jamiyat va iqtisodiyot bosqichlarini aniqlashda uch belgiga:

- A) texnika taraqqiyoti darajasiga;
- B) ishlab chiqarishning faollik darajasiga,
- C) iste'mol darajasiga

Mana shu belgilarga qarab U. Roston iqtisodiy taraqqiyotning tarixiy jarayonini besh bosqichga bo'ladi.

1. An'anaviy yoki sinfiy jamiyat. Bu bosqich fan-texnika taraqqiyotining va uni amalda qo'llashning pastligi, qishloq xo'jaligining sanoatga nisbatan ustunligi, iqtisodiy aloqalarning rivojlanmaganligi, aholi o'sishining iqtisodiy o'sishga nisbatan yuqoriligi, aholi daromadlarining va jang'arish darajasining pastligi bilan tavsiflanadi.

2. Iqtisodiyotning jadal (sakrab) o'sishi uchun shart-sharoit yaratiladigan bosqich. Bu bosqich ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga va iqtisodiy o'sishga shart-sharoit yaratilib borishi bilan tavsiflanadi.

3. Juda rivojlanish bosqichi. Uning farq qiladigan xususiyati jang'arish sur'asining yuqoriligi fan-texnika taraqqiyoti va uning natijalaridan foydalanish darajasining yuqoriligidir.

4. Yechilishga yo'l. Bunda iqtisodiy o'sish sur'atlari oshib, aholi o'sish sur'atlaridan yuqori bo'ladi.

5. Umumiy ravishda aholi iste'molining yuqoriligini ta'minlaydigan bosqich. Bu bosqichda ishlab chiqarishning o'sishiga bo'lgan cheklanganliklar va bu bilan bog'liq bo'lgan muammolar bartaraf bo'ladi, uzoq muddatli foydalanaolgan tovarlar sharoiti oshadi, ekologiya va talab muammasi kuchayadi.

Iqtisodiy olimlarning iqtisodiy o'sish sur'atlarini, omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarni bashorat qilish birlashtirilgan tadqiqotlari, nazariyasi pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellari yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra, bir-birlaridan farqlanadi. Ularning asosida ikkita nazariya – markaziy iqtisodiy muvozanatning keynscha (keyinchalik nekeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

Iqtisodiy o'zlashni talab qilishda neoklassik nazariya hamroyon dalari quyidagi nazariy shartlarga asoslanadilar:

1) mahsulotning qiymati barcha ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratiladi;

2) ishlab chiqarish omillarining har biri o'zining keyingi qo'shilgan mahsulotiga tegishli ravishda mahsulot qiymatini yaratishga hissasini qo'shadi. Shunga ko'ra, barcha javohiri barcha keyingi qo'shilgan mahsulotga teng keltirishi daromad ham oladi;

3) mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun zarur bo'lgan resurslar o'rtasida miqdoriy bog'liqlik mavjud;

4) ishlab chiqarish omillarining erkin bozorda aylan qilishi hammasi o'rtasida o'zaro bir-birining o'rnini bosish imkoniyati mavjud.

Biz oldingi boblarda aytganimizdek, neoklassik va boshqa ayrim yo'nalishdagi nazariyotchilar bu yerdan ham ikkita asosiy xatoga yo'l qo'yadilar.

1) ular ishlab chiqarish omillarining barchasi bir xil qiymat yaratadi, ular qiymatni yaratishda barabar ishlatilganlik hisoblaydilar. Holbuki, barcha ishlab chiqarish vositalari hech qanday yangi qiymat yaratmaydilar, haddi o'zlarining qiymatlariga teng miqdordagi qiymatni jonli mehnat yordamidan yangi yaratilgan mahsulotga o'tkazadilar. Shunday qilib, qiymatning shakllanishida kapital va jonli mehnat qatnashadi. Yangi qiymat esa faqat jonli mehnat tomonidan yaratiladi. Lekin barcha omillar yaratilgan va o'sgan (ko'paygan) mahsulotning nafiligini yaratishda qatnashadilar;

2) ular doimo barcha omillar ichida jonli mehnatning faol rol o'ynashini, qolganlari esa passiv rol o'ynashini unutadilar. Chunki hech bir tabiiy resurs, kapital resurslar jonli mehnat tomonidan harakatga keltirilmasa, o'zidan barchatga kela olmaydigi, irib-ribirib o'z joyida ham jismnan, ham qiymati yo'q bo'lib ketishi, ularning qiymati faqat jonli mehnat tomonidan soqlab qolinishi railhem yillardan beri muhim martaba tasdiqlanib kelmoqda. Lekin negadir ularning bunga e'tibor bergisi kelmaydi.

Neoklassik model ko'p omilli hisoblanib, amerikalik iqtisodchi P. Duglas va matematik Ch. Kobb yaratgan ishlab chiqarish funksiyasi asos qilib ulingan. Kobb-Duglas modelida ishlab chiqarish hajmi-

ning o'zlashida ishlab chiqarish turli omillarining ulushini aniqlashga harakat qilindi, u quyidagidek ifodalanadi:

$$Y = AK^\alpha L^\beta,$$

bu yerda Y — ishlab chiqarish hajmi;

K — kapital sarflari;

L — ishchi kuchi sarflari;

A — mutanosiblik koeffitsienti,

α va β — ishlab chiqarish hajmining ishchi kuchi va kapital sarflari bo'yicha elastiklik koeffitsientlari.

Elastiklik koeffitsienti bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi natijasida boshqa bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi darajasini ifodalaydi. Shunga ko'ra, α koeffitsienti kapital sarflarining 1 foizga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini, β koeffitsienti esa ishchi kuchi sarflarining 1 foizga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini ko'rsatadi. α va β ning yig'indisi ishchi kuchi va kapital sarflarining bir vaqtning o'zida 1 foizga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini ko'rsatadi.

Ch. Kobb va P. Duglas o'z tadqiqotlarida AQSH qayta ishlash amaliyatining 1899–1922-yillar muharriridagi ish fihriyatini tahlil qilib, ishlab chiqarish funksiyasining ko'rsatkichlarini aniqlashga harakat qilganlar.

$$Y = 1,01 \cdot K^{0,25} \cdot L^{0,75},$$

Bu ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, o'sha davrda AQSH qayta ishlash xususida kapital sarflarining 1 foizga oshirilishi ishlab chiqarish hajmini 0,25 foizga, ishchi kuchi sarflarining 1 foizga oshirilishi esa ishlab chiqarish hajmini 0,75 foizga oshirishga olib kelur ekan.

Keyinchalik Kobb–Duglasing ishlab chiqarish funksiyasini holland iqtisodchisi Jan Tinbergen yanada takomilllashtirib, unga yangi omil — texnika taraqqiyoti ko'rsatkichini kiritdi. Natijada ishlab chiqarish funksiyasi formulasi quyidagi ko'rinishni oldi:

$$Y = AK^\alpha L^{1-\alpha} e^{\eta},$$

bu yerda e — vaqt omili.

ishlab chiqarish funksiyasiga yuqor omilining kiritilishi ancha-likda nafakat muqдор. balki atoxanika taraqqiyotiv atantasi orqali uyg'unlashuvchi sifat o'zgarishlari ishchi kuchi mulukusining o'sishi, innovatsiya jarayonlarining kuchayishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning takomillashuvi, jamiyat miqyosida ma'lumotlilik darajasining oshishi va boshqalarni ham aks ettirish imkonini berdi.

Iqtisodiy o'sishning neukeynscha modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynscha nazariyasini rivojlantirish va unga tanqidiy yondashish natijasida vujudga kelgan. Bu modellar orasida ingliz olimi R. Xamrod va amerikalik olim E. Domarining iqtisodiy o'sish model-lari e'tiborga malik hisoblanadi. Har ikkala modelning umumiy jihat-lari mavjud bo'lib, ular quyidagilar orqali shartlanadi:

1) ular neoklassik modellardan farqli o'laroq bir omilli model hisoblanadi. Ya'ni bu modellarda milliy daromadning o'sishi faqat kapital jamg'arishning funksiyasi hisoblanib, kapital samaradorli-giga ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi bandligining oshishi, FTT yu-tuqlaridan foydalanish darajasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi kabi boshqa barcha omillar nazardan chetda qoldiriladi; 2) ishlab chiqarishning kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari nazrlarining nisbatiga bog'liq bo'lnay, faqat ishlab chiqa-rishning texnik sharoitlari orqali aniqlanadi.

Neukeynscha modelda investitsiyalarning o'sishi iqtisodiy o'sish va uning sur'atlarini belgilovchi omil hisoblanib, u bir tomondan, milliy daromadning o'sishiga imkon yaratadi, ikkinchi tomondan esa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. O'z navbatida daro-madning o'sishi bandlikning oshishiga imkon yaratadi. Investitsiya hajmining ko'payishi natijasida kengaygan ishlab chiqarish quvvat-lari daromadning o'sishi orqali to'liq ishga tushirilishi lozim. Shunga ko'ra, T. Domarining modelida quyidagi tenglik orqali muvozanat ning ta'minlanishi shart qilib qo'yiladi:

Pul daromadining qo'shimcha o'sishi
(ΔY)

Ishlab chiqarish quvvatlarining
qo'shimcha o'sishi (ΔK)

Bu tenglik formula tarzida yoziladi. U quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \quad \text{yoki} \quad \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a$$

bu yerda I – har yillik sof kapital qo'yilmalari;

ΔI – sof kapital qo'yilmalarning qo'shimocha o'sishi;

$\Delta I/I$ – sof kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati;

$1/a$ – multiplikator, bu yerda a – jang'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik;

σ – kapital samaradorligi.

Shunday qilib, iqtisodiyotdagi ishchi kuchining to'la bandligini hamda ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq ishlashini ta'minlovchi sof investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati " $\sigma \times a$ " ga teng bo'lishi lozim. Agar iqtisodiyotdagi investitsiyalarning potensial o'rtacha samaradorligi 0,3 ga, jang'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik 0,2 ga teng bo'lsa, u holda investitsiyalarning o'sish sur'ati 6% $((0,3 \times 0,2) \times 100\%)$ ga teng bo'ladi.

R. Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli investitsiya va jang'arnalar o'rtaqidagi makroiqtisodiy muvozanat, ya'ni " $I=S$ " ga asoslanadi. U statik holdagi makromuvozanat uchun alohida, dinamik holdagi makromuvozanat uchun alohida formulalar foydalanadi. 1 formula quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$G \times C = S,$$

bu yerda G – milliy daromadning o'sish sur'ati ($\Delta Y/Y$);

S – kapital sig'imi ($I/\Delta Y$);

S – milliy daromad tarkibidagi jang'arishning ulushi (S/Y).

2-formali quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topadi:

$$G_w \times C_p = S,$$

bu yerda G_w – haqiqiy jang'arish va ta'min qiluvchi investitsiyalar o'rtaqidagi dinamik muvozanatni ta'minlovchi o'sishning kafolatlangan sur'ati;

C_p – kapital ko'effitsientining talab etilayotgan miqdori.

Neoklassiklarning fikriga ko'ra hozir iqtisodiyot sharoitida dinamik kafolatlangan o'sish sur'atiga avtonomik ravishda erishib bo'linasligi shahid. Ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligi to'g'risidagi xulosaga keldilar.

Iqtisodiy o'zlashning muhim modellariidan biri bo'lib tarmoqlararo balans hisoblanadi. Tarmoqlararo balansniy dastlabki nazariy asoslari sobiq ittifoq davrida ishlab chiqilgan edi. Keyinchalik u asli Rossiya'ga bo'lgan AQSH iqtisodchi olimi V. Leonov tomonidan «xarajatlar – natijalar» modeli sifatida takomillashtirilgan holda ishlab chiqildi.

V. Leonov iqtisodiy tahlilning «xarajatlar – natijalar» usulida eng avvalo e'tiborni iqtisodiyotdagi miqdoriy aloqalarni ko'rsatadi. Tarmoqlar o'rtasidagi bu aloqalar texnologik koeffitsientlar orqali o'rnatiladi.

Tarmoqlararo balans jadvali to'rtta kvadrantdan iborat. Birinchi kvadrantga muhsulot ishlab chiqarishga moddiy sarflar ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Ikkinchi kvadrantga shaxsiy ishmol, yaratish, davlat xaridi va eksport sifatida foydalaniluvchi pirovard mahsulot ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Uchinchi kvadrantda qo'shilgan qiymat (ish haqi, foyda, soliqlar) va import ko'rsatkichlari o'rnatilgan. To'rtinchi kvadrantda sol' mulliy mahsulotni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari joylashgan. Tarmoqlararo aloqalar jadvali ushbu barcha ko'rsatkichlarni, ya'ni har bir tarmoq bo'yicha mahsulot qiymatini tashkil etuvchi ushbu barcha ko'rsatkichlarni bo'yicha esa – mulliy iqtisodiyot har bir tarmoqi mahsulotini taqsimlash tarkibiy tuzilmasini aks ettiradi.

Tarmoqlararo balans modelida, bir tarmoqdagi pirovard mahsulot ishlab chiqarish sharoitidagi o'zgarishlar boshqa barcha tarmoqlar bog'liq tarmoqlarning miqdoriy o'zlashi kuzatish orqali o'rganiladi. Bu esa qandaydir texnologik bo'lgan ehtiyojlar yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasidagi har qanday o'zgarishlar muvozanatlashgan mahsulot tarkibini o'zgartirib, texnologik koeffitsientlarning ham o'zgarishini olib kelishini anglatadi.

Iqtisodiy o'zlash modelini to'g'ri usulda sol'z yuritishda muhim darajadagi iqtisodiy o'zlash konsepsiyasiga to'xtalib o'tish muvofiq hisoblanadi. Mazkur konsepsiyaga XX asrning 70-yillarida asos solingan. Bu konsepsiya taraqqiylarning fikricha texnika taraqqiyoti va iqtisodiy o'zlash avval-muhitining ifsolanishi, tabiatga zaharli mahsulotlarning chiqarilishi, shaxar qiyofasining yomonlashuvi va boshqa shu kabi ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining tezlik bilan ko'payib borishi, ishlab chiqarish miqdorlari-

ning kengiyishi natijasida ishlab chiqarish, ayniqsa, tabiiy resurslarning kamayib borishi pirovardida iqtisodiy o'sish chegaralarini cheklab qo'yadi. Buning oqibatida decharchilik, ekologiyaning buzilishi, resurslarning tugash xavfi borib, tez orada aholi soni va savont ishlab chiqarish hajmi keskin qisqari boshlaydi. Shunga ko'ra, o'z darajasidagi iqtisodiy o'sishni konsepsiyasi tashkilotlari iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq ravishda ma'lum chegarada ushlab turish zarur deb hisoblaydilar. Ular iqtisodiy o'sish tovar va xizmatlar hajmining ko'payishini ta'minlashini tan o'salanda, bu o'sish bir vaqtning o'zida turmush darajasining yuqori sifatini ta'minlay olinmasligini ta'kidlaydilar. O'z navbatida, muzkur konsepsiya muhojirlari iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini yoqlab, uning o'zi cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishini, aynan yuqori darajadagi o'sish sharoitida jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati vijodga kelishini ko'rsatadilar. Atruf-muhitning ifloslanishi esa iqtisodiy o'sish oqibati bo'lmay, u tabiiy resurslardan foydalanishdagi narx shakllanish tizimining noto'g'riligidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, muzkur munosabatlarni hal etish uchun tabiiy resurslardan foydalanishda qonuniy cheklavlar yoki maxsus soliqlarni kiritish, ifloslanish huquqi bozorini shakllantirish lozimligini ta'kidlaydilar.

17.3. Iqtisodiy o'sishning mazmuni va turlari

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiymat berilmadigan jarayon bo'lganligi sababli uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq ta'biil q'linadi.

Iqtisodiy o'sishni bema'lta yalpi ichki mahsulot mutlaq hajmning va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdorining o'sishi, sifatining yaxshilanishi va tarkibidagi takomillashtiruvchi ifodalauadi.

Iqtisodiy o'sishni YalM mutlaq hajmining o'sishi orqali yoki aholi jon boshiga real YalM miqdorining o'sishi orqali o'ltirish buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda biron bir mamlakat iqtisodiy o'sishini YalM mutlaq hajmining o'sishi orqali o'ltirish uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon

boshiga real YulM miqdorining oʻrtishi oʻtqali oʻlchash esa mamlakatdagi aholi turmush darajasini laqqashda qoʻllaniladi.

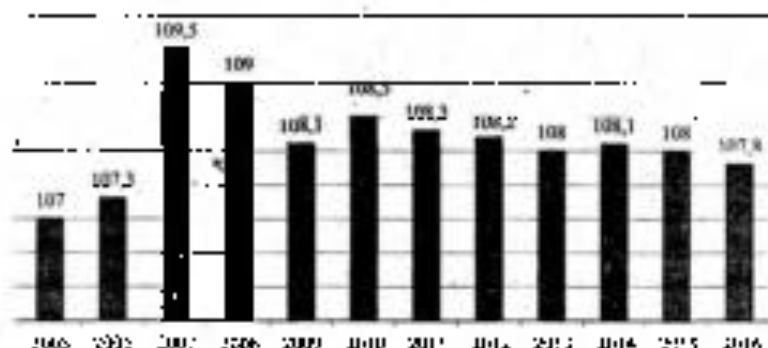
Mamlakatning iqtisodiy oʻsish surʼatini tavsiflaydigan maxkur koʻrsatkichlar (real YulM va aholi jon boshiga real YulMning oʻsishi) miqdoriy koʻrsatkichlar boʻlib, ular birinchidan, maʼsulot sifatining oshishini anʼliq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy oʻsishini toʻliq tavsiflab bera olmaydi; ikkinchidan, real YulM va aholi jon boshiga YulMning oʻsishi boʻsh vaqtning yuzlari koʻpyishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib koʻrsatilishiga olib keladi; uchinchidan, iqtisodiy oʻsishni miqdoriy hisoblash boshqa tomoldan uning atrof-muhitga va inson hayotiga salbiy taʼsirini hisobga olmaydi. Shunga koʻra, iqtisodiy oʻsishning bircha tavsifi yillik oʻsish surʼatlarining foizdagi oʻlchovida toʻliq oʻz ifodasini topadi:

$$O'S = \frac{YulM_{juriy\ davr} - YulM_{asosiy\ davr}}{YulM_{asosiy\ davr}} \times 100\%.$$

bu yerda O'S – iqtisodiy oʻsish surʼati, foizda;

$YulM_{asosiy\ davr}$ – taqqulanayotgan davr (yil)dagi real YulM hajmi;

$YulM_{juriy\ davr}$ – juriy davr (yil)dagi real YulM hajmi.

17.1-ravm. Oʻzbekistonda yalpi ichki mahsulotning yillar davomida oʻsish dinamikasi, foizda¹¹⁸

¹¹⁸ Manba: Oʻzbekiston Respublikasi Davlat statistika qoʻmitasi maʼlumotlari

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar natijasida 1996-yildan boshlab oldingi yilga nisbatan, 2001-yildan boshlab esa 1991-yildagi darajaga nisbatan YalM hajmining barqaror ravishda o'sishiga erishildi. Mamlakatimiz YalMning iqtisodiy o'sish darajasi yildan-yilga yaxshilanib bormoqda. Inbon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida yuzaga kelgan muammo va qiyinchiliklarga qaramay, 2009-yilda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'ati 8,1 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2015-yilda esa bu ko'rsatkich 8 foizni tashkil etdi (17.1-rasm, 17.1-jadval).

17.1-jadval

O'zbekistonda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi^{1,2}

Yillar	YalM mahsuloti miqdori, mlrd. so'm	Ko'rsatkichlar	
		YalMning o'sish sur'ati, %	YalMning aholi jon boshiga o'sishi, %
2004	12389,5	7,7	6,5
2005	15923,4	7,0	6,0
2006	20759,3	7,3	6,2
2007	28186,2	9,5	8,0
2008	36839,4	9,0	7,2
2009	48097,0	8,1	6,3
2010	61831,2	8,5	6,7
2011	77750,6	8,3	5,5
2012	96589,8	8,2	6,6
2013	118986,9	8,0	6,7
2014	144867,9	8,1	6,7
2015	171369,0	8,0	6,9

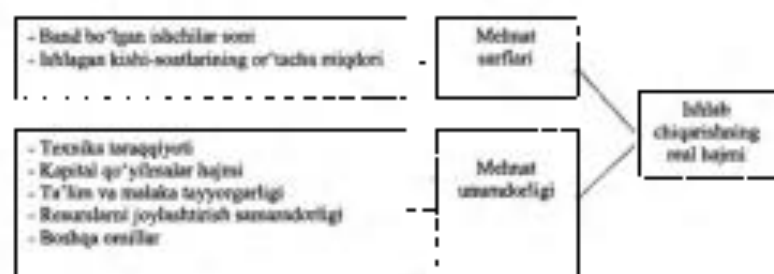
2015-yilda «Inbon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi barcha davom etayotganiga qaramasdan, hushyor yilda yalpi ichki mahsulot 8 foiz,

^{1,2} Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

sanʼat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 8 foiz, qisqaroq xoʻjaligi mahsulotlari qariyb 7 foiz, qurilish muamayi ishlab chiqarish hajmi 18 foizga oshadi.¹²¹

17.1-rasm va 17.1-jadval maʼlumotlaridan koʻrinib turibdiki, mamlakatimizda 2005–2015-yillar davomida soni YalMning oʻsishi surʼatiga nisbatan aholiyat miqdorida erash, balki aholi jins boshiga oʻsishi surʼati barobar. Shuningdek, iqtisodiy oʻsish mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayib borishiga ham anglabadi. Milliy ishlab chiqarish natijalarining miqdor jihatidan koʻpayishi va sifat jihatidan takomillashib borishi pirovardida ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizigʻining oʻng tomonga qaratib siljishiga olib keladi.

Aytaylik, 2015-yildagi milliy ishlab chiqarish hajmi (Y_{2015}) 2000-yildagi (Y_{2000})ga nisbatan oʻsdi. Bu oʻsish oʻz navbatida milliy ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizigʻining ham kengayishiga olib keladi (17.2-rasm).

17.2-rasm. Iqtisodiy oʻsish natijasida milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayishi

¹²⁰ I. Karimov Bosh maqsadlarimiz — amaliy qiyoslanishlarga qaratilgan, ularni hamoyinlar, isohodlarni, iqtisodiyotimizda tuzilish oʻzgarishlarini izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va iadbirkorlikka yaroqat keng yoʻl ochib berish, kasholatdan oldinga qarishlar. Oʻzbekiston mima 2015-yil'da ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2016-yilga moʻljallangan iqtisodiy darajalar, ular muallifi ushbu 30 ta talablariga bogʻliqlangan vazirlar Maʼmuriyatining kengaytirilgan majlisidagi maʼruzasi Oʻz Xalq soʻzi, 2016 yil. 16 yan. v.22.

Rusmdan ko'rinadiki, iqtisodiy o'sish natijasida ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot miqdori ortadi, bu esa aholi turmush farovonligining oshishiga olib keladi. Iqtisodiyot mavjud ehtiyojlarni yanada to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati to'g'risida gapirilganda uning darajasini ham e'tiborda tutish lozim. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining ahamiyatlik darajasi turli mamlakatlar real YalMning hajmidan kelib chiqqan holda farqlanadi. Real YalM hajmi nisbatan kichik bo'lgan mamlakatlar uchun 8-10% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati to'g'yondagi bo'lat sanalishi, real YalM hajmi juda katta bo'lgan mamlakatlar uchun 2-3% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati esa ahamiyatli ko'rsatkich hisoblanishi mumkin.

Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodchilar tomonidan qo'llaniladibi «70 miqdori qoidasi» yordamida ham o'lish mumkin. Bu qoidaga ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan YalM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 soatini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi.

Mamlakatimizdagi o'sish sur'atining 4,8% darajasida YalMni 2 baravar oshirish uchun 14-yil va 7 oy talab etiladi (70:4,8). Keyingi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atining yanada oshirilishi bu muhtaklarning ahamiyatli ravishda qisqartirishga olib keladi. Bu qoida orqali biz faqatgina keyingi yillardagi iqtisodiy o'sishning boshlanishiga amalga oshirishimiz mumkin. Bironchi Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "Mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining 2016-2030 yillarda 2 baravar ko'payishiga erishish uchun o'ttacha yillik o'sish sur'atlari 4,8 foiz darajasida bo'lishini ta'minlash zarur. Agar keyingi 11-yilda bu ko'rsatkich 8 foizdan yuqori bo'lib kelganini hisobga oladigan bo'lsak, bu vazifani amalga oshirish uchun mustahkam asos va zamin hudlari yaqqul ayon bo'ladi".¹ Lekin real iqtisodiyotda bu qoidadan

¹ I. Karimov. Bosh napaqadimiz - mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni xalq davomi o'tirish, xususiy mulkiylik, kichik biznes va raqibkorlikni yanada keng yo'l ochib o'tish hisobidan oldimga yurishdir // Mamlakatimizni 2015-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda yakunlash va 2016-yilga o'tilgach yanada iqtisodiy o'sishning yangi omilini yaratuvchi yo'nalishlariga hadda yetkazgan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi xabarasi // Xalq so'zida, 2016-y. 11-yanvar.

foydalanib bo'lmaydi. Chunki ixtiyoriy bir yildagi iqtisodiy o'sish 4,8 foizdan yuqori yoki past bo'lgan taqdirda bu qoida buziladi.

Ijtimoiy mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv harakatini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asos saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun ishlab chiqarish omillari miqdori ikki barobar ko'paytirilishi kerak. Kundalik hayotda mavjud korxonalar bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quruvati, miqdori va sifati, ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bor-yoqda xuddi o'sha miqdor yagona korxonalar qurilishi kabi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot ishlab chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish potensialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, yagona mahsulot miqdorining o'sishida, mahsulot sifatining oshishida o'z ifodasini topadi.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki ma'yanan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu sababli ko'proq ustuvor ekstensiv va ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish turlari haqida so'z yuritiladi.

Iqtisodiy o'sishning alohida omillarini tavsiflovchi ko'rsatkichlari ham mavjud bo'lib, ularning asosiy lari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi, mehnat samaradorligining o'sishi va ish vaqtini tarqatish, sarmoye daromad va foyda mas'ulasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- n) ishlab chiqarish vositalarining rivojlanganlik darajasi;
- b) xalqning malakasi va tayyorgarlik darajasi;
- v) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o'rtasidagi nisbat;
- g) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o'sishning jahon amaliyotidakeng qo'llaniladigan boshqa ko'rsatkichi iqtisodiyotning umumiy tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo'yicha hisoblab chiqilgan YaIM ko'rsatkichi asosida tahlil qilinadi. Bunda iqtisodiyotning yirik sohalari, moddiy va murosuliy ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi nisbat ham o'rganiladi.

17.4. Iqtisodiy o'sishning omillari

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni skartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar **taklif omillari** deb ham atilib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi.

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta'sirini baholash orqali iqtisodiy o'sishni tavsiflash mumkin.

Ma'lumki, yalpi ichki mahsulot ishchi kuchi, kapital va tabiiy resurslar sarflarining funksiyasi hisoblanadi, ya'ni:

$$Y=f(L, K, N)$$

bu yerda Y – yalpi ichki mahsulot;

L – ishchi kuchi sarflari;

K – kapital sarflari;

N – tabiiy resurslar sarflari.

Bu funksional bog'lanishdan kelib chiqqan holda iqtisodiy o'sishni belgilab beruvchi har bir omilning samaradorligini ifodalovchi xususiy ko'rsatkichlarni keltirib chiqarish mumkin:

- 1) mehnat unumdorligi (Y/L) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining ishlab turgan ishchilar soniga yoki ular umumiy qam olingan mehnat miqdoriga ish kuni, ish soati va h.k. nisbati;

2) **mehnat sig'imi (L/Y)** – jonli mehnat sarflarining mahsulot ishlab chiqarishi hajmiga nisbati;

3) **kapital samaradorligi (Y/K)** – ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining unga sarflangan kapital xarajatlariга nisbati;

4) **kapital sig'imi (K/Y)** – kapital xarajatlarning mahsulot ishlab chiqarishi hajmiga nisbati;

5) **tabiiy resurslar samaradorligi (Y/N)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'llanilgan tabiiy resurslar miqdoriga nisbati;

6) **mahsulotning resurslar sig'imi (N/Y)** – tabiiy resurslar sarflarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

7) **ishchi kuchining kapital bilan qo'llanilganlik darajasi (K/L)** – ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan kapital hajmining ishchi kuchi miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana **keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi** ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlar, boshqa omillar sarti o'zgaruvchani bo'lsa, har bir aktsida o'ral sarflarining qo'shishicha o'sishi ta'siridagi mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sishi hajmini belgilab beradi:

1) keyingi qo'shilgan mehnat unumdorligi ($\Delta Y/\Delta L$);

2) keyingi qo'shilgan kapital unumdorligi ($\Delta Y/\Delta K$);

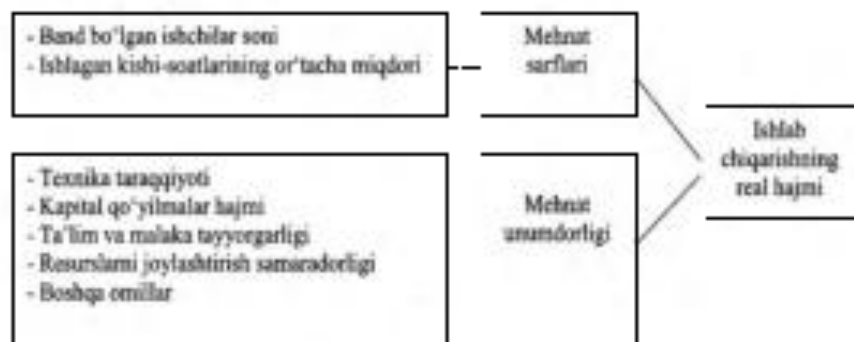
3) keyingi qo'shilgan tabiiy resurslar unumdorligi ($\Delta Y/\Delta N$).

Bu ko'rsatkichlar ya'ni mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sishida har bir omilning hissasini namoyon etib, u quyidagicha aniqlanadi:

$$Y = (\Delta Y/\Delta L)L + (\Delta Y/\Delta K)K + (\Delta Y/\Delta N)N.$$

Iqtisodiy o'sishga taqsimlash omillari ham ta'bir qiladi. Ishlab chiqarish salohiyatidan rinqsodga mavofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga ko'liq jala qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmindan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning yuqori miqdorini o'ladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin. 1) resurslarning ko'proq hajmining jalb etilishi; 2) ulardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan (17.3-rasm).

17.3-rasm. Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillar

Axborotli davrda iqtisodiy o'sishni qisman susaytirib boruvchi omillar ham mavjud bo'ladiki, ular mehnat muhofazasi, amf-muhitning ifloslanishi kabi holatlar natijasida kelib chiqadi. Keyingi yillarda respublikamizda davlat tomonidan amf-muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog'lig'ini muhofaza qilishni tashabbus qilishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atining susayishiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli xarajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish, iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan mablag'lar boshqa tomonga jalb qilinadi. Bu albatta, kishilar sog'lig'i va hayoti uchun zarur bo'lgan darajadadir.

Hozirda O'zbekistonda iqtisodiy o'sish omillaridan intan qadar samarali foydalanishga e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, iqtisodiyotda ishchi kuchining samarali birligini ta'minlash bu boradagi muhim yo'nalishlardan hisoblanadi. Har yili iqtisodiyotda yangi ish o'rinlari yaratib borilmoqda. Masalan, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash, transport va moliyaviylik-kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish, kichik biznes va xususiy ta'birkorlikni taraqqiy

etirialbni qo'llab-quvvatlash dasturlarini amaliy oshirish natijasida ishchi kuchi bandligi darajasini oshirish va tarkibini yanada takomillashtirish mumkin. Bu esa mamlakatimizda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlashga zamin yaratadi.

Mamlakatimizda ishchi kuchiga talabning oshishi bo'yicha iqtisodiy tadbirlarimiz eng asosiy iqtisodiyot tarmoqlarida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishdir. Bunga eng avvalo mulkchilik shakllarni rivojlantirish, mehnat unumdorligini oshirish, yangi ish joylarini yaratish, ish vaqtidan unumli foydalanish, ishlovchilarning muhimi va ma'muriy unumdorligini ko'tarish, soliqlarni oqilona belgilash orqali erishiladi.

Muhim iqtisodiy tadbirlar majmuasiga qayta ishlash sanoati va xizmat ko'rsatish sohaslarida yangi ish joylarini yaratish, ishlab chiqarishni kengaytirishga davlat tomonidan ixtiyozli kreditlar berish, ilg'or texnologiyalarni jori etish, boshqaruv sharoitida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va qayta ishlash sanoati tarmoqlarining asosiy mahsulotlariga davlat buyurtmasini belgilash, kichik biznes boshda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va ijtimoiy ishlarni mablag' bilan ta'minlash kiradi.

Bu tadbirlar qo'shimcha ish joylarini tashkil qilishda eng katta ahamiyatni nazarda tutishi va ishchi kuchiga talabni oshirishda muhim o'rin egallaydi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishini mablag'lar bilan ta'minlashning manbalarini bo'lib muhtabliy byudjet, bandlikda ko'maklashish jamg'armasi mablag'lari boshda xususiy tadbirkorlikning shaxsiy jamg'armalari xizmat qiladi. Bugungi kunda ayniqsa, mintaqalarda aholi bandligi, ishlab chiqarishni ishchi kuchi bilan ta'minlash masalalarini o'rganishni hayotni o'zi raqozo etmoqda.

Iqtisodiy o'sish omillaridim texnika taraqqiyotini ta'minlash boshda investitsiyalar hajmini oshirish — mamlakatimizda iqtisodiy o'sishning asosiy yo'nalishiga ayniqsa. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, o'zaro boshqaruv tashkilotlari bilan hamkorlik va keyingi bosqichda iqtisodiy o'sishning, iqtisodiyotni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilishning imkoniyatiga ayniqsa ayniqsa bo'lgan tarmoq va korxonalarni

juda rivojlantirish harufi aniq yo'naltirilgan buldu qo'llab-quvvatlashni ta'minlash zamonasi⁴².

Umuman olganda, hozirgi iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida ishlab chiqarishga investitsiyalarni ko'proq jalb etish zarurati quyidagilar orqali izohlanadi:

1) jahon hozirida zamonaviy asbob-uskaron va jihozlar arzoulashadi. Bunday imkoniyatdan foydalanib, ishlab chiqarishning muddiyat-xarajalar bazasini yengilash bunda uning asosida raqobatbardosh mahsulotlarni yaratish qisqas davrda ushbu sarf xarajalarni qoplash imkonini beradi;

2) dunyo darajada qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarni eksportga chiqarishning qo'shimcha imkoniyatlari mavjudga keladi;

3) texnik va texnologik usulni yangilashda vaqt jihatidan yubish imkoniyati payda bo'ladi;

4) investitsiyalar ichki maburi kengaytirib, qat'iyat sarxatining rivojlanishini rag'batlantiradi;

5) ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomumuklaturasi diversifikatsiya yanadi.

Korxonalarni texnik va texnologik yangilash, modernizatsiya qilish va yangi ishlab chiqarish obyektlarini qurish, shu orqali yangi ish o'rinlarini shakllantirish, amudakat iqtisodiyotining barqaror va dinamik rivojlanishini ta'minlash uchun yo'naltirilgan investitsiya loyi-bularni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2016-yilga investitsion dasturi haqida"gi PP-2458 Qarori qabul qilingan bo'lib, ushbu dasturda belgilangan kapital qo'yilmaslarni moliyalashtirish manbalari tarkibida, davlat byudjeti va byudjetdan tashqari fondlarning ahamiyatiga ko'rsat berilmoqda.

⁴² 1. Komros. "2015-yilda iqtisodiyotimizda lub tekshiriy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlari muvofiq davlat eritish boshqaruvi ma'muriy tizim orqali yuz berish zarurati keng yotib borish – tabiiy va sun'iydir". / Mamlakatimiz 2014 yilda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishi va 2015-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturining eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bog'liqlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruza. Xalq so'zi 2015-yil 18-yanvar

Hukumatimiz tomonidan qulay investitsiya siyosatini olib borish maqsadida quyidagi tarmoqlarga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda: tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish; respublika iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri kapital qo'yilmalarining keng jalb qilinishini ta'minlovchi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sharoitlarni yanada takomillashtirish, yurtimizga jahon darajasidagi texnologiyalarni olib kirituvchi, milliy xo'jalikning zamonaviy tuzilmasini tashkil etishga ko'maklashuvchi ob'ekt el investorlariga nisbatan qulay sharoitlar yaratish siyosatini ixchil olib borish; eng muhim ustuvor yo'nalishlarga mablag'larni yo'naltirish¹². Bundan ko'rinishki, korxonalarni texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash, zamon talablariga mos bo'lgan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va uyushtirish, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining keyingi o'lqulari zarbasiga ijtimoiy-iqtisodiy talofatsiz hardash berrish, ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish bilan bog'liq masalalarni hal etishda kompleks yondashuvlarga urg'u berilmoqda.

17.5. O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash omillari va natijalari

Respublikamiz mustaqillikka erishgani davrlabki pallidanoq ma'naviyatimiz iqtisodiyotini har tomonlarga, agar shahar ustun ahamiyat kasb etuvchi rivojlanishda vor kechib, har tomonlarga jihat va ma'naviyat shaki oltiyojlarini hisobga etuvchi, zamonaviy tarmoq va sohalar bilan iborat bo'lgan iqtisodiyotga uy'lantirish vazifasini qo'ygan edi. Ana shu maqsadlarga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgarishlar hamda modernizatsiyalash jarayonlari natijasida o'tgan yillarda bami sanoat, qurilish, kommunikatsiya va xizmatlar sohasi tez sur'atlar bilan rivojlanib.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov rahbarligida ishlab chiqilgan rivojlanishning "O'zbek modeli"ga asoslanib hamda 2013-2019-yillarda iqtisodiyotni yanada isloht qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiyalash dasturlarini kompleks amalga oshirilishi natijasida yalpi ichki mahsulotning 7.8 foiz o'sishi

¹² Sahirov A. O'zbekiston Respublikasiga xosligi investorlarni jalb qilish shakllari. Iqtisodiyot va ta'lim, 2011 y., 5-son

ta'minlandi. San'iyat hajmi 6,6 foiz, pudrat qurilish ishlari 12,5 foiz, chakana savdo aylanmasi 14,1 foiz, xizmatlar 12,5 foiz o'sdi.

Iqtisodiyotga 16,6 milliard AQSH dollaridan ko'p mablag'iy qo'llandi, yoki 2015-yilga nisbatan 9,6 foizga ko'pdir. O'zlashtirilgan chet el investitsiya va kreditlar hajmi esa 11,3 foizga o'sib, 3,7 mlrd dollarlarni ko'p bo'ldi.

2016-yilda investitsiya dasturi doirasida umumiy qiymati 5,2 milliard dollarlik 164 yirik ishlab chiqarish obyekti ishga tushirildi. Jumladan, Talinzerjon IESda 450 MVt quvvatli ikkita hug'-guz turbinasi va Angren JESda ko'chma kukundan foydalanishga mo'ljallangan 130–150 MVt quvvatli energiya blok qurish, Jizzax viloyatidagi samant zavodi quvvatini kengaytirish, «Indorans Qo'qon tekstil» xorijiy korxonasi va «Fanteks» MChJda yigiruv ishlarini tashkil etish, «GIM O'zbekiston» aksiyadorlik jamiyatida «P-250» tuzumidagi yangil avtomobillar ishlab chiqarishni tashkil qilish, shu bilan birga «Sinduryan viloyatidagi «Chuliston Med Texnika» qo'shma korxonasi»da steril abutallar ishlab chiqarish» va boshqa loyihalar shular jumlasidandir.¹²⁴

2016-yilda mablag'iy xomashyo resurslarini yanqur qayta ishlash o'zaro sanoat mahsulotlarining yanqur o'sishi sur'atlariga erishildi. Jumladan, to'qimachilik buyumlari, kiyim va charam mahsulotlari ishlab chiqarish 111,7 foiz, oziq-ovqat mahsulotlari 110,8 foiz, farmatsevtika mahsulot va preparatlari 123,9 foiz, kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlari 129,7 foiz, boshqa turda metall mahsulotlar 113,8 foizga o'sdi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash loyihalari, shuningdek, 2015–2019-yillarda iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada energiya sarfi hajmini qisqartirish, energiya tejyidigan texnologiyalarni joriy etish chora-tadbirlari dasturining hayotga sarnamali tatbiq etilishi natijasida respublika YalMga energiya sarfini 7,4 foizga, jumla yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tarmoxini esa o'tgan yilga nisbatan o'rtacha 10,6 foiz

¹²⁴ Ma'lumot: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Statistika diqqatga sazovorligi, yalpi ichki mahsulotning yuqori sur'alar bilan o'sishi an'anaviy xomashyo tarmoqlari hisobidan ham, jahon hoziridagi qulay kon'yunktura va aynan xomashyo turlari jumladan materiallar narxining yuqoriligi hisobidan ham emas, balki birinchi navbatda raqobatga bardoshli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hamda zamonaviy xizmat ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirishni belgilab beradigan jiddiy tarkibiy o'zgarishlar va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish evaziga ta'minlanmoqda.

Mamlakatimizda Yalpining nafaqat miqdoran o'sib borishi, balki uning tarkibiy tuzilishining sifat jihatidan takomillashib borishi ham alohida e'tiborga molik. Bunga uning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlili, ya'ni qo'shongan ulushlarning tarkibi hamda Yalpining o'sishiga qo'shgan hissasini ko'rib chiqish uningdagi mavjodiydir (17.2-jadval).

17.2-jadval

Yalpi ichki mahsulotning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlili

Tarmoqlar	Qo'shilgan ulushlar tarkibi, %					Yalpining o'sishiga qo'shgan hissa, %				
	2011	2012	2013	2014	2015	2011	2012	2013	2014	2015
Yalp. ichki mahsulot	100	100	100	100	100	100,0	100,0	100	100,0	100
Sanoat	24	24	24,1	24,0	24,3	101,5	100,4	106	106,3	108
Qizilrang xo'jaligi	17,8	17,5	17,2	17,4	16,7	106,5	107	105,8	108,9	106,6
Qitilish	6,1	5,9	6,4	6,2	6,2	101,2	111,3	116,6	115,3	117,8
Transport va aloqa	11,3	11,9	11,6	11,4	12,6	111,3	111,2	109,6	104,9	106
Savdo va uyushma xizmatlari	4,2	4,6	4,8	5,2	6,2	115,5	107,4	111,9	113,1	115,2
Doshqa xizmat ko'rsatish sohasi	22,3	24,4	23,3	23,2	23,5	110,4	111,3	109,6	108,1	113,2

¹²⁵ Vazirlik O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Sol'salduhu	2.6	2.7	6.3	8.6	8.9	10.7	107.1	107.4	107.8	108.0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'g'irig'i ma'lumotlari.

Jadvalda ko'rsadiki, 2015-yildagi YalMning tarkibidagi qo'shilgan ulushi jihatidan xizmat ko'rsatish sektori (23,6%), transport va aloqa (11%), sanoat (24,3%), qishloq xo'jaligi (16,7%), savdo va umumiy ovqatlash (8,3%) tarmoqlari yetakchi o'rinda turligida. Shunga ko'ra, ulaning YalMning o'sishiga qo'shgan hissiati ham tegishli tarzida o'zgarishlarni tashkil etgan.

Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlash qadish uchun quyidagi jarayonlarning amalga oshirilishiga katta e'tibor qaratiladi:¹⁰

- makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash, qabul qilingan o'rta muddadi dasturlar asosida tarkibiy va institutsional o'zgarishlarni chuqurlashtirish hisobiga yulpi ishki mahsulotning barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;

- xarajatlarning jamiy yo'naltirilganini saqlab qolgan holda Davlat byudjetining barcha darajalarida munosiblikni ta'minlash, muhtalik byudjetlarning daromad qismini mustahkamlashga qaratilgan byudjetlarni munosabatlarni takomillashtirish;

- soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq mu'vaziyatligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarini ko'ngaytirish;

- ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish. shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash;

- bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash, banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiya loyihatalari hamda kichik biznes va xo-

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyulidagi O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida¹²gi, PF-4047 sonli Farmoni. 1. Qo'sha. 3.1-bandi.

siy tadbirkorlik subyektlarini kreditlashni yanada kengaytirish:

- sug'urta, huzur va boshqa moliyaviy xizmatlarning hajrini ularning yangi turlarini joriy qilish va sifatini oshirish hisobiga kengaytirish, shuningdek kapitalni jalb qilish hamda kerkana, moliyaviy institutlar va aholining erkin resurslarini joylashtirishdagi raqobil munha sifatida fond bazasini rivojlantirish;

- xalqaro iqtisodiy bankorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, yetakchi xalqaro va xitijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o'ynagan moliy qarzlar siyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xitijiy investisiya va kreditlarlan sarmamli foydalanish..

17.6. Milliy boylikning mazmuni va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik boshmiyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajjedlar tomonidan yaratilgan va vujudlar tomonidan jang'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual banda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikni shurtli tariabda quyidagi uchta virik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy-buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy-buyumlashgan boylik oxir-aqilxatda ishlab chiqarishning, umumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida yaratilgan mahsulotlarning juriy iste'mol qilishdan ortiqchi qismini jang'arish oqibatida vujudga keladi va o'lib boradi. Ammo moddiy-buyumlashgan boylikni qatari yillandagi yillik yalpi mahsulotlar vig'andisi sifatida tasavvur qilish noxotig'ri bo'lar edi. Chunki bu boylikning bu qismi har yili qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'mmi qoplash bilan bir vaqtda yalpi ichki mahsulotning faqat bir qismi moddiy-buyumlashgan boylik sifatida jang'arilib boriladi. Demak, qoplash forati va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi ichki mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan Yaratilgan moddiy qismini qiyosat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fodlar);
- qishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (timular);
- aylanma kapital (fodlar);
- kapitalning ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi;
- moddiy zaxiralari va ehtiyojlar;
- aholining uy xo'jaligida jang'arilgan mul-mulk.

Moddiy-buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat umumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samarasizligining ortishi;
- milliy daromadda jang'arish nomusining ortishi.

Moddiy-buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatida boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko'payishi ro'y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy-texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Milliy boylikning boshqa qismini tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning omili bo'lib ishtirok etadi, uning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning asosi tabiat mahauli bo'lib, uning vujudga kelishi tabiat qonunlari asosida ro'y beradi, ulardan foydalanish jamiyat rivojiga ham bog'liq bo'ladi. Boydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va yer resurslari tabiatdan mavjud bo'lsa-da, ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Tabiat in'oulari o'zlarining dastlabki ko'rinishidan tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potensial boylik hisoblanadi. Ular inson mehnatining ta'siri oqibatida real boylikka aylonadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratil-

ladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohaslarida mavjudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarda ashyoviy-buyruq shakli bilan bog'liq bo'lmagan alohida turlagi ishlatiladigan qiymatlar hosil qilinadi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohaslarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun, shuningdek, bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga turli so'zlikni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohaslarida mavjudga keltiriladigan nomoddiy boyliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidatlari, boyliklarning madaniyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat aholisining ta'lagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning istisohligi va malakaviy bilim darajasi, sozlikni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi. Shunday qilib, milliy boylik moddiy boyliklarni o'z ichiga olib, tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy tavsifdagi boyliklarini ham oladi. Har bir mamlakat ixtiyorida bo'lgan milliy boylikdan oqilona va umumi foydalanish va uni ko'paytirib borish shu mamlakat aholisining turlari hisoblanadi.

Kufosalar

1. Iqtisodiy taraqqiyotning bir-biriga qarshi bo'lgan ikki tomoni: ishlab chiqaruvchi kuchlar (tabiat, kapital, ishchi kuchi) va iqtisodiy munosabatlari (ishlab chiqarish, taqsimot, ayirishlash va ishlatiladigan jamiyatlarda kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarning o'zaro ziddiyatli bo'lib, bir-biriga ta'siri natijasida natijalar beradi).

2. O'zbekiston siyosiy mustaqillikka erishgach hozir iqtisodiyoti yil asoslangan, asta sekinlik bilan, lekin izobil amalga oshiriladigan o'zlashtirish taraqqiyot yo'lini tutadi va "O'zbek modeli" nomi bilan mashhur bo'lgan modelni belgilangan hech tarmoq asosida rivojlandi. Bu rivojlanishning xarakterli belgilari s'umlam iboratki:

a) iqtisodiy o'sish kuzatkiqlari va modernizatsiyalash, tarkibiy o'zgarish jamiyatlari tez sur'atlar bilan hamma;

b) har bir etilayotgan yangi tarmoqlar va yangi korxonalar fan-texnika taraqqiyotining eng so'ngi yangiliklari va eng yangi texnologiyalar asosida tashkil etilishi;

c) amalga oshirilayotgan modelning xalqchilligi, ya'ni unda xalqimizning o'z-o'zidagi, o'zga mijozlari mujassamlangan bo'lib, uni har qanday sharoitda qo'llab-quvvatlab, amalga oshirish jarayonida faol ishtirok etayotganligidir.

5. Ma'lakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko'p omilli va ziddiyatli jarayon hisoblanib, asosan iqtisodiy o'sishda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy o'sish hec qanday yalpi ichki mahsulot mutlaq hajmi va aholi jamiyati boshiga to'g'ri keladigan miqdorining o'sishi bilan sifatiy yaxshilanishida, tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

4. Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodchilar tamotidan qo'llaniluvchi 270 miqdori qoidasiga yordamida har qanday o'lchov berish mumkin. Bu qoidaga ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan YIM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 sonini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi.

5. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari mavjud. Ishlab chiqarishning yangi texnikarey asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi orqali o'sish ekstensiv iqtisodiy o'sish deyiladi. Ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yanashiroq foydalanish yo'li bilan ma'naukor ishlab chiqarish hajmini oshirish intensiv iqtisodiy o'sish deyiladi.

6. Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: taklif omillari va talab omillari. Taklif omillariga tabiiy resurslarning miqdori va sifati, mehnat resurslar miqdori va sifati, asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi, texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti kiritish mumkin. Resurslarning o'sish sur'atidagi hajmlar, asosiy kapitalning va ularni korakli muhtajotning mutlaq miqdorini oladigan qilib taqsimlashga xizmat qiluvchi asboblarni taqsimlash omillari deyiladi.

7. Iqtisodiy o'sishning iqtisodiy o'sish omillarini o'rganish

hamda uning kelgusidagi natijalarini hashorat qilish bevasitasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modelhrining yarmilikiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlanadigan, ularning asosida ikkita nazariya – mikro iqtisodiy munozaralarning keynsela (keyinchalik neokaynsela) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

8. Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida, ajdodlar tomonidan Yaratilgan va ulardlar tomonidan jang'atilgan moddiy, ma'naviy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Asosiy tushunchalar

Iqtisodiy taraqqiyotning asosiy mazmuni – uning pastdan yuqoriga, oddilikdan murakkablikka, tomon to'xtovsiz o'tishidagi harakatidan iborat.

Iqtisodiy o'sish – YIM, SMM, MD miqdorining mutlaq hajmi va aholi jamiyatiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari – iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiyman, ijtimoiy natijalik va natijalik (jismaniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarishni qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining o'tib borishi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarish usullarini rivojlantirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali ma'naviyat ishlab chiqarish hajmining ko'payishi borishi.

Iqtisodiy o'sish omillari – iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlash bormashtalab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik – insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlartomonidan Yaratilgan va ulardlar tomonidan jang'atilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiiy boyliklari.

Moddiy-bayumboshgan boylik – milliy boylikning inson mehnati bilan Yaratilgan ashyoviy – buyum ko'rinishga ega bo'lgan qismi.

Tabiiy boylik – tabiiy boylikning ahvolda mavjud bo'lib, insonyat tomonidan foydalanishga jalb qilingan tabiat ashyolari va kuchlari (yer, qazilmay boyliklar, o'tmaqlar, suv va boshqalar).

Ma'naviy boylik – aqliyaviy-buyum ko'tinishiga ega bo'lgan moddiy boyliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy taraqqiyot va iqtisodiy o'sish tushunchalarining ta'riflari berilgan hamda ularning umumiy tamoyllari va farqlarini ko'rsating.

2. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi?

3. Nima uchun real boylikda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o'sish turlari uchraydi?

4. Millatning iqtisodiy salohiyatiga, aholining turmush darajasiga va ishlab chiqarishning samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkichlaridan foydalaniladi?

5. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi taktik, taqsimlash va talab o'rindlarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholung.

6. Milliy boylik tushunchasining ta'rifini berang va tarkibiy tuzilishini ko'rsating.

7. Milliy boylik tarkibida moddiy-buyumlashgan boylik qanday o'rinni ega va o'qunday tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi?

8. Nima uchun yet. suv kabi tabiiy boyliklarni qimmat o'lchovida baholash mumkin emas?

9. Madaniy, tarixiy obidalar va zariktura yodgorliklarining milliy boylik tarkibida aks ettirishni qanday izohlaymiz? Ularning har biriga misollar keltiring.

18-BOB. MILLIY IQTISODIYOTNING MUVOZANATLI VA MUTANOSIBLI RIVOJLANISHI

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida uning muvozanatli va mutanosibligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Muvozanatlik iqtisodiyot nazariasining muhim talqinot kategoriyalaridan biri bo'lib, u orqali makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni, ya'ni milliy daromad, iste'mol va jamg'urman, investitsiyalar, ishsizlik va bandlik kabi larini tahlil qilishda keng foydalaniladi. Milliy iqtisodiyot inqiyosida jamiyatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muvozanat asosiy o'rin tutib, bu yalpi uldifi va yalpi ulah o'rtasidagi muvozanatning o'ziga xos namoyon bo'lishidir.

Ushbu bobda iqtisodiy muvozanat tushunchasi, uning mazmuni ga turlish yondashuvlar, ijtiroiy tukur ishlab chiqarishning turli turlantari, soha va tarmoqlar o'rtasidagi mutanosibliklar tizimi, ularning ta'minlanishi darajasi hauida iqtisodiyotdagi balanslarning mazmuni muvozanatlikning ko'rinishi, amaliyotidagi turlar soha- lara hayon qilinadi. Shundaydek, iqtisodiy muvozanatga erishish- ning davlat va bozor mexanizmlarini yoritib beriladi, eng muhim iqtisodiyotda muvozanatlik va mutanosiblikni ta'minlash iqtisodiy inqizmlarning oldini olishning muhim vositasi ekanligiga alohida o'tibor qaratiladi.

18.1. Iqtisodiy muvozanatlikning mazmuni va namoyon bo'lishi shakllari

Iqtisodiyotning inqizmlarsiz, barqaror va samarali rivojlanishi uchun uning turli turlantari, sohalari, tarmoqlari va bo'laklari o'rtasida ma'lum muvozanat bo'lishi taqqozo etiladi.

Iqtisodiyot bir-biri bilan chambatchas bog'liqlikda amal qiladigan xilma-xil faoliyatlarni, turli sohalar, tarmoqlar, bo'linmalar, majmua- lar, birlashtirmalar, uyushma, bank, soha, xo'jalik, tashqi iqtisodiy alo-

qalar va boshqalarni o'z ichiga oluvchi o'ta murakkab tizim bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiyotning yuxlit tizim sifatida samarali amal qilishi ko'p jihatdan uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi muvozanatlik va munosiblikka bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiyotning muvozanatligini ta'minlash, eng avvalo, iqtisodiy maqsadlar uholining o'sib boruvchi talabini qondirish, iqtisodiy o'sish, turarbandlik, iqtisodiy samaradorlik, narxlarning barqaror darajasi, iqtisodiy erkinlik, daromadlarning adolatli taqsimlanishi, ijtimoiy himoya, tijorat savdo halansiga erishish bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli ham ahamiyatlidir.

Iqtisodiy muvozanatlik va uning amal qilishi tilim bog'liq hodisa va jarayonlarning muhiyatini chuqurroq tushunish, uni ta'minlashning asosiy yo'nalishlarini aniqlash, usullar va vositalaridan samarali foydalanish muvozanatlikning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mazmunini bilishni taqozo etadi.

«Muvozanat» tushunchasi keng va umumiy holda qo'llanilib, bu boradagi dastlabki tavsurot va aniqliklarni hosil qilibda qo'l keldi. Chunki, muvozanat tushunchasi nafaqat iqtisodiy, balki tabiiy-ijtimoiy hodisa va jarayonlarga ham tegishli bo'lib, uning tahlil va jamiyatning har qanday jihat va sohasi nuqtai nazaridan yondashish mumkin. Masalan, kishilik jamiyati tarkib topib, taraqqiy etgunga qadar haru tabiatdagi muvozanatliklar – galektikadagi koinot jismlarining joylashuvi, ularning bir-biriga nisbatan o'zaro harakatlanish darajalari, shu jumladan Quyosh tizimi va uning ichida joylashgan sayyoralarning o'zaro harakati, sayyoramizdagi ichki tabiat hodisalari – ularning harchasi muvozanatlikka asoslangan. Ya'ni, tabiat hodisalarini yuzaga keltiruvchi turli kuch va harakatlar o'rtasida tenglik, muvofiqlik holati mavjud bo'ladi. Bu borada prof. D. Moskvinning muvozanatga bergan ta'rif o'rinli hisoblanadi: «Muvozanat – qaracha-qarshi yo'naltirilgan kuchlarning barobarlashishi holati»²⁷

²⁷ Основы диалектико-материалистической теории. Политический Материал: Под ред. д-ра фил. наук, проф. Д. Д. Москвина. Изд. 3-е, исправл. М.: Политиздат УРСР, 2003. – С. 501.

Iqtisodiy muvozanat tushunchasi esa muvozanatning yurrida aniqlashtirilgan shobida, ya'ni bu o'rinda iqtisodiyot sohasiga nisbatan olingan qisim hisoblanadi. Ayri paytda, bu tushuncha ham iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning umumiy holdagi tavsifi ni ifodalashda qo'llaniladi.

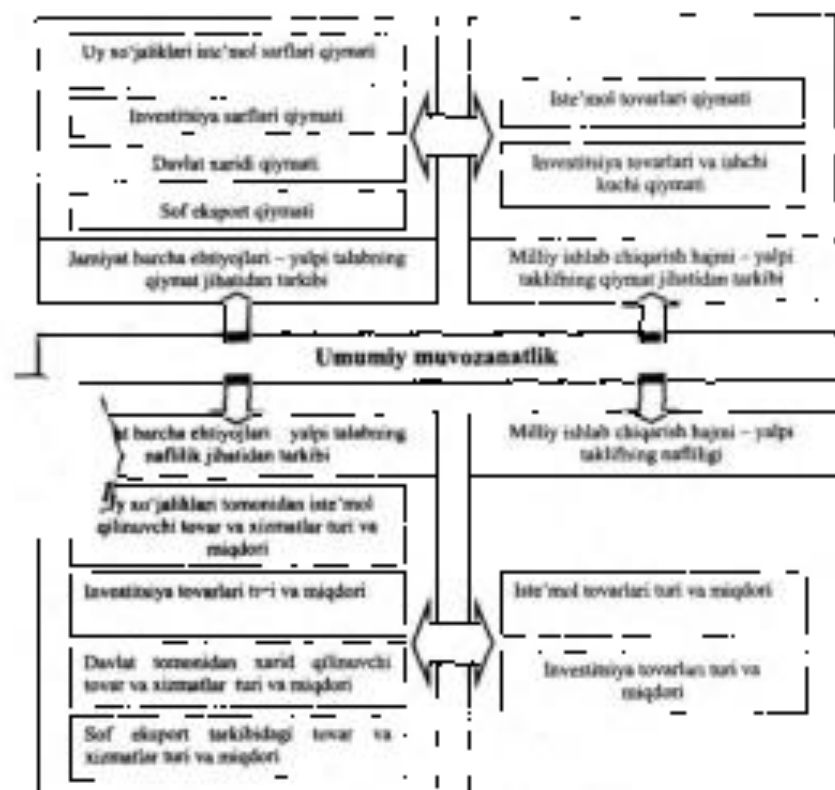
Iqtisodiy muvozanat deb bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda va ta'sirda atal qiladigan iqtisodiy jarayonlar, hodisalarining bir-biriga qarashli bo'lgan ikki yoki bir necha tomoni-ning teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham barcha iqtisodiyotning muvozanati bo'lganida qat'iylashtirilgan, eng avvalo uning asosiy ko'rsatkichli sifatida yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi tenglik e'tiborga olinadi.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanatning shakllanishi, uni ta'minlash asosiy muvakkil va ziddiyatli jarayondir. Chunki u xususiy va umumiy tavsifdagi bir qancha muvozanatlar tizimini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy muvozanat kategoriyasining mazmuni bo'g'ri tushuntirish uchun uning ikki tomonlari ya'ni qiymat va nafilik jihatidan yoritish usulini qo'llash muqadga muvofiqdir.

Iqtisodiy muvozanatlikning ikki tomoni — qiymat va nafilik jihatidan tahlili E. Shodmonovning tadqiqot ishlariida ancha batafsil bo'lgan. Bunda muvozanatlikning uch qanchiligi mazmunida farqlanilib, umumiy muvozanatlikning qiymat va nafilik jihatidan tarkibi alohida tasvirlangan (13.1-rasm).

Rasmlar ko'rinadiki, milliy iqtisodiyot darajasiidagi umumiy muvozanatning asosiy ko'rinishi jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi tenglik bo'lib, uning bozar iqtisodiyoti shartitidagi aniq shakli — yalpi talab va yalpi taklif tengligi sifatida namoyon bo'ladi. Buning, hozirgacha aksariyat hollarda bu tenglik faqat qiymat miqdori jihatidan ta'minlanishi ko'zga, deb qaralmuqda. Ekrimizcha, bu o'rinda miqdoriy tenglik faqat qiymat jihatidan emas, balki nafilik jihatidan ham ta'minlanishi lozim.

18.1-rasm. Umumiy muvozanatlikning qiymati va tarkibi

Chunki, yalpi ishlab va yalpi taklifning qiymati jihatidan tengligi har doim ham iqtisodiyotda muvozanatga erishilganligini anglatmaydi. Chunki, ma'lum qiymatni natijaviy natijaviy yalpi talabni faqat shu bilan qiymatga teng tovar va xizmatlar ishlab chiqarish natijasi qandirish va qandir natijaviy natijaviy tug'diraydi (biz ma'lumiy-buynaloqlik tizimi sharoitida buning yuqori g'uvohi bo'ldik). Ma'salning muhim va e'tiborli tomoni shundaki, haqiqiy ma'lumotdagi

¹²⁶ Shukurxonov E. Ma'mulakatni modernizatsiyalash jarayonida iqtisodiyotni muvozanatli va muvofiqlik bilan rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari. Monografiya. Toshkent: Iqtisod-nasriy, 2010. 13 b.

umumiy iqtisodiy muvozanat ta'minlanishi uchun yalpi talab va yalpi taklif nafaqat qiymat, balki nafilik jihatidan ham o'zaro tenglashtirilgan bo'lishi lozim.

Nafilik – bu ne'nalarning imkon uliyoyuti qondira olish xususiyati, iste'mol qiymatining namoyon bo'lishi shaklidir. Yalpi talab va yalpi taklifning nafilik jihatidan tarkibi – bu jamiyatdagi mavjud talablarning turi, miqdori va sifati bo'yicha mos keluvchi tovar va xizmatlar majmui hisoblanadi. Agar iqtisodiyolda A, V, S va boshqa turdagi tovarlardan ulnbn yetarli qiymatda Yaratilgan bo'lsa, biroq ularning har biri bo'yicha miqdor va sifat jihatidan alohida talab qandirilmasa, u holda umumiy muvozanat ta'minlangan deb bo'lmaydi.

Lekin milliy iqtisodiyot darajasidagi tovar va xizmatning yalpi talab yoki yalpi taklif sifatidagi yanlix miqdorini bi, uni ko'rsatkichlar (tonna, kilometr, kubometr, litr va h.k.) orqali ifodalash bo'lmaydi. Mazkur ko'rsatkichlarning nafilik miqdorini faqat bir xil ko'rsatkichga keltirib, pul ko'rinishida umumlashtirish va o'zaro tengligini taqqoslash bozorgi davrda bu boradagi to'g'ri va yagona yo'ldir. Faqat bunda nafilik hammasi tovar va xizmatlar turlari bo'yicha o'zgarmas, ya'ni taqqoslanuvchi narxlarida hisoblanishi lozim. Chunki o'zgarmas narxlarida hisoblanib, pulda ifodalanagan ko'rsatkichlar usfiliikning o'zgarishini, ya'ni o'sishini yoki kamayishini ko'rsatadi.

Ikkinmacha, iqtisodiy muvozanatlikning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mazmunini ochib berishda uning amal qilishining asosiy tamoyillarmi na'ham tizimga keltirish nuqtadagi muvofiq hisoblanadi (1.8.2-rasm).

Iqtisodiy muvozanatning iqtisodiy jarayon va hodisalar ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga tengligi sifatida qarashni ham uning asosiy tamoyillaridan biri sifatida baholash mumkin.

Muvozanatlik holati ham iqtisodiyotdagi boshqa voqea, hodisa va jarayonlar kabi doimo harakarda, o'zgarishda va rivojlanishda bo'ladi. Shuning uchun muvozanatlikning vaqti-vaqti bilan izlari chiqib va yana qayta tiklanib tarishi ham uning muhim tamoyillaridan biri deb hisoblanadi. Hushqacha aytganda, qandaydir hufanda muvozanatlik mavjud deb faraz qilish mumkin bo'lsa, u tez-tez o'zgarib turadi hamda yunni shunday tezlik bilan qayta tiklanadi. Bu jarayonni muvozanatlik nuqtasi atrofidagi tebranish sifatida tashvur etish mumkin.

**18.2-rasm. Iqtisodiy muvozanatlik amal qilishining asosiy
tamoyillari²³**

Iqtisodiy adabiyotlarda bildirilgan fikr-mulohazalarga asoslangan holda iqtisodiy muvozanatlik namoyon bo'lishining quyidagi shakllarini keltirish mumkin (18.3-rasm).

18.3-rasm. Iqtisodiy muvozanatlik namoyon bo'lish shakllari

²³ Muallif tomonidan hazirlan.

Rasmdan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy muvozanatlik yetil bayot-
du shart-sharoitga qaratib turli shakllarda namoyon bo'lishi mun-
kim. Hundan tashqari, iqtisodiyotning ko'plab qismlari va
sohalari o'rtasidagi muvozanatlik balanslar ko'rinishida ham namoy-
yon bo'ladi. Ayni ching'da, iqtisodiyotning turli darajalaridagi muvo-
zanatligini ta'minlashda balans usulidan keng foydalaniladi. Balans
usuli — muayyan maqsadlarga erishishda mavjud resurslar va ular-
dan foydalanish miqdorlari o'rtasidagi tenglikni ta'minlash asosida
muvozanatlikni o'rnatishga qaratilgan usullar majmui. Bunda bu-
linishlar tizimidan foydalanilib, u o'z ichiga moddiy (material), qiymat
(pul) va ishchi kuchi balanslarini oladi. Balans usuli: qo'llash orqali
iqtisodiy, bududiy, tarmoqlararo va ishlab chiqarish ichidagi
muvozanatliklarning o'rnatilishi va miqdoriy jihatdan ifodalanishi
ta'minlanadi.

Tarmoqlararo balans — kengaytirilgan takmir ishlab chiqarish, ya'ni
mashinani ishlab chiqarish, toqirulash va iste'mol qilish jarayonla-
rini tavsiflovchi iqtisodiy matematik model bo'lib, uning yordamida
tarmoq va tarmoqlarni kesimida asosiy taktov ishlab chiqarish nisba-
larining batafsil darajalasttirilishi ta'minlanadi.

To'lov balans — mu'ayyan davr davomida muayyan mahsulot-
dagi pul tushuntlari bilan aholi mahsulotlarga barcha pul to'lovlar
o'rtasidagi tenglikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi. To'lov ba-
lansida mahsulotlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning turli
ko'rinishlari — tashqi savdo, kapital migratsiyasi, litsenziyalar sav-
dosi, transport, turizm, xususiy shaxslar pul o'tkazmalari va h.k.
bo'yicha hisab-kitoblar o'z ifodasini topadi.

Ishchi kuchi resurslari balans — mavjud ishchi kuchi resurslari va
ularni foydalanishning tengligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi.
Markuz balans iqtisodiyotning murasib rivojlanishini ta'minlashda
ishchi kuchiga bo'lgan talab hamda uni qondirish imkonlarini o'zaro
taqqoslash imkonini beradi.

Aholi pul daromadlari va xarajatlari balans — zaruriy mahsulot-
ni pul ko'ruvchini olgou asosiy qismining harakatini aks ettiruvchi
ko'rsatkichlar tizimi. Balansning markuz turi to'lovga qodir talab va
tovirlar taklifi, chakana tovar aylanmasi, pul xizmatlari hajmi va shu

li omusallari o'rtasidagi tenglikni ta'minlashning asosiy usullaridan biri hisoblanadi.

Ushbu chora-tadbirlar soliq va kredit iqtisodiyotini hulan bir qatorda, kichik biznes va xususiy ta'dbirchilikni rivojlantirish uchun quliy biznes muhitini yaratish maqsadida institutsionl islohotlarni yanada chuqurlashtirishni ham o'z ichiga oladi. Jumladan, O'zbekistonda so'nggi besh yil mobaynida investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati 9 foizdan ziyodni tashkil etmoqda.

Iqtisodiy muvozanatlikning mazmunni iqtisodiyotning turli sohaları, tarmoqlari va tarmoqlar o'rtasidagi munosiblikni ko'rib chiqqanida yanada aydinlashadi.

18.2. Iqtisodiy munosiblikning mazmuni va turlari

Iqtisodiyotning inqirozlargiz, katasiklik tehranahlargiz ha' natijada harajati, samarali va muvozaandi rivojlanishini ta'minlash uring turli tomonlari, sohaları va bo'limlari o'rtasida muayyan munosiblikning mavjud bo'lishini taqozo etadi. Iqtisodiy muvovetblik kategoriyosini bilish fiqatriga ilmiy nazariy ahamiyatga ega bo'lishga qolmay, shu hulan bir qatorda jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishda katta amaliy ahamiyat kash etib, uni muvovetblik yoki e'ularga olanastik pirovardida jiddiy salbiy oqibatlnni keltirib chiqutishi, iqtisodiy resurslardan, valpi ichki mahsulotlari foydalanishda katta isrofchilikka yo'l qo'yilishi munidin. Tovarlar hajmi bilan o'ralda harakat qilayotgan pul massasi (naqd va kredit pullari) o'rtasidagi munosiblikning buzilishi, tovarlar hajmi o'rtibga olinmasdan naqd pul va ko'plab turli xil to'lov vositalari, qimmatli qog'ozlarning muvovetblikga chiqarilishi jakeri muhiyaviy va iqtisodiy inqirozini keltirib chiqargani, bundan esa butun jahon iqtisodiyot, zarur ko'rib kelayotganligi kabi ko'pgina musellar fikrimiz dalilidir. Iqtisodiy munosiblik alohida iqtisodiy kategoriya bo'lib, u o'z tabiati, kelib chiqish saahlari, ichki rivojlanish qonuniyatlari va namoyon bo'lish shakillariga egadir. Munosiblikning bir jihatlarini va sharoiti iqtisodiy tanaqqiylarga ta'sirini bilish uchun eng avvali uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mazmunini chuqurroq o'rganish taqozni etiladi.

Bir qancha adabiyotlarni o'rganib, tahlil qilib shuni ko'rsatadiki. O'zsh mamlakatlari mualliflari tomonidan 400-500-yil davomida yozilgan va bizga yetib kelgan adabiyotlarda asosan muvozanatlik muammosiga e'tibor berilib, muhtasiblik masalasi muomili e'tibordan chetda qolgan.

Bir qat'iy mosiyalik, ukumalik olimlar tomonidan iqtisodiy muhtasiblikning mazmunini yoritishga harakat qilingan. Lekin ularning asarlarida iqtisodiy muhtasiblik faqat soviyalarning xos hodisa deb ko'rsatilgan va o'sha sharoitga moslab uning mazmuni shakllari, amal qilishi yoritilgan. Ikkinchidan esa, qshbu usullarda muhtasiblik kategoriyasiga tor doirada yondashilib, uning asosiy mazmuni ishchi kuchlari ishlatib chiqarish turkibi misallariга mos rivishda taqsimlashni yo'lga qo'yishdan iborat deb qaralgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida MDH mamlakatlarida amalga oshirilgan tadqiqotlar va yozilgan adabiyotlarning ko'pchiligida g'arb iqtisodchilariga ko'ra-ko'rma taqlid qilib, muvozanatlikka mu'olun darajada e'tibor berilmogda, uning mazmuni, amal qilish mexanizmlari qisqan bo'lsada yoritilmogda. Lekin muhtasiblik kategoriyasi bozor iqtisodiyoti tizimiga xos muhtasiblik emas deb qaralib, unga e'tibor berilmogdan kelinmogda.

2001-yil yanvar oyida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Iboralararo Muvoziqlashtiruvchi Kengashi majlisida mamlakatimiz birinchi Prezidenti I. A. Karimov tomonidan iqtisodiyotning turli tomonlari o'rtasida jiddiy muhtasiblik borligi ta'kidlanib, ularni bartaraf qilish zarurligi ko'rsatilganidan keyin MDH mamlakatlari ichida O'zbekistonda bu masalaga e'tibor berila boshlandi va ayrim tadqiqotlar amalga oshirilib, bu muhtasiblikning turli tomonlari yoritildi.

Amma bozor iqtisodiyotining tarkibiy tuzilishi juda murakkab bo'lib, u har xil yo'nalishda, sohada, tarmoqlarda faoliyat yuritayotgan bir necha minglab xo'jaliklar va tashkilotlardan iboratdir. Har xo'jalik va tashkilotlarning faoliyati har xil bo'lsada, bir xil yagona maqsadga, ya'ni mamlakatimiz aholisiga sifatli tovar va xizmatlar yetkazib berib, yuqori foyda olishga qaratilgandir. Chetlangan iqtisodiy resurslardan foydalanib bu muhtasiblik maqsadga erishish yo'lida bu

rakas qiluvchi iqtisodiyotning turli tomonlari va bo'liklari o'rtasida miqdor va sifat jihatidan ma'lum moslik bo'lishi bog'pna siri obyektiv zaruriyatga aylanib bormoqda.

Mutanosiblikning mazmuni juda keng bo'lib, uning tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy va umumijtimoiy tomonlari mavjudlar. Masalan, biton bir narsaning yoki miqdorlikning turli tomonlari o'rtasidagi moslik falsafadan gannoniya, jismlarning end, bo'yi va haddinghi o'rtasidagi moslik matematikada simmetriya deb yoritiladi. Bu yerda biz iqtisodiy mutanosiblik bo'g'ida, ya'ni mutanosiblikning iqtisodiy mazmuni haqida tike yoritilmoiz.

Iqtisodiyotni mutanosibli yuritishning asosiy negizi turli xil tovar va xizmatlarga h'ulgan ehtiyojlar, ya'ni talabni o'qenuishdan boshlanadi. Abolining qaysi turlagi tovar va xizmatlarga qarshay sifalda va qancha miqdorda talab bo'ligi, bu turli talablarning o'zaro nisbatlari miqlansa, ushbu talablarni qondirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish turkibi, xajmi va ularni yaratish uchun qancha miqdorda ishlab kuchi va boshqa iqtisodiy resurslar kerakligi va bu resurslar o'rtasidagi nisbatlar aniqlanadi. Shunday qilib, iqtisodiy mutanosiblik bir tomonlardan turli talab miqdorlari va sifatlari amqlanib, ular o'rtasidagi ta'laro nisbatlar bo'lishini, bu nisbatlar orqali ular o'rtasida o'zaro muvofiqdorlik mavjudligini, ikkinchi tomonlardan esa shay tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi shahalar, tarmoqlar o'rtasida, shuningdek ularni yannishda ishlatib etuvchi turli omillar o'rtasida ham ma'lum nisbatlar bo'lib, ular bir biri bilan aloqada va o'zaro ta'sirda bo'lishini ifodalaydi. Masalarning eng muhim tomoni mana shu talab turfari o'rtasidagi nisbatlar bilan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning turfari va ularni yaratishda qatnashuvchi iqtisodiy resurslarning turfari o'rtasidagi nisbatlar ma'lum darajada bir-biriga bog'liqligida va muvofiqchilikda, ya'ni moslikda bo'lishi zarurdir. Bu jarayon juda muvakkal va o'zgaruvchan jarayondir. Shunga ko'ra, iqtisodiy mutanosiblikning alohida, mustaqil, dinam o'zgarishda va rivojlanishda bo'ladigan ilmiy kategoriya sifatidagi mazmuni va xususiyatlarini bilish muhimdir.

Hugungi kunda ayrim iqtisodiy adabiyotlarda mutanosiblikning turli ko'rinishlariga e'tibor hertib, ular umumiqtisodiy, tarmoqlar-

oro, tarvaq ichidagi, hududiy mutanosibliklar kabi guruhlarini ajratishadi. Ushbu mutanosibliklarning turlari, ularning qisqacha mazmuni va aniq namoyon bo'lish shakllarini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin (18.1-jadval).

18.1-jadval

Mutanosiblikning turlari, qisqacha mazmuni va aniq namoyon bo'lish shakllari¹

Mutanosiblik turi	Qisqacha mazmuni	Aniq namoyon bo'lish shakllari
1. Iqtisodiy-territorial mutanosiblik	1) iqtisodiy-territorial muvozanat va barqarorlik; 2) iqtisodiy-territorial muvozanatning barqarorligi; 3) iqtisodiy-territorial muvozanatning barqarorligi; 4) iqtisodiy-territorial muvozanatning barqarorligi	1) iqtisodiy-territorial muvozanat; 2) iqtisodiy-territorial muvozanat; 3) iqtisodiy-territorial muvozanat; 4) iqtisodiy-territorial muvozanat
2. Tarvamlar mutanosiblik	1) tarvamlar muvozanati; 2) tarvamlar muvozanati; 3) tarvamlar muvozanati; 4) tarvamlar muvozanati	1) tarvamlar muvozanati; 2) tarvamlar muvozanati; 3) tarvamlar muvozanati; 4) tarvamlar muvozanati
3. Tarvamlar mutanosiblik	1) tarvamlar muvozanati; 2) tarvamlar muvozanati; 3) tarvamlar muvozanati; 4) tarvamlar muvozanati	1) tarvamlar muvozanati; 2) tarvamlar muvozanati; 3) tarvamlar muvozanati; 4) tarvamlar muvozanati

¹ Shodmonov E. Mamlakatni modernizatsiya qilish jarayonida iqtisodiy-territorial muvozanat va mutanosiblikni o'rnatishning asosiy yo'nalishlari. Monografiya. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2010. 72 b.

Mudirlar terimidan amalga oshirilgan turli yondashuvlar hamda iqtisodiy mutanosiblikning yuqorida ko'rib chiqilgan asosiy turlarini umumlashtirgan holda uning mazmuni bo'yicha quyidagi turini shakllantirish mumkin.

Iqtisodiy mutanosiblik iqtisodiyotning turli sohalarini, tarmoqlarini, tomonlari va bo'limlari o'rtasidagi miqdor va sifat jihatidan muayyan nisbatlaridagi o'zaro moslik bo'lib, barqaror ravishda takrorlanib turuvchi doimio rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladigan iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ifodalovchi umumiy-iqtisodiy kategoriyadir. Uning talablarini hisobga olgan holda amalda qo'llanishi iqtisodiyotning barqaror, tebransizlarsiz, inqirozlarsiz rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi.

Hu iqtisodiy kategoriyaning obyektiv xarakter shundaki, kishilar tomonidan unidansinmaslik, o'rtiborga ulinmaslik turli xil yo'qotishlarga, natiqcha ishlab chiqarish va sotilgan, oxir-oqibatda iqtisodiy mutanosiblik va inqirozlarga olib kelishi mumkin.

18.3. O'zbekistonda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirish

Mazkur iqtisodiy tizimni butunlay yangi tartiblar asosida islo qilish iqtisodiyotning rivojlanishidagi turli namunali shakllar hamda muvofiq holatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lida iqtisodiyotni jori antirish, bir tekis rivojlanish va barqarorlashtirish jarayoni qonuniy bosqich hisoblanadi. Barqarorlashtirish jarayoni iqtisodiy rivojlanishda muvofiq holatlarining oldini olish va kun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan mahsulot tarkibini o'zgartirishga yornaliriladi. Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning o'stialbki davrida barqarorlashtirish siyosatidan ko'zda tutilgan maqsad eng avvaliy, makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishni koskitin darajada pasayishining oldini olish va muvaziy ishsizlikning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat bo'ldi. Shu bilan birga bu siyosat pul o'tirissiyasini boshqarish, uning qadrsizlanishining oldini olish, mamlakat qo'llar balansini bir me'yorda saqlash kabi maqsadlarini ham o'z ichiga oladi.

Respublikada barqarorlashuv siyosatini amalga oshirishda jahon tajribasida sinalgan yondashuvlar hisobga olinib, ishlab chiqarish sohalariga nisbatli berildi. Maʼmuriy ishlab chiqarish sohalarning rivojlanishida ularni tarkibdan qayta qurish talabari ham koʻzda tutildi. Bunda asosiy eʼtibor katta miqdorga ega boʻlgan, butun iqtisodiyotning rivojlanish tamoyillarini belgilab beradigan yetakchi tarmoq va sohalarga qaratildi.

Iqtisodiyotni zarur tarkibiy oʻzgarishlarni amalga oshirguncha qadim ishlab chiqarish tujurining pasayib ketishiga barham berish eng muhim maqsad boʻlib qoladi. Shu sababli respublikada 90-yillarning oʻrtalaridayuq rivojlanish iqtisodiy sohasida ishlab chiqarish surʼatlarini pasayishining oldini olish koʻzga tashlandi. aytim koʻrsatkichlar boʻyicha esa oʻsishga erishildi. Iqtisodiyotning ikkinchi yetakchi tarmogʻi – sanoat va qishloq xoʻjaligini isloh qilish va qoʻllab-quvvatlashga qaratilgan ishlar natijasida sanoatda 1995-yildayunq. qishloq xoʻjaligida 1997-yilda ishlab chiqarishning pasayishi toʻxtatildi.

makroiqtisodiy barqarorlik siyosatida 1997-yil keskin butilib davri boʻldi. Ishloklar amalga oshirilgan davr davomida birinchi marta yalpi ichki mahsulotning oʻsishi (105,1 foiz) aholi sonining oʻsishidan (101,8 foiz) yuqori boʻldi¹⁷. Bu ijobiy tamoyillar keyingi yillarda mustahkamlab borildi.

Keyingi yillarda makroiqtisodiy iqtisodiyotning yuqori barqaror surʼatlar bilan oʻsishi va makroiqtisodiy barqarorligi taʼminlandi, ishlab chiqarishni tarkibiy oʻzgartirish va modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash ishlarini davom ettirildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yoʻnalishlari hamda ularni taʼminlash amaliyoti vazifalarining aniq belgilab olinishi va izchil ravishda amalga oshirilishi natijasida makroiqtisodiy barqarorlikni taʼminlashning bajarilishida ahamiyatli yutuqlarga erishilmoqda.

Makroiqtisodiy barqarorlikning nafaqat miqdoriy oʻsish baridisi, balki uning tarkibiy tuzilmasining sifat jihatidan takomillashib borishi ham ahamiyatli eʼtiborga molik. Bunda uning oʻsishiga taʼsir koʻrsatgan

¹⁷ Maʼlumot, Oʻzbekiston Respublikasi Davlat statistika qoʻmitasidan olingan.

omillar taʼtili, ya'ni qoʻshilgan ulushlarning tuzilishi hamda Yulning oʻsishiga qoʻshgan hissasini koʻrib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Yuqori qoʻshimcha qiymatga ega boʻlgan mahsulotlar ishlab chiqarishni koʻpaytirishni ta'minlaydigan kimyo, neft-gaz va neft-kimyo sanoatini, mashinasozlik, metallni qayta ishlash, qurilish materiallari ishlab chiqarish, yengil, oziq-ovqat sanoatining yuqori texnologiyalarga asoslangan tarmoqlarini va boshqa sohalarini yuksak darajada rivojlantirish oltinimizni qoʻyilgan maqsadlarga erishishning asosiy maubai boʻlishi dardot.

Respublika milliy iqtisodiyotida erishilgan bu ijobiy natijalar tarkibiy qayta qurishlar asosida butunlay yangi iqtisodiyot majmuasining buniyat etilganligi, birinchi navbatda eng muhim makro-iqtisodiy va talcor ishlab chiqarish tishlatlarni davlat tomonidan samarali tartibga solishning natijasi hisoblanadi. Bunda asosiy oʻrtdor iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, hududlarning tarkibiy tuzilishini takomillastirishga qaratiladi.

Tarkibiy siyosatning hududiy jihatlarni ta'minlash odamlar armush darajasida vujudga kelgan hududiy nomutamosiblikni bartaraf etish, resurslar va ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanishga erishishda katta ahamiyatga ega boʻladi. Shuningdek, bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulot turini oʻzgartirish, uning sifatini yaxshilash va mahsulot arziyotlashga ketadigan jumai xarajotlarni kamaytirish talablari ham hisobga olinadi.

Iqtisodiyot tuzilishidagi oʻzgartirishlarni chetdan mahsulot olib kelishni qisqartirish, iqtisodiyotning xomashyo yetishtirishga qaratilgan bir kononlama yoʻnalishini harorat etish va uning eksport imkoniyatini koʻpaytirish, tarmoqlar iqtidagi va hududiy jihatdan vujudga kelgan nomutamosibliklarni harorat etish asosida iqtisodiyotning mutamosib va barqaror rivojlanishini ta'minlash vazifalarini hat etish bilan bogʻliqlikda amalgʻa ashiriladi.

Shu vazifalardan kelib chiqib, iqtisodiyot iqtidagi tuzilishidagi oʻzgarishlar respublikaning energetika va oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlovchi tarmoqlarni rivojlantirishga qaratiladi. Bunda birinchi navbatda eng muhim oʻzdek tarmoqlarni — neft va gaz sanoatini, energetikani, rangli metallurgiya sanoatini, mashinasozlik maq-

masini, qishloq xo'jalik va agrosan'at muhojirasining boshqa sohalarini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish tuzilishini tubdan o'zgartirish asosida umumiyqisodiy harqaratlikka erishishda iste'mol bilan janug'arish fondi o'rtasidagi eng maqbul mutanosiblikni ta'minlash asosiy orin bo'ldi. Iste'mol fondning eng maqbul darajasiga erishish — ichki bozorda talab bilan taklif o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli davlat eng muhim inaktrinqisodiy takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solib turuvchi omillarga ko'proq e'tibor berdi.

Neomskdiy ishlab chiqarish solasida tarkibiy qayta qurishlar faol investitsiya siyosatini o'tkazish orqali amalga oshirildi. Shu sababli respublika investitsiya bazasini rivojlantirishga katta e'tibor berilib, bunda o'z summayalarimiz, tashqi kreditlar, havoqira muvotariyalar va ularning barcha manbalaridan orindi foydalanish ko'zda tutildi. Tashqi investitsiyalarni jolib qilishda havoqira investitsiyalar tarzida, davlat qarzlari, xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlar, qarz beruvchi manoloklar moliyaviy-kredit resurslari shakllardagi amalga oshirishli murakki.

Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish janayonida muhalliy xonashy va labili inkonhiyalar asosida ishlaydigan, ilg'or zamanaviy texnologiyalarni joriy etgan holda, natijat ichki, balki tashqi bozorda ham raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga quratilishi zarur.

Iqtisodiyotni mutanosib rivojlantirishda 2016–2030-yillarga mo'ljallangan uzoq muddatli dastur ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etdi. unda iqtisodiyotimizning asosiy tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik yangilash, mamlakatimizning yangi manalarni ogallashi uchun ko'chli turki beradigan va jahon bozorida raqobatbardoshligini ta'minlaydigan zamanaviy innovatsiya texnologiyalarini joriy qilish bo'yicha maqsadli loyihalar ishlab chiqilib amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risidagi Farmonidan "Tarkibiy o'zgartirishlarni

chiqarilashirish, milliy iqtisodiyotning yiriklari tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish²² maqsadida amalga oshirilishi lozim bo'lgan vazifalar ko'rsatib berilgan²³. Jumladan,

- milliy iqtisodiyotning mustahkamligi va barqarorligini ta'minlash, uning tarkibida sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko'paytirish;

- ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, yanrik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infrastrukturani loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan birlashtirilgan investitsiya siyosatini olib borish;

- yuqori texnologiyali qayta ishlab tashlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chiqar qayta ishlab asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifati jihatidan yangi bosqichga o'tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish;

- iqtisodiyot rivojlanishi uchun samarali raqobatbardosh amaliyotni shakllantirish barcha mahsulot va xizmatlar bo'yida monopoliyani hisqilurish-bosqich ko'paytirish;

- prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiya turlarini o'rnatish, shu asosda ichki va tashqi bozorlarda milliy tovarlarning raqobatbardoshligini ta'minlash,

ishlab chiqarishni mahalliylashirishni rag'batlantirish siyosatini davom ettirish hamda, eng avvalo, iste'mol tovarlar va hushovchi buyumlar importining o'rtmini hisish, tarmoqlararo san'at kooperatsiyasini kengaytirish.

iqtisodiyotda energiya va resurslar sifati ko'paytirish, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish.

haliyat ko'rsatayotgan erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik san'at zonalarini samaradorligini oshirish, yangilarini tashkil etish;

²² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyulidagi "O'zbekiston Respublikasida yanada rivojlanishi uchun lozim bo'lgan strategiya yo'riq-siga"ni, PP-949-sonli Farmoni bilan, 5.2-band.

- xizmat ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o'rni va ulushini oshirish, ko'rsatilayotgan xizmatlar tarkibini, eng avvalo, ularning zamonaviy yuqori texnologik tarkibi irsoxga tubdan o'zgartirish;

- turizm industriyasini jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda uning roli va ulushini oshirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish va sifatini yaxshilash, turizm infratuzilmasini kengaytirish;

- eksport faoliyatini liberalizatsiya va soddalashtirish, eksport tarkibini va geografiyasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish;

- yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, iqtisodiyot, ijtimoiy soha, boshqaruv tizimiga ayborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish.

Yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari har tomonlama chequr va puxta o'ylangan izohli soliq va pul-kredit siyosatini amalga oshirish orqali ta'minlanadi. Ushbu siyosat, avvalambor, iqtisodiyotda soliq yukini kamaytirish, xo'jalik yuruvchi subyektlar faoliyatida ushbu eng bahashunovchi rolmi kuchaytirishga qaratiladi.

Xulosa

1. Iqtisodiy muvozanat deb bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda va ta'sirga amal qiladigan iqtisodiy jamiyolar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Hattai iqtisodiyotning muvozanati to'g'risida gap berganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi tenglik e'tiborga olinadi.

2. Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanat o'z ichiga xususiy va umumiy tavsifdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi. Xususiy muvozanat bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Umumiy muvozanat jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o'zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bazar sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning qiymat va nafilik jihatdan teng kelishida ko'rinadi.

3. Umumiy iqtisodiy muvozanat ijtimoiy maqsudlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mas keli-shi natijakardagi barcha iqtisodiy resurs-

larni samarali foydalanilgan xo'jalik mexanizmi muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishga ishora'molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi: baxsh muvozanati, ya'ni barcha asosiy bozorlar nozarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokimzodiylik talab va taklif muvozanati kabi qilar shart sharoitlarni taqqos etadi.

4. Iqtisodiy muvozanatlik doimo bir xil holatda qarmaydi, u o'zgaruvchan bo'lib, gah muvozanatda, gah nomuvozanat holatida bo'lishi mumkin. U o'zgarib tursada doimo muvozanatlikka intiladi.

5. Iqtisodiy muvozanatlik turli ko'rinishlarda namoyan bo'ladi. Masalan, umumiy, xususiy, uzoq muddatli, qisqa muddatli, makroiqtisodiy, mikroiqtisodiy va h.k. U ko'zga ko'rinadigan iqtisodiy hayotda balaris ko'rinishida namoyan bo'ladi.

6. Iqtisodiy mutanasiblik iqtisodiyotning turli tansalari va solalari o'rtasida miqdor va sifat jihatidan munosiblik, ya'ni mos keluvchi nisbatlar bo'lib, bunda tenglik bo'lishi shart emas. U 1:2, 1:2, 5:3, va h.k. nisbatlarda bo'lishi mumkin.

7. Iqtisodiy mutanasibliklarning barchasini umumlashtirib umum-iqtisodiy tavsifdagi mutanasibliklar: munoqasharo mutanasibliklar; munoqashidagi mutanasibliklar; ishlab chiqarish ichidagi mutanasibliklar; hududiy (territoriya) mutanasibliklar, davlatlarning mutanasibliklarga guruhlash mumkin.

Axosiy tayanish tashunchilalar

Iqtisodiy muvozanat — iqtisodiy jamiyotlar, voqea, hodisalarning bir-biri bilan bog'liqlikda va qarash-qarshi bo'lgan ikki yoki bir nocha tomonining teng kelish holati.

Xususiy muvozanat — bu ikkala o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot bo'linmalarining miqdoridan teng kelishi.

Iqtisodiy mutanasiblik — iqtisodiyotning turli tansqlari, tomonlari va solalari o'rtasidan miqdor va sifat jihatidan bir-biriga mos kelishi.

Tahrirlash uchun savol va topshiriqlar

1. Iqtisodiy muvozanat, xususiy va umumiy muvozanatlariga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.

2. Iqtisodiy muvozanatlik qanday ko'rinishlarda namoyon bo'ladi?
3. Milliy iqtisodiyotning muvozanat darajasini erishishda xususiy mulkiyliklarning roli qanday, ularning o'zaro ta'siri qanday bo'ladi?
4. Mulkchilikning qanday turlarini bilasiz? Ularga qisqacha ta'rif bering.
5. Mufanniqchilikni ta'riflang? Unga erishish yo'llari qanday?
6. Respublikada iqtisodiyot tarkibiy tuzilishi qaym qismlarni qaysi yo'llarda ommaga oshirish ko'zda tutilgan?

19-BOB. IQTISODIYOTNING SIKLLILIGI VA MAKROIQTISODIY BEQARORLIK

Iqtisodiy jarayonlar daimi bir xil bo'lib, bir tekisda rivojlanavermaydi. U o'zgarib to'liqinsimon tebranishdan bo'ladi. Bu tebranishlar siklik tavsifga ega bo'ladi. Ushbu bobda dastlab iqtisodiy sikllarga, ya'ni bozor iqtisodiyoti uchun xos bo'lgan ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasining davriy tebranishlariga umumiy tavsif beriladi. Iqtisodiy sikl fazalari va davriy tebranishlarning sabablari, shuningdek, moliyaviy, tarkibiy va agrar inqirozlarga hamda ularning xususiyatlarini yoritishga alohida o'rin ajratiladi.

Bu davrda hozirgi davrda to'y berayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mazmuni-mohiyati, kelib chiqish sabablari va ta'sir yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratiladi.

19.1. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning siklliligi

Har qanday mamlakat iqtisodiy o'sish, iqtisodiy resurslarning to'la bandligi va narxlarning barqaror damjinsisi erishishga harakat qiladi. Ammo uzoq muddatli iqtisodiy o'sish bir tekis va uzluksiz bo'lmaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari va'zida tebranib turadi. Iqtisodiy o'sish ketidan daimi tashvish keltiradi. Vaqti-vaqti bilan obyektiv qonunlarning o'zgarib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida ayrim vaqtlarda, ayrim bo'g'inlarda uzilishlar paydo bo'ladi va bu uzilish iqtisodiyot namoyandaliklarining keskin shaklida namoyon bo'lishi hisoblanadi. Bu holat iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiyotning sikll rivojlanishi deb ataladi.

Ko'plab iqtisodchilar aragcha ishlab chiqarish sabablarini ochib berishga harakat qilib, talabning ko'payishi va kamayishi, ishlab chiqarish hajmining o'sishi yoki qisqarishi kabi hodisalarning davriy tavsifiga e'tibor qaratiladi. Bu hodisalarning to'y berish katta kattigidagi ma'lum izchillik haru aniqlandi. Sikll rivojlanishning obyektivligi va realligi, uning iqtisodiy jarayonlar tavsifiga ta'siri

ruqbat nazariyalar ahamiyatligi to'g'risida bir qator raiqli iqtisodchilar, jumladan, A. Shpingof, M. Tugan-Baranovskiy, T. Veblen, L. Mitchell, J. M. Klark, J. Xiks, J. M. Keynes, Y. Shumpeter va boshqalarning ilmiy asarlarida bayon etilgan.

Ta'kidlash kerakki, turli darslik va o'quv qo'llanmalarda mazkur munomoni yoritishga hant tutilish darajada yondashilgan. Jarr. latian, akademiklar V. I. Vidyapin, A. I. Dobrinin, G. P. Juvaleva va L. S. Tarasovich umumiy tahriri ostida tayyorlangan darslikda mu munomoni ulohida uravzu orqat keng to'xtulib o'tilgan¹⁴. Unda iqtisodiy sikllar nazariyasi iqtisodiy o'sish nazariyasi bilan bir qatorda iqtisodiy dinamika nazariyalari tarkibiga kirishi, iqtisodiy sikl tbiatining o'zi esa munomali va kant urganilgan munomoslardan bir ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, ijtimoiy hayotda siklli rivejlanishni tan oluvchi, hantda inkur etuvchi ikki yur'nalishdagi tadqiqotchilar mavjudligi ko'rsatilgan. Siklning mohiyatini ochib berishda dastlab unga jismlar o'zari ta'sir jarayonining natijasi sifatida qaralib, tal'satij qoidalar nuqrai nazariyadan t'vohlashu harakat qilingan. Sikl fuzalarini ajratib ko'rsatishda markscha sanoat sikli nazariyasiga keng to'xtub o'tilgan. Shundan so'ng sikllarning nasosiy turlari, bugungi kunga qadar mavjud bo'lgan sikllar ta'g'risidagi nazariyalar bayon etilgan.

Ba'zi bir darsliklarda esa iqtisodiyotning siklli rivejlanish munomolariga nisbatan qisqa, umumiy urzda to'xtab o'tilgan¹⁵. Ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda iqtisodiy siklning mohiyat va uning fuzalari bayoniga to'xtulib o'tamiz.

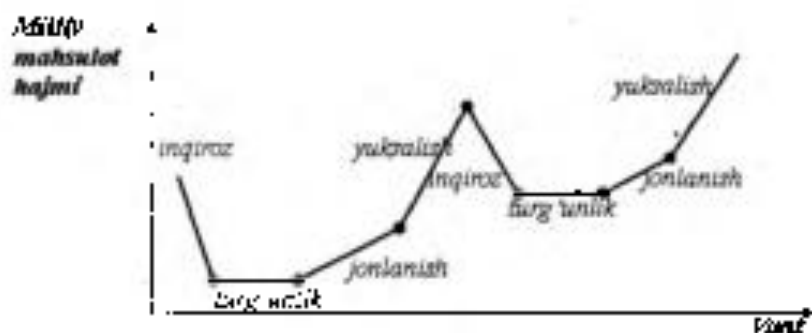
Iqtisodiy sikl deganda, adatda iqtisodiyot rivejlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fuzalarni hosil o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tilgan duvr

¹⁴ Экономические теории: Учебник / Изд., испр. и доп. Под общ. ред. проф. В. И. Яковлева. А. И. Добрынина, Г. П. Журавлевой, Л. С. Тарасевича. – М.: ШИФРА-М, 2005, с. 463–485.

¹⁵ Экономические теории: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: Под ред. В. И. Яковлева. – 10-е изд., перераб. и доп. – М.: Юзвект. изд. центр ВЛАДЦО, 2004, с. 537–541. Березин В. Ф. Экономические теории: Учебник / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ-Кидж., 2005, с. 361–369.

tasvirlanadi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bu sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz o'tqazimimon harakat sifatida davom etadi. Siklli harakat iqtisodiy o'zgarishning an'ani ko'rinishi, makroiqtisodiy muvoziyat usullaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik tarkibiy qismlarining amal qilishidagi murekshilikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va uddiyyi bosqichlarning iqtisodiy taraqqiyot jarayonidagi almashuvini aks ettiradi.

Iqtisodiy sikl muvossas fiziklar o'qali amalga oshadi. Har bir fizik iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz**, **turg'unlik**, **jonlanish**, **yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi (19.1-rasm). Ayni shu fazalarning har biri rivojlanish jarayonida mavjudagi fizika o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

19.1-rasm. Iqtisodiy sikl fazalari

Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u iqtisodiy ko'rsatkichlarning, jumladan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning keskin pasayishida ifodalanadi. Inqiroz fazasining asosiy belgilari va o'ziga xos xususiyatlarini mazkur bobning 3-bosqichida batafsil bayon etiladi.

Inqirozdan keyin **turg'unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansa-da, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo'ladi. Narxlarining pasayishi natijada, asuda foizlari pa-

sayadi, tovar zaxiralari barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turqumlik fazasi davomida iqtisodiy faollik joulaniishi uchun sharoitlar vujudga kelishu nihoyasiga yetadi.

Joulaniish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, savda faoliati o'ssa boshlaydi. Iqtisodiyotning umumiy darajasining o'tishi va foyda hajmining tozilik bilan o'sishi joulaniish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birinmuncha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib kelililigi, buning oqibatida iste'mol tovarlariga talabga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning o'sishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tashqi korxonalarga, hozirgi kengayitirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan qurish oqibatida nomutavassiliklarning to'planib borishidan jorut zanjiri reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiylik va muvofiqlik bo'yicha keskin farqlanadi. Shunga qarasay, ularning harmonisi bir xil fazalarga ega bo'ladi.

19.2. Iqtisodiy sikl nazariyalari. Sikllarning asosiy turlari

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqish asbablari va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning chiqqir va izchil o'rinishga tadqiq etilishi tashqi ko'rinishdagi iqtisodiy sikl nazariyasining vujudga kelishiga olib keldi.

Ko'pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy sikllarning obyektiv tavsifiini tan olib, bu hodisani yuqori ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tashqi qilibdi orqali t'rganishni tavsiya qiladi. Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb ataladi.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidano quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin.

- urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy harakatlari;
- olam, urum, uzoq va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi;

- yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi, yer sharti aholisi sonining o'zgarib turishi;

ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya. tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qimmatli o'zgarishlar,

Iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari ta'sirida vujudga kelishini asoslovchi nazariya **internal nazariya** deb ataladi.

Asosiy kapitalning jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirib, xizmat muddati tugashi va uning yangilanishi ko'pchilik iqtisodchilar to'rtinchi iqtisodiy siklni keltirib chiqaruvchi asosiy omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda mashina-uskunalarga talabning keskin oshishi keltirib chiqaradigan iqtisodiy o'sish boshlansa, tabiiyki, bu bosh mashina va uskunalar ishlab chiqarishga har 10-15-yildan keyin takrorlanadi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida bu muddat qisqarib boradi va inqirozlar tez takrorlanadi. Shuningdek, quyidagi boshqa ichki omillar ham ajratib ko'riladi:

- shaxsiy iste'molning o'zgarishi qisqarishi yoki kengayishi;
- investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishni yo'natiladigan mahlag'lar hajmi;

ishlab chiqarish talab va takliflar hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish to'g'ri bo'lmaydi. Iqtisodiy sikl va umumiy iqtisodiy tizimdagi muqoriy va situ o'zgarishlar tashqi va ichki omillar birligidagi ta'siri oqibatida kelib chiqishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiyotning sikli rivojlanishi sabablarini izohlashda bir qanchi nazariyalar ham ilgari qo'yiladi. Quyida ularlar asosiy fikrlari ko'rib chiqiladi.

Suf monetar nazariya. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha hozir iqtisodiyotida markaziy o'rinni pul va kredit egallaydi. Iqtisodiyotning aslki o'zgarishi eng avvalo pul massasi oqimini o'zgartirishga bog'liq.

Iqtisodiy faollikning o'sishi, iqtisodiyotning ravnag topishi, uning turg'unlik bilan almashinib turishiga yagona sabab pul oqimining o'zgarishidir. Tovarlar va talabning ortishi natijasida savdo, chakana turti o'sib, ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi.

Pul oqimi (iste'mol xarajatlari summasi) pul miqdorining o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Pul miqdorining kamayishi iqtisodiy faoliyat faolligini pasaytiradi.

Pul va kredit tizimi boqarar tavsifga ega ekanligi sububli pul oqimini barqarorlashtirish murakkab hisoblanadi. Hozirgi paytda kredit pullari to'lov va muamala vositasi sifatida asosiy rolni o'ynaydi. Aynan bank tizimi kredit pullarni yaratadi, shunga ko'ra, pul oqimining o'zgarishida banklarning hisob shakllari katta ahamiyat kasb etadi. Bu nazariyaning ayrim namoyandalari pulni harakatga keltiruvchi kuch sifatida qarab, muvozanatning buzilishiga asosiy oshib deh ko'rsatadilar.

Ikkinchi guruh esa pul tizimi mutanosiblikni buzmaydi, faqat mutanosiblikni buzilishiga olib keluvchi boshqa omillar uchun sharoit yaratadi, degan fikrni ilgari suradilar. Muvoziq davrida monetar va nomonetar yo'nalish vujudga keldi. Monetar nazariyaning o'tibori tomonlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1) yuksalish davri davrida kreditni kengaytirish tufayli kelib chiqqan ishlab chiqarish tizilmasi mutanosibliklari tahlil qilinadi;

2) mazkur mutanosibliklarning an'iq oqibati sifatida kelib chiqqan inqirozlar tahlil qilinadi.

Shunday qilib, bu nazariya tarafdorlari jang'arishning davriy ravishtda oshib ketishi va mutanosiblik buzilishining asosiy sabab sifatida pulni ko'rsatadilar. Nomonetar nazariya tarafdorlari esa texnologik o'zgarishlar, yangiliklar, ixtisrolarning shartiyatini alohida ta'kidlab, pul jang'arishining ko'payib ketishidagi rolini ko'rsatishadi. Monetar va nomonetar yo'nalish o'rnatiladigan turg'unlik katta ekan, biri ikkin-

chiymi ta'limadi. Ular ikkala nazariya ham ex-ante-iqtisodiy tino'-likning kuchayishiga islo'mol emasa, balki investitsiya sabab bo'lab, degan fikrni ilgari suradi.

Iqtisodiy sikllarni iste'mol tovarlariga talabning o'zgarishiga bog'lab, akseleratsiya prinsipiga e'tibor qaratiladi. Bu prinsip muhiyatiga ko'ra texnik sabablar tufayli iste'mol tovarlariga bo'lgan talabning o'zgarish o'zgarishi ishlab chiqarish uchun zarur tovarlarni talabning keskin o'zgarishiga olib keladi.

Yeterlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi. Bu nazariyaning mohiyati ko'proq jamg'arib, yomonli darajada iste'mol qilmaslik jamiyatni sikllari rivojlanishining asabi qilib ko'rsatiladi:

1) mablag'ni jamg'arish, boshqacha aytganda xazinaga aylantirish burg'unlikka olib kelishi mumkin, chunki bu mablag' investitsiyalash uchun foydalanilmaydi;

2) pulni jamg'arib iste'mol tovarlariga talabning qisqarishiga olib keladi, chunki q iste'molga sarflanmaydi,

3) natijada investitsiyaga nisbatan pul shaklida jamg'arish hammi o'sib huriib, iste'mol tovarlariga talab kamayib boradi, taklif esa ortadi, narx pasayadi, iste'mol tovarlari bazoridagi qiymatchiliklar inqirozga olib keladi.

Jamg'arish nazariyasi. Bu nazariyaga ko'ra, iqtisodiy sikl ishlab chiqarish vositalari, yoki kamayib qolgan investitsiya tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq.

Kundalik iste'mol tovarlari ishlab chiqarish bilan uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar va ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish sikllari o'rtasida katta farq bor.

Kundalik iste'mol mollari doimiy muvishda iste'mol qilinadi. Ularning iste'mol miqdori o'zgarish taqdirla ham qmcha katta o'zgarishlar sodir bo'lmaydi.

Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni doimiy muvishda xarid qilinmaydi. Balki ular iste'molchi daromad ko'paygan paytalarga sotib olinadi. Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarga talab barqaror emasa, ishlab chiqarish darajam elirish uchun kapital tovarlar ishlab chiqarish zarur.

Iste'mol o'sgan sari kapital tovarlarini talab ham ortadi. Bunda ishlab chiqarish nuqtibida qatnashuvchiliklar yuz beradi, ya'ni iste'mol tovarlari, uzoq muddat foydalaniladigan va kapital tovarlar o'rtasidagi nisbatlar buziladi.

Inqirozning sababi pul yashamayligi, hank rezervlarining kamligi emas, balki ana shu nisbatlarning buzilishidir. Lekin ko'pchilik iqtisodchilar yetarli darajada iste'mol qiluvchilik inqirozining sababi emas, balki uning oqibatidir, deb ta'kidlaydilar. Ya'ni iste'molchilar daromadlarini ko'proq jang'arishga ajratgulari uchun emas, balki to'lov qobiliyatining yetarli emasligi, ya'ni xarid qilish uchun pulning yo'qligidan kelib chiqadi.

Psixologik nazariya. Iqtisodiyotning sikli rivojlanishini tushuntirishda iqtisodiy nazariyalar bilan bir qatorda psixologik nazariyalar ham keng o'rin olib bormoqda.

Psixologik nazariya tarafdorlariga J. M. Keynes, U. Mitchell, F. Xayek va boshqalarni kiritish mumkin. Ularning fikricha, insonlar optimizm va pesimizm faoliyat faolligiga obyektiv iqtisodiy omillar: foiz me'yori, pul oqimi, foyda va boshqalar ta'sir ko'rsatib, buning natijasida ishlab chiqarishning qisqarishi yoki kengayishi natija beradi.

Kreditning kengayishi, talab va ishlab chiqarishning o'sishi oqimlarning keyfiyatini ko'taradi va aksincha. Bunda ishlab chiqari kishilar borgan sari fikridagi yuqori bo'lgan pul jang'arishga moyilligi ortib borishi va o'z uyushmada iqtisodiy rivojlanishga ta'sir yetishini ko'rsatishadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1980 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi¹⁰⁶. Quyidagi 19.1-jadvalda ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

¹⁰⁶ Экономика: история теория / Учебник / Изд., перераб. и доп. Под общ. ред. проф. Б. И. Найденова. А. И. Добрынина, Г. П. Журавлевой. Т. С. Тарасовича. — М.: ИИЭОБ-М, 2005. с. 469

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2-4 yil	Zaxiralari miqdori → YAMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7-12-yil	Havoladastan sikli → YAMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25-yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi qilib → daromad
Kondratiev sikli	40-50-yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Fornester sikli	200-yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000-yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi

Kitchin sikli zaxiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926-yil) o'zining e'tiborini to'rt zaxiralarning barakat bo'g'ridagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'lg'inlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa, u siklning davomiyligini jahondagi olin zaxiralarning tebranishlari bilan bog'lab, uni 3 yilni 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Binaq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday xoti bugungi kunda ko'pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli «biznes-sikl», «sment sikli», «o'rtaacha sikl» va «kattik sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratish ko'rinishini olganligi, aynan shu sikl Fransiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxlarining tebranishlarini asosiy tahlil qilish asosida «menor» siklning tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905-yillar) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825-yili Angliyada metallariga va boshqa yemakchi tarmoqlarda mashinaviy ishlab chiqarish fukarxon mavjudi

egalligini davomda kuzatiladi. 1836-yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi. 1847–1848-yillarda AQSH va qator Yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz tub mohiyatiga ko'ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda umumiy sikli 10–12-yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7–9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va Yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshidano kechirgan bo'lib, ularning yettisi ikkinchi jahon urushidan keyin ro'y bergan.

Kuznets sikli ko'phollardan «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20-yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida milliy daromad, iste'mol sur'atlari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar hamda bino va inshootlarga yulpi investitsiyalar ko'rsatkichlarida 20-yillik o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini ko'rsatib bergan. 1955-yildan amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish natiija sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qator qilinadi.

Kondratyev sikli quruq to'liqlarga sikh deb ham ataladi. Sikliklikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N. D. Kondratyev katta hissa qo'shgan. Uning tadqiqoti Angliya, Fransiya va AQSHning 100–150-yil davomidagi rivojlanishini qamrab olgan. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'p omilli tahlilni o'tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tabiiy savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I-sikl: 1787–1814-yillar ko'taruvchi to'liq; 1814–1851-yillar – pasaytiruvchi to'liq.

II-sikl: 1844–1851-yillar ko'taruvchi to'liq; 1870–1896-yillar – pasaytiruvchi to'liq.

III-sikl: 1896–1920-yillar ko'taruvchi to'liq.

Kondratyev siklining davomiyligi o'rtacha 40–60-yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda turkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishi hisoblanadi. Kondratyev birinchi katta siklining yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini – temir yo'l transportining rivojlanishi, uchinchisini –

elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, turantehisini avtomobil san'atining rivojlanishi bilan bog'lovdi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari boshlabchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotsessorlar rivojlanishi taqqos qilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo'lib, amalda iqtisodiyotning har qanday sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligi sababli uning hech bir sohasi inqilabiy o'zgarishni yoki turq'unlikning nohisliq oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e'tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alubatta sharoitlar o'zgarish darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta'sir ko'rsatadi. Odatda iqtisodiy inqirozlarani san'atning ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlari ko'proq zarar ko'rsatilar.

Uy-joy va sanoat binolari qurilishi, og'ir mashinasozlik hamda investitsion korxonalar, avtomobillar, turishiy xo'jalik buyumlari va shunga o'xshash tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq sanoat tarmoqlari va ularda har qanday ta'sir oqibatlari siklning inqiroz fazasida og'ir oqibatlarga uchraydi. Biroq, bu tarmoqlar siklning yuksalish fazasida o'zining rivojlanishi uchun yuqori darajada rag'bat oladi.

Iqtisodiyot qiyinchilikni boshidan kechira boshlaganda ishlab chiqaruvchilar ko'pincha, zararni o'zlashtirish vositalari sotib olishni va yangi zavodlar qurishni to'xtatadi yoki qandaydir muddatga kechiktirishni mumkin. Bunday kam'yulkura sharoitida investitsion tovarlar zaxiralarini ko'paytirish hech qanday iqtisodiy mazmuniga ega emas, aksincha korxonalar mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan arzon foydalanishlari mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy jihatdan qulay davrlarda, ya'ni siklning jamlanish va yuksalish fazalarida ishlab chiqarish vositalari odatda ular to'liq eskirganiga qadar almashitiriladi. Ammo tanazzul davri kelgani bilan, korxonalar o'zining eskirgan uskunalari to'xtatib, ularni ishga nashiradi. Shu sababli bu davrda ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalar keskin qisqaradi. Ortig'cha ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo'lgan ayrim korxonalar, hatto iste'mol qilingan asosiy kapitalining o'rnini qoplashga ham hamkor qilmaydi.

Qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari iqtisodiy siklning oxirlarini nishonga kumray darajada sezgali.

Aholi yoki keng iste'molchilar qatlamiga iqtisodiy sikl turlicha ta'sir ko'rsatadi. Tutarzud davri boshlanganda, doimiy daromad oluvchi iste'molchilar oila byudjetini qisqartirishlariga to'g'ri keladi, marshiy texnika va avtomashina kabi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni xarid qilishni to'xtatadi. Ular qanday sharoitda ham oila a'zolari yeh-achishi va kiyinishi zarurligi tufayli, oziq-ovqat mahsulotlari va kiyim-kechaklar, ya'ni qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlarini xarid qilishni to'xtatish mumkin emas. Faqat, bunday tovarlarni xarid qilish miqdori qandaydir darajada kamayishi mumkin.

Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi ko'pchilik sanoat tarmoqlari yuqori darajada monopol mavqega egaligi bilan farqlanadi va natijada bazurda nisbatan ko'p bo'lgan yirik firmalar o'z-hur davr davomida narxning pasayishiga qarshi turish, talabning kamayishi sahahli mahsulot chiqarish hajmini cheklash uchun yetarlicha monopol hukmronlikka ega bo'lishi mumkin. Shu sahahli talabning kamayishi birinchi navbatda ishlab chiqarish va bandlik darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Bunga teskari bo'lgan holatni qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarida kuzatish mumkin. Bu tarmoqlarning ko'pchiligi o'zlarining raqobatga layoqatsizligi va ishlab chiqarish markozlashuv darajasining pastligi bilan ifodalanyladi. Shu sahahli ular siklning salbiy oqibatlariga qarshi tura olinasligi mumkin va mahsulotlariga talabning pasayishi ishlab chiqarish darajasiga qaraganda narxlarida ko'proq aks etadi.

Demak, kapitalning to'planishi yuqori darajada bo'lgan tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmining ko'pincha pasayishi va narxning nisbatan sekin tashishi, to'planish darajasi past bo'lgan tarmoqlarda narxlarining sezilarli tashishi va mahsulot ishlab chiqarish hajmining nisbatan kam qisqarishi kuzatiladi.

19.3. Iqtisodiy inqirozlarning mazmuni, kelib chiqish sabablari va turlari

Biz oldingi baziilarda hozir iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotning g'oh o'sib, g'oh tushib sikkik tarzda rivojlanishini aytgan edik. Siklik rivojlanishning asosiy fazalaridan biri inqiroz hisoblanadi. Shunga ko'ra ushbu fazaning mazmuni va uning turlarini batafsil ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Inqiroz bir yoki bir qancha rivojlanishga yetkazib, yana maqarim ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining tushlanishiga asos soladi; inqiroz vujudotida asosiy kopetabning ortiqcha jurg'artilishi uning bannun funksional shakllarida namoyon bo'ladi.

Inqiroz fazasida ishlab chiqarish va bumdlik qisqiradi, munno unrxlar pasayish namoyitiga berilmaydi. Bu fazaning quy i nuqtasida ishlab chiqarish va bumdlik o'zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. Shunga ko'ra, iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar muassasi to'lovga qobil talabga mos kelmay (undun eshik ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning u'shsh davri uning tushkanligi bilan ultrashinadi. Iqtisodiyotning o'sishi inflyatsiya, ya'ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko'tarilishi sababli urqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladi; bunde iqtisodiy o'sish bumdlik va ishlab chiqarishning past darajasiga u'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan boga ishsizlik ham keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzay muddati namoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya uqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi — takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va munutaroshibliklaridir. Bu, avvalo, ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi munutaroshiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil usxalorida turli shakllarda namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turndigan munutaroshibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini kengaytiradi.

Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqirishi odatda tabiiy ofatlar (qurg'uchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarahiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Yirik muhimlati ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqli-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy taktor ishlab chiqarishga shiklik tavsifini kash etadi. Inqirozlar turli-tarmon tarzda ro'y beradi, ularning umumiy, o'xshash xususlarini tuzatib turib, g'uruhlarga ajratish mumkin.

Xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalar va tarmoqlarda yuz beradigan inqirozlarga bo'lishi mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo'jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya'ni ayrim sohalar yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro'y beradi. Ayrim sohalaridagi inqirozlar orasida hozirgi davrda muhiyaviy inqiroz muhim o'rin tutib, u o'z ichiga pul-kredit sohasidagi inqiroz, valyuta inqirozi, birja inqirozi va boshqalarni oladi. Hozirgi vaqtli AQSH va Yevropaning aksariyat mamlakatlarida ro'y berayotgan inqiroz ham dardob moliya sohasida boshlanib, keyinchalik ishlab chiqarish sohasiga ham tutashib ketmoqda.

Pul-kredit sohasidagi inqiroz. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolda tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti qisqaradi. Aksiya va obligatsiyalarning kore, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi bunda bankrotlikka uchraydilar.

Valyuta inqirozi. Bunda milliy valyutaning obro'si tushib ketadi. Bankda valyuta zaxirasi tugab, milliy valyuta kursi tushib ketadi.

Birja inqirozi. Bu tanglik birjoda g'urmatli qog'ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emiksiya qilishning qisqarishi fond birjalari faoliyatidagi cho'g'ur tashkilotlarda ifodalanadi.

Ekologik inqiroz. Arof-muhitni, chg avvali inson sog'lig'ini yo'qotish, uning qisqarishiga olib keladigan darjada vaziyatning yuqultga kelishida ifodalalanadi. U samarining shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'yamaydi.

Tarmoqlar inqirozi. Bu milliy xo'jalikning bironbir tarmog'ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi ushbu yuz beradi (xamolat inqirozi, agrar inqiroz va boshqalar).

Tarkibiy inqirozlar. Iqtisodiyotdagi inqirozlarni bir koʻrinishli yoki uning bir turi tarkibiy inqirozlardir. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohaslari va tarmoqlari rivojlanishida ular oʻrtasidagi chuqur munosabatliliklar kelatib chiqaradi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy teshratishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebratishlari hara mavjud boʻladi. Masalan, bozirlarlar arafasidagi xarid qilish, isteʼmol tovarlarining faollik surʼatidagi asosiy, chakana savdoda sezilarli har yillik tebratishlarga olib keladi. Qishloq xoʻjaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebratishlarga duchor boʻladi.

Agrar inqiroz. Qishloq xoʻjaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon boʻladi: 1) qishloq xoʻjalik mahsulotlarining tabiiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zaxiralarning toʻplanishi; 2) harxalarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi; 3) oʻz xarajalarini qoplay olmasdan, fermerlarning omonaviy ravishda xotirayayron boʻlishi, ular qarzlarining oʻtishi; 4) qishloq aholisi oʻrtasida ishsizlarning koʻpayishi.

Qishloq xoʻjaligida faktor ishlab chiqarish oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlganligi sababli, agrar inqirozlar ham oʻziga xos xususiyat kasb etadi. Agrar inqirozlar saoset sikllatiga qaraganda odatda ancha uzoq vaqt choʻzilish buradi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, bir xil shakllarda 90-yillar oʻrtasigacha davom etgan edi. Birinchi jahon urushlar keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda. 1920-yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketib, ya ikkinchi jahon urushining boshlanishiga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948-yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi. Agrar inqirozlarning choʻzilish kyyetishlarining asosiy sabablari quyidagilari: a) yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xoʻjalik ishlab chiqarishining rivojlanishida saronga nisbatan orqada qolishni inqozo etadi; b) yer rentasining mavjud boʻlishi va uning ulukisiz surʼatda oʻsish barishi, yer rentasining, asvato ubsoiyat rentaning koʻpayishi qishloq xoʻjalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yulxatadi, buning natijasida un sotish qiyinlashadi; v) kenglab mayda dehqon xoʻjaliklarining mavjud boʻlishi. Maydu

ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topishi maqsadida yuradi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartirib olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va qara haqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgari miqyoslarda olib boruvradilar. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlarini nisbiy ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

Agrar inqirozlar siklli tavsifga ega bo'lmaydi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish absolyut tavsifga emas, balki nisbiy tavsifga ega. Chunki inqiroz ro'y bergan mamlakatlarqa million-million kishilar doimiy sur'atda o'rtlikda yashaydi.

Nomuntazam inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qutq'uvchilik tufayli iqtisodiyot tang alovlagan tushib qolishi mumkin.

Takror ishlab chiqarish shaharlarning buzilishi tavsifiga ko'ra inqirozlar kichik ortiqcha ishlab chiqarish va taqbil ishlab chiqarish inqirozlariga bo'linadi. Tovarlarini ortiqcha ishlab chiqarish inqirozli turlı tovarlarni talibdan ortiqcha ishlab chiqarish, lekin ularni to'la satamamaslikda namoyon bo'ladi. **Taqbil ishlab chiqarish holatida** ya'ni mamlakatning talabga nisbatan kam bo'lgani holatida ham mavjud bo'lgan hali yetilishmavchilik natijasida tang alov kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tashkilkat tushishiga qisqart ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqbil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

19.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozning miqyosi, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari

2008-yilda o'zining ko'lamı jihatidan keng va salbiy ta'sir oqibatlari jihatidan aacha jiddiy bo'lgan navbardagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz: bo'shlikdli. Hozirgi Prezidentimiz «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choraları» nomli asarida nazariy inqirozning mazmun-nahiyati haqida kelib chiqish sabablari quyidagicha bayon etdilar: «Bu inqiroz Amerika Qo'shma Shtatlarida ipxekali knatitlash tizimida ro'y bergan tanglik holatidan boshlandi. So'ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning likvidlik, ya'ni to'lov qobili-

yati zaitlashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indekslari va aksiyalarining bozor qiymati halokatchi darajada tushib ketishiga olib keldi. Bularning har biri, o'z navbatida, ko'plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish sur'atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog'liq ishsizlik va boshqa xalqiy muammolarni keltirib chiqardi¹⁷. Bundan ko'rinadiki, dastlab AQSH ipoteka bozorlarida namoyon bo'lgan markaz inqiroz yetarlicha ko'lov layoqatiga ega bo'lmagan, qarzlar qaytarish qobiliyati shubhali bo'lgan qarzдорlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro'y berdi.

Modomiki, ipoteka krediti o'zining mohiyati bo'yicha kanchasiz shulk g'arovi hisobiqa beriladigan kreditlar birlashtirib, AQSH bozorlari bunday fikrida ko'chmaga mulklarga yetarlicha «to'yindi» va ularning narxlari keskin tusha boshladi. Ularning ustiga investitsion banklarning AQSH ipoteka bozorlaridagi yangi moliyaviy muammasini hisoblagan aktivlarni sekuritizatsiyalash bo'yicha operatsiyalarining avj olishi ipoteka bozorlaridagi tashvishlilik holatlari chetlanilganini ko'rsatdi.

Aksariyat moliyachi-iqtisodchilar vojudga kelgan moliyaviy inqirozning haqiqiy sabablaridan biri sifatida rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosatining «muvassil» ekanligini, ya'ni «o'z-o'zini boshqaruvchi bozor» g'oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va aynan moliyaviy bozorlarga aralashuvini cheklanganligi bilan ham izahlaydilar. Shu o'rinda, jahon moliyaviy inqirozining yuzaga kelishida asosiy sabab – moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi muvobishtilarning keskin buzilishi hisoblanishini ta'kidlash lozim. Pul muammasi qonunlar bilan amal qilish, iqtisodiyot sog'lum va harqaror muvobishtil qilish uchun muvobishtil pul massasi bilan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmi o'rtasida muayyan nisbatga amal qilinishi lozim. Biroq, milliy iqtisodiyotlarning boyuklashuvi va globallashuv jarayonlari pul muvobishtil amal qilishiga ham o'z ta'sirini o'tkazib, dastlab uyrim mamlakatlar, masalan AQSHda, keyinchalik ko'plab mamlakatlarda markaz qonunga roya qilishning zarurligi

¹⁷ Karimov L.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uning harorat etishining yo'llari va chorlari. T.: O'zbekiston, 2009, 4-h.

viga, keyin esa uni umumiy o'tiborga o'tkazilgan qador olib ketdi. Shundan, o'tgan asrning 70-yillariga qadar arqal qilib kelgan jahon valyuta tizimlari pullarning oltin yoki tovar mazmunini ta'minlash orqali iqtisodiy munosabatlarning barqarorligiga zamon yaratdi. Biroq, jahon amaliyotida 1976-yildan boshqariladigan, sa'zib yuruvchi valyuta tizimiga o'tilgach, pulning oltin mazmunini yo'qotib, asosan, AQSH dollari jahonning yetakchi valyutasiga aylandi, uning muomilasiga chiqarilishini nazorat qilib bo'lmay qoldi. Keyingi yillarda globallashuv jarayonining jadallashuvi ta'sirida xalqaro iqtisodiy aloqalarda qat'iy valyutaga bo'lgan talabning yanada kuchayishi AQSH tomonidan hech qanday tovar bilan ta'minlanmagan pullarning muomalaga chiqarilish jarayonini yanada tezlatib yubordi. Ma'lumotlarga ko'ra, muomaladagi pul massasi (naqd, kredit pullar va buni to'lov vositalari)ning tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmiga deyarli 10 baravar, agar pulning aylanish tezligini ham hisobga olinsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoridan, ya'ni pulga bo'lgan talablar bir necha o'n baravar ko'payib ketganligini anglatadi.

Shu bilan bir qatorda, asosan yetakchi rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan quyidagi salbiy holatlar ham moliyaviy inqirozning vujudga kelishiga asosiy sabablardan hisoblanadi:

monatsional pul-kredit siyosatini, hamda qayta moliyalash strategiyasini surunkoli ravishda past darajada ushlab turilishi qirg'iz yashashining odatga va kundalik holatga aylanishi,

– moliyaviy institutlarning rivojlanishlari bilan ustav mahlag'lar o'tasidagi munosabatlarning keskin buzilishi;

– qirg'izdagi qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta voposalar berilishi;

– moliyaviy rag'batlantirish uslubi sifat ko'rsatkichlariga erish, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslanganligi;

– yuqori riskli va narokkab hisobaviy qimmatli qog'ozlarni vujudga kelishi va hukumi.

Keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlarda surunkab haydijet, taqchilligi va salbiy tashqi savdo saldosining kuzatilayotganligi jahon moliyaviy inqirozining vujudga kelishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi (19.2-jadval).

**Dunyoning ayrim mamlakatlari tashqi savdo saldosidagi
o'zgarishlar, mlrd. AQSH doll.¹²⁹**

Mamlakatlar	1996	2007	2010	2012	2013	2014	2015
AQSH	-120,2	-254,7	-633,0	195,8	471,0	786,0	484,1
Yaponiya	65,4	81,0	128,4	168,0	118,0	131,0	137,5
Xitoy	7,2	562,0	199,0	259,8	259,7	382,4	293,2

Jahon iqtisodiyotida kuzatilgan bunday normatizatsionlik butunlari, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlar savdo balansida ijobiy savdo o'sayotgan sharoitda ayrim rivojlangan mamlakatlar tashqi savdo balansidagi yirik miqdordagi taqchillikning vujudga kelishi dunyo mamlakatlari valyuta zaxiralariining o'zgarishiga olib keldi. Xususan, keyingi yillarda Xitoy, Yaponiya, Yaqin Sharq mamlakatlari valyuta zaxiralari keskin o'sdi. Ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi paytlarda xalqaro valyuta zaxiralariining 3,4 trln. dollari, ya'ni jami zaxiralarning qariyb 59% Osiyoning 10 ta yirik mamlakati hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Aksariyat xalqaro ekspertlarning e'tirofi etishlaricha 2008-yilda AQSH iqtisodiyotida bozorlarida oshibqaygan inqirozning uyj-kuishi va uni jahon moliyaviy inqirozining kelib chiqishiga faol ta'sirini AQSHning jahon yalpi ichki mahsulotining asosiy iste'mol qiluvchisi hisoblanganligini keltirib o'tiladi. Ma'lumotlarga qaraganda, AQSHning jahon yalpi ichki mahsulotini ixtirab chiqarishdagi hissasi 20 foizni tashkil qilganda, uning iste'molidagi hissasi qariyb 40 foizni tashkil qiladi.

Rivojlangan mamlakatlar, ayniqsa, AQSH davlat tashqi qarz miqdorining o'sib borganligi va uni YalMga nisbatan solnogi o'sganligi ham iqtisodiy inqiroz kuchayishining umibarlidan biri bo'ldi (19.3-jadval).

¹²⁹ <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

**Jahondagi ayrim davlatlar tashqi qarzining Yalpi Ma
nshulardan dinamikasi, faizda¹²**

Davlatlar	2005	2006	2007	2008	2011	2013	2015
O'zbekiston	29	22	17	13	18	11	11
Rossiya	34	31	36	37	22	25	25
Qozog'iston	76	91	92	102	85	68	58
AQSH	80	85	89	90	100	110	98
Ukraina	45	51	60	64	77	96,5	96,5
Qirg'iziston	81	110	83	81	58	81	54,1

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, keyingi yillar mobaynida xususan, AQSH va ayrim Mustaqil davlatlar hamdohligi davlatlari (Qirg'izistondan tashqari) tashqi qarzlarining yalpi ichki mahsulotlariga nisbatan salmog'i ortib borgan. Xususan, 2015-yilda AQSH tashqi qarzlarining yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog'i qariyb 110% ni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich Rossiya-da 25%ni, Qozog'istonda 58%ni, Ukrainada 98%ni tashkil etgan. Qirg'izistonda esa keyingi yillar mobaynida pasayish tendensiyasi kuzatilib, 2015-yilda 54,1% ni tashkil qilgan. Bu borida O'zbekiston Respublikasida teskari tendensiya kuzatilgan. Ya'ni, amalda ashtirilgan tushilma iqtisodiy siyosat natijasida tashqi qarzlarining yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i 2005-yildagi 29% dan 2015 yilda 11% ga qadar qisqargan.

Hozirgi ko'plab mutaxassis va ekspertlar tomonidan jahon moliyaviy inqirozining global tus olishi va iqtisodiy inqiroz jamiyatlarining kuchayishi iqtisodiy pasayishni, investitsiyaviy faollik ko'lamini cheklab borishni, talab va xalqaro savdo hajrlarining kamayishi hamda jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talafotlar so'fir bo'lishi mumkinligi e'tibol etilmoqda. Xususan, jahon yalpi ichki mahsulotining pasayishi, bevosita xorijiy investitsiyalar ko'lamining yanada pasayishining kuzatilib hamda

¹² <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

kalqaro savdo hagnni qariyb 15foizga pasayishi ehtimol qilinmoqda. Bu holat esa ishsizlik darajasining o'rtishi bilan bog'liq jiddiy ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin (19.4-jadval).

19.4-jadval

Rivojlanuvchi mamlakatlarda ishsizlik darajasi¹¹⁶

Davlatlar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
AQSH	4,6	5,8	10,0	10,1	8,5	7,7	7,4	6,2	5,3
Yaponiya	3,8	4,1	5,4	6,2	4,5	4,2	4,0	3,7	3,5
Buyuk Britaniya	5,3	5,5	7,6	9,3	8,4	6,9	7,5	6,3	5,6
Germaniya	8,3	7,4	8,0	10,6	7,1	4,7	5,3	5,0	4,7

AQSH bederal zaxira tizimi tomonidan olib borilgan notatsional pul-kredit siyosati barcha qayta modifiatsiya qilish stavkasining atkinson navbati past darajada ushlab turilishi natijasida banklar tomonidan kredit berish ko'lamini keskin o'sadi. Federal zaxira tizimining ekspansiyasi pul-kredit siyosati tijorat banklariga taqdim etiladigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini 1,25 foizgacha pasaytirilishini namoyon bo'lgan edi.

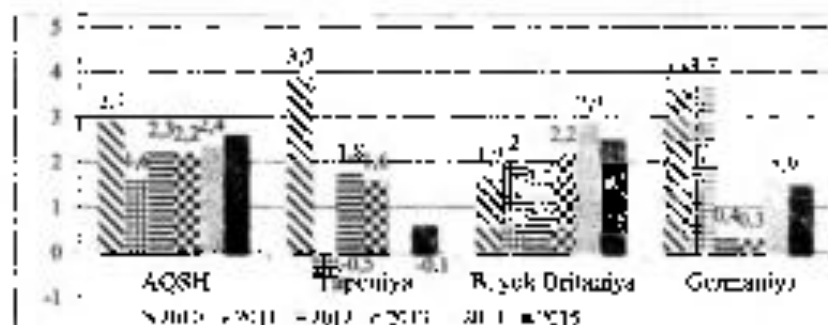
Federal zaxira tizimining ipozeka bozorlariga e'tiborsizligi, ipoteka kreditlari berish talablarining haddan ziyod o'ziqlashtirilishi natijasida bozorlar ko'chmas mulklarga talar o'rti va qiyoy bozorlar narxlarining qisqa muddat ichida keskin o'sishi kuzatildi.

Tijorat banklari faoliyatini turibga solish tizimining samaradorligi natijasida banklar tomonidan kreditlash tizimi talablari o'ta yengilashib, bu holat kreditlardan foydalanishda ko'lgan lajvaxshik darajasining hisobga olinmasligiga imkon yaratadi.

Jahondagi yarakli rasmakalar iqtisodiy o'sish sur'atlarining hoqarotligiga, bir tomondan, inqirozga qarshi kurashish chorlari bo'yicha davlatlar rahbarlari o'rtasidagi o'zaro yakdillikning yo'qligi, iqtisodiy siyosatda uyg'unlikka erishmaslik zamon yaratadi. barcha tomondan, yirik iqtisodiyotga ega bo'lgan mamlakatlarning ichki siyosiy beqarorligi ham bunga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada

¹¹⁶ <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>.

rivojlangan mamlakatlar YIMning o'lish sur'atlari keyingi yillarda ahamiyatli darajada pasayib ketdi (19.2-rasm).

19.2-rasm. Rivojlangan mamlakatlarda YIMning o'lish sur'atlari¹¹

Shuningdek, 2008 yil noyabr oyida Vashingtonda jahon yalpi mahsulotining 85 foizini ishlab chiqaradigan 20 ta yirik davlat ishtirokida bo'lib o'tgan sammit global moliyaviy inqirozning ko'tarni to'xtatib beraётganini tasdiqlagan. Ushbu sammitda bo'lib o'tgan muhokamalar ilgari jahon moliyaviy inqirozining oldini olish haqida o'tmas, balki undan qanday qilib chiqish yo'llari izlatayotganligidan iborat harishin ta'kidlab o'tildi.

Jahon moliyaviy inqirozi aksariyat rivojlangan mamlakatlar moliya tizimlari tufayli istoh qilib zarurligini keltirib chiqardi. Shunga ko'ra, AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari o'zlarining bank tizimlarini inqirozdan qutqarish uchun yirik tijorat banklarining aksiyalarini sotib olib, ularni byudjet mablag'lari hisobiga likvidli aktivlar bilan ta'minlay boshladi.

AQSH hukumati bqtisodiyotga yirik mashtabdagi davlat axloqiy siyosatini yuritib boshladi. AQSHning solliq moliya vazirining takliflari bilan Kongress «Pelson rejasini» deb nomlanuvchi rejani qabul qildi. Ma'lum reja bo'yicha uning hajmi 700 mlrd. dollarni tashkil qiladi.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlari inqirozdan chiqish bo'yicha tijarat banklari kreditlari uchun davlat kafolatlari tizimidan foydalanishga

¹¹ <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>.

kelishib olishdi. Bu holatda kafolatlar banklarga kreditlar bo'yicha 5 yil muddingiz taqdim etilishi va hukumat banklarning ixtiyozli aksiyalarini sotib olish orqali ularni qo'llab-quvvatlash iqtisodiyatlariga ega bo'ldi. Masalan, AQSH da Federal zavira tizimi qimmatli qog'ozlarni sotib olish, xususiy sektorni to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirish amaliyotiqa o'tirish orqali likvidilikni taminlashning yangi usuliga o'tdi.

Buyuk Britaniya hukumati banklar va moliyaviy muassasalar aksiyalariga 37 mlrd. funt sterling mablag'larini investitsiya qilishini e'lon qildi. Germaniya hukumati esa, bank tizimini qo'llab-quvvatlash uchun kapital va kreditlar bo'yicha kafolatlar shaklida 500 mlrd. evro qaratishini e'lon qildi. Avstraliya hukumati esa birncha ommabanklar pul jam'armalarini 3 yilga kafolatlashini e'lon qildi va ipoteka qimmatli qog'ozlarini sotib olish uchun 2,6 mlrd. dollar mablag' ajradi (19.5-jadval). Yevropaning yirik banklari milliylashtirildi, ya'ni davlat tomonidan sotib olishi.

19.5-jadval

Jahon mamlakatlarining inqirozga qarshi kurashga sarflangan moliyaviy xarajatlari¹⁴²

Mamlakat	Moliyaviy xarajalar, mlrd. dollar	Mamlakat YalMga nisbatan % hisobida, 2008-yil
Rossiya	222	13,9
Buyuk Britaniya	1120	37,0
AQSH	3539	25,0
Germaniya	893	23,0
Yaponiya	576	12,0
Xitoy	570	13,0
Dunyo bo'yicha	9400	15,0

Inqirozdan qutqarish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlardan ko'rinib turibdiki, rivojlangan mamlakatlar tartibga solinmaydigan er-

¹⁴² <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>.

kin bozor haqidagi ideologik dogranni o'ziga tashlab, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullaridan keng foydalana boshladilar.

Tijorat banklarini «milliyatlashtirish»ni nazarda tutuvchi davlat byudjetidan ajratilgan mazkur investitsiya resurslari ta'sirini bir davtga o'zining ijobiy natijasini berishi mumkin.

Hozirgi vaqtda dunyo mamlakatlari tomonidan inqirozga qarshi kurash bo'yicha yirik miqdorda moliyaviy resurslar ajratilmoqda. Ularning hajmi va yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog'i inqirozning ta'sir ko'larini va har qaysi mamlakatlarning inqirozga qarshi kurash bo'yicha ishlab chiqqan rejalari hajmiga asoslanadi.

Yuqoridagi jildval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, dunyo bo'yicha jami sarflangan mahlag'larning hajmi 9400 mlrd. dollarni tashkil qilgan. AQSH hukumati sarflagan mahlag'larning hajmi 3539 mlrd. dollarni tashkil qilgan bo'lib, bu mamlakat yalpi ichki mahsulotining 25 foizini tashkil etadi. Bu ko'rsatkich Buyuk Britaniyada 1020 mlrd. dollarni (mamlakat yalpi ichki mahsulotining 37%), Germaniyada 893 mlrd. dollarni (23%) tashkil qilgan. Bundan ko'rinadiki, hozirgi sharoitda inqirozdan AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya davlatlari nisbatan ko'prog' aziyat chekmoqda.

19.5. Jahon moliyaviy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyoti-ga ta'siri haqida uning oqibatlarini oldini olish va yumshatishga mos bo'lgan omillar

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyoti-ga ta'siri haqida birinchi Prezidentimiz o'z asarlarida quyidagicha ta'kidlaydilar: «...to'g'ra cho'qurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni cheklab o'tadi, do'g'an xulosasi chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushuncha o'tirib o'tish, aytilib mumkin, kechirib bo'linas xato bo'lar edi. Barchamiz bir haqiqatni anglab yetishimiz lozim. O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Buning tasdiq'ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topqan yetakchi davlatlar kumagida iqi-

vakolatlarni rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha tashkirlarning amalga oshirilayotganligida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksporti o'sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Shu bois global moliyaviy inqiroz va birinchi navbatda uning oqibatlarini iqtisodiyotimizning rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta'sir etayotganidan ko'z yuritib bo'lmaydi⁴².

Demak, o'z o'rnida ta'kidlash lozimki, moliyaviy inqirozning respublikamiz iqtisodiyotiga ta'siri hushqar rivojlangan va ayrim qo'shni davlatlaridagisi qanqirada muayyan farq qiladi. Agar boshqa mamlakatlarda bu jarayonlar bevosita moliya tizimining izdan chiqishi va ishlab chiqarish hajmlarining keskin qisqarib ketishi, ko'plab yirik korxonalarning yopilishi orqali namoyon bo'lsa, O'zbekistondagi inqirozning iqtisodiyotga ta'siri jabor xomashyo bozorlarida eksport mahsulotlariga talabning pasayishi tufayli narxlarning keskin pasayishi hamda huning oqibatida eksport daromadlarining sezilarli kamayishi, asosiy savdo hamkorlar xarid qobiliyatining pasayishi natijasida tashqi savdo aylanmasining qisqarishi orqali namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, bugungi kunda ko'plab yetakchi olim va mutaxassislarimiz tomonidan iqtisodiyotimizda moliyaviy inqirozning salbiy oqibatlari ta'sirini pasaytiradigan omillar mavjudligi ta'kidlanmoqda. Ikkinchi mutaxassislarining fikricha, hozirgi inqiroz ehtimol kutilayotgan salbiy ta'sirlardan tashqari biz uchun ijobiy ta'sirlarga ham ega bo'lishi, yangi imkoniyatlarni vujudga keltirishi mumkin. AQSH va Yevropadagi investorlar aksiyalardan bosh tortib, o'z aktivlarini bo'shatmoqchilar. Mohiyatiga ko'ra, qaytadan qandaydir ishga jalb etilishi zarur bo'lgan resurslarni bo'shatish jarayoni barmuqda. Demak, yangi bozorlarni, yangi imkoniyatlarni izlash boshlanadi. Investorlar kapiya kiritishning muqobil yo'llarini qidiradilar. O'zlar hozirgi turg'unlikka yuz tutgan chog'ida rivojlanayotgan mamlakatlarda bozorlarni o'zlashtirish ijobiy dinamikasini ko'rsatadi. Shunday muhojirlardan kelib chiqqan holda, ko'plab investorlar O'zbekiston

⁴² Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston Sharhida, muharrirlik qilish va yo'llar va choralar. – T.: O'zbekiston 2009, 11-b.

hoziriga o'lib qaratishlari darimolden xoh o'rayo". Shunday-
dek, jahon moliyaviy inqirazining O'zbekistonga ta'sirining jiddiy
baholanganligini quyidagi omillar bilan izoblash mumkin:

ma'muriy-byurokratik tizimlar hozirgi qasbiyotga o'tishning
boshqilma-boshqil amalga oshirish yo'lining tanlanganligi;

davlat hush islonatchi sifatida resurslarni o'z zimmasiga olib o-
zaraligining aniq belgilab olinganligi;

O'zbekistonda moliyaviy iqtisodiy, byudjet, bank kredit tizimi,
shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalar va tarmoqlarining
burqarot birlashtirilgan ishlash tashkilotlash tashkilotlash yetarli dar-
jada mustahkam xarakter yaratilganligi va zarur resurslar bazasining
mavjudligi;

– oqilona tashqi qarz siyosati olib borilganligi;

sholatning ish haqi va daromadlarni o'zlashtirish va o'zlashtirish oshirish
hush harida iste'mol hozorida narxlar indeksining asossiz tarzda
o'sishining oldini olishga doir choralar tashkilotlarning o'zlashtirish bilan
amalga oshirilganligi;

davlatning moliyaviy tashkilot va bank tashkilotlarning muhojirlik
harqarot va ishlovchilik xarakter, davlatning himoya mexanizmlari qanchalik
kuchliligi bilan o'zlashtirish.

Davlat qarz darajasining pastligi, ya'ni yalpi, iqtisodiyotga
nisbatan 11 foizdan oshirish, moliyaviy resurslar o'zlashtirishda
harqarot va makro-iqtisodiy harqarotlik mustahkamda tayorgari-
dan foydalaniladi.

Respublikamizda dunyo qasq muddatli epolotiyativ kreditlar o'z-
voz ko'chib, chet el investitsiyalarini o'zlashtirish, ya'ni, moliyaviy his-
salarini o'zlashtirish jalb etildi. Natijada milliy iqtisodiyotimizning
xalqaro kreditlar bazasidagi kon'yunkturaga kashkari muhojirlik va
moliyaviy inqirazining salbiy oqibatlarining oldi olindi.

Darhaqiqat, hozirgi kunda tashqi dunyo bilan ikki tomonlarga
o'zlashtirish amalga oshirilgan rivojlanib bormoqda. Iqtisodiyotni
modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash harqarotlik
dasturlarini amalga oshirishimizda xorijiy mamlakatlarning ilg'or

¹²² Xatiralar J. Qaynatilgan moliyaviy resurslar bazasini o'zlashtirish http://www.zerovoy.net/page/article/_uzbekistonda2156.

Texnologiyalarga asoslangan investitsiyalariga ehtiyoj mavjud. Qar-laversa, jahon bozoridagi talabning qusayib borishi mahalliy ish-lah amalqaychi korxonalariimizning eksport ko'lamiga juddiy ta'sir ko'rsatadi.

Shunga asoslangan holda, hukumatimiz tomonidan ishlah unqit-gan inqirozga qarshi choralar dasturida ichki talabni tug'batlantirishga yo'natilgan bir qator maaliyaviy imtiyozlar va harqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlovchi choralar-ta'dirlar majmuasi o'rnatilgan.

Xulosalar

1. Iqtisodiy sikl deganida, odatda iqtisodiy rivojlanishining bir hu-latidan boshlanib, birin-ketin bir necha firzibtni husih o'tib, o'zining asliahki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqti-sodiyotning rivojlanishidagi burskati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz talqinlanib harakat sifatida davom etadi.

2. Iqtisodiy sig'imatlas firzalar orqali amalga oshadi. Har bir firza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiy-ya'larga ega bo'ladi. Odirda iqtisodiy siklning inqiroz, tug'omik, jonlanish, yuksalish fazalari ajralib ko'rsatiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jnyonida unvbirdagi firzaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

3. Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushun-tiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb atash qabul qilingan.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimda tashqirida yotuvchi va iqtis-odiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omil-lar kirtiladi, ya'ni urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy farzalar; oltin, uran, neft va hushqa qimmatli resurslar yirik korlari-ning ochilishi; yangi haddudlarning ochilishi va bu bilim boqliq ni-vishda aholi migratsiyasi, yet shari aholisi sonining o'zgarib turishi; ijtimoiy ishlah chiqarish taksibini tubdan o'zgartirishga qaratilgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

4. Internil nazariya iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari tug'diradi deb hisoblaydi va quyidagi omillarni ajralib ko'rsatadi: asosiy kapitalning jismoniy xizmat muhtilati; shax-siy iste'molning o'zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi); investitsiya-

lar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga va natijalidagi mahsulotlar hajmini oshirib chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

5. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishi sabablarini izohlashda shu yungdek sof monetar nazariya, natimometar nazariya, yevarlicha iste'mol qiymatlik nazariyasi, jamg'arish nazariyasi, psixologik nazariya kabi-ler ham ilgari suriladi.

6. Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi. Ularning ko'pchilik iqtisodiy-
lar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari sifatida Kitchin, Juglar, Kuznets, Kondratyev sikllarini keltirish mumkin.

7. Iqtisodiy inqiroz deb asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning keskin tushib ketishiga aytiladi.

8. 2008-yilda dastlab AQSH borsada hozorlarda oshirilgan ja-
bon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi yevarlicha to'lov loyqaligi: ega bo'lmagan, qarzlarini qaytarish qobiliyati shubhali bo'lgan qarzdo-
larga borsada kreditlari berish amaliyotining jiddallashuvi natijasida namoyon bo'ldi. Ashida jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining asosiy
sabablari bo'lib rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haldan zi-
yud ortiqcha erkinlashtirish siyosati, ya'ni ko'z-oringa boshqaruvchi
bozoro g'oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga
va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvining cheklanganligi;
moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mu-
tanasiblikning keskin buzilishi; noratsional pul-kredit siyosatining,
hazirda qayn moliyalash strategiya surunkul; mavjudda post darajada
ushlab turilishi; natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik ho-
langan aylanishi; moliyaviy institutlarning mafburiyotlar bilan ustav
mavlag'leri o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi; qiymatli
qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan saxla xulosalar
berilishi va boshqalar hisoblanadi.

9. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining respublikamiz iqtisodiyoti-
liga ta'siri boshqa rivojlangan va ayrim qo'shni davlatlardagige qat-
nashda mazmunan farq qiladi. Agar boshqa mamlakatlarda bu jara-
yonlar bevosita moliya tizimining izdan chiqishi va ishlab chiqarish

hujjatlarining keskin qisqarib ketishi, ko'plab yirik korxonalarining yopilishi orqali namoyon bo'lsa, O'zbekistonda iqtisodiyotning iqtisodiyonga tashvish bilan rivojlanish bozorlarida eksport mahsulotlariga talabning susayishi tufayli narzlarning keskin pasayishi bilan hamning qisqarishi eksport daromadlarining sezilarli kamayishi, asosiy savdo banklari ham qobiliyatining pasayishi natijasida tashvishli savdo aylanmasining qisqarishi orqali namoyon bo'ladi.

10. Jahon iqtisodiy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'sirini jiddiy bo'lmaganligi quyidagi yurushatavebi orqalarining mavjudligi bilan izohlanadi. ma'muriy byurokratiya tizimining bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichlari-bosqich amalga oshirish yo'llarining tanlanganligi; davlat bosh idoratchi sifatida tashvishlarni o'z zimmasiga olishi zarurligining aniq belgilab olinganligi, O'zbekistonda iqtisodiy-iqtisodiy, byudjet, bank kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tashvishlarining barqaror hatida mamlakatlar bilan ta'minlash uchun yetarli darajada mustahkam zaxiralar yaratilganligi va zarur resurslar bazasining mavjudligi, oqilona tashvish qarz siyosati olib borilganligi, aholining ish haqi va daromadlarini izchil va o'lchovli oshirish borida ishlatilgan bozorlar narxlar indeksining asossiz tashvish o'tirishning o'lchil olishga doir choralar-tadbirlarining izchilik bilan amalga oshirilganligi; davlatning iqtisodiy-iqtisodiy va bosh tizimlarining rivojlanish barqaror va ishonchli ekanligi, ularning himoya mexanizmlarining kuchliligi.

Asosiy tashvish tashvishlari

Iqtisodiy inqiroz - asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning keskin kamayib ketishi.

Iqtisodiy sikl - ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi oshilganiga qadar takrorlanib turadigan ta'qibsonli harakat.

Turg'unlik (depressiya) - ishlab chiqarishning bir joyda depressiya tashvish anglatuvchilarda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiladigan iqtisodiy sikl fazasi.

Jumlanish - iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kamayib borishiga o'tirishini tashvishlovchi fazasi.

Yuksalish - iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq baridlikka erishishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini ta'minlovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar - iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomuvofiqliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.

Agrar inqirozlar - qishloq xo'jaligida to'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, siklli tavsifga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaramasdan atvcha uzoq davr davom etadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishishning qanday yo'llari mavjud?
2. Iqtisodiy sikl bo'yicha qanday nazariyalar mavjud? Ekateroni va internal nazariyalarning farqi nimada?
3. Iqtisodiy siklning to'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.
4. Iqtisodiy sikllarning asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko'rsating.
5. Iqtisodiy siklning uqibatlarini baholang.
6. Iqtisodiy inqirozlarni mazmun-mohiyati nimada ifodalaydi?
7. Iqtisodiy inqirozlarning kelib chiqish sabablarini tushuntiring?
8. Inqirozlarning umumiy jihatlirigini ko'rib qanday xatirlangiz ajratish mumkin?
9. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. Siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko'rsating.
10. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.
11. 2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi vujudga kelishining asosiy sabablarini tushuntirib bering.
12. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mazmuni va ko'lamlari to'g'risida jahonning yetakchi eksport va tabiiy markazlari tomonidan qanday xulosalar chiqarildi?
13. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining rivojlangan mamlakatlarga ta'sir yo'nalishlari va darajasini tavsiflang.
14. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri nimalarda namoyon bo'ldi? Uning ta'siri uqibatlarini yamashituvchi omillarni izoblab bering.

20-BOB. ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK

Iqtisodiyotning barcha sohalarida, shuningdek, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning hamma fazalarida ishchi kuchi eng foydalidir. Chunki boshqa barcha omillar ishchi kuchi yordamida harakatga keltiriladi, ularning qiymatlari saqlab qolinish, yangi mahsulotga o'tkaziladi, yangi mahsulot yangi qiymat shu ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ishchi kuchi tomonidan yaratiladi. Shu sababli muhtakak uriqvosida ishchi kuchining mazmuni, tarkibi, ishchi kuchi bozorini tashkil etish natijasi ahamiyatga ega. Ushbu bob ishlab chiqarishning shaxsiy omili va jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi bo'lgan ishchi kuchini takror hosil qilish hamda uning xususiyatlarini bilan bog'liq muammolar bayon qilish bilan boshlanadi. Ishchi kuchi huzuri va ishsizlik muammolari muvaffaqiyatli qaratiladi. Shuningdek, ishsizlikning turlari va uning darajasini aniqlash usullari, ishsizlarni ijtimoiy barqarorlash kabi masalalarga ham e'tibor qaratiladi.

20.1. Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish va uning xususiyatlari

Yakka yoki alohida ulingari korxonalarda amalga oshirilayotgan ishlab chiqarish jamiyati birlashtirib ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etadi. Chunki, uzoq vaqt davomida barcha ishlab chiqarish omillari mehnat predmetlari, mehnat qurollari, ishchi kuchi hamda ishlab chiqarishning boshqa sharoitlari o'z ta'vifiga katta ijtimoiy ahamiyatga ega. Masalan, bir tomondan, ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan sharoit — bu o'tgan davrlar davomida yig'ilib kelayotgan ko'plab insonlar buyurtirilgan mehnati hamda uni yaratishda bevosita ishtirok etgan ko'plab kishilar jamiyatining natijasi. Boshqa tomondan esa, ushbu sharoit vositasida yaratilayotgan mahsulot ham aniq bir kishining mehnati, balki bir-birlari bilan ishlab chiqarish

nuqslari orqali bog'langan kishilar gurubi mehnatining natijasidir. Shuningdek, nazorat tadbirlarining boshqarilishida hali o'rnatilgan bo'lgan iste'molchi uchun ishlab chiqarilishining o'zi ham nazorat jarayonining ijtimoijiy tavsifini namoyon etadi. Demak, yuqoridagilardan kelib chiqqan holda ta'kidlash mumkiyki, mehnat tashkiloti va kooperatsiyasi, ixtisoslashuv, inu-texnika muvofiqligining kuchayishi kabi jihatlari ishlab chiqarilishning ijtimoijiy tavsifini kuchaytiradi. Ijtimoiy ishlab chiqarish sharoitida uning omillariga ham e'ldi shunday noqul nazardan yondashish zarurati paydo bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayoni bir marta amalga oshirish bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz takrorlanib turadi. Bunda hamma ishlab chiqarish omillari shu jumladan ishchi kuchi ham takror ishlab chiqariladi.

Ishchi kuchi — bu insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lib, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblanadi. Takror ishlab chiqarish jarayonida faqatgina ishlab chiqarilishning moddiy-ashyoviy omillarigina o'tmas, balki shaxsiy omil, ya'ni ishchi kuchi ham takror ishlab chiqariladi.

Ishchi kuchini takror hisil qilish yoki uni takror ishlab chiqarish deganda eng avvalo ishchining mehnat qobiliyatini qayta tiklash, ya'ni uning uyqullunishi, kiyinishi, dam olishi va rodatanij hordiq chiqarishi tushuniladi. Bu esa ishchi uchun oila, uy-joy va boshqa shart-sharoitlar yaratilishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari ishchi va xizmatchilarning hozirgi avlodi ras'ulun vaqt o'tishi bilan quriydi. Ularning o'rinlarini bosadigan o'rinlaxsalarlar ham tayyorlanishi lozim bo'ladi. Buning uchun esa ishchining oilasi, farzandlari bo'lishi lozim, ularning o'sib-ulg'ayishi, o'qishli, zamon talabiga javob beradigan ishchi kuchi sifatida kuzat topishi uchun ham shart-sharoit bo'lishi zarur.

Ishchi kuchini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etishi uning miqdoriy va sifat jihlatlarini ajratilishni taqozo etadi. **Ishchi kuchi** ning miqdori ma'mulakat aholisining mehnatga layoqatli bo'lgan qismi orqali ifodalalanib, u ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi. Insonning ishchi kuchi resurslari tarkibiga kirtilishining asosiy mezonlari uning yoshi va mehnatga bo'lgan qobiliyati hisoblanadi. Odatda ishchi kuchi resurslari tarkibiga 16 yoshdan ko'pasiyagacha (61 yosh-

gacha bo'lgan erkaklar, 55 yoshgacha bo'lgan ayollar) bo'lganlar kiritiladi. Lekin ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa sohalarda band bo'lgan pensionerlar ham ishlashi mumkin.

Ishchi kuchining sifati uning tarkibidagi xumori talablari jihatidan ijtimoiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqdigi darajasini namoyon etadi. Ishchi kuchining sifati uning ma'lumot, kasbiy tayyomlik, malaka, ish tajribasi darajalari kabi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Fan-texnika taraqqiyotining jadallashib borishi bilan ishchi kuchining sifati ga bo'lgan talab ham o'rtib boradi.

Hozirgi davrda ishchi kuchi resurslarining faol va potensial qismini farqlanishi ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan va ishlashga tayyor bo'lib, ish izlab turgan shaxslar ishchi kuchi resurslarining faol qismi hisoblanadi, ishlab chiqarishdan qutulgan holda o'qiyotganlar va vaqtinchalik uy sharoitida, boshqa har xil ishlarida band bo'lganlar potensial qismini hisoblanadi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jisimiy kuchlari va uqiy qobiliyatlarini uzhdasiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ulardan melnat malakalarini mustahkamlash, yangilash va ushrib tutish, umumiyl bilim va kasbiy darajasi o'zlashtirish ta'minlash demakdir. Ishchi kuchini takror yaratish xodimlarini ishlab chiqarishga jalb etishni, bilimlar, korxonalar, mintaqalar o'rtasida ishchi kuchi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlashni, ularning soxtmolariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirilishini va ayri paytda mavjud ishchi kuchining ish bilan to'la va samarali band bo'lishini ta'minlaydigan ijtimoiy iqtisodiy mexanizmlarni yaratishni ham o'z ichiga oladi.

Ishchi kuchini takror ishlash chiqarish har'ari ilmiy adabiyotda «ishchi kuchini takror ishlash chiqarish» tashunchasi bilan bog'liq holda ham ishlatiladi. Mafius tamonidan «shaxs» atamasidan ayrim shaxslarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tavsifatlarini bayon etishda qo'llanilib, bunda nafas qonun atamasi bilan u'rm tutulib.

Nafas qonuni – aholining o'sib borishi qonunidir. Nafas qonuni aholining tabiiy harakati, ya'ni o'lim darajasining pasayishi, hayot kechirish davomiyligining uzayishi, tug'ilishning optimal darajaga yetishi, jamiyat va aholida boshqa muhimliklar o'zaro uyq'unligining ta'minlanishi orqali namoyon bo'ladi.

Bunga ko'ra, agar insonlar har 25-yilda ikki marta ko'payib, geometrik progressiya asosida o'tib borsa (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256 va hokazo), tirikchilik vositalari eng qulay sharoitlarda ham arifmetik progressiya asosidagina ko'payishi mumkin (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 va hokazo).

Ishchi kuchini takror hosil qilish nisbatan mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy muammo bo'lib, bu muammoning ayniqs aholining tabiiy harakatlari shaklida namoyon bo'ladi. Shu sababli ishchi kuchini takror hosil qilishning asosi aholining tabiiy o'sishi yoki harakati hisoblanadi.

Aholining tabiiy o'sishi – bu tabiiy o'sish koeffitsienti bilan belgilanadi:

- tug'ilish koeffitsienti (yil davomida tirik tug'ilgan chaqaloqlarning mavjud aholi o'rtacha yillik soniga nisbati);
- o'lish koeffitsienti (yil davomida o'lganlarning mavjud aholi o'rtacha yillik soniga nisbati);
- tabiiy o'sish koeffitsienti (tug'ilish va o'lish umumiy koeffitsientlari o'rtasidagi farq). Odatda bu koeffitsientlar namunakardagi o'rtacha aholi soniga to'g'ri keluvchi miqdor sifatida baholalanadi.

Ma'mlakatimizdagi doimiy aholi soni 2015-yil holatiga 31,5 mln. kishini tashkil etib, u oldingi yilga nisbatan 0,5 mln. kishiga yoki 1,5 foizga o'sgan. Aholining tabiiy o'sishi 582,1 ming kishini tashkil etadi. O'zbekistonda aholining tabiiy harakati quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (20.1-jadval).

Ishchi kuchi resurslarining soni va sifati ma'mlakat aholisi soni, jinsi va yoshi jihatidan tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o'z navbatida aholining tabiiy o'sishiga bog'liq bo'ladi.

Respublikada 2007-yilda iqtisodiyotda band bo'lganlar soni 10735,4 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2015 yilga kelib bu ko'rsatkich 13058,3 ming kishini (121,6 foiz o'sish) tashkil qildi (20.2-jadval).

Aholining tabiiy o'sishi, uni takror ishlab chiqarish xususiyati ko'pgina belatlar bilan mamlakatning industrial rivojlanishi va aholi darajasi, ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va mehnat yurush ma'nanalari, aniq qurilish omillar bilan belgilanadi. Ular jum-

hisqa demografik o'zgarishlarni hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga ta'rifalar berish, ularni bolalar muassasalar, bilim mu'noyighi, homiylidoriik va bala tug'ilgandan keyingi ta'limlari uchun tayyorlash, ularni mustahkamlash, shuningdek, jamoada mu'noyiy muhitni yaxshilash kabi.

20.7-jadval

Respublikada aholining tabiiy o'sishi

Yillar	Ko'rsatkichlar		
	Tug'ilish	O'lish	Tabiiy o'sish
2007	603,7	140,1	463,6
2008	608,9	137,4	471,5
2009	646,1	138,8	507,3
2010	651,3	135,6	515,7
2011	669,6	138,4	531,2
2012	625,1	146,0	479,1
2013	679,5	145,7	533,8
2014	712,0	140,8	568,2
2015	734,1	152,0	582,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Mamlakatdagi yoki ayrim hududlardagi ishchi kuchi resurslari miqdoriga aholi tug'ilishidan tashqari ishchi kuchi migratsiyasi ham ta'sir qilindi. **Ishchi kuchi migratsiyasi** murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida (masalan, ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va b.k.) ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni xalqaro darajada va mamlakat ichida ro'y berishi mumkin. Davlatlar o'rtasida ro'y bergan migratsiya tashqi migratsiya deyiladi. Bir mamlakat ichida ro'y bergan migratsiya ichki migratsiya deb atalib, u quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

1) **hujjat migratsiya** – aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq migratsiya;

2) **tehranuvchilik migratsiya** – ishchi kuchining bir hududdan boshqa hududga rauntazim davriy ravishda qalnah ishlashi bilan bog'liq migratsiya.

3) **mavsumiy migratsiya** – mavsumiy ish faoliyati bilan bog'liq migratsiya;

4) **rasmiy migratsiya** – ishchi kuchining h'ziri hollarda boshqa hududlarga ko'chib kelishi bilan bog'liq migratsiya.

20.2-jadval

**O'zbekiston Jismoniylikasi bo'yicha ishchi kuchi resurslarining
ish bilan bandligi holati (ming kishi hisobida)¹²⁶**

Yil	Aholi soni, mln. kishi	Iqtisodiy faol ishchi kuchi soni	Iqtisodiyotda band bolganlar soni	Ishsizlar soni
2007	27,1	11290,2	10735,4	563,8
2008	27,6	11603,1	11035,4	567,7
2009	28,0	11929,2	11127,7	601,5
2010	28,5	12286,6	11624,4	658,2
2011	29,1	12541,5	11919,1	622,4
2012	29,5	12844,1	12223,3	620,5
2013	30,5	13163,0	12523,5	629,7
2014	31,0	13606,3	12818,4	653,8
2015	31,5	13767,7	13058,3	709,4
2015-yilda 2014-yilga nisbatan, %	116,3	121,3	121,6	125,8

Ma'lakatimizdagi migratsiya saldosii 2012-yilda -41,0 ming kishi-
ni tashkil etgan, ya'ni immigratsiya miqdori emigratsiyaga nisbatan

¹²⁶ Mehnat va aholi ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi ma'lumotlari asosida
tuzilgan.

yuqoridagidek bo'lgan. Ishchi kuchini migratsiyasi shunchaki to'g'ri bermay, uning negizida ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy sabablar yotadi. Ishchi kuchini migratsiyasining iqtisodiy vazifasi xifalida ma'makat bo'yicha ishchi kuchini resurslari sarfirohi toqshulanishini ta'minlash. Ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif nisbatini muvontqlashtirish hisoblanadi. Hq vaziraning amalga oshishi natijasida ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi oshadi.

Ishchi kuchini migratsiyasining ijtimoiy vazifasi aholi tarqash darajasini oshirish, ma'm amallarning ijarunoy hayotlarga rali va mavqamini yanada yuksaltirishdan iborat.

Ishchi kuchini takror hosil qilish uning to'g'ri va samarali ish bilan band bo'lish muvinnosini ham o'z ichiga oladi. Ish bilan to'g'ri band bo'lishni mutlaq ma'makat tashvinnaslik kerak. Birinchidan, ishchilikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun zar'ordeg'i hol hisoblanadi. Ikkinchidan, ish bilan to'g'ri band bo'lish mutlaqqa ko'pgacha barcha kishilar albatta muvinnalaganu (davlat va jamoa korxonalarida) ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi. Ularining bir qismi o'zmi o'zlarida xizmat ko'rsatishga, bolalar tarbiyasiga, shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yondarlarda xo'jajikasi mehnat qilishga, yakkala amtiyalari mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga bag'irlasli muvinn. Ushinnelidan, ish bilan to'g'ri band bo'lish uning samaradorligi bilan, ishchi kuchini resurslaridan g'oyat oqilona foydalanish bilan qo'shib olib borilishi kerak.

20.2. Ishchi kuchini bozori. Ishchi kuchiga talab va uning taklifi nisbati

Bozor munosabatlari sharoitida ishchi kuchini takror hosil qilishda ishchi kuchini bozori muhim o'rin tutadi.

Ishchi kuchini bozori — bu ko'pjalik faoliyatli jarayonida ishchi kuchini tovarl egallari va uning xususiy iste'mokchilari — davlat korxonalar, taslikilullari va turli xil taslikilullar o'rfasidagi o'rtisotdi muvinnasbatlaridir. U mehnat sharoitlari va unga haq to'lash miqdorlari, ishchilarning malaka darajasi, ular to'rturidan inqarilayotgan ishning hajmi, intusivligi va mas'uliyat darajasi bo'yicha taklif to'pavchli ijarunoy-iqtisodiy muvinnasbatlarning muvinnasbat tizimini ommeyon etadi.

Har qanday bozor siyosati ishchi kuchi bozorida ham ikki umumiy qirish temuri talab va taklifning o'zaro ta'siri amal qiladi. **Ishchi kuchi talabi** – bu muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab. Odatda ish beruvchilar bo'lib davlat, jumma va xususiy mulkka asoslangan korxona va tashkilotlar, yakka tartibdagi ta'limkor va boshqalar hisoblanishi mumkin.

Keyns nazariyasiga ko'ra, haadlik multiplikatori jami talabga, iste'molga moyillik va investitsiya hajmiga bog'liq bo'ladi, ya'ni ishchi kuchiga bo'lgan talab ishlab chiqarish hajmi bilan belgilanadi.¹⁶ Demak, Keynsning fikriga ko'ra, ishsizlik ishchi kuchi ulabning yetishmasligi natijasida yuzaga keladi. Keyns ham klassiklar ilgari surgan ish haqining pasayishi bandlikning o'sishiga olib kelsi haqidagi fikrlarni inkor qilmaydi. Bizoq, ish haqini pasaytirishga bandlikni o'stirishning yagona vositasi sifatida qanunustik kerak, deb ko'rsatadi. Chunki, ish haqi sifat korxonalar xarajalarini oshirsa, boki iste'molchilar daromadlarini bino ifodalaydi.

Ishchi kuchiga talab – bu ish haqining muayyan darajasi hamda ishga yollashning muayyan shartlarida iqtisodiyot sohalari va korxonalaridagi mavjud ish juyarida ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojning puldagi ifodasidir¹⁷. Monliffning fikricha, ishchi kuchiga belgilangan darajada ish haqi ta'lab ishga yullashga qodir bo'lgan ehtiyojdir. Bu o'rinda ishchi kuchiga umumiy talab va qo'shimcha talabni farqlash juda katta nazariy-uslubiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Ishchi kuchiga umumiy talab milliy iqtisodiyot va xorijiy mamlakatlar tomonidan mavjud va yangidari yaratilgan barcha (ishchi kuchi bilan band bo'lgan va band bo'lmagan) ish o'rinlarida ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojni namoyon etadi.

Ishchi kuchi taklifi – bu muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori. Ishchi kuchi taklifi mehnat qilish

¹⁶ Kennet J. G. M. O'fiza tegina darajasi, upozatsiya va qonun. – M.: Leningrad, 1982, s. 62.

¹⁷ Mamonov H. P. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklifni muvovvutlashdoshning asosiy yo'nalishlari. ILM ... dis. yotarsizati. – Toshkent, 2012. 10 bet.

yoshidagi urti kash va mutaxassislikka ega bo'lgan kishilarning ishlashga bo'lgan tayyoqatini namoyon etadi.

Ishchi kuchi taktiki – huquqiy huquqining muayyan darajasi hisobida ishga yollashning muayyan shart-sharoitlarida mehnatga layoqatli ishchi kuchining o'z kashi, mahorati va boshqa xususiyatlariga mos ravishda ishlashga ehtiyojidir¹⁴. U ishchi kuchining demografik va kash tayyorgarligi xususiyatlariga bog'liq bo'lib, ishchi kuchini takror ishlab chiqarishni ta'minlash maqsadida uni sotish (ayirboshlash) holati erqali namoyon bo'ladi.

Ishchi kuchi bozorida taklif mehnatga qobiliyatli kishilarning quyidagi muayyan guruhlaridan iborat bo'ladi.

- ishlanmayotgan, lekin ish topishni istaydigan va faq' ravishda ish qidirayotganlar;
- ish bilan band, biroq uddu to'la ravishda qoniqmay, boshqa ish qidirayotganlar;
- ishlamayotgan, lekin tez orinda ishidu mabrum bo'lib qolishi mumkinligi sababli boshqa ish juyi qidirayotganlar.

Ishchi kuchi bozorini tavsiflashdan oldin uning asosiy va o'ziga xos tovan bo'lgan ishchi kuchining qiymati va iste'mol qiymati (qafilligi) to'g'risida to'xtalib o'tish zarur.

Ishchi kuchining qiymati nafaqat ishchining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish, balki ishchi kuchini takror ishlab chiqarish hisobida uning sifatini oshirish jarayonlarini, uning otlasini yetarli darajada ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha hayotiy ne'matlarning qiymatini o'z ichiga oladi. Ishchi kuchi qiymati o'zgaruvchan ko'rindich bo'lib, u turli omillar ta'sirida oshib yoki pasayib borishi mumkin. Ishchi kuchi qiymatini oshiruvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: ish kunining uzaytirilishi, mehnat intensivligining oshishi; turli xil tabiiy va tarixiy sharoitlar, fan-texnikaning rivojlanishi, o'qish va kashy bilimlar ulishga sarflarning ko'payishi va h.k. Ishchi kuchi qiymatini pasaytiruvchi asosiy omil bo'lib ishlab chiqarish sohasidagi ijtimoiy mehnat ko-

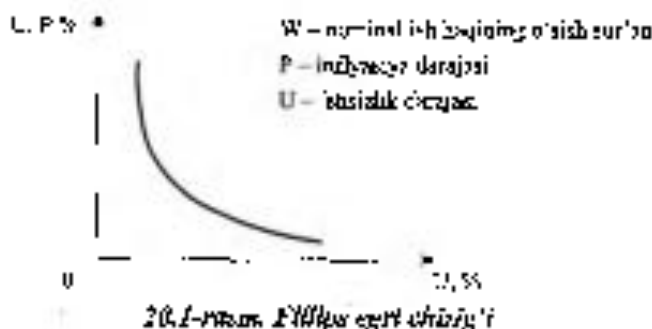
¹⁴ M. Muravixov D. P. Iqtisodiyoti modernizatsiyalash jarayonida ishchi kuchi to'g'ri bo'lgan talab va taklifi muvazalanishidagi asosiy yo'nalishlar. I.f.r. ... r.f.s. avtoceferati. Toshkoti, 2012. 11 bet.

umidorgiligining o'zishi hisoblanadi. U ishchi va uning oilasi ehtiyojlarini qandiruvchi hayotiy vositalar qiymatining pasayishiga olib keladi.

Ishchi kuchi tovarining nafilligi uning mehnat qilish jarayonida o'z qiymatidan ortiqcha, ya'ni qo'shimcha mahsulot qiyomatini yaratib, **kapital egasining foyda olishga bo'lgan ehtiyojini qandirish layoqati** orqali namoyon bo'ladi.

Ishchi kuchi bozori tovar va kapitallar bozori bilan birgalikda bozor xojaligining iqtisodiy tizimini tashkil etadi. Umumiy iqtisodiy bozor mexanizmining tarkibiy qismini hisoblangan ishchi kuchi bozori talab va taklif qonuniga muvotiq iqtisodiyot tamoyil va sharoiti bo'yicha ishchi kuchi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Bunda ishchi kuchi bozori subyektlarining sifat jihatidan farq qilyvchi manfaatlarini o'zaro uyg'unlashtirish va bog'lashni qiyinat tamoyillari asosida shakllantiriladi. Shunga ko'ra, ishchi kuchi bozori o'zining maxsus tovari — ishchi kuchi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos o'rinni tutadi. Ishchi kuchining bu bozordagi harakati esa bir qator ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarga ega bo'ladi. **Birinchidan**, ishchi kuchi bozori ikki mustaqil subyekti — kapital egasi va ishchi kuchi egasi manfaatlarining to'qnashib, o'zaro kelishadigan munosabatlari hisoblanadi. Ularni bozorga o'zaro qarama-qarshi istak va maqsadlar yetaklaydi, ya'ni ularning biri ishchi kuchini sotib, daromad olishni istasa, boshqa biri uni xarid qilib, ishlatib foyda ko'rishni istaydi. Ular o'rtasidagi aniq bitim ishchi kuchi egasining o'zi bo'yicha emas, balki uning mehnat qilish layoqati, undan foydalanish shartlari va davomiyligi bo'yicha boradi. Bitim natijasi bo'lib kapital egasi tomonidan sotib olingan ishchi kuchi evaziga talablanadigan ish haqi miqdori hisoblanadi. **Ikkinchidan**, boshqa har qanday tovar bozorlarida bo'lgani singari, ishchi kuchi bozorida ham ishchilar o'rtasida bo'sh ishchi o'rni egallash borasida raqobat kurashi vujudga keladi. **Uchinchidan**, ishchi kuchi bozori ishchi kuchi yalpi taklifining unga bo'lgan yalpi talabdan doimiy ravishda ko'proq bo'lishi tendensiyasi bilan tavsiflanadi. Bu esa hozirgi ishchilar band bo'lmagan qismini (ishsizlar)ning poydo bo'lishiga olib keladi. **To'rtinchidan**, bozor iqtisodiyotining sikllik rivojlanishi o'zaro inflyatsiya va ixtisizlik bilan

birga boradi. Bu ikkala jarayon o'rtasida ma'lum o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u pirovardida ishchilar ommasi hayot darajasining sharoitlari darajada pasayib ketishi (narxlarning oshishi, ish haqining qisqarishi, turmushga qodir talabning pasayishi va h.k.) orqali namoyon bo'ladi. Muntazam iqtisodiy sharoitlarda ishchi kuchi bozorida u umumiy darajali inflyatsiyaning o'sishi uchun asosiy sabab bo'lishi ham yoki aksincha, uning o'sishiga to'siqlik qilishi ham mumkin. Ma'mulakatdagi ishsizlik darajasi qanchalik past bo'lsa, inflyatsiya miqdorida narxlarning o'sish sur'atlari shunchalik yuqori bo'ladi. Ingliz iqtisodchisi A. Phillips ishsizlik va inflyatsiyaning o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib berdi va bu bog'liqlikni ifodalovchi egri chiziq **Phillips egri chizig'i** deb nom oladi (20.1-rasm).

Phillips egri chizig'iga ko'ra, inflyatsiya darajasini 1 foizga pasaytirish uchun ishsizlikni 2 foizga o'stirish lozim bo'ladi. Ishsizlik va inflyatsiya darajasidagi tushilni tartibga solishda davlatning iqtisodiy siyosati asosiy rol o'ynaydi. Davlat ish bilan bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi va ish haqi darajasi o'rtasidagi oqilona nisbatni ta'minlash orqali undanqit ishsizlik va inflyatsiya darajasini nazorat qilishi, balki ulaning iqtisodiyotni rivojlantirish va aholi umumiylash darajasiga salbiy ta'sirlarini oldini olishi bilan lozim. Shunday qilib, ishchi kuchi bozori bozor xarakteriga ega bo'lgan iqtisodiyotning samarali amal qilishiga erishib bo'lmaydi.

Hozir iqtisodiyotni tizimida ishchi kuchi bozorining roli u bojlanadigan ikkita vazifa orqali belgilanadi. Birinchi vazifasi to'rtinchi mehnat jarayonida ishchining ishlab chiqarish vositalari bilan birikti-

ish mexanizmini hamda band bo'lmagan ishchi kuchining harakatini sanjirish tartibiga solish bilan bog'liq. Ikkinchi vaqtliasi esa yalpi ishchi kuchining sifatini yanada takomillashtirgan holda takror ishlab chiqarish oqqi amalga oshiriladi.

O'zbekistonda ishchi kuchini bandligini oshirish va aholini ijtimoiy himoyalash borisida davlat tomonidan amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida yildan-yilga ish bilan ta'minlanish darajasi o'sib bormoqda (20.2-jadval).

20.2-jadval

O'zbekistonda ish bilan ta'minlanishning asosiy ko'rsatkichlari¹²⁰

Yillar	Ish qidiruvchi sifatida ro'yxatdan o'tganlar, ming kishi	Ish bilan ta'minlanish darajasi, ming kishi	Ish bilan ta'minlangan bo'lmag solishtirishda salmog'i, %	Hisobot davri o'rtasiga rasmiy tarzda ro'yxatga olingan ishlar soni, ming kishi
2004	425,0	323,7	76,2	34,9
2005	418,4	315,1	75,3	27,7
2006	391,5	300,7	76,9	26,1
2007	357,4	286,8	80,3	27,4
2008	323,3	246,0	76,1	22,9
2009	358,7	266,3	74,3	20,3
2010	371,6	285,6	76,9	16,2
2011	361,4	295,7	81,8	12,6
2012	353,0	281,5	79,7	6,0
2013	324,0	241,4	74,5	3,0

Jadvoldan ko'rinadiki, agar ish bilan ta'minlanganlarning va boshqaruv salmog'i 2004-yilda 76,2 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2012-yilga qadar ularni ish bilan ta'minlash salmog'i oshib bordi. Ta'lim muassasalari va boshqa tashkilotlar tomonidan olib borilgan say harakatlari va mehnat yarmarkalarining o'tkazilishi natijasida ish bilan

¹²⁰ Ma'lumot: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

ta'minlanishi kuchayib borib, shu sababli keyingi vaqtlarda bandlikka ko'maklashishi markazlariga murojaat qiluvchilar va ularning bandlikni ta'minlash himasidagi ulushining pasayishi ko'zda tutildi. 2015-yilga kelib 74.5 foizgacha pasayib ketdi.

20.3. Ishchi kuchi bandligi to'g'risidagi turli konsepsiyalar sharhi

Ishchi kuchining bandligi to'g'risidagi nazariyalar mutadommus nisbatan yondashish, qo'llanilgan tadqiqot usullari va vositalarni jihatidan bir-biridan farqlanadi. Darslik va o'quv qo'llanmalarida ishchi kuchi bandligi ha'yicha neoklassiklar, keynashchilar, monetarizm, institutsionno-sotsiologik va hoshiqa ilmiy maktab vakillarining qarashlari bayon etilgan¹⁶.

Neoklassik maktab konsepsiyasi A. Smitning klassik nazariyasi qandalar asosida shakllantirilib, D. Gilder, A. Laffler, M. Feldsteyn, R. Xoll kabi bir qator olimlarning fikr-mulohazalari orqali namoyon bo'ladi. Bu maktab partnyoralari ishchi kuchi bozorini mazas qonunlarga bo'ysunuvchi aloqalar tizimi sifatida ko'rib chiqib, ular bozor mexanizmi orqali bosqarilishini ta'kidlaydilar. Ish haqi darajasi ishchi kuchining narxi sifatida ko'rsatiladi. U ishchi kuchi talab va taklifga ta'sir ko'rsatib, ular o'rtasidagi nisbat va zinnar muvozanatni ta'minlaydi. Ishchi kuchining narxi bozor kon'yunkturasiga sezilarli darajada qaytaradi, ya'ni bozordagi talab va taklifning o'sishi yoki kamayishiga qarab o'zgaradi. Shunga ko'ra, ishchi kuchi bozorida muvozanatlik yoki taklif ortiqchiligi ish haqi darajasini o'zgartirish orqali bartaraf etiladi. Ishchi kuchi bozorining klassik modeli uning o'zini-oxi tartibga solish imkoniyatiga asoslanadi.

Keynasha maktab vakillari ishchi kuchi bozorini harakat-siz, o'zgarmas tizim sifatida birlashtirib, unda ishchi kuchining narxi qat'iy belgilangan bo'lishini ta'kidlaydilar. Bandlik va ishsizlik darajasi, ishchi kuchiga bo'lgan talab, real ish haqi darajasi kabi asosiy ko'rsatkichlar ishchi kuchi bozori orqali emas, balki tovar va xizmat-

¹⁶ Экономическая теория: Учебник / Изд. переп. и доп. Под общ. ред. проф. В. Н. Вудгина, А. Н. Дубровина, Г. П. Жупановой. М.: Тарасовича. М.: ИТЭПА. М. 2005. с. 485-489.

lar bozoridagi sanʼatli toʻlov nuqtalari orqali belgilanadi. Ishchi kuchi hozircha esa faqat ish haqi darajasi va unga bogʻliq boʻlgan ishchi kuchi taklif nuqtalari shakllanadi. Biroq ishchi kuchi pirdili amaldagi harakatning shakllanishida yetakchi rol oʻynamay, balki faqat uning ish haqining muayyan hajmidagi tug yuqori mumkin boʻlgan darajasi taʼsir etadi. Ishchi kuchiga boʻlgan talab yalpi talab, investitsiya va ishlab chiqarish hajmi orqali tartibga solinadi. Ishsizlikning mavjud boʻlishi yalpi sanʼatli talabning yetishmasligi bilan shartlanib, uni byudjet va pul-kredit siyosatining iqtisodiy faolligi nashiruvchi chora tadbirlari orqali bartaraf etish mumkin. Davlat yalpi talabni koʻngaytirish tadbirlarini amalga oshira borib, ishchi kuchiga boʻlgan talabning oʻsishiga imkon yaratadi va buning natijasida bandlikning oʻsishi hamda ishsizlikning qisqorishi roʻy beradi.

Monetar maktab namoyandalari (M. Fridmen, E. Felps va boshqalar) bozor iqtisodiyotini oʻz-oʻzidan tartiblanuvchi tizim sifatida baholab, undagi nara mexanizmining uzoq bandlikning oqilona darajasini belgilab berishini taʼkidlaydilar. Bunday tizimga davlat tomonidan har qanday aralashuv bozorning oʻzini-oʻzi tartibga solish mexanizmini ishdan chiqaradi. Davlatning pul vositasida yalpi talabni ruxsatlantirishi esa pirovardida inflyatsiya jarayonlarining kuchayishini keltirib chiqaradi.

Monetaristlar iqtisodiyotda doimiy maʼlum darajada ishsizlik mavjud boʻlishini taʼkidlab, uni «ishsizlikning tabiiy meʼyori» deb ataydilar. Bandlikning bu tabiiy darajadan chetlanishi faqat qisqa muddatli tavsif kasb etadi. Bandlikni bartqarolushtirish boʻyicha siyosat ishsizlik darajasini uning tabiiy meʼyoridan chetlanishiga, ishlab chiqarish hajmi va band boʻlganlar sonining tebranishlari, qaratib borishga yoʻnaltirilgan boʻlishi lozim. Ishchi kuchi bozorini narx-mehnatga koʻchirish uchun monetaristlar asosan pul-kredit siyosatida dastaklardan foydalanishni tavsiya etadilar.

Institutsional-sotsiologik maktab namoyandalari (I. Veblen, J. Dandop, J. Gelbreyt, L. Ulan va boshqalar) ishchi kuchi bandligi bozordagi muammolar turli larʼripishdagi institutsional islohotlar yordamida hal etilishi mumkin, degan qoidaga asoslanadilar. Ular bu muammoniing faqat makroiqtisodiy jihatdan tahlili bilan cheklan-

maydilar, Shuningdek, ulur ishchi kuchi tarkibi va uzoq muddatli holat ish haqi darajasidagi ijtimoiy, kasbiy, tarbiyaviy, yosh, jins, etnik va boshqa talofotli taʼsirida ishchi kuchi bozorida mavjudga keladigan muvofiqliklarni izohlashga harakat qilidilar.

Shartnomaga asoslangan bandlik nazariyasi (M. Beyli, D. Gordon, K. Azariadis) oʻzida neoklassik hamda keynscha talqinlarni uygʻunlashtiruvchi konsepsiya hisoblanadi. Konsepsiya namolliklari, bir tomondan, pul koʻrinishidagi ish haqi qatʼiyligi taʼsiridagi keynscha qoidadan qabul qiladilar va ishchi kuchi bozoridagi muvofiqlashtiruv narxlar (yaʼni, ish haqi) hisobiga emas, balki ishlab chiqarish moddiy hajmi va bandlikning oʻzgarishi hisobiga analga olib kelishni taʼkidlaydilar. Boshqa tomondan, bu qatʼiylarning oʻzi xususiy iqtisodiy manfaatlar ostida bironi qiluvchi individlarning xatti-harakatidan keltirib chiqariladi. Mazkur nazariyaning asosida tadqiqotlar va ishchilar oʻzaro uzoq muddatli shartnoma munosabatlarini kiritishlar, taʼsiridagi qoida yotadi. Mazkur shartnoma huquqiy jihatdan taqozo etilgani uchun emas, balki har ikkinin tomon uchun ham iqtisodiy jihatdan foydaliligi sababli paydo boʻladi. Bunda ishlab chiqarishning pasayib ketishi davrida mehnatning huq toʻlash hajmini kamaytirilmaydi. Ishlab chiqarishning oʻsishi davrida esa mehnatli ishchilarga ish haqini oshirilmaydi. Pul koʻrinishidagi ish haqining oʻzgarishi bir tekisda boʻladi. Ish haqi darajasi individlar xatti-harakatining iqtisodiy jihatdan muvofiq natijasi sifatida muʼammasiz yorda qatʼiy tus oladi.

Mushlashuvchun **ishchi kuchi bozori konsepsiyasi** (R. Buco, G. Standing) 70-yillarning oxirida, nisbatan rivojlangan Gʻarbiy mamlakatlarda iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish zarurligi oshirilayotgan davrida keng tarqaldi. Uning asosida ishchi kuchi bozorini tartiblashdan va kashish, bandlikning moslashuvchilar, funktsionil jihatdan individuallashtirilgan va moslandan shakllariga (qisqartir bandlik, toʻliq bandliklar, ish hufasi voki ish keni, qisqa muddatli shartnomalar, uyga ish olish va h.k.) oʻtishning zarurligi taʼsiridagi qoidalar yotadi. Bunday muvofiqlashtiruv iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish xarajatlarini kamaytirishni taʼminlashga qaratilgan boʻlib, ishga yollash, ishlar berish va bandlik shakllarning turiligi va mos-

koʻshuvchanligi; ish vaqtini tartibga solishning moslashtuvchanligi; ish hajmini tabaqalashtirish asosida turibga solishning moslashtuvchanligi; ishchilarni ijtimoiy himoyalash usul va shakllari, shuningdek, ishchi kuchi bozoriidagi talab va taklifning tekronlashiga ishchi kuchi hajmini, tarkibi, sifati va narxi muvofiqlashtiruvining moslashtuvchanligi; hisobga olinadigan Umumiy elgandn moslashtuvchan ishchi kuchi bozori konsepsiyas; tadbirkor va ishchilar oʻzaro munosabatlarning turli shakllarini mavjudligini taqozo etib, ishchi kuchi bozorining yalpi xarakteristikalarini tashmullashtirish, foydaliilik darajasini oshirish va yuqori barakatsavuligini taʼminlashga qaratilgan.

20.4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash

Iqtisodiyotning samarali amal qilishiga, mamlakatdagi ishsizlik darajasi muhim taʼsir koʻrsatadi.

Ishsizlik – mamlakatdagi mavjud ishchi kuchni bir qismining foydalanilmay qolishini namoyon etuvchi ijtimoij-iqtisodiy hodisa. Mehnatga layoqatli boʻlib, ishlashni xohlagan ishchi kuchning ish bilan taʼminlanmagan qismini ishsizlar deyiladi. Nisbatan koʻrish xususiyati va mavjudga kelish sabablariga koʻra ishsizlik friksion, tarkibiy, siltik, institutsionul, texnologik, regional, yashirin va targʻin ishsizlik turlariga boʻlinadi.

Kishilar turli sabablari (yungʻi yashash joylarini koʻchib oʻtish, ishning mazmunini va tavsifi yuqunay qolishi, nisbatan yuqorinog ish haqi olishga intilish va boshqalar)ga koʻra oʻz ishini almashitirib tavadillar. Biroq, bir ishdan boshqa, boshqa biriga joylashgunga qadar unda maʼlum vaqt oʻtadi (buʼzi atabiyotlarda bu muddat 1 oydan 3 oygacha davom yetishi koʻrsatiladi). Aynan shu vaqt oraligʻidagi, yungʻi bir ishdan boshqa yungʻi ishga joylashgunga qadur boʻlgun davrdagi ishsizlik friksion (oraligʻ) ishsizlik deyiladi.

Fan-texnika taraqqiyoti, yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga qoʻllanishi natijasida baʼzi bir tarmoq va soha mahsulotlariga boʻlgan talab qisqarib, zamonaviy mahsulot turidagi talab oʻsadi. Natijada baʼzi bir kasb yoki mutaxassislik turlaridagi ishchilarga talabning qisqarishi yoki umuman yoʻqolishi ularning oʻz kasb va mu-

taxassusliklarini o'zgartirish yoki shunday kasblarga talab saqlanib qolgan joylarga ko'chib o'tishga majbur qilib qo'yadi. Yangi kasb va mutaxasssliklarni o'zlashtirish yold boshqa joyga ko'chib o'tib, yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb ataladi. Tarkibiy ishsizlik friksion ishsizlikka qaraganda uzoqroq davom etadi hamda ko'proq ma'lum xarajatlarni talab etadi. Uning uzoq muddat (odatda 6 oydan ko'proqi davom) yetishi yangi kasb qirini o'zlashtirish yoki malaka oshirish bilan, ma'lum xarajat talab qilishi esa, eski kasb turi bilan shug'ullanish istagi anqilib qolgan holda, yashash joylarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'ladi. Friksion va tarkibiy ishsizlik, iqtisodiyotdagi rivojlanishning bir qanday holatidan qat'iy nazar, ma'lum darajada harcha muhtakatlarda mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, **friksion va tarkibiy ishsizlik birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.**

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning tugliroz fazasi bilan bog'liq bo'lib, u ishlab chiqarishning pasuyishi va yalpi talabning qisqartishi natijasida vujudga keladi. Bunda o'z tovar va xizmatlarini nisbatan talabning qisqarishiga duch kelgan tadbirkorlar ishlab chiqarish hajmini kamaytirish maqsadida ishchilarni ishdan bo'yshata boshlaydilar. Siklik ishsizlik harqiy darajadagi ishsizlikning tabiiy darajadan farqlanishini ko'rsatadi. Ishsizlikning bu turi muhoriy ishsizlik boshlanishi va siklning yuksalish fazasida mavjud bo'lmaydi.

Institutsional ishsizlik ishchi kuchi bozori infratuzilmasi, ya'ni ishchi kuchini ish bilan ta'minlashga xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi yoki samarali faoliyat ko'rsatmasligi natijasida paydo bo'ladi. Ubi ham tabiiy ishsizlik tarkibiga kiritish mumkin.

Tehnologik ishsizlik ishlab chiqarish jarayoniga texnologik usullarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularining iridatsiya asosiydagi ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo'llash hisoblanadi.

Ilududiy ishsizlik muayyan ilududidagi tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-rubiy xususiyatdagi bir qator omillar ta'siri ostida ishchi kuchi talabi va taklifi o'rtasidagi nomutanasiblik natijasi hisoblanadi.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmuslik xos. Iqtisodiyot rivojlanishi darajasining pasayishi korxonalardagi ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Hiraq, korxona eyslari o'z ishchilarini birdaniga ishdan bo'shata olmaydilar. Buning natijasida ishchilarning ma'lum qismi narvonishi bilan band bo'lsalarda, amalda to'liq band ishlamaydilar. Buning natijasida, mehnat umumdorligi pasayib, korxona mahyaviy natifalarga ta'sir ko'rsatadi. Yashirin ishsizlik manzilatida vujudga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy keskinlikka yo'l qo'yuvuslikka intilish natijasida har qanday paydo bo'ladi.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli ishchilarning ish joyini yo'qotgan, ishsizlik ho'yiha natifa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

«To'la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmusligini bildiruvaydi. Iqtisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini tabiiy deb hisoblaydilar, shu sababli to'la bandlik ishchi kuchining 100 foizdan ko'm qismini tashkil qiluvchi nuqda sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'la bandlik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. Siklik ishsizlik nolgateng bo'lganda to'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. **To'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi.** Ishsizlikning tabiiy darajasi halar bog'liq bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi. To'la bandlik yoki ishsizlikning tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatiga erishganda, ya'ni ish izlovchilar soni bo'sh ishchi o'rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi qandovdir darajada iqtisodiy jihatdan muqbul hisoblanadi. Chunki «friksion» ishsizlarga ruz keluvchi ish o'rinlarini topish, «tarkibiy ishsizlarga» halar yangi kasbi o'zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi. «Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi. Birihtiddan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida muq qilib va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ko'yobga

chiqarishini bildurmaydi. Chunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda, masalan, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'qidoslik ishlarida bari bo'lish natijasida tabiiy darajadan past ham bo'lishi mumkin. **Hakkididan**, ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zicha doimiy ruzdor hisoblanishi g'irri emas, u tarkibiy o'zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odadlaridagi o'zgarishlar) oqibatida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSHda ishsizlikning tabiiy darajasi dastlab XX asrning 60-yillari o'rtalarida 4,5% deb belgilangan bo'lsa, 70-yillarning boshiga kelib 5,5%, 80-yillarning boshiga esa 6 foizgacha o'sdi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan keyingi davrda Ispaniyada 2012-yil oxiriga kelib ishsizlik darajasi 24,44 foizgacha o'sdi, ishsizlarning umumiy soni 5,6 mln. kishiga etib bordi²¹.

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchni tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{Ishsizlar soni}}{\text{Ishchi kuchidagi umumiy soni}} \times 100\%.$$

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Chunki ishsizlikning o'zi biddon tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari uning ta'sirida ishlab chiqarilmay qolgan mahsulot hajmi orqali baholanadi. Iqtisodiyot burcha ishlab chiqarib ko'ringan va ishlay o'tadiganlar uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi. Iqtisodiy tashkilotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YIM) hajmining orqada qolishi sifatida tushuniladi. Jamiyat q harqiqiy Yalpi Mahsulot potentsial Yalpidan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, Yalpi Mahsulotning orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

makroiqtisodiyot sohasidagi tanqili tadqiqotni A. Oukon ishsizlik darajasi va Yalpi Mahsulotning orqada qolishi o'rtasidagi nisbatini

²¹ Manba: <http://inec.europa.eu/en/2013/04/02/updates-unemployment-figures>.

zotatidir ifodalab beradi. Bu nisbat iqtisodiyotning o'zida O'zbek qonunida tanilgan bo'lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo'lsa, YIM hajmining orqada qolishi 2,5 foizni tashkil qilishini ko'rsatadi.

Ayrim hollarda milliy iqtisodiyotning haqiqiy hajmi potentsial hajmidan ortiq bo'lishi ham mumkin. Bunday hol iqtisodiyotning tabiiy darajadan biroz past bo'lgan davrlarda ro'y beradi. Lekin chiqaristiga ishchilarning qo'shimcha ma'mulalarini qab qilish, kapital asboblardan foydalanish, me'yordan ortiqcha darajada foydalanish, ish vaqtidan keyin qo'shimcha ishlash va o'rindosh ishlarda band bo'lish kabi buning asosiy sabablaridir.

Ishsizlikning ijtimoiy oqibatlari ham mamlakat iqtisodiyoti ga sezilarli ta'sir o'tkazishi mumkin. Hamladan, ishsizlikning ko'zi turlarining uzoq muddatli tashvish o'rinlarining o'z natijalarini yo'qotishlari bunda daromad va ijtimoiy mavqoi jihatidan aholining nisbatan past bo'lishiga o'tir qolishiga olib keladi. Bu esa ularni o'z xususiyatlaridan qoniqmaslik, ijtimoiy faollikning yo'qolishi, amaliyotlarga nisbatan loqaylikning paydo bo'lishi kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Natijada uzoq davom etgan surunkali ishsizlik mamlakatning rivoj sug'omligiga putur yetkazadi. Ishsizlik o'sishining muqarrar oqibati bo'lib mamlakatdagi himoyatshilikning o'sishi va ijtimoiy keskinlik darajasining kuchayishi hisoblanadi. Shunga ko'ra, mamlakatdagi ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

20.5. O'zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishchilarni ijtimoiy himoyalash borasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari

Bu er munosabatlarga o'tirish davrida davlatning ijtimoiy siyosati liqat jamiyat a'zolarining manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo'lmagan, balki mavjud ishchi kuchlarining ish bilan bandligini ta'minlashni ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, mamlakatning o'sishi yuqori sur'atlar bilan borayotgan va o'ziga xos aholi

tarkibiga ega bo'lgan respublikamizda ishchi kuchining ish bilan bandlik masalasi eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Minusliklarimizdagi iqtisodiy islohotlar jamiyotida ushbu masalani hal etish uchun bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan. **Birinchiidan**, keng fuoliyot turlari, shuningdek yuqori tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. **Ikkinchidan**, mavjud qishloq xo'jalik xo'raashyosini qayta ishlash, xalq iste'mol mollurini, mahalliy xom asyordan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarini qurib rivojlantirishni rag'batlantirish. **Ikkinchidan**, xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko'rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo'yicha xizmat turlarini yanada kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarda xizmat sohasini rivojlantirishiga ustunlik beriladi. **Uchinchidan**, qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratib, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun respublikamizda qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bo'yicha ishlar uz'iksiz davom ettirilmoqda. **To'rtinchidan**, ishlab bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish. Bunda ishdan bo'shayotgan va ixtisosi bo'lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga band qilib iqtisodiyotning o'zgarib boriyotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasllarni o'rgatishga o'tibkor qararish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o'quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmoqlari yanada rivojlantirish ko'zda tutiladi. **Beshinchidan**, vaqtincha ishga joylashtirish tizimini bo'lmigun ishchi kuchlarini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosatning o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish va katta talabli tirikchilik manbalariga ega bo'lishga qaratiladi.

Ishchi kuchining ish bilan bandligi masalasi ko'p qirali bo'lib, u barcha odamlarga o'z qobiliyatlarini ishga solish, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizmini vujudga keltirish; ishchi kuchini umumiy va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohnlari o'rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

2017-yilda aholi bandligi dasturi qabul qilingan bo'lib, Dastur parametrlari keyingi yilga belgilangan makroiqtisodiy prognoz ko'rsatkichlari, byudjet, soliq va investitsiya siyosatining asosiy yo'nalishlari, mahalliy lashtirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, qurilishi, ijtimoiy va bozor infrazuzilmalarini rivojlantirish dasturlari bilan o'zaro uzviy bog'langan.

Dasturga muvofiq kelgusi yilda 389,3 ming nafar fuqaroning yangidan tashkil etiladigan hujjatlar ish o'rinlarida bandligi ta'minlanadi.¹²²

Bunda investitsiya, mahalliy lashtirish, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish hisobiga 345 MDK ish o'ri ni yaratilishi ko'zda tutilmoqda. Shundan:

- shimonda 10102 ta loyihada 131,1 mingga yaratilishi belgilanmoqda.

Jizzax shahridagi "Elegans Tekst" qo'shma korxonasi tomonidan umumiy qiymati 25 mlrd. so'mga teng bo'lgan ip-kalava hamda mato ishlab chiqarish loyihasida 1000 ta, "Guandong Bohun Keramiks" xorijiy korxonasi tomonidan 40 mln. AQSH dollariga teng bo'lgan keramik plitalar va keramagranit ishlab chiqarish loyihasida 800 ta;

Andijon viloyatining Buloqbashi tumanida "Shangfeng Bridj of friendship" qo'shma korxonasi tomonidan umumiy qiymati 26,5 mln. AQSH dollariga teng bo'lgan asosni ishlab chiqarish loyihasida 400 ta ish o'rinlari yaratiladi.

- Xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishda 10 814 ta loyihada 69,5 mingtani tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligi sohasida 10 058 ta loyihada 55,8 mingga, bunda asosan ko'p turmushli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishni magbullanish orqali chorvachilikda 2 992 ta loyihada 18 550 ta, parrandachilikda 792 ta loyihada 4 756 ta, bog'dorchilik, yangi turdagi ko'chatchilikda 1 126 ta loyihada 7 174 ta, baliqchilikda 821 ta loyihada 5 079 ta, uzumchilikda 891 ta loyihada 4 366 ta, intensiv bog'lar, issiqxonalar, muzlatqichlarni tashkil etish bo'yicha 1 249 ta loyihada 7 480 tani tashkil etadi.

¹²² www.ozon.uz – O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy vazirligi tomonidan tayyorlangan.

Qerilish va mikroazil na hujjatlari 18,9 mingga;

Ishtirakchilik korxonalar faoliyatini tiklash, davlat mulki obyektlarini xususlashtirish va ijaraga berish hisobiga 44.0 mingga yaratilishi belgilangan.

Ayni paytda, 2017-yilgi axsoy vazifalarimiz sifatida:¹²

- bitiruvchilarni birlashtirish ishlarini yaxshi tashkil etish;
- bitiruvchilar bandligini ta'minlashda yangi samarali shakllar va usullarni davom ettirish;
- bitiruvchilar bandligini ta'minlashda belgilangan ixtiyozlardan kengroq foydalanish;
- bitiruvchilarga o'z biznesini tashkil etishlari uchun mikro kreditlar ajratish amaliyotini davom ettirish. 2017-yilda 24 mingdan ortiq bitiruvchiga 350 mlrd. so'm mablag' yonaltirish belgilangan.

Altoliy ish bilan ta'minlash muammolarini hal qilishda ham jiddiy e'tibor o'zgarishlari ko'zga tashlanmoqda. Biz uchun o'ta dolzarb bo'lgan bu masalani yechishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish bilan birga, xizmat ko'rsatish sohasi va kasanachilikning turli shakllarini keng joriy etish, qishloq joylarda chorvachilikni rivojlantirishni rag'batlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda.

Bugungi kunda kollejar bitiruvchilarini ish bilan ta'minlash, tijorat banklari tomonidan ularga o'z biznesini tashkil qilish uchun ixtiyozli kreditlar ajratish bandlik va oila byudjeti daromadlarini oshirishning qo'shimcha manbasi aylanib bonyotligini hech kim inkor eta olmaydi. Ayni vaqtda ish bilan bandlik fuqarolarni, birinchi navbatda, xotin-qizlar, ayuqsa, ko'p bolali ayollarni, yimlarga muhtoj noqinilar va mehnat qobiliyati cheklangan boshqa shaxslarni ishlab chiqarish faoliyatiga jalb etish uchun muhim iqtisodiy ahamiyat kasb etmoqda. Band bo'lmaganlarni ish bilan ta'minlashda xizmat ko'rsatish va servis sohasining turli shakllarini, birinchi navbatda, oilaviy biznesni rivojlantirish katta rezerv hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning 2016-yil 28-iyul PF-4232-sonli «O'qituvchi muassasalarining bitiruvchilarini tadbirkorlik faoliyatiga jalb etish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar

¹² www.mehnat.uz O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi rasmiy sayti.

to'g'risidagi Farmoni, «2015-yilda ish o'rinlari tashkil etishi va aholi bandligini ta'minlash dasturi to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Qaroriga muvofiq hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish yoshlarini, universitet kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida mikrofirmalar va kichik korxonalar tomonidan respublikaning kasb-hunar kollejlari, akademik litseylari va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari bilan mehnat shartnomalari tuzilganda, ish bilan band xodimlarning o'rtacha yillik soni qonun hujjatlarida belgilangan cheklangan normativdan ko'pi bilan 20 foiz oshirilgan hollarda, mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun mizanda tutilgan imtiyozlar, kafolatlar va huquqlar ularda saqlanib qoladi.

Bunda xodimlar sonining oshirilishiga O'zbekiston Respublikasi kasb-hunar kollejlari, akademik litseylari va oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining o'qishni yakunlagan kunidan hisoblab 3 yildan ortiq vaqt o'tmagan taqdirdagina yo'l qo'yiladi.

Ishlab chiqarish va ijtimoiy soha inflyatsiyasiga yo'naltirilgan investitsiyalar, iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgarishlarni ulih berish natijasida oxirgi yillardagi yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlariga erishildi. Bu esa, aholi turmush darajasi va sifatini yanada oshirishga xizmat qilib, jamiyatlarga ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashni ta'minladi.

Ijtimoiy tarkibiy o'zgartirishlar va iqtisodiyotning yuqori o'sish sur'atlari tufayli 2016-yilda aholining real daromadlari 11 foizga oshdi, 726 ming nafar yoshin aholining, shu jumladan, 438,5 ming kollej bitiruvchisining bandligi ta'minlandi¹⁸.

Manilkatimizda ishchi kuchi bandligi samaradorligini ta'minlash uchun davlating bandlik siyosatining quyidagi yo'nalishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir:

- oilaviy biznes va kichik xususiy korxonalarni rivojlantirishni jadallashtirishni ta'minlash;
- mazkur maqsadlarda mikrokreditlash tizimini rag'batlantirish;

¹⁸ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

yirik sanoat korxonalari va nisbatan kichikroq bo'lgan ishlab chiqarish korxonalari bilan kasbatchilikni kengaytirish asosidagi kooperativni rivojlantirish imkoniyatlaridan keng qamrovli foydalanish;

– mahalliy xomashyoni puxta qayta ishlashga va tayyor, raqobarga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan yengil va oziq-ovqat qayta ishlash sanoatining ko'p miqdorat talab qiladigan tarmoqlarni juda rivojlantirish;

– xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish, qishloq joylarida qishloq xo'jaligiga mualluqli bo'lmagan boshliq sohalarini kengaytirish masalalarini hal etishga e'tiborni kuchaytirish;

– iqtisodiyotni modernizatsiyalash juriyotlarini maqsadga muvofiq yo'naltirish orqali zamonaviy bilimga ega bo'lgan va malakali ishchi kuchiga talabni oshirish;

– ishsizlarni kasbiy o'qitish va jamoat ishlari tizimlarini takomillashtirish bilan shug'ullanadigan xizmatlar ishini takomillashtirish.

Mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi xalqimizning farovon turmushini ta'minlash tamini bo'lgan, ish bilan bandlik darajasining yanada oshishiga, aholining ijtimoiy muhofazasining kuchayishiga yanada keng yo'l ochib beradi.

2017-yil 7-fevral kuni qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021-yillarda O'zbekistonda inqiloblar boshlang'ich ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi" to'g'risidagi Farmonidagi kiritilgan "Ijtimoiy suhuni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari"ning 4.1-bandiga ko'ra "Aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirish" bo'lib, unda:

- aholining real pul daromadlarini va xarid qobiliyatini oshirish, kum ta'minlangan oilalar xarimi va aholining daromadlari bo'yicha farqlanish darajasini yanada kamaytirish;

- byudjet mabassalari xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy uzaqalar hajmini inflyatsiya sur'atlaridan yuqori miqdorda bosqichma bosqich oshirish;

- yangi ish o'rinlari yaratish bozda, aholining, eng muvoto, o'zla mabass va oliy o'quv mabassalari bitiruvchilari bandligini ta'minlash, mehnat bozori infyatuzilmasining mutamash rivojlanishini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish;

• mehnatga layoqatli aholining mehnat va talibkorlik faolligini to'liq amalga oshirish uchun sharoitlar yaratish, ishchi kuchi sifatini yuksaltirish, ishga joylashtirishga muhtoj shaxslarni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini o'stirish tizimini kengaytirish bel qilibishi lozim bo'lgan ustuvor nuvoislolar sifatida qamalgan.

Shuningdek, ushbu lizirning 4.4-bandida esa "kasb-hunar kollejlari o'quvchilarini bozor iqtisodiyoti va ish beruvchilarning ehtiyojlariga javob beradigan mutaxassisliklar bo'yicha tayyorlash hamda ishga joylashtirish borasidagi ishlarni tashkillahtirish" nuvoislarga alohida e'tibor berilgan.¹²²

Kulosalar

1. Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish jarayonini uzoqqa etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. Ishchi kuchining miqdori umumiy aholisining mehnat faolligiga joyqatli bo'lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kuchi resurslari deh ham utuladi. Ishchi kuchining sifati uning tarkibining zamon talablari jihatidan ijtiroiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga nuvoifiqligi darajasini namoyan etadi. Ishchi kuchining sifati uning ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, malaka, ish tajribasi darajalari kabi ko'rsatkicilar orqali ifodalanadi.

2. Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini izluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini murtasit yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy damij; o'sishini ta'minlash berakidir.

3. Ishchi kuchi migratsiyasi murtakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida amalioy, ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va h.k.i ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bilatiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni marolakat ichida va xalqaro darajada ro'y berishi mumkin.

4. Iqtisodiyotning barqarorligi va sog'lomligini aks ettiruvchi ko'rsatkicilardan biri ishsizlik damijasi hisoblanadi. Biroq, har qun-

¹²² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021-yillarda O'zbekistonda rivojlantirishning ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi" ta'g'iridagi Farmoni. 2017-yil 7 fevral.

day ma'lakarda doimiy ravishda ma'lum darajada ishsizlik mavjud bo'ladi. Umummiy olganda, inchnatga layoqatli bo'lib, iahlashtni xoblagan. lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyan bo'lish xususiyati va vajutga kelish aahablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, hududiy, yashirin va tong'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

5. «To'la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmavligini bildirmaydi. Chunki, friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishi tabiiy hisoblanadi, shu sababli to'la bandlik relchli kuchining 100 foizdan kam qismini tashkil qiltirvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq ayrganda, to'li bandlik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. Siklik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. To'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi.

6. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari ushng ta'sirida ishlab chiqarilmay qolgan mahsulot hajmi orqali baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xoblagan va ishlay oshilgan barcha uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmagan mahsulot ishlab chiqarish potentsial inkoniyatining bir qismi yo'qotiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YalMD) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YalMning potentsial YalMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqin bo'lsa, YalM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Asosiy tayanich tushunchalar

Ishchi kuchi — insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish — insonning mehnatga bo'lgan jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va o'mirlab turish, ularning mehnat malakasini oshirish yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'zlashtirish, katta yoshli ishchilar o'zini baxshilagan yosh ishchilar avlodini yetishtirish jarayoni.

Yulpi ishchi kuchi – jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiyamat va iste'mol qiyamatlarini yaratishda ishtirok etuvchi har-biri bilan oshibborelas bog'liq holda faoliyat qilyechu ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmu'i.

Ishchi kuchi talabi – muayyan vaqtda ish haqining tarkib kungan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.

Ishchi kuchi taklifi – muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehmangai layoqatli ishchi kuchi miqdori.

Aholining tabiiy o'sishi – bu aholining emigratsiya va immigratsiyadan tashqari harakati.

Emigratsiya – fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga doimiy yashash uchun ko'chib o'tishi.

Immigratsiya – xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishi.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlaygan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Friktsion ishsizlik – mamlakatga mos ish qidirayotgan va ish o'rindur bo'shishini kutayotganlarni namoyon etuvchi ishsizlik.

Tarqibiy ishsizlik – ishlab oshiqarish va yulpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq mavjud vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi turli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YalM hajmining muqala qolishi o'tarasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nima ni tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?

2. Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog'liq? Mu-tehnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kushayadi?

3. Ishchi kuchi bozori amal qilishning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

4. Ishchi kuchi qiymati va iste'mol qiymati qanday aniqlanadi? Ularga ta'sir etuvchi omillarni sanab bering.

5. Ish bilan to'la bandlik nima uchun nisbiy ma'noda tushuniladi? Qanday qilib ishchi kuchi bilan samarali foydalanishga erishiladi?

6. Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.

7. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

8. Ishsizlikning tabiiy darajasi nimanı anglatadi va u qanday tartibda aniqlanadi?

9. Oquv qonunining mohiyati nimada namoyon bo'ladi?

10. Ishsizlikning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini tushuntirib bering.

21-RO'X. MOLLIYA TIZIMI VA MOLLIYAVIY SIYOSAT

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonlarining samarali amalga oshirilishi ko'p qildirdan moliyaviy resurslarga bog'liq bo'ladi. Pul vositasida takror ishlab chiqarishning bir bosqichidan boshqasiga o'tiladi hamda muayyan maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy fondlar vujudga keltiriladi. O'z navbatida bu fondlar o'zlar ishlab chiqarishning uzluksizligini va kengaytirilishini ta'minlaydi. Yalpi milliy mahsulotni yaratish, taqsimlash va undan foydalanish jarayonida pul muvofiqlashtiruvchi qilib, turli xo'jalik yurituvchi bo'g'inlar, uy, dehqon, fermer, jamoa, kasabaachilik xo'jaliklari, davlat korxonalari va tashkilotlari, davlatning o'zining pul mablag'lari fondini tashkil etadi. Pul fondlari hosil bo'lish manbailari va amal qilish usuli, maqsadlari va foydalanish usullariga qarab moliya va kredit shakllari tuziladi. Ushbu bobda moliyaning mazmuni, vazirlari tizimi, uning asosiy bo'g'ini bo'lgan davlat byudjeti va byudjet mablag'larning shakllanishida soliqning roli bayon etiladi.

21.1. Moliyaning mohiyati va vazirlari. Moliya tizimi

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi eng avvalo davlat, uning turli mintaqalari va hududlari, iqtisodiyotning tarmoq va sohalar, ishlab chiqarish birliklari, aholi turli qatamlari o'rtasidagi pul mablag'lari oqimining samarali tashkil etilishiga bog'liq bo'ladi. Bunday pul oqimlari jamiyat real boyoli jarayonlarini aks ettirib, mamlakatdagi fuqarolar va yuridik shaxslar o'rtasida o'zaro iqtisodiy munosabat va aloqalarni o'rnatadi. Davlat korxona va tashkilotlar, ayni moliyaviy muassasalar, aholi bilan olib boriladigan o'zining barcha vazifalarini aynan moliya mexanizmi orqali amalga oshiradi. Moliya milliy iqtisodiyot va aholi barqarorligining ustasini aks ettirib, korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarining pa-

sayishi va ularning jahon bazaridagi raqobatbardoshligini oshirishni maqsad qiladi. Ishlab chiqarish tizimini, tarmoqlararo va turlilikni rivojlantirishni shakllantiradi.

Moliya – iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimidir. Uning yordamida turli darajada pul mablag'larini fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya pul bilan bog'liq munosabatlar bo'lib, ularning moddiy asosini pul tashkil qiladi. Lekin u pul emas yoki pul bilan bir xil narsa bo'lishmicha emas. Bundan ko'rinib, iqtisodiyotning amaliy va barqaror rivojida amal qilishi, yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash maqsadida davlat ko'pincha boshqa iqtisodiy subyektlar bilan moliyaviy munosabatlarga kiribadi. Moliyaviy munosabatlar – davlat, tashkilotlar, tarmoqlar, korxona va tashkilotlar tomonidan alohida tashkilotlar o'rtasida pul mablag'larini fondlarining harakati bilan bog'liq holda vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar majmua.

Moliyaviy munosabatlarning obyektlari va subyektlari farqlanadi. **Moliyaviy munosabatlarning obyektlari** bo'lib iqtisodiyotning turli tarmoqlarida turib turgan va harakat qiluvchi pul mablag'larini foydalanish hisoblanadi. **Moliyaviy munosabatlarning subyektlari** turkibidan murakkab bo'lib, ularga barcha tashkilotlar, korxonalar, yuridik va jismoniy shaxslar kiradi. Ular orasida doimo moliyaviy munosabatlar bo'lib tursan. Bu munosabatlarning asosiydori sifatida quyidagi munosabatlarni ko'rsatish ma'nosini beradi.

– davlatlararo moliyaviy munosabatlar;

– davlat va turli xalqaro tashkilotlar, xaridchi firma va korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;

– boshqaruvning turli tarmoqlaridagi davlat organlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;

– davlat va korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;

– davlat va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;

– davlat va aholi o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;

- korxonalararo moliyaviy munosabatlarni;
- korxonalar va boshqalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarni;
- korxona ichidagi xo'jalik aloqalariga xizmat qiluvchi moliyaviy munosabatlarni va boshqalarni.

Moliya iqtisodiyot doirasida uzoqroq bog'liq bo'lgan quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) iqtisodiy jamiyatlarni, loyihalarni va tadbirlarni pul resurslari bilan ta'minlash va ularga xizmat ko'rsatish vazifasi;

2) taqsimlash vazifasi;

3) rag'batlantirish vazifasi;

4) nazorat qilish vazifasi.

Jamiyat miqyosidagi iqtisodiy faoliyatni turli jarayon va tadbirlarning, jumladan, mamlakatni boshqarish, muvaffaq qubiliyatini ta'minlash, huquq-tartib ishlarini yo'lga qo'yish, sog'liqni saqlash, madaniy-ma'rifiy ishlar va boshqalarning amalga oshirilishini taqiyon etadi.

Uning uchun eng avvalo ularni moliyaviy resurslar bilan ta'minlash kerak bo'ladi. Shunga ko'ra, moliya iqtisodiy jamiyat va tadbirlarni moliyaviy ta'minlash, ularga xizmat ko'rsatish vazifasini bajaradi.

Moliyaning **taqsimlovchi vazifasi** moddiy ishlab chiqarish sohasidagi yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tuzumidagi, moddiy ishlab chiqarish sohalari, mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi.

Moliyaning **rag'batlantiruvchilik vazifasi**, birinchiligidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayoni orqali, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash muvofiqligini orqali amalga oshiriladi.

Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan **nazorat qilish vositasi** sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxona (firma)larning moliya tizimiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo'lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mahlag' bilan ta'minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy monosabotlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatining moliya tizimini tashkil qilindi. Bu tizim davlat va boshqa turli darajadagi byudjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valyuta zaxiralari, banklar, pul muammosi, kredit va soliq tizimi, korxona va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarining barokastini o'z ichiga oladi.

Bug' a'valig' korxona (firmo)lar va umumiy davlat moliyasini bir-biridan farqlash lozim. Korxona va firmoqlar moliyasida ishlab chiqarish jarayonida barida alohida fondlar yaratish yo'li bilan ularning moliyaviy ehtiyojlarini xizmat qiladi. Umumiy davlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urta shaklida davlat mol-mulk va shaxsiy sug'urtasi fondini, soliq tizimini o'z ichiga oladi. Davlat pul muammosi, asosiy markazlashgan fondi bo'lib davlat byudjeti moliya tizimining muhim bo'g'isi bo'lib xizmat qiladi. **Davlat byudjeti – bu davlat daromadlari va xarajalar barida ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.** Davlat daromadlari va xarajalarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumiy davlat muaynasini ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

Davlat byudjetining ikki tomoni bo'lib, bir tomonida byudjetga kelib tushadigan daromadlar tarkibi va ularning manbalari, ikkinchi tomonida esa asosiy xarajalarning tarkibi va miqdori o'z ifodasini topadi.

O'zbekistonda davlat byudjetining tuzilishi, daromadlari va xarajalarining tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (21.1 va 21.2-jadvallar).

Maqсадli fondlarsiz davlat byudjeti daromadlarining tarkibiy tahlilidan ko'rinadiki, bilvosita soliqlardan byudjetga 2016-yilda 21 131.0 milliard so'm kelib tushgan. Ushbu daromad 2012-yilga nisbatan 18,9% ga oshgan. Bu holat shuni tasdiqlaydiki, davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda bilvosita soliqlarning fiskaal ahamiyati yuqori bo'lmaydi.

**Maqsadli fondlarsiz davlat byudjeti daromadlari to'g'risida
ma'lumat¹⁰⁶**

Asosiy byudjet ko'rsatkichlari	2012	2013	2014	2015	2016	2016-yilda 2012-yilga nisbatan foizda
Maqsadli fondlar va davlat byudjeti daromadlari	20614,1	26221,2	31720,5	36495,3	41050,7	199,0
Shu jumladan: Bevosita soliqlar	8106,4	10322,7	12434,0	14098,4	16654,6	189,6
Bilvosita soliqlar	11187,8	13398,6	16852,3	19193,8	21151,0	188,9
Resurs soliqlari	2746,4	3858,2	4311,5	4816,1	5506,3	193,2
Boshqa daromadlar	1481,5	2582,7	3135,7	3685,0	4739,9	319,5

Davlat byudjeti daromadlarining shakllanish samaradorligi va barqarorligi amalga oshirilishi ko'zda tutilgan xarajatlar ijrosining muhtabir asosini tashkil etadi. Shuningdek, davlat byudjeti xarajatlari davlat tomonidan olib borilayotgan ishlabchilarning to'liq ma'muladagi ifodasini o'zida aks ettiradi. Buni 21.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkin.

Endiylardan ko'tirib turadiki, davlat byudjeti xarajatlarda ijtimoiy soha va ibolini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlarning salmog'i yuqori hisoblanadi. Xususan, ushbu xarajatlar 2012-yilda 12573 milliard so'mga rejalashtirilib, jami byudjet xarajatlarda 58 foizni tashkil qilishi ko'zda tutilgan bo'lsa, 2016-yilga kelib ushbu xarajatlar 24186,7 milliard so'm hajmida rejalashtirilmagan va uning jami byudjet xarajatlardagi ulushi 58,9 foizni tashkil qilishi ko'zda tutilgan. Demak, ushbu sohaga qilinayotgan xarajalar, birmunchi, umumiy nazarda va shuningdek, umumiy xarajalar salmog'ida ham o'tib boruvchi. Ushbu xarajatlarning tarkibi quyidagi diagrammada keltirilgan.

¹⁰⁶ Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlar asosida

**Maqsadli fondlarning davlat byudjeti xarajatlari ko'g'risida
ma'lumot⁵⁷**

Ko'rsatkichlar		2012	2013	2014	2015	2016
Davlat byudjeti xarajatlari	mlrd. so'm foiz	21571 100	25833,7 100	31425,4 100	36253,3 100	40939,8 100
Jirimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab- quvvatlash xarajatlari	mlrd. so'm foiz	12513 58	15147,0 58,7	18493,7 58,8	21316,9 58,8	24106,7 58,9
Iqtisodiyot xarajatlari	mlrd. so'm foiz	2372 11,0	2756,7 10,6	3363,2 10,7	3821,2 10,6	4346,9 10,6
Markaziy hokimiyat ayvontilayotgan moliyalaştırish	mlrd. so'm foiz	1059 4,9	1439,5 4,9	1624,7 5,2	1848,7 5,1	2141,8 5,2
Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, sod organlari xarajatlari	mlrd. so'm foiz	629 2,9	850,4 3,1	1414,2 4,5	1605,9 4,4	1790,8 4,4
Hoshqa xarajalar	mlrd. so'm foiz	4735 21,2	5312,1 20,7	6529,4 20,8	7664,5 21,1	8551,8 20,9

O'zbekiston Senati 2017-yilgi davlat byudjetini iqtisodiyotda kutilayotgan 7,8% o'sishni hisobga olgan holda tasdiqladi. Shunga ko'ra, davlat byudjeti daromadi va xarajatlari orasida 1%, ya'ni 750 mlrd \$ defitsit vujudga keladi. 2017-yilgi byudjet daromadi YalMning 19,2%ini, ya'ni 44,5 trillion so'mni (~14 mlrd. \$) tashkil qiladi, xarajalar esa YalMning 20,2%ni yoki 46,9 trillion so'mni (14,7 mlrd \$) tashkil qilindi. 2017-yilda O'zbekiston iqtisodiyotida soliq boshini kamayishga qaratilgan, YalM hajmi o'sishi kutilmoqda, Davlat byudjetini hisoblashda kelasi yil iqtisodiyotda kutilayotgan 7,8%ga o'sish kabi hisobga olingan. 2017 yilda O'zbekiston iqtisodiyotining sintoni sohasida – 8% o'sish, qishloq xo'jaligi sohasida – 6,2%, katta sanoat sohasida – 4,6% o'sish kutilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fovraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlarni

⁵⁷ Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari asosida

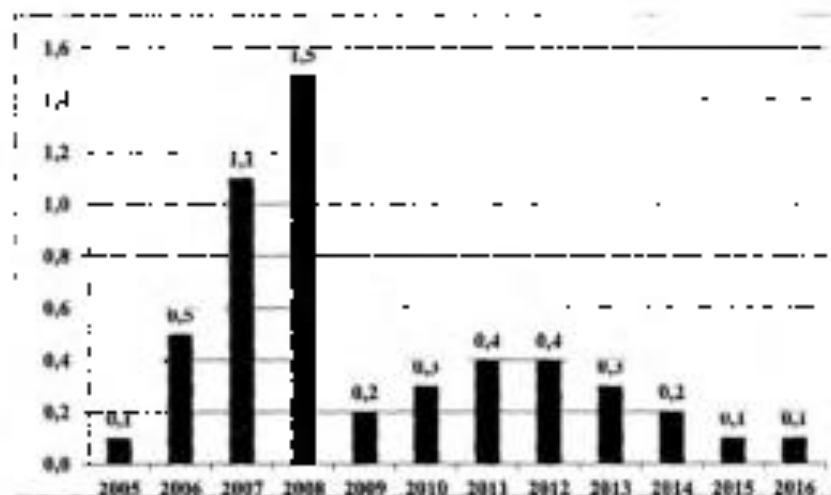
strategiyasi ko'rsatib berganligi, 198-4947-soudi Farmonining 2-yo'nalishining 3.1-bandidan "harajatlarning ijtiroiy yo'naltirilganligini saqlab qolgan holda, Davlat byudjetining barcha darajalarida munosibligini muvozaatni saqlash, mabuliy byudjetlarning davomiy qatnashini ta'minlashga yo'naltirilgan byudjetlarga munosabatlarini takomillashtirish" maslasi qo'yilgan.

Davlat iqtisodiyotiga o'tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug'urta (ijtimoiy sug'urta, tibbiy sug'urta) fondlari va byudjetlardan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, lajnatlarga ko'mak berish fondi va boshqalar)ning sharoiti ortib boradi.

21.2. Byudjet taqchilligi va davlat qurzlari

Davlat byudjetining davomdamlari va tashqari muvozaatda bo'lishini raqoz qilindi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjetlari xarajatlarning daromadlardan ortiqchalligi kuzatiladi, buining qilbatil byudjet taqchilligi ro'y beradi. Bu bo'ning sabablari ko'p bo'lib, ularning ichide davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi o'zining muvaziat o'sish berishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazatlarining ahangiyishi alohida o'rin tutadi. Byudjet taqchilligining o'sishi yoki kamayishi mabuliy natijalarda va uning yalpi ichki mahsuloti (YalM)ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi.

2015-2018 yillar davomida esa davlat byudjeti taqchilligiga, barcha hollarda, davlat byudjeti profitalitni 0,1 foizdan 1,5 foizga qalar oshirishga erishildi. Keyingi yillarda mazkur jamiyatlarga hali jahon moliyaviy-iqtisodiy lajzozi o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatishiga qatmaydan, byudjet profitalitini saqlan qolishiga urishilmoqda. Xususan, 2016-yilda maqsadga muvofiq yo'naltirilgan shom-salbiylar natijasida byudjet daromadlari uning xarajatlariidan ortish hajmi YalMning 0,2 foizi darajasida bo'lishiga erishildi (21.1-raqam).

21.7-ravm. Davlat byudjeti koʻrsatkichlarining bajarilish darajasi, foizda

Umuman olganda, davlat byudjeti sohasidagi bunday natijalarni qoʻlga kiritishda mamlakatimiz iqtisodiyotini bosqichma-bosqich oʻzgartirish va ekinlashtirish, ilgari davlat zimmasida boʻlgan bir qancha vazifalarning xususiy sektorga oʻtkazish orqali davlat byudjeti xarajalarini optimallashtirish, yuqori saviya yoʻnaltirilgan rivojlanishlarida xususiy sektor moliyaviy holatining mustahkamlanishi, shuningdek, yangi mamlakat iqtisodiyotidagi roli va aʼhshining oʻrni kabi omillar sezilarli taʼsir koʻrsatdi.

Byudjet taqchilligining oʻzgarishi xarajalik koʻyushtirishdagi jihatlar, shahar chiqarishdagi davriy inqiroz va yuksalishlarni barcha etiradi, inqirozlar davrida davlat byudjet mahlagʻlari hisobidan iqtisodiyotning maʼlami sektorlarini maʼyusiy taʼminlab turishga, umumdavlat ahamiyatiga ega boʻlgan tarmoqlarlar investitsiyalar hajmini saqlab turishga majbur boʻladi. Oʻrnatilgan xalqaro standartlarga koʻra byudjet taqchilligi YalMning 5% darajasidan oshmasligi lazim. Byudjet taqchilligi, asosan, davlat qarzi hisobiga qoplanadi.

Davlat qarz ichki va tashqi qarzlardan iborat boʻladi. Davlat ichki qarz — bu davlatning mamlakat ichida zayomlar va boshqa qim-

milliy qo'g'ozlarini chiqarish, turli nohyudjet fondlari (sug'urtat fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinishidagi qurulturi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish (qoplash)ning muhim ko'rinishlaridan biri davlat krediti hisoblanadi. Davlat krediti — davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida mavdonga tushadigan haraba moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarni yig'indisi.

Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli — bu davlat qarz majburiyatlari (zayonalarini) chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtni barcha turli turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Davlat o'z majburiyatlarini mablag' xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank maumalaga pulning kiyar hismining ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha miqdorini chiqaradi. Mazkur holda, davlat byudjetini moliyalashtirish pul maumalasiga to'g'ridan-to'g'ri inflyatsion ta'sir ko'rsatadi. Pul massasining o'sishi jamiyat haqiqiy buyligining ko'payishi bilan birga bormaydi.

Davlat qarzlarining to'xtovsiz ko'payishi, milliy daromadni fuz ko'chohlar shaklida barcha ko'proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta byudjet taqchilligi va davlat majburiyatlari bo'yicha fuz ko'chohlar o'sish shartitida davlat qarzlarini to'lash vaqtini imkon darajada cho'zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini o'rta va uzoq muddatli zayonalariga almashtiradi. U o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini ancha yuqori fuz bo'yicha yungi, uzoq muddatli zayonalar chiqarish hisobiga ham sotib olishi mumkin. Bunday tadbirlar qisqa davrlar samara berishi va vaqtni davlatning moliyaviy ahvolini yengillashtirishi mumkin, chunki u odatda kelgusida fuz stavkasining oshishi va qarzlar umumi miqdorining o'sishi bilan bog'liq.

Xo'jalik hayoti bayramatlashuv jarayonlarining tez o'sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o'ziga zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun barcha pul

mablag'larining milliy chegiridan tashqaridagi manbalar bilan foydalanadi. Buning natijasida tashqi qarz vujudga keladi. Davlat tashqi qurzi — xorijiy davlatlardan, shuningdek, jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.

Tashqi qarzniing moliyadan o'sib ketishi milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agar tashqi qarz bo'yicha ko'rsatmalar mamlakat tovar va xizmatlari eksportidan tashvunning oshirishiga olib keladi, masalan, 20-25 foizdan oshib kelsa, bu holat mamlakatning kredit bo'yicha reytingini pasaytirib yuboradi. Natijada, ehtimol yangi qarz mablag'larini jalb etish imkoniyatini yoqotadi. Shuning uchun, davlatlar muntazam ravishda tashqi qurzni tartibga solish chora-tadbirlarini amalga oshirib boradilar. Bular qat'iyat mamlakat olin-valyuta xarajati hisobidan qarzlarini to'lab berish kreditorlarining qarz to'lov muddatlarini o'zgartirishlari, ayrim hollarda ularning mamlakat qismidan voz kechi-shibiga o'rinish, qarzlarini mamlakatdagi ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, kapitalda ishtirok etish va boshqa huquqlarni sotish hisobiga to'lash, xalqaro banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlardan yordam olish va h.k.

Demark, davlat o'z faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda asosan kapitallarining ham milliy manzardan, ham tashqi bazorlardan qarz olishi mumkin. Xalqaro kreditning tez o'sishi, kapitalning transmilliy migratsiyasi mamlakat va mintaqalar ichki o'zaro bog'liqligi uluqlashishining natijasi hisoblanadi. Xalqaro kredit moliyaviy resurslarni ham vositaviy sektorning ehtiyojlarini qamrab olish, ham davlat byudjeti taqchilligini qoplash uchun jalb qilish imkoniyatini sezilarli kengaytiradi. Shu bilan birga tashqi qarzlarining o'sishi bir qator boshqa muammolarni keltirib chiqaradi. Bu o'rinida eng asosiy muammasi milliy iqtisodiyotning kreditlar va dolzarb mamlakatlar iqtisodiyotiga bog'liqligining kuchayib borishi hisoblanib, bu jarayonni mamlakatdagi ichki moliyaviy tashkilotlar bilan nazorat qilish imkoniyati bo'lmay qoladi.

21.3. Soliq tizimi va uning vazifalari

Davlat byudjeti daromadlar qismining asosiy manbai soliq'ni hisoblanadi. Soliq iqtisodiy kateqoriya sifatida, sol' daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. Soliq - bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mahluq'larini shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to'lovlarini undirish shakli.

Soliq yordamida milliy daromadning to'g'risli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat daromadidan olinadigan soliq'lar haridni olarning tashkil qilinish shakli va usullari ilig'alikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyatda soliq'lar quyidagi asosiy uchta vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- iqtisodiy tenglikni yamshatish (iqtisodiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tizimining hisobiga amalga oshirida, davlat sarflari miqyosining o'sishi o'z navbatida soliq'larning o'sishini talab qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Hozirgi davda umumiy tendensiya bo'lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar tugazo qiladi

1. Aholi sonining o'sishi.
2. Iqtisodiy asos xizmatlari sifatiga talabning o'sishi va urbanizatsiya.
3. Axborot-habarning filostastishi.
4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.
5. Milliy mudolaa, davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- harcha daromadlaridan, ularning munbalang bog'liq bo'lgagan holda soliq undirishning majburiyiligi;
- soliq undirishda harcha uchun yagona munamdvlat siyosat;
- samarali ishlovchi korxonalarda barcha xo'jalik yuritishining ilg'or

shakllari uchun soliq me'yorlarining rag'batlantiruvchi roli ta'minlash;
soliq to'lovi bo'yicha haqcha subyektlar majburiyati ustidan
moliyaviy nazorat.

Solix stavkasi belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi.

1. Nadlik tamoyili – turli shaxslardan, ularning soliqlov hiso-
biga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga
qarab turlicha soliq o'ndirilishi kerakligini bildiradi.

Solix surmasining (R) soliq olinadigan surmaga (D) nisbatining
foizdagi ifodasi solix stavkasi (R) deyiladi:

$$R = \frac{R}{D} \times 100\%.$$

2. To'lovga layoqatlilik tamoyili – solix miqdori solix
to'lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi
zarur. Boshqacha aytganda, solix solish daromadlarning adolatli
taqsimlanishini taqozo qilishi zarur.

3. Adolatlilik tamoyili – daromadlari va hukumat dasturlari-
dan foydalanish darajasi bo'yicha teng bo'lgan kishilar teng miq-
dorda solix to'lashi zarur.

Solix bo'yicha imtiyozlar qamunchilik bitimlarida belgilangan tar-
tib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. Analizotda solix ixtiyozlarining
quyidagi turlari keng tarqalgan:

– obyektlarning solix olinmaydigan eng katta darajasini belgilash;
solix to'lashdan alibida shaxs yoki ma'lum guruhlarini (masalan,
urush foyriylarini) ozod qilish;

– solix darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;

– solix olinadigan surmadan chegitirish;

– solixli kredit (solix olishni kechiktirish yoki solix surmasini
ma'lum miqdorga kamaytirish).

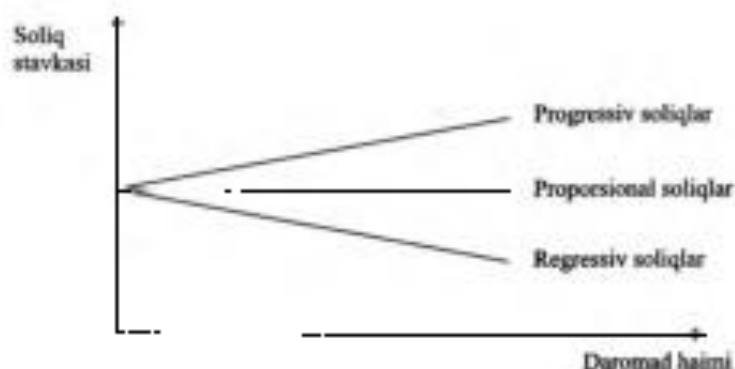
Soliqlarni turkurlashiga turli xil mezonlar asosda yordam beriladi.

Solix stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar
ularda progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va
regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi (21.2-rasm).

**1. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'sib boruv-
chi soliqlar progressiv soliqlar deyiladi.**

2. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtocha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar **regressiv soliqlar** deyiladi.

3. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtocha stavkasi o'zgarmas qoluvchi soliqlar **proportional soliqlar** deyiladi.

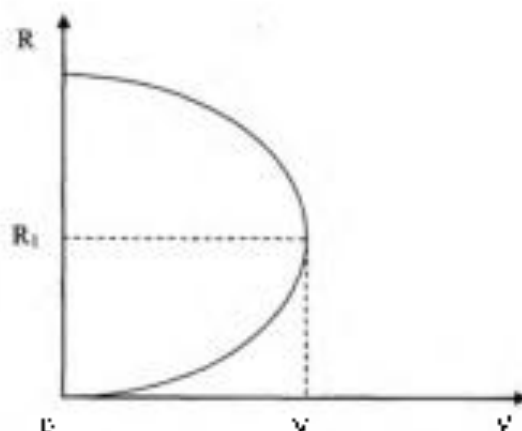

21.2-rasm. Progressiv, proporsional va regressiv soliqlarning grafik ko'rinishi

Soliqlar amal qilish doirasi (markaziy va mahalliy soliqlar), mahsulot tannaxtiga qo'shilish usuli (to'g'ri va egr soliqlar) va iqtisodiy mazmuniga qarab ham turkumlanadi.

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini birinchi bo'lib amerikalik iqtisodchi A. Laffler asosladi. A. Lafferning mulohazalariga ko'ra, korporatsiyalar daromadiga soliqdaravmi haddan tashqari oshirish ularning kapital qo'yilmalariga bo'lgan rag'batini susaytiradi, fan-texnika taraqqiyotini to'xtatadi, iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi va oxir-oqibatda, davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavkasi o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikning grafikda tasvirlanishi «Laffler egri chizig'i» nomini oldi (21.3-rasm).

21.3-rasm. Laffler egri chizig'i

Grafik tik o'qida soliq stavkasi (R), yotiq o'qida -- davlat byudjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (1) davlat byudjetiga eng yuqori tushum o'ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi. 100 foizli soliq o'lishda davlat daromadi nolga teng bo'ladi, chunki hech kim tekimga ishlashni xohlamaydi. Hushqacha aytganda, uzoq muddatli nuqtborda baddom tashqari yuqori o'rnatilgan soliqlarni pasaytirish (junga'arnalar, investitsiyalar, bandlikning o'rishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmning o'sishini ta'minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko'payadi, davlat daromadlari hinni o'sadi, muqabilik kamayadi va ishlyatsiyaning susayishi r-o'y beradi. Lekin o'z-o'zidan tushumlar... Laffler summasi faqat erkin bozor mexanizmi me'voridan aralash qilgan holdagina namoyan bo'ladi.

Shuningdek, mamlakatning turli mintaqalarida soliq yukining bir xil darajada bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada YUNESKO solqaro tashkiloti tomonidan tavsiya etilgan taqqoslama usullardan foydalaniladi. Soliq yukl darajasini miqdoran aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlar miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbatli yold soliq to'laugandan keyingi daromad miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbatli sifatida ifodalash mumkin:

$$K_{\text{solliq yoki}} = \sum N_x / P \quad \text{yoki} \quad K_{\text{solliq yoki}} = DN / PN$$

bu yerda: N_x – aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlarning o'rtacha miqdori;

DN – aholining soliqlar to'langandan keyingi daromadi;

PN – aholining o'rtacha hayoqatligi

Soliq yoki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmoq'i bo'yicha ham aniqlash mumkin:

$$K_{\text{solliq yoki}} = \sum N / \sum YdIM$$

bu yerda: N – soliqlar miqdori;

$YdIM$ – yalpi ichki mahsulot hajmi

Davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismlaridan biri moliyaviy siyosat hisoblanadi. Moliyaviy siyosat – davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar majmumi.

Moliyaviy siyosat diskretion va o'z-o'zidan tartiblanuvchi tavsifdagi siyosatlarga bo'linadi. Diskretion moliyaviy siyosat iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish maqsadida soliq va davlat sarflarini o'zgartirib turish bilan bog'liq. O'z-o'zidan tartiblanuvchi moliyaviy siyosat esa iqtisodiyotdagi holat o'zgarishiga muvofiq tarzda tartiblovchi mexanizmlarni o'zining ishg'u tushishiga asoslanadi. Bundan ko'rinadiki, milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga turli qatlamli sub'yektlarni soliqqa tortish bunda tushgan tushlag'arni davlat byudjet orqali qayta taqsimlash jamiyatdagi ahaliyatlari ta'sir ko'rsatadi.

Davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadidan soliqqa tortish va davlat sarfli tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chora-tadbirlar fiskal yoki soliq-byudjet siyosati deb ataladi. Fiskal siyosat, bir tomondan, iqtisodiyotning tashvul davrida davlat sarflarini oshirish yoki soliqlarni pasaytirish orqali xo'jalik hayotini rag'batlantirishni, tushqa tomondan esa, iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasida davlat sarflarini qisqartirish yoki soliqlarni ko'paytirish orqali yuz tutishi mumkin bo'lgan inflyatsiya va ishsizlikning oldini olishni ko'zda tutadi.

21.4. O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini takomillashtirish masalalari

O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini takomillashtirish iqtisodiy islohotlar va davlat iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Zero, soliq-byudjet siyosatining amalga oshirilib, soliq yukini kamaytirish bilan bog'liq choralar-ta'chillarning ishlab chiqilishi, soliq to'lovchilarda ishlab chiqarishni kengaytirishga sharoit yaratilishi, ishlab topilgan va ularning o'zlarida qoldirilayotgan mablag'ning reinvetsitsiya qilinishi oqibatida qo'shimcha soliq obyektining paydo bo'lishi hisobga olingan byudjetdagi yo'qotishlar o'rning qoplashi, balki soliq to'lovchilarning qo'shimcha daromadlarga ega bo'lib, ishlab chiqarish imkoniyatining oshib ketishiga olib keladi.

Mamlakatdagi soliq tizimining soddalashtirishi va amplitudasiya qilinishi, soliq yukining yanada kamaytirilishi quyidagi bir qator vazirlarning mavallifiyatli amalga oshirishiga modifiy zarur yaratildi:

- soliq yukining kamaytirilishi orqali soliq ixtiyoslarining kengaytirilishi xorijiy investitsiyalarning jlib qilinishi va iqtisodiyotni modernizatsiyalashni kengaytirishga imkon yaratadi;

soliq tizimini soddalashtirish va soliq shartlarini pasaytirish o'z navbatida xususiy mulkchilik tarmog'ini kengaytiradi, biznes uchun qulay muhit yaratadi va uning kufidatlarini mustahkamlaydi;

- soliq yukini kamaytirish hisobiga soliq to'lovchilar ixtiyorida qoladigan mablag'lar reinvetsitsiya qilinishiga hamda ishchi xodimlarning ish haqiga yo'naltirilishiga tavsiya qilinishi, jismoniy shaxslar daromadlaridan olinadigan soliq stavkasining oralik chegaralari bo'yicha pasaytirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha ixtiyoslarining kengaytirilishi pirovardida aholi daromadlarining oshib ketish bilan yangi ish o'rinlarining yaratilishiga olib keladi;

- soliq yukini kamaytirish natijasida soliq to'lovchilar ixtiyorida qolgan mablag'lardan samarali foydalanish aholi daromadi va bandlik darajasini oshirish orqali xarab talabining jadul o'zishini ta'minlaydi;

- soliq sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirish va soliq yukini kamaytirish ekspozitni har turlar bilan rag'batlantirish va valyuta zarurlarini tejash, ulardan oqilona va samarali foydalanishni hara ta'minlaydi;

– soliq tizimidagi islohotlarni chuqurlashtirish uy-jay kumatural xarakteridagi islohotlarni chuqurlashtirish hamda energiya resurslaridan foydalanishda tejamkorlikni ta'minlash bilan bog'liq chora-tadbirlarning amalga oshirilishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishning yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash, kashfiyotlik faoliyatini rag'batlantirish, aholining reall daromadlarini va iste'mol talablarini oshirishda mintaqaviy darajada soliq yukini kamaytirish choralari keng qo'llanilishi o'z natijalarini bermoqda. Ayniqsa, soliqlar va to'lovlarni baxshilashtirishga katta e'tibor qaratilishi soliqqa tortish mexanizmlarining oshkorligiga, soliqlarni hisoblash va to'lashga o'ld kexonalar faoliyatini soddalashtirishga, shuningdek, soliq majburiyatlarining bajarilishini samarali nazorat qilishga yordam beradi. Ayni paytda bu hol respublikada qo'llaniladigan soliq tizimini xalqaro me'yurlar va amudalarga muvofiqdallashtirish zarurati bilan izolinuadi.

Faqat 2001–2016-yillar mabaynida mintakatda daromad soliq'i 38 foizdan 23 foizga, yagona ijtimoiy to'lov 40 foizdan 24 foizga, kichik biznes subyektlari va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar uchun yagona soliq 5 foizga oshirildi. Jismoniy shaxslar daromadidan soliq olish stavkasi ham tahlidan qayta ko'rib chiqildi va kamaytirildi. Natijada 2016-yilga kelib iqtisodiyotda umumiy soliq yuki 40 foizdan 20.5 sinzgacha pasaytirildi. Shunga muvofiq korxo-nlarning moliyaviy resurslari ham tegishli ravishda oshdi. Bu o'z navbatida, investitsiyalarning ko'payishi, korsonalarning oylonma mablag'larini to'ldirish, ishchi va xizmatchilarning ish haqi va daromadlarini oshirish uchun qo'shimcha mablag' ko'lib xizmat qilmoqda.

2015-yilda bunday soliq yangiliklari 130 milliard so'ndan ortiq mablag'ni tejash va uni korxonalar istiyomida qoldirib, ularning o'z oylanma mablag'larini ko'paytirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash, shuningdek, aholi daromadlarini 90 milliard so'ndan ko'prog' oshirish imkonini beradi.

2012-yil davomida dastur doirasida olibta muhim qonun, jumladan, "Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi, yangi tahrirlagi "Tadbirkorlik faoliyati

erkonligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunlar, shuningdek, ruxsat berish tartib-tamoyillarini soddalashtirish, soliq va statistik hisobotlarni qisqartirishga qaratilgan qonun hujjatlari va normativ aktlar majmuasi qabul qilinadi.

Ruxsat berishga oid 80 ta tartib-tamoyil, litsenziyalanishi talab etiladigan 15 ta faoliyat turi belgilanib qabul qilinadi, statistik, soliq va moliyaviy hisobotlarning shakllari va davriyligi bir yarim-ikkita barobar qisqartirildi. Davlat va nazorat qilmochi idoralarning ta'chirkorlik subyektlari bilan elektron shakldagi bilvosita aloqasi bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

Ma'lumot uzatish, statistika, moliya va soliq hisobotlarining elektron shakli va tarmoqlari saytinisizga uzatil va foydali asosda joriy etilmoqda. Bugungi kunda ta'chirkorlik subyektlarining 89 foizdan ortig'i soliq hisobotlarini, qariyb 86 foizi statistik hisobotlarni elektron shaklda topshirmoqda.

Respublikada 2005-2016-yillarda turli soliq shakllarining o'zgarishi talibli shuni ko'rsatadiki, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i 1,7 baravar, dividend (foizlar) shaklida olinadigan daromadlardan foyda solig'i 1,5 baravar, aksiz solig'i 1,6 baravar, yagona soliq to'lovi 2,6 baravar, yagona ijtimoiy to'lov 1,2 baravar pasaytirildi (21.3-jadval).

21.3-jadval

Soliq shakllarining o'zgarishi, foizda

Soliq turi	2005	2009	2012	2014	2015	2016
Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i	13,0	10,0	9,8	8,8	7,5	7,5
Dividend (foizlar) shaklida olinadigan daromadlardan foyda solig'i	5	8	10	10	10	10
Aksiz solig'i	31,0	21,5	20,0	23,0	23,0	23,0
Yagona soliq to'lovi	13	7	6	6	6	6
Yagona ijtimoiy to'lov	31	25	25	25	15	15

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi ma'lumotlari.

Iqtisodiyotga soliq yukining pasaytirilishida soliqlar stavkalarining kamaytirilishi, soliq imtiyozlarining kengaytirilishi bilan birga soliq stavkalarining pasaytirilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Soliq stavkalarining pasaytirilishi ishlab chiqarish hajmi va daromadlarning o'rishi natijasida soliq bazasining kengayishiga, davlat byudjeti xarajatlarini taqchillikka yo'l qo'ymasdan moliyalashtirishga zamin yaratadi.

2016-yilda soliq yukini yanada pasaytirish orqali aholi va xajalik yuridik va jismoniy subyektlar daromadining ko'prog' qismini ular to'lovlarida qoldirish, iqtisodiy mustaqillikni, investitsion faollikni va tovarlar hamda xizmatlarga bo'lgan ichki talabni oshirish borasidagi choralar tadbirlar davom ettiriladi.

Soliq yukini yanada kamaytirish, jumladan, yuridik shaxslar uchun foyda solig'i stavkasini 9 foizdan 8 foizga, jismoniy shaxslar uchun eng katta soliq hajmini 8 foizdan 7,5 foizga tushirish iqtisodiyotimiz rivojida albatta muhim ahamiyat kasb etadi.

2015-yilning 1-yanvaridan boshlab suv resurslaridan foydalanish uchun soliqni to'lovchilar, iqtisodiyotimiz barcha tarmoqlari korxonlari, dehqon xo'jaliklari (yuridik va jismoniy shaxslar), shuningdek tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida suv resurslaridan foydalanadigan jismoniy shaxslar uchun suv resurslaridan foydalanish uchun bir xil soliq stavkasi joriy qilinishi haqida (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 4-dekabrda PQ-22/0-soliq qarorining 14-ilovasi 2-4 bandlarida ko'rsatilganlar muvotiq) unifikatsiya qilindi.

Bugungi kunda "soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish yo'lini davom ettirish, soliq mu'ntazibchiligiini takomillashtirish va rag'batlantirishning tegishli choralari kengaytirish" ¹² qo'llanib ahamiyat kasb etmoqda.

Soliq stavkalarining pasaytirishi ishlab chiqarish va daromadlarning o'rishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi natijasida soliqqa tortish bazasining kengayishiga imkon tug'iladi. Aynan shu holat nam-

¹² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiya lo'g'risida"gi, PQ-4943-soliq qarori. 1-ilova 3.1-band.

lakstiruvda soliq stavkalari kamaytirilishiga qaramasdan, byudjet xarajatlarni taqchilliksiz moliyulashtrishga yetarli bo'lgan soliq tushumlari ko'rinishidagi byudjet daromadlarini shakllantirishga asos bo'lmoqda.

Belgilangan soliq imtiyozlari kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini yanada kengaytirish va iqtisodiyotimiz solobiyatini oshirishga qulay imkon yaratadi.

Xulosalar

1. Moliya milliy iqtisodiyot va aholi faolligining o'sishini aks ettirib, korrupsiya ishlari chiqarish xarajatlarning pasayishi va ularning jahon bo'yidagi nisbatbandobligining oshib borishiga olib borilgan, ishlab chiqarish tizimining, tarmoqlarini va hududiy tashkilotlarni shakllantiradi.

2. Moliyaviy muvazabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar faoliyatining moliya tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimi turli darajadagi byudjetlarni, ijtimoiy, mulk va shaxsiy sug'urtalar fondlarini, davlatning valyuta rezervlarini, korxonalar va firmalar, tijorat va notijorat tashkilotlarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarini o'z ichiga oladi.

3. Umumidavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urtalar fondini hamda davlat mulk-mulk va shaxsiy sug'urtalar fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fond bo'lishi davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi.

4. Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini ta'minlaydi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarning daromadlardan ortiqchiligi kuzatiladi. Buning natijasida byudjet taqchilligi tez sur'atlar bilan o'sadi.

5. Byudjet taqchilligi asosan davlat qimmatli qog'ozlarini sotish, no-byudjet fondlari (sug'urtalar fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondidan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashqi qarzlar hisobiga qoplanadi).

6. Davlat byudjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi. Soliq qat'iyat kategoriya sifatida, sof daromad-

ning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

7. Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatini asoslab, soliqlar xarakter progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) solqlarga bo'linadi.

Asosiy tayanib tushunchalar

Moliya – pul mahlag'larining aarakati, ya'ni ularning shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanilishi bilan bog'liq mavjda vujudga keladigan munosabatlardir.

Moliyaviy munosabatlar – davlat, tashkilotlar, tashkilotlar, korxonalar va tashkilotlar harida alohida fuqarolar o'rtasida pul mahlag'larini fondlarining harakati bilan bog'liq holida vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar majmua.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularni xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmua.

Moliyaviy siyosat – davlatning o'z vorifalari aralashi nashirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo'yicha choratadbirlar majmua.

Fiskal (soliq-byudjet) siyosati – davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat xarajati tarkibini o'zgartirish bo'yicha amalldanuvchi choratadbirlar.

Davlat byudjeti – davlat daromadlari va xarajatlari harida ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashirilgan rojasi.

Byudjet taqchilligi – davlat byudjeti xarajatlari harida daromadlardan ortiqchaligi.

Davlat ichki qarzi – davlatning mamlakat ichida qimmatli qog'ozlarini chiqarish, turli moliyaviy fondlaridan olgan qarzi.

Davlat tashqi qarzi – xarjiy davlatlar harida, ular harida jismoniy va juridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olgan qarzi.

Davlat krediti – davlat qarzi oluvchi yoki kreditor sifatida mavjudga tashadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi.

Soliqlar – jamiyada vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli.

Soliq stavkasi – soliq summasining soliq ulinadigan summasiga nisbatining ko'rsatkichi ifodasi.

Laffer egri chizig'li – davlat byudjeti daromadlari va soliq stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikning tasvirlanishi.

Takrorlash uchun suval va topshiriqlar

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.

2. Janubiy va davlat moliya tizimlari asosiy bo'g'inlarining taxmin bering. Moliya tizimida davlat byudjetining o'rnini qanday?

3. Davlat byudjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o'ynaydi? Qanday qanday usullardan foydalaniladi?

4. Byudjet taqchilligi nima? Ijobiy va salbiy byudjet taqchilligini tushuntiring.

5. Soliqlarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning turlarini, asosiy vazifalarini ko'rsating.

6. Moliyaviy siyosat va fiskal siyosatning umumiy va maxsus jihatlari tasvirlang.

7. Davlatning ichki va tashqi qarzlari manhalarini izohlab bering.

8. Soliq yuki nima? Uning iqtisodiyotga ta'sirini ko'rsatib bering.

9. Laffer egri chizig'ining mazmuni nimadan iborat?

10. Keyingi yillarda O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni yig'ib bering.

22-BOB. PUL-KREDIT TIZIMI, BANKLAR VA ULARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI ROLI

Pulning harakati bozor iqtisodiyotining mohiyaviy asoslaridan biri bo'lib, barcha pul tizimi daromadlar va xarajalar aylanishiga bayoniy tas-hag'ishlaydi. butun iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlab beradi, ishlab chiqarish quvvatlarini h'liq foydalanishga imkon rug'diradi va to'la bandlikka erishishni ta'minlaydi. Aksincha, he-qazor pul tizimi ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasining kos-kin toboraishiga asosiy sabab bo'lib, iqtisodiy rivojlanishdan tor siq hu'lishni tug'diradi. Mazkur tizimda pul muammasi va uning amal qilish qonuniyatlarining mazmuni yoritiladi, pulga bo'lgan talab va taklif uchil qilinib, inflyatsiyaning mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, kredit tizimi, banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli, respub-likada milliy valyutani mustahkamlash vazifalari tahlil qilinadi.

22.1. Pul muammasi va uning amal qilish qonuniyatlari.

Pulga bo'lgan talab va pul taklif

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muhlag'lari to'xtovsiz harakatda bu'lab, tovarlar va xizmatlarni ayirboshlash jarayonida resurslar uchun to'lovlarini amalga oshirishda, ish haqi hamda boshqa majburiyatlarni to'lashda pul qo'ldan qo'lga o'tib, aylanib turadi. **Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi to'xtovsiz harakati pul muammasi deyiladi.**

Jahonda tanish shakllangan darida har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muammasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat **pul tizimining mahim tarkibiy qismlari quyidugilardan iborat**

- 1) milliy pul birligi (so'm, dollar, iena, funt sterling, mark va h.k.);
- 2) naqd pul muammasidagi qonuniy u'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi;
- 3) pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muammasiga chiqarish tizimi;

4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. **Naqd pul muomalasiga** bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. **Naqd pulni** hisoblar cheklari, kredit kartochkalari, vekselbar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabiilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning umumiy nomi pul agregati deb yuritiladi. **Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi** naqd va kredit pullarni qo'shib yig'ib bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridagi eng muhimini mamlakat uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishidir.

Muomalani tartibga solish uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. **Muayyan davrda** (masalan, bir yil davomida) sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi. Tovarlari va xizmatlar qancha ko'p bo'lsa, ularning narxi qancha baland bo'lsa, ularni sotish va sotib olish uchun shuncha ko'p pul miqdori talab etiladi.

2. **Pul birligi**ni aylanishi tezligi. Pul bir va bir necha marta tezlik bilan aylanadi. Bu ko'p omillarga, jumladan, sotilayotgan tovarlar turiga, ularning xaridorginligiga bog'liq bo'ladi. Pul qanchalik tez aylanadi, muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam bo'ladi.

3. **Kreditning rivojlanganlik darajasi**, pulning to'lov vositasi sifatida foydalanish. Ko'pincha tovarlar qarzga (kreditga) sotiladi va ularning haqi kelishuvga, mavjud keyingi davrlarda to'lanadi. Demak, muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdori kredit miqdoriga muvofiq kamroq bo'ladi. Ikkinchi tomondan, bu davrda iqtisadiy kreditga solingan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pul miqdoriga oltinoyun ko'paytiradi. Ma'lum bahalarni hisobga olganda, muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$P_m = \frac{T_o - X_k + X_t}{A_f},$$

bu yerda P_m — muayyan davrda muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_o — sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori $\times$ narxi);

X_k – kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_r – talash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to'lovlar summasi;

A_t – pulning aylanish tezligi.

Massalan sotilgan tovarlar summasi 100 mln. so'mni, kreditga sotilgan tovarlar – 20 mln. so'mni, ilgari kreditga sotilib, ayni paytda talash muddati kelgan tovarlar va boshqa to'lovlar – 40 mln. so'mni tashkil qilib, pulning aylanish tezligi 6 marta bo'lgan, a bunda muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdori 20 mln. so'mga teng bo'ladi. Ya'ni:

$$P_m = \frac{100 - 20 + 40}{40} = 20 \text{ mln. so'm.}$$

Muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdori pul muomalasi qonunini muqodami ifodalaydi. Chunki muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdori nisbatan muamala ga kam pul chiqarilsa, ko'pgina xo'jaliklarda pul etishmasligi, natijada holda xo'jalik yuritish bo'lmay qolish holati yuz beradi. Yoki, aksincha, muamala da bo'lgan pul miqdori sotilayotgan tovarlar va xizmatlar summasiga nisbatan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlangan pulning paydo bo'lishi aining qo'rsizlanishi, ya'ni inflyatsiyani bildiradi.

Pul miqdoriga ta'kid o'tuvchi omillarni hisobga olib, pul muamalasining quyidagi qonuniga ta'rif berish mumkin: **boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar summasiga ta'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari munosibdir.** Bunda sotishga chiqariladigan tovarlar summasi ishlab chiqarilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar hajriga va ularning narxiga bog'liq bo'ladi. Albatta bunda narx haqida gap ketganda AQSH iqtisodchisi L.Fisher ko'rsatganidek, har qanday tovarlarning o'rtacha narxi olinmaydi. Chunki samolyot narxi bilan ruchka narxining o'rtachasini olish ishlamaydi. Shuning uchun har bir turdagi tovarning o'rtacha narxi da sotilgan summasi yig'indisi olinadi. Ta'kidlash lozimki, pulning hammasi tizimlari uchun pul muomalasi qonuni muamaliy harakat, shu bilan birga oltin va qog'oz pul muomalasi qonunlarining o'ziga xos xususiyatlari va bir-biridan farqlari mavjud.

Misalan,

1) oltin pul muomalada bo'lganda:

a) oltin pul zarur bo'lganda zarur bo'lgan oltin pul miqdori to'planib boradi. zarur bo'lganda muomala yoki har xil bezaklar uchun foydalanishga ulashtiriladi;

b) tovarlar hajmi ko'payib, muomala uchun qo'shimcha pul zarur bo'lganda muomalaga oltin pullar muomalasi kiritiladi. Shu yo'l bilan muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori o'z-o'zidan tarqiladi.

2) Muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori tovarlar qiymatining miqdoriga t'g'ri mutanosiblikda, oltinning o'z qiymatiga nisbatan esa teskari mutanosiblikda o'zgaradi:

a) oltin pul qiymati va tovarlar hajmi o'zgaragan taqdirda tovarlar qiymati qancha past bo'lsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ham shuncha kam bo'ladi. Agar tovarlar qiymati o'zgarmasa, pulning miqdori tovarlar hajmining o'tishiga qarab unga munosib ravishda ko'payadi;

b) agar tovarlar hajmi va qiymati o'zgarmaydi, deb faraz qilsak, muomaladagi oltin pul miqdori oltinning o'z qiymatiga qarab o'zgaradi, ya'ni uning qiymati o'ssa, pul miqdori kamayadi, qiymati pasaysa, pul miqdori ko'payadi.

Qog'oz pul muomalasi qonunlari oltin pul muomalasidag farq qilib, uning quyidagicha ifodalash mumkin:

- qog'oz pul qancha miqdorda chiqarilmasin, uning belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdorining qiymatiga teng bo'ladi;

- qog'oz pulning har bir birligida belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul qiymatining muomalaga chiqarilgan qog'oz pul miqdori nisbatiga mos keladi.

Qog'oz pul tuzuri xalq qo'liga tushgan davrdan buyon o'lgan real iqtisodiy hayot shuni ko'rsatadiki, oltin pul muomaladan chiqarilgan va qog'oz pullarning oltin pul bilan almashtirish yo'qoishiga asoslanib qaratilgan bo'lsada, uning nominal qiymat belgisi sifatidagi harakatida oltin pul bilan bo'lgan almashtirish hozirgacha obyektiv ravishda saqlanib qolgan. Faqat u modifikatsiyalanib, murakkablashib bormoqdaki,

qurajaks uni mantiqiy muholada qilish orqali tushunish uchun qiyinlashadi. Shuning uchun ham qog'oz pullar har bir davlatning maxsus qonuni bilan muomalaga chiqariladi. Bu qonunda pulning belgisi, birliklari, raqyolari va chet el valyutalari bilan nisbiy almashuv tartibi o'rnatiladi. Ammo uning qiyinat belgisi sifatida qancha qiyinatga ega ekanligini hech qanday davlat qonuni bilan n'natib bo'lmaydi, u faqat ob'ektiv iqtisodiy qonun – pul muomalasi qonuni asosida o'rnatiladi va amal qiladi¹⁴.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalaniladi. Pul operatsiyalarning asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va bunga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun **$M1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismi tushunchasidan** foydalaniladi. Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifi tashkil qiladi.

Hozirgi res-publikansizda umumiy pul miqdori quyidagi tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M_1 – muomaladagi naqd (qog'oz va metalli pullar

M_2 – **M_1** + aholining joriy hisob varaqalaridagi pul qulduqlari, korxonalarining hisob varaqalaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

M_3 – **M_2** – tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arona hisob varaqalaridagi pullar, keliblashtirilgan moliyaviy muassasalaridagi depozitlar va boshqa aktivlar. Minzilar agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag'larini hechqachon shaxslar boshqa bunga o'tkazish hamda ayiriboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg'arish vositasi vazifasini bajaradilar.

M_4 – **M_3** – bank sertifikatlari + aniq raqqadli zayvon obligatsiyalari + davlat zayvon obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Bundan ko'rinadiki, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga katta farqlanadi. Likvidlik – bu turli

¹⁴ Yusupov R. A. Buzor muomabatlarga o'tish jarayonida pulni valyuta harqatidigini ta'minlashning nazariy asoslari. Ushbu ... dok. yakuniyat – T. 2001, 12. 13-b.

aktivlarning o'z qiymatli yo'qotulmasdan (ya'ni eng kam xarajalar asosida) turlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir. Metall (tanga) va qog'oz pullar eng yuqori likvidlikka ega bo'lishadi. Mijoz o'zi ishlagan vaqtida olishi mumkin bo'lgan bank hisob varaglaridagi pul omonatlari ham likvidli hisoblanadi. Pul massasi tarkibiga to'lov vositasi varaglarini bajarish huyugati pastroq bo'lgan aktivlar qo'shib berishi bilan, ularning likvidlik darajasi ham pasayib boradi. Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9–10 foizini, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamto'g'lik davlatlarida 35–40 foizni tashkil qiladi.

Pul bozori – bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foz stavkasining turli darajalarida pul mahlag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovchi tuzatish.

Pul taklifi – bu bozorla pul sifidagi muvazalada bo'lgan turli-turli moliyaviy mablag'lar, ya'ni pul agregatlari yig'indisi hisoblanadi.

Mamlakatlardagi pul taklifi asosan Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab olinmaydi. Chunki, bu jamiyatga uy xo'jaligi xabir-hamjami hamda tijorat banklarining siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

2015-yilda iqtisodiyotdagi pul taklifining, ya'ni pul massasining belgilangan maqsadli ko'rsatkichlar doirasida bo'lishiga erishildi. Bunda pul massasining o'sishi quyidagi omillar ta'sirida shakllandi:

-- tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor shaharlari moliyaviy qu'llab-quvvatlashga va reil sektordagi investitsion faollikni oshirishni yanada rag'batlantirishga qaratilgan siyosatning davom etirilishi natijasida banklarning joriy kredit portfeli 2014-yilga nisbatan 27.3 foizga oshdi va uning pul massasi o'sishiga hissi 7.5 foizni tashkil qildi.

-- mamlakat to'lov balansii jibiy saldosiining ta'minlanishi hisobiga bank to'lovni shi ushqi akavlarining ko'payishi pul massasi o'sishining 27 foizini ta'minladi.

O'z navbatida, pul massasining o'sishi quyidagi omillar hisobiga kamaytirilib, maqbul darajaga keltirildi:

- O'zbekiston Respublikasi Tuktanish va taraqqiyot jamg'armasi hisobvarang'iga joriy tuktanishni hisobidan qo'shimcha ravishda 910

urloq, AQSH dollari miqdorida ma'natg'lar yo'naltirilishi hisobiga pul massasining o'sishi oldi olindi. Ushbu oshining pul massasini kamaytirishdagi ulushi 8% foizni tashkil etdi;

- pul-kredit siyosatining bozor instrumentlaridan foydalanishning pul massasi kamayishiga ulushi 1% foizni tashkil qildi.

Shuningdek, Davlat byudjetining YalMga nisbatan 0.1 foiz profitit bilan ijqo etilishi ham mox ravishda pul massasi o'sishining oldini olishga xizmat qildi".³⁰

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlarni strategiyasining iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlariga huj'ishlangan qismida "ilg'ur xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, muliy valyutaning barqarorligini ta'minlash"³¹ ko'zda tutilgan.

Tijorat banklari o'z ixtiyorlarida bo'lgan aktivlari hisobiga yangi pullarni husul qilishlari, ya'ni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. To'g'ri, ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan o'rnatiladigan majburiy zaxira me'yorlari orqali cheklanadi. Ya'ni, tijorat banki o'zining joriy xarujlarini qoplashi hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida ma'lum miqdordagi pul mablag'larini zaxira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa nuqsonlarga chiqarilib, u ma'lum muddatdan so'ng yana bankka qaytishi hamda majburiy zaxira me'yoridan ortiqcha qismi yana nuqsonlarga chiqarilishi mumkin. 1 o'xtovsiz ravishda takrorlanuvchi bu jarayon pul likvidi mulayfikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

Pul taklifi multiplikatori – bu bankdagi pul depozitlari qo'shimcha ravishda o'sgan bujjetning majburiy zaxiralari

³⁰ 2015-yilda Pul-kredit sohasidagi vaziyat va monetar siyosatning 2016-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari // O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xabaroti. <https://www.cbu.uz/uz/node/47120>

³¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyulidagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha iqtisodiy strategiyasi to'g'risida" q, PF-4947-sonli Farmoni

qo'shimcha hajmga nisbatli bo'lib, pul miqdarlarining bir birlikka ko'payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o'sishini ko'rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{yoki} \quad m = \frac{1}{r}.$$

bu yerda m – pul taklifi multiplikatori ko'rsatkichi;

M_s – bankdagi pul depozitlarining qo'shimcha ravishda o'sgan hajmi;

R – majburiy zaxmalar qo'shimcha hajmi;

r – majburiy zaxmalar foizdagi no'yi.

Masalan, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxma no'yi 20 foizni tashkil etsin. Agar tijorat bank ukivi 100 mln. so'm deb olsak, u holda pul taklifi multiplikatori 5 ga teng bo'ladi (100 mln. so'm/20 mln. so'm). Bu esa tijorat banki 500 mln. so'm hajmida (100 mln. so'm $\times$ 5) yangi pullarni muamalatga chiqarish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Pulga talab ikki qismdan iborat bo'lishi mumkin: ayirtib olish uchun zarur bo'lgan pulga bo'lgan talab hamda aktivlar sotib olish uchun zarur bo'lgan pulga talab.

Ayirtib olish uchun zarur bo'lgan pulga bo'lgan talab aholining kundalik shaxsiy ehtiyojlari, korxonalarining ish bardi to'lashi, material, yoqilg'i va san kabilarini sotib olish uchun kerak bo'lgan pul miqdorini ifodalaydi. Ayirtib olish uchun zarur bo'lgan pul miqdori biz yuqorida ko'rsatgan formula bilan aniqlanadi. Ushbu formula asosan ulufi va korxonalariga ikki holda ayirtib olish uchun ko'proq pul talab qilinadi: ushlar o'sganda va ishlab chiqarish hajmi ko'payganda.

Kishilar o'zlarining moliyaviy aktivlarini har xil shakllarda: mabsum, korxonalarga aksiyalari, xususiy yoki davlat obligatsiyalari shaklida ushlab turishlari mumkin. Demak, aktivlar tomonidan yadri investitsiyalar uchun pulga talab ham mavjud bo'ladi.

Aktivlar tomonidan pulga talab foiz stavkasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi. Foiz stavkasi past bo'lsa, kishilar ko'proq miqdordagi naqd pulga ega bo'lishni afzal ko'radi. Aksincha, foiz yuqori

bo'lganda pulni ushlab turish foydasiz va aktivlar shaklida pul miqdori ko'payadi. Shunday qilib, pulga bo'lgan umumiy talab aktivlar tomonidan pulga bo'lgan talab va ayiruvchi asl uchun pulga bo'lgan talabning miqdori bilan muqolalanadi.

22.2. Inflyatsiya, uning mohiyati va turlari

Inflyatsiya bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy beqarorlikning ko'rinishlaridan biri bo'lib, hozirgi davrda hamma mamlakatlarda uchun umumiy bo'lgan holat hisoblanadi.

«Inflyatsiya» atamasi (lotincha inflatio – shishmoq, kengaytmoq) ilk bora Shimoliy Amerikada 1861–1865-yillardagi fuqarolar urushi davrida qo'llanilib, maqomlarda qog'oz pullarning haddan ortiq ko'payib ketyishini ifodalagan edi. Iqtisodiy adabiyotlarda esa bu atama XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi. Inflyatsiya tushunchasi juda sarg'izra bo'lib, iqtisodiy adabiyotlarda uning ko'plab tushlan mavjud. Jurnalistlar:

Inflyatsiya – bu pul massasining tovar aylanmasi ehtiyojlariga nisbatan ortib ketishi natijasida pul birligining qadrsizlanishi va shunga o'xshashda tovar narxlarining o'sishidir¹².

Inflyatsiya – bu muamla sohasining pul belgilari bilan realiy xo'jalik haqiqiy ehtiyojlaridan ortiqcha miqdorda to'lib ketishi¹³.

Inflyatsiya – bu iqtisodiy tizimda narx o'sishining harqamr tendensiyasi orqali ifodalayuvchi makroiqtisodiy hodisa¹⁴.

Inflyatsiya bu:

– muamlaada mavjud bo'lgan naqd qog'oz pullar yoki naqd bo'lmagan qog'oz pul hajmining tovarlarning real taklifi ga nisbatan haddan tashqari ko'payib ketishi;

¹² Курс макроэкономики: теория. Учеб. пособие / Изд. под редакцией М. Н. Косового К. А. Курс, 2013. – 413 с.

¹³ Курсовая Е. В. Экономическая теория. Учебник / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 116 с.

¹⁴ Экономическая теория. Учеб. пособие. Учеб. пособие / Изд. под редакцией К. А. Курсова / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 2004. – 416 с.

- pullarning xarid qobiliyatining pasayishi;
- uzoq davr muhayyida narxlarining umumiy o'sishi¹⁴.

Bu ra'ylarda ko'rinib turibdiki, inflyatsiya tushunchasini yoritishda bir tomondan yondashishga yo'l qo'yilib, uning mazmunini to'la va yetarli darajada ochib bera olinmagan. Inflyatsiyani to'g'ri tushinish uchun pulning qadrsizlanishi va uning salohiyatini tizish muhim ahamiyatga ega.

Pulning qadrsizlanishi faqatgina qog'oz pullargagina xos bo'lgan hodisa emas, u barcha pullarga, jumladan metall (oltin) pullarga ham xosdir. Hali pul quyidagi ikki holatda qadrsizlanadi:

1) oltin qazib olish texnologiyasi takomillashib, yangi texnikalarni qo'llagan holda mehnat umumdastigining oshishi va, birinchi, oltin qiymatining pasayishi natijasida. Agar boshqa tovarlar qiymati o'zgarmagan holda oltin qiymati ikki barobar pasaygan, deh qaras qilsak, u holda tovarlar odatdagi hajmlarining muomalasi uchun ikki barobar ko'proq oltin pul kerak bo'ladi. Demak, bu holatda tovarlar narxi oshib, oltin pulning qadrsizlanishi ro'y beradi;

2) ba'zi iqtisodchilar metall pullarning qadrsizlanishini qabuldan ma'lum bo'lgan metall pullarni soxtalashtirish jarayoni bilan ham bog'laydilar. Qiziqarli G'arbiy, Rumi imperiyasida xazinaqa qadri va keyinchalik boshqa davlatlarda ham oltin va kumush tangalar tarkibida nishalan arzon metallar aralashishi yoki ularning og'irligini o'zgartirish orqali sortalashtirish holatlari uchun birgan. Bu esa metall pullarning o'z qadri yiqitishini keltirib chiqargan.

Boshqa holatlarda oltin yoki kumush pullar muomalada bo'lgan chiqish ularning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiya jarayoni ro'y bermaydi. Iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar hajmidan ortiqcha bo'lgan pul massasi oltin va kumush tangalar xazinaqa aylanadi. Aksincha, iqtisodiyotda tovarlar ko'payib, muomala vositasini bajarish uchun pul yetilishmagan holatda ularni o'zgarish bilan jang'azina tarkibidan chiqarib, muomalaga kiritilgan. Bu esa boshqa sabro'f o'zgarmagan holda oltin va kumush pullar inflyatsiyaga uchrashishini anglatadi.

¹⁴ Экономическая теория: Учебник / М. А. Булатов. М.: Урал-пресс. 1998. 304 с. Булатов, М. А. Экономическая теория: Учебник / М. А. Булатов. М.: Урал-пресс. 1998. 304 с. Булатов, М. А. Экономическая теория: Учебник / М. А. Булатов. М.: Урал-пресс. 1998. 304 с.

Real qiymatga ega bo'lgan qog'oz pullarning muomalasi kuzb kelishi esa inflyatsiyaning kelib chiqishi uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki qog'oz pullarni jang'arni sifatida muomalada chiqarish kam samarali va ishonchsiz vosita bo'lib, ular pullarning ortiqchaligi sharoitida ham muomalada qatnashmaydi. Natijada muomalada ortiqcha qog'oz pullarning ko'payishi mavjud yalpi talabni yanada kuchaytirib, narxlarining o'sishini tezlashtiradi.

Inflyatsiya bozor talabining har xil sohalarda ishtirok etib chiqarish imkoniyatlarini taqdirlovchi harakat bo'lib, aholida mavjud bozorlardagi talab va taklif nisbatining har qanday buzilishi ham inflyatsiyani keltirib chiqaravermaydi. Shuningdek, iqtisodiyotdagi davriy o'zgarishlar, masalan, talabning mavsum bilan bog'liq holda oshishi yoki tabiiy afatlar natijasida tovarlarga talabning kuchayishi keltirib chiqarigan narxlarining o'sishi inflyatsiyani anglatmaydi. Bu narxlar uzoq vaqt davomida o'lguncha, hozirdagi talab va taklif nisbati muvozanatga kelguncha, yana pasayishi mumkin. Yuqoridagilardan xulosa qilib inflyatsiyaga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin: **inflyatsiya deb pul muomalasi qonunlari buzilishi bilan bog'liq holda qog'oz pullarning qadrsizlanishiga aytiladi.** Bu yerda qog'oz pul miqdorining nisbatan ortib ketib, uning qadrsizlanishiga pulning ortiqcha emissiya qilinishi, pul emissiyasi o'zgarmasdan, uning aylanish tezligining oshishi, muomaladagi pul miqdori o'zgarmasdan ham tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining kamayib ketishi, tovarlar va xizmatlar iqtisodiy qiymatining va, shuningdek, narxlarining pasayishi va nihoyat, pul qiymatining pasayishi kabi omillar ta'sir qiladi. Mana shu omillar yana bir bor inflyatsiya - tovarlar narxining o'sishidir, degan ta'rifning to'liq va yetarli emasligini ko'rsatadi. Qog'oz pullar inflyatsiyaga uchragandagi uch xil natijaga nisbatan quyidagilarni:

1) olinga nisbatan — bu ulimning qog'oz pullarda bozor narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

2) tovarlarga nisbatan — bu tovarlar narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

3) barchasiga e'tibol qaratilganiga nisbatan — bu e'tibol qaratilganiga nisbatan milliy pul kursining oshishida o'z ifodasini topadi.

Real iqtisodiy hayotda barcha kiblar tomonidan har kuni tovar va xizmatlar sotib olinayotganligi uchun qo'rg'iz palatlarning tovar va xizmatlarga nisbatan inflyatsiyasiga alohida o'libor qaratiladi va adabiyotlarda inflyatsiya darajasi narxlarining o'zgarishiga qarab o'lchanadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan o'lchanadi. **Narxlar indeksi** joriy davrdagi iste'mol narxlarini hozir davrdagi iste'mol narxlariga nisbati orqali aniqlanadi:

$$NI = \frac{TN_j}{TN_b} \times 100\%,$$

bu yerda NI - narxlar indeksi;

TN_j - joriy davrdagi iste'mol tovarlari narxi;

TN_b - bazis davrdagi iste'mol tovarlari narxi.

Narxlar o'zgarishini hisobga olish qamroviga ko'ra puxluq indeksining quyidagi turlarini hisoblash mumkin:

- iste'mol narxlar indeksi;
- qimmatli narxlar indeksi;
- narxlar indeksi - YalM deflyatori;
- eksport va import narxlar indeksi.

Narxlar indeksidan foydalanagan holda **inflyatsiya sur'atini (IS)** quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$IS = \frac{TN_1 - TN_0}{TN_0} \times 100\%.$$

Misalan, iste'mol tovarlarining narx indeksi 2008-yilda 112,6 foizga, 2007-yilda 116,8 foizga teng bo'lsa, inflyatsiya sur'ati quyidagidekor bo'ladi:

$$\text{inflyatsiya sur'ati} = \frac{116,8 - 112,6}{112,6} \times 100 = 3,7\%.$$

Ba'zi bir mamlakatlarda inflyatsiya sur'ati juda yuqori bo'lganligi sababli, narxlarining qancha vaqt mobaynida 2 baravari o'sishi mumkinligi «70 miqdori qoidasi» yordamida aniqlanadi. Buning uchun 70 sonini inflyatsiyaning o'rtaacha yillik darajasiga bo'linadi. Hisobning misolida bu ko'rsatkich deyarli 19-yilni ($70/3,7 = 18,9$) tashkil etadi, ya'ni inflyatsiyaning yillik 3,7% darajasida 19-yildan so'ng iqtisodiyotdagi narxlar 2 baravargacha o'sadi.

Mamlakatimizda inflyatsiyaning asosiy ko'rsatkichlarini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin (22.1-jadval).

2015 yil yakuni hisobicha iste'mol talablar indeksiga asoslanib hisoblangan inflyatsiya darajasi 5,6 foizni tashkil etdi va 2014-yilga (6,1 foiz) nisbatan 0,5 nuqta kamaydi.

Xususan, 2015-yilda oziq-ovqat mahsulotlarining narxlari 1,3 foizga oshib, inflyatsiya darajasiga ta'siri 0,6 nuqta, nooziq-ovqat mahsulotlari narxlari 8,8 foizga oshib, inflyatsiya darajasiga ta'siri 2,9 nuqta tashkil etdi.

2015-yilda ko'rsatilgan xizmatlar narxlari 10,7 foizga oshdi va inflyatsiya darajasiga ta'siri 2,1 foizni tashkil qildi¹⁶.

22.1-jadval

Qozg'okiston Respublikasida inflyatsiyaning asosiy ko'rsatkichlari, o'rtan yilning mos davriga nisbatan narxlarining o'sishi, foizda¹⁷

Yillar	Oziq-ovqat tovarlari	Nooziq-ovqat tovarlari	Xizmatlar
2011	6,6	4,8	14,2
2012	5,1	4,3	16,5
2013	3,9	7,4	13,8
2014	2,2	7,3	11,3
2015	1,3	8,8	10,7

Kelib chiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini farqlash mumkin.

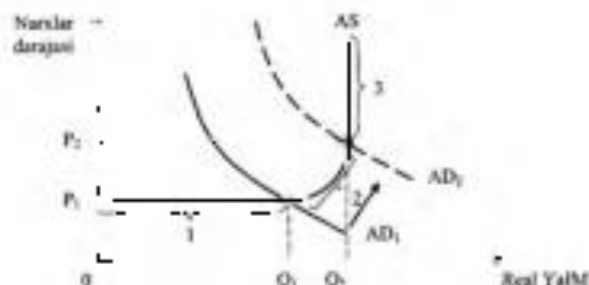
1. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining ko'payishi o'zgarishi jami talab miqdori talablar tushuntiriladi. Iqtisodiyatning ishlab chiqarib solhasi mahsulotining real hajmini ko'paytirib, ortiqcha talabni qandira olmaydi. Bunda barcha mavjud resurslar to'liq foydalangan bo'ldi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib

¹⁶ 2015-yilda Pul-kredit solhasidagi o'zgarish va monetar siyosatning 2016-yilga ta'riflangan asosiy yo'nalishlar. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy veb-sayti <http://www.cbu.uz/ru/2016/04/15/>.

¹⁷ Ma'lumot: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy veb-sayti

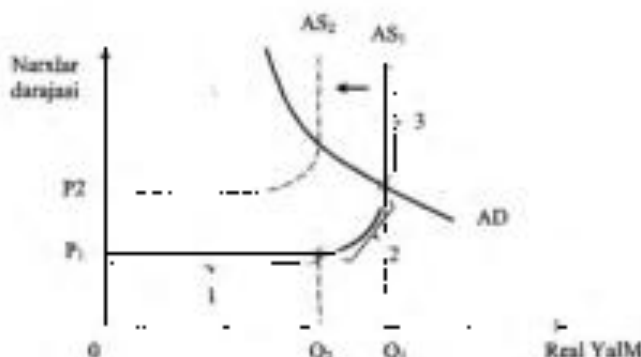
keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Talab inflyatsiyasini quyidagi rasmlar orqali izohlash mumkin (22.1-rasm).

Rasmlardan ko'rinadiki, iqtisodiyotdagi pul hajmining ko'payishi qisqa muddat ichida yalpi pulni ham ko'paytirib olib keladi. Agar bu vazqula iqtisodiyotning holati yalpi taklif egri chizig'ining oraliq (2) yoki tik (klassik) (1) qismiga moy keladi, bu narsa inflyatsiyasining o'sishiga, ya'ni talab inflyatsiyasining ruy berishiga olib keladi.

22.1-rasm. Talab inflyatsiyasi

2. **Taklif inflyatsiyasi.** Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajalari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham keltib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi natijasida keltib chiqadigan inflyatsiya muammasi birligi qilindi xarajatlarining ko'payishi hisobiga narxlarning o'sishini bildiradi. Bu holatni ham rasmlar orqali ko'rib chiqamiz (22.2-rasm).

22.2-rasm. Taklif inflyatsiyasi

Rasmlari ko'rsatadiki, xarajatlarning o'sishi natijasida yalpi iqtisodiy og'irlikning og'irlikdan og'irlik qisqarishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajat miqdorini oshirib, narxlarning oshib borishi qadar ko'tarilishiga, real ishlab chiqarish hajmining esa dan og'irlik qadar qisqarishiga olib keladi.

Shuningdek, inflyatsiyaning quyidagi sabablarini ham ko'rsatish mumkin:

- monopoliistik faoliyatlarning paydo bo'lishi va amal qilishi;
- noto'g'ri soliq siyosati yuritish;
- jahon bozoridagi narxlarning o'sishi, harbiy xahardagi xarajatlarning o'sishi va hokazo.

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarning oshishi iqtisodiyotda foydani va mahsulot hajmini qisqartiradi. Natijada tovarlar iqtisodiy og'irlikdan og'irlik qisqaradi. Bu o'z navbatida narx darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish xarajatlari nominal ish haqi, xomashyo va energiya narxlarining o'sishi hisobiga o'tib boradi.

Inflyatsiyaning o'rtacha birligida, jadal va giperinflyatsiya kabi turlari ham mavjud. O'rtacha birligida inflyatsiya turlarida narxlar yiliga 10 foizgacha, jadal inflyatsiyada 20 dan 200 foizgacha, giperinflyatsiyada 200 foizdan yuqori darajada o'sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish imkonligi qancha kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlandi. **Kutilayotgan inflyatsiya** va uning oqibatlarini o'zidan bashorat qilish imkon, **kutilmagan inflyatsiya**ni o'zidan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yomshirish imkon. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy ahvolidagi sezilarli yomshirishni to'g'ri berishi imkon.

22.3. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari

Bizni iqtisodiyoti sharoitida pul doimiy va uzleksiz harakatda bo'lishi lozim. Shuning uchun esa bo'lgan pul ozablag'lari ham pul-kredit muassasalari orqali to'planib, iqtisodiyotni yomshirishlar sharoitida yo'naltirilishi lozim. Bu jarayonlarni amalga oshirishda **kredit muassasalari** muhim ahamiyat kasb etadi.

Kredit berish turgan pul mablag'larini asosda fondli shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish shartida qarzni berish munosabatlariini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital asosda kapitali deyilsa, uning harkati kreditning mazmunini tasvirlaydi.

Kredit munosabatlari ikki subyekt o'rtasida, ya'ni pul egasi (qarz beruvchi) va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Turli xil korxona va firmalar, tashkilotlar, davlat va uning muassasalari hamula shuning keng qabari kredit munosabatlariining subyektlari hisoblanadi. Sana o'tilgan subyektlarning ayvun bor biri bir vaqtning o'zida ham qarz oluvchi va ham qarz beruvchi o'rtasida ehtiyojli namdu.

Kredit munosabatlariining obyektli jamiyatda vaqtincha borish turgan pul mablag'laridir.

Tekkor ishlab chiqarish jaraynida tovarlar, iqtisodiy resurslar va pul mablag'larining doiraviy aylanishi kredit munosabatlariining mavjud bo'lishini taqoz qiladi. Shu tulan birga doiraviy aylanish jaraynida muqarrar sur'ada vaqtincha bo'sh turadigan pul mablag'larini va boshqa pul resurslari kredit mablag'lariniining manbaliini tasvirlaydi.

Kredit resurslariniining asosly manbalari quyidagilardan iborat:

- 1) korxonalarning ammiyazaliya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
- 3) korxonalarning ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari;

4) korxonalar foykasi. Ular davlat byudjeti va kredit tizini bilan hisob-kitob qilinganicha, shuningdek uning tegishli qismi korxonalar ehtiyojlari uchun foydalaniganicha bankdagi hisoblarida saqlanadi;

5) bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;

6) aholining bo'sh pul mablag'larini.

Tekkor ishlab chiqarish jaraynida vaqtincha bo'sh pul resurslari hosil bo'lishi bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning uyrim bo'g'inlari va sohalarida qurshimcha pul mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Kreditning bir qator vazifalari mavjud. Birinchidan, kredit qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'leri savdo fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi. Shu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining uzilmasizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (valyut, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini bajaradi. Uchinchidan, kredit usqd pullar o'rniiga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan muomala xarajatlarini tejash vazifasini bajaradi. To'rtinchidan, kredit savdo faolligining harakati qarz berish va qarzni undirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini bajaradi. Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy subyektlar faolligini oshirishdan naxovat qilish vazifasini bajaradi.

Nisbatan, kreditning o'ziga xos vazifasi iqtisodiyotni tartibga solish hisoblanadi. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini taqablashtrish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi.

Kredit bir qator turlarda amalga oshiriladi. Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki — pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylanmasida pul kreditidan kengroq foydalanib, u bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini oladi.

Bank krediti — pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilar (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektorlarga pul ssudalari shaklida beriluvchi kredit. Bank krediti xo'jaligi, muddati va kredit hujjatlari summasi bo'yicha cheklanmaydi. Uning foydalanish sohasi ham juda keng, tovar muomalasidan tortib kapital jang'arilishigacha xizmat qiladi.

Xo'jaliklarga kredit — bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriluvchi kredit. U korxonaning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohasidagi muassasalariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inalari bilan muassabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti — korxonalar, hirlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir-biriga beradigan krediti. Tijorat krediti, asosan, qo'ltovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti — xususiy shaxslarga, birlashtirilgan mavbarda, uzoq muddatli foydalanadigan iste'mol buyumlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladigan kredit. U shaklana savdo maqsadlari orqali tovarlarning hajmini kechiktirib to'lash bilan sotib olish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank asudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun, asosda yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti — ko'chmas mulklar (yer, bina) hisobiga uzoq muddatli asudalar shaklida beriluvchi kredit. Bunday asudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti — davlat pul mahlag'lari qarzdari, aholi va xususiy biznes o'sa kreditorlari bo'lib chiqadigan kredit munosabatlari-ning o'ziga xos shakli. Davlat kredit mahlag'lari munosabati bo'lin, davlat qarz obligatsiyalari xizmati qiladi. Davlat kreditning bunday shaklida, asosan, davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun foydalaniladi.

Xalqaro kredit — suda kapitalning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda sohasidagi harakatini namoyon etuvchi shakli. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

Sozgigi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, timofyting, trust kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing — bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda to'g'ri to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraqa berishdan iborat. Lizing bo'yicha bitimlar 1 yildan to 10 yilga qadar tuzilishi mumkin. Odatda ishlab chiqarish vositalarini ularning egalari bevosita o'zlas, balki maxsus lizing kompaniyalari orqali ijaraga berulishi.

Faktoring — boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzdorlik bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosa-

butlari. Hunda bank korxonalarining odobkorlik hisob vintajalarini o'zi uchun foydali shartlar asosida naqd pulga sotib oladi, keyin esa bu qarzlarni qarzlandan undirib oladi.

Foifeytlug — faktoring muvohabatlarining uzoq muddatli shukh. Hunda qarzlilik bo'yicha haquqlarni sotib olgan bank ulnro'i odatda 1–5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'lishi.

Trust — bu mijozlarining kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalar majmual.

Kredit berish quyidagi tamoyillarga asoslanadi.

- asuda berishning muqand'i tayvifi;
- kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi;
- asudaning usaddiy ta'minlanganligi va to'loviligi.

Qarzga berilgan asudaning albatta qaytarilib berilishi, undan foydalanilganlik uchun olingan foyhudun asuda forzmi ul'lash zarurati korxonalarin kuzulik yuzilishining eng samarali usullarini izlab topishga undaydi.

Qarzga (asudaga) berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foiz yoki foizli daromad deyiladi. Shu daromad (foiz)ning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi foiz stavkasi yoki foiz normasiini tashkil qiladi:

$$r' = \frac{r}{K_{asuda}} \cdot 100,$$

bu yerda r' — foiz normasi;

r — foiz summasi;

K_{asuda} — qarzga berilgan pul (kapital) summasi.

Agar 100 ming so'm yiliga 20 ming asuda forzga to'lash sharti bilan qarzga berilgan bo'lsa, asuda foizi normasi 20 foizni tashkil qiladi.

22.4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamula ularning vazifalari

Boxor ichi xohyosi sharoitida pul munimallasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashilish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanavebi

ijtisodiy muassasadir. Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariqa xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Banklar tizimi o'zlarida ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga **markaziy (emission) bank** va **djorat (depozitli) banklarning** tarkibiga kiruvchi shaxslarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashtirish tartibida boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki **Markaziy bank** hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkaziladigan siyosat qoidalari yuqori davlat organi tomonidan o'rnatiladi. Ikkinchidan, Markaziy bank djorat banklari va jamg'aruv muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sahahga ko'ra markaziy bank «banklar banki» deyiladi. Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilish faoliyat ko'rsatmaydi, davlatning boshqaruvchi tomonidagi holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

1) boshqa bank muassasalarining majburiy zaxmalarini saqlaydi. Bu zaxmalar pul taklifi boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning moliy olin-valyuti zaxmalarini saqlash vazifasini ham bajaradi;

2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklarni hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kredit beradi;

3) davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi;

4) barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi;

5) xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayiriboshlaydi;

6) pul taklifi ustidan nazorat qilish mas'uliyatini oladi, milliy valyutani muvazilaga chiqaradi. Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muvazilasini tartibga soladi.

Monetar siyosatning asosiy maqsadi iqtisodiyotni past darajada ushlab tutish va so'zning barqaror ayirib olish kuzini ta'minlashdan iborat. Markaziy bankning makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash

va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan ununiqisodiy siyosat bilan uzviy bog'langanidir.

O'zbekiston Markaziy banki o'zining asosiy vazifalarini bajarish bilan bir qatorda, bank xizmatlarini o'rnatish va rivojlantirishga qaratilgan siyosatni ham olib boradi. Bank tomonidan pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, valyuta bozorida operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga ramborq xizmat talablar vositalari ham ishga solinadi.

Ikkinchi iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda texnika taraqqiyotini jallalashtirishni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishni ta'minlaydigan qo'simchalarga ahamiyat beriladi.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul bo'lishlari va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy foydaliiligiga va samaradorligiga qaratiladi.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra, faoliyatining bitta bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki umumiy bank bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashgan tijorat banklar — iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyot turlarini amalga oshiradi. Shunday, respublikamizda Suvast qurilish banki sanoat, transport, aloqa va moddiy-texnika ta'minoti sohasida; Agro-bank — agrosanoat majmu'i tamoyillari va sohasida; Taubirko banki kichik biznes va xususiy taubirkorlik, kooperativ va yakkalardagi mehnat faoliyati sohasida kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi.

Xalq banki — mamlakatda umumiy ishlarini tashkil etish, naqd pul-siz hisob-kitob qilish va aholi uchun kassov vazifasini amalga oshirish, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berish kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tushuqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini vosita amalga oshiruvchi korxona va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, yig'ind valyuta tojasining ijrosini, valyuti resurslaridan tojab foydalanishini

maʼmuriy qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni taʼminlaydi.

Tijorat banklari oʻzining bir ixtisoslashgan boʻyicha **investitsion** va **ipoteka banklarini** ajratib koʻrsatish lozim.

Investitsion banklar maxsus kredit muassasalari boʻlib, oʻzligi siyosiy hamda qarz majburiyatlarining boshqa turlarini chiqarish yoʻli bilan uzoq muddatli sando kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (tasviri, davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar oʻzlarining oʻzining qogʻozlarini chiqarish yoʻli bilan haqiqiy investorlar pul resurslarini toʻplaydi va ularni korxona (miliy va xususiy) aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar toʻliq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy muammasi qoʻyilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar bu koʻchmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli sando berishga ixtisoslashgan kredit muassasalari. Ipoteka bankining resurslari oʻzlarining ipoteka obligatsiyalarini hisobiga shakllanadi. Olingan sando bilan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Maʼlumotimizda tijorat banklari faoliyatining kengayib borayotganligini koʻrish mumkin (22.2-jadval).

Maʼlumotimizda esa birgina tijorat banklarining aktivlari miqdori oʻtgan yilning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari toʻgʻrisidagi qonunga muvofiq shakllangan xaviflarni hisobga olgan holda, 2016-yilda 44,6 trln. soʻmdan oshdi. Bu aholi va xususiy yurituvchi subyektlarning jalb qilingan depozitlari hajmidan taxminan 2,4 barobar koʻp demakdir.

Bank aktivlari haqidagi xabarlar darajada oshganini hisobga olib, bugungi kunda respublikamizda aholining banklardagi barcha depozitlarini davlat tomonidan yuz foiz kafolatlash taʼminlanmoqda.

Maʼlumotimiz bank tizimidagi ishchilarning muhim ustalar gʻunalishlaridan biri ham tijorat banklarining kengayish darajasini oshirish va ularning yashuvini taʼminlashdan iboratdir.

**O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatining
asosiy ko'rsatkichlari, mlrd. so'm^{1,2}**

Ko'rsatkich	2009	2010	2011	2012	2013	2015	2016
Tijorat banklari aktivlari	952,3	1630,6	21106,0	27452,3	32744,6	43568,0	51700
Tijorat banklari ya'ni kapitali hajmi	952,3	930,9	1100,1	2000,0	5153,6	6567,0	7384,0
Ajratilgan kreditlar summasi	408,3	5156,3	11539,3	15032,0	21407,7	26530,0	33902,2
Tamini amonatchilar qiyamati	232,8	1508,7	13236,3	17100,0	20062,2	23212,0	35624,1

Bank tizimida asosiy e'tibor 2016-yilda bank tizimini yanada isloh qilish va rivojlantirishda asosiy e'tibor O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-maydagi «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2344 sonli, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2015-yil 7-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2014-yildagi faoliyati to'g'risidagi hisoboti haqidagi SQ-51-III-sonli barcha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining bank tizimiga oid boshqa qororlarida belgilab berilgan vazifalarning bajarilishini ta'minlashga qaratiladi, jumladan:

- tijorat banklarining kapitallashuvi va depozit bazasini oshirishni ta'minlashni qaratilgan aniq maqsadli chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- iqtisodiyotning barcha sektorini moliyaviy qo'llab-quvvatlashda, tijorat banklarining roli yanada kengaytirish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash bo'yicha ishlarni yanada faollashtirish;
- investitsion iqlim va tadbirkorlik muhitini yanada yaxshilash bo'yicha bank tizimi zimmasiga yuklatilgan vazifalar ijrosini ta'minlash;

^{1,2} Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ma'lumotlari

– ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng miqdorli engin holda maqbulsiz hisob-kishilar tizimini takomillashtirish, ko'rsatilayotgan bank xizmatlari sifatini oshirish va ko'lamini yanada kengaytirish;

– bank nazoratini xalqaro amolga va me'yorlar asosida yanada takomillashtirish;

– respublika tijorat banklarida korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirib borish;

– mikroodiyalarni tizim va nobank kredit tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish¹⁵.

2017 yilning 1-yanvar holatiga respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari soni 27 tani tashkil etib, ularning 3 tasi davlat tijorat banki, 11 tasi aksiyadorlik tijorat banki, 8 tasi xususiy bank va 5 tasi chet el kapitali ishtirokidagi banklar hisoblanadi.

Jumladan, hududlarda ko'rsatilayotgan bank xizmatlari ko'lamini oshirish hamda xususiy kapitalni bank tizimiga jalb etishni yanada kengaytirish maqsadida 2016 yil oktyabr oyida O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risidagi Qonunining 53 maddasiga muvofiq, Farg'ona shahridagi «Ibodatli Invest Bank» xususiy aksiyadorlik tijorat bankiga bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya berildi.

Shuningdek, namolakatimizda xorijiy banklarning 6 ta vakolatxonasi o'z faoliyatini yuritmoqda, ular bilan respublikamiz tijorat banklari tomonidan keng qamrovli va o'zaro manfaatli hamkorlik aloqalari o'rnatilgan.

Respublikamizning barcha hududlarida tijorat banklarining tarmoqlari yanada kengayib, 2016-yil holatga banklarning filiallari soni 835 taga etdi.

Bank muassasalarni aholi zich joylashgan mahallalar barida ishlab chiqarish hududlariga yaqinlashtirish maqsadida tijorat banklarining 4299 ta mahalliy banki va maxsus kassalar tashkil etilgan bo'lib, shularning 2221 tasi qishloq joylardagi aholi va fermer xo'jaliklariga sifatli bank xizmatlarini ko'rsatib kelmoqda.

¹⁵ 2015 yilda Pul-kredit tizimidagi vaziyat va monetar siyosatning 2016-yilga mu'vaffaqiyatli olib borilishi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisoboti. <http://www.cba.uz/uz/meda/17136>.

Banklarning kapitali va mijozlardan jalb qilingan depozitlar hajmining o'sishi respublika iqtisodiyotining tuzatuvchi tuzatqan ishlab chiqarish tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya qilish, istiqbolli va yuqori savdali investitsiya loyihalarini amalga oshirish, iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish, xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish qo'llab-quvvatlashdagi banklar ishtirokini yanada kengaytirish imkonini bermoqda. Banklar tomonidan uzoq muddatga ajratilgan investitsion kreditlarida olingan daromadlar bir yilga soliq imtiyozlarining berilganligi banklarning uqub jarayonlardagi ishtirokini rag'batlantirib kelmogda. Natijada, tijorat banklari tomonidan ushbu tarmoq korxonalarini modernizatsiya qilish hamda texnik qayta jihozlash uchun kreditlar ajratilishi yanada foydali bo'ladi. Shu yillarda birinchi marta bank aylanmasiga jalb etish hamda naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmini kengaytirish vositalaridan biri bo'lgan plastik kartochkalardan foydalanish ushbu jadal rivojlanib bormogda. Hukumat qarorlariga asosan, plastik kartochkalar bir yilga mablag'larini amalga oshirishda foydalaniladigan plastik kartochkalar tizimiga oid jihozlarni import qilishda bojxona imtiyozlarining berilganligi banklarning bu boradagi faoliyatlarini yanada rag'batlantirdi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning zamonaviy va mijoz uchun qulay usullaridan biri bo'lgan bank hisobvaraqlarini masofadan boshqarish tizimining qo'llash doirasi kengayib, qidhirkorlar o'rtasida tubdan ommalashtirib bormogda.

2017-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, bank hisobvaraqlarini masofadan boshqarish usullaridan foydalanuvchilar soni 2042 mingtani, shundan «Internet-banking» va «Bank-mijoz» dasturiy majmuasi xizmatlaridan foydalanuvchilar 135,6 mingtani, «Mobil-banking» va «SMS-banking» xizmatlaridan foydalanuvchilar 1906,5 mingtani tashkil etib, ularning soni 2015-yilga nisbatan qariyb 2-borabarga ko'paydi.

Bank plastik kartalari maumalasini kengaytirish va takomillashtirish loyihalarini amalga oshirilgan choralar natijasida so'nggi 5 yil davomida muomalaga chiqarilgan bank plastik kartalari soni 2 barabar dan ziyodga o'shirdi va 2016-yil 1-yanvar holatiga ularning umumiy soni 16,3 mln. dona dan ortiqni tashkil etdi.¹²⁰

¹²⁰ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari

Chakana savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlarini o'rnatilgan to'lov terminallari soni 183 ming donadan oshdi.

Shuningdek, joylarda to'lovlarni uzluksiz qabul qilishni ta'minlash maqsadida o'rnatilgan infokiosk va bankomatlar soni 2345 taga yetdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2017-yil 24-yanvardagi "O'zagroeksportbank" aksiyadorlik tijorat bankini tashkil qilish to'g'risida"gi PQ-2740-sonli Qaroriga muvofiq yangi bank tuzilishi, Uning asosiy maqsadi Eksport qiluvchi tashkilotlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, meva-sabzavot mahsulotlarining eksporti imkoniyatlarini samarali va barqaror rivojlantirishni ta'minlash, agrosanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar va aholi uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish hamda ularni keng ko'lamdagi bank-moliya xizmat talarini ko'rsatish bo'lib hisoblanadi.

"Eksport qiluvchi tashkilotlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash, meva-sabzavot mahsulotlarining eksport imkoniyatlarini samarali va barqaror rivojlantirishni ta'minlash, agrosanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar va aholi uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish hamda ularni keng ko'lamdagi bank-moliya xizmat talarini ko'rsatadi.

«O'zagroeksportbank» ATBning tashkil etilish ustav kapitali ekvivalenti 10,0 million evrodan iborat.

Ma'lumot uchun qabul qilinsinki, O'zbekiston Respublikasining rezidentlari va nerezidentlari, shu jumladan xalqaro moliya institutlari bo'lgilangan tartibda «O'zagroeksportbank» ATB aksiyadorlari bo'lishlari mumkin.

«O'zagroeksportbank» ATBga 2020-yilning 1-yanvarigacha qular muddatda 15 foizdan ko'm bo'lmagan ulush bilan strategik xorijiy investorni ustav kapitalga jalb qiladi.

«O'zagroeksportbank» ATBning aksiyadorlari sifatida jabonga naahliat soha kompaniyalari va banklarini, shuningdek xalqaro moliya institutlarini jalb etadi

Agrosanoat tarmog'i investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga xalqaro moliya institutlari va chet el tijorat banklarining naahliog'larini jalb yetishli mumkin.

«O'zagroeksportbank» ATB va uning filiallari davlat ro'yzatigini olingan sennadan boshlab 5 yil muddatga barcha turdagi suliqlar hanti-

da davlat maqsadli jarug'aruvlarga majburiy qaratmalar kiritilgan; o'zini qilingin, hisshayagan mahlag'lar bankning resurs va moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga maqsadli yo'naltirilgan¹⁷.

22.5. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash siyosatining nazariya oshirillishi

Respublikada milliy valyutani mustahkamlash ishlida so'mning qat'iy quvvatini oshirib borish va uning barqarorligini ta'minlash asosiy vazifa hisoblanadi. Bunga hamozir raqobatbardosh mahsulotlar bilan to'ldirish va zarur ehtiyojlar bosil qilish orqali erishiladi. Buzorni iste'mol mollari bilan to'ldirishda milliy siltan chiqarishni imkonan boricha kengaytirib, mahsulot sifatini yaxshilab buriish hal qisiluvchi ahamiyatga ega. Chunki shu orqali iste'mol mollari sotishning umumiy hajmida milliy mahsulotlar hissasi oshirib buriiladi. Bu yerdan shuni ta'kidlash lozimki, milliy ishlab chiqarishni kengaytirish orqali so'mning barqarorligini ta'minlash chetdan mahsulot keltirishni e'tkor qilmaydi. Aholini siltan uch el mollari bilan ta'minlash maqsadida import ham rag'batlantirib buriiladi. So'mning barqaror qat'iy qilishi, uning har qanday valyutaga ekin almashtirilishi yetarli valyuta za-xirasi bo'lishiga bog'liq. Unga erishishda korxonalar va barcha subyektlarning, jahan huzoriga raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan rag'batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish ilohida ahamiyatga ega.

2015-yilda majburiy rezerv talablari instrumentidan tijorat banklarining kredit resurslari miqdoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish orqali iqtisodiyotdagi pul o'qidiini tartibga solishning muhim vositasi sifatida foydalanildi.

Bunda majburiy rezerv me'vorlari miqyosiga va qat'iy massasining 2015-yilga belgilangan maqsadli parametrlaridat kelib chiqib buriida tijorat banklarida uzoq muddatli resurs huzasini yomali kengaytirish maqsadida modlati 1 yilgacha bo'lgan depozitlar uchun — 15

¹⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-yanvardagi "O'zqazqochsportbank" shahiyadovlik tijorat bankni tashkil qilish to'g'risida"gi PQ-2740-soma Qarori

foiz, muddati 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan depozitlar uchun - 12 foiz, muddati 3 yildan ortiq bo'lgan depozitlar uchun 10,5 foiz miqdorida o'zgartirilmasdan ushlab turildi.

Tijorat banklarining majburiy rezervlari hajmi jalb qilingan depozitlar hajmining oshishiga munosib ravishda o'sib bormoqda. Natijada 2015-yilda tijorat banklari resurs bazasining kengayishiga mos ravishda Markaziy bankdagi majburiy zaxiralar hajmi 813 mlrd. so'mga ko'paydi.

Shuningdek, Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi instrumentidan ham pul bozoridagi foiz stavkalarini boshqurishda banda iqtisodiy o'sishi jarayonlarini rag'batlantirish maqsadida foydalanildi.

Moliyaviy darajisi, pul massasining va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning maqsadli parametrlaridan kelib chiqib, qayta moliyalash stavkasi 2015-yilning 1-yanvaridan yillik 10 foizdan 9 foizga tushirildi va yil davomida o'zgartirib bo'lgan holda saqlab turildi.

Qayta moliyalash stavkasini shu holatda ushlab turilishi pul bozorida moliyaviy resurslarga bo'lgan talab va taklifning muvozanatini saqlashga, real sektor korxonalarining investitsion imkoniyatini oshirishga, iqtisodiyotni kreditlash hajmini yanada kengaytirish va ayni paytda tijorat banklari resurs bazasining barqarorligini ta'minlashga xizmat qildi.

Jamundan, keyingi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyotida ro'y berayotgan jiddiy tashkiliy o'zgarishlar bu borada qulay imkoniyatlarni vujudga keltirmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil avgustdagi «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksportini qo'llab-quvvatlash borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PQ-2022-sumi Qaroriga muvofiq, tashqi iqtisodiy siyosat milliy banki buzurida respublika mintaqalari-da hududiy filiallari bo'lgan «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksportini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi» tashkil etildi.

Ushbu Jamg'armaning asosiy vazifasi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini yanada kengaytirish, ularga zarur mavqiy, chet el bozorlarida raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishda va uni eksportga chiqarishda zarur huquqiy, moliyaviy va tashkiliy yordam ko'rsatishdan iborat bo'lin,

o'tgan qisqa davrdagi faoliyati davomida faofig'atiga tomonlarni 151 ta tadbirkorlik subyektiqa umumiy qiymati 56 mld. dollardan ziyod bo'lgan eksport shartnomalarini tuzishda ummiiy yarlarni ko'rsatildi¹⁷².

2017-yilda ham valyuta siyosatini ummiiy oshirishda asosiy e'tibor milliy valyuta barqarorligini ta'minlashga hamda eksportbop va import o'rini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni yanada rag'batlantirishga qaratiladi.

Fahon bozorlarida raqobat tobora kuchayib borayotgan hujumiy sharoitda iqtisodiyotimizning raqobatdoshtligini tubdan oshirish, eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarini qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish, fermer xo'jaliklari, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatidagi ishtirokini har tomonlama rag'batlantirish ustavor ahamiyat kash etadi.

Aynan ana shu sohalarida keli foydalanilmagan ulkan imkoniyat va salohiyat ko'p. Eksportga mahsulot chiqaradigan xususiy korxonalardan farqli ravishda kichik biznes subyektlari va fermerlar o'z mahsulotlarini eksport qilishdan olgan valyuta tushumlarining 50 foizini banklarga sotish majburiyatidan ozod qilingari va ularning eksportga mahsulot yetkazib berishdan, avvalin, o'zlarining manfaatlarini birlashtirishni o'tiboridan ehtida qoldiruvatliligimiz derker¹⁷³.

Sotuvning barqarorligini ta'minlashda ushbu ehtiyoatkorona va tejah-tergab foydalanish, ishlab chiqarishga sarflangan mablag'larning eng ko'p samara berishiga, olingan kreditlarning m'v vaqtida qaytarilishiga erishish muhim o'rin tutadi.

¹⁷² Minbar: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumatlari. www.cbb.uz

¹⁷³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning ma'likatimizni 2015-yildan ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2016-yilga yo'llatilgan iqtisodiy dasturining eng muhim ustavor yo'nalishlariga bay'ishilgan Vaz'lar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'navat. Hesh maqaddasiz mavjud qiyinchilik'larga qaytmasdar, olib haruyotgan iktisodiyotimizda turkibiy o'zgarishlarni izchil davra etirish, mavjiy mulkchilik, tishlik biznes va mah'orlikda yanada keng yo'l uchib harah boshidan olingan yurishdir. *U Xalq so'zi*, 2016-yil 16-yanvar.

Inflyatsiyaga qarshi aniq o'ylangan siyosat o'tkazish milliy siyosatni mustahkamlashning muhim shartlaridan biridir. Bu siyosat eng avvalo inflyatsiya darajasini keskin kamaytirishga qaratilishi lozim. Bunda pulning qadrsizlanishi darajasi ustidagi qat'iy nazorat o'rnatishi hamda unga qarshi samarali tadbirlar qo'llash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Shu orqali pulning qadrsizlanishdagi maqbul sur'atni belgilashga erishiladi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosat negizini pul miqdorining o'sishini favvarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o'sishi bilan bog'lab olib borishga qaratilgan tadbirlar tashkil qilishi zarur. Chunki xarid qilish uchun mollar yetarli bo'lmagan holda aholi qo'lida pulning ortiqcha ko'payib ketishi inflyatsiyaning yanada avj olib ketishiga, uzoq muddatda miqдорlarni sabab bo'ladi. Pul miqdori bilan birga narxlarning ham tobora o'sish borishi muqarrar ravishda, natijada savdoni oldirgan superinflyatsiyani keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida, milliy ishlab chiqarishning izidan chiqishi, aholi keng tabaqa larining qashshoqlashuvi va butun iqtisodiy tizimning barbod bo'lishi xavfini tug'diradi.

2015-yilda qat'iy pul-kredit siyosati yuz berganligi inflyatsiyani jilovlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

2015-yil yakuni beryatma iste'mol baholari indeksi asosida hisoblanadigan inflyatsiya darajasi 2014-yilga nisbatan 0,5 foizga pasayib, 5,6 foizni tashkil etdi. Bunda iste'mol baholari indeksining o'sishi asosan nonusmonat oimillar hisobiga yuz bardi.

Jumladan, o'tgan yilda narx o'zgarish mahsulotlarining narxi 1,3 foizga o'sib, uning inflyatsiyaga ta'siri 0,6 foizni, nooziq-narx mahsulotlari narxi 8,8 foizga o'sib, inflyatsiya darajasiga ta'siri 2,9 foizni tashkil etdi. Xizmatlar narxi esa 10,7 foizga o'sib, iste'mol baholari indeksiga ta'siri 2,1 foizni tashkil qildi¹².

Sotimning barqarorligini ta'minlashda naqd pul emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'yuvchi hirauchi darajali ahamiyatga ega. Bunda muvoinalaga

¹² Ma'nbu: 2015 yilda Pul kredit sohasidagi vaziyat va mozarat siyosatining 2016-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari // O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xisoboti. www.chuz

chiqarilgan pul miqdorining o'z vaqida qaytarilishiga erishish, muhtaslot ishlov chiqarishning o'sishini ta'minlamagan korxonalarga kreditlar berilishiga yo'l qo'yamasslik choralarini ko'rilishi kerak.

Indiyatsiyani pasaytiruvchi qudratli mamlakat milliy valyuta almashuv kursining barqarorlashuviga erishishdir. Bu o'z navbatida import narxlarining barqarorlashuviga olib keladiki, natijada ichki bozordagi narxlar o'tagaradi. Valyuta birjolarida valyuta operatsiyalarining barqaror natijasi uchun talab va taklif natijasida shakllanadigan yagona almashuv kursini belgilash valyuta kursi barqarorligini ta'minlashning dastlabki shartidir. Mamlakatimiz tashqi savdo operatsiyalarining 95 foizga yaqini AQSH dollarida amalga oshirilishini inobatga olib, so'ning boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan almashuv kurslarini belgilashda operatsion mu'ljal sifatida so'ning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursidan foydalanildi.

Shunga muvofiq, so'ning AQSH dollaridan boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan almashuv kurslari tashqi valyutalarining tashqi valyuta bozorlaridagi AQSH dollariga nisbatan kurslari dinamikasi va ichki valyuta bozorida so'ning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursi ta'siri ostida shakllandi.

Mazkur davrda so'ning Buyuk Britaniya funt sterlingiga nisbatan almashuv kursi 11 foizga, Yevroga nisbatan 2.8 foizga, Xitoy yuaniga nisbatan 15.8 foizga, Yaponiya renasiga nisbatan 17 foizga va Janubiy Koreya woniga nisbatan 3.7 foizga pasaydi. Shunday qilib, yuqorida qat'ib chiqilgan choralar va taktikalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi milliy valyutani almashuv kursining barqarorlashuviga, uning xarid qobiliyatining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Pul-kredit sohasida yulpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlariga muvofiq iqtisodiyotning oshib borayotgan pulga bo'lgan talabini to'liq qondirish va bank tizimini likvidligini maqbul darajada saqlab turish uchun moliyaviy darajasini belgilangan prognoz ko'rsatkichidan oshirmasslik nuqsadlariga qaratilgan choralar-tadbirlar amalga oshirildi.

¹¹ Manba: 2015-yilda Pul-kredit sohasidagi vaziyat va muqotat siyosatining 2016-yilga mu'vazilgan muvaziy yo'nalishlari // Q'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xabaroti. www.cbr.uz.

O'zbekiston Respublikasini yanada rivoqlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasining ixtiyat chiqilishi natijasida undagi ko'rsatilgan bir qator vazifalar buni mamlakatimizdagi milliy valyutani mustakkrallash siyosatida o'ziga xos xarakter beradi. Jumladan,

- ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini hisqijilana-hisqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash;

- bank tizimini islohot qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash, banklarning kapitullashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchililigini mustakkrallash, istiqbolli investitsiya loyihalari birmo birda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini kreditlashni yanada kengaytirish.¹²⁷

O'z navbatidan Markaziy bank tomonidan amalga oshirilgan pul bozoriidagi operatsiyalari muammoladagi pul massasini boshqarish, bank tizimi ifoidiligini tartibga solish va foiz stavkalari barqarorligini ta'minlashga qaratiladi.

Xulosa

1. Pulning iqtisodiyotda o'z vazifalarini bajarish jarayomida to'xtovsiz harakatlarda bo'lishi, tovarlar va xizmatlar ayirashni qilish jarayomida qo'ldan qo'lga o'tib, aylanib turishi pul muomalasi deyiladi.

2. Jamiyda tarixan shakllangan birmo bir mamlakat tomonidan qaratilgan raqishla mustakkrallash qo'yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat pul tizimining muhim tashkiliy qismlari quyidagilardan iborat: milliy pul birligi; naqd pul muomalasida qaratilgan to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tangalar va kredit pul tizimi; pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qaratilgan tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi; pul muomalasini tartibga soluvchi davlat korralari.

¹²⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivoqlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF 4947-sonli Farmoni. 1-Bova. 3.1-bandi.

3. Pul muomalasi naqd va kredit, pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasi bank biletlari va metall tangalar (pul belgilarini) xizmat qiladi. Naqd pulni fiziklar cheklari, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talonnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Bularning barmamasi birgalikda pul agregati deb yuritiladi.

4. Muomalalari ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori naqa, yillik davr davrining o'tirishi va sotib olinishi bo'yicha bo'lgan xaridlar summasi, pul birligining aylanish tezligi va kreditning o'zlashtirishi kabi omillarga bog'liq bo'ladi.

5. Makroiqtisodiy barqarorlikning ko'rsatkichlaridan biri inflyatsiya hisoblanib, o pul muomalasi o'zgarishlarining buzilishi natijasida qog'oz pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda uning tovar narxlarining o'zlashida ifodalanaadi.

6. Kelib chiqish talablariga ko'ra talab inflyatsiyasi va taklif inflyatsiyasi farqlanadi. Talab inflyatsiyasi iqtisodiyotdagi barcha mavjud resurslar ulliq foydalanilgan sharoitda ishlab chiqarish summasi uliqcha talabni qondirish olinmasligi natijasida kelib chiqadi. Taklif inflyatsiyasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarining o'sishi natijasida kelib chiqadi. Shundaydek, o'sish sur'atiga ko'ra inflyatsiyaning o'tinmalar bo'yicha, jadal va giperinflyatsiya; baskomit qilish mumkinligiga qarab loyilayotgan va kutilmagan inflyatsiya kabi turari farqlanadi.

7. Kredit bo'lish tungan pul mablag'larini sonda fondi shaklida ulplash va ularni pulga muhtaj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boeblan ehtiyoilari uchun mu'ljum mo'ldatgan, ular to'lovlar bilan qaytarish shartida qayta berish mumkinliklarini ifodalaydi.

Kredit resurslarining asosiy manbalari korxonalarining shartli zaxsiya ajratmalari; mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari; korxonalarining ishlab chiqarish, fash va xarakatni mo'ljantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari; korxonalar foydasi bankdagi byudjet mablag'larlari, kasaba uyashmalar va boshqa qilinay tasdiklatlarning joriy pul resurslari; aholining bo'lish pul mablag'laridan iborat.

8. Banklar pul mablag'larini ulplash, joylashtrish va ularning barqarorligini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.

ular kredit munosabatlariга xizmat qilib, kreditning har xil shakllarini o'z ichiga olib, kredit munosabatlariining asosini tashkil qiladi. Banklar faqat davlatda ikki borsqichli bo'lib, o'z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tuzilish o'lgan shaxsochalarini oladi.

Asosiy tushunchalar

Pul muomalasi – pulning iqtisodiyotda o'z vazifalarini bajarish jarayonida talaksiz harakatlarda bo'lishi, tovarlar va xizmatlar ayirib olish qilish jarayonida qo'ldan qo'lga o'tib, aylanib turishi.

Pul hisob – taxmin tekib topgan va ma'vukat milliy qonunchiligi bilan mustahkamlangan pul muomalasini tashkil qilish shakli.

Inflyatsiya – qog'oz pul birligining qadrsizlanishi.

Kredit – bo'sh turgan pul mablag'larini سودa firdoi shaklida to'plash va ularni teknot ishlab chiqarish chiqarish uchun qarzga berish.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalaniishi.

Bank krediti – pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sekumi) beriluvchi pul asudalan.

Xo'jaliklarni kredit – bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga berilib, ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohaslaridagi munosabatlariга, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariini xizmat qilyuchi qarz mablag'larini.

Tijorat krediti – korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning asosan tal'uvni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida bir-biriga beradigan kreditlari.

Iste'mol krediti – xususiy shaxslarga, o'quvchi, uzoq muddet foydalanadigan iste'mol tovarlari sotib olish uchun mu'vum muddinga beriluvchi qarz mablag'larini.

Ipoteka krediti – kor'vmas mulklar (yer, bino) hisabiga uzoq muddatli asudalar shaklida beriluvchi qarz mablag'larini.

Davlat krediti – kredit munosabatlariining o'ziga xos shakli bo'lib, bunda davlat pul mablag'larini qarzidori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadi.

Xalqaro kredit – سودa kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlari sohasidagi barakati.

Lizhing -- odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinsohlik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat kreditning pulsiz shakli.

Faktoring -- boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzdorlik bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.

Forfeyting -- uzoq muddatli faktoring munosabatlari.

Trast -- mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalari.

Banklar -- pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.

Bank operatsiyalari -- mablag'lni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi (marja) -- olingan va to'langan foiz summaslari o'rtasidagi farq.

Bank foyda norunasi -- bank sof foydasining uning o'z kapitaliga nisbatining faizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Pul muammosining mazmuni va tashviri.
2. Muamla uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?
3. Pul aqregalati nima va uning tarkibiy qismlari qanday?
4. Inflyatsiyaning mazmuni va turlarini tushuntir.
5. Talab va taklif inflyatsiyalarining grafikdagi ko'rinishlarini tashvirlang va izohlang.
6. Giperninflyatsiya qanday qilib turg'unlikka olib kelishi mumkinligini tushuntir.
7. Kreditni nima zarur qilib qo'yadi? Kredit ushunchasining mazmuni bayon qiling.
8. Kreditning ussij turlarini sanab ko'rsating va ularning xarakterini bering. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?
9. Markaziy va tijorat banklarning vazifalarini ko'rsating.
10. Hozirda O'zbekistonda milliy valyutaning harqarortligini ta'minlash borasida qanday chora-tadbirlar tizimi qo'llanilmoqda?

23-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING IQTISODIY ROLI

Har bir iqtisodiy tizimlarda davlat va bozor tizimi o'ziga xos ahamiyat kasb etib, bir biri mustaqil amal qiladi. Shu bilan birga har bir iqtisodiy tizimlar bir-biridan iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlat va bozor tizimining ahamiyati bo'yicha keskin farqlanadi. Masalan, bir iqtisodiy tizim ko'pincha davlat tomonidan boshqarishga tayyara, boshqasi bozor mexanizmi orqali tartiblashga asoslanib harakatlanadi. Mustaqil taraqqiyot davrida «mamulakatlarning o'z-o'zaro va davomli manfaatleri taqozo etgan holatlarida va keskin vaziyatlardan chiqish, ular tug'itiladigan muammolarni hal etish zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llanadi va umumiy yurisdiksiya o'z-o'zaro tashkilotlari o'zini ta'alaqqidori»¹⁷⁷.

Ushbu bo'lib bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning o'limi o'chib ketishiga harakat qilinadi. Shuningdek, davlatning milliy iqtisodiyotdagi roli tabiiy ekanligi, keyin uning iqtisodiy vazimalari tavsifi beriladi. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usul va vositalari bayon etiladi.

23.1. Davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli haqidagi nazarliya va qarashlar

Milliy iqtisodiyotning samaradorligiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, uning darajasi ko'pinchadan iqtisodiyotdagi davlat va bozor tizimining o'zaro ta'alaqqi haqida bog'liq. Chunki milliy iqtisodiyotning yuqori samaradorligiga asosan qaynabgi yo'llar orqali erishiladi:

1) iqtisodiyotni tartibga solishning bozor usullarini qo'llash;

2) iqtisodiyotni faqat davlat tomonidan markazlashtirilgan holda boshqarish;

¹⁷⁷ Katinov L. A. *Ekonomika i upravleniye v usloviyakh razvitiya*. SPb: Sten shirobich uni barchasi dushun, va dol va cheri, 2009. - 170 b. 2009. 8-b.

3) zakinor ishlab chiqarish jarayoniga davlatning aralashuvi va bazar usullarini uyg'unlashtirish. Uzoqgi davrda O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko'proq uchinchi yo'l xususiyatli hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda birinchi marta A. Smit tomonidan ko'rib chiqilgan. Uning «Xalqlar hayoti ning tubiori va sabablurini tushiq qilish haqida» (1776) nomli asarida iqtisodiyotning bazar usullari orqali o'zini o'zi tartibga solishining zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A. Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar to'vori davlat nazoratidan to'liq ozal bo'lishi zarur. Ana shundagina iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqariluvchi tashkil qilish imkoni mavjud bo'lasti. Bunda bazar vositasida tartibga solish, bir qanday eberdan amnshurviz, ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat qilishga majbur qiladi.

A. Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga bir qanday aralashuvi oxir-oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib-qoidalarini milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham inportga boj to'lovi milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el shoriklariga nisbatan taqaballashuv qobiliyatini ushirdi. Ammo bu oxir-oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatining saqlanib qolishiga olib keladi. Bundan past sifatli va oxir qimorat tovarlarni sotib olishga majbur bo'lgan milliy iste'molchilar zarar ko'radilar.

A. Smitning «Tinch qo'yish» nazariyasi 1929–1933-yillarda bazar iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mazmunkatlarin qaratib olgan iqtisodiy inqiroz davrida ta'qidga uchradi. Iqtisodiy sanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqozo qildi.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J. M. Keynslarning «Ish bilan bandlik, to'v va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli asarida o'z aksini topdi. Unda muallif davlat fiskal (xazinaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va shorlarning ish bilan bandligini ta'minlashni zarurligini isbotlaydi. Amalda gap davlatning uzluksiz ravishda inqirozga qarshi siyosat o'tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibat-

Inizni tugatish va san'at siktining o'zgarishini barqaror etish taqvida keladi. Keyin nazariyasi ancha lugal shaklda AQSHda amalga oshirildi. Urasbdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalida ustun bo'lgan barcha muamlokatlarda foydalaniildi. Shu bilan birga davlatning iqtisodiyoti dagi roli yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadli sifatida nafaqat siktga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxshi takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi.

Mu'noiyat-bayrinqchilikka asoslangan riziimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashtuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi. Birinchidan, davlat milliy iqtisodiyotda o'zini o'zi bozor vositasida tartibga solish orqali bajarish unumkin bo'lmiguna yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'ziga oladi. Bular qatoriga mudofaa ta'minlash, muamlokatda ichki tartibni saqlash va aholining kam ta'minlangan qavatini ijtimoiy himoyalash kabilarni misol qilib keltirish unumkin. Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarini tug'diradi. Bu oqibatlar bevosita uchinchi tomon manfaatida aks etib, jamiyatning ahvolda guruh va umuman jamiyat manfaatiga ta'sir qiladi. Maanlim, chigirtli texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishlarda tozalash qurilmalariga xarajatlarni tejash xususiy ishlab chiqaruvchilar uqatli nazaridan (u yoki bu kompaniya yoki individual ishlab chiqaruvchi uchun) foydali, atrof-muhitning ifloslanishiga olib kelishi esa jamiyatning boshqa o'zlagi uchun qo'shimcha salbiy oqibatlarga ega. Davlat yokka tadbirkor yoki iste'molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimcha ijobiy samaralar rag'batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solish va cheklashga harakat qilishi zarur. Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashtuvi abir sababli ro'y beradiki, individni iste'molchilar barmu vaqt u yoki bu umumi iste'mol qilishning oqibatlarini obyektiv baholay olmaydilar. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha xog'loqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar

iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tarvaki mahsulotlari uchun yuqori aksiz (egri) solig'ina t'mulib, bir tomondan o'zining daromadini eshitib, boshqa tomondan shu mahsulotga bo'lgan talabni cheklaydi. Natijasidan, davlat hozirning tubidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini o'z zimmasiga oladi. Bezor kamona uchun to'lovga qobil talabni qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bezor mexanizmining milliy boylikni ijtimoiy-adolatli taqsimlashini anglatmaydi. Bunday sharoitda davlat aholi kam ta'minlangan qatlamlarning turmush darajasi haqida g'uruxo'dlik qilish, bepul (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga oladi. Boshqachadan, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tashadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum cheggalarni ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sirlat kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xamjodarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni talab etish va amalga ushirish bo'yicha xurajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bezor muvaznati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga ushirish bilan bog'liq bo'lgan xurajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyoti tartibga solishi natijasida olinadigan samaralarni kam bo'larmoqda. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi.

XX asrning 60-yillarda rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ konsepsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni cheklash jarayonlari boshlandi. Bunda tartibga solishning an'anaviy shakllaridan voz kechildi, davlat mulkini xususiylashtirish yo'li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo'jalik qatrlarini qabul qilishda mamlakatlararo jaryimlarni kuchaytirildi, iqtisodiyotdagi bezor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Jumladan, AQSHda bu tadbirlar "Amerikaning yangi rivojlanish yo'li; iqtisodiy jihatdan yingilash dasturidir" deb yo'naltirilgan asosida amalga oshirildi. unda diktator solig'i shakllarining pasaytirilishi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish muqasadda yirik

korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo'llashi, federal hukumat xarajalarini cheklash, xususiy biznes faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflyatsiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o'tkazish ko'zdi tutilgan edi. Biroq, olib borilgan tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Bunday jarayonda Angliya, Yaponiya, Avstriya, Italiya va boshqa mamlakatlarda ham ro'y berdi.

2008-yilda boshlangan jahon iqtisodiy-iqtisodiy inqirozidan keyin iqtisodiyotni tartibga solishda keyinchalik tendentsiyalar yangidan kuchaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tipi davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlarni to'rtburchi qilib qaytarib, davlat tomonidan tartibga solishning muvofiqlashtirilgan shaklini, to'rtburchi qilib qaytarib shakllari va nazoratning kuchayishi bilan tavsiflanadi. Hozirgi vaqtda inqirozga qarshi choralar tadbirlar asosan davlat dasturlari asosida olib borilmoqda.

23.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsad va vazifalari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish hozirgi davrda obyektiiv xarakterga ega. Ko'pchilik iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko'pchilik iqtisodiy muammaslari haqida etishlik holati bilan izohlaydilar. Bu mu'ammalar mu'ammolar to'rtburchi qilib bo'ladi, biroq, iqtisodiyotga davlat ta'sirining obyektiiv zarurligi eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning obyektiiv asosi bo'lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi nazoridagi ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni keng qamrovli.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– ishlab chiqarish birlashtirilgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarish ixtisoslashtirilgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kuchayishi;

– ishlab chiqarishning kooperatsiyalashtirilgan va markazlashtirilgan natijalarida aloqada xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajratib ketish holatlari barham topadi;

ishlab chiqarishning yirik korxonalarida to'plamvi jarayoni o'sadi, — turli iqtisodiy muvazirlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va munosabatlar shakllanib borib, jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashtiruvchi xarakterining oshishi bilan o'zaro munosabatlar shakllanib borib, birlamchi yuritish, takror ishlab chiqarish ushbatiluvini engil ravishda o'tiribga o'tirish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yirik iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga obyektiv ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlariining bir qancha qator tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining mu'olom darajasida obyektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan iqtisodiy resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish harayitlarini tashkil etadi.

Bozor xo'jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish quruvchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tashkilotlar tizimidan iborat bo'ladi. Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy n'islatni mu'olom etirish, birlamchi tartibga solish, tamtoq va mintaqaviy tashkilotlardagi ijroviy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nuzumizari to'g'risida to'liqroq tashvutga egi bo'lish zaruriyatining maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari haqida vasita yoki dastaklarini to'liqroq tashvutlash lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlatkat ichida va xalqaro muayyonda mustahkamlash va und o'zgarish to'ruvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi. Bu asosiy maqsaddan bir qator muayy maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jalikning tamtoq va mintaqaviy tashkilotini takomillashtirish, atrof muhit holatini

yaqqilash-kabilarni kurtish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohada davlatning iqtisodiy vazifalaridan quyidagi ikki turini ajratib ko'rish mumkin:

1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon yaratuvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

2) taqibotni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu yerda davlatning uchta vazifasi alohida ahamiyatga ega:

1) daromad va boylikni qayta taqsimlash;

2) resurslarni qayta taqsimlash;

3) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tahrakshilik vajudga keltiradigan iqtisodiy va boddilik darajasi usidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan **huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini** o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarining huquqiy mavqei mustahkamlash, xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kufolatlash; korxonalar, resurslarni yedkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida», «Tadirkorlik faoliyati to'g'risida» va «Aksionerlik juriyatlari to'g'risida»gi qonunlari bunda ularga kiritilgan qo'shimcha va tozatislar. mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashurish bo'yicha tadbirlari bozor iqtisodiyoti uchun zarur huquqiy asosni ta'minlashga qaratilgan.

Davlat tomonidan **ijtimoiy muhitni ta'minlash** o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifat va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini normalasga kiritish kabilarni oladi.

Raqobat bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Bu shunday kuchki, u xaridorlar yoki iste'molchilarning ehtiyojlariga ishlab chiqaruvchi va resurs yetkazib beruvchilarni bo'ysundiradi. Raqobat sharoitida ko'plab xaridorlar tomonidan bildirilgan talab va so'rovchilarning ta'limi bozor narxlarini belgilaydi. Bu shuni bildiradiki, ishlab chiqaruvchi'lar va resurs yetkazib beruvchilar iste'molchilarning faqat bozor orqali hisobga olinadigan xohishlariga rioyatshtishi mumkin. Bozor tizimining modasigun bo'ysundiruvchi, raqobatlashuvchi ishlab chiqaruvchilar foyda olishini va o'z mavqelarning mustahkamlanishini kutadi, kim bozor qonunlarini buzsa, zarar ko'radi va oxir-oqibda sinadi. Raqobat sharoitida xaridor — bu xaridorm, bozor ularning g'umushlasi, korxona esa ularning xizmatkari hisoblanadi.

Iqtisodiyotda soluvchi'lar o'rtasidagi raqobat o'zini monopolialar ogallaganda, ularning bozorga ta'sir ko'rsatishi yoki undagi narxlarini o'z munlaularini ko'zlab o'zgartirish imkoniyatini paydo bo'ladi. Monopolialar o'zlarining takliflari umumiy hajmini tartibga solishi boyvatidan foydalanib, muhsulat hajmini sun'iy cheklab orqali ularga ancha yuqori narx belgilash va shu orqah ancha tuzarat foyda olishi mumkin.

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda monopolialar us-tundan iste'mulda razarat o'zmatiladi. Birinchi usulda, texnologiya va iqtisodiy sharoitlar raqobatli bozor mavjud bo'lish imkoniyatini yuqqa chiqaradigan tabiiy monopolialar deb nomladigan ummoqlarda davlat narxlarini tartibga soladi va ko'rsatiladigan xizmatlarga standartlarni o'zmatadi. Transport, aloqa, elektr energiyasi ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar ma'lum darajada shunday tartibga solinadi. Ikkinchi usulda, samarali ishlab chiqurish uchun ko'pchilik bozorlarda raqobat rivojining juda yuqori darajasida ta'minlanishi sababli davlat raqobatini kuchaytirish va tinovga qilish maqsadida monopolialarga qarshi qonunlar qabul qiladi.

Respublikamizda huu monopolialarni cheklash, tovarlar bo-zorida raqobatni rivojlantirish, iste'molchilar va taalbirkorlar munla-arni himoya qilishga qaratilgan qator qonunlar qabul qilingan.

Bazor tizimi ishlarining tabiiy qobiliyati, oʻrtacha bilim va malakali harida mukka egaligini hisobga olib, ularning yaqori daromad olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga jamiyatning muhim vositalarga ega bo'lmagan, bilim va malaka darajasi past, layoqatli ham yaqori bo'lmagan a'zolari, qariyalar, nogironlar, ishsizlar yolg'iz va qariyalarida mulkari bo'lgan ayollar juda kam daromad oladi yoki bozor tizimi doirasida ishsizlar kabi umuman daromadga ega bo'lmaydi. Qisqasi, hozir tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini oladi. Bu vazifa bir qator tashkilot va dasturlar bilan ifodasini topadi. Birinchidan, transfer to'lovlari mahkamlari, nogironlarni va bironing qariyalarida bo'lganlarni raqobat bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariylarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi. Bu barcha dasturlar davlat byudjeti mablag'larini jamiyatning kam daromad olgan yoki umuman daromadga ega bo'lmagan a'zolari hisobiga qayta taqsimlaydi. Ikkinchidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni soliq va taklif to'lovlarida o'rnatiladigan narxlar o'zgartirish yo'li bilan kam daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ma'yordagi oziq-ovqat tovarlarini o'rnatiladigan moliyaviy narxlar va soliq taqsimning eng kam daromadli darajasi haqidagi qonunchilik davlatning aholining mu'him qismini daromadlarini oshirishga qaratilgan tadbirlarining yana bir hisobidir.

Davlat jamiyat a'zolari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlashda soliq to'lovlarini belgilash orqali soliq tizimidan ham kam foydalanadi.

Bazor mexanizmining resurslarni qayta taqsimlashdagi layoqatsizligi ikki holatda ko'rinadi, ya'ni raqobatli bozor tizimi: 1) mu'him tovarlar va xizmatlarning kam miqdorini ishlab chiqaradi; 2) ishlab chiqarishi o'zini belagan ayrim tovarlar va xizmatlarga resurslarning har qanday turini ajratish holatida bo'lmaydi.

Resurslarning qayta taqsimlanishi tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish bilan bog'liq oyda yoki yillar uchunli tartimga, ya'ni bevosada xaridor yoki sotuvchi hisoblanmaganlar turiga asoslanganlik bilan mavjudga keladi. Bu qo'shimcha sarmara deb ataladi.

chunki u hozir qalmaguncha hisoblanmaganlar hissasiga to'g'ri keluvchi foyda yoki zarar ni ifodalaydi. Bunga atrof-muhitning ifloslanishini muvofiq qilib keltirish mumkin. Kimyo korxonasi o'zining sanoat chiqindilarini ko'li yoki daryoga qo'yasa, bu ushbu suv havzasida chirmiluvchilar, baliqchilar va atrofida aholiga zarar keliradi. Ishlab chiqaruvchi esa atrof-muhitni muhofaza qiluvchi inshoot va qurilmalar o'rnatmaslik hisobiga o'z ishlab chiqarish xarajatlarining uchurast darajasini ta'minlaydi. Resurslarning nomutanosib taqsimlanishi natijasida vujudga keladigan bumdoy holatlarni tartibga solish uchun davlat qonunchilik tadbirlarini qo'llaydi yoki maxsus soliq va jaramlardan foydalanadi. Misalan, atrof-muhit va suv havzalarining ifloslanishini taqiqlovchi yoki cheklovchi qonunlar ishlab chiqaruvchilarni o'zlarining sanoat chiqindilarini ishlab chiqarish jarayonida ifloslangan suvni tozalovchi qurilmalar sotib olish va o'rnatish bilan yo'qtoshligi mag'bur qiladi. Shuningdek, davlat maxsus soliqlarni kiritish orqali atrof-muhitning ifloslanishidan boshqalarga kelishi mumkin bo'lgan zararni kuruntalarning o'ziga yuklashga harakat qiladi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi kuzatib chiqarilgan oqibatlarni yumshatishga hara harakat qiladi. Birinchidan, iste'molchilarning muayyan tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi. Masalan, respublikamizda kozer munosabatlariga o'tishning dastlabki davrida oziq-ovqat mahsulotlariga talon karni juriy etilishi past daromadli oilalarning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini nisbatan va shu orqali resurslarning nomutanosib taqsimlanishini bartaraf qildi. Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidyalashni mumkin. Subsidyalash ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi muvommisini harafat qiladi. Uchinchidan, davlat aytim tovarlar va ijtimoiy no'matlarining ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday qurmoqlar davlat moflarga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni mofiyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi. Psa, ta'lim, sog'liqni saqlash, milliy raddofna, foyqulodda ro'y beradigan tabiiy hodisalarga qarshi kurash, ichki tartibni saqlash shular jumlasidandir.

Davlat byudjet mablag'ini hisobiga resurslarni xususiy sohada qo'llanilishdan bo'shatishda hamda ularni ijtimoiy xo'jalik va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltirishi mumkin. Shunday qilib, davlat mamlakat milliy mahsulot tarkibida o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadida resurslarni qayta taqsimlaydi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'la bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'la bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy xo'jalik va xizmatlarga o'z sarflarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektor sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi. Agar jami sarflar to'la bandlik sharoitida taktik hajmidan oshib ketsa, bu narxlar darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Jami sarflarning mazkur ortiqcha darajasi inflyatsiya xususiyat kash etadi. Bunday holda davlat soliqlarni oshirish orqali xususiy sektor sarflarini qisqartirish va shu yo'l bilan ortiqcha sarflarni tugatishga harakat qiladi. Iqtisodiyotda shaxslik mavjud bo'lganda davlat sarflarining ko'payishi jami sarflar, ishlab chiqarish hajmi va mahallikning o'sishiga olib keladi. O'z navbatida, soliqlarning qisqartirishi yoki transfer to'lovlarining ko'payishi daromadlarni ko'paytiradi. Bu daromadlar shaxsiy sarflarning o'sishini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Davlat o'z ishlab chiqarishini mahiyatlashtirishdan tashqari ijtimoiy sug'urtas va ijtimoiy ta'minotning bir qator dasturlarini amalga oshiradi. Iqtisodiyotning xususiy va kooperativ sektorida daromadlarni qayta taqsimlaydi. Davlat tartibga soluvchi xususiyotga ega bo'lgan bir qator vaziyatlarni ham amalga oshiradi. Bularga aholi-muhitni himoya qilish, aholi sog'lig'ini saqlash, bo'sh ishchi o'rinlariga ega bo'lishning teng sharoitini ta'minlash va ma'lum sohalarda nara kelgilaish analiyoti ustidan unzorat qilish va shu kabi-larni kiritish mumkin.

23.3. Davlatning iqtisodiyotiga ta'sir qilish usullari va vositalari

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagilarni guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazlar boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, hozir iqtisodiyotda asosan iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning davlat sektori mavjud. Davlat sektorini boshqarish muvohilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagicha yotqizilgan shakllarda:

1) ishlab chiqarish vositalari egalriga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliy lashtirish;

2) davlat byudjeti mablag'larini hisobiga yangi korxonalar, bo'zi hollarda yaqit tarmoqlarini barpo etish;

3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aksiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarni tashkil etish.

Hozirda so'nggi uchinchi yo'l ustun ravishda amal qilmoqda.

Davlat xilma-xil shaklligi kapitalga egulik qiladi, kreditlar beradi, korxonalarga mulkador hisoblanadi. Bu davlatni ijtimoiy kapitalning bir qismiga egalik qilishiga olib keladi.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga taylanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi. Tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanilganda yaqit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tarmoqlarini tug'itilgan to'g'ri tartibga solish ko'zda tutiladi. Ayvniqaa, ishlab chiqarish tarazzulga uchragan daveda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energiyasi, hammuhoj xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sahibi va tadbirkor sifatida o'ziga qaratilgan korxona va tashkilotlarning iqtisodiy hayotida faol qatnashadi. Davlat tadbirkorligi ma'lum doirada amal qilib, ko'pincha texnologiya sharoiti xususiy kapital uchun qulay bo'lmagan korxonalar doirasi bilan cheklanadi. Davlat tadbirkorligi bir tomondan, ma'lum sharoitlarda iqtisodiy o'sish uchun zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan vaqt o'tishi bilan sanjalariz bo'lib qolishi ham mumkin. Hunday holda ular xususiy tadbirkorlik obyektiqa aylantiriladi.

Masbakiyatimizda «iqtisodiyotni erkinlashtirishdagi bosh vazifa eng avvalo, davlatning boshqaruvchilik vazifalarini – funktsiyalarini qisqartirish, ularning korxonalar xo'jalik faoliyatiga, hirsinchi galda xususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklash»¹⁴ hisoblanadi;

b) narxlar va ish haqini «muntazib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiy yonni tartibga solishning inflyatsiyaga qarshi tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yamohatishga qaratiladi. Markaz siyosatni yuritishda narxlar va ish haqini oshirish qonun bilan taqiqlandi yoki ma'lum doira bilan cheklanadi. Inflyatsiyaga qarshi tadbirlar ta'xirida inflyatsiya darajasi ning pasayishi investitsiyalar hajmining oshirishini rag'batlantiradi;

v) ish bilan bandlik xizmati (mehtodat birjulari) faoliyatini tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularini zarur kasallarga qayta tayinlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

g) iqtisodiy yonni tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar-ni ishlab chiqish va qabul qilish. Bunday qonunlar qatoriga monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar kiradi.

Shu orqali bazar munosabatlariining rivojlanishi qonun yo'li bilan taqolatiladi, turli mulk shakllarining davlatligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l hisilinaydi va erkin raqobat uchun sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda iqtisodiy davlat va vositalar

¹⁴ Milliy ishlatilg'oyan, asosiy tashkilot va hamjildlar. --T. 1. Yangi asar nashrida, 2011, 62-63.

arga ustuvorlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ahdasini o'qiydi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'lishi: hisob siyosatini tartibga solish;

– moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zaxiralarni minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;

– davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif muvozanini kuzatilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, soddaligi beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditni bo'lgun talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi. Birinchidan, davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zaxirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi. Natijada qarzga beriladigan pul miqdori o'zgaradi, yu'ni uning taklifi oshsa, foiz kamayadi, aksincha u kamaysa, foiz oshadi. Foizning kamayishi kredit ulushiga e'tilishni kuchaytiradi va bu investitsiya faolligi orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Ikkinchidan, Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishlari faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishni ta'minlaydi. Uchinchidan, davlat Markaziy bank orqali xarid majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. **Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati muvaffaqiyatli siyosat deb yuritiladi.**

Davlat byudjet siyosati uning daromadlar va xarajalar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajalarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jamlab qilib olishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xarajalik sub'ektlarni faoliyatiga va iqtisodiy taraqqiyoatiga ta'sir ko'rsatishdan ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yundalarida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga barcha soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'lish.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **byudjet xara-**

jatlaridan ham foydalanadi. Rungu birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidyalari va kafulatlari, hamda xususiy sektordagi tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar misol bo'ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda maosiy kapitalga hisoblanadigan **jadalashgan amortizatsiya ajratmalari** alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jang'arish va iqtisodiydagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikl va baridlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, hozir ko'nyunkturasi yomonlashgan, rurg'urlik yoki ingiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Davlat kapital qo'yilmalari iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarda ham sezilarli o'rinni ega bo'ladi, masalan, davlat xususiy kapitalning riqib kelishi yetarli bo'lmagan mintaqalar, tarmoqlar yoki faoliyat sohaslarida yangi obyektlar qurish va eskilarini qayta qurilantirish orqali iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bulardan tashqari davlat kapital qo'yilmalari ilmiy tadqiqot ishlarida, kuzrlar tayyorlashda, tashqi savdo va chetga kapital chiqarishda ham katta rol o'ynaydi. Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;

ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;

- investitsiya jaryoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;

- ishchi kuchi bozoriga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;

qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning hozirgi davrdagi oliy shukli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat. Iqtisodiy dasturlar o'zta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiy-iqtisodiy dasturlar

ularda hesh yilga uzaladi. Havoqirildagi dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, umumiy ishsizlik va kuchli miqyatsiy sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Maqsadli dasturlarning obyekti taronalar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin. Masalan, mamlakatimizda 2006–2008-yillarda mahalliy xomashyo negizida tayyor mahsulot, butavechi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi qabul qilingan bo'lib, uning asosiy maqsadi iqtisodiyotning jadal va barqaror rivojlanishini ta'minlash, uning tashqi omillarga bog'liqligini kamaytirish, ishlab chiqarish jarayonlariga yangi, samarali texnologiyalarni tatbiq qilishni jadallashtirish, mahalliy xomashyo va ishlab chiqarish resurslaridan keng foydalanish, shuning asosida zamonaviy taqohatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish, viloyat mablag'laridan tejamli va oqilona foydalanish, shuningdek, yangi ish joylarini yaratishdan iborat.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tashqi iqtisodiy omillar yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dasturlar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xalqalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakaga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlarga uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida davlat boshqaruvi tizimini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari 2017-yil 7-fevraldagi O'zbekiston Respublikasidagi rivojlantirish strategiyasida quyidagicha belgilab berildi:

- davlat boshqaruvi markazlashtirishdan chiqarish, davlat xizmatchilarining kashiy tayyorgarlik, moddiy va ijtimoiy ta'minotlari jaxsi oshirish hamda iqtisodiyotni tartibga solishda davlat ishtirokini

boshqirish-bosqich qisqartirish orqali davlat boshqirishi va davlat xizmati tizimini isloh qilishi:

- mamlakatni ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha vazifalarni amalga oshirishda o'zaro manfaatli hamkorlikning samarasini oshirishga qaratilgan davlat-xususiy sheriklikning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish;

- davlat hokimiyati va boshqarishi organlari faolligini oshirishni ta'minlash, jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va erkinliklari himola qonuniy choralari bilan o'zaro hamkorlikni qo'llab-quvvatlashning zamonaviy shakllarini joriy etish;

- davlat boshqarishi tizimida takrorlanish, davlat xizmatlari ko'rsatishning sifatlari, sifatini yuksaltirish va bu xizmatlardan aholi tomonidan foydalanish imkoniyatini oshirish.

Shunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan shartga solishtirish qaratilgan kuchli ichki va tashqi iqtisodiy ishlari (vazifa va dasturlari) birlashtirishda milliy iqtisodiyotdagi takrorlanish chiqarish jarayoniga va mamlakatning ichki iqtisodiy sharoitiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Xulosa

1. Hozir iqtisodiyotga o'lish sharoitida davlatning milliy mulkiyotga aralashuvi uning bozor vositasida o'zini-o'zi tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'z zimmasiga olishi: bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy xarakterini keltirib chiqaruvchi milliy solishtirish barmod bo'lib zarurligi: iste'molchilarning muhtajlarini biron-bir bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish, jumladan, aholining ko'p ta'minlangan qo'llanilgan hujjatlarini o'rnatish haqida g'amxo'rlik qilish, hujjat (yoki imloiyot) bilan berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabi boshqarish o'z zimmasiga olishi; hozirgi sharoitda harqaror, izohat iqtisodiy o'zini rag'batlantirish vazifasini ham o'z zimmasiga olishi orqali izohlanadi.

2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlat-

ning jumlatan a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun chiqarilgan ishlab chiqarish resurslaridan yaltirliq samarali foydalanishni ta'minlovchi. umumiy iqtisodiy muvozanatni erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tashkil etiladi.

3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalari o'qali ifodalanib, ular, asosan, bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish, iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan iborat chiqadi. Ya'ni, bozor tizimining samarali amal qilishini imkon qadar tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash; raqobatni himoya qilish; daromad va boylikni qayta taqsimlash; resurslarni qayta taqsimlash; iqtisodiyotni hamyonlashtirish, iqtisodiy uchrashishlar vajudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

4. Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bevosita va bilvosita ta'sir qilish usullari hamda tashqi iqtisodiy usullardan foydalanadi. Tartibga solishning bevosita ta'sir qilish usullaridan foydalanilganda yuqori takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tarmoqlarini ko'g'ridan-ko'g'ri, ma'muriy tartibga solish ko'zda tutiladi. Bu usullar quyidagilarni kiritishi mumkin: iqtisodiyotning ayrim ko'g'irlarini bevosita boshqarish; narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati; ish bilan bandlik xizmati (mehnat hujjatlari) faoliyatini tashkil qilish; iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish va h.k.

5. Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastur va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi. Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi: hisob surtaxsini tartibga solish; moliya-kredit muassasalalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimumi hujmini o'rnatish va o'zgartirish; davlat muassasalari qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash). Davlat byudjet siyosati uning daromadlar va harajatlari qismini o'zgartirishga qaratilib, bu usulning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi.

Asosiy tayanchi tushunchalar

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – davlatning jamiyat o'zaki ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga o'rinishga yo'naltirilgan, ijtimoiy faktor ishlab chiqarish jamiyatini tashkil etish bo'yicha faoliyati.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsudi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish.

Davlatning iqtisodiy vazifalari – iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'zlashni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.

Bevosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning tartibga solish, ruxsat berish va majbur qilish tavsifidagi ma'muriy vositalari.

Kilvosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning iqtisodiyotidagi rolga qancha qaratilgan baholung.
2. Davlatning iqtisodiyotga nuzulini to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?
3. Davlatning asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering.
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima toqova qiladi?
5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?
6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va kilvosita usullariga tavsif bering. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rating.
7. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda davlat sektori qanday rol o'ynaydi?

8. Davlat ijtimoiy-iqtisodiy dasturlari nima va ular qanday amalga oshiriladi?

9. O'zbekistonda iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi dinamikasini tahlil qiling. Yillar davomida tarmoq va sohalar bo'yicha davlat sektori ulushining o'zgarishini izoblang.

10. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning tashqi iqtisodiy usullari mazmunini tushuntiring.

24-BOB. AHOI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIY SIYOSATI

Ma'lumki, aholi farovonligi va yashash darajasi shtatni yaxshilash Prezidentimiz va davlatimizning oliy maqsadidir. Bu maqsadga erishishda aholi daromadlari asosiy rol o'ynaydi. Ushbu bobda aholi turmush darajasi va daromadlarining iqtisodiy mazmuni, ularning tarkibi, daromadlarning aholi turmush darajasiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Hozir iqtisodiyot sharoitida daromadlar tengsizligining asosiy sabablari o'rganiladi. Daromadlar tengsizligi bo'yicha bildirilgan fikrlar tahlil qilinib, tengsizlik va samaradorlik o'rtasidagi nisbat ko'rsatib beriladi. Shuningdek, kambag'allik muammosi, aholi daromadlarining yetarli darajasini ta'minlash bo'yicha davlat dasturlari bayon etiladi.

24.1. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari. Aholi daromadlari va ularning tarkibi

Aholi turmush darajasi juda keng va serqirra iqtisodiy tushunchadir. Shuning uchun bu tushunchaga iqtisodiy adabiyotlarda turli xil ta'riflar berilgan. Biz ularni umumlashtirib uni quyidagicha ta'riflaymiz. Aholi turmush darajasi – aholining hayot ko'chirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ehtiyojlar bilan ta'aminlanishi haqida ular ehtiyojining bu ehtiyojlar bilan qondirilishi darajasidir.

Aholining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarga bo'lgan talabi tabiiy arziy, miqyos va boshqa shart-sharoitlarga qarab turlicha bo'ladi va tez o'zgarib boradi. Shunga binoan aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar ham turlicha bo'ladi.

Insonning turmush darajasi o'sib boruvchi talablar darajasi bilan uni qondirish imkoniyatlari darajasi o'rtasidagi dialektik bog'lanish va uning o'zgarishi bilan bog'liqdir. Bunda insonning ta'lim olish erkinligining o'sishi ya'ni uning o'z-o'zini ta'lim qilishi, qayta, qay-

day yashash, qanday o'qib-bilim olishi kabi larani bevosita tanlash imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

Demak, insonning turmush darajasi o'sishi uchun uning tanlash erkinligi kengayishi, uzoq va sog'lom hayot kechirishi, bilim olishi uchun zarur iqtisodiy resurslarga (imkoniyatlarga) ega bo'lishi lozim. Bunda tinchlik, xavfsizlik, ekologiya va ijtimoiy adolat masalalari ham muhim o'rin tutadi.

Aholi turmush darajasining BMT tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkichlari tizimi o'z ichiga quyidagi guruhlar ni oladi:

- 1) tug'ilish va o'lish darajasi hamda boshqa demografik ko'rsatkichlar;
- 2) hayot kechirishning sanitariya-gigiyena jihatidan sharoitlari;
- 3) oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish;
- 4) turar joy sharoitlari;
- 5) ma'lumot va ma'lumiyat;
- 6) mehnat qilish va bandlik sharoitlari;
- 7) aholining daromadlari va xarajatlari;
- 8) hayot kechirish qiymati va iste'mol namalari;
- 9) transport vositalari;
- 10) dam olishni tashkil etish;
- 11) ijtimoiy ta'minot;
- 12) inson erkinligi.

Quyidagi ko'rsatkichlardan tashqari yana bir qancha ko'rsatkichlar ham bor. ular shohida ko'rsatkichi aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YIM, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromad, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi iste'mol hajmi va boshqalar.

Kishilar hayot sifatini o'lchov uchun qancha ma'muriy ta'plarni mehnat sharoiti, ta'lim, sog'liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sharoiti kabi kator-xil ehtiyojlarni o'z ichiga oladi. Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zo'larining sharoiti olgan va mavjud daromadlar darajasiga bog'liq. Turmush darajasi ma'muriy darajasida sharoiti aholi uchun) qaratib chiqish mumkin. Boshqacha yondashuv turli ma'muriyatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi ko'picha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlari-**la** dinamika-sini taqqoslash **iste'molchi byudjeti** asosida amalga oshiriladi. Iste'molchi byudjetlarining bir qator turlari mavjud: o'rtacha onla byudjeti, yuqori darajada ta'minlangan byudjet, minimal darajada moddiy ta'minlanganlar byudjeti, mafaqaxo'rlar va aholi boshqa ij-timoiy guruhlari byudjeti shular jumlasidandir.

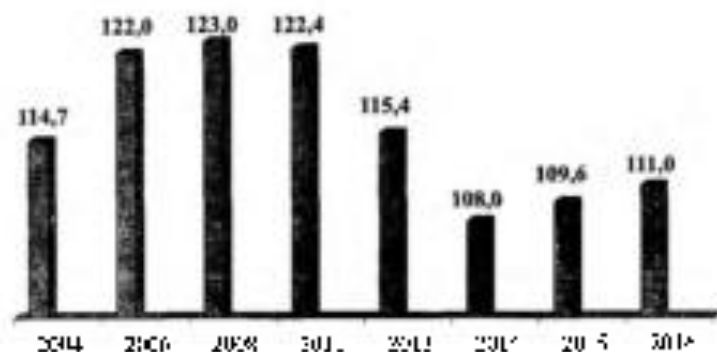
Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadlari^{ning} shun-dey chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida aholi kuchini takror hosil qilishni ta'minlash bo'lmaydi. Bu daraja **moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kuu kechirish darajasi** (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida ko'rsatiladi. Buzor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad «o'rtacha sinf» deb atala-digan taluqalar daromadlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'mol savati to'planiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlari, sayr qilish va bolalarini o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu ziynat buyumlari kiradi.

Buzor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki «baxt» qatlamining mavjud bo'lishini inqozo qilib, ularga aholining yuqo-ri sifatli tovar va xizmatlar xarid qilishga tayyoxlik bo'lgan jada or-nuqadori kiradi. AQSHda aholi bu qismining shaxsiy imkoniyati 8–10 mln. dollar miqdorida bahulalanadi.

Turмуш darajasi kishilarning turmush tarzi bilan uzviy bog'liq. **Turmush tarzi** — bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlami, shu^{ning})ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usul-larini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya. Turmush tarzi inson hayot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oladi, ya'ni:

- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- kishilarning kundalik hayotdagi xulq-atvorini me'yori va qoidalari.

Yulpi ichki mahsulotning taqsimlanish va qayta taqsimlanishi nati-jasida aholi daromadlari shakllanadi. Aholi daromadlari mu'um vaqt oralig'ida (masalan, bir yilda) ular tomonidan olingan pul va natural shakldagi tushumlar miqdorini anglatadi.

24. Javam. O'zbekistonda aholi real pul daromadlarining o'rtacha (o'rtacha yilga nisbatan foiz hisobida)***

Jamiat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko'rsatkichi hisoblanib, shu bilan birga ulohida shaxslarning daru olishi, bilim olishi, sog'lig'ini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirishi imkoniyatlarini belgilab beradi. Aholi daromadlari darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar orasida ish haqidagi to'loqni chasara darx dinamikasi, iste'mol bozorining to'vurlar bilan to'yinganlik darajasi kabilar muhim o'rin tutadi.

Aholi daromadlari pul va natural ko'rsatishlarda bo'lishi mumkin.

Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shuldidagi harqda pul tushumlarini, mulkdan to'viz, dividend, rentda shaklida olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, turarman'dchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishdan kelib tushadigan daromadlarni o'z ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisabiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

Aholi daromadlari darajasiga bitib berish uchun nominal va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan mu'ayyan vaqt oralig'ida olingan daromadlarining pul ko'rsatkichidagi miqdori.

***Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlatstatistika qo'mita'si ma'lumotlari.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishtal hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori. Ya'ni, real daromad aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiy lari quyidagilar hisoblanadi:

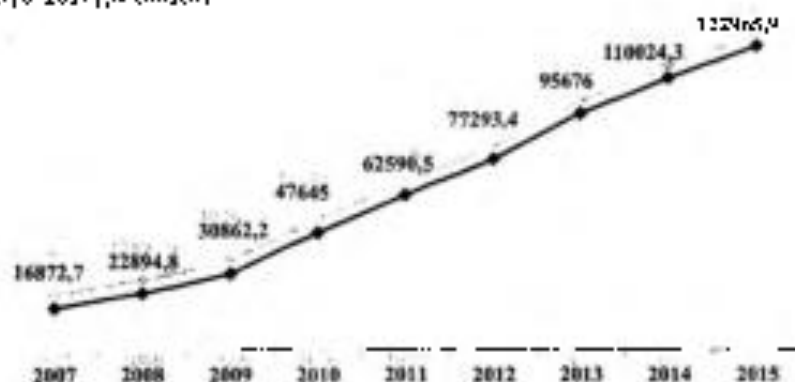
- a) ishlab chiqarish amllari hisobiga olinadigan daromad;
- b) davlat yordam dasturlari huyicha to'lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;
- v) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiya qilish sharoitida aholi daromadlari tarkibida qator o'zgarishlar sodir bo'ldi. **Birinchidan**, daromad shakllari o'zgardi, ya'ni uning an'anaviy turlari (ish haqi, pensiya, nafaqa, stipendiya) qatoriga mutlaqo yangilari – tadbirkorlik faoliyatidan, (ko'chmas) mulkdan, qimmatli qog'ozlardan, chet el valyutasidan keladigan daromadlar qo'shildi. **Ikkinchidan**, daromadlarning tarkibiy qismlari miqdor va sifat jihatidan o'zgardi, bu borada fuqaro ixtiyoridagi haqiqiy daromadlar, to'planish va ajralish koeffitsienti, daromad tanqishigi, tirkchilik minimumi, qashshoqlik darajasi, bila pul daromadlarining xarid qobiliyati kabi tushuncha va kategoriyalar paydo bo'ldi. **Uchinchidan**, daromadlardan foydalanishning yangi yo'nalishi paydo bo'ldi: mahuriy to'lovlar va bndallor, chet el valyutasi, qimmatli qog'ozlar va shaxsiy mulkni sotib olish uchun xarajalar, rijoat banklariga qo'yilmalar shular jumlasidandir.

Respublikamiz iqtisodiyotining yanada rivojlanib borishi va aholining turli faoliyat turlari bilan shug'ullanishiga keng yo'l ochib berilganligi sababli aholining pul daromadlari yildan-yilga oshib bormoqda (24.2-rasmi).

"2015-yilda iqtisodiyotimizni yuqori sur'atlar bilan barqaror rivojlantirishga erishganmiz aholi daromadlarini yanada ko'paytirish, otlarimizning hayot darajasi va sifatini oshirish uchun mustahkam asos yaratdi.

Havolalar tasfiyilotlari xodimlarining ish haqi, pensiya va stipendiyalar 21,9 foizga, aholi jon boshiga jamii real daromadlar esa 9,6 foizga oshdi.

24.2-rasmi. O'zbekistonda aholi pul daromadlari dinamikasi, so'm/m²

Tadbiqkorlik faoliyatidan olingan daromadlar ulushi 2010-yildagi 47,1 foiz o'rniga 52 foizga o'rgani va bu Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlaridagi ko'rsatkichlardan sezilarli darajada yuqori ekanini alohida ta'kidlashni istardim³⁹.

O'zbekistonda aholi yalpi daromadlari tarkibining tabiili shuni ko'rsatadiki, daromadlarning asariyatli qismini ishlab chiqarish daromadlari bo'lib, uning tarkibida tashvot faoliyatidan olinadigan daromadlar yetakchilik qilmaydi (24.2-jadval).

³⁹ Shuning, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

⁴⁰ O'zbekiston Respublikasi boshchi Prezidenti Islam Karimovning mamlakatdagi 2013-yilda qatnash qatnash rivojlanish yilumari va 2016-yilda mustaqil davlatlar ittifoqida dasturlar o'z muhim natijalarini yozdirlariga bog'lanishgan Yashil Yulning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi haqida xabar. Bosh maqsadlar - tashvot qiyinchiliklarga qarashdan, ulah barayotgan shaharlar, muvaffaqiyatli tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish, ma'muriy muvaffaqiyat, kichik biznes va tadbirkorlikka yordam keng yul o'zlash berish haqida o'z o'ziga yordam berish. 2015-yil 15 yanvar.

O'zbekistonda aholi yalpi daromadlari tarkibi, foizlar¹⁰²

Tarkibi	2011	2012	2013	2014	2015
Yalpi daromad - jami	100	100	100	100	100
shu jumladan,					
1. Boshlang'ich daromadlar	73,5	71,5	71,1	73,9	78,2
A) Ishlab chiqarish daromadlari	71,0	69,1	68,4	71,3	75,2
me'mur faoliyati daromadlari	69,4	67,4	66,6	69,3	72,9
o'z-o'zini band qilishdan daromad	26,5	25,8	26,4	29,7	31,7
o'z iste'moli uchun yasalgan xizmatlar	1,6	1,7	1,8	2,0	2,3
B) mol-mulkdan olinadigan daromad	2,5	2,4	3,0	2,6	3,0
2. Ijtimoiy transferlar	26,5	28,5	28,6	26,1	21,8

2015-yildagi jami daromadlarning 78,2 foizi mehnat faoliyati yo'ni inchnatga haq to'lash natijasida olingan daromadlar hisobiga, 21,8 foizi ijtimoiy transferlar hisobiga to'g'ri kelgan.

Aholining yollanib ishlovchi qismini oladigan daromadlarining asosiy qismini **ish haqi** tashkil etadi. Daromadning bu turi istiqboldan ham pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida u'zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

Aholi pul daromadlari darajasiga davlat yordam dasturlari birligicha to'lovlar sezilarli o'sish ko'rsatadi. Bu manbalar hisobidan pensiyalar ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil xizmatlar to'lanadi.

Aholining **monetar-kredit tizimi** orqali olinadigan pul daromadlari quyidagilardan iborat.

– davlat sug'urtasi birligicha to'lovlar;

– shaxsiy uy qurilishiga va maishiy jamoyati a'zolariga barcha xudolari;

¹⁰² Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

joying'anna hankiqtagi o'rnatilgan bo'yicha hisoblanadi.

– aksariya, obligatsiya qiyomatining o'zlashidagi o'zgarishlar daromad va zararni bo'yicha to'lovlar;

– ixtiyoriy bo'yicha yutuqlar.

to'vlarini kiritilgan sotib olish natijasida paydo bo'ladigan vaqtinchalik bo'lab hisablag'lar;

har xil turdagi kompensatsiya to'lovlar va h.k.

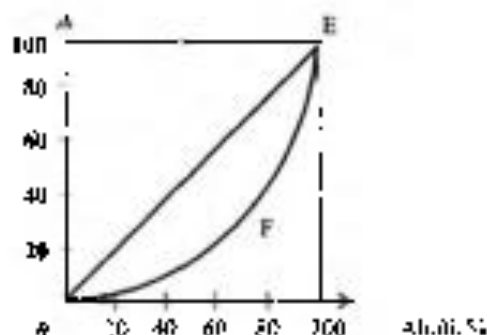
Aholi daromadlarining umumiy o'zgarishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

24.2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasi aniqlash

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlami va guruhlar o'rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf eta oltaydi.

O'z-o'zidan aniqki, iqtisodiy o'sish daromadlarning ko'payishiga olib keladi. Bunda butun aholi daromadlari muallay miqdorda o'sish ko'rsatib beradi. Daromadlarning mutlaq miqdori ko'payib bittayda, har doim ham daromdalar tengsizligi darajasiga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin. Daromdalar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida Lorenz egri chizig'idan foydalaniladi (24.3-rasm).

Daromad, %

24.3-rasm. Lorenz egri chizig'i

Rasmining yotiq chizig'ida aholi guruhlarning foizdagi ulushi, tik chizig'ida esa bu guruhlar tomonidan olinadigan daromadning foizdagi ulushi joylashtirilgan. Nazariy jihatdan daromadlarning mutlaq teng taqsimlanishi **imkoniya'ti** (burchakni teng ikkiga bo'luvchi) OE chizig'ida ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday tegishli foizda daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi. Ya'ni sholi-ni'ng 20 foizi barcha daromadlarning 20 foizini, aholining 40 foizi daromadlarning 40 foizini, aholining 60 foizi daromadlarning 60 foizini olishini bildiradi va h.k. Demak, OE chizig'i daromadlarning taqsimlanishidagi mutlaq tenglikni ifodalaydi. Shuningdek, nazariy jihatdan mutlaq tengsizlikni ham ajratib ko'rsatish mumkin. Barcha aholining mutlaq g'uruhlari (20 foiz, 40 yoki 60 foiz va h.k.) hech qanday daromdga ega bo'lmay, faqat bir foizi barcha 100 foiz daromdga ega bo'ladi, Rasmdagi OE sin'g chizig'i muddaq tengsizlikni ifodalaydi.

Ra'f hayotda mutlaq tenglik va mutlaq tengsizlik sulattan masjud bo'lmaydi. Balki aholining mutlaq g'uruhlari o'rtasida daromadlarning taqsimlanishi notekis ravishda boradi. Bunday taqsimlanishni Loren's egri chizig'i deb nomlanuvchi OE egri chizig'i o'rtali karvish mumkin. Aholi g'uruhlari ulushi va daromad ulushini birlashtiruvchi egri chiziq-dan ko'rinadiki, aholi'ning dustlabki 20 foiziga daromadlarning juda oz (taxminan 3-4 foizgacha) qismi to'g'ri keladi. Keyingi g'uruhlarga to'g'ri keluvchi daromad ulushi ortib boradi. Daromdning eng katta qismi (deyarli 60 foiz) aholining so'nggi 20 foiziga to'g'ri keladi. Bu g'uruh chegarasi ichida ham daromadlar notekis taqsimlangan, ya'ni sholatshai 10 foiz taxminan 20 foiz daromdga ega bo'lsa, keyingi 10 foizga daromadlarning deyarli 40 foiz to'g'ri keladi va h.k.

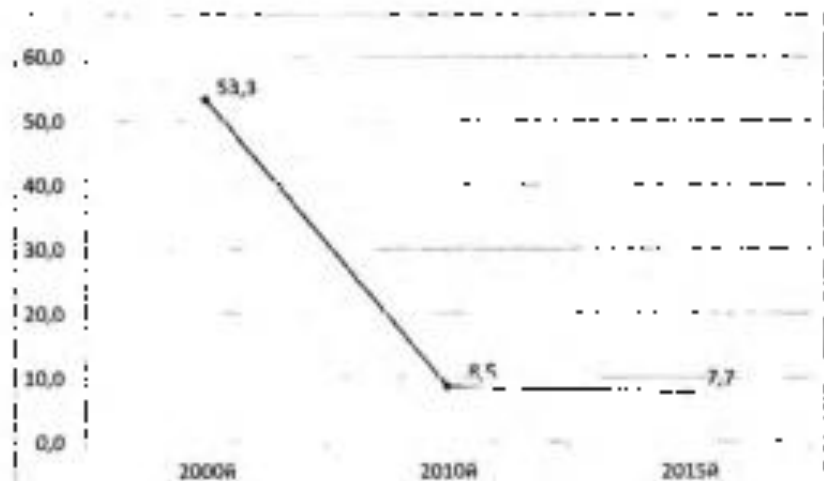
Mutlaq tenglikni ifodalovchi chiziq va Loren's egri chizig'i o'rtasidagi tsilavat daromadlar tengsizligi daromadni aks etiradi. Bu firq qimchalik katta bo'lsa, ya'ni Loren's egri chizig'i OE chizig'ikari qimchalik uzoqla joylashsa, daromadlar tengsizligi deyarli bari shumchalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutlaq teng bo'lsa, bunda Loren's egri chizig'i va barcha'ni o'q bir-birini mos kelib, firq yo'qoladi.

Daromadlar ta'beqalanishini aniqlashning ko'pgina qo'llaniladigan ko'rsatkichlaridan biri ditsel ko'effitsient'i hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 10 foiz eng yuqori ta'minlangan aholi o'rtacha daromdlari va 10 foiz

zug kuni m'muridagilar o'tgacha daromadli o'tmasidagi nisbatni ifodalaydi. Masalan, AQSH va Buyuk Britaniyada bu nisbat 13:1ga, Shvetsiyada esa 5,5:1ga teng.

"O'zbekistonda mustaqillikning kiritilishi kunlaridan boshlab jamiyning ijtiroiy tabaqalashuv darajasini kamaytirishga alohida e'tibor berilayotgani, shunda qilib aytganda, o'ta boylar kam, o'ta kambag'allar ham bo'lmasin, degan tamoyilga amal qilib kelinayotgani xalqqa yaxshi ma'lum, albatta.

Yurtimizdagi 16 foiz m'muridagilar va 10 foiz yetulicilar ta'minlanmagan aholi daromadlari o'tmasidagi farq, ya'ni o'lasil ko'rsatkichi o'chiq nam olgan ko'rsatkich harquror pasayish tendensiyasiga ega bo'lib, bu naqar 2010-yildagi 8,5 foiz o'rniga 2015-yilda 7,7 foizni tashkil etdi¹⁶.

24.4-rasm. Daromadlar darajasi bo'yicha 2000 – 2015-yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining taqayulinishi (eng ko'p va eng kam daromadli aholilarning nisbati – pro'por – 10 barabari)

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi birlamchi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2015-yilda ijtimoiy-ijtimoiy taraqqiylantirish yekunlari va 2016-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturlarning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'irlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. Bosh maqsadlarni va maqsad qiyoslovchilarga qaratilgan. 113. Namoyetgan ishlab chiqarishni o'zlashtirish va baridli o'zlashtirishni birlamchi dastur sifatida, xususiy mulkiyatlik, birlamchi birlamchi va birlamchi birlamchi yashash (eng ko'p) darajasi berish hisobidan oldinga yaratiladi. Xalq so'zi, 2016-yil 16-yanvar.

Yulpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini tavsiflash uchun aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Jini ko'rsatkichi) ko'rsatkichi qo'llaniladi. Jini ko'effitsienti rasmdagi Lorenz egri chizig'i bilan murtaq tenglik chizig'i o'rtasidagi yuzaning O'Fb uchlurchak yuzasiga nisbati orqali aniqlanadi. Bu ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa, (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganida bu ko'rsatkich 0 (nol)ga intiladi. Masalan, keyingi yarim asr davomida Jini indeksi Buyuk Britaniya'da 0,39 dan 0,35 ga qadar, AQSH'da esa 0,33 dan 0,34 ga qadar pasaygan.

Daromadlarning taqsimlanish darajasi *Jini ko'effitsienti yordamida baholanadi va* $0 \leq JI \leq 1$ *oralig'ida bo'ladi.*

1. Jini ko'effitsienti 0 ga teng bo'lganda daromadlar aholi orasida to'g'ri taqsimlanadi.

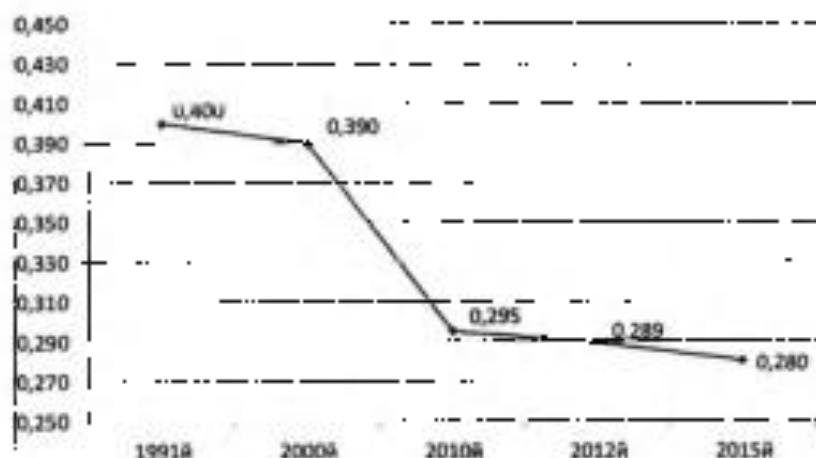
2. Jini ko'effitsienti 1 ga teng bo'lganda barcha daromadlar ayrim shaxslar tomonida bo'ladi.

Bu holatlar quddirlik tizimida ko'pincha vujudga kelgan.

Jahon miqyasida jamiyatlarda ijtimoiy tabaqalanish va xavfsizlik darajasini baholashning yana bir mezon — Jini indeksidan keng foydalaniladi.

Misol uchun, "Daromadlar o'rtasidagi farqni ifodalaydigan yana bir xalqaro ko'rsatkich — Jini indeksi ma'lakatimizda 2010-yildagi 0,390 o'rniga 2015-yilda 0,280 ni tashkil etib va bu natija dunyoning ko'plab iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlariga qaraganda ancha pastdir"⁴ (24.5 raqam).

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezident, Islam Karimovning ma'lakatimizni 2015-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yulidagi va 2016-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim asosiy yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasiga. Bosh maqsadimiz — mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tashkiliy o'zgarishlarni izkil davom etirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo'l ochib berish hisobidan oldinga yurishdir. Xalq so'zi. 2016-yil 16-yanvar.

24.5-rasme. 1991–2015-yillarda O'zbekistonda Respublikadagi Jini koeffitsienti dinamikasi

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiy toqarorlik natijali qarab chiqilgan bu ko'rsatkich o'sish sur'atiga ega bo'ldi. Umumiy daromadning tabaqalanishi alohida tarmoqlar va faoliyat sohalarida ish haqi darajasidagi farqlarning ortishi bilan birga bo'radi. Milliy iqtisodiyotda o'rtacha ish haqining tarmoqlar, korxonalar va ishlovchilar toifalari bo'yicha yuqori tengsizligi tarkib topadi. Daromadlar tengsizligida katta farqlar mavjud bo'lishining asosiy sababi bozor tizimiga asoslangan iqtisodiyotning o'z xususiyatlaridan kelib chiqadi. Respublikamizda ham bozor iqtisodiyotiga o'tish daromadlar tengsizligi muammosini keshkilashiradi. Bu yerda axsiy mulki mulk (uy-joy, korxonalar, mullar, aksiya va boshqalar)ga ega bo'lish omili o'ynay boshlaydi. Daromadlarning tabaqalanishi jarayoni yetarli darajada toz bo'lsa, minimal darajadan bir necha o'n baravar yuqori daromadga ega bo'lgan ijtimoiy qatlam shakllanadi. Daromadlarning tabaqalanishi mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqaradi. Vaqt o'tishi bilan oilalarning o'z mulk-mulkiy meros qilib qoldirish natijasida daromadlar tabaqalanishining kuchayishi ro'y beradi. Har xil oilalar uchun turlicha iste'mol muhiti yaratiladi. Ijtimoiy tenglik va daromadlar taqsimatida adolatni ta'minlashda muhim omamlar vujudga keladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi muammiy omillar ham mavjud bo'ladi. Bularning asosiy-lari quyidagilar:

kishilarning ijtimoiy (ijtimoiy, aqliy va esretik) layoqatidagi farqlar;

ul'fin darajasi va mulkiyoy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;

– ta'dibkorlik mashorati va tahlilga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;

ishlab chiqaruvchilarning bozordagi muvaffaqiyat o'rnatishga layoqatli-ligi (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib chiqib) darajasidagi farqlar.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazir-fisi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat har-cha a'zolari uchun archa qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi.

Daromadlar tengsizligi kamaytirishning natijasi 80 foizini asosan transferi to'lovlari taqozo qiladi. Aniqrog'i aytganda davlat transferi to'lovlari eng past daromad oluvchi kishilarni jamiy daromadining asosiy qismini (70–75 foizini) tashkil qiladi va qashshoqlikni yumshatishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

24.3. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishlari

Davlatning ijtimoiy siyosati tabaqalashtirgan soliq solish yo'li bilan muayyan markazlashtirgan daromadlarni shakllantirish va ularni aholi turli qatamlari o'rtasida byudjet orqali qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish (masalan, fermerlarga narxlarini kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faollashda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarining muqaddi jamiyadagi munosabatlarni insonparvarlashtirish harakati uchki talabni ushlab tutish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga faollashni seziladi ta'sir ko'rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartilga solishning

omibini vazifasi iste'mol tovarlari narxlarining o'sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o'sishiga bog'liqlikda oshirib borish tajribamand.

Shaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishi aholi kambag'al qatnami qo'llab-quvvatlash hisoblanadi.

Aholiy hayotda qashshoqlikning o'zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismaniy) minimumda ifodalanganli. Ijtimoiy minimum jismaniy ehtiyojlarni qondirishning minimal me'yori bilan bitta ijtimoiy talabning minimal xarajalarini ham o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismaniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar avas qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat - bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnovchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alobida yirik yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Bu yo'nalishlar I. A. Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lidagi»¹² kitobida to'liq bayon qilib berilgan.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish - bu narxlar tekislashtirilib va pulning qadrsizlanib darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarining eng kam va o'rtacha darajasini muvotazam oshirib borish hisoblanadi. Bunda respublikaning o'ziga xos yondashuvi ishlab chiqilab, daromadlar nisbatini o'zgartirish, ish haqi, pensiyalar, siperadiyalarning, jamg'urma banklardagi aholi daromadlari stavkalarining eng oz miqdorini bir vaqtning o'zida qayta ko'rib chiqish yo'li bilan amalda oshiriladi. Daromadlar nisbatini o'zgartirishda joriy eilgan yangi yagona tarif sarkasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu barcha sohalardagi

¹² Qarang: Karimov I. A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'li. T.: O'zbekiston, 1995. 119-138 betlar.

xodimlarning mehnat haqi miqdorini tarif koeffitsientlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o'zaro bog'lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi - ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va oziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini inqayyan darajada saqlab turish bo'ldi. Bunga erishishda mahsulot mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kamchilik zarar tovarlarni ruc'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Mahiyatli yo'nalish joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsulotlarini ruc'yorlangan tarzda sotishdan voz ko'chish erkin bazarlarga o'tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi - aholining kam ta'minlangan tashvishlarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash borasida kengli oltin-tadbiqlar o'lkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari - pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qiyat o'tilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi.

Yulpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish - ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatidan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Yung'langan ijtimoiy siyosat adolat muayyillariga izchillik bilan rioya qilishga asoslanib, ijtimoiy ko'ndaklashishning mavjud usullarini va pul bilan ta'minlash manbalarini tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bu siyosat ijtimoiy himoya aniq maqsadli va aholining aniq tashvishlarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Yordam tizimi faqat kam ta'minlangan va uchqarga layoqatsiz fuqarolarga nisbatan qo'llanilib, shu maqsad uchun davlat manbalari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, turli tashkilot hamda jang'armalarning masblag'laridan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy ko'ndaklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'laychi g'aziy kishilar hisob-

lanib, ular uchun harajata sarfaga va maaddiy yordamlar faqat mahalla orqali yetkazib beriladi. Shu maqsadda mahallalarda byudjet mablag'lari, korxon va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va ayrim fuqarolarning ixtiyoriy o'tkazgan mablag'lari hisobidan maxsus jamg'armalar hosil qilindi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimi mahallatga rag'batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini namoyon qiladi. Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyatini oqilona o'tkazishning zarurligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun to'g'ri sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qildi. O'zbekistonda shunday ijtimoiy himoyalash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar buning yaqqol dalilidir.

Mamlakatimiz aholisi pul daromadlarining ushlab borilishi o'z davrida, ular turtush sharoiti va sifatining hosqichma-hosqich yaxshilash borisiga zamin yaratmoqda.

Qishloq joylarda ommaviy bino-halr bo'lishi yakka harakatlari uy-joy qurilishi Dasturiga asosan 2016-yil davrida 13435 ta uy-joylar qurildi. Maxsus guruhlari, savdo majmualari, bazar, turmush-joylar, maishiy xizmat majmualari, miqbanklarni hisobga olgan holda 159 ijtimoiy va iqtisodiy obyektlar infraqurilmasi berpo etildi.

Ushbu yil davrida, joriy yilda respublikada 12413,5 ming kvadrat metr, jumladan, qishloq joylarda 9000,6 ming kvadrat metr uy-joylar, 2148,1 kilometr, xususan, qishloq joylarda 1972.4 kilometr avtomobil yo'llari qurilishi berpo etildi.

Ishlab chiqarishni rivojlantirishni qurilishiga 378,4 mlrd. so'm o'zlashtirilib, shundan byudjet mablag'leri hisobidan 185,3 mlrd. so'm (umumiy hajmidan 49,0 foiz), chet el investitsiyalari va kreditlari hisobidan 167,8 mlrd. so'm (44,3 foiz), aholi mablag'leri hisobidan 21,7 mlrd. so'm (5,8 foiz), korxona va tashkilotlar hisobidan 1,6 mlrd. so'm (0,4 foiz) va boshqa mablag'lashtirish manbalaridan 2,0 mlrd. so'm (0,5 foiz) o'zlashtirildi.¹⁰

Ta'lim tizimidagi islohotlar O'zbekistondagi barcha o'zgarishlarning negizi hisoblanadi. «Ta'lim uchun xarajatlar, - degan edi bi-

¹⁰ Muntazir O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qur'masi ma'lumotlar.

birinchi Prezidentimiz I. Karimov. – davlat byudjeti xarajatlari umumiy qiymatining qariyb yarmini tashkil etadi. Biroq uyu ularni xarajat emas, kelajak uchun qo'yilgan eng samarali sarfomaya deb hisoblayman, chunki ta'lim darajasi va sifati but qanday davlatning istiqbolini belgilab beradigan muhim omildir»¹⁷. Shunga ko'ra, O'zbekistonda qabul qilingan Kadrlar tayyorlash va Maktab ta'limini rivojlantirish umumumilliy dasturlari muhim o'rin tutadi. Jumladan:

- yangidan tashkil qilingan 1,6 mln.o'quvchiga mo'ljallangan 1556 ta akademik litsey va kasb-hunar kullejlari faoliyat yuritmoqda;

- 3 mln. o'quvchiga mo'ljallangan 7,8 mingta umumta'lim maktablari rekonstruksiya qilindi va yangidan qurildi;

- 66 ta oliy o'quv yurtlarida 260 ming talaba ta'lim olayapti, shu jumladan Vestminster xalqaro Universiteti, Turin politexnika instituti, Singapur menejment rivojlanishi instituti, Toshkent shahridagi Luxa Universiteti, M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat Universiteti, M.I.Gubkin nomidagi Rossiya davlat neft va gaz universiteti va boshqa yetakchi xorijiy universitetlar filiallari.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga joriy etishda davlat byudjetidan qo'shimcha sarf-xarajatlarning katta qismini tashkil etdi. Ta'lim sohasiga sarflanyotgan xarajatlur bo'yicha O'zbekiston dunyoda o'z o'rniga ega. Xususan, Jahon bankining ma'lumotiga ko'ra, yalpi ichki mahsulotdan ta'lim sohasiga xarajatlur Rossiyuda 3,4 foiz, AQSH, Fransiya va Buyuk Britaniyada 5,3 foizni tashkil etadi, 2012-yilda O'zbekistonda davlat xarajatlurining 14 foizidan ortig'i ta'lim sohasini moliyalashtirishga yo'naltirildi.

Birinchi Prezidentimizning 2011-yil 20-maydagi «Oliy ta'lim muassasalari moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash afidini tublat, yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori Oliy ta'lim muassasalarini modernizatsiya qilish, ilmiy zamonaviy o'quv va ilmiy-tadqiqot va laboratoriya jihozlari bilan ta'minlash, ta'lim jarayonlarini sifat jihatidan yangi haddigacha ko'tarish, ilg'or pedagogik texnologiyalar haqida o'qitish shakllarini joriy etish, o'qituvchi kadrlar mahoratini rag'batlantirishni kuchaytirish asosida iqtisodiyot soha va tarmoqlari-

¹⁷ Karimov I. A. Asarlari. T. 13. 427-b.

da talab qilinadigan oliy ma'lumotga ega mutaxassislarni tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash maqsadlarini qamrab olgan.

O'lgan davr mobaynida Kadrlar tayyorlash va Maktab ta'limi rivojlantirish umummilliy dasturlari doirasida ahamiyatli ishlar amalga oshirildi. Jumladan:

Ta'lim-tarbiya sohasining yuqori, qiziksiz tizimini shakllantirish va mustahkamlash, jumladan, umumiy o'rta ta'limdan boshlab o'rta maxsus, kasb-hunar jumla oliy ta'limigacha bo'lgan barcha bosqichlarda yuksak bilimli va mas'ul kasb tayyorgarligiga ega bo'lgan avlodni tarbiyalash jurniyatini takomillashtirish ishlari iztil davomi etirildi.

Bu borada umumta'lim maktablarining 9-sinf bitiruvchilarini, ayniqsa, qishloq joylarda, olashols punktlarida yashaydigan qizlarni kasb-hunar kollejlari o'qishga o'lib olish etish masalasini tekshirish bo'yicha olib borilgan keng ko'lamli ishlar muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Yangi kasb-hunar kollejlari va ularning filiallarini qurish nihoyisiga yetkazildi. 2012-2013-o'quv yilida mamlakatimizda 12-yillik majburiy ta'limga o'tish to'liq ta'minlandi.

Kasb-hunar kollejlari bitiruvchilarini ish bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi. Ushbu kollejlarning ish beruvchi korxonalari bilan kooperatsiya aloqalarining turli shakllaridan foydalanishi, bu masalaga umumiy va shahar jamoatchiligini jalb etish mazkur vazifani a'lo etishning eng muhim, hal qiluvchi yo'nalishi bo'ldi.

Amalga oshirilgan choralar natijasida kollejlarni tugatgan 450 ming nafarlik ortiq bitiruvchi ish bilan ta'minlandi, ularning 43 foizi o'zlari ishlab-chiqarish amaliyotini o'tagan korxonalariga ishga joylashdi.

O'lgan yili ta'lim-tarbiya sohasini yanada isloh etish va takomillashtirish masalasi har doiqqt markazimizda bo'ldi. Mamlakatimizda ta'lim tarbiya sohasiga har yili sarflamayotgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotga nisbatan 10-12 foizni tashkil etmoqda. Bu YUNESKO ning mamlakatni barqaror rivojlantirishni ta'minlash uchun ta'limga yo'naltirilishi zarur bo'lgan investitsiyalar miqdori bo'yicha tegishli ko'rsatkichlardan, ya'ni 6-7 foizdan qariyb 2 barobar ko'pdir.

2015-yilda bu sohada 384 ta obyektning moddiy-texnika bazasini yanada rivojlantirish va mu-dahikarlash bo'yicha qiymati 423 milliard so'mlik ishlar amalga oshirildi, narmuaviy loyihalar asosida 29

rekonstruktsiya ishlari 355 milliard so'm o'ratish ko'zda tutilmoqda. Shuningdek, Toshkent davlat stomatologiya instituti binolari, Toshkent shahridagi fiva universiteti va Singapur managementni rivojlantirish instituti filiallarining yangi o'quv korpuslari quriladi.

2016-yilda 2016-2020-yillarda xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish dasturi doirasida qariyb 14,6 tring yangi servis obyekti va 194 ta yangi turdagi maishiy xizmat ko'rsatish kompleksi foydalanishga topshirildi. Mobil aloqaning 1632 ta yangi baza stantsiyasi, hududlarda 63 ta yangi yo'lovchi transport yo'nalishlari va 54 yangi mezonxonalar foydalanishga topshirildi.

2013–2020-yillarda telekommunikatsiya texnologiyalari, tarmoqlari va aloqa infratuzilmasini rivojlantirish dasturining amalga oshirilishi doirasida 2016-yilda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish imkonini beruvchi 2300 kilometrdan ziyod keng polosali optik-telali tarmoqlar barpo etildi va zaxiraga olindi. Yungma portal orqali 929 mingdan ziyod xizmatlar ko'rsatildi va ushbu oldingi yilning shu davriga nisbatan 2,2 barobarni tashkil qildi.¹⁸⁹

"Sog'loq ona va bola yili" Davlat dasturi doirasida ona va bolaning salomatligini oshirishga qaratilgan kengaytirilgan sog'loq va har tomonlama rivojlangan ayolni shakllantirish bo'yicha keng choralar-tadbirlar kompleksi amalga oshirilib, ularni moliyalashtirishga barcha manbalar hisobidan 8 triling so'm va 212 million dollar mablag' yo'naltirildi.

Shuni e'tiborda tutish lozimki, respublikamizda keyingi yil-larda aholining kam ta'minlangan va muhtoj qatlamlarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ularga moddiy yordam ko'rsatish borasida aniq yo'naltirilgan samarali choralar-tadbirlarni amalga oshirish, ta'lim, kadrlar tayyorlash, sog'liqni saqlash va aholini ijtimoiy himoya qilish sohalarida maqsadli ma'muriy dasturlarni hayotga tatbiq etish yanada faollashtirilmoqda. 2017-yil 7-fevraldagi O'zbekiston Respublika Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmonida bir qator yo'nalishlarni rivojlantirish ko'zda tutilgan. Jumladan, ushbu farmonning 4-yo'nalishida "ijtimoiy sahni rivojlantirishga yo'naltirilgan aholi bandligi va real daromadlarini izbil oshirib ber-

¹⁸⁹ Ma'lumot: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

ish, ijtimoiy himoyasi va sog'lig'ini saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, erkin uy-joylar berib etish, yo'l-transport, mulozimlik-kommunikatsiya va ijtimoiy infraquziluvlarni rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, ta'lim, madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at va sport sohalarini rivojlantirish yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish¹⁹ga²⁰ alohida e'tibor berilgan.

Hukumatning barchasi mamlakat aholisini ijtimoiy jihatdan har tomonlarga qo'llab-quvvatlash va himoya qilish, uning turmush farovonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

1. Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot ko'chirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida ta'riflash mumkin.

2. Farovonlikning eng quyi chegarasini uida daromadning shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchi ta'kor hosil qilishni ta'minlash bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun ko'chirish darajasi (qashshuqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi.

3. Aholi pul daromudlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaza, pensiya, stipendiya shaklidagi harcha pul tushumlarini, malkdon foiz, dividend, rent shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qisbtoq xo'jalik mahsulotlari, bursamandchilik buyumlarini sotishdan va barcha xil xizmatlar ko'rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o'z ichiga oladi. Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'molchisi yoki ishlab chiqarigan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

4. Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi.

¹⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish ha'yicha harakatlar strategiyasi tas'g'risida"gi. PF-4947-sonli Farmoni

Bu turli manilalarlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi.

5. Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni taqsimlashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uning byudjet uchali aholi turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat.

6. Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish – bu naxdlarning oshib va pul qadrlining tushib orib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va ufracha darajasini muvazaro uslub borish hisoblanadi.

Asosiy tayanish tushunchalar

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davrida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Norsinal daromad – aholi tomonidan pul shaklda olingan daromadlari summasi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – harcha soliqlar to'langandan keyin qolgan daromad, ya'ni shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi ixtiyorida daromadning zarr bo'lgan mukliiy va ma'naviy bo'natilari sotib olishga yoradigan quvvati, ya'ni aholi daromading xarid quvvati.

Lorenz egri chiziq'i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy jihatdan ifodalovchi geometrik egri chiziq.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'limlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.

Ijtimoiy siyosat – davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni, iqtisodiyot qurashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni burtarini qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimga tusharsiz? Ijtimoiy adolatni ta'minlashda bu siyosatning roli qanday?

2. Aholi daromadlar tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatovchi omillarni sanab ko'rsating.

7. Turmush darajasi va uning tushunchasiga izoh bering. Turmush darajasini qanday ko'rsatkichlar tavsiflash beradi?

8. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rating va tushuntirib bering.

9. Lomens egri chiziqli nima ni anglatadi? Uning mazmunini misollar yordamida bayon qiling.

10. Jini koeffitsienti qanday aniqlanadi? Rivojlangan mamlakatlarda mazkur koeffitsient qiymatining o'zgarish tendensiyalari nima bilan izahlanadi?

11. O'zbekistonda davlat yordam dasturlari tizimini istoh qilish va uni hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlarini tiziblang.

12. Mamlakatimizda ijtimoiy himoya yili - davlat dasturi doirasida qanday ishlar amalga oshirildi?

13. Keyingi yillarda O'zbekistonda aholi daromadlarini oshirish bo'yida qanday natijalar qo'lg'a kiritilmoqda?

14. Mamlakatimizdagi aholi daromadlari tarkibining o'zgarishida qanday tendensiyalar kuzatilmoqda?

IV-B O' LIM
JAHON XO'JALIGI

25-BOB. JAHON XO'JALIGI VA UNING EVOLYUTSIYASI

Oldingi bo'landa iqtisodiy munosabatlarning umumiy bo'lish xususiyatlari va qonuniyatlari alohida olingan xo'jaliklar tarmoqlar va milliy iqtisodiyot miqyosida ko'rib chiqilgan edi. Shuningdek, bu munosabatlarni nafaqat alohida xo'jalik subyektlari va milliy iqtisodiyotlar, balki butun jahon xo'jaligiga nisbatan ham ko'rib chiqish muhim hisoblanib, bunda mazkur munosabatlarning umumiy bo'lish shakllari muayyan jihattan tizilganadi.

Bu holatlar jahon xo'jaligi aloqalari va milliy xo'jaliklarning iqtisodiy rivojlanish muammolarini alohida tahlil qilishni taqozo etadi. Shunga ko'ra ushbu bobda jahon xo'jaligining tarkib topishi, hunka ishlab chiqarishning bayratalimallasuvi va globallashuv jarayonlarining o'ral. xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari, jahon infraqurilmalarining rivojlanishi, jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish masalalari bayon etiladi.

25.1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning bayratalimallasuvi

Hozirgi zamon jahon xo'jaligi rivojining muayyan umumiy milliy xo'jaliklarning bayratalimallasuvi. shu asosda jahon xo'jaligi va avvalo jahon bozorining shakllanishi va rivojlanishidan iborat. Insoniyat taraqqiyoti uchun ijobiy ta'rifgan bu jarayonga yetmish yildan ortiq davr davomida dunyoning ikki qarama-qarshi iqtisodiy-siyosiy tizimiga bo'linganligi salbiy ta'rif ko'rsatib keldi. Hozir yangi davr boshlandi, dunyoning iqtisodiy rivojlanishi va shunga mos ravishda O'zbekiston bilan jahon hamjamiyati munakatlari o'rtasidagi aloqlarning butunlay yangi imkoniyatlari vujudga keldi. O'zbekiston va jahon hamjamiyati munakatlari o'rtasidagi har qandam aloqlarning kengayishi va chuqurlashuvi har ikki tomon uchun iqtisodiy va siyosiy jihatdan foydali hisoblanadi. Shu bilan birga, har bir tomon

lakat iqtisodiyotining rivojlanishi, uning muhtiy xo'jaligi ko'p darajada nafaqat bu mamlakatning ichki iqtisodiyatlarini bilan, balki uning xalqaro iqtisodiy munosabatlarida qatnashishi darajasi va miqyosi, butun iqtisodiy resurslari bilan aniqlandi.

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim o'ziga xos xususiyatlaridan biri – turli mamlakatlar va mintaqalar xo'jaliklari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning o'sib, rivojlanib borishi hisoblanadi.

Jahon xo'jaligi bádianiga shakllangan tizim emas, u uzoq davrni o'z ichiga olgan tarixiy jarayon hisoblanadi. Turli mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar dastlab cheklangan turdagi va maq-dardagi tovarlar savdosi shaklida kelib chiqib, bu qadrdorlik va ferdalizin davrlarida ham mavjud bo'lgan. Bunga misol qilib, qadindan O'rta Osiyoda joylashgan mamlakatlarning Hindiston, Xitoy, Arab va boshqa mamlakatlar bilan, ikkinchi tomondan esa, Yevropa mamlakatlari bilan "Buyuk ipak yo'li" orqali olib borgan turli xil savdo-sotiq ishlarini ko'rsatish mumkin.

Ayrim ma'lumotlarga qaraganda Rim imperiyasi davrlarida ham turli xil xalqaro savdolar, ayniqsa, qul savdosi amalga oshirilgan. Lekin u davrda asosan natural ishlab chiqarish hukmron bo'lib, tovarlar savdosi va iqtisodiy aloqalar juda cheklangan holda bo'lgan. Keyinchalik tovar ishlab chiqarish va tovar-pul munosabatlarning rivojlanishi, olinning yagona jahon puli sifatida tan olinishi buyuk geografik kashfiyotlar, mustamlakachilikning rivojlanishi, xalqaro munosabatlar tizimining kuchayishi, jahon bozorining paydo bo'lishi va rivojlanishi shu yoki boshqa taraqqiyotning jadidlashuvi, globallashuv jarayonlarining kuchayishi kabi qator omillar turli mamlakatlar iqtisodiyotini bir-biri bilan bog'liq holda rivojlanishiga va asta-sekinlik bilan jahon iqtisodiyoti tizimiga birlashtirishga yordam bo'ldi.

Ayniqsa, hozirgi davrda umimgahon muammolari: sovuq urushning oldini olish va tinchlikni ta'minlash; ekologik buzilishning oldini olish; cheklangan energiya va yuqilgan manbalardan samarali foydalanish; energiyaning yangi manbalarini topish (masalan, quyosh energiyasidan foydalanish); rivojlangan va kam taraqqiy etgan mamlakatlar o'rtasidagi ziddiyat va keskinlikni yumshatish; xalqaro terrorizmga va jinojatchilikka qarshi kurashish kabi muammolarni

birgalikda hal qilish masalasi milliy xo'jaliklarni jahon xo'jaligiga birlashtirishni zarur qilib qo'yinogda. Jahon xo'jaligining ushbu xarakterlik bilan shakllanishini, qamq rivojlanish bo'yicha ko'rib chiqqanda yanada ravshanroq ko'rinadi.

Bu masalada ham iqtisodiy adabiyotlarda turlicha yondashuvlar mavjud. Ularning ayrimlarida jahon xo'jaligining rivojlanishini 5 bosqich deb, ayrimlarida esa 4 bosqich deb beriladi. Masalan, E. F. Borisov jahon xo'jaligi shakllanishining to'rtta bosqichini ajratib ko'rsatadi. Biz ushbu tariqasida ushbu bosqichlarni bayon qilamiz.

Birinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuvini o'zining davrida vujudga kelib, shu bilan o'sha davrdagi kishilar jamoalari yoki qabilalari o'rtasida paydo bo'lgan savdo ayirboshlashni keyinchalik tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan turli mamlakatlarda o'rtasidagi doimiy tovar ulmashuvi xalqaro savdoning paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keldi.

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarishning sarmatlashuv davriga kiritilgan kelib, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va uddibirkorlarning ko'proq foyda olishga intilishi tashqi savdoni deyarli barcha milliy xo'jaliklarning tartibiy qismiga aylantirib qo'yishi natijasida XVIII-XIX asrlarda rivojlangan **jahon bozori** paydo bo'ldi.

Uchinchi bosqich XIX-XX asrlarga to'g'ri kelib, bu davrda jahon xo'jaligi tizim shakllandi.

To'rtinchi bosqich XX asrning 60-yillardan boshlab, ya'ni ko'plab mamlakatlarda mamlakatlarning siyosiy qaramlikdan ozod bo'lishi natijasida zamonaviy jahon iqtisodiyotida ijobiy o'zgarishlarning yangi tendensiyalari paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bu tendensiyalar quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy manfaatdorlik asosidagi xalqaro hamkorlik;
- ishlab chiqarishning hayratlanmallashtuvi;
- jahon miqyosidagi bozor makonlarining kengayishi;
- jahon xo'jaligi aloqalari majmuining rivojlanishi¹¹.

¹¹ Борисов Е. Ф. Экономическая теория: Учебник / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. с. 497-499.

Ba'zi manhalarda «dabon xo'jaligi», tashunelashning keng va muvaffaqiyatli qo'llanilishi. Keng ma'nosiqa ko'ra, jahon xo'jaligi — bu jahondagi barcha milliy iqtisodiyotlarning yig'indisidir. Tor ma'nosiqa ko'ra — bu milliy iqtisodiyotlarning faqat tishqi dunyo bilan o'zaro aloqada bo'lgan qismlari nazmunda. Biroq, ba'zi ikkala ma'no qo'llaniladigan hollarda ham sari sezilmay qolmoqda, chunki barcha masalalarda tashqi dunyo bilan bevosita yoki bilvosita aloqasi kirishmasdan tashqi dunyo yoki sohalar tohoga kamayib borarmoqda.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, jamoat xo'jaligi - bu salquru inchoat taeisimoti asosdli savdo, ishlab chiqarishi, moliyaviy, ilodiy-texnikaviy va boshqa shakidagi iqtisodiy hamkorlik va aloqalari kuchaygan, o'zaro munofadkorlik maqsadida birlashgan turli maoulakatlar xo'jaliklarining umumiy tizimidir.

Jahon xo'jaligi subyektlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi.

nəzəriyyəni müəllimlərin iqtisadi vəziyyətlərini öyrənməli olduğu müəllimlik təhsilində:

- transmilliy korporatsiyalar;
- xalqaro tashkilot va institutlar;
- milliy iqtisodiyot chegarasidan chiqqan, barcha solular:

Jahon bozorining o'ziga xos xususiyati bo'lib jahon narxleri va xalqaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yuqoraga hayratlanarlik qiymatga keltiradi. Jahon narxi jahon bozoriga ne'matlarining asosiy hajmini yetkazib beruvchi mamlakatlardagi shart-sharoitlar o'zgarishi bilan o'zgarib boradi. Mamlakatlar o'rtasida sotish bozorlarini o'zaro qamrov va raqobat kurashi olib boriladi.

Jahon xalqlarida har bir o'zgarishlar (jahon bozoridagi narxlar barakanti va oshida mahallakatning eksport imkoniyatidan torib dunyo iqtisodiyotidagi takbiy siljishlar va xalqaro monopoliyalar faoliyatiga) dunyodagi barcha mahallakatlar manfaatini o'ziga tortadi. Mahallakatning sardob, ishlab chiqarish, tatyuta-moliya sohasidagi jahon munavillari bo'rliglik obvektiv usulik hisoblanadi. Hozirgi

¹⁴² Этимология: Убийство: 3-е кнж., перенос. знач. Под ред. и-го узн. язык. проф. А. С. Буткова, – 6); Этимология, 2005, с.69].

davrida har qanday muamla kat'ibining iqtisodiyoti qanday rivojlanishini ko'rsatib beradi. Jahon xo'jaligi aloqalariga jalb qilmasdan to'laqonli iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas. Shu sababli hiriqchi Prezidentimiz I. Karimov «Mamlakatning jahon xo'jaligi aloqalarida, xalqaro mehnat taqsimotida keng miqyosda ishtirak yelishi uchun iqtisodiyotni harpo etishning asosidir»¹⁸³ deb ta'kidlaydi.

Shuni asoslagan asosiy maqsadlar «davlat mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, mamlakatning xalqaro munosabatlarning teng huquqli shahsiyati sifatidagi o'rni va rolini oshirish, rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, O'zbekistonning yon-atrofida xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shniqlik muhitini shakllantirish»¹⁸⁴ strategik vazifa sifatida qo'yildi.

Ushbu bir-biridan maqsadlarni amal qilish mexanizmini bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlariga bo'lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini tarkiblash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Turli mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarining turli-nusxaligi ular taraqqiyot darajasini qandaydir bitta nuqtadan nazar-dan baholash imkonini bermaydi. Shunga ko'ra, mazkur maqsadda bir nechta asosiy ko'rsatkich va mezonlardan foydalaniladi:

- muayyan va nisbiy YalM;
- milliy daromad va uning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi miqdori;
- milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi;
- mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi;
- aholining turmush darajasi, sifati va boshqalar.

Mamlakatning jahon xo'jaligidagi o'rni aniqlashda bir nechta yondashuvlar mavjud. Ulardan eng oddiydari – mamlakatlarni **aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad darajasi** ha'yiha guruhlariga ajratish hisoblanadi. Bunday yondashuv BMT, Xalqaro valyuta fondi (XVF), Jahon tiklanish va taraqqiyot banki (JTB) kabi muassasalar

¹⁸³ Karimov I.A. O'zbekiston bayrak chopkasi – T. «O'zbekiston», 1998. 267 b.

¹⁸⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yaxshiroq rivojlantirish ha'yiha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi, PF-4947-sonli Farmoni, 1-ilova.

qo'llaniladi. Masalan, JTFB daromad darajasini ko'ra mamlakatlarning uchta guruhini farqlaydi. 1995-yili aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromadlarning quyidagi chegaraviy miqdorlari belgilangan edi:

- daromadlarning past darajasi - 765 dollargacha (49 ta mamlakat);
- daromadlarning o'rtacha darajasi - 766 dollardan 9385 dollargacha (58 ta mamlakat);

daromadlarning yuqori darajasi - 9386 dollar va undan yuqori (26 ta mamlakat).

Jahon birlamchiligi mamlakatlarni turlashtirishga umumiy asosda yondashish xo'jalik tizimlarining xususiyatlariga mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko'rsatish mumkin: rivojlangan, hozir iqtisodiyotiga asoslangan holda rivojlanayotgan va hozir iqtisodiyoti mavjud bo'lmagan mamlakatlur. **Rivojlanganlik** darajasi bo'yicha ham o'z navbatida uchta guruh farqlanadi: past, o'rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlur. Shimoli-sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar (YAIM), yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlur (Saudiya Arabistoni, Qvayt va boshqalar), eng kam rivojlangan mamlakatlar (EKRM), shu jumladan cog kambog'al mamlakatlar (Cand, Bangladesh, Jibutiya), hur xil mintaqaviy ittifoqlar va baynalmi'nal guruhlariga ajratiladi. Bu farqlar turli-musandlik bir butun yaxlitlikka o'zaro iqtisodiy bog'liqliklarning har xil jihatlarini orqali tortiladi. Hozirgi xo'jalik aloqalarining chuqurlashib bonyotganligi, baynalmi'nalashuvning kuchayishi harada fan-texnika inqilobining keng qamrovli tavsifi, aloqa va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi roli sharoitida milliy iqtisodiyot o'z-o'zini ta'minlash orqali satmatali amal qilishi mumkin etmas.

Jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi shunday davrlarga to'g'ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o'sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi. Bu shunday guruhlik berodiki, xo'jalik aloqalarining baynalmi'nalashuvini ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish manzari inqozo qiladi, ya'ni u milliy chegaradan o'sib chiqadi va obyektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalmi'nalashuvini zamon qilib qo'yadi.

ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning bayramini o'tkazishuvi – bu mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi haqida iqtisodiy munosabatlarning tubora kengroq jihatlarini qamrab olish jarayoni hisoblanadi.

Barokka iqtisodiy jarayonlarning bayramini o'tkazish natijasida jahon xalqlarining quyidagi tarkibi vujudga keldi:

- 1) tovar va xizmatlar jahon bozori;
- 2) kapitallar jahon bozori;
- 3) ishchi kuchi jahon bozori;
- 4) xalqaro valyuta tizimi;
- 5) xalqaro kredit-moliya tizimi.

Shundan tashqari, bayramini o'tkazish natijasida, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlatmalari, madaniyat sohasida ham rivojlanmoqda. Yagona ilmiy-axborot ma'koni shakllanmoqda.

Xalqaro savdo milliy davlatlarning paydo bo'lishi bilan ular o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy aloqalarining ifodasi sifatida qadimdan amal qilib kelgan bo'lsa-da, bu hali jahon bozori mavjudligini anglatmas edi. Jahon bozori faqat yirik mashinalashgan sanoatning paydo bo'lishi bilan dastlab bir qator mamlakatlar o'rtasida vujudga kelib, XX asrning boshlarida jahonning barcha mamlakatlarini qamrab oldi.

Alohida mamlakatlar milliy bozori haqida jahon bozori shakllanadi. Jahon bozori bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Agar milliy bozorda tovarlar harakati iqtisodiy omillar (ishlab chiqarish aloqalari, transport, xomashya, mehnat resurslari va h.k.) bilan bog'liq bo'lsa, tovarlarning jahon bozoriga bu omillardan tashqari alohida davlatlarning tashqi iqtisodiy siyosati ulumiyatini ta'sir ko'rsatadi.

Milliy xalqlar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar beqiyos shakllangan jahon bozoriga asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning mu'lim turlarini ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlarni ushbu darajada e'tiborga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki vaqtlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi talablariga asoslangan edi. Binobarin,

taqat sargat to'rtlarishidan keyin, ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlar boyuklorinal xususiyat kasb etib, milliy xo'jaliklar doirasidan tsliqariga o'sib chiqq boshlagach, ularning noyuzida harqarar mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti qurti ilimoy tizimlarni o'z ichiga oluvchi umumjahon xo'jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayirboshlashida qatnaashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitda emas. Bu hol ularning turli geografik shvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko'rlarni, darajasi va iqtisodiyotining tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajalar darajasi haru turlicha bo'ladi. Shuning uchun har bir mamlakat o'zi nisbatan qulayroq, kamroq xarajnt bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga harakat qiladi. Aksiocha, ishlab chiqarish nisbatan ko'proq zarm'nt talab qiladigan yoki tabiiy va boshqa sharoitlarga ko'ra umuman ishlab chiqarib bo'lmaydigan tovarlarni jahon bozoridan sotib olishga intiladi.

Tovarlar mamlakatlar o'rtasida jahon narxleri asosida ayirboshlanadi. Ular **baynalminal qiymarga** asoslanadi. Buning ma'nosi shuki, ijtimoiy zaruriy baynalminal mehnat sarflari jahon bozorida e'tirof qilinadi. Umumuu olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odneda xil holida amalga oshirilmaydi. Baynalminal qiymatning hosil bo'lishiga ta'sqirlik qilyvchi maxsus omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Taslqi savdo va valyuta cheklavlari, valyutalar qiymatining o'zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati, birjadagi chnyqovchiliklar va bankozlar shilar jumlasidandir. Shu sababli ayrim mamlakatlarining jahon bozoridagi raqobatlashuv qobiliyatidagi farqlar, pivovard natijada mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlardan keyingi o'n yilliklarda yangi texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tur o'sishi bilan birga bordi. Inkroz ishlab chiqarish jarayonlarining baynalminallashuvi o'zining har ikkita shaklida: **integration** (milliy xo'jaliklarning yaqinlashuvi, o'zaro moylashuvi orqali) va **transmilliy** (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali) shakl-

larida kuchayadi. Jamiyatlar, butun dunyoda mintaqaviy davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qator topish lamayili kuzatiladi. Xususan, rivojlangan Yevropa integratsion hamjamiyati (EU) doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshiriladi. Shimoliy Amerika umumiy iqtisodiy hamkorligi AQSH, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko'zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi janubiy-sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo, arab dunyosi, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xususiyatli bo'lmaydi.

25.2. Jahon xo'jaligining globallashuvi yo'nalishlari va ziddiyatlari

Iqtisodiy hayotning baybalminallashuvi bilan bir qatorda globallashuvi jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Bu har ikkala tushuncha o'zaro bog'liq bo'lib, ular jahon xo'jaligi subyektlarining umumiy maqsadlarga erishish yo'nalishi xatti-harakatlarining birlashuvi jarayonini aks ettiradi. Shuningdek, bu tushunchalar bir-biridan farqlanadi. Birmahdan, ular bir xilda bo'lmagan xo'jalik birlashmalarini miqyoslarini ifodalaydilar. Oldingi o'rinda ko'rsatilganidek, baybalminallashuv jahon xo'jaligining bir necha subyektlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar o'rnatilishi va rivojlanishining dastlabki bosqichi hisoblanadi. Globallashuv (holincha globus – yer kurtasi) jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar tizimining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi. Hozirgi kunda globallashuv jarayoni ahamiyatining tobora oshib borishi iqtisodiy ulduzsoylarda iming rivojlanish yo'nalishlari va ziddiyatlari kabi muasallarning ham ko'rib chiqilishini taqozo etmoqda¹⁵².

Globallashuv uzay vaqt davomida natija topuvchi hamda butun bo'liqni qamrab oluvchi bashariyat miqyosidagi iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Hozirda u jahon xo'jaligining umumjahon tavsifiga oga banda yaxlit holda butun insoniyatga taalluqli bo'lgan ma'lum bir masalani o'z ichiga olishi mumkin. Shunga ko'ra, hozirgi

¹⁵² Гепризон Г. Ф. Интернационализация экономики: Углубление / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Вентерь, Изд-во Проспект, 2006, с. 514–524.

vaqtda jahon xo'jaligining globallashuv yo'lidagi rivojlanishining dastlabki qadamlari, yo'nalishlari amalga oshmoqda. Globallashuvning yo'nalishlari mukammallaşmayotga nisbatan sifat jihatidan yangi bo'lgan iqtisodiy munosabatlar turining tarkib topishiga olib keladi. Globallashuv jarayonining quyidagi yo'nalishlarini aytib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yo'nalish – mulkchilik munosabatlarining globallashuvi. Hozirda mulkiy o'zlashtirishning mamlakatlarda hududidan chetga chiqaruvchi, ko'plab davlatlarning ishlovchi asosida rivojlanuvchi ko'rinishlari amal qilmoqda. Bularga transmilliy korporatsiyalar (TMK), shuningdek TMKning xalqaro birlashtirilari misol keltirish mumkin.

Yevropa ittifoqi tajribasi shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy integratsiyalashtiruv milliy tuzilmalardan yuqori turuvchi organlarni tarkib topirishi mumkin. Bu organlar EItga a'zo davlatlarning mulkchilik munosabatlarini ham ma'hum darajada tartibga soladi.

Ikkinchi yo'nalish – kooperatsiya va mehnat taqsimotining alohida yuqori darajasiga o'tish. Yuqori darajada rivojlangan mamlakatlarda hozirgi zamon mutakab mehnat kooperatsiyasiga xos bo'lgan xo'jalik o'zaro aloqalarining juda katta tarmoq'ign kirishib ketganlar. Eng mukammal texnika vositalarini yaratishda turli mamlakatlardan yetkazib beriluvchi ko'plab butlovchi qismlardan foydalaniladi. Masalan, AQSH «Bojto» samolyotini ishlab chiqarishda butlovchi qism va detallarni mingga yaqin xorijiy firmalardan oladi.

Uchinchi yo'nalish – xo'jalikni tashkil etishning hammai yangi shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi. Inbonda xo'jalik aloqalarini tashkil etish shakllarining tubdan o'zgarishi ko'p jihatdan axborot rivojlanishining globallashuvi bilan bog'liq. Jumladan, yangi asrimizning dastlabki davri uchun quyidagi jarayonlar xos: a) butun jahonni to'liq kompyuterlashtirishni taqozo etuvchi global axborot tizimlari (Internet) yanada rivojlanadi; b) sun'iy yo'ldoshlar imkoniyatlaridan foydalanishning yangi tizimi uyali telefon aloqasidan yo'ldoshlar orqali ta'minlanuvchi global aloqaga o'tish imkonini beradi; v) masofaviy ochiq axborotlari rivojlangan jamiyat tomon intiladi; g) Internet orqali savdo tizimi keng rivojlanadi.

Uchinchi yo'nalish xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tartibga soluvchi roli rivojlanadi. Jahon xo'jaligi subyektlarining o'zaro aloqasi hamda o'zaro boq'chiligiining kuchayishi va kuchayishi global muammolarni hal qilishda tobora ko'proq davlatlarning istirok yetishini talab etadi. Bunga jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan chiqish va uning salbiy ta'sirini yumshatish masalasida 20 ta rivojlangan mamlakatlar ishtirokida o'tkazilgan "Suzmanlarni misol qilib keltirish" mumkin. Bu va shunga o'xshash muammolarning murakkablashuvi ularning o'z vaqtida va tegishli bilm bel olibishda bilimdonlarga va rahbarlar tashlab chiqaruvchilar, kompaniyalar va firmalar, ilmiy jamoalar va boshqa tashkilotlarning birlashmalarini xalqaro iqtisodiy tashkilotlarining birlashmadagi faoliyatini zaruriyatga aylantiradi.

Shuningdek, jahon xo'jaligi globallashuvi jamoalarining ziddiyatli tomonlari ham mavjud. Bu ziddiyatlarning asosiy qismlari quyidagi lardan iborat:

1) turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning har tekisda barabarligi.

Iqtisodiy o'sishning jadallashuvida ilmiy-texnika inqilobi (IT) hal qiluvchi rol o'ynaydi. XX asrning ikkinchi yarmida kelib yangi texnika va texnologiyalarga ega bo'lish o'ziga xos ega bo'lish zaruriyatini hosil qildi. Global miqyosdagi axborotlashirish natijasida turli mamlakatlarning texnologik jihatdan barabarlashuvi tendentsiyasi kuchaydi. Axborot, aloqa va transport vositalari rivojlanishidagi texnikaviy to'ntarish yer sharining barcha mintaqalarida IT yutuqlarini tezlik bilan o'zlashtirish imkonini berdi. Natijada, bir mamlakatdan yaratilgan yangi texnika va texnologiyalar, ayniqsa to'ntarishni bartaraf etgan holda, jahon bo'yicha tezlik bilan tarqalmoqda. Biroq, XX asrning oxiriga kelib, jahon xo'jaligidagi iqtisodiy o'sish sur'atlarida jiddiy tafovutlar sezilmoqda. Birinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning ko'payish tezligi juda o'sib ketdi. Axborot inqilobiga YalM ushbu tendentsiyasiga ega bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlar soni ko'paydi. Ikkinchidan, iqtisodiy rivojlanish sur'atlaridagi tafovutlar natijasida g'arb mamlakatlari iqtisodiy qadastirish sekin-asu, biroq muhtozam rivojlanishda nisbatan pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Ba'zi mamlakatlar o'zlarining qisq

sodiy o'sishi sur'alarini sezilarli darajada oshirgno holda zamonaviy samarlashgan ishlab chiqarishning eng yuqori darajasiga erishishga harakat qilmoqdalar. Masalan, 1970–1980-yillarda yangi industrial mamlakatlarning o'sishdagi avlodini Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur va Gonkong ancha tez sur'atlarda rivojlantirdi. 1990-yillarning oxiriga kelib yangi industrial mamlakatlarning o'skanchi avlodlari – Indoneziya, Filippin, Malayziya, Tailand jadal sur'atda taraqqiy etdi. Ular rivojlangan mamlakatlar bilan nafaqat an'anaviy ishlab chiqarish sohasi, balki murakkab texnika mahsulotlari, jumladan ishlab chiqarish vositalari bozori bo'yicha raqobatlasha boshladilar. Biroq, hali jahon xo'jaligi tarkibida ishlab chiqarishning samaradorligi darajasiga yetmagan, taraqqiyotda ilgari lab ketgan mamlakatlarga yetib olish uchun zarur resurslarga ega bo'lmagan ko'plab mamlakatlar ham mavjud.

2) buy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi,

Jahon miqyosida yaratilgan mahsulot va daromadlarning turli mamlakatlar o'rtasidagi taqsimoti o'ta darajada no'tekis bo'lmog'unda XX asrda yeti shari aholisining eng boy chorak qismi YalMnning o'rtacha jum beshiga, 6 baravar o'sishiga erishgan bo'lsa, eng kambag'al chorak qismini esa bu ko'rsatkichning 3 baravar o'sishiga erishgan xolos.

BMUning oziq-ovqat va qishluq xo'jaligi tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi davrda jahonda ochlikka mahkum kishilar soni 500 mln. ga yetadi, ularning deyarli yarmini ochlik va to'yib ovqatlanmaslik bannada buning oqibatida kelib chiqqatbi turli kasalliklar natijasida o'lingan mahkumdirlar. 1 mlrdan ortiq kishilar yetarli darajada ovqatlanmaslik muammoiga duch kelmoqdalar. Shuningdek, «yashirin ochlik» – sifati va to'liq ovqatlanmaslik bann keng tarqalgan. Shunga qaramay, fan va texnikaning zamonaviy darajada oziq-ovqat mahsulotlar ishlab chiqarishni ahamiyatli darajada ko'paytirish imkonini berib, u muhim qadam, balki kelgusida yashashi mumkin bo'lgan barcha aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondira oladi.

3) ekologik hukukni tashkil etilishining kuchayib borishi.

Insoniyat taraqqiyotining butun tarixi davomida xo'jalik faoliyatining tabiatga ta'siri u qadar ahamiyatli bo'lmay, tabiat o'zining

ekologik muvozanatini qayta tiklashga qodir bo'lib kelgan. Huroq, bozorga kelib, atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sir shunchalik kuchli-yih kelikli, natijada tabiat o'zini-o'zi qayta tiklash qobiliyatini yo'qotib bormoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra, keyingi 200-yil ichida yer yuzidagi 900 mingga yaqin turlagi o'simlik va hayvonlar qirilib ketgan.

Foydali qazilmalarning ba'zi bir qayta tiklanmas zaxiralari tugab bormoqda, o'rmon materiallari resurslari va ximmushyoning boshqa turlari qayta tiklanib ulgurmayapti. yer yuzidagi iqlimning o'zgarishi, ozon qalqamining sayraklashuvi, boshqa hududatli jarayonlarning kuchayishi sivilizatsiyaga jiddiy talbidid solmoqda.

Ishlab chiqarishning tubiiy muhitga salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida tozalashtirish qurilmalari va boshqa ekologik bishmoya vositalarini harpu etish uchun yirik kapital qo'yilmalar talab etiladi. Global ekologik muammolarni hal etish uchun butun dunyo mamlakatlari va xalqlarining kuchlarini birlashtirish lozim bo'ladi.

4) turli mamlakatlarda aholi soni o'zgarishining farqlanishi.

Yana bir global ziddiyat sifatida XX asrning ikkinchi yarimida boshlangan demografik «portlashlar», ya'ni yer shari aholisi soni-ning jadid o'sishi ko'rsatiladi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining tez o'sishi bir qator jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Ba'zi bir mamlakatlardagi aholi sonining ko'payishi natijasida ratsional xo'jalik yuritishga ko'sqinlik qiluvchi aholi-ning nisbiy ortiqchaligi belgiluri ko'zga tashlanadi. Ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga qaratmay aholi jon boshiga ist'emol, ayniqsa rivojlangan mamlakatlardagi iste'mol darajasi bilan taqqoslaganda kishilarning haqiqiy ehtiyojlariga qaraganda past darajada qulmoqda. Bu kabi holatlardan ba'zi bir demograf-olimler asossiz ravishda, ko'-kin xulosalar chiqarib, aholi oufusi jarayonlari ustidan davlat muqoy-sadagi nazoratlarining o'rnatilishi, jumladan oilani rejalashtirish das-turlarini ishlab chiqish kabi da'volarini kuchaytirmoqdalar. Bunday asossiz disturlardan ko'ra, ular bi mamlakatlarda yangi texnika va texnologiya asosida ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish das-turlarini ta'kid qilsalar maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, hozirda jahon miqyosida yuz be-rayotgan globullashuv jarayonlari o'zining ijobiy yo'nalishlari va

ziddiyatlariga ega bo'lib, bu jihatlarning nashsini tartibga solishda dunyoning harula mamlikatlarining faol ishtiroki va birlashuvi talab etiladi.

25.3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon iqtisodiyatining rivojlanishi

Jahon xo'jaligi murakkab tizim hisoblanadi. Turli milliy iqtisodiyotlar (yoki ular tashqi iqtisodiy aloqalari)ning harhia majmui tavsiflar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining harakati bilan mustahkamlangan bo'ladi. Shu asosda mamlikatlar o'rtasida xalqaro iqtisodiy munosabatlar vujudga keladi. **Xalqaro iqtisodiy munosabatlar** (bu'zida ularni tashqi iqtisodiy aloqalar, jahon xo'jaligi aloqalari deb ham yuritiladi) – bu jahonning turli mamlikatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmuilidir.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi;
- kapital va chet el investitsiyalarining harakati;
- ishchi kuchining tashqi migratsiyasi;
- ishlab chiqarishning davlatlarga kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash;
- valyuta-kredit munosabatlari.

Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi eng avvalo milliy xo'jaliklarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokiga bog'liq. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga tovar va xizmatlarning xalqaro harakati sifatida qaratilishi mumkin. Jahon bozori o'zining rivojlanishida bir qator bosqichlardan o'tishi, ulardan har biri milliy xo'jalikning xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilinishining ma'lum darajasi bilan tavsiflanadi. Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi va jahon bozorining asosiy helgi va xususiyatlarini 27-bobda batafsil ko'rib chiqamiz.

Kapitalning xalqaro harakati Bu kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakatga keltirilishi. U chet elga quyidagi shakllarda chiqariladi:

– xususiy yoki davlat kapitali shaklida. Kapitalning xalqaro tashki hollar yoʻli bilan birkamij koʻpincha mustaqil shakl sifatida ajratiladi;

– pul va tovar shaklida. Jamladan, kapital chiqarish mashina va uskunalar, patentlar, nou-xau hamda tovar kreditlari shaklida boʻlishi mumkin,

qisqa va uzoq muddatli kreditlar shaklida;

– suda va tadbirkorlik kapitali shaklida. Suda shaklida kapital quyilmalar boʻyicha toʻiz, tadbirkorlik shaklidagi kapital esa foyda keltiradi. Tadbirkorlik kapitali toʻgʻridan toʻgʻri va portfelli investitsiyalar iborat boʻladi. Toʻgʻridan-toʻgʻri investitsiyalar shu kapital hisobiga qurilgan obyektlar (konxana)lar ostidun nazorat qilinib boruvchini beradi, portfelli investitsiyalar esa bunday huquqqa bermaydi. U oʻrinda, aksiya pakettari hamda obligatsiya va boshqa qimmatli qogʻozlar shu oʻrinda beriladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi hisoblanib, u oʻz ifodasini isbeli kireli osonlashtirib ancha qulay sharoitlar sh bilan taʼminlash maqsadida bir mamlakattan boshqasiga koʻchib oʻtishda topadi. Xalqaro migratsiya jarayonini iqtisodiy omillar bilan hima siyosiy, etnik, madaniy, diniy va boshqa tavsifidagi omillar hara taqozo qiladi.

Xalqaro migratsiya ikkita asosiy turkib qismini oʻz ichiga oladi: emigratsiya va immigratsiya. Emigratsiya – yashab turgan mamlakatlaridan doimiy yashash uchun boshqa mamlakatga chiqib kelishni, immigratsiya – shu mamlakatga doimiy yashash uchun boshqa mamlakatlardan kirdib kelishni bildiradi. Xalqaro migratsiya shuningdek repatriatsiya – yaʼni fuqarolarni ilgari chiqib ketgan mamlakatlarga qaytaritishi jarayonini hara oʻz ichiga oladi.

Xalqaro migrantlar beshita asosiy turkibga ajratiladi:

- 1) immigrantlar va nonimmigrantlar,
- 2) shartnoma boʻyicha ishlashga kelgan migrantlar;
- 3) ulegal, yashirin immigrantlar;
- 4) boshpana soʻrovchi shaxslar;
- 5) qochloqlar.

Ilmiy-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash bir qator shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, muta-

xassislari, fan sohasi kadrlarini bilan ayrtib olishni, taqimmat va yangi ilklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazishni, umumiy fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yicha qarshima talbidkorlikni o'z ichiga oladi.

Ilmiy-texnikaviy hamkorlikning muhim shakllaridan biri xalqaro birlashmalar hisoblanadi. Xalqaro birlashmalar bir davlat tomondan boshqasiga sun'iy va boshqa obyektlarni loyihalashtirish va qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish hamda loyihalashtirish-qurilish xizmati ko'rsatishdan iborat bo'ladi.

Jahon Infrazo'ldmasi. Tovarlarni, ishlab chiqarish, moliyaviy vositalarning oqib-choralaridan chiqib, boshqa mamlakatlarga kirib buriishi orqali to'xtovsiz o'sib boruvchi barakati butun jahon infrazo'ldmasining rivojlanishi va takomillashtiruvini tezlashtiradi. Muhiin transport tizimi (dengiz, daryo, havo, temir yo'l transporti) bilan bir qatorda jahon iqtisodiyotining rivojlanishida axtorot kommunikatsiyalar tarmog'i tobora ko'proq ahamiyat kasb etib boradi. Munosib umumjahon infrazo'ldmasi ta'minlash, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarning bayonalmashtiruvini rivojlantirib bo'lmaydi. Bunday infrazo'ldmaning ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi yulda kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo'lgan.

Hozirgi davrda birlashmalar, moliya markazlari, yirik sanoat va savdo birlashmalari misli ko'rilgan tezlik bilan operativ ma'lumotlar olishga va ularni ishlab chiqishga imkon beruvchi eng yangi texnik vositalar bilan jibozlangan. Rivojlangan mamlakatlarda keng tarmoqli axtorot majmuaasi tashkil topmoqda, uning ta'siri asosida iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalariga yoyilmoqda. Hozirgi sharoitda ilmiy va tijorat axborotlar ayniqsa qimmatlidir. Shu sababli turli xalqaro darajalarda muxsus «ma'lumotlar banklari» tashkil topmoqda, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha yengillashtiradi. Jahon infrazo'ldmasi uali ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanadi.

Xalqaro ayirboslash tizimlarida mo'ljallashgan shakllar bilan notimoddiy aloqalarga tobora ko'proq o'rin beriladi, ya'ni fan-texnika yetuqlari, ishlab chiqarish va boshqarish tajribasi, xizmatning boshqa turlari bilan ayirboslash o'sib boradi. Hisob-kitoblar

va ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda xizmatlar jahon yilpi ishki mahsulotining 46 foizidan ko'prog'ini tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich yanada tezlik bilan o'sish boradi.

25.4. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish

Bu jahon xo'jaligining tashkil topishi davriga iqtisodiy hayotining byurolminallasuvi davlatlararo xo'jalik aloqalarini tartibga solishning mexanizmini yaratish zarurligiga olib keldi. Hozirgi davrda qandaydir tartibga soluvchi tashkilot amal qilmaydigan xalqaro iqtisodiy munosabatlarni sohasini tushirib qiyat. Jumladan, moliya, valyuta va kredit sohaslarida **Xalqaro valyuta fondi (XVF)**, **Xalqaro ta'mirlash va rivojlanish banki (XTRB)**, **jahon savdo sohasida – Tariflar va savdo bo'yicha bosh keshuv – Jahon savdo tashkiloti (TSBK - JST)**ni ko'rsatish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish milliy-tashkiliy shakllardan hushlanadi. Xo'jalik hayotining byurolminallasuv jarayoni dastlab milliy davlatlar faoliyatini xalqaro uyg'unlashtirishga, keyin esa davlatlararo va xalqaro tashkilotlar tuzilishiga olib keldi.

Huquqiy ma'noda tartibga solish xalqaro tartiblarni o'rnatishga, ya'ni me'yoriy chegaralar va qoidalarini aniqlovchi kelishuvlarni ishlab chiqarishni yoki xalqaro aloqalarning qandaydir sohasini hal qilishda tomonlar zimmasiga majburiyatlarga ayil qilishni yoki ayil. Ummuqabul qilingan amrlar va qoidalar, o'z ichiga oluvchi xalqaro tartiblar o'z mavjudatda milliy tartibga solishga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinchi xalqaro tashkilotlar XX asrning 20-yillarida tuzilgan bo'lsa-da (Miflatlar ligasi – 1919-yil, Xalqaro hisob-kitoblar banki (1929-yil), xalqaro darajada jahon xo'jalik aloqalarini ko'p tomondan tartibga soluvchi tashkilotlar ikkinchi jahon urushidan keyin shakllana boshladi.

1945-yil tuzilgan xalqaro uyg'unlashtiruvchi muassasalar - **Xalqaro valyuta fondi (XVF)** va **Xalqaro ta'mirlash va rivojlanish banki (XTRB)** tashkil topdi. Hozirgi davrda ham ularning ikkalasi oshib xalqaro tashkilot hisoblanib, jahon savdosi, xalqaro kredit

va valyuta munosabatini subnlarini davlatlarga tartibga solishning tartib-qoidalarini aniqlab beradi. Ushabdan keyingi davrda tuzilgan **Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK)**, Yevropa Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EIRT), NATOshug iqtisodiy masalalarul uyg'unlashtiruvchi komiteti (IMUK) xalqaro iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish davriga to'g'ri keldi.

Jahon savdosini erkinlashtirish k'p tarmoqlarga shartnoma asosida harakat qiluvchi, xalqaro savdo tartib-qoidalarini qayd qiluvchi. 1948-yilning 1-yanvaridan buyon Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK) nomi bilan faoliyat ko'rsatib, 1995-yil 1-yanvardan Jahon savdo tashkiloti (JST) deb yuritiluvchi xalqaro tashkiloti doirasidagi faoliyat bilan bog'liq. Hozirgi davrda JST jahon savdo aylanmasining 4/5 qismidan ko'prog'ini tartibga soladi. JST milliy va mintaqaviy darajada vaqt-vaqti bilan kuchayib boruvchi proteksionizmga qarshi turadi, milliy manfaatlarni o'zaro keltiribrilishga yutdam beradi. Uning faoliyati savdoda kamistonatlik, savdoda tarifli va iqtisodiy cheklashlarni aniqlashda teng asosda maslahatlashish kabi tamoyillarga asoslanadi. JST faoliyatining asosiy shakli qatnashuvchi tomonlarning k'p tarmoqlarga savdo muvazakatlarini o'ltarish hisoblanadi. Animo jahon savdosi raqobut kuznabi asosida boradi, shu qahabli o'zaro muqohul qarurlarni qidiriib topishga va savdoni xalqaro darajada tartibga solishga ko'plab qiyinchiliklar bilan erishiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yana bir shariyatiga mulik sohasi – bu valyuta-moliya sohasidir. Xalqaro moliyaviy munosabatlarni uyg'unlashtirish XVF, XTRB, Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IERT), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) va shu kabilar doirasida amalga oshiriladi. «Karta ankizlik» nomini olgan jabondagi yusulkli mamlakatlar (AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Rossiya) ning har yillik kengashi bu sohada mulimul o'ynaydi. Bu mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti 2014-yilda jabondagi barcha mamlakatlar YalMning 41.5 foizini tashkil etgan (23.1-jadval).

**«Katra sakkizlik» tarkibiga kiruvchi mamlakatlarning
ko'rsatkichlari, 2014-yil¹**

Mamlakatlar	Aholi soni		YIM	
	Yim. kishi	Jamii nisbatan foizda	miqd. doll.	Jamii nisbatan foizda
Jahon bo'yicha	6345,1	100	75852,9	100
AQSH	302,5	4,77	14586,7	18,5
Yapuniya	127,7	2,01	4301,9	5,5
Germaniya	82,4	1,30	3308,8	4,2
Buyuk Britaniya	60,2	0,95	2633,9	3,3
Fransiya	64,1	1,01	2491,1	3,2
Rossiya	142,5	2,25	2216,8	2,8
Italiya	59,1	0,92	1828,6	2,3
Koréya	32,9	0,52	1391,1	1,8
«Katra sakkizlik» mamlakatlari birlashtirilgan	271,4	13,73	32761,8	41,5

Valyuta moliyaviy sohani xalqaro uyg'unlashtirishning kashafiy-shi ko'p jibardan XVFning faoliyati bilan bog'liq. U o'zining nizomiga muvofiq valyuta kurslari va u'zo mamlakatlar to'lov balanslarini tartibga soladi, ko'p tomonlama to'lov tizimlari va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qarzlarni qaytarit qiladi, u'zo mamlakatlarga ularning valyuta-moliya muammolarini hal qilish uchun kredit beradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarkibiy qayta qurishlarni maliyalashtirish bilan XTRB faol shug'ullanadi. XTRB va u bilan birga jahon banki tarkibiga kiruvchi Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) har xil investitsion obyektlarni o'rta va uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi,

¹ Ma'lumot: <http://ra.wikipedia.org>.

loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tayyorlovdi, rivojlanayotgan mamlakatlarni tarkibiy qayta t'zgaritishga yordam beradi.

Davlatlarning tashkilotlar ichida harcha san'at jihatidan rivojlangan mamlakatlarni birlashtiruvchi IHRT muhim rol o'ynaydi. Uning dasturlari ichki iqtisodiy tadbirlarning boshqa mamlakatlar muhim iqtisodiyoti samaradorligiga ta'sirini, ularning to'lov balans holatini o'zgarish amalga oshiriladi, muhim iqtisodiyotning jahon xo'jaligi tamoyillariga toz moslashibini ta'minlash maqsadida makroiqtisodiy tartibga solish bo'yicha tavsiyalar beriladi. IHRT jahon xo'jaligi doirasida ko'p omilli funktsion aloqalarini o'rganishni amalga oshiradi, valyuta va byudjet saymasi, markalar, savdo va boshqa sohalar bo'yicha ilmiy asoslangan iqtisodiy prognozlar tavsiya etadi.

Sharqiy Yevropa mintaqasida tarkibiy qayta qurishga moliyaviy ta'sir ko'rsatish va yordam tashkil qilish maqsadida 1991-yil Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (EITB) tashkil etildi.

Shuni ta'kidlash lozimki, jahon iqtisodiy munosabatlari xalqaro tartibga solish tizimida muhim t'zgarishlar ro'y berib turadi. 80-yillarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sabablar taqozo qilgan dunyo siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlar, jahon xo'jalik aloqalari tizimini ko'p tomonlama tartibga solish shakllari evolyusiyasiga olib keldi. Ular ichida sobiq sotsialistik mamlakatlarda vaziyatning t'zgarishi, tashqi faoliyatida mustaqil subyektlarni tashkil qiluvchi davlatlar sonining keskin ko'payishi hamda dunyo mamlakatlari ichida ro'y beradigan o'zgarishlar muhim o'rin tutadi.

80-yillarning o'rtalarida dunyoda AQSH, G'arbiy Yevropa va Yaponiyadan iborat uchta qadrati raqobatlashuv markaziy quvvatga kelidiki, bu ham jahon iqtisodiy munosabatlari tartibga solishga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Jahon xo'jalik aloqalarini tartibga solishga xalqaro tashkilotlar a'zolari tarkibidagi o'zgarishlarning ham ta'siri bo'ldi, XVI, XI RI, ISBK (XSI)ga Qit'ya, Afrika, Latin Amerikasidagi ozod bo'lgan mamlakatlar va keyin qator sobiq sotsialistik mamlakatlar faol kirib borki, his ham jahon xo'jaligi aloqalarini tartibga solishda muhim o'zgarishlarga olib keladi.

Yevropi Ittifoqi (EI) doirasida yagona bozorni bonyod etishga, harakat tufayli yagona umumiy Yevropa fuqaroligi, iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoq ta'sis etiladi. Bu Ittifoqning Shartnomada belgilangan vazifalarini bajarishi uchun bir qator Yevropa muassasalari tuzildi.

Yevropi Ittifoqining ijroiyn organi Yevropa hamjamiyati Komissiyasi (EHK)dir. Uning a'zolari milliy hukumatlar a'zolari, lekin ular o'z faoliyatlarida mustaqildir.

Ittifoqning qarorlar qabul qilish organi Vazirlar Kengashi hisoblanadi. Uning tarkibida ishki ishlar, moliya, ta'limot, qishloq xo'jaligi kabi Vazirlar Kengashi mavjud bo'lishi.

Yevropi hamjamiyati Komissiyasi faoliyatini nazorat qilish, hamjamiyat byudjeti va qonunlarini taqallash hamda ularga o'zgartirish kiritish huquqi Yevropi parlament zimmasiga yuklatiladi.

Yevropa Ittifoqida 1999-yildan hishlab yagona pul kredit siyosati o'tkazila boshladi. Shu munosabat bilan yagona valyuta – EKYU. 2004-yildan hishlab esa i'tiroziy etildi va yangi muassasa – Yevropi Markaziy banki tuzilib, u milliy banklar bilan birga Yevropa banklar tizimining asosini tashkil qildi. Shuningdek, hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi yuz berishi va ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, katta iqtisodiy-iqtisodiy talofatlar keltirishi rivojlangan mamlakatlar hukumatlarini jiddiy tashvishga solib qo'ydi. Ushbu inqirozga qarshi harqalikda kurashish va uning oldini olish maqsadidan dastlab, 2008-yil noyabr oyida Vashingtonda, keyin 2009-yil aprel oyida Londonda jahon yalpi mahsulotining 85 foizini ishlab chiqaradigan 20 ta yirik davlat ishtirokidagi sammit o'tkazildi. Prezidentimiz dastlabki sammit muhokamalarida inqirozni keltirib chiqargan sabablar tahlili bo'yicha sammit ishtirokchilarining yagona yondashuvga ega emashligi, shu bilan ushbu global moliyaviy inqirozning jiddiy va uzoq davom etadigan oqibatlarini bartaraf etish yuzasidan umumiy va samarali dastur ishlab chiqish boqida hali erta ekanligini qayd etib, ushbu bilan birga, mazkur sammitning harqil o'tgani, unda jahon moliya inqirozi bilan bog'liq muammolar va vujudga kelgan vaziyat muhokama qilinganining o'zida unid uyg'otadigan ijobiy hol ekanini shub'asiz¹⁶” deydi batoladilar.

¹⁶ Karimov I. A. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston shunirida

Xulosalar

1. Jahon xo'jaligi milliy xo'jilikdan iqtisodiy ulogalarning xalqaro miqyosga chiqishi va yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi. Jahon bozorining amal qilishiga rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosat ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Jahon bozorining o'ziga xos xususiyati bo'lib jahon surxleri va xo'qaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yagona byuznalminal qiymatga kelibadi. Jahon narxi jahon bozoriga bo'natlarning asosiy hajmini yetkazib beruvchi mamlakatlardagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi.

2. Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning byuznalminallashuvi – bu iqtisodiy ulogalarning jahon miqyosida kuchayishi hamma iqtisodiy munosabatlarning kichik kengroq jabhalarini qamrab olishi jarayoni hisoblanadi.

3. Iqtisodiy hayotning byuznalminallashuvi bilan bir qatorda globalashuv jarayoni ham eubina o'rin tutadi. Globalashuv jahon xo'jaligining hulan makunini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi. Globalashuv jarayonining mulkehilik munosabatlarining globalashuvi; kooperatsiya va mehmot taqsimotining rishadan yuqori darajasiga o'tish; xo'jalikni tashkil etishning butunlay yangi shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi; xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tashkiliga soluvchi roli rivojlanishi kabi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Shuningdek, jahon xo'jaligi globalashuvi jarayonlarining turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishining bir tekisda borishligi; boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi; ekologik faloakat tahdidlarining kuchayib borishi; turli mamlakatlarda aholi soni o'zgarishining farqlanishi kabi ziddiyatli tomonlari ham mavjud.

4. Xalqaro mehmot taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ta'alluqi turrlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashigan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

uni huruf etishning yo'llari va chorlari. T.: O'zbekiston, 2009. 67 b

5. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga tovar va xizmatlarning xalqaro harakati sifatida qatash mumkin. Jahon bozori o'zining rivojlanishida, bir qator bosqichlardan o'tadiki, ulardan har biri milliy xo'jalikning xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilinib, rivojlanish darajasi bilan tasviflanadi.

6. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha qismidan iboratlaridan biri ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi hisoblanib, u o'z ehtiyojlarini ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitida ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatlardan boshqasiga ko'chib o'tishida topadi.

Asosiy tushunchalar

Jahon xo'jaligi – xalqaro mehnat taqsimoti asosida savdo ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy va boshqa aloqalar orqali o'zaro manfaatdorchilik maqsadida birlashtirilgan turli mamlakatlar xo'jaliklari tizimi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning bayonlatimallashuvi mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jihatlarni qamrab olishi jarayoni.

Xalqaro mehnat taqsimoti – dunyoda olingan mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Globallashuv – jahon xo'jaligining butun mamlakatlarni qamrab oladigan iqtisodiy munosabatlarga yagona tuzilishning shakil topishi va rivojlanishi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda – jahonning turli mamlakatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmui.

Kapitalning xalqaro harakati – kapitalning o'z o'ldin joylashirilishi va harakat qilishi.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi – ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitida ish bilan ta'minlanish maqsadida bir mamlakatlardan boshqasiga ko'chib o'tishi.

Emigratsiya – aholining bir mamlakatlardan doimiy yashash uchun boshqa mamlakatga chiqib ketishi.

Immigratsiya – aholining shu mamlakatga doimiy yashash uchun kiritilishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o'ziga xos xususiyati nimadan iborat? Jahon xo'jaligining milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?

2. Jahon hamjamiyati mamlakatlarni tarkiymlash qanday mezonlarga asoslanadi? Ularni tarkiymlash bo'yicha hozirgi davrdagi yondashuvlarga asoslanib davlatlarning asosiy qirchlarini qirab ko'rsating.

3. Iqtisodiy hayotning haynatlanallashuvi jarayonining mohiyati nimadan iborat?

4. Globallashuv jarayoni nima va uring qanday yo'nalishlar mavjud? Globallashuv jarayonining ziddiyatli jihatlarini qaytib bering.

5. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi? Uda tabiiy sharoitdagi tafavurlar qanday rol o'ynaydi?

6. Jahon narxleri qanday qiyimga asoslanadi? Jahon narxlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tavsifi berib.

7. Xalqaro iqtisodiy munosabalar nima uchun turli shakllarga ega bo'ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko'rsating.

8. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi to'g'risida tushuncha berib. Xalqaro migrantlar qanday toifalarga ajratiladi?

9. Jahon inflyatsionasi turkiy qismlarining tavsifi berib va ularning har birining ahmiyatini ko'rsating.

10. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish nima zarur qilib qo'yadi? Hozirde xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qanday xalqaro tuzilmalarni bilasiz?

26-BOB. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA VA O'ZBEKISTONNING JAHON HAJMAMIYATIGA KIRIB BORISHI

Hozirgi vaqtli jahon iqtisodiyotida ikki tendensiya amal qilmoqda. Bir tomondan, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi, xalqaro savdoning erkinlashuvi, kommunikatsiya va axborot zamonaviy tizimi, texnik jihatdan jahon amkondan va imkonlarining yaratilishi natijasida jahon xo'jaligining yaxlitligi, uning globallashuvi kuchaymoqda. Ayniqsa, bu jarayon transmilliy korporatsiyalarning faoliyatlari orqali muqimiy unumoyon bo'lmoqda. Boshqa tomondan, mintaqaviy darajada mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan yaqinlashuvi va o'zaro aloqadorligi zo'y berib, jahon xo'jaligining nisbatan mustaqil markazlarini tashkil etish yo'nalishida rivojlanayotgan yirik mintaqaviy integratsion tuzilmasalar shakllanmoqda.

Shunga ko'ra, ushbu bobda xalqaro integratsiyaning mohiyati, maqsad va shakllari bayon etiladi. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning turlicha nazariyalari tahlil etilib, jahondagi asosiy integratsion guruhlar, shuningdek, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kimb borishi va tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari ochib beriladi.

26.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va obyekti asoslari

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarini tadqiq etish, unda vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal etish va mazkur jarayonning eng samarali shakllarini ko'rsatib berishga intilish bu hammaqaruli nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keladi. Bunday nazariyalar qatorida neoliberalizm, korporatsionizm, strukturalizm, neokeynschiilik, divjizatlik yo'nalishi kabi larni ajratib ko'rsatish mumkin.

Uta neoliberalizm (1950-1960-yillar) vakillari V. Rojko va M. Alla to'liq integratsiya deganda bu nuchla mamlakatlar miqyosida

vaqsona bozor mexanizmining ustakil etilishini tashlab, bu makonda erkin raqabat va bozorning atixsiynli kuchlari amal qilib, davlat siyosati unga o'z ta'sirini o'tkaza olmaydi. Bu olimlarning fikricha, xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasiga davlatning aralashuvi inflyatsiya, xalqaro savdo va to'lov hisoblarining buzilibshi kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Biroq, davlat ishtirokidagi mintaqaviy davlatlararo ittifoqlarning shakllanishi avasidagi xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi ortq. neoliberallar fikrining asossiz ekanligini ko'rsatdi. Shunga ko'ra, keyingi neoliberalizm vakili R. Balasa iqtisodiy integratsiya davlatning iqtisodiy hayotidagi ishtirokining faollashuviga olib kelishini ta'diq etdi.

Korporatsionizm (namoyandalari S. Rolf, V.V. Rostou) XX asrning 60-yillarida paydo bo'lib, bozor mexanizmi va davlat tomonidan tartibga solishga qarshi qaratilgan holda transmilliy korporatsiyalarning faoliyat ko'rsatishi xalqaro iqtisodiyotning integratsiyalashuvini, uning ratsional va muvazzanatli rivojlanishini ta'minlashga qodirligi to'g'risidagi g'oyalarni ilgari surdi.

Strukturalizm (asosiy vakili G. Myurdal) yo'nalishi tashkilotlari tovarlar, kapital va ishchi kuchi harakatining to'la liberalashuv g'oyasiga qarshi chiqib, bozor mexanizmining erkin amal qilishi ishlab chiqarishning rivojlanishi va joylashuvida ma'lum qonuniyliklarni, qonunlardagi tengsizlikning chuqurlashuvini keltirib chiqaradi, deb hisoblaydilar. Bu oqim vakillari iqtisodiy integratsiyaga integratsiyalashayotgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlarning chuqur jangiyoni sifatida qarab, buning natijasida shu jihatdan yangi integratsiyalashgan makroi, nisbatan lakernilashgan xo'jalik organizmi paydo bo'lishini ta'kidlaganlar.

Neokynechilik (asosiy vakili R. Kuper) yo'nalishi xalqaro iqtisodiy harakatlarning markaziy muammasini ma'muriyatlarning e'tkio'ligini maksimal darajada saqlab qolgan holda integratsiya jangiyalaridan olinadigan turli-tuman natijalarni ko'paytirishga asosiy o'tibor qaratgan. Neokynechilar xalqaro integratsiyani rivojlantirishning ma'muriy bo'lgan ikkita variantini ilgari surdilar: birinchisi — iqtisodiy raqobat va xiyosatni muvofiqlashtirgan holda milliy atamlikni yo'qotish asosidagi integratsiya; ikkinchisi — milliy mustaqillikni im-

kon qadar sug'lab qolish shartiga asoslangan integratsiya. Bu variantlarning barcha biri sof hissa mavjud bo'lmavligini anglatgan holda, ular integratsiyalashuvchi tomonlarning ichki va tashqi siyosatlarini muvofiqlashtirish yo'li bilan bu variantlarni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatgular. Noykeynsheb yo'qolishning yana bir ko'rinishi dirijizm (asosiy vakili Ya. Timbergen) bo'lib, uning namoyandalari integratsiya jarayonlarida bozor mexanizmining bel qiluvchi roli ni inkor etadilar. Ular xalqaro iqtisodiy tuzilmalarning tashkil etilishi va amal qilishi integratsiyalashayotgan mamlakatlar tomonidan umumiy iqtisodiy siyosatning ishlab chiqilishi, shaxs qonunchilik bo'yicha kelibuv, kredit siyosatining muvofiqlashtirilishi asosida amalga oshirilishi mumkin deb hisoblaydilar. Yaqindagi turli-tuman nazariyalarining umumiy tavsifi shuni ko'rsatadiki, ularning har biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ma'lum jihatlari ni o'z ichiga olib, bu bo'ndagi munosabatlarni bel olish va yangi g'oyalarni rivojlantirishga qaratilgan. Mazkur nazariyalarning tug'ri va ilmiy asoslangan tomonlaridan foydalangan holda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni yanada takomillashtirishga intilish iqtisodiyot nazariyasi oldiragi muhim vazifalardan hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya bu turli mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining barqarorlashib, chuqurlashib rivojlanishi, ular o'zliklarining chasharctius chutishib-chirmashib rivojlanish jarayonlaridir. Mikrodarajuda bu jarayon hudud jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlar alohida firmalarning o'zaro ta'siri orqali, ular o'rtasidagi turli-tuman iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi, shu jumladan chet ellardagi filiallarini tashkil etish asosida bo'radi. Davlatlararo darajada integratsiya davlatlar iqtisodiy birlashmalarining shakllanishi hamda iqtisodiy siyosatlarining kelishuvi asosida amalga oshadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilar:

- **erkin savdo hududlari**. Bu iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o'rtasidagi savdo cheklashlar bekor qilinadi. Erkin savdo hududlarining tashkil etilishi ichki bozorda milliy va xorijiy tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirib, bu bir tomondan, milliy ishlab

chiqaruvchilarning harakat bo'lishi xavfini kuchaytirsa, boshqa tomondan ishlab chiqarishni takomillashtirish va yangililarni joriy etish uchun rag'bat yaratadi. Bunga Yevropa erkin savdo uyushmasi va MDH mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro bitim misol bo'la oladi;

bojxona ittifoqi. Iqtisodiy integratsiyaning bu shakli erkin savdo hududlarining faoliyat qilishi bilan birga yagona tashqi savdo tariflari o'rnatilishini va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. Yevropa Ittifoqi (EI) bojxona ittifoqiga yorqin misoldir;

– **to'lov ittifoqi.** Bu milliy valyutalarning o'zaro erdar almashtiruvini va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishini ta'minlaydi. Yevropa hamjamiyati, Janubiy-Sharqiy Osiyo va MDH mamlakatlari uchun to'lov ittifoqi pirovard nuqtadir;

– **umumiy bozor.** Bu iqtisodiy integratsiyaning ancha muntazam shakli bo'lib, uning qatnashchilariga erkin o'zaro savdo va yagona tashqi savdo tarifi bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin harakati hamda o'zaro kelishilgan iqtisodiy siyosat ta'minlanadi. Bunga Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozorini misol qilib keltirish mumkin. Uning doirasida barcha boj to'lovlari va import no'yor (kvota)lari bekor qilinadi, boshqa mamlakatlardan Yevropa bozoriga tovarlar kirishi bir xil tartibga solinadi, pul maflag'lari va ishchi kuchining chegaradan erkin o'tishi ta'minlanadi hamda umumiy muammatlarni hal etishda yagona siyosat o'tkaziladi;

iqtisodiy va valyuta ittifoqi. Bu davlatlarning iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli hisoblanadi. Bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari umumiy iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini obyektiv tarafdagi bir qator omillar taqozo qiladiki, ularning ichidan quyidagilar asosiy o'rinni egallaydi:

- xo'jalik aloqiborining hayotim mallashtiruv va globalashuvi;
- xalqaro muhoza taqsimotining chuqurlashuvi;
- umumjahon fan-texnika revolyutsiyasi;
- milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

Integratsiya jarayonlarini rag'batlantiruvchi asosiy omillardan biri – milliy iqtisodiyot uchqilik darajasining oshishi hisoblanadi. Oshiq iqtisodiyotning o'ziga xos belgisi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

– mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jalik munosabatlari tizimiga chuqur kirishganligi;

– tovarlar, kapital, ishchi kuchining mamlakatlarni harakati yo'lidagi to'siqlarning kamaytirilishi yoki to'liq bartaraf etilishi;

– milliy valyuta konvertatsiyasining talimlarisganligi.

Shunday qilib, integratsiya milliy darajadagi iqtisodiy o'sish jarayonlarining o'zaro himkishi imoli ta'sillanib, natijasida yagona xo'jalik organizmi shakllanadi. Real hayotda bir vaqtning o'zida integratsiyalashuv va integratsiyalashuvdan qaytishdan iborat ikki tendensiya amol qiladi. Bundan tashqari, ba'zi bir sabablarga ko'ra turli mamlakatlardagi integratsiyaning turli elementlari bir xil rivojlanmaydi. Shunga ko'ra, integratsiyaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

– qat'iy (bir tomonlama nafli) integratsiya. Bu turdagi integratsiya boshqi ta'sir holatlar bilan shartlangan bo'lib, ma'nikar jarayonlardan ba'zi mamlakatlilar rag'batlovchi hisoblanib, boshqa birlari dunor hisoblanadi;

– moslashuvchan (ikki tomonlama nafli) integratsiya. Bu turdagi integratsiyada har bir mamlakat bir vaqtning o'zida ham dunor, ham naflovchi hisoblanadi.

Davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishida quyidagi bir qator shart-sharoitlarning mavjudligi ta'sir ko'rsatadi:

– integratsiya aloqaga kirishayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyot darajasi bir xil darajada bo'lishi; bunda bir turdagi xo'jalik tizimlarning ega bo'lishi;

– ularning hududiy jihatdan yaqinligi, yagona mintaqada joylashganligi va umumiy cheppimaga ega bo'lishi;

– ularning tarixan tarkib topgan va yetarli darajada mustahkam iqtisodiy aloqalarga ega bo'lishi;

– iqtisodiy manfaatlar va munosabatlarning umumiy bo'lishi; bunda, a'niq tal etilishda birgalikdagi harakatlarning samarasizligi va h.k.

26.2. Jahondagi asosiy integratsion guruhlarining amal qilish xususiyatlari

Integratsiya jarayonlari obyektiv tavsiflash yetisligiga qaramay, u o'z-o'zicha, stixiyali tarzda hamma uch. Balki bugungi kunda tashkil etilgan va faoliyat yuritayotgan mintaqaviy integratsion tuzilmalar ularga kiruvchi mamlakatlar o'rtasida qonuniy kelishuv va o'zaro shartnomalar asosida amal qiladi.

Hozirda dunyoda juda ko'p lah integratsion guruhlar mavjud. Hozirgi mintaqalardagi asosiy integratsion guruhlar sifatida quyidagi tuzilmalarni ko'rsatishimiz mumkin:

G'arbiy Yevropada – Yevropa Ittifoqi (EY);

– Shimoliy Amerikada – Ikkinchi daraja to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA);

– Osiyo-Tinch okeani mintaqasida – Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN).

Yevropa Ittifoqi 1993-yil 1-noyabrda Maastricht kelishuvlari (bu kelishuvlar 1991-va 1992-yillarda iqtisodiy va valyuta ittifoqini shakllantirish to'g'risida imzolangan edi) kuziga kirishi asosida yangi nomi bilan paydo bo'ldi. Bunga qadar u Yevropa hamjamiyati deb atalib, o'z ichiga 1967-yilda birlashgan uchta mustaqil mintaqaviy tashkilotlarni olar edi, ya'ni:

– 1951-yilda tashkil etilgan xo'rtir va po'lat ishlab chiqarish bo'yicha Yevropa birlashmasi;

– 1957-yilda tashkil etilgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyati;

1958-yilda tashkil etilgan atom energiyasi bo'yicha Yevropa hamjamiyati.

Yel dastirasidagi integratsiyaning rivojlanishi bosqichdan-bosqich bormoqda. Avvaladun, dastlab erkin savdo hududi, bojxona ittifoqi, umumiy bozorning, keyinchalik esa iqtisodiy va valyuta ittifoqining tashkil etilishi va tuzilmalar shakllanishining quyidagi yuqoridagi tomonlarni bildiradi. Hozirgi Yelda yagona bozor bormoqda davlatlarga boshqaruv tizimini tashkil etish jarayoni yakunlanib, mamlakatlar iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoqlarni rasmiylashtirdilar.

Iqtisodiy ittifoqlarning amal qilishi Yel Vazirlar kengashi tomonidan Yel iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilishini

kuftada tutsdi hamda ularga har bir a'zo mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi muvofiq tashibhini nazorat qiladi.

Siyosiy ittifoq yagona tashqi siyosatni olib borish hamda ichki qonunchilik doirasida umumiy yondashuvlarni ishlab chiqishga yu'nalitirilgan.

Valyuta ittifoqi Yet doirasida yagona pul-kredit siyosatini olib borish hamda barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan valyuta-ning amal qilishini nazoratlaydi.

1999-yil 1-yanvardan Yet mamlakatlar hududida evro hisob-kitob birligi sifatida amal qila boshladi. Biroq, bu poydan valyuta ittifoqiga Yetning barcha a'zolari kirmay. Buyuk Britaniya, Gretsiya, Daniya va Shvetsiya evro hududidan tashqarida qoldi.

Yet to'la huquqli a'zolari tarkibi yillar davomida kengayib bormoqda. Hozirda uning tarkibiga 23 mamlakat kiradi: Belgiya, Germaniya, Italiya, Lyuksenburg, Niderlandiya, Fransiya (1957-yil); Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiya (1973-yil); Gretsiya (1981-yil); Gretlandiya (1985-yil), Portugaliya, Ispaniya (1986-yil); Avstriya, Finlandiya, Shvetsiya (1995-yil); Vengriya, Kipr, Latviya, Litva, Malta, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, Chexiya, Estoniya (2004-yil); Bolgariya, Ruminiya (2007-yil).

Yetga a'zo bo'lish uchun bu mamlakatlar quyidagi talablarga javob berishlari kerak:

- demokratiyani kafolatlovchi tashkilotlarning barqaror faoliyati, huquqiy tizimning o'rnatilishi va unga amal qilinishi;
- inson huquqlariga amal qilinishi va kam sonli milatlarning himoya qilinishi;
- bozor iqtisodiyotining amal qilishi;

Ittifoq ichidagi muqobit kurashi va bozor kuchlarining ta'siriga bardosh bera olish;

o'z zimmasiga a'zolik majburiyatlarini, shu jumladan, siyosiy, iqtisodiy va valyuta ittifoqi vazifalarini olishga tayyorlik.

Yevropa Ittifoqining kengayishi o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Bir tomondan, yangi hududlar va aholining qo'shilishi hisobiga Yetning resurs salohiyati o'sadi, mavjud a'zolar uchun bozorlar abadiyatli darajada kengayadi. Yetning jahondagi siyosiy mavqei

kuchayadi. Hozirga qadar, Yildan katta hajmdagi sotil-xarajatlar, jumladan, o'zing yangi o'zolari uchun subsidiya va transfer to'lovlarini uchun byudjet sarflarining o'sishi talab etiladi. Yung o'zlar iqtisodiyotining tarmoq bo'yicha tarkibi talabga javob bermaganligi sababli, Yildu beqamrlik xavli kuchayadi.

Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitiri (NAFTA) 1994-yildan boshlab amalda bo'lib, o'z ichiga AQSH, Kanada va Meksikani qurib oladi. Bu mamlakatlarning o'zaro savdo va kapital harakati asosidagi iqtisodiy aloqalarining miqyoslarini quyidagi nuqtalarni orqali tasavvur etish mumkin: AQSHda Kanada eksportining 75-80% (yoki Kanada YAMMning 20%) sotiladi. Kanadadagi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tarkibida AQSHning ulushi 75 foizdan, Kanadaning AQSHdagi ulushi esa 9 foizdan ortiq. AQSHga Meksika eksportining 70 foizdan ortiqi yo'naltirilib, AQSHdan Meksikaga 65% import kelib tushadi.

Shimoliy Amerika integratsion guruhining mavjud tarkibi Yevropadagi integratsiya modelidan farq qilib, bu quyidagilarga namoyon bo'ladi:

- AQSH, Kanada va Meksika o'rtasidagi iqtisodiy o'zaro aloqalarning teng nisbatlarda omashligi;

bu guruh o'zlar rivojlanganlik darajasining keskin farq qilishi.

Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitiri (NAFTA)ning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

barcha bojxona to'lovlarini bekor qilish;

- tovar va xizmatlar savdosidagi tarifsiz to'siqlarning o'zaro miqyosini bosqichma-bosqich tugatib berish;

- Meksikadagi Shimoliy Amerika kapital qo'yilmalari uchun shart-sharoitlarni yaxshilash;

- Meksika moliya bozorida AQSH va Kanada banklarining faoliyatini erdirlashtirish;

- AQSH, Kanada va Meksika artitrag komissiyasini tashkil etish.

Shuningdek, kelgusida untaqat NAFTA doirasida idaki mintaqaviy hamkorlikni o'zaro rivojlantirish, balki barcha Latin Amerikagi mamlakatlari hisobiga uning tarkibini kengaytirish ham ko'zda tutilmoqda.

Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN) 1967-yilda tashkil topganligiga qaramay, faqat 1992-yilga kelib uning ishtirokchilari (Indoneziya, Malayziya, Filippin, Singapur, Tailand, Brunej, Vetnam, Myanma, Laos) o'z oldilariga 2008-yilga qadar yagona mintaqaviy erkin savdo hududini tashkil etish vazirligini qo'ydilar. ASEANning a'zosi hisoblangan har bir mamlakatning iqtisodiyoti Yaponiya, AQSH, Osiyoning yuqori industrial mamlakatlari iqtisodiyoti bilan chumbarchas bog'liq.

26.3. O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va tashqi iqtisodiy faoliyati

O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishining shart-sharoitlari va tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari Respublika davlat mustaqilligini qo'lga kiritish bilan vujudga kela boshladi. Bunday vaziyatda tashqi iqtisodiy aloqalar majmuriini boshqarishning o'ziga xos tizimini shakllantirish, tashqi aloqalarni yo'lga qo'yish borasida qoida va tamoyillarni ishlab chiqish respublikaning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilish yo'llarini belgilash taqozo etiladi.

Respublika tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va n'zaro manfaatdorlik negizida qurilsa, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar munosabatlariida n'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslanadi ¹⁶.

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok yuritishining asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Shu sababli respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin qisqa davr ichida 80 dan ortiq davlat bilan diplomatiya munosabatlari qo'nardi, dunyoning ko'pchilik davlatlarida diplomatiya elchixonalarini ochdi, ko'pgina xalqaro tashkilotlar – BMT iqtisodiy muassasalari, Jahon banki, Xalqaro bank, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklasuvchi tashkilot kabi boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirib.

¹⁶ Karimov I. A. «O'zbekiston hayot kelajigi sari». T.: «O'zbekiston», 1998. 256-267-b.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi jarayonlarining o'ziga xos xususiyadari to'g'risida to'xtalib, birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov shunday degan edi: «Integratsiya haqida gapirar ekanmiz, manfaatlar birligining silma-sil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga moslanamiz. Bunga shartikchilik va hamkorlik qilishga intilayotgan mamlakatlarning boshlang'ich shart-sharoitlar turlichaligi sababdir. O'zbekiston bir vaqtning o'zida turli darajalarda – dunyo miqyosida va mintaqaviy ko'lamida integratsiya jarayonlarida qatnashanda, ammo bir mahol qoidaga: bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqardan uzoqlashmaslikka imkon qiladi. Biz bir subyekti bilan shartikchilikning mustahkamlanishi boshqalar bilan shartikchilik munosabatlarning zaiflashuviga olib kelishiga qaramiz. Shu sababli O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvi sargitta jarayondir»²⁰.

Shunga ko'ra, 2017-yilda Tashqi savdo yo'nalishlarini diversifikatsiyalash va ularning xalqaro infraqurilmalari bilan integratsiyalashuviga qaratilgan dasturli ishlab chiqish strategik vazifa sifatida qo'yilmoqda. Jumladan, bu borada qaror ishlab chiqish ko'zda tutilgan bo'lib, unda quyidagilarni inobatga olish taktif etiladi:²¹

- milliy transport logistika kompaniyalari o'rtasida raqobat darajasini oshirish, eksgort kotsonalari uchun tariflarni pasaytirishni rag'batlantirish, avtomobil parklarini kengaytirish, yul avtomobillarini olish uchun kreditlar olishni soddalashtirish;

- eksportga mo'ljallangan milliy mahsulotlar narxlarini raqobatdosh qilish maqsadida yuklarni bir transportdan boshqasiga qayta yuklash punktlari sonini oshirish;

- «O'zbekiston temir yo'llari AJ va «O'zbekiston havo yo'llari» MAK veb-saytlaridan temir yo'l va havo transportlarida yuk tashish tariflarini optimallashtirish.

²⁰ Karimov I. A. O'zbekiston XXI asr boshlarida xalqaro munosikatlarda, birlashuvlik va birlashuvlik. – I. O'zbekiston, 1997, 298-bet.

²¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasi yulda tashilash bo'yida hukumat strategiyasini to'g'rilash», PF-4947-sonli Farmoni, 8-000, 145-qator.

Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi ko'p darajali tizim sifatida amal qilib, uni quyidagi beshta darajaga ajratish mumkin: global: trans-kontinental: mintaqalararo; mintaqaviy: maboliy³⁰. Har bir darajadagi integratsion aloqalarning o'ziga xos xarakterlari mavjud.

O'zbekistonning **global darajada** amalga oshiriluvchi strategik integratsion vazifasi – bu mamlakatdagi barcha xo'jalik subyektlarining tashqi bozor bilan o'zaro aloqasini ta'minlash debun teng huquqli va milliy manfaatlariga mos keluvchi shart-sharoitlarni yaratish asosida uning xalqaro valyuta-moliya va savdo mexanizmlariga bevosita qo'shilishida. O'zbekistonning BMT, Yevropada xalqsizlik va hammakorlik tashkiloti (OSSE), Yevropa hamjamiyati, Inbon banki, Xalqaro valyuta fondi, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (BKO) kabi tashkilotlar tizimidagi faol ishtiroki uning jahon xo'jaligiga yanada kengroq integratsiyalashuvini ta'minlaydi.

O'zbekistonning **transkontinental darajada** amalga oshiriluvchi integratsion vazifasi – bu xalqaro transsiyo iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO) doirasidagi o'zaro aloqalarni yanada kengaytirishdan iborat. Bu tashkilot 1992-yilda tashkil etilgan bo'lib, o'z ichiga Osiyo mintaqasining 10 ta davlati (Turkiya, Eron, Pokiston, Afg'oniston, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston)ni oladi. Uning asosiy maqsadi – xo'jaliklarning transport, kommunikatsiyalar, sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, turizm, ishchi kuchi resurslarini rivojlantirish kabi sohalarda mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iborat.

O'zbekiston **mintaqalararo darajada** yangi mustaqil davlatlar – MDH mamlakatlari bilan integratsiyaga kirishadi. O'zbekiston birlashtirilgan qatorida MDHni tashkil etish g'oyasini qo'llab-quvvatlaydi, uning tashkilotlari tarkibiga kirdi, integratsion va kooperatsion aloqalarini mustahkamlash hamda uning Xalqaro iqtisodiy qo'mitasi (MEK), Davlatlararo bank (MGB), MDH Statistika qo'mitasi kabi institutsional tuzilmalarini shakllantirishda faol ishtirok etmoqda.

³⁰ Уйбонистан: шакль дег по путы формирования рыночной экономики / Под ред. А. Х. Хамидова. – Т.: "Узбекистон", 2001, с. 292.

1992-yilning o'rtasida ta'kidlash lozimki, keyingi paytlarda MDH o'zining tashkil topishi ebog'idagi dastlabki nuqandi – yu'ri, mavjud xo'jalik aloqalari va imkoniyatlardan foydalanishda o'zaro manfaatli hamkorlik munosabatlarini yo'lga qo'yish va shu asosda iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadi hamda unilar kelib chiqqichi vazifalarga mos kelmay qoldi. Bu tashkilot faoliyat yo'nalishida ko'proq siyosiy masalalar, integratsion aloqalarni kuchaytirish sharoitida kuchli manolarning nisbatini kuchaytirish maqsadlarini ichki ishlariga urilgan, ular manfaatlarining siqib qo'yilishi, iqtisodiy va siyosiy ta'ziy o'tkazish holatlari ustunlik kash ets boshladi. Bunday holatlarni birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov MDHga a'zo mamlakatlarning turli darajadagi yig'ilishlarida tanqidiy nuqtai nazaridan qatib, uni tubdan isloh qilish borasida o'zlarining amaliy takliflarini berdilar.

O'zbekistonning mintaqaviy darajadagi integratsiyasi bu umumiy tanxga, ya'ni maqsadli amaliyotlarga, o'xshash urinishlar va muvaffaqiyatga ega bo'lgan qardosh xalqlarni birlashtiruvchi Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash va rivojlantirishdan iborat. Bunday integratsion aloqaning aniq shakli sifatida 1992-yilning yanvar oyida tashkil etilgan Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligi (SARS) tashkil etildi.

Yana bir islohiy, kuchli salohiyatga ega bo'lgan mintaqaviy birlashmalardan biri – **Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT)** dir. ShHTning shakllanishi 1992-yildan Xitoy bilan chegaralash besh postsovet respublikalarining o'zaro chegaralarini aniqlash bilan bog'liq munomolarni muvokarna qilishdan boshlangan. Dastlab "Shanxay beshligi" deb nom olgan bu tashkilot 1996-yilda Shanxayda, 1998-yilda Almatida, 1999-yilda Bishkekda besh davlat rahbarlarining sammiti chegaralarni mustahkamlash, chegaran hududlarida qurallli kuchlarni qisqartirish kabi masalalarni kelishib, hal etishga qaratildi. 2000-yil iyulida Dusharbo sammitida O'zbekiston birinchi Prezidenti I. A. Karimov kuzatuvchi sifatida qatnashdi. 2001-yil 15-iyunda Shanxay sammitida tashkilolgan oltinchi bo'lib O'zbekiston qatnashdi, ShHTni ta'ziy to'g'risidagi deklaratsiya e'lon qilindi, "Terorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash to'g'risida Shanxay konvensiyasi" imzolandi. 2002-yil iyulda Sankt-Peterburgda olti

davlat rahbarlari "Shanxay hamkorlik tashkiloti xartiyasi"ni qabul qildilar. 2003-yil may oyida Moskvada SHHTning tashkiliy organlari, qanqlari tasdiqlanib, O'zbekiston tashkilotning yangi raisi etib belgilandi. 2003-yil sentyabrda Pekinda "SHHTga a'zo davlatlarning 20-yilga mo'ljallangan savdo-iqtisodiy hamkorlik dasturi" qabul qilinib, mahsulot, kapital, xizmat va texnologiyalar erkin aylanishi shartlari belgilab olindi. SHHTning moliyaviy byudjeti ko'ridi. 2004-yil iyundan boshlab tashkilot to'la ravishda ishtirok etishni boshladi. 2005-yilda O'zbekiston anjumida va 2007-yil 15-16-avgustda Bishkek uchrashuvlarida Eron, Pokiston va Hindiston, Mo'g'uliston kuzatuvchi sifatida ishtirok etdi.

2015-yilda Ufa shahrida SHHTning navbatdagi sammiti o'tkazildi. Mazkur sammitda mintaqaviy muammolar va xalqaro ahamiyatga ega dolzarb masalalar yuzasidan fikr almashildi. Sammit yakunida davlatlar rahbarlari imzosi bilan Ufa deklaratsiyasi imzolandi. Unda 2025-yilgacha SHHT rivojlanish strategiyasi, 2016-2018-yillarga mo'ljallangan a'zo davlatlarning terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish uchun hamkorlik Dasturi tasdiqlandi.

2016-yilda SHHTning Toshkentda o'tkazilgan Sammitida Hindiston va Pokiston davlatlari SHHTga a'zo sifatida qabul qilindi. Ushbu sammitda a'zo davlatlar bilan birga 18 ta kuzatuvchi davlatlar vakillari ishtirok etishdi. Tashkilot a'zolari o'zaro kelishuvlar va hamkorlik shartnomalarini imzolashdi. Bugungi kunda SHHTning maqsadi juda oddiy: a'zo davlatlarda harbiy-siyosiy inqirozlarga yo'l qo'yuvchi, hududlardagi harchari birlashtiruvchi infrastrukturani yaratish (yo'l, lojistik markazlari, axborot va qonuniy asoslar va boshqalar).

O'zbekistonning Shanxay hamkorlik tashkiloti manfaatdarlari bilan iqtisodiy integratsiyasining kuchayishi ko'p jihatdan mazkur manfaatdarning milliy manfaatdorligi bilan belgilanadi, hozir avvalo, O'zbekiston raqobat jihatidan nisbatan ustulikdan ega bo'lgan ishlab chiqarish sohasi, tovarlar, paxta xomashyosi, mashinazorlik, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati, elektr energetikasi tovarlarining savdosini kengaytirishi nuqtasidan muvofiqdir. Shuningdek, telekommunikatsiyalar, suv va energiya resurslaridan foydalanishi, xalqaro turizm, hamkorlikdagi ekologik loyihalarini amalga oshirish borasida integratsiya aloqalarini kuchaytirish lozim.

**Shartiy hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlar to'g'risida
ma'lumotlar, 2015-yil²²²**

Davlat nomi	Hududi		Aholisi soni		YalM	
	ming kv. km	jahondagi hislag'i, %	ming kishi	jahondagi salmog'i, %	ming doll	jahondagi salmog'i, %
O'zbekiston	447,4	0,09	31807	0,43	65,7	0,09
Qozog'iston	2724,9	0,53	18360,4	0,25	173,0	0,24
Xitoy	9599	1,88	1382923	18,61	10983,0	15,01
Qirg'iziston	598,5	0,04	6008,6	0,08	6,6	0,01
Rossiya	17125,2	3,36	146838,9	1,98	1326,0	1,81
Tojikiston	143,1	0,03	8593,6	0,12	7,8	0,01
Pokiston	880,3	0,17	196080,6	2,65	957,0	1,29
Uzbekiston	3287,3	0,64	1305702	17,57	7998,0	10,93
ShHT bo'yicha jami	34405,7	6,75	3096020,1	41,67	21492,1	29,37
Jahon bo'yicha jami	510072	100,00	7432663,3	100,00	73171	100,00

26.1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, ShHTning tarkibida O'zbekiston ma'lum bir qisqartirga ega. Shu bilan birga ShHTning jahon miqyosidagi iqtisodiy salohiyati va salmog'i uncha yuqoridir. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilish talahlaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan barcha muassasalar (tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, bojxonalar xizmati va boshqalar) amalda yangidan tashkil etilish.

²²² Manba: <http://ru.wikipedia.org/wiki>, www.knagovet.ru/art533a, www.regnum.ru/classier

Yazalar Mahkamasi²⁵⁸ni tashkil etib, hushyorlarning mahalliy darajasi va korrupsiyaga bo'lgan xalqaro subyektlarida tegishli tashqi iqtisodiy bo'limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarida savdo uyini ochildi va savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Respublikamiz MDH mamlakatlari bilan tashqi savdoni amalga oshirishni keng yo'lga qo'ygan bo'lib unda asosiy katta ulushlarni Rossiya va Qozog'iston egallaydi. Tashqi savdo bilan birga iqtisodiy hamkorlikning boshqa shakllari ham sezilarli darajada rivojlandi. Hukukdan, 2014-2015 yillarda yengil sanoat sohasiga kiritilgan investitsiyalar hajmi ancha osdi. (26.2-jadval).

26.2-jadval

MDH mamlakatlari bilan respublikamiz tashqi savdosidagi ulushi²⁵⁹

Davlatlar	Eksport		Import	
	2014	2015	2014	2015
O'zbekiston	21,8	13,4	9,2	9,2
Azərbaycan	1,5	1,5	4,4	3,2
Belarus	36,3	26,7	40,5	30,3
Qozog'iston	79,5	46,0	47,1	30,6
Qirg'iziston	1,9	1,6	5,7	3,9
Moldova	2,3	2,0	5,3	4,0
Rossiya	501,5	346,1	392,0	284,8
Tajikiston	1,0	0,9	4,3	3,4
Ukraina	54	78,1	54,4	37,5

Yengil sanoat sohasida tashkil etilgan qo'shma korxonalar geografik jihatdan nazar tashlaydigan bo'lsa, bugungi kunda sohani rivojlantirish borasida eng katta xaraj surmavosi²⁶⁰ni ega bo'lgan (xarajiy investitsiya mablag'larini kiritgan) davlatlardan biri Koreya Respublikasi hisoblanadi. Markaziy davlatning ulushi 38 faizni tashkil etadi.

²⁵⁸ Manba: <http://ru.wikipedia.org/wiki>

Keyingi o'rinlarda esa Turkiya, Xitoy, Germaniya, Buyuk Britaniya va boshqa davlatlar turadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jahon xo'jaligi rivojining taxminiy jihatdan uzoq davr davom etgan natijasi hisoblanadi. Prezidentimiz I. Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, hozirgi kunda bitta mamlakatdagi jibbo iqtisodiyotini integratsiyalashuv jarayonida his etilmagan ko'plab ko'p nuqsonlar mavjudki, bizning Respublikamiz uchun bu tashqi iqtisodiy va valyuta siyosatini yanada ekinlashtirishga ilohat²⁴.

Dastlabki davrlarda respublikamizda tashqi savdo ilki yo'nalish bo'yicha: MDEI mamlakatlari bilan hukumatlararo bitimlar va sotilij mamlakatlar bilan erkin inuomaladagi valyutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

Jahon inuqvosida savdo-sotiq ishlarning o'sish sur'ati sezilarli darajada suslubaym, eksport qilindigan eng muhim tovarlarga nisbatan talabning kamayishi va narzlarning pasayishi qurumidan, hix tashqi savdo aylanmasida ijahiy savdogu erishdik. Bu esa davlatlarning oltu valyuta zaxirashni oshirish imkonini berdi.

Ta'kidlash kerakki, tashqi savdo inuvasafalarimiz geografiyasi, avvalo, rivojlanib borayotgan Osiyo qit'asi bozorlari bilan savdo aylanmasining o'sishi hisubiga sifat jihatidan o'zgaribotqda. Bu ko'saikichlarning barchasi, avvalo, eksport tarkibida yaqon qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan raspolaklanish tayyor mahsulot inuashining izchil oshishi, birinchi navbatda, iqtisodiyotimizning o'sish homayotgan salohiyati va imkoniyatlardan daholat boradi. Shu bilan birga, bunday holat ekspertimizning xomashyo resurslari muvi tez o'zgarib turadigan jahon hozuri ta'siriga bog'liqligini kamaytirishda anuun yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Tashqi iqtisodiy inuashyada Markaziy Osiyo davlatlarining ko'p tomonlarga aloqinari va bittkorligini rivojlantirishga birinchi darajali ahamiyat inuilmuqda. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasidagi yagona iqtisodiy makon to'g'risida tuzilgan shartnomma sanata bera boshladi. Ularning sanoatini integratsiyalashtirishga qaraligan dastur ishlab chiqildi.

²⁴ Karimov I. A. Tajiklar va inuvasiyatni boyicha idaralar muvojlashuvini kengash yig'itahidagi ma'muzai O' Xalq so'zi, 2000 y. 2 fevral.

MDH mamulkatlarini bilan bevosita va katta tomonlarni imkoniyatlarini rivojlantirish tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Hamkorlik davlatlari muassasalar - Davlatlarning iqtisodiy qo'miti, Davlatlararo bank va boshqa muassasalarni tashkil etilishda faol qatnashmoqda. MDH idagii mamulkatlar (Rossiya, Ukraina, Belarus, Moldova va boshqalar) bilan ikki tomonlama tashqi siyosiy, savdo-iqtisodiy va boshqa shartnomalar hamda bitimlar imzolalanib, ular kuchga kirdi.

Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga, hamda zarur bo'lgan tashkilot va muassasalar tuzishga katta ahamiyat berilmoqda. Bular jumlasiga tavallochilik xatarlaridan keladigan zararni qoplayotigani «O'zbekinvest» milliy sug'urta kompaniyasini, urli qo'shuna sug'urta kompaniyalarini, Vazirlar Mahkamasii huzurida BMT bilan birgalikda tashkil qilingan investitsiyalarga ko'maklashuvchi xizmatni, Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi ko'chiras mulk va xorijiy investitsiyalar agentligi kabinatini kirirish mumkin. Bu muassasa va tashkilotlar hamda respublikada vujudga keltirilgan huquqiy me'yorklar xorijiy investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlarni yaratib, ularning huquqlarini himoya qiladi va sarflangan sarmoyasini kafolatlaydi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi, BMTning respublikada amalga oshirayotgan iqtisodiy, bilim, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan sohalarida amalga oshirilayotgan loyihalarida ham nardoyim bo'ladii.

Mamlakatimizning Yevropa Ittifoqlga a'zo bo'lgan mamulkatlar bilan iqtisodiy va savdo sohalaridagi hamkorligi, NATOning «Tinohlik yo'lidagi sheriklik» dasturidagi ishtirok uning jaloni xitjaliligiga qo'shilishining nardandagi yo'nalishidir. Jumladan, Yevropa Ittifoqi bilan Respublikamiz o'rtasida imzolangan Sheriklik va hamkorlik a'g'risidagi bitim (1996-yil iyun) tashqi iqtisodiy faoliyatining ustuvor yo'nalishidir.

O'zbekistonning Xalqaro valyuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi nardandagi yo'nalishidir. Bu yo'nalishda XVY bilim tizimli qayta qurilish-

larni mablag' bilan to'aminlash, tizimli va mikroqiyosdagi siyosat sohasidagi tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash dasturlari ma'qullandi.

Jahon bank tashkilotlari - Xalqaro to'g'irlash va rivojlanish banki (XTRB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) va Ijtimoiy xizmatlarni kufolilash xalqaro agentligi (IKXA) bilan hamkorlik O'zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Xususan, XTRB yo'li bilan O'zbekistonga pulni yetishtirish usullarini zamonaviylashtirib, uning jahon bozoriga chiqishiga ko'maklashish va umumiylikni rivojlantirish uchun axir yaratish maqsadida 66 mln. dollar, institutsional islohotlarni davom ettirish uchun 120 mln. dollar mablag' ajratildi. Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) ham O'zbekistonda bir qator loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etmoqda.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda **Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YTTB)** ulnida ml o'ynaydi. Respublikada amalga oshirilayotgan umumiy qiymati 536 mln. dollarga teng 9 ta loyihada YTTBning ulushi 253,4 mln. dollarni tashkil qiladi. YTTBning O'zbekistonda amalga oshirish ko'zida tutilgan, umumiy summasi bir mlrd. dollardan ortiq bo'lgan yana 8 ta loyihani ko'rib chiqishi ma'ljallangan.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy va savdo faoliyatida **Osiyo rivojlanishi banki (ORB)** hamda **Jahon savdo tashkiloti (JST)** bilan hamkorligi izniboli yo'nalishtardan hisoblanadi. Shunday qilib, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilibida dunyo markazlari, xalqaro va miniatyviy tashkilotlar bilan hamkorlik hal qiluvchi o'ringa ega bo'lib, bu milliy iqtisodiyotning baynamillallashtirishini kuchaytiradi hamda iqtisodiy taraqqiyotini yuqori bosqichga ko'tarishning asosiy tashqi usullari hisoblanadi.

Kutisalar

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya - bu mamlakatlarning chuqur, har qanday o'zaro iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi, milliy xo'jaliklar o'rtasidagi muhobot uqsimoti asosida ulur xo'jalik va siyosiy aloqalarining chatishib ketish jarayonlaridir. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari sifatida erkin savdo huud-

lan, bo'xona ittifoqi, to'lov ittifoqi, umumiy bazar, iqtisodiy va valyuta ittifoqlari ko'rsatish mumkin.

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini obyektiv tavsifdagi bir qator omillar taqozo qiladiki, ularning ichida xo'jalik aloqalarining hayratlanarlashuvi va globallashuvi; xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi; munajjashou fan-texnika revolyutsiyasi; milliy iqtisodiyot rivojligining kuchayishi kabilar asosiy o'rinni egallaydi.

3. Turli mamlakatlardagi integratsiyaning turli elementlari bir xilda rivojlanmaydi. Shunga ko'ra, integratsiyaning qut'iy (bir tomonlama natijali) integratsiya, tasodifiy integratsiya, muslashuvchan (ikki tomonlama natijali) integratsiya kabi turli turlari farqlandi.

4. Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi ko'p darajali tizim sifatida amal qilib, uni quyidagi beshta darajaga ajratish mumkin: global; transkontinental; mintaqalararo; mintaqaviy; mahalliy. Har bir darajadagi integratsion aloqalarning o'ziga xos vazifalari mavjud.

5. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatini muahasi oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlik va o'zaro manfaatdorlik nevizida qurilib, uning quyidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar munosabatlariida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslandi.

Asosiy tashqi tushunchalar

Xalqaro iqtisodiy Integratsiya – jahon mamlakatlari o'zaro iqtisodiy aloqalarini chuqurlashtirish va hurqaror rivojlanishi hamda milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ulat xo'jalik aloqalarining birlashtirish jarayoni.

Erkin savdo hududlari – iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli hisoblanadi, uning doirasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Bo'xona ittifoqi – yagona tashqi savdo ta'riflari o'rnatishini va uchinchi mamlakatlarga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishini taqozo qiladi.

To'lov ittifoqi – milliy valyutalarning o'zaro almashinuvi va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishi.

Umumiy bazar – bunda uning qatnashchilari o'zaro erkin savdani

amalgam olibirish va yagona tashqi savdo siyosati o'tkazishi bilan birga kapital va ishchi kuchining o'zini harakati ta'minlanadi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi – iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli bo'lib, bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Qoʻriq (bir tomonlama nafli) integratsiya – integratsiya jarayonlaridan koʻzlangi naf koʻruvchi, boshqa birlari donor mamlakatlar hisoblanadigan integratsiyaning tashqi aʼloqalar bilan shartlangan turi.

Moslashuvchan (ikki tomonlama nafli) integratsiya – har bir mamlakat bir vaqtning oʻrtida ham donor, ham naf koʻruvchi hisoblanadigan integratsiya turi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nima va uning qanday shakllari mavjud?

2. Erkin savdo hududlarining mohiyatini tushuntiring. Bunday hududlarning integratsiyalashuv jarayonidagi oʻrni qanday?

3. Bujona ittifoqi va to'lov ittifoqi bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?

4. Umumiy bozorning amal qilish tamoyillari qanday va bugungi kunda uning faoliyati uchun qanday shart-sharoitlar talab qilinadi?

5. Integratsiyaning qanday turlarini bilasiz? Har biriga misollar keltiring.

6. Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining qanday darajalari mavjud?

7. Yevropa Ittifoqi, Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA), Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uzoqsavdligi (ASEAN) to'g'risida mu'him hering.

8. Xalqaro iqtisodiy munosakatlarni ifodalovchi yana qanday nazariyalarni bilasiz? Bu nazariyalarning afzal va kamchilik tomonlarini taqqoslang.

9. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning ushbu yo'nalishlarini ko'rsatng.

10. Mamlakatimizning keyingi yillardagi tashqi iqtisodiy siyosi yangi baho bering.

27-BOR JAMON BOZORI, XALQARO VALYUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI

Ushbu boʻlida milliy iqtisodiyotning dunyo mamlakatlari bilan bogʻlangan murakkab iqtisodiy munosabatlari tizimida xalqaro savdo munosabatlarining tuzatib oʻtishi, xalqaro savdoning rivojlanishi, oʻrnatilishi va tuzilishi, xalqaro munosabatlarning moliyaviy yoki valyutaga oid tomonlari bayon etiladi. Shuningdek, valyuta munosabatlari va hozirgi zamon valyuta tizimi asoslari, mamlakatning toʻlov balansini, uning tarkibi va taqchilligi muammolari oʻrnatiladi. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari, valyuta tizimi, valyuta kursi va valyuta siyosati, ularga taʼsir koʻrsatuvchi omillar alohida eʼtibor beriladi.

27.1. Xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdo toʻgʻrisidagi turlicha nazariyalar

Milliy xoʻjaliklarning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida ishtirok yetishi, ularning shakllari va sifati darajasi kabi muammolarning uzoq davr mobaynida turli olimlar tomonidan tadqiq etilishi bu boradagi turlicha nazariyalarning shakllanishiga olib keldi. Bu nazariyalar orasida eng avvalo mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimoti va istisxoslashuvda ishtirok yetishi zuriyatini nazariy jihatdan usulab beruvchi mutlaq va qiyosiy (nisbiy) ustunlik nazariyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi. Iqtisodiy rivojlanishning mihiy anʼdazasidan iborat anʼdazasi oʻrnatib, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi, iqtisodiyotning globallashuvi mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarida faol ishtirok yetishi milliy manfaatlariga qay darajada javob beradi, degan savolni qoʻyadi. Bu savolga javob topishga iqtisodiyot fani ilgariidan qiziqib kelgan. Jumladan, A. Smit xalqaro mehnat taqsimoti masalasini tahlil qilib, qanday tovarlarni eksport qilish va qaysilarini import qilish qulayligi toʻgʻrisidagi oʻz

qarashlarini bayon qilish asosida «mutlaq ustunlik» nazariyasini ilgari surgan. Muzkur nazariyaga ko'ra, A. Smit har bir mamlakatning qandaydir mahsulot turini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvda bozorning asosiy rol o'ynashini ko'rsatib bergan. Shu bilan birga, u mamlakatlarda quyidagi ikki kufinishdagi ustunlikka: 1) tabiiy, ya'ni iqlim sharoitining qulayligi, bu'zi bir tabiiy resurslarning mavjudligi va shu kabi hollatlar bilan shartlangan ustunlik; 2) erishilgan, ya'ni mamlakatdagi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, ishlab chiqarish texnologiyasi bilan shartlangan ustunlikka egaligini ta'kidlagan. Bu ustunliklardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulot o'z sifat-i jihatidan yuqori va tannarxi jihatidan past darajada bo'ladi. Shunga ko'ra, mahsulotlarning barcha turlari har bir mamlakat tomonidan ishlab chiqarilishi abart qimmat, balki ularning ba'zilarini ustunlikka ega bo'lgan mamlakatlarga sotib olish samarali hisoblanadi. Uni sotib olish mehnat sarflari esa muzkur mamlakatning o'zi uchun ustun hisoblangan sohadagi mehnat orqali qoplanadi. A. Smit nazariyasi bo'yicha har bir mamlakat o'zida boshqalarga qaraganda utronga tushgan, ya'ni kam mehnat sarflangan tovarni eksport qilib, ularga nisbatan ko'p sarf talab qiladigan tovarlarni import qilish foydalidir.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. D. Rikardo o'zaro foydali savdo va xalqaro ixtisoslashuvning ancha umumiy qonunlarini shakllantirib, A. Smitning qarashlarini takomillastirgan holda qiyosiy ustunlik nazariyasini ishlab chiqdi. U muzkur nazariya yordamida, hatto barcha mahsulotlarni ishlab chiqarishda ayrim mamlakatning mutlaq ustunligi mavjudligida ham o'zaro foydali savdoning natijali ekanligini, balki zarurligini isbotlab berdi. Bu mamlakat nisbatan past samarali mahsulotni ishlab chiqarishdan voz kechib, nisbatan yuqori samarali mahsulotni ishlab chiqarishga o'tish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin. Muzkur nazariyaga ko'ra, mamlakatlarda nisbatan past xarajatli mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv orqali qo'shimcha ustunlikka ega bo'lishi va mahsulot umumiy hajmini oshirishlari mumkin. Bunda har bir mamlakatning qandaydir tovar ishlab chiqarish bo'yicha mutlaq ustunlikka ega bo'lishi, ya'ni uning ishlab chiqarish xarajatlari xorijda yasatilayotgan shunday tovarlarning xarajatlariidan past bo'lishi shart emas. D. Rikardoning

fikricha, mamlakat o'zida qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish va chetga sotishi yetarli hisoblanadi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi quyidagi bir qator shartli farazlarga asoslanadi: 1) unda ikkita mamlakat va ikkita tovar o'zaro taqqoslanadi; 2) ishlab chiqarish xarajatlari ish haqi ko'rinishida olinadi; 3) mamlakatlar o'rtasidagi ish haqi darajasidagi farqlar e'tiborga olinmaydi; 4) transport xarajatlari e'tiborga olinmaydi; 5) etkin savdo mavjud deb faraz qilinadi.

Xalqaro savdoda qiyosiy ustunlik omoyillarining amal qilishini yaqqol ta'riflash uchun quyidagi shartli misolni ko'rib chiqamiz (27.1-jadval).

27.1-jadval

Turli mamlakatlarda don va vino ishlab chiqarish xarajatlari

Mamlakat	50 kg don ishlab chiqarish xarajatlari,	100 l vino ishlab chiqarish xarajatlari,
	kishi-kun	kishi-kun
Buyuk Britaniya	100	120
Portugaliya	50	80

Jadvaldan ko'rinadiki, agar mutlaq xarajatlar e'tiborga olingan, ular har ikkala mahsulot bo'yicha ham Portugaliyada past bo'lib, ushbu Buyuk Britaniya bilan savdo aloqalarini o'rnatish uchun hech qanday ehtiyoj yo'q. Biroq, qiyosiy xarajatlar ushbu fikr-mulohazalarni o'zgartirib yuboradi. Buning uchun har ikkala mahsulot bo'yicha mamlakatlarning qiyosiy xarajatlarini hisoblab chiqaramiz:

1. Don bo'yicha qiyosiy xarajatlar:

$$a) \text{ Buyuk Britaniyada } \frac{100}{50} : \frac{120}{80} = \frac{4}{3} = 1,6.$$

$$b) \text{ Portugaliyada } \frac{50}{50} : \frac{80}{80} = \frac{1}{1} = 1,25.$$

2. Vinn b'oyicha qiyosiy xarajatlar:

$$\text{a) Buyuk Britaniyada} \quad \frac{120}{100} : \frac{100}{50} = \frac{3}{5} = 0,6.$$

$$\text{b) Portugaliyada} \quad \frac{80}{100} : \frac{90}{50} = \frac{4}{9} = 0,4.$$

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, dun bo'yicha qiyosiy xarajalar koeffitsienti Portugaliyaga (2,25) nisbatan Buyuk Britaniyada (1,6) pastligi sababli dunni Buyuk Britaniya ishlab chiqarishi va eksport qilishi lozim. Vinn bo'yicha qiyosiy xarajatlar koeffitsienti Buyuk Britaniyaga (0,6) nisbatan Portugaliyada (0,4) pastligi sababli, vitinni Portugaliyada ishlab chiqarish va eksport qilish umidsizdir. Dumday tartibdagi xalqaro savdoqa ishtirok etish har ikkala mamlakat uchun ham munfaatli hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasida xalqaro ixtisoslashuvning asosliklarini asoslash Rikardoning klassik xizmatlari bilan e'tiborlanmagan. XX asrda xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlari E. Xeksher, B. Olin, P. Samuelson, J. Keyns, V. Lomtev, G. Xeberler va boshqa ko'plab iqtisodchilar tomonidan tadqiq qilindi. Jumladan, iqtisodiy adabiyotlarda **Xeksher-Olin-Samuelson modeli** deb yuritiluvchi model muhim o'rinni egallaydi. Bu model asoschilari E. Xeksher va B. Olin xalqaro tovar oqimlarining yo'nalish va tarkibiy tuzilishi quy tarzda belgilanishi to'g'risidagi zamonaviy tasavvurlarni ishlab chiqardilar. P. Samuelson esa mazkur fikrlarni amaliy jihatdan iradalar, chi matematik shartlarni o'z ichiga olgan. Mazkur model asosida **ishlab chiqarish omillari nisbatli nazariyasi** yozildi. Ma'lumki, turli mamlakatlar ishlab chiqarish omillari ishchi kuchi, yer va kapital bilan turli darajada ta'minlanganlar. Agar mamlakat faqat qandaydir bir omil bilan yetarli darajada ta'minlangan bo'lsa, bu mamlakatda shunday omil sig'inini katta bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish imkoniyati bo'ladi. Bu mamlakat uchun ularni ishlab chiqarish va eksport qilish nisbatan foydali hisoblanadi.

Xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini yanada chuqurroq tushunish qiyosiy xarajatlar tahlili asosida ko'p omilli amalda tuzilishga

olib keldiki. unda tovarlar harakati bilan birga ishlab chiqarish omillarining davlatlarni erkin harakati imkoniyatlari hisobga olindi. O'tkazilgan tadqiqotlarda nafaqat tarmoqlararo, balki tarmoqlar ichida va mintqa o'rtasidagi ixtisoslashuvning qonuniyatlari, mamlakatning material, kapital, mehnat va fan sig'imli tovarlarga ixtisoslashuv shaharlari o'rtasida berilib, ixtisoslashuvga fan va texnika taraqqiyoti hamda texnologik o'zgarishlar sur'ati va tavsifi ta'sirining xususiyatlari aniqlandi.

1954-yili amerikalik iqtisodchi V.Leontevning maqolasi e'ton qilindi, unda o'sha davrda kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakat hisoblanuvchi AQSH eksporti va importida mehnat va kapital hariq sarfining hisob-kitobi asosida Xeksher-Olin nazariyasini tekshirishga urinish ko'rilgan. Bunda AQSH kapital sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni eksport qilib, mehnat sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni esa import qilishi taxmin qilinardi. Natija takari bo'lib chiqib, Leontev paradoksi degan nom oldi. Ma'lum bo'ldiki, AQSHdagi kapitalning nisbiy ortiqchaligi Amerika tashqi savdosiga ta'sir ko'rsatmaydi. AQSH ko'proq mehnat sig'imi yuqori, kapital sig'imi esa past bo'lgan tovarlarni eksport qilar ekan. V.Leontev Amerikadagi mehnatning yuqori umumdardagi amerikalik ishchilarning nisbatan yuqori malakasi bilan bog'liqligini ta'kidlab, bu yerdagi mehnatning xorijdagi mehnat bilan nisbati 1:3 ekyivalentlikka ekanligini ko'rsatdi. Bu esa ishchi kuchi malakasi modelining paydo bo'lishiga olib keldi.

Ishchi kuchi malakasi modeliga ko'ra, ishlab chiqarishda uchta emas, balki to'rtta: malakali ishchi kuchi, malakasiz ishchi kuchi, kapital va yer ishtirok etadi. Kuchiy mehnatga ega bo'lgan mamlakat va yuqori malakali ishchi kuchining nisbatan ko'pligi malakali mehnatning katta miqdorini tugatuvchi tovarlarning eksport qilinishiga olib keladi. Malakasiz ishchi kuchining ko'pligi esa ishlab chiqarishda yuqori malaka talib etilmaydigan tovarlarning eksportiga imkon yaratadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fan Xeksher-Olin nazariyasining faqat yutuqli jihatlarini emas, balki ebeklangan tomonlarini ham o'z ichida tutadi. Jumladan, quyidagi jarayonlar bu nazariyaga muvofiq kelmaydi:

yuqori rivojlangan mamlakatlarning amoxi va savdosisidagi tarkibiy siljishlarning yaqinlashuvi;

— durumqlarning bir xilda yuqori darajasiga ega bo'lgan mamlakatlarda o'rtasidagi savdoning abstraktyorli va munozam o'sib boruvchi solishtirish salmog'i;

— jahon savdosida o'xshash savcat tovarlarini bir-biriga yetkazib berishning yuqori va o'sib boruvchi solishtirish salmog'i.

Sana o'tilgan holatlar iqtisodiy fan oldiga Xeksher-Olin nazariyasini kengaytirish yoki asosiy qoidalarini yangilash yo'llarini qidirish vazifasini qo'yadi. Bu bir tomondan, nazariyaning kengayishiga, ishlab chiqarish omillarining yangicha talqin etilishiga, ikkinchi tomondan esa, uning kufliq inkor etilishiga banda XMT samaradorligi munozamasiga mutlaq yangi yondashuvlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Xalqaro mulakat taqsimoti neoklassik nazariyalari o'rtasida amerikalik iqtisodchi G. Xeksherlarning muqobil xurujatlar modeli yetakchi o'rinda turali. U har bir mamlakat uchun barcha resurs va eng yaxshi texnologiyalardan foydalangan holda ikki kumush tovarni qanday nisbatda ishlab chiqara olishi imkonligini ko'rsatuvchi ishlab chiqarish funktsiyalari egri chizig'ida foydalaniшни taklif etadi. Bu qarashlarga kura, har bir mamlakat hoshqo mamlakatlarga taqqoslaganda yuqori texnologiyaga ega bo'lgan mamlakatlardagi mahsulotlarni eksport qiladi. Keyinchalik ilg'or texnologiya muqarrar ravishda dunyo bo'ylab tarqalib, texnologiyadagi farqlar yo'qoladi, eksport pasayib, jahon savdoni tarkibiy tuzilishida keyingi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

R. Vernonning tovarning hayotiy sikli nazariyasida mamlakatning jahon savdosidagi muvaffaqiyati ixbki bozorga bog'liqligi ta'kidlanadi. Vernon nazariyasiga ko'ra mahsulotlarning ha'zi bir turdan ko'ra hasqilidan iborat sikldan o'tadi (joriy etish, o'sish, yetaklik, pasayish), ularda ishlab chiqarish esa xalqaro munozarda siklning har qichidan kelib chiqqan holda siljiydi. R. Vernon AQSHning yangi va istiqbolli tovarlarning shunaydi miqdorini shlab chiqarishda yetakchilik qilishi sahahlarini olib berishga harakat qildi. U milliy bozorda xorijiy bozorni nisbatan ertaroq paydo bo'lgan tovarlarga talab AQSHning texnologik ustunligiga olib kelishini ta'kidladi. Amerikan firmalari ishlab chiqarishning rivojlanishi bosqichida bu yangiliklarni eksport qiladi, ularga bo'lgan talabning o'sishi bilan esa xorijiy mamlakatlardan ishlab chiqarishni tashkil etadi. Yangi texnologiyaning tar-

qalishi bilan xorijiy korxonalar ham yangi tovarlarni ishlab chiqarib chiqarib, ularni AQSHga olib kela boshladilar. «Tovar sikkasi» tushunchasi milliy va tashqi bozorlarning o'zaro bog'liqligini izohlovchi nazariyaning asosiga aylanib, Xalqaro mehnat taqsimoti va jahon savdosi tarkibiy tuzilishining samaradorligi mustaqillik, o'zaro bog'liqlik va bog'liqlik konsepsiyalarini tushuntirishga yordam berdi.

Yuqori iqtisodiy mustaqillik ba'zi bir tovar, xizmat va texnologiyalarning mavjud bo'lmavchiligini bildiradi, shunga ko'ra hozirda hech bir mamlakat to'liq mustaqillikka intilmaydi. Boraq, ko'plab mamlakatlarda xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga kirish hamda tashqi savdo tarkibini shakllantirishda talab va taklif asidan xorijiy mahsulotning o'rnatilishi xavfli past darajada bo'lishiga e'tibor qaratiladi.

Xorijdagi o'zgarishlardan bixayalanganlikning o'sishini o'zaro elitoyaj asosidagi savdo aloqalarini rivojlantirish orqali ta'minlash mumkin. Mamlakatlar (masalan, Fransiya va Germaniyaning savdo sheriklari sifatidagi o'zaro bog'liqligi hududida ulardan bironing tovarlari yetkazib berish yoki bozor hajmini qisqartirishi e'timoldan uzoq, chunki boshqa tomoni ham hungi darhol javab qaytaradi. O'ta yuqori darajadagi bog'liqlik mamlakatning boshqa mamlakatlarda xalqaro mehnat taqsimotining o'zgarishlarga bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashtiruvchi barcha nazariyalarning hayotiy layohatligini va ularni doimiy ravishda modifikatsiyalab, yangi qirralarni qo'shib o'rnatish zarurligini tasdiqlaydi. Xalqaro aloqalarning jahon amaliyotida o'sha bu nazariyalarning keng qo'llanilishidir.

27.2. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari

Hozirgi jahon rivojining xususiyatli belgisi tashqi iqtisodiy aloqalarning, avvalo, tashqi savdoning tez o'sishi hisoblanadi. Tashqi savdo xalqaro hamkorlikning ishlab chiqarish, ilmiy-texnika va boshqa shakllari (kreditlarni tayyorlash, turizm va h.k.) bilan bir qatordagi xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim shakli hisoblanadi. Barcha mamlakatlarda tashqi savdosi majmua xalqaro savdoni tashkil etadi.

Xalqaro savdo - bu turli mamlakat xo'jaliklari o'rtasidagi buyur va xizmatlarni ayirboshlash jarayonida sodir bo'ladigan munosa-

batlar majmuidir. Xalqaro savdo qadimdan mavjud bo'lgan, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqasida ishtirok eta boshladir bilim jibou bozori shakliga kirdi.

Xalqaro savdo tashqi savdo siyosatasi, eksport va import, savdo birligi kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

Eksport – **mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni mamlakatdan tashqariga chiqarilib chet ellik mijozlarga sotishdir.** Eksportning iqtisodiy samaradorligi, foydaliigi shu bilan aniqlanadi, mazkur mamlakatda ishlab chiqarish xarajatlari tovarni import qiluvchi mamlakatlar xarajatlari dan past bo'lgan mahsulotlarni chetga chiqaradi. Bunda eksportda olinadigan yuqori hajmi mazkur tovar milliy va jahon narxlarining nisbatiga, mazkur tovarning xalqaro siyosatida ishtirok etuvchi mamlakatlarning mehnat unumdorligiga bog'liq.

Xalqaro savdoda tovarlarning eksport tarkibi fan-texnika revolyutsiyasi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgaradi. Hozirgi davrda xalqaro savdoning eksport tarkibidan qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari yetakli u'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar ayirboslashining 3/4 qismi to'g'ri keladi. Oziq-ovqat, xomashyo va yoqilg'i ulushi faqat 1/4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, chet el valyutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi (masalan, chet el kompaniyasi vakillariga pulura, tolograf xizmati ko'rsatish, chet el fuqarolariga sayyohlik va boshqa xizmatlar ko'rsatish va h.k.).

Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el kompaniyalari aksiyalariga moqsadli sarmoyalar sotish kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar qismini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Hozirgi tannomdan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo'lgan qizqlarini ko'paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning ko'pini eksport uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasiida foiz voki dividend shaklida barqaror daromad olish amali hisoblanadi.

Ko'plab manilaklar, chetlangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo'lib, o'zlarining ichki iste'moli uchun zarur bo'lgan harcha tovarlarni yetarli san'atkorlik bilan ishlab chiqarib holarida bo'lmaydi. Bunday manilaklar uchun import kerakli tovarlarni olishning asosiy yo'li hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib chet ellik ishlab chiqaruvchilardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Bunda mamlakat ichida ishlab chiqarish xarajatlari ushquaridan sotib olingan chog'dagi xarajatlardan yuqori bo'lgan tovarlar import qilinadi. Tashqi savdo san'atkorligini insohlashda mazkur mamlakat tomonidan import qilib hisobiga manyyu tovarlarga bo'lgan o'z ehtiyojining tezlik bilan qondirilishi hamda bunday tovarlarni mamlakat ichida ishlab chiqarilgan chog'da sotilishi lozim bo'lgan resurslarning rejalishi natijasida olinuvchi iqtisodiy naf e'tiborga olinadi.

Quyidagi jadvolda keyingi yillarda mamlakatimizdagi eksport va importning tovar tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan (27.2-jadval).

27.2-jadval

(O'zbekistonda eksport va importning tovar tarkibi, foizda)²²⁶

Tovarlar guruhlari	Eksport va importning umumiy hajmidagi ulushi,							
	foizda							
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2014	2015
Eksport	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Parva to'laslari	12,5	9,2	8,6	11,3	14,8	14,6	7,7	6,1
Oziq-ovqat	8,5	4,4	6,0	9,7	2,5	2,6	12,4	10,8
Kimyo mahsulotlari	6,8	5,6	5,0	5,1	7,3	8,3	4,7	5,1
Energetika mahsulotlari	20,2	25,2	34,2	34,8	5,4	13,5	33,0	22,1
Qora va rangli metallar	11,5	7,0	5,0	6,8	12,1	14,5	7,3	6,8

²²⁶ Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Mashina va uskumolalar	10,4	7,5	2,9	5,5	0,2	0,4	1,0	,5
Xizmatlar	10,7	10,4	8,8	9,1	13,7	23,0	22,4	23,2
Boshqalar	19,1	30,7	26,5	27,7	43,5	22,2	18,6	22,5
Import	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Oziq-ovqat	7,9	8,1	9,0	10,4	8,2	7,2	10,8	12,8
Kimyo mahsulotlari	14,8	13,6	11,5	14,3	15,9	7,7	15,0	17,0
Ekologika mahsulotlari	3,3	2,1	3,5	5,0	0,4	0,3	6,2	5,8
Qo'sma va tegishli me'morlar	8,3	6,8	6,3	8,4	3,1	3,2	8,0	7,5
Mashina va uskumolalar	46,6	53,3	56,5	44,1	60,7	58,1	39,5	40,5
Xizmatlar	7,4	5,7	4,4	4,7	7,5	7,9	8,0	7,7
Boshqalar	11,7	11,0	9,2	11,6	6,2	6,2	11,6	8,8

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalardagi ishtirokini ifodalovchi bir qator ko'rsatkichlar ham mavjud. Masalan, tarmoq ishlab chiqarishining xalqaro ixtisoslashuvi darajasi ko'rsatkichlari sifatida tarmoqlar **eksport ixtisoslashuvi ko'effitsienti (TEIK)** hamda **tarmoq ishlab chiqarishidagi eksport bo'yicha kvotadan foydalanish** mumkin, TEIK quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Kt = E/E_j,$$

bu yerda E — mamlakat eksportida tarmoq (tarmoq tovarlari) yig'indisi¹ning solishtirma salmog'i.

E_j — jahan eksportidagi shu turga tovarlarning solishtirma salmog'i.

Ayar nisbat hisdan katta bo'lsa, bu tarmoq yoki tovarni xalqaro jibandan ixtisoslashgan tarmoq yoki tovarlarga kiritish mumkin va aksincha.

Eksport bo'yicha kvota milliy sanoatning tashqi bazar uchun ochiqlik darajasini ifodalaydi:

$$Kq = E/YaM,$$

bu yerda E — eksport qiymati.

Eksport bo'yicha kvotaning ko'payishi ham mamlakatning xalqaro iqtisodiy taqsimotidagi ishtirokining, ham mahsulot raqobatbardoshligining o'sish borishidan darak beradi.

Mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan eksport hajmi uning iqtisodiyotining «qoziqligini» darajasini ifodalaydi. **Eksport salohiyati (eksport lukomiyatlari)** – mazkur mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z iqtisodiyoti manfaatlariga putur yetkazmagan holda jahon hozirida sotishi mumkin bo'lgan qismi.

Tovardar eksporti va importi munosabati tashqi savdo aylanmasi yoki tashqi tovar aylanmasini tashkil etadi. Biror bir mamlakat boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilgan taqdirda reeksport ro'y beradi. Reeksport bilan reimport uzviy bog'liq. Reimport iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi quyidagicha namunalalar bilan tavsiflanadi (27.3-jadval).

Eng muhimi, yeksport hajmining ana shunday tashkil bo'lishi biz uchun an'anaviy resurslar bo'lmish paxta tolasi, qimmatbaho metallar va turli xamashyu yetkazib berish loxo'ngi emas, balki a'xsan axtoran bitlar, neft-kimyo va metall mahsulotlari, mineral o'g'itlar, ip-kalava va gazlarna, trikotaj buyumlar, sim kahel mahsulotlari, qurilish materiallari va boshqa shu kabi ko'plab eksport tovarlari hajmi va turlarini ko'rsatadigan evaziga ta'minlanmoqda.

«Bizning keyingi yillarda eksport sohasida qo'lgan kiritgan yutuqlarimiz, avvali, mamlakatimiz iqtisodiyotini tolaklar tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya qilish, qisqa muddatda biz uchun mamlakat yutq. lukomativ rolini bajaradigan tannuqlarni batpo etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash dasturlarini amalga oshirish, zamonaviy bazar infratuzilmasini shakllantirish borasida o'z yuqida boshlangan, chunki o'yanagan va mzoq istiqbulga mo'ljallangan ishlalrimizning natijasidir»²⁴².

²⁴² Karimov I. A. Jahon muhiyaviy-iqtisodiy muqirasi. O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 18-b

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi.
foizlar²¹

Ko'rsatkichlar	Yillar									
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2014	2015
Tashqi savdo aylanmasi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ekspori	56,9	59,2	63,2	60,7	55,5	59,7	55,3	47,0	49,2	49,4
Importi	43,1	40,8	36,8	39,3	44,5	40,3	44,7	53,0	50,8	50,6
Ekspori jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:										
Tovarlar	87,5	87,0	89,4	89,6	91,2	90,9	89,3	77,6	77,6	74,8
Xizmatlar	12,2	12,1	10,7	10,4	8,8	9,1	13,7	23,0	22,4	25,2
Import .. jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:										
Tovarlar	89,6	90,9	92,6	89,0	96,8	88,4	93,8	93,8	92,0	92,3
Xizmatlar	10,4	9,1	7,4	11,0	9,2	11,6	6,2	6,2	8,0	7,7

Ekspori va importning bo'laklarida ham multiplikatsiya samarasi mavjud bo'lib, bu undan hisobga olish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada muvaffiq iqtisodiy olimlardan J. Keyns, R. Kan, F. Maxlup, P. Samuelson va boshqalar tashqi savdo multiplikatori tushunchasidagi nazariy uzorlarni yaratishda katta hissa qo'shilar.

Ekspori multiplikatori ham investitsiyalar multiplikatori singari iste'mol sohasidagi ichki jamiyotlar bilan bog'liq bo'lib, iste'mol yoki jamiyatning a'zolariga qo'shilgan me'yorlik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi:

$$M_x = \frac{1}{MRS} = \frac{1}{1-MRC} ;$$

bu yerda M_x – ekport multiplikatori ko'effitsienti;

MRS – jamiyatning a'zolariga qo'shilgan me'yorlik;

²¹ Ma'ruha O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi va tashkilotlari

MRC – iste'molga so'nggi qo'shilgan moyillik.

Eksport hajmi oshishining yulpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$YalM = Mr AX,$$

bu yerda Mr – multiplikator;

AX – eksport hajmining o'sishi.

Biroq, xalqaro savdo faqat eksportdan iborat bo'lmay, balki o'z ichiga importni ham oladi. Agar eksportdan olingan daromadning bir qismini importga sarflansa, u holda mamlakatning ichki xarid qobiliyati pasayadi. Import jamg'arishning buy berilgan imkoniyat sifatida amal qiladi, shuning uchun u matematik ifodalarda muvofiq ishlari bilan qo'llaniladi. Importni jamg'arish funktsiyasiga o'xshagan holda talil qilish mumkin. Buning uchun importga so'nggi qo'shilgan moyillik tushunchasini kiritib olamiz. Bu moyillik import hajmi o'zgarishining daromad o'zgarishiga nisbati orqali ifodalanishi mumkin. Natijada **import multiplikatori** formulasini quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$Mr = \frac{1}{(MRS - MRM)} AX,$$

bu yerda MRM – importga so'nggi qo'shilgan moyillik.

Importni hisobga olgan holda eksport hajmi o'zgarishining yulpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\Delta YalM = \frac{1}{(MRS - MRM)} AX.$$

Tashqi savdo multiplikatori cheksiz harakatda bo'lmaydi. Import tovarlarni iste'mol qilishga so'nggi qo'shilgan moyillikning qiymati birdan-kara bo'lganligi, sababli rivojlanishi qo'shilmacha o'sishlar miqdori munozaran qisqarib, multiplikatsiya jamiyati sekin-asta sekin bo'ladi.

Xalqaro savdo bir qator o'ziga xos xususiyatlariga ega:

1. Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o'rtasida mamlakat ichidagiga qaraganda ancha past bo'ladi. Masalan, ishchilar mamlakat ichida viloyatdan viloyatga, hududdan hududga erkin o'tishi mumkin. Mamlakatlar o'rtasidagi til va madaniy to'siqlardan

tashqari yana immigration qonunlar ishchi kuchining mamlakatlar o'rtasidagi migratsiyasiga qattiq cheklashlar qo'yadi. Soliq qonunchiligidagi davlat tomonidan tartibga solishning boshqa tadbirlardagi farqlar va boshqa qator muassasaviy to'vsiqlar real kapitalning milliy chogara orqali migratsiyasini cheklaydi.

2) Har bir mamlakat har xil vashutadan foydalanadi. Bu mamlakatlarda o'rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklar tug'diradi.

3. Xalqaro savdo siyosiy analizi uchun va nazmiga mahkum bo'lib, bu shki saydoga nisbatan qo'laniladigan tadbirlardan tavsifi va darajasi bo'yicha sezilarli farqlanadi.

Xalqaro savdoning tarkibiy tuzilishi ishlab chiqarish asosiy ocnillarining turli mamlakatlar o'rtasida joylashuvi hamda jahon ishlab chiqarish tuzilmasiga bog'liq. Agur bundan bir asr muqaddam xalqaro savdoda ustun ravishda xomashyo, materiallar, oziq-ovqat va yengil sanoat mahsulotlari ayirboshlangan bo'lsa, bugungi kungacha kelib samnat tovarlari, ayniqsa ma'muriy va asbob-uskunalarining salmog'i sezilarli darajada o'sdi, intellektual tovarlar va xizmatlarning o'rnishi ham keskin ravishda oshib, umumiy savdo aylanmasining 1/4 qismini qadar yetdi. Shuningdek, xalqaro savdoni tashkil etish shakllari ham takomillashib bormoqda. A'lanaviy ko'rinishdagi tovar harjalar, aksionlar, savdo-sanoat yunarkoluri, savdo ko'rgazmalari bilan bir qatorda, ikki tomonlarga bitimlarning quyidagi shakllari ham keng qo'llanmoqda:

1) barter -- tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri, pul ishtirokisiz bir-biriga ayirboshlash. Barterda pul ishtirok etmasada, tovarlarning qiymatini bir-biriga taqqoslash uchun pulning qiymat o'lchovi vazifasi orqali baholab olinadi.

2) akspart. qiluvchilar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar qiymatining bir qismini import tovarlarni xarid qilish.

3) toxalkaning yangi modellarni yaratishda eskirgan modellarni sotib olish;

4) import qilingan asbob-uskunalar qism va detallarni importga soliqch tomonidan qabul qilinib berish;

5) kompensatsion bitimlar. Mazkur bitimlar shartiga ko'ra,

texnologik asbob-uskunalar yetkazib beruvchi tashkilotlarning biri taqdim etilgan kredit (mohiyaviy, unvar ko'rinishidagi) ta'vilda to'lovlar ana shu asbob-uskunalarida tayyorlangan tayyor mahsulotlarni yetkazib berish orqali amalga oshiriladi;

6) bir mamlakatda undirilgan xomashyoni boshqa bir mamlakatga olib chiqarish quvvatini yordamida qayta ishlashda ushbu qayta ishlash va taqrib berish xizmatlarini qo'shimcha xomashyo yetkazib berish orqali to'lash;

7) kliring operatsiyalari, ya'ni o'zaro talab va nashuriyatlarni hisobga olish orqali naqd pulsiz hisoblashuv.

Ikki tomonlama savdo taraflarida amalga oshiriluvchi xalqaro operatsiyalar hamda hajmida har bir kliring 1 mln. ikki tomonlama xarid - 55 foiz, kompensatsion bitanlar - 9 foiz, kliring operatsiyalari 3 foizni tashkil etadi.

Xalqaro savdoda ishtirok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni ushbu raqobatdan himoya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshiriladi. Jamban amaliyotida bu siyosatning **proteksionizm (tashqi ta'sirlardan himoyalash)** va **fratredorlik (savdoga to'liq erkinlik berish)** kabi shakllari keng tarqalgan.

Proteksionizمنى klassik va zamonaviy ko'rinishlari farqlanadi. **Klassik yoki qattiq proteksionizm** siyosatining nazariy asosini merkantilizm tashkil etib, uning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- tovarlar importini cheklash;

- eksporti har tomonlama qo'llab-quvvatlash;
- chetdan keluvchi tovarlarga yuqori boj to'lovlari o'rnatish orqali milliy ishlab chiqarishni himoyalash;

tovarlarning ma'lum turlari bilan savdo qilishga davlat monopoliyasining o'rnatilishi va h.k.

Zamonaviy proteksionizمنى ham asosiy maqsadi ichki bozorda milliy ishlab chiqaruvchilar uchun ushbu qulay sharoitlar yaratish hamda ularni xorijiy ishlab chiqaruvchilar raqobatidan himoyalash hisoblanadi, biroq uning usul va vositalari o'zining maxsuslashganligi bilan klassik proteksionizmdan farq qiladi.

Qiyosiy xarajatlar nazariyasiga ko'ra erkin savdo tufayli, jaksan

kur'baligi resurslarni samarali joylashtirishga va moddiy imkon-
likning yuqori darajasiga erishishi mumkin. Proteksionizm, ya'ni
erkin savdo yo'lidagi to'siqlar xalqaro ixtisoslashuvdan nihondigam
natijani kamonitiradi yoki yo'qqa chiqaradi.

Erkin savdo yo'lidagi juda ko'p to'siqlar mavjud bo'lish. Ularning
asosiy lari quyidagilar:

1) **boj to'lovlari.** Boj to'lovlari import tovarlarga aksiz soliqlari
hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki binoya velum kiritilishi
munim;

2) **import kvotalari.** Import kvotalari yordamida ma'lum bir vaqt
ozalig'ida import qilinishi mumkin bo'lgan tovarlarning maksimal
hujumi o'rnatiladi;

3) **tarifsiz to'siqlar.** Tarifsiz to'siqlar tarkibiga iksenzivallash
tazimi, muhsulot sifatiga standartlar qo'yish yoki oddiy ma'muriy
taqyushilar kiradi;

4) **eksportni ixtiyoriy cheklash.** Eksportni ixtiyoriy cheklash
savdo to'siqlarining mxtatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda ebel
el firmalari o'zlarining ma'lum mamlakatga eksportini ixtiyoriy rav-
ishda cheklaydi.

Mamlakatlar xalqaro savdo yordamida o'zlarining davlatlara-
ro ixtisoslashuvini zivonkuntirishi, o'zlarining resurs lari unumdor-
ligini oshirishi va shu orqali ishlab chiqarishning umumiy hajmini
ko'paytirishi mumkin. Alolida davlatlar, eng yuqori nishiy sanna-
dorlik bilan ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlarga ixtisoslashi-
shi va ularning o'z lari samarali ishlab chiqarish halqida bo'lmagan
tovarlarga nyirboshlash hisobiga yutish mumkin.

Shu o'rinda mamlakatlar nima uchun savdo-satiq qiladi, degan
savol tug'iladi. Birinchidan, iqtisodiy resurslar dunyo mamlakatlari
o'rtasida juda notekis taqsimlanadi. mamlakatlar o'zlarining iqi-
sodiy resurslar bilan ta'minlanishi keskin farqlanadi. Ikkinchidan,
har xil tovarlarni samarali ishlab chiqarish har xil texnologiya yoki
resurslar uyg'unlashuvini talab qiladi. Bu ikki holning xalqaro sav-
doga ta'sirini osan tushuntirish mumkin. Masalan, Yaponiya ko'p va
yaaxhi tayymlangan ishchi kuchiga ega, mulukali mehnat ortiqcha
bo'lganligi sababli auzon turadi. Shu sababli, Yaponiya tayyorlash

uchun ko'p miqdorda malakali mehnat tizim qilinishini tashkil etish uchun mehnat sig'imli tovarlarni sonarali ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Avstraliya esa ikkinchi, juda keng maydonlariga ega bo'lgan holda yetarli bo'lmagan miqdorda inson resurslari va kapitalga ega.

Qisqacha aytganda, hamma qilmishlarni tarmoqlar savdo to'liqlarini kiritishdan oladigan foyda barcha iqtisodiyot uchun uchun ishlab chiqarish hisoblanadi.

Erkin savdo (mitredertlik) siyosatli proteksionizm siyosatining aksari bo'lib, ushbu savdoni erkinlashtirishga qaratilgan. Bu siyosat xalqaro savdo hajmlarini o'sishiga olib keluvchi turli tarif va kvotalarni qisqartirish, milliy iqtisodiyotning natijaligini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

Xalqaro savdoni tartibga solish xalqaro va milliy darajalarda amalga oshadi.

Milliy darajadagi tartibga solish eksport va importni tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Eksportni tartiblash tashkiliy va kredit-moliyaviy usullar yordamida uni rag'batlantirishga yo'naltirilgan. **Eksportni rag'batlantirishning tashkiliy usullariga** quyidagilarni kiritish mumkin:

- eksport qiluvchilarga xabarot va maslahat berish xizmatlarini ko'rsatish uchun muassas bo'limlarni tashkil etish;

- savdo bitimlarini tuzishda davlat idoralarining ishtirok etishi; boshqa savdo uchun malakali kadrlarni tayyorlashga ko'maklashuv;

- xorijiy muassasalarga ko'ngarmalar tashkil etishda yordam ko'rsatish;

- milliy kompaniyalarni diplomatik jihatdan qo'llab-quvvatlash va h.k.

Eksportni rag'batlantirishning kredit-moliyaviy usullari quyidagilardan iborat:

- eksportga tovarlar yetkazib berishni subsidiyalash;

- eksport qiluvchilar uchun davlat kreditlarini berish va xususiy kreditlar berilishini rag'batlantirish;

- xorijda amalga oshiriluvchi savdo bitimlarini davlat tomonidan rag'batlantirish;

- eksportdan olinuvchi foydadan soliq to'lashdan azod etish va h.k.

Mamlakatimizda ishlab chiqaruvchi korxonalarning eksport salohiyatini yanada oshirishni rag'batlantirish ko'lamini yanada kengitildi. Shu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 26-martdagi "Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishni kuchaytirish va raqobatlashish mahsulotlarini eksportga yetkazib berishni kengaytirish to'g'risida qo'llaniladigan qonun"da²³ PQ-1731-sonli Qarori qabul qilindi, unga muvofiq mikrofinns va kichik korxonalarga siftni boshqarish tizimlarini joriy etish, mahsulotlarining xalqaro standartlarga muvofiqligini sertifikatlaydigan o'tkazish, shuningdek, laboratoriyali testlar va sinovlarini o'tkazish komplekslarini xarid qilishga yo'naltiriladigan mablag'lar uchun yangi texnologik uskunalarini sotib olishda mazzada tutilgan yagona soliq to'lovi ha'yicha soliq solinadigan bazani kengaytirish huquqi berildi.

Importni tartibga solish, asosan, imo, tariffi va tarifsiz vositalar orqali cheklashdan iborat. Asosiy tariffi to'siq sifatida bo'xona bejarmni keltirish mumkin.

Hozirgi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatlashligini nashrsida eksport salohiyatidan samarali foydalanishning strategik yo'nalishi sifatida O'zbekistonning xorijiy sheriklar bilan 2017-yildagi savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy, texnologik va moliyaviy-tarix bankorligini tubdan rivojlantirish va kengaytirishni ta'minlashni doir «Yo'l xaritasini loyhasini ishlab chiqib, unda quyidagilarni nazarda tutilmoqda:²⁴

- O'zbekiston korxonalarining mahsulotlari va xizmatlarini tashqi bozorga eksport qilishni kuchaytirib berish;
- O'zbekistonga investitsiyalarni, ilg'ur texnologiyalarni, sayyohlar oqimini, shuningdek, grantlar, imtiyozli kreditlar va texnik ko'maklarni jalb etish;
- Respublikaning transport-trauzit imkoniyatlarini oshirish, tashqi savdo yuk tashish ishlati uchun qulay sharoitlarni shakllantirish;
- ta'lim, fan va texnika sohasidagi bankorlikni kengaytirish

²³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 1-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish ha'yicha amkorlar strategiyasi to'g'risida"gi, PQ-4247-sonli Farmoni. 8-fova. 21-ajuti

27.3. To'lov balansini uning tuzilishi va tashkililigi

To'lov balansini - mamlakat rezidentlari (shaxs, fuqarolari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt (odatda bir yil) davrida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasi bilan tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar - qiymatning har qanday ayb'boslanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlardan iborat. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki tomonlarning yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

Kredit - qiymatning mamlakatdan chiqib ketishi bo'lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari chet el valyutalarida qoplovchi to'lovlar oqib-otuvini oladi. Debet - qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo'lib, uning hisobiga rezidentlar chet el valyutalarning sarflaydi. To'lov balansida kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo'lishi zarur.

To'lov balansidagi barcha bitimlar o'z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli, uchta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi (27.4-judva):

- 1) joriy operatsiyalar hisobi;
- 2) to'lovlar harakati hisobi;
- 3) rasmiy kapitalning o'zgarishi.

Mamlakatning tashqi savdo balansini (to'lov balansini) mazkur davlatning chet ellik shirkatlari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning kredit pul, valyuta, byudjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarni tortibga solish uchun ishlatilgan bo'lib xizmat qiladi.

Joriy operatsiyalar hisobi tovar va xizmatlar eksporti (o'z belgisi bilan), import (o'z belgisi bilan), investitsiyalardan so'f daromad va so'f transferlarni o'z ichiga oladi. Tovarlarni eksporti va importi o'rtasidagi muvozanat (tenglik) savdo balansini tashkil qiladi.

Tol'lov balansining tuzilishi

I. Joriy operatsiyalar hisobi	
1. Tovar eksporti	2. Tovar importi
Tashqi savdo balans qoldig'i	
Xizmatlar eksporti (chetchet el turizmlari daromadlari va h.k. kreditli xizmatlar)	Xizmatlar importi (turizm uchun chet elga to'lovlar va h.k. - kreditli xizmatlar)
5. Investitsiyalardan sof daromadlar (creditli xizmatlardan sof daromadlar)	
6. Sof transferlar	
Joriy operatsiyalar bo'yicha balans qoldig'i	
II. Kapital harakati hisobi	
7. Kapital kirishi	8. Kapitalni oqib chiqishi
Kapital harakati balans qoldig'i	
Joriy operatsiyalar va kapital harakati balans qoldig'i	
III. Rasmiy zaxiralarning o'zgarishi	

Tovar eksporti kredit sifatida chiqib, milliy bankda chet el valyutalari zaxiralari va yuzdga keltiriladi. Import esa (saldanbo grafienda o'z kelgisi bilan) manfaatdagi chet el valyutalari zaxirasini qisqartiradi.

Investitsiyalardan sof daromadlar (chet eldan sof milliy daromadlar) kreditli xizmatlardan olmaydigan sof daromad hisoblanib, u chet ellarga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga keladi. Agar chet elga qo'yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo'yilgan chet el kapitali qaniganda ko'proq miqdorda foiz va dividend keltirsa, bunda investitsiyalarni olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo'ladi.

Sof transferlar xususiy va davlat mablag'larining boshqa mamlakatlarga o'tkazilgan summasini bildiradi (pensiya, sovg'a, chet elga pul o'tkazishlar yoki chet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari). Bunday to'lovlar mamlakatda mavjud chet el valyutalari zaxirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modelda joriy operatsiyalar hisobi qoldig'i quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{array}{ccccccc} X & & M & = & X_2 & = & Y & = & (S - I + G) \\ \text{chiqarilgan} & & \text{import} & & \text{so'z beqasbi} & & \text{YatIM} & & \text{qarzdorlik} \end{array}$$

Absorbsiya – yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Importgi to'lovlar eksportlari olingan daromad bilan o'zaro bo'lsa, bu mamlakatning joriy operatsiyalar bo'yicha balans taqchilligini bildiradi. Bu taqchillik chet el qarzlar yordamida, yoki aktivlarning bir qismini chet elliklarga sotish yo'li bilan moliyalashtiriladi va bu kapital harakati hisobida aks etadi.

Eksportdan olinadigan daromad importga sarfdan ortiq bo'lsa joriy operatsiyalar hisobi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan omonga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o'z ifodasini topadi. Bular chet elliklarga aksiyalar, obligatsiyalar, ko'chmas mulk va h.k. sotisidan olinadigan daromadlar hamda chet eldagi aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan savi xarajatlardir.

$$\begin{array}{ccccc} \text{Kapital harakati} & = & \text{Aktivlar sotisidan} & - & \text{Chet eldagi aktivlar sotib} \\ \text{bilansi} & & \text{natijalar} & & \text{olishga sarflar} \end{array}$$

Chet el aktivlarini sotish chet el valyutalari zaxiralari ko'paytiradi, ularni sotib olish esa valyutalarni zaxiralarni kamaytiradi. Kapital harakati hisobi ham taqchillikka va ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

To'lov balansining taqchilligi Markaziy bank rasmiy zaxiralarni qisqartirish hisobiga moliyalashtirishi mumkin. Rasmiy zaxiralarning asosiy turi quyidagilardir:

- chet el valyutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFdagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k.

Balans taqchilligi rasmiy zaxiralar hisobiga moliyalashtirilganda ichki hozirda chet el valyutalari taklifi ortadi. milliy valyutalar taklifi esa nisbatan kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o'sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, to'lov balansining aktiv qolig'i Markaziy bank rasmiy valyuta ehtiyojlari-

ning o'sishi bilan birla bog'landa ichki bozorda chet el valyutalarini talabini kamaytiradi, milliy valyuta talabini esa nisbatan ortadi va uning ayitibsozlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy bank tomonidan chet el valyutalarining bunday sulitilish va sotib olinishi rasmiy zaxiralari bo'yicha operatsiyalar deyiladi. Bu operatsiyalar Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari bilan bir xil emas. Rasmiy zaxiralari bo'yicha operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va zaxiralari miqdorining o'zgarishi nolni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikni bartaraf qilishni kechiktirishi va o'zining rasmiy valyuta zaxiralari to'liq sarflashi natijasida to'lov balansi inqirozi kelib chiqadi. Mamlakat tashqi qarzlarini to'lash holatida ho'jmatligi sababli chet eldan kredit olish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

Iqtisodiyot salbiyliklarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ta'sir boshqarilishi to'lov balansi inqirozini cheklashdiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chiqqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi. Bu Markaziy bankning milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini o'ziga qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valyuta zaxiralari bir vaqtda to'lov balansining taqchilligini bartaraf qilish va chet el valyutalariga o'sib boruvchi chiqqovchilik talabini qondirish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Bunday holda valyutalarning saqlanish bozori mavjudga kelib, rivojlanish boshlaydi.

27.4. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari

Pulning jahon xo'jaligida ahamiyatini oshirishi va turli xalqlar iqtisodiy aloqalariga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidyalar oqimi, ilmiy-texnikaviy mahsulotlarni ayiribsozlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlari xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari pulning xalqaro

to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi. **Valyuta** – bu mamlakatlar pul birligi (maydon, so'm, dollar, funt sterling va h.k.). Har bir milliy bazar o'zining milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. **Milliy valyuta tizimi** – valyuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda amal qilish shartini ifodalaydi. Uning tarkibiga quyidagi usulalar kiradi:

- milliy pul birligi;
- valyuta kursi tartibi;
- valyutaning muomala qilish shart-sharoitlari;
- valyuta bozori va oltin bozori tizimi;
- munosabatlarning xalqaro hisoblash shartlari;
- mamlakat oltin-valyuta zaxirasining tarkibi va uni boshqaruv tizimi;
- mamlakat valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi milliy muassasalar mavjdi.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlariining davlatlararo hisoblarida ketishligini hisda tutal qiladigan shakli.

Xalqaro valyuta tizimining tartibiy usulini quyidagilar hisoblanadi: asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari – SDR, Yevro):

- valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish muassasalari;
- xalqaro to'lovlarini balanslashtirish tartibi;
- valyutaning muomala qilish shart-sharoiti;
- xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi;
- valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Bundan ko'rinadiki, milliy va xalqaro valyuta tizimi standartlari deyarli bir xil bo'lib, ular faqat tashkil etilishi, amal qilishi va tartibga solinishi miqyoslari jihatidan farqlanadi.

Jahon valyuta tizimi o'zining rivojlanishida uchta bosqichdan o'tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o'z dptlari mos keladi. Birinchi bosqich 1879-1934-yillarni o'z ichiga olib, bunda oltin standart sifatidagi valyuta tizimi asoslikka ega bo'lgan. Ikkinchi bosqich 1944-1971-yillarni o'z

ishiga olib, bunda oltin-devlzdi (Breton-Vuals tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. Uchinchi hisqich, ya'ni hozirgi davrda amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971-yilda tashkil topgan bo'lib, bu tizim boshqariladigan, suvli yuruvchi valyuta tizimi nomini oladi. Chunki davlat ko'pincha o'z valyutasining xalqaro qiymatini o'zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo'lishini ko'zda tutadi. Banklar o'xlari chiqargan banknotlarni oltin-ga almashtirgan. Oltinni erkin chiqarish va kiritish Xalqaro to'lovlarini murvatlashuvchi vositasi bo'lib, xizmat qilgan. Mamlakat uchta shartni bajarasa oltin standart qabul qilingan, deb hisoblangan, ya'ni: a) o'z pul birligining ma'lum oltin mazmunini o'rnatadi; b) o'zining oltin zaxirasi va pulning ichki taklif o'rnatidagi qutiq nisbatini ushlab tutadi; v) oltinning erkin eksport va importiga to'siqsizlik qilmaydi. Oltin standart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbatlari ning rasmiy oltin mazmuni bo'yicha o'rnatiladi.

Oltin standart barbad bo'lgandan keyin, valyuta solhasini tartibga solishning o'zaro masqub yo'lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valyuta tizimi masolarini ishlab chiqish masqadida, 1944-yil Breton-Vualsda (AQSH) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferensiyasi chiqildi. Bu konferensiyada o'zaro bog'liq valyuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko'pincha Breton-Vuals tizimi deb atiladi. Mizlar tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida oltin-valyuta standart (AQSH dollari) yotadi va bu yerda rezervlar sifatida oltin va dollar chiqadi.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to'xtatgandan keyin, valyutaning qayd qilingan kursi suvli yuruvchi kursiga o'rnatiladi. Xalqaro valyuta tizimidagi bu o'zgarish 1976-yil Kingston (Yamayka) dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog'oz pul tizimiga o'tish bilan, qog'oz pullar oltinga almashirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valyuta kursi ham har qanday boshqa mizlar kabi talab va taklifning hozir kuchlari bilan belgilanadi.

Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismini birinchi valyuta kursi hisoblanadi. Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi bahosidir.

Valyuta kurslariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- milliy darog'ani va ishlab chiqarish xarajatlar darajasi;
- milliy iste'molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inlyatsiya darajasi,
- valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- valyutaga jahon hoziridagi ishorah va h. k.

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish xarid qilish layoqatining paritet (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) nazariyasi yordamida amalga oshiriladi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun ikki mamlakat iste'mol tovarlari «savato» narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O'zbekistonda bunday «savato» aytaylik 120 ming so'm, AQSHda esa 100 dollar tursa, 120 mingni 100 ga bo'lib, 1 dollarning narxini kamdi qildariz, bu i 200 ko'unga teng. Agar boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda mamlakatimizdagi tovarlarning narxi o'ssa, dollarlarning «o'ziga nisbatan olinashuv kurs» ham o'sadi. Bunday bog'liqlikni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$P = r \cdot P_1 \quad \text{yoki} \quad r = P/P_1,$$

bu yerda P – mamlakatimizdagi narxlar darajasi;

P_1 – xorijiy mamlakatdagi narxlar darajasi;

r – valyuta kursi yoki xorijiy valyutaning milliy valyutadagi narxi.

O'zbekiston Markaziy banki nazariy tomonlashlarni kamaytirish va oltin-valyuta zaxiralarni ko'paytirishni hisobga olgan holda o'zgartiruvchan valyuta kursi rejimini qo'llash kelmovchi. Bunda ichki valyuta bozorida olinashuv kursini muqaddal koridor doirasida ushlab turish uchun, valyuta savqatlarida intervensiya operatsiyalarini amalga oshirish orqali Markaziy bank tomonidan so'm olinashuv kursining o'zgarish boruvchi boshqariladigan usuli qo'llanildi. Eksportni

rag'batlantirish maqsadida so'mning AQSH dollariga nisbatan kursini hosqiletna-hosqich pasaytirish ehtorlari ko'ridi.

Miliy valyuta almashuv kursining maqsadli parametrlar darajasida tin'lishi va uning devalvatsiya darajisining beqirbom-hosqich pasaytirib borilishi iste'mol tovrnlari narxlarini past darajada ushlab turish uchun qo'shimcha umid siltatida xizmat qildi. Shu bilan birga, iqtisodiyotning ustuvor sohaslarini moliyalashtirish va tashqi iqtisodiy omillarning iulki hozirgi salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida tashkil etilgan O'zbekiston Respublikasi Tdkanishi va taraqqiyot jant'arnasi hisoboratag'usi qo'shimcha ravishda 3176 mln. AQSH dollari miqdoridagi mablag'lar yo'naltirilishi pul massasini prognoz ko'rsatkichidan ortiqcha o'sishining oldini olishga va shu orqali tekki bo'vorda narxlar barqurorligini ta'minlashga xizmat qildi⁴⁶.

Agar O'zbekistonda mamonahuligi pul massasining ko'payishi oqiborinda, tovrnluz narxi ikki marta oshsa va barcha sharoitlar teng bo'lganda dollarlarning sa'itiga ayartirishlash kursi ikki marta oshadi.

27.5. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi

Xalqaro valyuta munosabatlari o'zo beqaror, noanliq va tez o'zgaruvchi jarayon bo'lih. uni har bir mamlakat hukumatlari bilan bir qatorda valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar ham tartibga solishga harakat qiladilar. Bunday tashkilotlar qatriga Xalqaro valyuta fondi (XVF)⁴⁷, Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki (XTTB), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanishi tashkiloti (HUKU), Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) o'ziga o'zo mamlakatlarning valyuta kursi va to'lov balanslarini tartibga solindi, ularning valyuta-motivaviy munosabatlari bel etish maqsadida kreditlar ajratadi, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'p tomonlarni to'lovlarni ta'mini va tashqi qurxlarini nazorat qiladi.

⁴⁶ 2015-yilda yul-kredit sohasidagi muayyan va moxorat syosolning 2016 yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlar: http://eva.uz/uzhuz/moxtat_poliy/moxtat_diroxt2016.htm.

Qat'iy valyuta kurslari amal qilgan davrda XVFnmg nsoefy faoliyati valyuta nisbatlarini ushlab turishi, valyuta kurslariga asossiz ra'vishda ta'sir ko'rsatishning oldini olishga qaratilgan edi. Sur'is yuruvchi, erkin valyuta kurslariga o'tilishi bilan bu faoliyat yo'nalishi o'zgarib, 1978 yili XVFnmg Nizomi qayta ko'rib chiqildi. Unga ko'ra, valyutani davlatlararo tartiblashning asosi sifatida XVFn davolat funksiyalarini kuchaytirish, talansizlashuvni magan yulqura hisoblashuvlar haqida asossiz kurs nisbatlariga ta'sir o'tkazish dastaklarini kengaytirish ko'zga tutildi.

XVF mamulakatlarning to'lov balanslarini va tashqi qarzlarini tartibga solish maqsadida kreditlar himoladi. Bunda qarz oluvchi mamulakat o'zining iqtisodiy siyosatida XVFnmg tavsiyasiga binoan o'zgartirishlar kiritishi bilan etiladi. 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan muddatdagi moliyaviy-iqtisodiy barqarorlashtirish dasturi ko'rinishidagi bunday o'zgarishlar fond bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi va bunga mamulakatlarning to'lovga layoqatliligi to'g'risidagi o'ziga xos xalqaro guvuhnomasi sifatida qaraladi.

1970-yildan boshlab XVF xalqaro to'lov va zaxira vositalari — qarz o'tolishning maxsus huquqlari (SDR)ni chiqara boshladi. SDR nuqd pul ko'rinishidan bo'lmay, faqat XVF maxsus hisobvayraqlarida kredit yuzuvlari ko'rinishida amal qiladi va fondga a'zo mamulakatlarning Markaziy banklari o'rtasidagi hisoblashuvlarda foydalaniladi.

Yevropa valyuta tizimi 1979-yilda Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar tomonidan valyuta kurslarini barqarorlashtirish maqsadida tashkil etilib, bu davlatlar o'rtasidagi to'lov jarayonlaridan amal qilyuvchi Yevropa valyuta birligi — EKYU muomalaga kiritildi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi (IVI) Yevropa valyuta tizimini amal qilishi natijasida tashkil etilib, u quyidagilarni taqozo etadi:

- moliya bazorlarining to'liq integratsiyalashuvi;
- kapitallar harakatiining to'liq erkinlashuvi;

barcha valyutalarning to'liq konvertatsiyasini ta'minlash va pirovardida milliy valyutalarni yagona valyuta bilan almashtirish.

Xalqaro tildanish va taraqqiyot bankining (XITB) ham faoliyuti xalqaro valyuta-moliyaviy munosabatlarni tartibga solishga

yo'natirilgan bo'lib, u o'zining ikkita filiali – Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) hamda Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) bilan birgalikda jahon banki tarkibiga kiradi.

XVFrning a'zosi bo'lgan mamlakatlar XFFning a'zosi bo'la oladi. XITB tomonidan taqdim etiladigan qarzlarining asosiy qismi qarz oluvchi mamlakatlarning iqtisodiyotini tarkibiy qayta qurish imkonini beruvchi loyihalar va dasturlarni amalga oshirishga yo'natirilgan uzoq muddatli kreditlar hisoblanadi.

Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK)ning faoliyati ustun ravishda rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiy sektorini mahallalashtirishga yo'natiriladi.

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA)ning asosiy faoliyati esa ko'pincha qo'lg'usiz mamlakatlarga ixtiyozli yoki foizsiz kreditlar ajratishga qaratilgan.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) tarkibiga barcha sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar kiradi. IHRT unga a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi tendensiyalarini, iqtisodiyot sohasidagi iqtisodiy harakatlarning boshqa mamlakatlarga ta'rif baholalariga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. IHRT tomonidan ishlatilgan chiqilgan hushoralar ko'rsatkichlari asosida, jahon bo'ylab rivojlanish tendensiyalarini hisobga olgan holda, milliy iqtisodiyotlarning o'zaro moslashuviga imkon yaratuvchi makroiqtisodiy siyosatni olib borish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Xalqaro hisoblashuvlar banki (XHB) Shveysariyaning Bazel shahrida joylashgan bo'lib, u xalqaro moliyaviy tashkilot hisoblanmasada, bank faoliyatini xalqaro tartibga solishda yetakchi rol o'ynaydi. XHB Yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini, Kanada, Avstraliya, Yaponiya hamda AQSH tijorat banklari guruhini o'z tarkibida hisoblaydi. 70 dan ortiq Markaziy banklar o'zlarining olinuvchi zaxmalarni XHB hisobvaraglarida saqlaydilar.

Yevropa fidlanish va taraqqiyot banki (EFTB) Sharqiy Yevropa hamda sobiq Ittifoq mamlakatlariga valyuta-moliya sohasida ko'maklashishni muvofiqlashtirish maqsadida 1990-yilda tashkil etildi. Uning asosiy faoliyati Markaziy va Sharqiy Yevropa MDH mamlakatlarini islohot qilish jarayonlari bilan bog'liq turli ko'minishlarga

dastur va loyihalarni moliyalashtirishga, bu mamlakatlarning jahon xo'jaligiqa moslashuvini jadallashtirishga ko'maklashishga yo'naltirilgandir.

Hugungi kunda sanab o'tilgan bu kabi davlatlararo tashkilotlarning xalqaro valyuta-moliya sohasidagi munosabatlarni tuzatish va yanada takomillashtirishga qaratilgan faoliyatining ahamiyati tobora oshib bormoqda. Shu bilan bir qatorda mazkur tuzilmalarning rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatish tartibini takomillashtirish, bunda ko'mak berilayotgan mamlakatlarning milliy mablag'lariga parrat yetkazmaslik, fidoiyat yo'nalishi sifatida ko'proq iqtisodiy maqsadlarning ilgari surilishi kabi jihatlarga e'tibor kuchaytirish zarur bo'ladi.

Xalqarolar

1. Barcha mamlakatlar tashqi savdosi majmua xalqaro savdoni tashkil etadi. Xalqaro savdo — bu turli davlat milliy xo'jaliklari o'rtasidagi tovar va xizmatlarning ayitiboshilash jarayonidir. Xalqaro savdo qadimdan mavjud bo'lsa-da, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqalarida ishtirok eta boshlashi bilan jamiy hozirga shakliga kirdi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblangan xalqaro savdo tashqi savdo aylanmasi, eksport va import kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

2. Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalari aksiyalariga maqsadli qo'yilishlar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar qaytini taqozo qilindi va shu orqali foydalaniladi bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning markaz mamlakatidan bo'lgan qarzlarini ko'paytiradi. U jihatdan bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

3. Mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi eksport hajmi uning iqtisodiyotining o'zichiligi darajasini ifodalaydi. Eksport salohiyati (eksport imkoniyatlari) — bu mazkur mamlakat tomonidan

ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z iqtisodiyot mahsulatlariga sotar etkazmagan holda jahon bozoridan sotishi umrunkin bo'lgan qismi.

4. Xalqaro savdada ishlatilok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish vazifasini o'zlashtirib qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshadi. Jahon amaliyotida bu siyosatning proteksionizm (tashqi ta'siridan himoyalash) va filiterterlik (savdoga to'liq erkinlik berish) kabi shakllari keng tarqalgan.

5. Iqtisodiy bitimlar qiyinatning har qanday ayniboshlanish, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki ukrivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar. Har qanday bitim ikki tomondan ega bo'ladi va shu sahahli to'lov balansida ikki tomondan yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

6. Iqtisodiyot subyektlarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ixtisossizligi to'lov balansini inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi o'rtol valyutalariga o'layquvchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi.

7. Pulning jahon xo'jaligidan amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalor oqimi, foy-teknika yetuqlarini ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb atiladi. U pulning xalqaro to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi.

8. Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismalaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalanishini ko'rsatadi.

9. Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tashvuntirish, xarid qilish layoqatining paritet (turli mamlakatlardagi pul birliklari qiyvatining bir-biriga nisabati) nazariyasi yordamida beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar o'ishallarini aniqlash uchun ikki mamlakat iste'molchilik tovarlari «savati» paritellarini taqqoslash talab qilinadi.

Asosiy tayanish tushunchalar

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – biron bir mamlakatning boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarini o'z iste'mol uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilishi.

Reimport – iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarning davlatlarni o'rtasida huquqiy jihatdan mustahkamlangan shaxsi.

Valyuta kursi – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasiga nisbatlangan kursi.

To'lov balans – mamlakat rezidentlari (uy-ko'chaklari, korxonalari va shu h.k.) va chet elliklar o'rtasida mu'ayyan vaqt oralig'ida (odatda bir yildan) amalga oshirilgan barqaror iqtisodiy bitimlar natijasining taqriban ko'rsatilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiyosning har qanday ayitib oshilishini, ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarni mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Ma'lumotlash uchun savol va topshiriqlar

1. Ichki va tashqi savdoning o'xshashliklari nimadan iborat? Ularning farqi-chi?

2. Xalqaro savdo qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

3. Nima uchun xalqaro savdoda sav'iy to'lovlar mavjud bo'ladi? Ularning tavsifini bering.

4. Proteksionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.

5. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qanday? U va unda O'zbekistonning ishtirok yotishi imkoniyatlarini aniqlang.

6. Xalqaro valyuta tizimini tushuntirng. Har bir tizim qanday usulnik va imkonchiliklarga ega?

7. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi?

8. Ulet el valyutalariga talab va taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

9. Jahon valyuta tizimining mazmuni nimadan iborat? Uning rivojlanish bosqichlari va ularga mos xalqaro valyuta muassasalari tashkil qilish tiplarini izohlang.

10. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlarni tashkilotlarga qaysi tashkilotlar kiradi? Ularning asosiy faoliyatlarini tavsiflab bering.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: «O'zbekiston», 2014.
2. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 29-dekabrdaagi «Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni bar tomonlarga himoya qilishga va ishlabanoolik mahsulotini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha choralar tadbirlar qabul qilinishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Raqobat to'g'risida. 2012-yil 6-yanvar.
4. O'zbekiston Respublikasining O'RQ-328-so'zli Qonuni. Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida (yangi tahrir). 2012-yil 2-may.
5. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida. - T.: «Adolat», 2004.
6. fermer xo'jaligi to'g'risida. - T.: «Adolat», 2004.
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
8. Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida. - T.: «Adolat», 2003.
9. Erkin iqtisodiy hududlar to'g'risida. - T.: «Adolat», 2005.
10. Raqobat va tovar bozoridagi monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida. - T.: «Adolat», 2001.
11. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. - T.: «Adolat», 2001.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon va Qarorlari

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyulidagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi, PP-4947-sonli Farmoni

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-yanvardagi «Urg'ush», «G'ijduvash», «Qu'qum va «Hazorasp» erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida»gi PF-4931-sonli farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 3-son.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 31-yanvardagi «Kichik va xususiy tadbirkorlikni mikrocreditlash tizimini yanada kengaytirish va soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2746-sonli qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 6-son.

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-fevraldagi ««Korupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2752-son qarori.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-yanvardagi «Tadbirkorlik maqsudlaridan foydalanish uchun davlat mulki obyektlarini solishtirish jadallashtirish va ularning tartib-ta'mini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PF-4933-sonli farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 3-son.

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-fevraldagi «Tadbirkorlik subyektlariga davlat xizmatlarini ko'rsatish mexanizmlarini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PQ-2750-son qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 5-son.

18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-yanvardagi ««O'zgoeksportbank» aksiyadorlik tijorat bankini tashkil qilish to'g'risidagi PQ-2740-sonli qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 4-son.

19. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 5-oktyabr-dagi «Tadbirkorlik faoliyatining puld rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni barqarorlashtirishga va ishlabarmonlik mahsulotini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi farmoni.

20. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 2-dekabr-dagi «O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni.

21. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 15-maydagi «Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni iskorali bilmoya qilishni ta'minlash, ulatni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risidagi PF-4725-sonli Farmoni

22. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-maydagi «Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va resurs bazasini shakllantirishga ehti chora-tadbirlar to'g'risidagi PQ-2344-sonli Qarari

23. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 2.-dekabrdaagi «Aksiyadorlik jamiyatlariqa xorijiy investochlarni jalb qilish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PQ-2454-sonli Qarari

24. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 8-avgustdag: «Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari eksportini qo'llab-quvvatlash borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PQ-2022-sonli Qarari

25. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 22-noyabridagi «O'zbekistonda fermerlik faoliyatini tashkil qilishni yanada takomillashtirish va uni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PF-4478-sonli Farmoni

26. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 28-iyuldagi «Tashkilot muassasalarining boshqaruvchilarni tadbirkorlik faoliyatiga jalb etish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PF-4232-sonli Farmoni

27. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasining Xususiy lashtirish, monopoliyatni chiqarish va nqobotni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida. PF-1483-son. 2012-yil 13-noyabr.

28. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 25-dekabrdaagi «O'zbekiston Respublikasining 2013-yilgi asosiy makronoqishxoy ko'rsatkichlar prognozi va davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi PQ-1887-sonli qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2013-yil, 52-son, 587-uvadda

29. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 23-dekabridagi «O'zbekiston Respublikasining 2015-yilgi asosiy mak-

to'g'risidagi ko'rsatkichlarni prognozi va davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-1887-sonli qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun loyihtalari to'plami. 2015-yil.

30. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 7-iyuldagi "Davlat mulki ob'ektlarining ixtisos va xususiy ta'biyiyatlik sub'yektlariga solishtirish bo'yicha qo'shimcha choralar-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-2200-sonli qarori.

31. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 31-oktyabr-dagi "Respublikamiz 2012-2015-yillarda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish va kelajakda boshqarishni tashkil etishni takomillashtirish choralar-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 1633-sonli qarori.

32. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 15-dekabr-dagi "2011-2015-yillarda sanoat salohiyatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari Dasturi to'g'risida"gi PQ-1442-sonli qaror.

33. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 4-fevraldagi "2014-2016-yillarda suvni kooperatsiya asosida tayyor muhsulotlar, birlashtirish qism va materiallar ishlab chiqarishni mahalliy lashtirishni yanada chuqurlashtirish choralar-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2120-sonli qarori.

34. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-may-dagi "2012-2016-yillarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirish Davlat dasturi to'g'risida"gi PQ 1754-sonli qaror.

35. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 17-aprel-dagi "2013-2016-yillarda qishloq joylarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini jadal rivojlantirish Davlat dasturi to'g'risida"gi PQ 1957-sonli qarori.

36. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni o'zlashtirishga doir qo'shimcha choralar-tadbirlar to'g'risida. 2009-yil 26-yanvar. PQ-1047-son.

37. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha choralar-tadbirlar to'g'risida. 2009-yil 20-yanvar. PQ-1041-son.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qurorlari

38. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 15-iyuldagi "Zarur ko'rib ishlayotgan va iqtisodiy islohot, past natijali tashkilotlarning foydalanilmayotgan va ortiqcha ishlab chiqarish maydonlarini yanada optimizatsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 192-sanli qarori

39. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 10-maydagi "Davlat mulkidan samarali foydalanish va davlat urgunlarini turar joylar bilan ta'minlash to'g'risida"gi 273-F-sanli farmoyishi

40. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun to'yxudun o'tkazish tartibotlari tizimini tubdan soddalashtirilish to'g'risida, 2014-yil 20-avgust,

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

41. Sh.Mirziyoyev. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" // Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yekunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2017-yil 16-yanvar.

42. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2015-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yekunlari va 2016-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. Bosh maqsadimiz - mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni izoh davom ettirish, kususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo'l o'rib berish hisobidan ularga yurishdir // Xalq so'zi, 2016-yil 16-yanvar.

43. Karimov I.A. Osha yurtimiz baxti iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish - eng oliy sadqadir. Toshkent: "O'zbekiston" NMFC, 2015. 304 b.

44. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent: "O'zbekiston" NMML. 2015. 440 b.
45. Islom Karimov. "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi". T.: O'zbekiston, 2010. 48-49 betlar.
46. Karimov I.A. Jalsan moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va chorazari. – T.: O'zbekiston, 2009.
47. Karimov I.A. Yuqisak ma'raviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'raviyato», 2008. – 176 b.
48. Karimov I. A. Iskacha qarashlar va yondashuvlar bilan yangicha hayot qurib bo'lmaydi. – T.: "O'zbekiston", 2005.
49. Karimov I.A. mavjud imkoniyat va resurslarni oqilona foydalanish – taraqqiyot omili. – T.: "O'zbekiston", 2004.
50. Karimov I.A. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish – eng muhim vazifamiz. T.: "O'zbekiston", 2000.
51. Karimov I.A. «O'zbekiston hayot kelajak sari». T.: «O'zbekiston». 1998. 266–267-b.

5. Darsliklar

52. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). – T., «Fan va texnologiya» nashriyoti. 2010. – 756 b.
53. O'limayev A., Valokov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. – T.: «Iqtisod-Moliya», 2014.
54. Razzoqov A. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Oliy ta'lim amassalarining talabalari uchun darslik / A.A.Razzoqov, Sh.H.Tashmatov, N.T.O'rinov. – T.: Iqtisod-moliya, 2007. – 320 b.
55. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). – T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005. – 784 b.
56. Borisov E.F. Ekonomicheskaya teoriya; uchab., 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Valbi, Izd-vo Prospekt. 2010. – 544 s.
57. Zubko N.M. Ekonomicheskuyu teoriya. – Minsk: NTS API. 2012. 61-b.
58. I.K.Starkovskaya, I.A.Strelets. Ekonomicheskaya teoriya.: Uchebnik. / 3-e izd., ispr. – M.: «Ekono», 2009. – 448 s.

59. Iosin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – M.: Ekonomist', 2005. – 861 s.
60. Kamayev V.D. Ekonomicheskaya teoriya: Kратkiy kurs: uchebnik / V.D.Kamayev, M.Z.Ilichikov, T.A.Borisovskaya. – 2-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2007. – 384 s.
61. Keyns Dž.M. Oshaya teoriya razvitiya. prezenia : dney. – M.: Gheros, 2002, s.162.
62. Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebbi, Izd-vo Prospekt, 2005. – 432 s.
63. Kurs ekonomicheskoy teorii: uchebnik / Pod red. zad. prof. Chepurina M.N., prof. Kiselevoy E.A. – 6-izmenennoe, dopolnennoe i pereobrabotannoe izdanie. – Kirov: «ASA», 2007. – 828 s.
64. Makkeniel K.R., Druy S.L. Ekonomika: printipi, problemi i politika: Uchebnik. / 17-izd. – M.: INFRA-M, 2014. – 916 s.
65. Najina M.A. Ekonomicheskuyu teoriyu: ucheb. dlya vuzov / M.A.Sajina, G.G.Chebrikov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Norina, 2007. – 672 s.
66. Samuelson Pol B., Nordhaus Vilyam D. Ekonomika. Uchebnik. : 18-e izd.: Per. s angl. – M.: OOO «L.D.Vilyams», 2009. – 1360 s.
67. Sinkina L.G. Ekonomicheskaya teoriya. 2-e izd. – SPb.: Piter, 2008. – 384 s.
68. Stankovskaya I.K., Strelets L.A. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnik / L.A.Strelets. – 3-e izd., ispr. – M.: Elsmu, 2008. – 448 s.
69. Ekonomika. Uchebnik. 8-e izd., pererab. i dopolnennoe. – / Pod red. A.S. Bulatova. – M.: Ekonomist, 2005. – 596 s.
70. Ekonomicheskaya teoriya (politekonomiya). Uchebnik / Pod red. red. akad. V.I.Vidyupara, akad. G.P.Jumtelevoy. – 4-e izd. – M.: INFRA-M, 2004, s.78–79.
71. Ekonomicheskaya teoriya / Pod red. A.I.Kubranga, L.S.Tarusevichu. 3-e izd. – SPb.: Izd. Piter, 2008. – 544 s.
72. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik : Pod red. A.G.Gvazdevoy, T.V.Chebekovoy. – M.: Ekzamen, 2011. – 592 s.
73. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 3-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Vebbi, Izd-vo Prospekt, 2005, 208-b.
74. Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vssk. ucheb.

zavedeniye / Pod red. V.D.Karimovna. 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. sentr VLADOS, 2004. 217-bet.

75. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd. ispr. i dop. / Pod obsl. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Jumetevoy, I.S.Turasevicha. - M.: INFRA-M, 2005. - 672 s.

6. O'quv qo'llanmalar

76. B.Yu.Xodiyev, A.Sa.Bekmurodov, U.V.Chufirev, B.K.Turdiyev. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uning bartaraf etishning yo'llari va choralari" nomli asariga o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. - T.: Iqtisodiyot, 2009. - 20 b.

77. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning 2012-yilning noyabiy yekunlari va 2013-yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi "Bosh maqsadimiz - keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'llari qat'iyat bilan davom ettirish" mazmurlari ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. - T.: "O'qituvchi" NMU. - 2013. 117 bet.

78. Bogacheva G.N., Denisov E.A. O'zmao'brazaoy tektonke kategorii «kapital» // Management v Rossi i za rubezhem, №1, 2000. <http://www.dis.ru>

79. Borisov E.F. Ekonomicheskaya teoriya: voprosy otveti. Ucheb. posobie. - 2-e izd., pererab. i dop. - M.: Yuridicheskaya firma «KONTRAKT»; INFRA-M, 2008. - 192 s.

80. Borisov E.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. - 2-e izd., pererab. i dop. - M.: TK Velbi, Izd. va Prospekt, 2005. - 544 s.

81. Vpoiskax novoy teorii s problemami situatsiyami: Ucheb. posobie, / Pod red. Gryaznovoy A.G. i dr. - M.: KNO RUS, 2001. - 368 s.

82. V.Avtanonomova, O.Ananina, N.Makshayev. Istoriya ekonomicheskix uchunoy. uchebnoe posobie./Pod red. - M.: INFRA-M, 2009. - 784 s.

83. Ziyaev T.M. Ishchi kuchi va bandlik nazariyalari. O'quv qo'llanma. Toshkent: TDIU, 2009. 56 bet.

84. Kuzikov L.M. *Ekonomicheskaya teoriya: ucheb.* M.: TS Vubli, Izd-vo Prospekt, 2005. 191-b.
85. Kuz ekonomicheskoy teorii. Ucheb. posobie. pod red. Chuprina M.N., Kiselevoy E.A. Kirov, izd-vo «ASA», 1995. 233-b.
86. Shodmonov Sh., Yusupov R.A. *Zamonaviy huqor iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyoti.* – T.: IDIU, 2007.
87. *Milliy iqtisodiy g'oyasi asosiy ushuncha va tamoyillar.* T.: «Yangi asr aslohi», 2001. 62-bet.
88. Nosova S.S. *Ekonomicheskaya teoriya. Elementarniy kurs uchebnoe posobie / S.S.Nosova.* – M.: KNORUS, 2008. – 520 s.
89. *Osnoviy ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik.* Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-o, ispravl. – M.: Uchitelni URSS, 2003. – S.504.
90. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'raev T. *Iqtisodiyot nazariyasi.* T.: «Moliya», 2002. 416 b.
91. Tojiboeva D. *Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari uchun o'quv qo'llanma.* T.: «O'qituvchi», 2002, 227-b.
92. Kudokornov A.G. *Ekonomicheskaya teoriya: Novyeshie techeniya Zapad.* – M.: INFRA M, 2009. 416s.
93. *Ekonomicheskaya teoriya: uchebnoe posobie / V.M.Sokolinskiy, V.E.Kurukov [i dr.]; pod red. A.G.Gryzlovoy i V.M.Sokolinskogo.* – 4-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2008. – 464 s.

7. Ilmiy monografiyalar, maqolalar

94. Bekmuradov A.Sh. va boshqalar. *O'zbekiston iqtisodiyotini kibernlashtirish yillarida. 1-5-qismlar.* T.: IDIU, 2005. 310 b.
95. Saidov A.X. *O'zbekistonda jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishda ijtimoiy fanlarning roli / O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, №3, 2006. 3-b.*
96. Sobirov A. *O'zbekiston Respublikasini xorijlik investitsiyalarni jalb qilish shakllari. Iqtisodiyot va ta'lim.* 2011 y., 5-son.
97. Orinov A.A. *Muhimlik – harqor iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim omili.* – T.f.n. ilmiy darajasi olib uchun vozilgan diss. – T., 2006.
98. Xajiyev B.D. *fadburkorlik kapitali va uning suramli nusi*

qilishi. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtor E.
- T. 2008, 13-14-b.

99. Xodiyev R.YU., Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish va yangilashining ilmiy va nazariy asoslari. Ilmiy-ommiyotp risola. - T.: IDIU, 2008. - 57 b.

100. Mamonjonov Q. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy hisoblar tizimini takomillashtirishning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent - 2012. 8-9 betlar.

101. Mamaraximov B.B. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklifni muvozanatlashtirishning asosiy yo'nalishlari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent - 2012. 10 bet.

102. Hamroyev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. - T.: IDIU, 2004.

103. Shadibayev T. I dr. Oshibonustli antinunopolnoy politiki v Uzbekistane: kashie printsipt i pravovaya baza. - *Ekonomsicheskoe obozrenie*, №2, 2004, s.5.

104. Shishkin A.F. *Ekonomsicheskaya teoriya: Uchebnoe posobie dlya vuzov*. 2-e izd. Kn.1. - M.: Gintanit. izd. sentr VLAIMKS, 1996, 597-h.

105. Shodmonov Sh. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda pulning yangi mazmuni va roli. Ikvor, pul va kredit, Maxsus nashr, 2001. 9-b.

106. Shodmonov Sh., G'afurov U. Bozor iqtisodiyoti asoslari. Ilmiy-ommiyotp nashr. - T.: IDIU, 2007. - 75 b.

107. Shodmonov Sh.Sh., Baubekova G.D. Pedagogicheskie masterstva i innovatsii v prepodavaniy ekonomicheskoy teorii. - T.: Yangi asr nashri, 2004.

108. Shodmonov Sh.Sh., Baubekova G.D., Xalilova G.T. Innovatsionno-mendi obucheniya v ekonomicheskoy obrazovani. - T.: «Fan», 2003.

109. Shodmonov E. Mamlakatni modernizatsiyalash jarayonida iqtisodiyotni muvozanatli va mutaxassisli rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari. Monografiya. Toshkent: Iqtisod-moliya, 2010. 13 b.

110. Yusupov R.A. Bozor munosabatlariга o'tish jarayonida milliy valyuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I. Iltimoiy darajasini oshirish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferenti. T.: 2001, 12-13-b.

8. Ilmiy-amaliy anjumanlar ma'ruzalari to'plamlari

111. Iqtisodiyotning tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabillik va muvozanatni ta'minlashning nazariy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy anjumanini ma'ruzalar to'zislari. - T.: TDIU, 2003-yil 6-iyun.

112. Iqtisodiy resurslarni samarali foydalanishi manfaat eksporti salohiyati va raqobatbardoshligini oshirishning muhim omilidir. Respublika ilmiy-amaliy anjumanini ma'ruzalar to'zislari. - T.: TDIU, 2006-yil 23-dekabr.

113. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va islohi etish - barqaror o'sishni ta'minlashning bosh yo'li. Respublika ilmiy-amaliy anjumanini ma'ruzalar to'zislari. - T.: TDIU, 2005-yil 16-aprel.

9. Gazeta va jurnallar

114. «Xalq so'zi» gazetasi.

115. «Mening mukim» gazetasi.

116. «Bozor, pul va kredit» jurnali.

117. «Iqtisodiyot va ta'limga» jurnali.

118. «O'zbekiston iqtisodiy uchratmalariga» jurnali.

119. «O'zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnali.

120. Jurnal «Ekonomicheskoe uchenie».

121. Jurnal «Rossiyskiy ekonomicheskii jurnal».

122. Jurnal «Voprosy ekonomiki».

10. Statistik ma'lumotlar to'plamlari.

123. O'zbekiston raqamlarida - 2015. Toshkent 2015.

124. O'zbekiston raqamlarida - 2014. Toshkent 2014.

125. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2012-yil statistik asbobotnomasi. T.: 2013.

126. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2008-yil statistik asbobotnomasi. T.: 2009

127. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2007-yil statistik axborotnomasi. T., 2008.

128. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2006-yil statistik axborotnomasi, T., 2007.

11. Internet saytlari

129. www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti.

130. www.uzsun.uz - O'zbekiston Respublikasi Milliy Axborot Agentligi rasmiy sayti.

131. www.ceep.uz - O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi bazaridagi Samarli iqtisodiy siyosat markazi rasmiy sayti.

132. www.indicatorindicators.com - Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.

133. www.nzreport.com - NAIPRO konsalting kompaniyasiga tegishli, O'zbekiston va butun dunyodagi biznes tizimi va iste'molchilarga axborot yetkazib berishga mo'ljallangan integratsiyalashgan onlanel loyiha.

134. www.nzsecurity.com - O'zbekiston Respublikasining Qimmatli qog'ozlar bazarini haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

135. www.uzexport.com - O'zbekiston Respublikasining mamlakat eksport salohiyati haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

136. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>

137. <http://ekonoms.doson.ru>.

138. <http://ru.ruroute.ws.com/2013/04/02/spanish-unemployment-edges-down/>

139. <http://ru.wikipedia.org/wiki>

140. www.cbr.uz - O'zbekiston Respublikasi Matkaziy banki rasmiy sahifasi

141. Konekurentosposobnost i modernizatsiya ressiyskoy ekonomiki. - <http://www.moderniz.org.ru>.

142. Xanthuev D. Krizis mojet imet svoi plyusi // http://www.co-view.uz/page/article/y_uzbekistanu/2356.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3

I- BOʻLIM IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY ASOSLARI	11

1-BOʻL. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA ORGANISH USULLARI.....	12
1.1. Iqtisodiyot va uning boshq. masalasi	12
1.2. Iqtisodiyot nazariyasining ilmiy sifatida shakllanishi.....	22
1.3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari.....	29
1.4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar).....	33
1.5. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning usullari.....	35
Xulosalar	40
Asosiy tayanish tushunchalar.....	42
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar	43

2-BOʻL. ISHLAB CHIQARISH JARAYONI VA UNING NATIJALARI.....	44
2.1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi.....	45
2.2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni.....	49
2.3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari	54
2.4. Ishlab chiqarish indikatorlari va ularning chegarasi.....	69
2.5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari	74
Xulosalar	78
Asosiy tayanish tushunchalar.....	79
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	81

3-BOʻL. ILMIY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI	82
3.1. Ilmiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga	

bu'lgan turlicha yomulashuvlar.....	82
3.2. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari.....	89
3.3. Mulkiylik munosabatlarning mohiyati va iqtisodiy mazmuni. Mulk obyektlari va subyektlari.....	91
3.4. Mulkiylikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni.....	94
3.5. O'zbekistonda mulklar davlat tasarrufidan chiqarishi va xususiylashish maqsadi, yo'llari va usullari.....	99
Xulosalar.....	109
Asosiy tayanish tushunchalar.....	110
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	111

4-BOB. TOVAR-PUL MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI, BOZOR IQTISODIYOTI SHAKILLANISHI VA AMALQILISHI [JILISHI] ASOSIDIR.....

4.1. Natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tishi va uning rivojlanishi.....	113
4.2. Tovar va uning xususiyatlari.....	117
4.3. Qiymatning mehnat nazariyasi, nafislik va keyingi qo'shilgan miqdor nafisligi nazariyalari.....	123
4.4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari.....	129
4.5. O'zbekistonda milliy valyuta so'zining mazmuniga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yo'nalishlari.....	136
Xulosalar.....	142
Asosiy tayanish tushunchalar.....	143
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	144

II-B O' LIM BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI..

5-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING MAZMUNI VA AMALQILISHI.....

5.1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari.....	146
5.2. Buzni iqtisodiyotida darriy va asosiy muammolarning hal qilinishi.....	151
5.3. Bozor iqtisodiyotining afalliklari va ziddiyatlari.....	155

5.4. Bozor va uning vazifalari.....	158
5.5. Bozorning turlari va tuzilishi	163
5.6. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari.....	167
Xulosalar.....	172
Asosiy tayanch tushunchalar.....	173
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	174
 6-BOB. BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH DAVRI VA UNING O'ZBEKISTONDAGI XUSUSIYATLARI	176
6.1. O'tish davrining mazmuni. Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari.....	176
6.2. O'zbekistondagi bozor iqtisodiyotiga o'tishning tarixiy o'lchovi va xususiyatlari.....	181
6.3. O'zbekistondagi bozor iqtisodiyotini amalga oshirish va uning asosiy yo'nalishlari	185
Xulosalar.....	189
Asosiy tayanch tushunchalar.....	191
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	191
 7-BOB. TALAB VA TAKLIF NAZARIYASI. BOZOR MUVOZANATI	193
7.1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni.....	193
7.2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni.....	199
7.3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi, Bozor muvozanati.....	203
7.4. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasi.....	210
Xulosalar.....	216
Asosiy tayanch tushunchalar.....	216
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	219
 8-BOB. RAQOBAT VA MONOPOLIYA.....	222
8.1. Raqobatning mohiyati, shakllari va usullari	222
8.2. Monopoliyalarning iqtisodiy asoslari va ularning turlari.....	231

8.3. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va monopoliyaga qarshi qonunchilik.....	240
Xulosalar.....	246
Asosiy tayanib tushunchalar.....	247
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	250

9-BOB. NARXNING MOHIYATI VA SHAKLLANISHI XUSUSIYATLARI	251
9.1. Narxning mazmuni, vazifalari va uning darajasiq ta'sir etadigan omillar.....	251
9.2. Narx turlari va ularning mazmuni.....	258
9.3. Raqobatning turli ko'rinishlari sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari.....	260
9.4. Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari.....	269
Xulosalar.....	272
Asosiy tayanib tushunchalar.....	272
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	274

10-BOB. TADBIRKORLIK FAOLIYATI, TADBIRKORLIK KAPITALI VA UNING AYLANISHI	275
10.1. Tadbirkorlik faoliyati tashabbusi, uning vazifalari va rivojlanish sharoitlari.....	275
10.2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari, ularni tashkil etish va boshqarishning bozor tizimlari.....	278
10.3. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yanada o'rnatilishi va rag'batlantirilishi.....	287
10.4. Tadbirkorlik kapitali va uning harakat havojchilari.....	295
10.5. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylantirilgan kapital.....	300
10.6. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi.....	303
Xulosalar.....	310
Asosiy tayanib tushunchalar.....	312
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	313

11-BOB. KORXONA (TERMA) XARAJATLARI VA FOYDALARI.....	314
11.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi.....	314
11.2. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishi tannoyilari.....	323
11.3. Foydaning tuzumi. Foyda noisxasi va xissasi.....	330
Xulosalar.....	336
Asosiy taysunch tushunchalar.....	338
Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar.....	339
12-BOB. ISH HAQI VA MEHNAT MUNOSABATLARI.....	341
12.1. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tannoyilari.....	341
12.2. Ish haqining iqtisodiy tuzumi, ...	344
12.3. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari.....	351
12.4. Mehnat munosabatlarining iqtisodiy tuzumi va kasbiy uyushmalarining roli.....	355
Xulosalar.....	360
Asosiy taysunch tushunchalar.....	361
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	362
13-BOB. AGRAR MUNOSABATLAR VA AGROHIZMNI.....	364
13.1. Agrar munosabatlarining iqtisodiy tuzumi. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining xususiyatlari.....	364
13.2. Rent munosabatlari, ...	369
13.3. Agrosanoat integratsiyasi va agrohizmi.....	378
13.4. O'zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirish va yondir chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari.....	380
Xulosalar.....	391
Asosiy taysunch tushunchalar.....	393
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	394

III-BO'LIK. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNYATLARI	395

14-BOB. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O'LCHAMLARI: YALPI MILLIY MAHSULOT VA UNING HARAKAT SHAKLLARI	396

14.1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari.....	396
14.2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari.....	401
14.3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.....	409
Kulosalar.....	415
Asosiy tushunch tushunchalar.....	417
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	418

15-BOB. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF	419

15.1. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar.....	419
15.2. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va uning ta'sir qiluvchi omillar.....	427
15.3. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi.....	433
Kulosalar.....	441
Asosiy tushunch tushunchalar.....	442
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	442

16-BOB. ISHLE'MOL, JANG'ARMA VA INVESTITSIYA LAR	444

16.1. Ishle'mol va jang'armaning iqtisodiy mazmuni haqida planning o'zaro bog'liqligi.....	444
16.2. Jang'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi.....	452
16.3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar.....	454
16.4. Jang'arma va investitsiya o'rtasidagi nisbati ta'minlash muammolari.....	458

16.5. O'zbekistonda investitsion faoliyatni kuchaytirish va uning shart-sharoitlari	460
Xulosalar	465
Asosiy tayanish tushunchalari.....	466
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	467
17-BOB. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK	468
17.1. Iqtisodiy taraqqiyotning mazmuni va ko'rsatkichlari.....	468
17.2. Iqtisodiy o'sish modellari	475
17.3. Iqtisodiy o'sishning mazmuni va turlari	483
17.4. Iqtisodiy o'sishning omillari.....	484
17.5. O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash omillari va natijalari	494
17.6. Milliy boylikning mazmuni va uning tarkibiy tuzilishi	498
Xulosalar	500
Asosiy tayanish tushunchalari.....	502
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	503
18-BOB. MILLIY IQTISODIYOTNING MUVOZANATLI VA MUTANOSIB RIVOJLANISHI	504
18.1. Iqtisodiy muvozanatlikning mazmuni va namoyon bo'lish shakllari.....	504
18.2. Iqtisodiy mutanosiblikning mazmuni va turlari	511
18.3. O'zbekistonda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirish	516
Xulosalar	521
Asosiy tayanish tushunchalari.....	522
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	522
19-BOB. IQTISODIYOTNING SIKLILIGI VA MAKROIQTISODIY BEQARORLIK	524
19.1. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning sikliligi	524
19.2. Iqtisodiy aйл nazariyalari. Sikllarning asosiy turlari.....	527
19.3. Iqtisodiy inqirozlarning mazmuni, kelib chiqish sabablari va	

halatlari.....	536
19.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqiyasi, kelib chiqishi sahablari va salbiy oqibatlari.....	539
19.5. Jahon moliyaviy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri hamda uning oqibatlarini oldini olish va yuksaltishga asos bo'lgan omillar.....	547
Xulosalar.....	550
Asosiy tayanish tushunchalari.....	552
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	553
20-BOB. ISHCHI KUCHI. UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK	554
20.1. Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish va uning xususiyat- lari.....	554
20.2. Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va uning taklifi misholi.....	560
20.3. Ishchi kuchi bandligi ta'g'risidagi turli konsepsiyalar sharhi.....	566
20.4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash.....	569
20.5. O'zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsiz- sizlarni ijtimoiy himoyalash borasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.....	573
Xulosalar.....	579
Asosiy tayanish tushunchalari.....	580
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	581
21-BOB. MOLLIYA TIZIMI VA MOLLIYAVIY SIYOSAT	583
21.1. Moliyaning mahiyati va vazifalari. Moliya tizimi.....	583
21.2. Byudjet tashkili va davlat qarzlari.....	589
21.3. Soliq tizimi va uning vazifalari.....	593
21.4. O'zbekistonda byudjet va soliq tizimini takomillash- tirish.....	598
Xulosalar.....	602
Asosiy tayanish tushunchalari.....	603
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....	604

22-BOB. PUL-KREDIT TIZIMI, BANKLAR VA ULARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI ROLI	605
22.1. Pul muammasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi	605
22.2. Pul valyutasi, uning mahiyati va turlari.....	613
22.3. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari.....	619
22.4. Bank tizimi. Markaziy va liqorat banklar hamda ularning vazifalari	623
22.5. O'zbekistonda pully valyutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi	631
Xulosalar	636
Asosiy tayanch tushunchalar	638
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar	639
23-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISHDA DAVLATNING IQTISODIY ROLI	640
23.1. Davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar.	640
23.2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsad va vazifalari.	644
23.3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.....	651
Xulosalar.....	656
Asosiy tayanch tushunchalar.....	658
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar	658
24-BOB. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI	660
24.1. Aholi daromad darajasi va uning ko'rsatkichlari. Aholi daromadlari va uning tarkibi	660
24.2. Daromadlar tengsizligi va uning darajisini aniqlash	667
24.3. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishlari.	672
Xulosalar	680

Asosiy tushunchalar.....	685
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar	686

IV BO' LIM JAHON XO'JALIGI.....683

25-BOB. JAHON XO'JALIGI VA UNING EVOLYUSIYASI.....684

25.1 Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynatinallashuvi	684
25.2 Jahon xo'jaligining globallashuvi yo'nalishlari va ziddiyatlari	692
25.3 Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shukllari Jahon integratsiyasining rivojlanishi.....	697
25.4 Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish . . .	700
Xalosalar	705
Asosiy tushunchalar.....	706
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar	707

26-BOB. XALQARO IQTISODIY INTEGRATSIYA VA O'ZBEKISTONNING JAHON HAMJAMIYATIGA KIRISH BORISHI.....708

26.1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shukllari va obyektiv asoslari	708
26.2. Jahondagi asosiy integratsion guruhlarining amal qilish xususiyatlari	713
26.3. O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va tashqi iqtisodiy faoliyati.....	716
Xalosalar	725
Asosiy tushunchalar.....	726
Takrorlash uchun savol va topshiriqlar	727

27-BOB. JAHON BOZORI. XALQARO VALYUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI.....728

27.1. Xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdo to'g'risidagi turlicha nazariyalari.....	728

27.2. Xalqaro savdo sharoitlarining mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari	734
27.3. To'lov balansini, uning tuzilishi va taqchilligi.....	740
27.4. Xalqaro valyuta krediti maqsadlari va valyuta tizim- lari.....	749
27.5. Valyuta-moliya sektoridagi davlatlarning tashkilotlar faoliya- tining rivojlanishi.	753
Xulosalar	756
Asosiy tizimni tushunchalar.....	759
Takrorlashi uchun savol va topshiriqlar.....	768
ADABYOTLAR.....	769

QAYDLAR UCHUN

B.Y. XODIYEV, SH.SH. SHODMONOV.

IQTISODIYOT NAZARIYASI

(DARSLIK)

Toshkent -- «Barkamol fayz media» 2017

Muharrir. A. Abdulqalilov

Tex.muhaarrir: E. Ushuboyev

Musahhah. Q. Donayarov

Kompyuterdagi tekshiruvchi: A. Kuchkurov

E-mail: BarkamolFayz@mail.ru

Nashr.lic. AD № 284. 12.02.16. Boshlang'ich ruxsat etilishi: 18.12.2017.

Bichimi 60x84 1/16. «Times New Roman» garniturasi. Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma talog'i 49,0.

Nashriyot bosma talog'i 49,25. Tiraji 1000. Buyurtma № 15.

«Fnn va texnologiyalar Markazining hamma xizmatlarida etib e'tiblik.
100066. Toshkent sh., Olmazor ko'chasi 171-uy.

ISBN 978-9943-5142-4-9

9 789943 514249